

dc\_336\_11

Dr. Koszta László

Fejezetek a korai magyar egyházszervezet történetéből

Doktori disszertáció (MTA doktora)

Szeged, 2012.

## Tartalomjegyzék

Előszó .....	3
 <b>I. Az episzkopális egyházszervezet</b>	
Metód és a magyar kereszténység kezdetei. Zacheus püspök felszentelése 963-ban .....	10
A pécsi püspökség alapítása .....	27
A váci püspökség alapítása .....	68
A kalocsai érseki tartomány kialakulása .....	84
A nyitrai püspökség létrejötte. Nyitra egyháztörténete a 9–13. században .....	185
Államhatalom és egyházszervezet a 11. századi Magyarországon .....	256
Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig .....	269
I. Benedek esztergomi érsek (1046 u.–1055 u.) .....	283
Nehemiás esztergomi érsek (1075 e.–1077/79) .....	290
Acha esztergomi érsek (1087–1090 körül) .....	294
Szerafin esztergomi érsek (1094–1104) .....	298
Lőrinc esztergomi érsek (1105–1116) .....	304
Marcell esztergomi érsek (1116–1124 u.) .....	312
Bonipert pécsi püspök (1009–1036) .....	316
Mór pécsi püspök (1036–1070/1075 körül) .....	320
István pécsi püspök (1093 ?) .....	325
Simon pécsi püspök (1108–1124/1134) .....	327
 <b>II. A monasztikus egyház</b>	
A zobori bencés apátság kezdetei. Morva kontinuitás vagy passauai térítés .....	332
Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete .....	361
Remeték a 11. századi Magyarországon .....	369
Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán .....	385
 Többször idézett munkák rövidítése .....	 439

## Előszó

Kutató- és oktatómunkám kezdetétől, az 1980-as évek közepétől kiemelten foglalkozom a magyar kereszténység első évszázadaival. Az egyik első publikációm, „A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon” című tanulmányom<sup>1</sup> is már ebben a témában jelent meg és pozitív visszhangot kapott, amelyet Fügedi Erik egykori elismerő szavai<sup>2</sup> mellett a rá való hivatkozások is bizonyítanak. A tanulmány sikere és az, hogy annak megírásnál a korábban megoldottnak, vagy esetleg pontosabban megválaszolhatatlannak gondolt részletekkel kapcsolatban fogalmazódtak meg bennem új felvetések, illetve a régi eredményekkel szemben kérdések, a téma további kutatására ösztönöztek. A magyar krisztianizáció történetének vizsgálata, így végigkísérte munkámat, ennek köszönhetően már közel negyed százada rendszeresen publikálok a témában.

A krisztianizáció, fontosságából és a magyar történelemre gyakorolt meghatározó hatásából következően igen jól kutatott területe a magyar históriának. A tudományos történeti kutatások indulásától több történészgeneráció bővítette ismereteinket a korról. Már a kezdeteknél, Horváth Mihálynak köszönhetően egy részletes összefoglalás is született a korszakról „A kereszténység első évszázada Magyarországon” címmel, amelyet első ízben 1878-ban adtak ki Budapesten. A térítés, az egyházszervezet kialakítása, a keresztény magyar kultúra kezdete köztudottan szorosan kapcsolódott Szent István tevékenységéhez és a magyar államalapításhoz. Köszönhetően ennek, nem csupán a szorosan vett egyháztörténeti jellegű kutatások gazdagították, illetve tárgyalták a magyar krisztianizációval összefüggő problémákat. Még az 1950-es és az 1970-es évek közötti időszakban, amikor a tudománypolitika nem támogatta, sőt inkább tiltotta az egyháztörténeti témák feldolgozását, az államalapításhoz és az 1960-as évek második felétől a művelődéstörténeti kutatásokhoz kapcsolódva – elsősorban Györffy György, Mályusz Elemér és Mezey László munkásságának köszönhetően -- születtek új eredmények. Mindebből következik, hogy nagyon nehéz, és csak igen alapos, részletekbe menő alapkutatásokkal és új, illetve korábban talán kevésbé alkalmazott módszerek előtérbe állításával lehet az előttem járó történészgenerációk eredményes munkásságát meghaladni vagy kiegészíteni.

---

<sup>1</sup> In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gy. Budapest, 1988. 153 – 207.

<sup>2</sup> Fügedi E.: A Szent István jubileum. In: Budapesti Könyvszemle 1 (1989) 5.

Az új, vagy inkább korábban a magyar történettudomány lehetőségeiből fakadóan kevésbé alkalmazott szempont az összehasonlító kutatás. Egyháztörténeti vizsgálódásaim kezdetétől nagy hangsúlyt fektetek részben a kereszténység egyetemes jellege és így az egyházszervezet nemzetközi szabályzórendszerére, az egyházjogra, valamint magyar egyház vezetőinek széles kapcsolatrendszerére való tekintettel az összehasonlító vizsgálatokra. A 10 – 11. század egyháztörténetében különösen fontos ennek a szempontnak az érvényesítése, mivel a külföldről Magyarországra érkező papok és szerzetesek -- kezdetben nyilvánvalóan ők voltak többségben a formálódó magyar egyházi társadalomban -- saját hazájuk egyházi intézményrendszerét közvetítették. Az összehasonlító szempont érvényesítése mellett szól az is, hogy a magyar krisztianizáció a kereszténység 11. századi expanziójának folyamatába illeszkedett. Másrészt a független magyar egyházszervezet a Német Birodalom, a Bizánci Császárság és a Pápaság hatalmi háromszögében született meg. Ez a sajátos helyzet veszélyeket is magában hordozott, de egyben lehetőségeket is adott a független magyar egyházszervezet kiépítésére. Sajátos geopolitikai helyzetből adódó politikai és egyházpolitikai „játéklehetőségek” felmérése szintén külföldi kutatási eredmények fokozott figyelembe vételét kívánják. Európai keretben kell tehát tárgyalni ezeket a kérdéseket, és különösen nagy figyelmet kell fordítani a szomszédos területekre, elsősorban a dél-német területekre, elsősorban az Ostmarkra, továbbá Lengyelországra és Csehországra, sőt Bizáncre. Az összehasonlítás eredményeként azok a történéseket, amelyek Magyarországon a korszakra általánosan jellemző forráshiány miatt önmagukban nem minden esetben tárhatók fel teljes mértékben, tisztábban állhatnak előttünk, ha a szomszédos területeken lezajló hasonló folyamatokat is figyelembe vesszük. Jobban kirajzolódnak így egyúttal a magyar krisztianizáció sajátosságai.

A másik módszertani szempont, amelyet igyekeztem az új eredmények érdekében következetesen megvalósítani, az, hogy nem kívántam a meghatározóan figyelembe venni a későbbi időszak egyházszervezetéről rendelkezésünkre álló ismereteket. A 11. századra és részben még a 12. századra is jellemző szűkös forrásadottságok miatt a korábbi kutatások, kimondva vagy anélkül, gyakran a már sokkal jobban dokumentált és így pontosabban ismert 13. századi egyházszervezetből indultak ki, következtettek vissza a kialakulás időszakának viszonyaira. Magam igyekeztem a lehetőségek szerint elkerülni ezt a kutatói álláspontot és kizárólag a korszak írásos és tárgyi emlékeire támaszkodva vizsgálni a 11. századi és részben a 12. századi egyházszervezetet. Az összehasonlító vizsgálatoknak köszönhetően alaposan megismerve egy-egy külföldi terület egyházszervezetét, feltűnt, például Lengyelország esetében, hogy a püspökségi szervezet mennyire kevésbé volt megszilárdulva a 11. században.

Hasonló figyelhető meg még Csehországban is, különösen a morva területek egyházfelügyeletét tekintve, holott a cseh egyház a fejlett intézményrendszerrel rendelkező német birodalmi egyház részét képezte a mainzi érsek ellenőrző szerepéből következően. A példákat tovább lehetne sorolni különösen a latin kereszténység peremterületén fekvő más régiókkal. Ezzel szemben a magyar egyháztörténetírás sok vonatkozásban már a 11. század elejére egy, a 13. századnak megfelelő püspökségi szervezet rajzolt fel. A 11 – 12. századi magyar egyházszervezetre vonatkozó források vizsgálatánál így lehetőség szerint nem vettem figyelembe a 13. századi viszonyokat, helyettük viszont az összehasonlító szemléletből adódó információkat hasznosítottam. A módszertani szemléletváltásnak köszönhetően sikerült egyebek mellett a kalocsai érsekség korai problematikájának megoldására új javaslatokat tennem, amelyek a 11–12. század magyar egyházkormányzati rendszert alapjaiban átértelmezik. A módszer alkalmazásának köszönhető továbbá a Felvidék északnyugati része egyházigazgatási sajátosságainak -- két nyitrai főesperesség létrejötte, prépost nélküli nyitrai székeskáptalan és egyáltalán a nyitrai püspökség megalapítása és területi kiterjedése, továbbá viszonya az esztergomi érsekséghez – egy évszázada vitás kérdéseinek rendezése.

Eredendően egyháztörténeti kutatásaim céljaként a magyar kereszténység első évszázadát bemutató monográfia elkészítése szerepelt. Munkám során nyilvánvalóvá vált, hogy a jól kutatott területen csak úgy lehet új eredményeket, vagy gyakran a már pontosan nehezen rekonstruálható történések megértéséhez újabb megoldási javaslatokat ajánlani, ha nagyon alaposabban „körbejárók” egy-egy részterületet. Mindez azzal jár, hogy a dolgozatok terjedelme gyakran nagyobb lesz a szokottnál, különösen akkor, ha az összehasonlító módszer eredményeit is felhasználva, részletesen érinteni kell a külföldi példákat. A jól kutatott területből következik, hogy a feldolgozások gyakran vitajellegűek lesznek és a korábbi eredményekkel való polemizálás, azok eredményeinek kritikai értékelése szintén a terjedelmet és a jegyzetapparátust növeli.

Az elmúlt másfél évtizedben, különösen az államalapítás millenniumának ünnepeitől fogva, gyakran hívnak meg ismeretterjesztő előadásokra, hogy a korai egyháztörténelem egy-egy fejezetét bemutassam. Ezek a meghívások nyilvánvalóvá tették számomra, hogy komoly igény van a magyar kereszténység kezdeteiről egy részletes, tudományos eredményeket a művelt, érdeklődő, tehát nem csupán a szűk szakmai közönség számára átadó összefoglaló monográfiára. Az új eredmények érdekében nélkülözhetetlen és azok igazolására szolgáló terjedelem és bő jegyzetapparátus bizonyos fokig ellentétes a szélesebb olvasóközönség elvárásaival. Másrészt számos olyan fejezete van a korai magyar kereszténységnek, amelyet a korábbi kutatások -- véleményem szerint -- megfelelően feltártak, magam újat már nem tudok

adni a kérdésben, jobb esetben csak újabb szempontok figyelembevételével az előttem alkotó tudósgeneráció eredményeit megerősíteni tudom. Ebből adódóan egy monográfia, amely egyben akadémiai doktori disszertáció kritériumait is teljesíteni akarja, nem lehet homogén. A saját és újak gondolt eredmények nagyobb teret kellene, hogy kapjanak, míg a korábbi kutatás időtálló megállapításai fontosságuk ellenére szükségképpen némileg háttérbe szorulnának. A nem szakmabeli olvasót ezek a szükségszerű aránytalanságok meglepészténék, ha a korszak egészére szeretne magas színvonalon betekintést nyerni. Ezért döntöttem úgy, hogy az összefoglaló monográfia előtt az általam vizsgált témákat monografikus igénnyel ugyan, de kismonográfiák sorozatában dolgozom ki és akadémiai doktori disszertáció formájában megmérettetem a szakmai közéletben. Az itt kapott kritikák és megerősítések pedig feltétlenül hasznosíthatók, beépíthetők az összefoglaló jellegű monográfiába.

Az előbb említett kismonográfiák egyike a kalocsai érsekség 11 – 12. századi történetét, jogállásának alakulását, a másik magyar érsekség, Esztergomhoz való viszonyát mutatja be. Az 1980-as évek végétől kezdve szinte folyamatosan vizsgálom Kalocsa történetét, és 1996-ban vázoltam fel egy teljesen újszerű elképzelést, miszerint Kalocsa ugyan eredendően Szent István uralkodásának első időszakában érsekségként jött létre, de önálló érseki tartománnyal csak később, a 12. század közepétől rendelkezett. Másfél évtizednyi kutatás után több mint százoldalny terjedelemben összegzem eredményeimet. A másik kismonográfia azt a sokat vitatott kérdést kívánja bemutatni, hogy a Kárpát-medence honfoglalás előtti keresztény tradíciói hatással voltak-e a magyar krisztianizációra, és ha igen, akkor ez miként nyilvánult meg. Elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy 9. századi Moravia, vagy ahogyan gyakran nevezik, Nagymorávia kereszténysége, Metód hajdani szerepvállalása befolyással volt-e a magyar kereszténység és egyházszervezet kialakítására. A dolgozat három nagy fejezete, a „Metód és a magyar kereszténység kezdetei”, „A nyitrai püspökség létrejötte. (Nyitra egyháztörténete a 9 – 13. században)”, és „A zabori bencés apátság kezdetei. (Morva kontinuitás vagy passai térítés)”, szinte önmagukban teljesítik a monográfiáktól elvárt terjedelmet.

A kalocsai érsekség létrejöttét bemutató kutatáshoz szorosan kapcsolódnak az episzkopális egyházszervezet kiépülésének fontos szakaszait bemutató fejezetek. Ezek közé tartozik a pécsi püspökség megszervezését bemutató rész, amely valójában a püspökségalapítások második, 1009-ben lezajló szakaszát vizsgálja és egyben a Szent István-i egyházszervezet Pápasággal való kapcsolatához nyújt új ismereteket. A püspökségi szervezet továbbépítésére és a korszak egyházpolitikájára ható hatalmi-politikai összefüggésekre hívja fel a figyelmet a váci püspökség létrejöttét tárgyaló hosszabb fejezet. Az egyházszervezet

kiépülésének ütemét, az államszervezet és az egyházszervezet kapcsolatrendszerét is külön részben tekintem át, amely – egyebek mellett -- felhívja a figyelmet arra, hogy a Dunától keletre csak a 11. század végére szilárdul meg az egyházszervezet. A püspökségek korabeli központjainak történetéhez szolgál adalékkal a székeskáptalanok kialakulását bemutató fejezet, amely egyben tárgyalja a szerzetesség és a világi papság együttélését, valamint a dómmonostorok problémáját.

A püspökségi szervezet működésénél a korabeli főpapok életpályáját is figyelemmel kísértem. Egyháztörténeti kutatásaim során korábban, más korszak esetében is nagy hangsúlyt fordítottam erre.<sup>3</sup> Fontosnak tartom, hogy ne csupán az intézményeket, hanem az azokat létrehozó, irányító embereket is bemutassam, megértssem tetteiket, politikai szerepüket, összességében megismerjem életpályájuk alakulását. A 11. században természetesen csak nagyon töredékesen lehet egy-egy főpap életútját rekonstruálni, de az erős korlátok ellenére az egyházszervezet bemutatásánál nélkülözhetetlennek tartom a prosopográfiai módszer alkalmazását. A 11. századi esztergomi érsekek<sup>4</sup> és a pécsi püspökök életútját állítottam ennek érdekében össze.

A korai magyar egyház erősen monasztikus jellegű volt, így az episzkopális egyházszervezet vizsgálata nem kerülheti meg a szerzetesség bemutatását. Ennek következtében került be néhány külön fejezet, amely Pannonhalma alapításához, a zobori monostor létrejöttéhez, a remeteéletforma jelentkezéséhez szolgál adalékokkal. Az említetteknel szorosabban kapcsolódik a püspöki kormányzathoz a disszertáció „Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházipolitikai viták a 11 – 12. század fordulóján” című fejezete, amely bemutatja, hogy a szerzetesség mikor és mi módon szorult ki az episzkopális egyházszervezet irányításából.

Végezetül bevezetést azzal kell zárnom, hogy a dolgozat elkészítéséhez szükséges kutatások, különösen az összehasonlító vizsgálatokhoz nélkülözhetetlen költséges külföldi

<sup>3</sup> Bánca István bíboros (1205k. -- 1270) Életrajzi vázlat. In: Acta Historica. Különszám 1991. 9 – 18. (Társszerző: Almási Tibor.); A pozsegi káptalan tagjai a XIV. század közepéig. In: Aetas 1991/3. 40 – 58.; Egy francia származású főpap Pécsen a 13. században. In: Aetas 1994/1. 64 – 88.; Un prélat français de Hongrie: Bertalan, évqęue de Pécs (1219 -- 1251) In: Cahiers d'études hongroises 8/1996. 71 -- 96.; Članovi Požeškog kaptola do sredine 14. stoljeća. In: Scrinia Slavonica 7 (2007) 65 – 87.; Hont-Pázmány nembeli Achilles pécsi püspök (1205/1210 – 1252.) In: A pécsi egyházmegye vonzásában. Ünnepi tanulmányok Timár György tiszteletére. Szerk. Fedeles T. Budapest, 2007. 163 – 190.

<sup>4</sup> Esztergom első érsekeinek, Domonkos, Sebestyén, Asztrik-Anasztáz életpályája nincs önállóan összeállítva, de a velük kapcsolatos álláspontomat a kalocsai érsekség históriáját bemutató fejezet tartalmazza.

tanulmányutak finanszírozásával számos alapítvány, ösztöndíjalap (MTA-Soros Alapítvány, Eötvös-ösztöndíj, Magyar Ösztöndíjbizottság, DAAD, bécsi Collegium Hungaricum, Bolyai-ösztöndíj, Erasmus Program stb.) támogatott, a külföldi kutatómunkák alkalmával több neves kutatóval konzultáltam, akiknek nevét hosszú lenne felsorolni, segítségüket ezúton is köszönöm. Két kollégám, egykori professzoraim nevét azonban külön ki kell emelnem. Kristó Gyula és Makk Ferenc professzorok biztatása, az évtizedeken át tartó, még kritikáikban is gondolatébresztő szakmai diskurzus nélkül a jelent dolgozat nem készült volna el. Hálásan köszönöm mindkettőjük támogatását.



dc\_336\_11

Az episzkopális egyházszervezet

## Metód és a magyar kereszténység kezdetei.

## Zacheus püspök felszentelése 963-ban

A magyar krisztianizáció vizsgálatánál nem lehet megkerülni a Kárpát-medence honfoglalás előtti keresztény tradícióit, azok hatását és ezzel összefüggésben Cirill és Metód 9. századi pannóniai szerepvállalását. A magyar történészek, noha bizonyos fokú kontinuitást elfogadnak, inkább kételkedők a Metód-tradíciók jelenlétében a 10–11. századi magyar krisztianizációban. Úgy tartják, hogy a szláv apostolok 9. századi pannóniai és moráviai tevékenysége nem hagyott említésre érdemes nyomot a magyar kereszténységben.<sup>1</sup>

Szlovák<sup>2</sup> és szerb történészek viszont ezzel szemben hangsúlyozzák, hogy meghatározó és konkrét szerepe lehetett Metód egyházszervezetének a szentistváni, sőt bizonyos vonatkozásban egész Közép-Európa egyházszervezetének kialakításában. Csehországban a 976-ban felbukkanó morva püspökség létrejöttében,<sup>3</sup> Lengyelországban pedig krakkói püspökség alapításában vélnek többen felfedezni Metóddal való kapcsolatokat.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> Például Kniezsa: A szláv apostolok és a tótok 191.; Kniezsa, I.: Die Slawenapostel und die Slowaken. In: Archivum Europae Centro-Orientalis 8 (1942) 163.; Csupán 1055-ben (Balaton)Lelén említett Szent Kelemen-templomot szokták Metód pannóniai térítésének esetleges emlékeként említeni. Gutheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1977. 26.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 118. A német nyelvű szakirodalomban Schubert: Methods Werk in Pannonien 300–301. bizonyos kontinuitást feltételez, és szerinte a Metód-féle kereszténység beépült, hatott a magyarság krisztianizációjára. Eggers ezzel szemben elutasítja a morva kereszténység közvetlen hatását Eggers: Das Erzbistum des Metod 98–105.

<sup>2</sup> A szlovák kutatók csaknem kivétel nélkül a Metód-féle kereszténység továbbélését hangoztatják. Például Marsina, R.: Kristianizácia Madarov a Uhorska medzi vychodom a západom. In: Historický časopis 1992. 421. A kontinuitásban kételkedő kevés szlovák munka egyike Uličný, F.: Problematika metodského krestanstva na Slovensku. In: Historický časopis 1999. 349–356.

<sup>3</sup> Legújabb példák Třeštík 2000. 134–135.; Lübke 2000. 70.; elutasítja viszont Eggers: Das Erzbistum des Metod 107–109.

<sup>4</sup> A Pannóniai legenda alapján hangoztatják, hogy Metód a vislánok fejedelméhez követet küldött, és többen a krakkói püspöki listákban említett Prohorius und Proculphus püspökökben Metód által kiküldött főpapokat látnak, akik szerintük az 1000-ban püspökké kinevezett Poppo elődei voltak. Monumenta Poloniae hist. Ser. Nov. II/10. 25.; 30–31., 40.; A krakkói püspökség morva gyökereire lásd Dvorník, F.: Die Benediktiner und die Christianisierung Russlands. In: Erbe und Auftrag 35 (1959) 306–307.; Ezzel ellentétes álláspontot képvisel Eggers: Das Erzbistum des Metod 58–59.; Strzelczyk, J.: Probleme der Christianisierung in Polen. In: Rom und Byzanz im Norden II. Hg. Müller-Wille, M. Stuttgart, 1997. 193–

Magyarország korai egyháztörténetére vonatkozóan a 9. századi nyitrai püspökség translációjának tekintik az esztergomi érsekséget,<sup>5</sup> továbbá a bácsi érseki központban,<sup>6</sup> sőt újabban a csanádi püspökségben<sup>7</sup> is látnak egyesek Metódra visszanyúló tradíciókat. A nyitrai püspökség 12. század eleji alapítását is a 9. századi püspökség megújításának tekintik.<sup>8</sup>

Nem kívánok most ezen koncepciók kritikájával foglalkozni. A téma egy más aspektusára szeretném felhívni a figyelmet. Nevezetesen a Metód-tradíció szerepére abban, hogy a Pápaság a 10. század második harmadának végén újra felfigyelt Közép-Európára és benne a magyarságra.

Szakemberek körében köztudott, hogy a 9. század második felében Bulgária és Morávia krisztianizációjába milyen energikusan próbált bekapcsolódni a Pápaság. Bulgáriában Borisz fejedelem kezdeményezte a kapcsolatot Rómával. I. Miklós pápa a hajdani Illyricum feletti pápai joghatóságra hivatkozva próbálta a kialakuló bolgár egyházszervezetet a Pápasághoz kötni.<sup>9</sup> A „questio bulgarica ecclesiastica” I. Miklós pápa, majd utódja, II. Adorján pápa pontifikátusának egyik központi problémája volt.<sup>10</sup>

Bulgária feletti egyházi joghatóság kérdésével csaknem egyidejűleg Moraviában, sőt Pannóniában is hasonló problémák jelentkeztek. Cirill és Metód Bizánzból indult misszióstevékenysége gyorsan pápai felügyelet alá került. II. Adorján pápa a két görög misszionáriust Rómába rendelte. A pápai székhelyre érkező Cirill és Metód Szent Kelemen pápa ereklyéinek is köszönhetően kitüntetett figyelemben részesült. Elég arra hivatkozni, hogy

---

194.; Salamon, M.: Polen und Byzanz. Die Perspektiven des 11. Jahrhunderts und des 14. Jahrhunderts. In: East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia. Ed. Múcska, V. Bratislava, 2002. 93. és 101.

<sup>5</sup> Marsina: O Nitrianskom biskupstve 27–32.; A koncepcióra, és annak szlovákiai fogadtatására lásd Múcska, V.: About the First Hungarian Bishoprics. In: East Central Europe at the Turn of the 1st and 2nd Millennia. Ed. Múcska, V. Bratislava, 2002. 119–122. és 127–128.; Múcska 2005. 3. és 27–26.

<sup>6</sup> Zverkanovič, M.: Archiepiscopatus in Bač et SS. Fratres Cyrillus et Methodius. In: Annales Instituti Slavici 4 (1968) 51–57.

<sup>7</sup> Eggers: Das Erzbistum des Metod 60., 67–69. és 104–105.

<sup>8</sup> Marsina: Nitrianske biskupstvo 529–542.

<sup>9</sup> Illyricum hovatarozásával kapcsolatos vizsályról Havlik, L. E.: Das pannonische Erzbistum im 9. Jahrhundert im Lichte der wechselseitigen Beziehungen zwischen Papsttum und den ost- und weströmischen Imperien. In: Annales Instituti Slavici 9 (1976) 49–50.; Magyar 1982. 849–850.

<sup>10</sup> Gjuzelev, V.: Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter (9–14. Jahrhunderten). In: Bulgarian Historical Review 1977. 37–39.; Magyar 1982. 853–861.

II. Adorján pápa körmenetben eléjük vonulva<sup>11</sup> személyesen üdvözölte őket a város határában. Cirill végül Rómában hunyt el és a Szent Kelemen-templomban temették el.<sup>12</sup>

II. Adorján pápa ezek után előbb legátusává, majd röviddel később Pannónia érsekévé nevezte ki Metódot.<sup>13</sup> II. Adorján pápa is intenzíven foglalkozott tehát Bulgária mellett Pannónia és Morávia egyházi hovatartozásával. A következő pápa, VIII. János<sup>14</sup> szintén szívén viselte Róma Közép-Duna-medencei egyházi joghatóságát. Elég például a pápa szerepére utalni Metód frank fogságból történő kiszabadításakor.<sup>15</sup> Hangsúlyozni kell, hogy Metód tevékenységének köszönhetően a Pápaság képessé vált a frank birodalmi egyház és Bizánc mellett megjelenni és szerephez jutni a Duna menti régióban.

Szvatopluk, majd Metód érsek halála után a formálódó morva egyházszervezet szétesett. Intézményrendszere – úgy tűnik – nyomtalanul eltűnt, és magyar honfoglalás következményeként hasonló sorsra jutott a 9. század folyamán a Dunántúl nyugati részén kiépült frank egyházszervezet. A kereszténység azonban bizonyos vidékeken nagyon korlátozottan továbbélhetett, sőt – legalábbis a hajdani központokban – őrizhetett elemeket a 9. század második felének egyházi vitáiról, orientációs kísérleteiről és ezek emléke egyre halványulva, de jelen lehetett a 10. század folyamán. A 950-es évektől a magyarság körében meginduló krisztianizáció, a Bizáncból érkező és Kárpát-medence keleti felében működő missziós püspökség már meglétével is lehetőséget adott arra, hogy a korábbi keresztény tradíciók ne tűnjenek el nyomtalanul. Különösen igaz ez Cirill és Metód tevékenységének emlékére, akik hajdan eredendően a bizánci császár megbízásából érkeztek a Duna vidékére. A 9. századi Kárpát-medence egyházi orientációs irányai így hatással lehettek, ötletet adhattak a 10. században a kereszténységgel való kapcsolatkeresésre.

Cremonai Liudprand tudósításából tudjuk, hogy 962 végén Taksony fejedelem<sup>16</sup> a Német Birodalom és Bizánc befolyásának elkerülése végett Rómához fordult, követeket küldött XII.

---

<sup>11</sup> Georgiev 1939. 58.

<sup>12</sup> Eggers: Das Erzbistum des Metod 20.; Grivec: Konstantin und Method 77–86.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 120–129.

<sup>13</sup> Grivec: Konstantin und Method 86–87. ; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 131–133.

<sup>14</sup> Grivec: Konstantin und Method 113–121.

<sup>15</sup> Grivec: Konstantin und Method 113–121.

<sup>16</sup> A cremonai püspök feljegyzésében nem nevezi meg név szerint, hogy a magyarok részéről ki volt a követség elindítója. Kristó Gyula Taksony kezdeményező szerepét tagadja (Kristó Gy.: Az augsburgi csata. Budapest, 1985. 110.; Kristó: Magyarország története 895–1301. 84–85.), de a szakirodalom döntő többsége Liudprand említette kapcsolatfelvételen Taksony szerepét látja. Például Makk: Külpolitika 21.; Makk 2004. 124.; Taksonyt a kutatás pogány fejedelemnek tekinti, de újabban Bálint Csanád már

János pápához.<sup>17</sup> Meg kellene válaszolni, hogy a keresztény világgal kapcsolatot kereső, az augsburgi csatavesztést követő elzárkózás feladását tervező nagyfejedelem miért látott reális lehetőséget abban, hogy I. (Nagy) Ottó várható politikai expanzióját Rómával tudná ellensúlyozni, vagy lehatárolni.

Taksony természetesen ismerte a Pápaság intézményét és tisztában volt jelentőségével, mivel saját maga is részt vett itáliai kalandozó hadjáratban,<sup>18</sup> így személyes tapasztalatok is rendelkezésére állhattak Itália politikai viszonyairól. Információkat szerezhetett továbbá Róma fontosságáról a 962-ben udvarába menekült itáliai előkelőktől, köztük II. Berengár király szövetségesétől, Hubert tusciai örgróftól.<sup>19</sup> A Pápaság tekintélyét a 962 februárjában megtartott császári koronázás is kiemelhette Taksony környezete számára. Arról azonban, hogy a Kárpát-medencében a két birodalom, Bizánc és az egyre erősödő Német Birodalom között esetleg alternatívát jelenthet a Pápaság, ezek a csatornák természetesen nem informálhatták. Még a szerény mértékű keresztény kontinuitás feltételezése<sup>20</sup> azonban felveti

---

megkeresztelkedett fejedelemként szerepelteti. Szerinte Taksonyt a keleti országrészben működő görög missziós püspök térítette meg. Bálint Cs.: Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Szerk. Kredics L. Veszprém, 2000. 14. Véleményem szerint Taksony bizonyosan nem keresztelkedett meg, amelyet az bizonyít, hogy pogány módon temetkezett el Taksony falu környékén. A 11. század közepén az Árpádok családján belül is pogány fejedelemként élt az emlékezetben, amelyet az bizonyít, hogy I. András király hatalomról lemondó pogány módon élő testvérét, Leventét pogány rítus szerint Taksony sírja mellé temették el halála után. SRH. I. 344.

<sup>17</sup> Liudprand von Cremona: *Historia Ottonis VI.* „Quibus imperator: ... Leonem episcopum et Johannem cardinalem diaconem, suos infideles, quos nos suscepisse accusat, his temporibus nec vidimus nec suscepimus: Constantinopolim domno papa eos ob iniuriam nostram profiscentes dirigente, Capuae sunt, ut audivimus, capti. Quibuscum etiam Saleccum, natione Bulgarium, educatione Ungarium, domni papae familiarissimum, et Zacheum, virum reprobatum, divinarum atque humanarum inscium litterarum, a domno papa episcopum noviter consecratum et Ungariis ad pradicandum, ut super nos irruant, destinatum, eodem captos esse audivimus. Haec domnum papam nullis narrantibus fecisse crederemus, nisi litterae fidem admitterent, quae plumbo signatae sui nominis characteres monstrant.” Liudprand *Hist. Ottonis* 163.; Gombos II. 1474–1475.

<sup>18</sup> Gombos I. 1474.; Kristó: *Magyarország története 895–1301.* 84.; Makk 2004. 121.

<sup>19</sup> Zimmermann 1971. 144.; Bóna 2000. 67.

<sup>20</sup> Ezt leginkább a 11. század elején alapított zalavári bencés apátság Szent Adorján patrocíniuma bizonyítja, amely megegyezik a településen, akkori nevén Mosaburgban a 9. század közepén létrehozott egyik templom védőszentjével. A Szent Adorján patricínium folytonossága kétségtelen bizonyítéka a kereszténység kontinuitásának. Tóth: *Szent Adorján 14–36.* A Metód-hagyomány továbbélésének megítélése szempontjából ez azért is perdöntő, mert Metód pannóniai tevékenysége részben éppen a Kocel fejedelem uralma alatt álló Mosaburghoz kapcsolódott, így a kereszténység itteni folyamatos jelenléte

a lehetőségét annak, hogy az Árpádoknak konkrét ismeretei lehettek Metód Róma joghatósága alatt folytatott pannóniai térítéséről és érseki joghatóságáról, így tudhattak arról, hogy Pannóniában a Pápaság szerepet kapott hajdan az egyházszervezet kialakításában.<sup>21</sup> Különösen figyelemre méltó ebből a szempontból Taksony Rómába küldött követének, Szalóknak (Saleccus) a származása. Liudprand kiemeli és ezzel egyúttal ennek jelentőségét hangsúlyozza, hogy a magyar fejedelem követe bolgár volt. Szalók tehát arról a területről származott, ahol a 10. században leginkább lehet a Metód-hagyomány továbbélésével számolni,<sup>22</sup> ahol leginkább tisztában lehettek Metód tevékenységének helyszíneivel, és jelentőségével. A követ származása tehát bizonyítja, hogy Taksony környezetének voltak kapcsolatai Bulgária irányába,<sup>23</sup> és így onnan is eljuthatott a 960-as évekre – a kereszténység felé tájékozódás idejére – a magyar fejedelmi udvarba Metód pannóniai tevékenységének emléke. A hajdani morva egyházszervezet és a Pápaság 9. századi pannóniai szerepvállalása a

---

Metód emlékének fennmaradását is jelentette. Metód mosaburgi tevékenységére: Grivec: Konstantin und Method 68–70. és 104–105.; Schubert: Methods Werk in Pannonien 293.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 113–118. A magyar kutatás a 10–11. században az eseményekre való pontos emlékezés határát hét évtizedre teszi. Györffy: István király 11., Metód halála (885) és Taksony fejedelem római kapcsolatfelvétele (963) között alig telt el ennél több idő.

- <sup>21</sup> A morvák és Szvatopluk emléke a 10. század közepén élt a magyarok körében, sőt egyre halványulóbban, de ez egészen a 13. századig kimutatható. Bíborbaszületett Konstantinos A birodalom kormányzása című munkájában a morvákra vonatkozó részek informátorai részben a 950 táján Bizáncban járt magyar előkelők lehettek. Györffy, Gy.: Die Erinnerungen des grossmährischen Fürstentum in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. In: Acta Archaeologica Hungariae 17 (1965) 41–42. Mindebből következik, hogy a morva egyházszervezetről is maradhettek fenn információk az Árpádok környezetében.
- <sup>22</sup> Metód Moraviából kiűzött tanítványainak nagy része Bulgáriába menekült, ahol nagy szerepük volt a bolgár nemzeti egyház kialakításában. Grivec: Konstantin und Method 148–169.; Magyar 1982. 873–875.; Gjuzeev, V.: Das Bild von Westeuropa und Rom in der albulgarischen Literatur (9–11. Jahrhunderten). In: Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában. Szerk. Király P. Budapest, 1986. 98.; Angelov, D.: Methods und seiner Schüler Wirken in Bulgarien. In: Symposium Methodianum. Hg. Trost, K. – Völkl, E. Neuried, 1988. 25–30.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 69–75.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 165–169.
- <sup>23</sup> Taksony a 950-es és 960-as évek fordulóján konfrontációba került a Balkánon, miután előbb bizánciak, majd példájukat követve a bolgárok is felmondták a magyaroknak a 940-es évek óta fizetett adót. A magyarok több hadjáratot indítottak Bizánc és a bolgárok ellen, de rendszerint vereséget szenvedtek. 965-ben rendeződött a bolgár-magyar viszony. Makk: Külpolitika 22–24. Így 962-ben közvetlenül nem érkezhett Bulgáriából impulzus, hogy Metód példája nyomán a Pápasággal keressen kapcsolatot a magyar fejedelem. Ezzel szemben Györffy Gy. úgy tekinti, hogy Magyarország ebben az időszakban baráti viszonyban állt Bulgáriával. Tízkötetes I. 712–713.

Pilgrim-féle hamisításokban is előkerült,<sup>24</sup> ami megerősíti, hogy a 10. század második felében Bajorországban – főleg Passauban és Salzburgban – emlékeztek még az egy évszázaddal korábbi egyházi joghatósági vitákra, sőt tisztában voltak azok jelentőségével.

Részben erre a hagyományra, a pápai joghatóság alatt álló Metód vezette érsekségre, mint egyházi és történelmi érvre támaszkodva fordult 962-ben Taksony fejedelem XII. János pápához és kért tőle térítőket, megkerülni igyekezve ezzel I. Ottó és a Kárpát-medence keleti felében a Gyula vezette törzs szállásterületén missziót folytató Bizánc egyházszervezetét. A magyar küldöttség meghallgatásra talált Rómában. 963 elején XII. János pápa már szabadulni kívánt az általa Itáliába hívott és alig egy évvel korábban császárrá koronázott Nagy Ottó ellenőrzése alól. Így kapóra jött számára a német térítést elkerülni akaró magyarok kezdeményezése. Felkarolta Taksony kérését és 963 tavaszának végén Zacheus nevű papját a pogány magyarok missziós püspökévé (ad praedicandum) szentelte. Majd két legátus kíséretében Dél-Itália irányában egy ólompecsétes pápai bullával útnak indította Magyarországra az új missziós püspököt.

Liudprand tudósítása azonban nem csak Zacheus kiküldését említi, hanem azt is állítja: a térítés beindítása mellett a pápai követség célja az volt, hogy a magyarokat a németek megtámadására bírják. E forráshely alapján a kutatók közül többen azon a véleményen vannak, hogy XII. János pápa egy nemzetközi összefogás kialakítására törekedett Nagy Ottó császárral szemben.<sup>25</sup> Liudprand említi, hogy a két legátus Konstantinápolyba tartott, azzal a céllal, hogy ártsanak Ottónak, tehát Bizáncot és a magyarokat egy táborba kívánta szervezni. A tudósítás hitele véleményem szerint kétséges. Liudprand jöllehet 963 nyarától személyesen Rómában tartózkodott, így jól értesült forrásnak tartható, de ki kell emelni, hogy nem törekedett az objektivitásra. Műve erősen tendenciózus alkotás. Célja Nagy Ottó Pápasággal kapcsolatos politikájának igazolása. XII. János pápa befeketítő leírásával igazolni kívánta azt, hogy 963 decemberében a császár által összehívott zsinaton letették őt, és helyébe új pápát választottak.<sup>26</sup>

Az Ottóval szemben álló szövetség létrehozását említő forráshely azonban különösen gyanús. A szerző ugyanis itt nem saját maga számol be a történetekről, hanem szokatlan

---

<sup>24</sup> Marsina: O Nitrianskom biskupstve 27–32.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 38–40. és 72–74.; Boshof 1995. 37–67.

<sup>25</sup> Zimmermann 1968. 81–83.; Arbagi, M.: Byzantinum, Germany, the Regnum Italicum, and the Magyars in the Tenth Century. In: Byzantine Studies 6 (1979) 46.; Makk: Külpolitika 21.; Zimmermann 1971. 144–145.; Bóna 2000. 67.

<sup>26</sup> Gombos A.: Liudprand történelmi munkái. Budapest, 1908. 23–25.; Zimmermann 1968. 254.

módon – mintha nem saját véleményeként írna erről – Nagy Ottó császárral mondatja el mindezt.<sup>27</sup> Ez is megerősítheti azt, hogy a Bizáncot és a magyarokat is összefogó szövetségre utalás nem a valóságot tükrözi, hanem XII. János lejáratására került be a szövegbe. A császár ellen katonai fellépést tervező pápa leváltásnak jogosságát kívánta a szerző így nyomatékosítani.<sup>28</sup> Az Ottó-ellenes szövetség kialakításának és a magyarok támadásra buzdításának említésére azért is szüksége volt Liudprandnak, mert tisztában volt azzal, hogy a missziós püspök kiküldése, illetve a krisztianizáció megindítása a magyarok között önmagában nem elítélendő, és feltétlenül negatívan értékelendő tette a pápának. Különösen azért sem, mert 9. századi hagyománya volt a Pápaság Duna menti szerepvállalásának. Liudprand Ottó érdekében kifejtett propagandája szembeállítja a Lechfeldnél győző, a magyarok nyugati fosztogatásait megakadályozó császárral szembe állítja a magyarokat újra a német területekre küldő XII. Jánost. A pápaellenes propaganda úgy ellensúlyozta, sőt tette elfogadhatatlanná a magyar misszió megindítását, hogy hozzákapcsolta a német terület ellen irányuló fegyveres támadás képzetét is. A magyarok császár ellen való felbujtása – véleményem szerint – nem volt valós, ez csupán Liudprand rosszindulatú túlzása.<sup>29</sup> A tervezett pápai – magyar – bizánci szövetség egyébként is irreálisnak tűnhetett, mivel a 960-as évek elején több mint egy évtizedes szünet után ismét kiújultak a délkeleti irányú magyar kalandozó hadjáratok, amelyek elsősorban bizánci területeket érintettek.<sup>30</sup> Az újabb jelentős nyugati katonai akcióra már csak azért sem vállalkozhattak az Árpádok, mert 955-ben elszenvedett vereség következtében a Német Birodalommal szomszédos, a Kárpát-medence nyugati részén elhelyezkedő magyar törzsek katonailag 963-ra még nem heverték ki a vereséget. Minderről a pápa Taksony Rómába küldött követétől is informálódhatott.

Erősítheti ugyan a bizánci szövetségkeresés feltételezését, hogy a pápai követség délnek indult, holott Taksony országát észak felé haladva gyorsabban el lehetett volna érni. A Rómától északra fekvő területek azonban I. Ottó ellenőrzése alatt álltak. Tanácsosnak tűnt ezért dél felé, kerülő úton – részben hajón – a magyarok közé indulni. A capuai és beneventói fejedelmek ugyan szintén ellenséges viszonyban álltak a pápával, de 963-ban még nem voltak

---

<sup>27</sup> „Saleccum, nacione Bulgarium, educatione Ungarium, domini papae familiarissimum et Zacheum virum reprobatum... a domino papa episcopum noviter consecratum et Ungariis ad praedicandum, ut super nos irruant, destinatum... captos esse audivimus” Liudprand Hist. Ottonis 163.

<sup>28</sup> Lintzel 1961. 367.

<sup>29</sup> Lintzel 1961. 367.

<sup>30</sup> Makk: Külpolitika 22–24.



I. Ottó hűbéresei, majd csak 966/967-ben ismerték el a császár főhatalmát területük felett.<sup>31</sup> Hasonlóan a két legátusból és egy missziós püspökből álló küldöttség számából sem következik, hogy itt feltétlenül egy Konstantinápolyba utazó, és a bizánci császár jelentőségét kifejező követséget kell látnunk. Párhuzamként hozható fel, Theotmár salzburgi érsek levelében megörökített, a 900 körül a morva egyházszerzet reorganizációjára kiküldött pápai követség összetétele, amely szintén három főből, egy érsekből és két püspökből állt.<sup>32</sup> A két legátus kiküldése önmagában is jelzi, hogy Rómában milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak a magyar misszióknak, sőt ezt a pápával szemben állók számára is kifejezni kívánták. A 10. században nagyon ritkák voltak az Alpokon túli területekre küldött pápai legációk. Kifejezetten demonstratív szerepe volt tehát annak, hogy arra a vidékre, ahonnan néhány évvel korábban még fosztogató csapatok indultak a keresztény világ ellen, az első megkeresésre pápai legátusokat és missziós püspököt küldtek ki. XII. János pápa ezzel elébe kívánt menni I. Ottó császár terveinek. A császár által 955-ben legyőzöttek krisztianizálását ki kívánta venni Nagy Ottó ellenőrzése alól. Ezzel I. Ottó számára oly fontos, imperatori hatalmának feladatául tekintett, annak legitimációt is adó, a császári propaganda által hangoztatott keleti missziót,<sup>33</sup> a keresztény világ határainak kitolását – legalábbis részben – elvitatta tőle. A pápával ellenséges fejedelmek azonban Capua közelében elfogták a magyarokhoz küldött követséget, kiszolgáltatták tagjait Ottónak, aki ily módon megakadályozta, hogy a missziós püspök és a legátusok eljussanak a magyarok közé. A szakirodalom – szinte egyhangúan – ezzel befejezettnek tarja ezt a pápai missziós kezdeményezést. Egy meggondolatlan, politikailag nem túl koncepciózus pápa ötletszerű reakcióját látják ebben a misszióban, s a 10. századi európai egyháztörténelem eredménytelen és folytatás nélkül maradt érdekes epizódjának tekintették csupán az egészet.<sup>34</sup>

---

<sup>31</sup> Leontiades, I.: Die Westpolitik Basileios II. (976–1025). In: Byzanz und das Abendland in 10. und 11. Jahrhundert. Hg. Konstantinou, E. Köln – Wien, 1997. 261–262.

<sup>32</sup> Lošek 1997. 140.

<sup>33</sup> Nagy Ottó ugyan csak 972/973-ban kezdte meg az átfogó keleti misszió megvalósítását, amely keretében Quedlinburgban birodalmi gyűlést is tartott, de terveinek korai meglétét és azok léptékét jól mutatja, hogy 971-ben Adalbert trieri szerzetes missziós püspökként Kijevbe küldte. Az orosz területekre küldött német misszionárius a 960-as évek elején Róma számára is nyilvánvalóvá tette a császár keleti krisztianizációs elképzeléseit.

<sup>34</sup> A XII. János pápáról, különösen Liutprand tudósítása nyomán kialakult igen lesújtó vélemény az utóbbi évtizedekig meghatározta korszakkal foglalkozó szakirodalmat. Pl. Handbuch der Kirchengeschichte III/1. Hg. Jedin, H. Freiburg, 1979. 234.; Tellenbach: Die westliche Kirche 69.

Harald Zimmermann 1960-as években végzett kutatásai<sup>35</sup> óta árnyaltabban tekintünk XII. János pápa korára, évszázadokon át az egyháztörténet-írásban nagyon negatívan ábrázolt tevékenységére. Felfigyeltek arra is, hogy a 964 februárjában Rómában az általa tartott zsinat jogilag milyen jól előkészített volt. A gyűlésen egyébként maga a visszafordított Zacheus missziós püspök is személyesen részt vett.<sup>36</sup> A zsinat fő témája az alig egy bő hónappal korábban, 963 decemberében Nagy Ottó nyomására választott ellenpápa, VIII. Leó letétele volt. A zsinat lebonyolítása bizonyítja, hogy XII. János kíséretéhez kiváló jogi képzettségű és széles látókörű klerikusok tartoztak, akik főleg I. Miklós és II. Adorján pápa okleveleire utaltak a zsinaton.<sup>37</sup>

964 elején tehát bizonyosan jól ismerték, sőt építettek Rómában azon két pápa tevékenységére, akik a 9. században a pápai joghatóságot hangoztatták Bulgáriában, Pannóniában és Moraviában. Ebből következik, hogy Taksony követeinek érkezésekor bizonyosan tudtak XII. János környezetében Metód hajdani pannóniai érsekségéről.<sup>38</sup> Cirill és Metód emléke egyébként a 10. század folyamán, sőt még jóval utána is élő volt Rómában. A két misszionárius emlékét ébren tartotta az, hogy Cirill sírja a római Szent Kelemen-templomban volt, ahol korabeli ábrázolása máig megőrződött.<sup>39</sup> A 9. század végén Gauderich Velletri-i püspök által összeállított ún. Itáliai-legenda<sup>40</sup> bemutatja Szent Kelemen ereklyéinek Rómába hozatalát, ennek köszönhetően a mű egyik főszereplője lett Metód, így számos rá vonatkozó életrajzi adatot is felhasznált, átörökített, elevenen tartva ezzel a két térítő emlékét

<sup>35</sup> Harald Zimmermann munkái azonban differenciáltabban látják a pápa tevékenységét: Zimmermann, H.: Die Deposition der Päpste Johannes XII., Leo VIII. und Benedikt V. 963/964. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 68 (1960) 209–225.; Zimmermann, H.: Prozess und Absetzung Papst Johannes XII. im Jahre 963. In: Österreichisches Archiv für Kirchenrecht 12 (1961) 207–230.; Zimmermann 1968. 78–89.; 257–261.; Zimmermann 1971. 134–137. és 144–151.

<sup>36</sup> A 964. február 26. és 28. között tartott zsinat résztvevőinek felsorolásánál említik „Zacheo gentium episcopo”. Monumenta Germaniae historica. Constitutiones I. Ed. Weiland, L. Hannover, 1963. 533.; Gombos III. 2185.

<sup>37</sup> Zimmermann 1968. 90–92., 193–195., 238–239. és 249.; Hehl, E. D.: Der wohlberatene Papst. Die römische Synode Johannes XII. vom Februar 964. In: Ex ipsis rerum documentis. Festschrift für Harald Zimmermann zum 65. Geburtstag. Hg. Kortüm, K. – Servatius, C. Sigmaringen, 1991. 260–275.

<sup>38</sup> Zacheus kinevezésénél a 9. századi tradíciók szerepére utal Büttner 1965. 6.

<sup>39</sup> Grivec: Konstantin und Method 78–88. és 224.; Vayer L.: Masolino és Róma. Budapest, 1962. 24. és 187–188.; Bojkov, A.: La Basilica „San Clemente” a Roma e le immagini di Cirillo e Metodio nell’arte Bulgara antica. Sofia, 1976.; Osborne, J.: Early Mediaeval Wall-Paintings in the Lower Church of San Clemente, Rome. New York, 1984. 192–198.

<sup>40</sup> Georgiev 1939. 45–68.

Rómában. A 9. században keletkezett legenda ismertségét mutatja, hogy azt még a 13. század második felében is felhasználták a *Legenda Aurea*-ban. Így irodalmi emléke is volt Cirill és Metód tevékenységének a 10. századi Rómában. A Zacheussal Capuánál elfogott két bíboros egyike Leó Velletre-i püspök volt. A Velletre-i székesegyház védőszentje Szent Kelemen volt, egykori püspöke pedig Gauderich az előbb említett Itáliai-legenda szerzője, így a követség egyik tagja is tisztába lehetett Metód tevékenységével.

A 10. században a nyugati forrásokban a magyarok szállásterületét Pannóniának nevezték,<sup>41</sup> így Taksony Rómába érkező követeit természetesen Metód egykori érseki területéről érkezőknek tartották. XII. János pápa élt a kínálkozó lehetőséggel és a Metódra visszamenő pápai joghatóságból kiindulva missziós püspököt küldött Magyarországra. Egy olyan területre, amely XII. Jánossal szemben álló Nagy Ottó császár birodalmával határos és a császár tervezett keleti missziós terveinek egy célpontjaként szolgálhatott. A döntés jelentősége elsősorban abban állt, hogy ez volt a Pápaság első kapcsolatfelvétele a 10. században a két birodalom érdekszférája közé szorult formálódó Közép-Európával. A Pápaság közel egy évszázad eltelte után, a 960-as években figyelt fel újra a Közép-Duna-medencére és a vele szomszédos területekre.

Nagyon tanulságos a Liudprandnál említett Zacheus-féle térítési kísérlet utóélete. Mint láttuk, Liudprand császár ellenes fegyveres akcióval összekapcsolt térítést az általa Szent Péter trónján alkalmatlannak tartott XII. János pápa bűneként kívánta bemutatni. A súlyos vádról azonban nem hallunk a továbbiakban. 963 novemberében és decemberében I. Ottó jelenlétében tartott, és XII. János letételével végződő zsinaton is összeállítottak egy, a pápa alkalmatlanságát bizonyítandó bűnlajstromot, és azt egy levélben elküldték XII. Jánosnak. A levelet szintén Liudprand Ottó császár tetteiről írt munkája őrizte meg.<sup>42</sup> A pápát az egyházi előírások megsértése, a pápai hivatal rossz ellátása, a paphoz méltatlan életvitele, simonia és a pogánysággal való kapcsolatai miatt vádolták. Az utóbbi vádpontban azonban bizonyosan nem a pogány magyarokra utaltak, hanem arra, hogy XII. János szenvedélyes kockajátékos volt és játék közben pogány isteneket, köztük Jupitert és Vénuszt hívta segítségül.<sup>43</sup> Úgy tűnik,

---

<sup>41</sup> Eggers: *Das Erzbistum des Metod* 26–30.; Pannónia koraközépkori jelentésére lásd még Eggers, M.: *Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien“ in „westlichen“ (fränkischen) Quellen des Frühmittelalters*. In: *Südost-Forschungen* 65/66 (2006/2007) 1–25.; Eggers, M.: *Die Verwendung und Bedeutung des Begriffes „Pannonien“ in historischen und geographischen Quellen des Frühmittelalters*. In: *Chronica* 6 (2006) 6–27.

<sup>42</sup> Liudprand *Hist. Ottonis* 168–169.

<sup>43</sup> Liudprand *Hist. Ottonis* 167. és 169.; Zimmermann 1968. 87–89.

hogy a pápát hatalmától megfosztó zsinaton nem szerepelt magyar misszió és az állítólagos, a császár ellenes fegyveres támadásra buzdítás a vádpontok között. Rather veronai püspök Hubertus páрмаi püspöktársához írt levelében is utal a pápa bűneire, de ebben sem hallunk a misszióról és a magyar támadásról.<sup>44</sup> Még tanulságosabb Liudprand művének felhasználása a korabeli német történetírásban. A cremonai püspök munkáját közvetlenül felhasználta, illetve folytatta Regino krónikájának continuatora. A *Historia Ottonis* és a *Continuatio Regionis* között apró részletekben is szoros egyezés mutatható ki, a két mű között nincs alapvető különbség.<sup>45</sup> Az így szinte teljesen megegyező két forrás szövegében azonban van néhány olyan részlet, amely azt mutatja, hogy Regino folytatója ennek ellenére nem vett át mindent Liudprandtól. Az egyik ilyen Zacheus püspökkel kapcsolatos leírás.<sup>46</sup> Liudprand nagyon tendenciózus munkája minden eszközzel XII. János becsmérésére törekedett, addig a Continuator viszont inkább az egyházjog alapján ítélkezett.<sup>47</sup> A pápa 9. századi krisztianizációs hagyományokra és hajdani egyházi joghatóságra építő magyar missziós kísérletét nem értékelte tehát bünként Regino folytatója. Tisztában volt azzal, hogy Zacheus felszentelésével nem követett el jogtalanságot a pápa. Amennyiben Regino krónikájának folytatójában tényleg Adalbertet, Ottó által Kijevbe küldött missziós püspököt szabad keresnünk, akkor még egy érvet hozhatunk fel emellett. Ottó keleti missziójában szerepet vállalt német krónikás nem akarta említeni a császár terveit sértő, de jogilag megindokolható római magyar missziót, így inkább igyekezett hallgatni róla. XII. János tervei, Zacheus kiküldése az Árpádok Róma irányába tett kapcsolatfelvételi kísérlete ezáltal kimaradt a császár érdekeit képviselő, az Ottók propagandáját szolgáló szász történetírói hagyományból.

Liudprand azon állítását, hogy XII. János magyarokat németek elleni hadjáratra kívánta felbujtani, a Capuánál elfogott pápai követség sorsa is cáfolja. Leó Velletri-i püspök, János bíboros diakónus és Zacheus püspök is 963 nyarán fogságba került, de úgy tűnik, a felségárulás bűne alól mindhárman mentesültek. Leó püspök és János bíboros személyesen

---

<sup>44</sup> Die Briefe der deutschen Kaiserzeit I. Die Briefe des Bischofs Rather von Verona. Monumenta Germaniae historica. Ed. Weigle, F. Wiemar, 1949. 86.

<sup>45</sup> Lintzel 1961. 352–360. Lintzel a *Continuatio Regionis* szerzőjét Adalbert későbbi magdeburgi érsekben látja, aki 961-ben missziós püspökként Oroszországban járt.

<sup>46</sup> A 963-as esztendő leírása: *Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione*. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Monumenta Germaniae historica. Ed. Kurze, F. Hannover, 1890. 172–173.

<sup>47</sup> Lintzel 1961. 367. és 369.

részt vett a 963 novemberében kezdődött zsinaton, de már mint XII. János vádlói.<sup>48</sup> A zsinaton a letett pápával szemben felségárulás bűne gyanánt csak II. Berengár fiával, Adalbert királlyal való szövetségét említették. A két említett főpaphoz hasonlóan Zacheus is gyorsan szabadult a fogságból. Ugyan 963 őszén nem hallunk róla, de 964 februárjában már ő is jelen van XII. János által összehívott zsinaton. Vélhetőleg társaival együtt ő is korán kiszabadult, sőt missziós püspöki címét is megtartotta. Összességében egyiküket sem vádolhatták meg azzal, hogy segédkeztek volna egy Ottó-ellenes felségárulásban.

A pápai missziós püspök ugyan 963-ban bizonyosan nem jutott el Magyarországra, de a történet nem ért véget Capuánál. Zacheusnak közvetlenül ugyan semmilyen szerepe sincs a magyar krisztianizációban,<sup>49</sup> kinevezése mégis közvetve komoly következményekkel járt és számottevően befolyásolta Magyarország és Közép-Európa kereszténységét.

Tudjuk, hogy Zacheus egy ólompecsétes pápai bullát is vitt magával,<sup>50</sup> amikor Magyarországra menet Capuánál fogságba esett. Így pápai oklevéladásért felelős, az oklevéladást irányító és ellenőrző bibliotecharius,<sup>51</sup> XII. János pápa egyik bizalmasa, János

<sup>48</sup> Liudprand Hist. Ottonis 165–166.; Zimmermann 1968. 84–85.

<sup>49</sup> Liudprand Historia Ottonis munkáját a 19. század vége óta használja a magyar középkorkutatás, de Zacheus püspökségét első ízben Györffy György tárgyalta. Györffy: István király 51.; A szakirodalom szinte egybehangzóan tagadja, hogy a Capuánál elfogott Zacheus térítőpüspök valaha is eljutott volna a magyarok közé. Így pl. Szegfű L.: Pogányság és kereszténység 86.; Magyarország történeti kronológiája I. Főszerk. Benda K., Szerk. Solymosi L. Budapest, 1981. 76.; Tízkötetes I. 712–713. (a vonatkozó rész Györffy Gy. munkája); Kristó Gy.: Magyarország története 895–1301. (Egyetemi jegyzet) Budapest, 1984. 45.; Makk: Külpolitika 21–22.; Kristó Gy. – Makk F.: A kilencedik és a tizedik század. Budapest, 2001. 147.; Érszegi G.: „Adalbert püspök ... kente meg a keresztység olajával”. In: Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Strigonium Antiquum IV. Esztergom 2000. 26–27.; Egyedül Püspöki Nagy Péter gondolja úgy, hogy Zacheus eljutott a magyarok közé és működése eredményeként jött létre 963 körül az első magyar püspökség. Püspöki 1988. 67–68.; A kutatás azonban nem fogadta el ezt a nézetet. Kritikájára lásd Gerics J. – Ladányi E.: A magyarországi keresztény egyházszerzés forráskritikájához. In: „Magyarok elleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvanesztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F. Szeged, 2000. 187–190. XII. János pápa 964 májusában váratlanul elhunyt, így halála, de a római politikai viszonyok is megakadályozták, hogy Zacheus kiküldésére újból kísérlet tegyenek.

<sup>50</sup> Liudprand szerint: „Haec domnum papam nullis narratibus fecisse crederemus, nisi litterae fideimitterent, quae plumbo signatae sui nominis characteres monstrant” Liudprand Hist. Ottonis 163.

<sup>51</sup> A bibliotecharius feladatkörére és szerepére a pápai oklevéladásban lásd. Elze 1952. 33–34.; LexMa. II. 1983. 111–112. (Rabikauskas, P.); Die Geschichte des Christentums IV. Hg. Dragon, G. – Riché, P. – Vauchez, A. Deutsche Ausgabe: Boshof, E. Freiburg, 1994. 825.; 961-től kimutathatóan János volt a bibliotecharius Reg. Imp. II/5. 386.; Zimmermann Papsturkunden I. 289. és 298.

Narni-i püspök<sup>52</sup> is bizonyosan tudott a misszióról. Sőt a bibliothecarius szerepét megerősíti, hogy Zacheus elfogása után két követséget is küldött Ottó császárhoz XII. János pápa, hogy magyarázkodjék.<sup>53</sup> Az elsőt Leó pápai protoscrinarius vezette, amelyben a pápa az ellenségei művének állította be a Capuánál elfogott követséget.<sup>54</sup> A másik élén pedig János Narni-i püspök állt.<sup>55</sup> János Narni-i püspök és bibliothecarius tehát nem csak tudott, hanem aktívan részt is vállalt a magyar misszió beindításában, a Pápaság közép-európai szerepvállalásában. Figyelemre méltó, hogy két esztendővel ezután, 965-ben éppen ezt a János püspököt választották meg pápának,<sup>56</sup> és XIII. János néven 972-ig tartott pontifikátusa.<sup>57</sup> Az új pápa jó kapcsolatokra törekedett Nagy Ottóval, de ennek ellenére újra felkarolta azt a politikát, amelyre 963-ban XII. János tett kísérletet. XIII. János pápa azonban elődjével ellentétben réalpolitikusként volt, így a Pápaság szerepének hangsúlyozása mellett egy *modus vivendi* kialakítására törekedve a császárral is szorosan együttműködött.<sup>58</sup> Öntudatosan hangoztatta az új pápa a salzburgi érsekhez írt levelében, hogy Róma a világ feje (*caput mundi*)<sup>59</sup> és tudatosan kereste a Pápaság szerepvállalásának lehetőségét Közép-Európában, igyekezett a német birodalmi egyház mozgásterét lehatárolni.<sup>60</sup> Mindez a magdeburgi érsekség alapításán keresztül fogható meg leginkább. 962-ben Nagy Ottó kérésére közvetlenül a császári koronázás után XII. János pápa még kelet felé, a szláv világ felé nyitott határokkal hozta létre a keleti misszió irányítására létrehozandó új német érsekséget.<sup>61</sup> Lehetőséget adva ezzel a birodalmi egyháznak arra, hogy az Elbától keletre élő szláv népeket joghatósága alá vonja. A mainzi érsek ellenállása miatt azonban 962-ben nem sikerült létrehozni a pápa által már

---

<sup>52</sup> Lintzel 1961a. 119–121.; Felvetődött, hogy János Narni-i püspök rokonságban is állt XII. János pápával. Zimmermann, H.: *Papstabsetzungen des Mittelalters*. Wien – Köln, 1968. 237.

<sup>53</sup> Liudprand *Script. Rer. Germ. MGH*. 163.; Lintzel 1961a. 119–121.

<sup>54</sup> Liudprand *Hist. Ottonis 162–163.*; Zimmermann 1971. 144–151.

<sup>55</sup> Lintzel 1961a. 119–121.

<sup>56</sup> 962 és az azt követő években szépen kimutatható egyfajta kontinuitás a pápai udvarban. Elze 1952. 33–34.

<sup>57</sup> Pontifikátusára tömören: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon III*. Hg. Bautz, T. Herzberg, 1992. 210–212. (Kreuzer, G.); Zimmermann 1971. 154–155.; Hehl: *Johannes XIII*. 189.

<sup>58</sup> Ez tükröződik 966-ban és 969-ben a capuai és beneventói érsekség ügyében. Hehl: *Johannes XIII*. 189.

<sup>59</sup> A 967-es ravennai zsinaton kiadott oklevél Zimmermann: *Papsturkunden 896–1046*. I. 352–353.; Zimmermann 1971. 160–161.; 967-ben a quedlinburgi apátnő számára kiadott oklevélben is hangoztatta Róma feladatait és a Pápaság auctoritását. Zimmermann: *Papsturkunden 896–1046*. I. 349–350.; Kumor, B.: *Praktyka misyjna kosciola v X. wieku*. In: *Nasza Przeszlosc 69* (1988) 28–29.

<sup>60</sup> Brackmann: *Ostpolitik 151–153.*; Lintzel 1961a. 119–121.

<sup>61</sup> Zimmermann: *Papsturkunden 896–1046*. I. 281–284.

jóváhagyott magdeburgi érsekséget. XIII. János pápa ezért 967-ben új alapítólevelet<sup>62</sup> adott Magdeburg számára, amelyben már tükröződött a Pápaság megváltozott álláspontja, formálódó keleti politikája, és részvételi szándéka a küszöbön álló keleti misszióban. Az új német érsekség keleti határait szigorúan kijelölték, működését csak a birodalom határain, illetve a már kialakított keleti érdekszférán belül engedélyezték.<sup>63</sup> Magdeburg nem kapott jogot így a lengyelek misszionálására, ezt a pápa már magának tartotta fenn. A döntés hátterében az állt, hogy 966 táján közvetlenül Róma alá tartozó missziópüspökség kezdte meg működését Mieszkó Piast fejedelem országában.<sup>64</sup> Ez pedig azt bizonyítja, hogy a

---

<sup>62</sup> Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 347–348.; Adalbert érsek kinevezése (968): Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 374–376.

<sup>63</sup> A magdeburgi érsekség joghatóságát a már megtérített szlávok felett ismerte el („Sclavorum plebs ... deo noviter adquisita...”) a pápa a 968-as oklevélben. Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 375. Az érsekség második megalapítására: Brackmann: Ostpolitik 143–146.; Lintzel, M.: Die Kaiserpolitik Otto des Grossen. In: Lintzel, M.: Ausgewählte Schriften II. Berlin, 1961. 179–183.; Santifaller, L.: Otto I., das Imperium und Europa. In: Otto der Grosse. Hg. Zimmermann, H. Darmstadt, 1976. 426–427.; Kempf 1978. 61.; Zimmermann Pápaság 163.; Lübke 2000. 68–70., az utóbbi szerző Magdeburg alapításában is Metód hajdani érsekségének ideáját látja.; Gerd Tellenbach viszont tagadja, hogy XIII. János pápa saját pápai missziós politikát kívánt volna megvalósítani, amely tükröződött volna a magdeburgi érsekség lehatárolásában. Tellenbach: Die westliche Kirche 69.

<sup>64</sup> Úgy tűnik, hogy XIII. János pápa alatt Mieszkó lengyel fejedelem is kapcsolatba lépett a Pápasággal, de ennek a forrásbázisa problémás. Az erre utaló források nem korabeliek, hanem a 15. század második feléből származnak, adataik legendásak és kronológiai szempontból ellentmondásosak. Így a *Catalogus reverendissimus patrum dominorum Gnesnensium archiepiscoporum* vagy annak 18. századi másolata a *Archiepiscopi Ecclesiae Metropolitanae Gnesnensis*, továbbá a Dlugoss-krónika. *Monumenta Poloniae historica* III. Lwow, 1978. 391. és 405.; *Monumenta Poloniae hist. Ser. Nov. II/10.* 135–136.; J. Dlugossii: *Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber I-II.* Ed. Dabrowski, I. Warszawa, 1964. 177–180. A probléma összefoglalása: *Regesta Imperii II/5. Nr. 398.* A 966 körül létrejött lengyel missziópüspökség jogállásáról évszázados, 11–12. századra visszanyúló, gyakran nacionalista színezetet is kapó vita volt a lengyel és a német középkorkutatásban. A korábbi német szakirodalom a magdeburgi érsekség alá tartozónak tekintette a valószínűleg leginkább Poznanban működő térítőpüspököt. Pl. Sappock, G.: *Die Anfänge des Bistums Posen und die Reihe seiner Bischöfe von 968–1498.* Leipzig, 1937. 58–59., de ennek kritikája már korábban német részről is megfogalmazódott pl. Brackmann: *Ostpolitik* 141. Az újabb német szakirodalom is inkább Róma joghatóságát hangoztatja a lengyel missziós püspökség felett: Schmid, H. F.: *Otto I. und der Osten.* In: *Festschrift zur Jahrtausendfeier der Kaiserkrönung Otto des Grossen.* Graz – Köln, 1962. 87.; Warnke 1980. 136.; Zimmermann 1971. 164.; Swinarski, U.: *Herrschen mit Heiligen 186–188.*; Lübke 2000. 68–70. ugyan elismeri, hogy a pápa lehatárolta Magdeburgot, de hangoztatja, hogy Mieszkó hatalmi területén az egyházi struktúrák Magdeburghoz kötődtek és így az új német érsekség befolyása a gyakorlatban túlnyúlt az Oderán.

lengyel területek is kapcsolatot találtak a Pápasággal és támogatást kaptak onnan a 960-as évek közepén. A lengyelek kezdeményezése esetében is sejthetünk némi kapcsolódást a morva egyházszerkezethez, Metód tevékenységéhez. Erre utalhat, hogy Mieszkó fejedelem egyik fiának a Szvatopluk nevet adta.<sup>65</sup> Másrészt hosszú előkészületek után talán a morva példák ösztönzése nyomán Szvatopluk morva fejedelemhez hasonlóan Mieszkó is Szent Péter védelme alá helyezte az országát.<sup>66</sup>

A 960-as évek második felében a csehek is összeköttetést kerestek XIII. János pápával. Az időbeni közelség és a Přemysl – Piast együttműködés, Dobrava cseh hercegnő és Mieszkó lengyel fejedelem házassága is megerősíti, hogy a csehek és a lengyelek egymás terveit összehangolva kerestek kapcsolatot Rómával.<sup>67</sup> II. Bolesláv cseh fejedelem nővére, Mlada Rómába zárandokolt és ott Mária néven apáca lett, majd pápai támogatással Prágában egy bencés apácamonostort alapított. Ez azt jelenti, hogy a cseh egyházszerkezet első jelentősebb intézményét, a prágai várban álló Szent György-monostort Rómából hozták létre. Sőt, a

---

<sup>65</sup> A Szvatopluk név viszonylag gyakori a szláv fejedelmi dinasztiákban és előkelő családokban, így felbukkanása még nem jelenti önmagába a kapcsolódást a 9. század második felében élő morva fejedelemhez. A Piast-dinasztia névhasználatában azonban csak a 10. század második felében találkozunk az említett névvel, abban az időben, amikor a Piastok először kerestek kapcsolatot a Pápasággal, majd felajánlották területüket Szent Péter oltalmába. Így véleményem szerint Mieszkó fia számára kiválasztott Szvatopluk nevében láthatunk utalást az egykori morva fejedelemre, rajta keresztül Morávia és a Pápaság kapcsolatára. A Szvatopluk név elterjedtségére lásd Melich J.: Szvatopluk. In: Magyar Nyelv 18 (1922) 110–114. I. Mieszkó második házasságából született Szvatopluk nevű fiát Merseburgi Thietmar említi. Monumenta Germaniae historica Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum Thietmari merseburgensis episcopi Chronicon. Ed. Kurze, F. Hannover, 1889. 96. (IV. 57. cap.)

<sup>66</sup> Szvatopluk országfelajánlására Havlik, L. E.: Der päpstliche Schutz und die slavischen Völker. In: Annales Instituti Slavici 6 (1970) 16–21.; Grivec: Konstantin und Method 145.; Eggers: Das Erzbistum des Method 1996. 76.; lengyel adaptációjára Warnke 1980. 162.; Třeštík 2000. 137–138.; Třeštík 2001. 140–141.; Strzelczyk: Polen, Tschechen und Deutschen 54–56.; Csehország esetében is hasonló terv előkészítését sejtí Dusan Třeštík és ennek a prágai püspökség 1086-os határleírásában látja emlékét. Szerinte ez a határleírás Szent Adalbert püspök idején készült azzal a céllal, hogy leírja a felajánlandó terület határait, amint azt lengyel vonatkozásban a Dagome iudex-féle dokumentum teszi. Třeštík 2000. 137–138.

<sup>67</sup> Třeštík 2000. 130–133.; A cseh-lengyel kapcsolatfelvétel kronológiájánál figyelembe kell venni, hogy alig két hónappal pontifikátusa megkezdése után 965 decemberében XIII. János pápát elfogták és a császár segítségével csak 966 nyarán szabadult és november közepén tért vissza Rómába. Reg. Imp. II/5. 391–392. és 396.



későbbi hagyomány a magyar és a lengyel eseményekhez hasonlóan egy cseh püspökség pápai jóváhagyását is említi Mlada-Mária utazásához kapcsolódva.<sup>68</sup>

Figyelemre méltó, hogy a 960-as években mindhárom közép-európai dinasztia kapcsolatot és bizonyos mértékű támogatást talált a Pápaságnál. Az események kronológiája szerint a kezdeményezők az Árpádok voltak. A magyar megkeresését követően XII. János pápa, majd XIII. János pápa a Metód hajdani, 9. századi tevékenységéhez kapcsolódó pápai joghatásra is támaszkodva „bejelentkezett” Közép-Európában. Lehetőséget adtak ezzel a régió népeinek arra, hogy Bizánc és a Német Birodalom mellett a Pápaság auctoritására, mintegy harmadik erőre támaszkodva önálló egyházszervezetet, független államiságot nyerjenek.<sup>69</sup> A magyarok és a lengyelek négy évtized után teljes sikert értek el ezen a téren, de a csehek számára is – némileg korlátozottabban – megadatott az önálló egyházszervezet.<sup>70</sup>

A 963-as kapcsolatfelvétel, amely Metód hajdani érsekségére támaszkodott, közvetve szerepet játszott abban, hogy a 9. század eleje óta formálódó Közép-Európa önálló államokból álló régióként csatlakozhatott a latin keresztény világhoz. Metód hajdani érseksége, noha rövid életű volt és ténylegesen alig ért el komolyabb eredményt a 9. századi krisztianizációban, emlékezete, egyházi titulusa mégis történelemformáló lett, mivel tudatosította Közép-Európában az önálló érsekség politikai jelentőségét. Taksonytól, II. Boleslávótól és Mieszkótól kezdve bizonyosan felismerték a formálódó, kialakulófélben lévő

---

<sup>68</sup> A cseh kapcsolatfelvételt Prágai Kozma krónikája őrizte meg. Kozma szerint II. Bolesláv fejedelem küldte nővérét, Mladat Rómába. A fejedelem I. Boleszláv halálát követően, 967. július 15. után került hatalomra, így a cseh követség 967 júliusa után indulhatott Rómába. A kapcsolatfelvétel így cseh kezdeményezésre történt és ennek eredményeként XIII. János pápa támogatásával alapították meg a prágai Szent György apácamonostort. *Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum nova series II.* Hg. B. Bretholz. Berlin, 1923. 42–43. A kutatás feltételezi, hogy Kozma krónikájában megőrzött és egy püspökség alapításra is engedélyt adó hamis pápai oklevél XIII. János pápa egy elveszett eredeti oklevelének felhasználásával készült. *Regesta Imperii II/5. Nr. 426–427.*; Zimmermann: *Papsturkunden 896–1046. I.* 356.; *Třeštki 2000.* 130–133. a kapcsolatfelvétel kezdeményezőjének I. Boleslávot tekinti és Mlada-Mária római tartózkodását 966 és 972 közepe közé helyezi.

<sup>69</sup> Hasonló véleményen van Lübke: *Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa 24–25.*; Lübke 2000. 68–70.; *Třeštki 2000.* 119.

<sup>70</sup> *Handbuch der Geschichte der böhmischen Länder I.* Hg. Bosl, K. Stuttgart, 1966. 250.; Bosl, K.: *Herzog, König und Bischof im 10. Jahrhundert.* In: Bosl, K.: *Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur in Mitteleuropa.* München, 1976. 114.; Dolozel, H.: *Die Organisation der Erzdiözese Prag.* In: *Bohemia Sacra. Das Christentum in Böhmen 973–1973.* Hg. Seibt, F. Düsseldorf, 1974. 35.; Hilsch 1972. 5.; Hilsch 1974. 433.

történelmi régióban Metód egykori érsekségének politikai jelentőségét. A 960-as években elindult folyamat csúcspontja az 1000. esztendő táján érkezett el, Gniezno és Esztergom érsekségének létrejöttével. Ennek eredményeként 870 után 1001-ben Pannóniában ismét a birodalmi egyháztól független, közvetlenül Róma alá tartozó érsekség jött létre Esztergom központtal. A Metódra hivatkozva elindult folyamat<sup>71</sup> 1001-ben teljesedett ki, de egy egészen más, egy új politikai koncepció, III. Ottó és II. Szilveszter pápa nevéhez kapcsolható egyetemes keresztény birodalom ideájának eredményeként. A folyamat első állomása, az indulás azonban egészen bizonyosan Metód 9. századi érsekségéhez és annak 10. századi hagyományához kapcsolódott. A Pápaság Metódon és emlékéen keresztül talált utat Közép-Európa-hoz. Metód tevékenységének jelentősége így a magyar egyháztörténelemben – véleményem szerint – nem térítő tevékenységében keresendő. Metód pannóniai és moráviai tartózkodásának eseményeit ismerve világos, hogy nagyon rövid nyugalmas idő állt Metód rendelkezésére a 9. század második felében a tényleges és eredményes térítésre. Hatása már a rendelkezésére álló idő rövidege, másrészt tevékenységét végig kísérő konfliktusok miatt is igen korlátozott lehetett a Kárpát-medencében. Halála után pedig tanítványai nem folytathatták sem Pannóniában, sem Moraviában a mesterük megkezdte munkát. Metódek missziójának konkrét eredményei így messze elmaradtak Salzburg és Passau egy évszázados térítésének hatásától a Duna mentén. Nem véletlen, hogy a szláv liturgia még nyomokban sincs jelen a kora Árpád-korban. Metód tevékenysége viszont jogalapot, hivatkozást, történelmi háttérrel adott a Pápaság szerepvállalásának, bekapcsolódásának a közép-európai egyházszervezet megteremtésében. Másrészt az önálló és a keresztény világgal szövetséges terület kialakítására törekvő három közép-európai feltörekvő dinasztia, az Árpádok, a Přemyslek és a Piastok számára egyaránt Metód érseksége tudatosította az önálló egyházi provincia politikai jelentőségét.

---

<sup>71</sup> Tóth: Szent Adorján 36. is hasonló jelentőséget tulajdonít Metód érsekségének.

## A pécsi püspökség alapítása

A magyar egyházszervezet alapvetése a 11. század elején történt meg. Ennek keretében Szent István uralkodása alatt indult el a magyar püspökségi szervezet kialakítása, az önálló magyar egyháztartomány megszervezése. A folyamat egyik fontos, a Dél-Dunántúl és a Dráván túli országrész krisztianizációjában, és a területnek az alakuló Magyar Királyságba való integrálásának meghatározó jelentőségű eseménye volt a pécsi püspökség megalapítása. A pécsi egyházmegye kezdeteinek feltárásánál bizonyos fokig szerencsés helyzetben vagyunk, mert ez az egyetlen 11. században megszervezett püspökség, amelynek alapítólevele, ha későbbi átíratban és némileg interpolálva, kiegészítve, de fennmaradt.<sup>1</sup> Így a pécsi püspökség megszervezésének pontos idejét, védőszentjét, területi kiterjedését, sőt első főpapjának nevét is ismerjük. Pécs mellett egyedül az 1030-ban megszervezett csanádi püspökség létrejöttét tudjuk minden kétséget kizáróan datálni egy 11. századi előzményekre visszamenő 12. század végéről fennmaradt évkönyv rövid utalásának köszönhetően.<sup>2</sup>

A pécsi püspökség alapítólevele természetesen nem számol be az egyházmegye megszervezésének előzményeiről. A püspökség területén korábban folytatott misszióról, az egyházmegye központjának, Pécsnek a kiválasztásáról, az eredményes működéshez nélkülözhetetlen birtokadományokról sem tájékoztat. Az egyházmegye kezdeteinek megismerése érdekében át kell tekinteni azokat a történeti eseményeket, amelyek alapvetően meghatározták a pécsi püspökség kialakulásának körülményeit.<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Az oklevél többszörös átírás után a somogyvári bencés konvent 1404. július 22-én kiadott oklevelében maradt fenn. Kritikai kiadása: DHA. I. 58.; Magyar fordításai: Ortway: A pécsi egyházmegye alapítása 9–10.; Évszázadokon át. Tolna megye történetének olvasókönyve I. Szerk. K. Balog J. Szekszárd, 1978. 23.; Pécs ezer éve. Szemelvények és források a város történetéből (1009–1962). Főszerk. Márfi A. Pécs, 1996. 21–22.; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1999. 92–93.

<sup>2</sup> Annales Posonienses. In: SRH. I. 125.

<sup>3</sup> Néhány korábbi munka, amelyek a pécsi püspökség alapítását tárgyalta: Ortway: A pécsi egyházmegye alapítása; Szentpétery I.: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele; Györffy: István király 177–190.; Horváth J. Gy.: A pécsi egyházmegye kezdetei. In: A pécsi egyházmegye schematismusa 1981. Pécs, 1981. 11–51.; Kristó: Fekete magyarok 11–17.; Kiss G.: A pécsi püspökség megszervezése és területi kiterjedése. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Tanulmányok Pécs történetéből 9. Szerk. Font M. Pécs, 2001. 53–68.

## Előzmények

Az egyházmegye gyökerei a magyar honfoglalással együtt járó Kárpát-medencei hatalomváltással vannak kapcsolatban. A 895–896-ban a Kárpát-medencébe beköltöző magyar törzsek 900-ban terjesztették ki hatalmukat a Dunántúlra. Valószínűleg a Dél-Dunántúl, sőt a Dráva-Száva folyók közötti terület is röviddel ezután magyar fennhatóság alá került. Az utóbbi évtizedekben a korábbiakhoz képest már jóval kisebb lélekszámúnak tekintett honfoglaló magyarság a 10. század elején bizonyosan nem tudta benépesíteni a Kárpát-medence egészét. Ez nem csak a hegyvidéki peremterületekre, hanem a mezőségi, síkvidéki, részben erdővel borított dombvidékek egy részére is vonatkozhat. A honfoglaló törzsek Kárpát-medencei elhelyezkedésének lokalizálására több kutató tett már kísérletet, de elfogadható eredményre nem vezettek ezek a próbálkozások. Azt feltételezhetjük, hogy a 10. század közepén Bulcsú vezette törzs szállásterülete talán a Dél-Dunántúl, vagy annak egy része, talán a Balatontól délre eső terület volt.<sup>4</sup> Ennek bizonyítéka lehet, hogy ez a törzs a 10. század első felében egyaránt vezetett kalandozó hadjáratot délre, a Balkán irányába és nyugatra, német területekre. Kérdéses azonban a bizonytalan lokalizáláson túl, hogy Bulcsú törzsének szállásterülete, még annak Dél-Dunántúlra helyezése esetén is, kiterjedhetett-e a pécsi püspökség 11. század elején kialakult területére.

Bizonyos, hogy a Tolnától egészen a Száváig terjedő 11. század elején létrejött egyházmegye nem egy törzs szállásterületéből alakult ki. Az egyházmegye északi vidéke, Tolna megye északi fele korán magyar megszállás alá került, sőt a 10. század közepén már közvetlenül az Árpádok hatalma alatt állt.<sup>5</sup> Ezt jelzi a Fadd határában az 1990-es évek végén előkerült 10—11. századi temető, ahol a magyar temetkezések legkésőbb a 950-es évek táján megindultak.<sup>6</sup> Az egyházmegye központi területének tekinthető Baranya megyében ezzel szemben csak a 10. század második felében, vélhetőleg inkább a század harmadik

---

<sup>4</sup> Hóman B. egy törzs másodlagos szálláshelyét helyezi Barányába, Valkóba és Pozsegába, tehát a Dráva két partjára, de ezt a régészeti ásatások eredményei cáfolják. Bulcsú szállásterületére lásd. A 14. századi krónikakompozíció utalását, SRH. I. 292.; Hóman B.: A honfoglaló törzsek megtelepedése. In: Turul 30 (1912) 95–96.

<sup>5</sup> A honfoglalásra és a Kárpát-medence 10. századi történetére lásd legújabban Kristó Gy. – Makk F.: A kilencedik és a tizedik század története. Budapest, 2001.

<sup>6</sup> Ódor J. G.: Fadd, Jeges-hegy 10–11. századi temetője. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest, 2003. 54–55.

harmadában telepedett meg a magyarság.<sup>7</sup> A korábbi időben csupán a katonailag fontos, a Duna mellett haladó egykori római hadiút mellett mutatható ki a magyarság jelenléte. Dunacsekcső területén találtak így korai magyar szórványleleteket. Szekcső, azontúl, hogy az egykori limesút mellett feküdt, azért is jelentős volt, mert itt kelt át a Dunán az az út, amely a Maros völgyéhez vezetett. Sőt Szekcsőn álltak még az egykori késő római katonai castrum romjai. A környék stratégiai jelentőségével indokolhatjuk tehát a honfoglaló magyarság korai megjelenését. Hasonló okok magyarázhatják a volt mohácsi téglagyár területén előkerült korai magyar sírokat. Mindkét régészeti lelőhely hajdani lakosai vélhetőleg valamiféle őr szerepet töltöttek be.<sup>8</sup> A magyarság betelepődését az ún. köznépi temetkezések megjelenése mutatja. A jól feldolgozott nagy sírszámú majsi temető kezdeteit is csak 960/970 utánra lehet helyezni.<sup>9</sup> A magyarság így a pécsi püspökség középső részén csak a 10. század utolsó évtizedeiben telepedett meg. A Dráván túli vidék betelepítése pedig csak ezután következhetett. Hozzá kell azonban tenni, hogy relatíve kevés régészeti lelettel rendelkezünk a 10. századra vonatkozóan a Dél-Dunántúlról. A korszak nem kapott nagyobb figyelmet a régió régészeti kutatásában, így ez jelentősen behatárolja jelenlegi ismereteinket. A magyarság korai jelenléte a Duna mellett futó hadiúton kívül még az egyházmegye délkeleti, szerémségi határvidékén bizonyítható.<sup>10</sup> Az egyházmegye területének 10. századi etnikai viszonyait nehéz rekonstruálni. A magyarság betelepődése előtt gyér lakosságú vidéken avar és szláv népek élhettek.<sup>11</sup>

Fontos az egyházmegye megszervezésének körülményeinél az, hogy kimutathatóak-e keresztény tradíciók a honfoglalás, illetőleg a püspökség megszervezése előtti időben. A korábbi szakirodalom a honfoglalás előtt a Dunántúlt a Frank Birodalom részének tartotta. A Karolingok birodalmának keleti határaként a Duna szerepelt. A Duna természetes határvonal jellege mellett néhány korabeli, illetve 10–11. században keletkezett forrást is ennek

<sup>7</sup> A régészeti leletek cáfolják Györffy Györgynek azt az elképzelését, hogy a fejedelmi család már a 9–10. század fordulóján birtokba vette Baranyát, és Árpád vezér téli szállása Pécs mellett lett volna, amelynek emlékét a Pécs melletti Árpád falunév (ma Nagyárpád) őrizte volna meg. Györffy Gy.: Honfoglalás és megtelepedés. In: Tíz kötetes I. 617.

<sup>8</sup> Kiss: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában 410–411.; Kiss: Baranya megye X – XI. századi sírleletei 275–276.; Kárpáti: Pécs Szent István korában 81.; Gábor: Pécs régészeti kronológiája a neolitikumtól 10.; Nagy E.: A pécsi sisak. In: Pécsi Szemle 2000 tavasz. 2.

<sup>9</sup> Kiss: Baranya megye X – XI. századi sírleletei 176.

<sup>10</sup> Bíborbanszületett Konstantinos: De administrando imperio. In: Moravcsik: Bizánci források 48. (40. fejezet); Györffy: A szávaszentdemeteri görög monostor I. 332–333.

<sup>11</sup> Gábor: Pécs régészeti kronológiája a neolitikumtól 5.

igazolásául szoktak említeni. Így a 870 táján keletkezett A bajorok és karantánok megtérése című írást, amely egyebek mellett a salzburgi érsekséghez tartozó dunántúli templomokat is felsorolja. Ez az összeállítás említ egy Quinque Basilicae nevű települést, ahol Liudpram salzburgi érsek idején templomot szenteltek. A 9. századi forrásokban szereplő helynevet rendszerint a középkorban latinul Quinqueecclesiae-nek nevezett Péccsel azonosították.<sup>12</sup> Egy másik, a 9. századra hamisított bajor oklevélben, az ún. Arnolfinumban pedig V Ecclesia szerepel.<sup>13</sup> A két forrás alapján a 9. század második felében a salzburgi érsekség alá tartozó területnek tekintették Pécsét és tágabb környékét, ahol a bajor érsekek időnként személyesen is megjelentek. Salzburg itt tehát nem csupán a keresztény térítés beindítására törekedett, hanem templomos hálózat kiépítését is megkezdte. A pécsi püspökség területén így már a 9. század folyamán megindult volna a krisztianizáció.<sup>14</sup> A 11. század elején a püspökséget tehát részben egy olyan területen alakították volna ki, ahol komoly, több mint egy évszázadra visszamenő tradíciója volt a kereszténységnek. Az újabb régészeti és településtörténeti kutatások komolyan kétségbe vonták azonban azt, hogy a Karoling Birodalom lefedte volna a Dunántúl teljes területét. Feltűnően hiányoznak a 9. századi Karoling régészeti leletek a Kelet-Dunántúlon. Viszonylag sok írásos forrás szól a frankok alá tartozó Dunántúlról, de az ezekben említett birtokok, vagy földrajzi nevek egyike sem lokalizálható a Dunántúl keleti vagy délkeleti vidékeire. Úgy tűnik tehát, hogy a frank fennhatóság nem fedte le a Dunántúl egészét, hanem csupán a nyugati részt, Mosaburg (Zalavár) központtal. A Rába-Marcal-Rinya folyók, illetve patak vonalától, gyakorlatilag a Balaton nyugati partvidékétől túl keletre már nem terjedt ki a frank uralom.<sup>15</sup> Így ettől a határtól keletre a 9. században nem téríthetett a

<sup>12</sup> „... ad Quinque Basilicas temporibus Liuprammi ecclesie dedicate sunt...” Lošek 1997. 126–127. Magyar fordítása: Nótári T.: Források Salzburg kora középkori történetéből. Szeged, 2005. 177–200.

<sup>13</sup> Monumenta Germaniae Historica. Diplomata. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III. Die Urkunden Arnolfs. Hg. Kehr, P. Berlin, 1984.<sup>2</sup> 282–286. Az oklevél forrásértékére lásd Koller, H.: König Arnolfs großes Privileg für Salzburg. In: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 109 (1969) 65–74.

<sup>14</sup> Szőnyi O.: Pécs IX. századbeli archeológiája. In: A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 1 (1908) 10–19.; Szőnyi O.: Pécs város története. In: Magyar Művészet 5 (1929) 445.; Kiss: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában 389. bár elismeri, hogy nincs Pécsen és Baranyában ezt alátámasztó régészeti leletanyag; Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: Tizkötetes I. 356.; Madas J.: Pécs régi temetkezőhelyei. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1987. 61.; Gábor: Pécs régészeti kronológiája a neolitikumtól 10.;

<sup>15</sup> Vékony: A Karoling Birodalom délkeleti határvédelme 58–60.; Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. In: Ars Hungarica 1998/2. 269.; Savaria – Szombathely története 86–87.; Tóth E.:

salzburgi érsekség. A dél-dunántúli területen élő avaro-szláv népesség még nyomokban sem lehetett krisztianizált.

Hasonló volt a helyzet az egyházmegye Dráván túli területein is. A 9. század elejétől a Kárpát-medence Dráva-Száva közti vidékének egy része az aquileiai pátriárkátus missziós területe lett.<sup>16</sup> Az észak-itáliai egyházmegye térítése azonban bizonyosan nem fedte le a Dráva-Száva-köz egészét, annak csak a nyugati részére terjedt ki, elsősorban Sziszek környékére. Kérdéses azonban már az is, hogy ténylegesen folytatott-e missziót a távoli egyházmegye ezen a területen. Mindenesetre a később Pécs alá tartozó pozsegai és valkói vidéken nem mutatható ki hittérítés a 9. században.

A pécsi egyházmegye részben a Szerémségre, annak keleti részére is kiterjedt. A keresztény tradíciókat tekintve némileg más a helyzet az egyházmegye délkeleti határvidékén, a Szerémségben. Az egyházmegye határán feküdt Szávaszentdemeter, ahol a 11. század elején bazilita monostort alapítottak. A Szerémség már nevében is utal későcsászárkor emlékére, mivel a késő Római Birodalom egyik fontos központjaként szolgáló és önálló érsekséggel is rendelkező Sirmium (Szerémvár) város neve őrződött meg benne. A település jelentős centruma volt a hajdani pannóniai és illiricumai kereszténységnek. Az érsekség ugyan az avar hatalomátvétel következtében a 6. század első felében megszűnt, de a kereszténység továbbélése a vidéken sejthető. Ezt bizonyítja, hogy Szerémvárott és környékén egészen a 11. századik továbbélt Szent Demeter és Szent Ireneus tisztelete.<sup>17</sup> Másrészt a 9. század második felében létrehozott, Metód vezetése alatt álló Róma alá tartozó pannóniai érsekség központja is vélhetőleg itt keresendő.<sup>18</sup> Összegezve elmondható, hogy egyedül ezen a kis területen sejthető csupán a pécsi püspökségben a kereszténység kontinuitása, valamiféle kapcsolat a későcsászárkori, koraközépkori kereszténység és a Szent István-i egyházszervezés között. A

---

Kereszténység a honfoglalás előtti Kárpát-medencében. In: Magyarok térben és időben. Szerk. Horváth I. Tata, 1999. 177.; Tóth: Sopianae: a római város, mint Pécs elődje 37–38.; Tóth: Sopianae a késő császárkorban 1135.;

<sup>16</sup> Váczy P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 219.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 33.;

<sup>17</sup> Eggers: Das Erzbistum des Metod 96.; Savaria – Szombathely története 229.; Mező A.: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 74.; Tóth P.: Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje. Budapest, 2007.

<sup>18</sup> Boba I.: Moravia története új megvilágításban. Budapest, 1996. 85–98.; Boba I.: Moravia története új megvilágításban. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics I. Budapest, 2005. 100–114.

kontinuitás csekély, sőt inkább feltételezett megléte és területileg marginálisnak mondható elhelyezkedése is azt bizonyítja, hogy a korábbi keresztény hagyományok nem játszottak szerepet a pécsi egyházmegye megszervezésében.

A honfoglalást követő fél évszázadban a Kárpát-medencében nem folyt térítés. A kalandozó hadjáratok lehetetlenné tették azt, hogy akár délről a bizánci, vagy nyugatról a latin kereszténység területéről hittérítők érkezzenek a magyarok hatalma alatt álló területre. A misszió beindulása a 10. század közepétől igazolható. A bizánci-magyar kapcsolatokban több éves békés időszak eredményeként röviddel egymást követően két magyar küldöttség is utazott Bizáncba. Először Bulcsú törzsfő Árpád dédunokájával, Termacsuval együtt járt a császárnál, majd őket a kelet-magyarországi törzs vezetője, Gyula követte. A tárgyalások alatt a bizánci egyház Kárpát-medencei szerepvállalása is szóba került. A megbeszélések eredményeként mindhárom magyar előkelő, így a talán dunántúli szálláshellyel rendelkező Bulcsú is a keleti rítus szerint megkeresztelkedett. Bíborbanszületett Konstantin császár Gyulával alakította ki legszorosabb kapcsolatot. Maga a császár vállalta, hogy a megkeresztelkedő magyar törzsfő keresztapja lesz, sőt Gyulával egy görög missziós püspököt is küldött a Kárpát-medencébe, aki egész Turkia püspökeként tevékenykedett.<sup>19</sup> A 10. század közepén tehát a bizánci egyház a magyarság szállásterületének egészén térítésbe kívánt kezdeni. Három fontos törzs vezetőivel is kapcsolatba került így a keleti kereszténység. Bulcsú révén felvillant a lehetőség, hogy ez a misszió a déli, talán a dél-dunántúli területeket is érintse. A bizánci kezdeményezés azonban csak részleges sikert ért el. Bulcsú nem tartotta meg keresztény hitét, sőt újabb hadjáratokat vezetett bizánci területre. Az egész magyarság megtérítését célul kitűző missziós püspökség tevékenysége a Gyula vezette törzs szállásterületére korlátozódott. Így a Dél-Dunántúlt nem érintette a 10. század közepén beindult bizánci misszió.

A latin rítusú kereszténységgel az Árpádok keresték a kapcsolatot. A nyugati kalandozások lezárását jelentő 955-ös Augsburg melletti katonai vereséget követően 962/963-ban Taksony nagyfejedelem követséget küldött Rómába és missziós püspököt kért a pápától. A kapcsolatfelvétel célja elsősorban az volt, hogy elébe menjen Nagy Ottó német császár krisztianizációs terveinek. A kísérlet sikertelen maradt. A német uralkodó megakadályozta azt, hogy az Árpádok a német birodalmi egyház megkerülésével indítsák el a hatalmuk alatt álló területen a térítést. A latin misszió tényleges beindítása egy évtizeddel később 972-ben történt

---

<sup>19</sup> Moravcsik: Bizánci források 85–86.; Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003.<sup>2</sup> 53–54.; Makk: Külpolitika 17.



meg. Nagy Ottó császár rendezni kívánta a birodalma keleti határai mentén élő népekkel való kapcsolatot, ezzel összefüggésben régi tervét, az egész középkelet-európai régiót átfogó krisztianizációt kívánt megvalósítani. A császár elképzeléseivel egyidőben a frissen hatalomra került Géza fejedelem is döntő lépésre szánta rá magát. Feladta a lassan két évtizede tartó elzárkózást a Német Birodalommal szemben. Kapcsolatot keresett Nagy Ottóval és misszionáriusokat kért tőle. A császár jóváhagyásával 972 őszén egy Prunwart nevű St. Gallen-i szerzetest missziós püspökké szenteltek, aki röviddel ezután Esztergomban megkeresztelte Géza fejedelmet. A sváb hercegségben fekvő monostorból származó missziós püspök mellett a magyar határokkal szomszédos bajor egyház, elsősorban Passau és Salzburg térítői is megjelentek a Géza hatalma alá tartozó területen. Mindezt jelzi, hogy Géza fejedelem a passauai püspökség védőszentje, Szent István protomártír után az István nevet nyerte a keresztségben. Az esztergomi várban a nagyfejedelem palotája mellett épült templom is Passau után kapta titulussát. A misszió földrajzi kiterjedését pontosan nem ismerjük, de bizonyosan csak a közvetlenül az Árpádok uralma alatt álló területen működhettek a térítők. Elsősorban Esztergomban, Veszprémben és talán Győrben illetve ezek közvetlen környékén tevékenykedhettek. A nagy lendülettel indult térítés azonban a 970-es évek második felében erejét veszítette. Ennek több oka volt. Egyrészt maga a nagyfejedelem is érezte a hatalma alatt álló terület önállósága csorbul, ha a misszió eredményeként kialakuló egyházszervezet a német birodalmi egyházba tagolódik. Másrészt a birodalmon belüli konfliktusok és a bajor egyház helyzete sem tette lehetővé, hogy a magyarok között térítő német misszionáriusok komolyabb eredményt érjenek el. A magyar térítés megindulása után röviddel elhunyt Nagy Ottó császár. Utóda, fia, II. Ottó politikai elképzeléseiben a keleti területek nem kaptak már akkora figyelmet. Sőt 973 után évtizedekre háborús konfliktus alakult ki a császár és a vele rivalizáló bajor herceg között. Így a magyar térítés nem kapta meg azt a politikai és katonai támogatást, amely az eredményesség érdekében nélkülözhetetlen lett volna. Ez a belső hatalmi versengés a bajor egyházat is érintette, amely a 10. század második felében, úgy tűnik, egyébként is „túlvállalta” magát. Egyszerre három irányban, Csehország felé, Karintiában és a Kárpát-medencében is téríteni kívánt. Mindezen felül még a két leginkább érintett bajor főpap, Piligrim passauai püspök és Frigyes salzburgi érsek is rivalizált egymással, hogy melyikük szerezzék meg a szerveződő magyar egyház felett az ellenőrzés jogát. A térítés a 970-es évek végére ugyan lendületét veszítette, de nem maradt abba. Úgy tűnik, hogy az Árpádok területén ezt követően is folyamatosan működött egy missziós püspök.<sup>20</sup> A latin rítusú térítés

---

<sup>20</sup> A korai térítésre általában: Tízkötetes I. 726–733. (a vonatkozó rész Györffy Gy. munkája); Makk:

első hulláma azonban bizonyosan nem érintette a Dél-Dunántúlt. A 970 után Baranyában betelepülő magyarok pogányok voltak. Az ettől az időtől kezdődő, magyarokhoz köthető itteni régészeti leletek, pogány köznépi temetők, nem utalnak a kereszténység jelenlétére.

A latin rítusú térítés majd csak a 10. század utolsó évtizedében, annak is a második felében kap újra lendületet Gizella és Szent István házasságához kapcsolódva, és ekkor már a szilárd, a térítés eredményeit megőrizni tudó, a kereszténység intézményesülését biztosító egyházszerkezet kialakítását is célul tűzték ki. Még Géza fejedelem életében megtörtént a pannonhalmi bencés apátság alapítása, amely önmagában is jelzi, hogy a magyarság krisztianizációja új szakaszba lépett. Röviddel ezt követően, 997 körül Veszprémben a Gizellával Bajorországból érkező papok közreműködésével a korábbi missziós püspökség helyett egy állandó központú egyházmegyét hoztak létre. A veszprémi püspökség megalapításával megkezdődött a középkori kereszténység intézményrendszerének legfontosabb elemét jelentő episzkopális egyházszerkezet kialakítása. Az új püspökséget minden bizonnyal a bajor egyháztartományhoz kapcsolták, és így a salzburgi érsekség felügyelete alá került.

Szent István azonban egy független egyháztartomány létrehozására törekedett. A korabeli felfogás szerint azt az államot tekintették önállónak, amely saját egyháztartománnyal rendelkezett, és így templomait önálló érsekség fogta össze. Ennek megteremtéséhez igen kedvező volt az első ezredfordulón a külpolitikai helyzet. A Német Birodalom élén álló III. Ottó császár egy egyetemes keresztény birodalom kialakítását vette tervbe, amely koncepció érdekében a korábbi német hatalmi érdekeket is gyakran figyelmen kívül hagyta. Támogatta a keleti területek azon törekvéseit, hogy önállóan, ne a német egyházakon keresztül integrálódjanak a latin kereszténységet átfogni kívánó megálmodott birodalomba. Ennek a grandiózus tervnek megvalósításában III. Ottó társra talált II. Szilveszter pápában. Az új birodalom koncepciója hozzájárult ahhoz, hogy pápa és a császár közreműködésével az 1000. esztendőben a gnieznói érsekség létrehozásával először a lengyel területek váltak le a német birodalmi egyházzól. A lengyel példát követve röviddel ezt követően Szent István is felvette a kapcsolatot II. Szilveszter pápával és III. Ottóval az önálló magyar érsekség engedélyezése érdekében. A magyar kezdeményezés sikeréhez hozzájárult, hogy István sógora, Henrik bajor herceg is támogatta a tervet. Vélhetőleg alig több mint fél éves egyeztetés után 1001

áprilisában egy Ravennában tartott zsinaton a pápa engedélyt adott az önálló magyar érsekség létrehozására.<sup>21</sup>

Szent István az engedély birtokában, saját székvárosában, Esztergomban állította fel az érsekséget. Úgy tűnik, nagy figyelmet fordítottak arra, hogy az új magyar egyháztartomány létrehozásánál pontosan betartsák az érvényes egyházbizományi normákat. A kánonjog a kora keresztény idők óta kezdve előírta, hogy egy érsekségi tartománynak az érseki főegyházmező mellett legalább három püspökségből kell állnia. Szent István, ezt figyelembe véve, egyházi tanácsadóival arra törekedett, hogy az érsekség alá három püspökséget rendeljenek. A szabályok pontos betartása azért is szükségesnek látszott, hogy elejét vegyék a német birodalmi egyház részéről várható esetleges kifogásoknak. Ennek érdekében Esztergom alá rendelték a néhány évvel korábban létrehozott veszprémi püspökséget.

A korabeli gyakorlat szerint csak az érsekség alapításához kellett feltétlenül pápai engedély. Az érsekség pápai jóváhagyása egyben arra is lehetőséget adott az uralkodóknak, hogy saját maguk Róma újabb hozzájárulása nélkül, ahol szükségesnek gondolják, további püspökségeket hozzanak létre. A ravennai felhatalmazás birtokában Szent István a hatalma alatt álló területen kívánta megszervezni az előírt püspökségeket. Így az érsekség létrehozásához kapcsolódva Győrben szerveztek egy püspökséget valószínűleg még 1001-ben. A harmadik suffraganeus egyházmegyét rokoni kapcsolataira építve Erdélyben kívánta Szent István felállítani. Édesanyja, Sarolt a kelet-magyarországi törzs vezetőjének lánya volt. A Gyula vezette törzs a 10. század közepe óta Bizánccal tartott szorosabb kapcsolatot és fél évszázada a fennhatósága alá tartozó területen görög missziós püspökség működött. A latin püspökség elfogadása egyet jelentett volna azzal, hogy az addig független keleti törzs elismeri az Árpádok főhatalmát és beintegrálódik szállásterülete Szent István alakuló államába. Gyula és környezete ragaszkodott a különálláshoz és így Istvánnak fegyverekkel sikerült csak hatalmát elismertetni Erdélyben, és ezzel együtt létrehozni a harmadik magyar püspökséget. Gyula ellenállása miatt az erdélyi egyházmegye alapítására csak 1003-ban került sor. Ezzel létrejött az önálló, kánoni előírásoknak megfelelő Esztergom vezette magyar egyháztartomány, és egyúttal lezárult az episzkopális egyházszervezet kialakításának első szakasza.<sup>22</sup>

---

<sup>21</sup> Györffy: István király 161.

<sup>22</sup> A püspökségalapításokra az utóbbi időben lásd Püspöki 1988. 59–80.; Koszta 1996. 107–111.; Kristó: Szent István püspökségei 121–135.; Thoroczkay, G.: The Diocesan and Bishops of Saint Stephen. In: Saint Stephen and His Country. Ed. Zsoldos, A. Budapest, 2001. 49–68.; Múcska 2005 3–28.

## Térítés a Dél-Dunántúlon

1003-ra a Dunántúl nyugati és északi részén, a Felvidék nyugati és középső vidékein valamint keleten, Erdélyben létrejött a püspökségi szervezet. Kézenfekvő volt, hogy a lakott területek egészére, így a Dél-Dunántúlra és a Duna-Tisza közére, valamint a Tiszántúlra is kiterjedjen az egyházszervezetet, egyúttal ezzel párhuzamosan elismertessék Szent István államának hatalmát. Az erdélyi egyházmegye megszervezése után azonnal a Dunántúl egészére, mint az Árpádok államának központi területével szomszédos népekre ki akarták terjeszteni a missziót. A magyar megszállás alatt álló Tolna és Baranya vidékét be kívánták kapcsolni a krisztianizációba. A röviddel korábban megalapított egyházmegyék szervezetének kialakításával egyidőben több vidéken egymással párhuzamosan be kellett indítani a térítést. Szent Istvánnak ehhez külföldi segítséget kellett igénybe venni. Kézenfekvő volt, hogy mint néhány évvel korábban, az ezredfordulón, most is támaszkodjon sógorára, az időközben a Német Birodalom élére került II. Henrik császárra.

A Németországból érkező misszionárius főpap, Querfurti Brúnó volt. Brúnó a korszak egyik legjelentősebb térítője Európa keleti felében. 970 táján született a szászországi Querfurt-ban egy rangos grófi családban. Másodszülött fiúként egyházi pályára lépett és a német keleti misszió fontos központjában, a magdeburgi érsekség dómiskolájában tanult. A Magdeburgban eltöltött kilenc esztendő alatt Brúnó kiváló oktatásban részesült, nem csak a középkori szerzőkkel, hanem az ókori auctorokkal is megismerkedett. A magdeburgi iskola Németország egyik legjelentősebb oktatási intézménye volt és ennek köszönhetően a szászországi előkelő családok gyakran küldték oda fiaikat. Brúnónak több, később jelentős karriert befutó tanulótlársa volt. Közöttük a legismertebb Merseburgi Thietmar krónikáíró. Magdeburg nem csak a tanulmányok miatt vált döntő jelentőségűvé Brúnó életében, hanem valószínűleg itt alakult ki az a missziós tudata, amely később meghatározóvá vált életpályájában.<sup>23</sup> Magdeburg már a 10. század közepe óta, még az érsekség alapítása előtt a keleti misszió központja lett. Klerikus nemzedékek adták tovább ezt a misszióstudatot, és természetesen a térítés gyakorlatában is nagy tapasztalattal rendelkeztek. Brúnó misszióstudatában az is szerepe játszott, hogy a merseburgi egyházmegyéből származott, amely püspökséget szintén térítő célzattal hozták létre. Querfurti Brúnó korai kötődését a misszióhoz jelzi az, hogy, már Magdeburgba felvette a Bonifác nevet is, amely egyértelműen utalt Szent Bonifácra Németország angol-szász származású térítőjére, Germania apostolára.

---

<sup>23</sup> Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 145–146.

Brúnó 997-ben Magbedurgban kanonok és egyúttal III. Ottó császár udvari káplánja lett. A császár környezetében tartózkodva érte a hír, hogy a poroszok között térítés közben mártírhalált halt Szent Adalbert. A tragédia az egész császári udvarra nagy hatással volt. Brúnónak udvari papként lehetősége nyílt, hogy megismerkedjen Adalbert életben maradt társaival és tanítványaival. Adalbert mártírhalála szintén életre szóló hatás és követendő példa lett számára. Röviddel ezt követően Querfurti Brúnó a császári udvarral Rómába került, de nem érezte jól magát királyi káplánként, és ezért 998-ban belépett a római császári palota közelében álló Szent Elek és Bonifác monostorba.<sup>24</sup> Oda, ahol korábban példaképe, Szent Adalbert és tanítványai éltek. A római monostor jelentős szerepet játszott Közép-Európa krisztianizációjában. Innen telepítették be például alig néhány évvel korábban Szent Adalbert kérésére az első cseh férfi monostort, a břevnovi bencés apátságot, sőt a cseh kolostor közvetítésével valószínűleg Pannonhalmával is kapcsolatba kerültek ezek a szerzetesek.<sup>25</sup> Adalbert példája, és a római kolostor kapcsolatai, egyre inkább a cseh, lengyel és magyar területeken folytatandó térítés felé irányították Brúnó figyelmét.

Brúnó három év elteltével, 1001 elején hagyta el Rómát, amikor csatlakozott Szent Romuald remetéhez, és vele együtt a Ravenna melletti Pereum nevű remeték lakta kolostorba költözött. Pereum nem jelentett komoly váltást, sőt inkább megerősítette Brúnó formálódó kelet-európai missziós elképzeléseit, mivel ennek a monostornak határozott missziós jellege volt. Van olyan elképzelés, hogy III. Ottó császár kifejezetten a pereumi közösség feladatává tette a közép-európai térítést. Tudatosan missziós centrumot alakított ezzel itt ki a császár. Ennek jele lehetett, hogy személyesen vett részt a monostor Szent Adalbert tiszteletére épült templomának felszentelésén. A monostor ugyan remete jelleggel bírt, de ez nem mond ellent a misszióknak. Az itt élő szerzetesek, így Brúnó is elvonulva, remeteként élve, lelkileg felkészültek az elkövetkezendő apostoli életre.<sup>26</sup> A misszióra készülő pereumi remeték

<sup>24</sup> A mai napig a legrészletesebb életrajz Querfurti Brúnóról Voigt 17–49.

<sup>25</sup> A római kolostor közép-európai missziós kapcsolatainak megítélésében vita van. K. Bosl több munkájában a missziót tekinti a monostor legfontosabb feladatának az ezredforduló, pl. Bosl: *Das Kloster San Alessio* 15–28. A missziós kapcsolatokat teljesen elutasítja: *Sansterre: Le monastère des Saints-Boniface et Alexis* 493–506.; további irodalom pl. Claussen: *Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 186–222.*; Eickhoff 1994. 31–33.; Görich, K.: *Otto III. Romanus, Saxonicus et Italicus*. Sigmaringen, 1993. 216–223.; Huschner: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter 497–498.*; Bogyay: *Břevnov és a magyar misszió* 193–205.

<sup>26</sup> Voigt 58–61.; Wolfinger, L.: *Politisches Handeln mit dem hl. Adalbert von Prag*. In: *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 114 (2006) 245–246.; Koszta L.: *Remeték a 11. századi Magyarországon*. In: *Aetas* 23 (2008) 48.

bizonyosan pontos ismeretekkel rendelkeztek a magyar térítésről is. Őt remete, köztük a közösség vezetője, Szent Romuald, és maga Querfurti Brúnó, személyesen jelen volt 1001 áprilisában azon a zsinaton, ahol megvitatták a magyar krisztianizációt és engedélyezték az önálló magyar érseki tartomány létrehozását.<sup>27</sup>

Querfurti Brúnó remetetársával, Benevetói Benedekkel 1001 késő őszen elhatározta, hogy Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem kérésére megkezdik a térítést Lengyelországban. Benedek azonnal útnak indult, addig Brúnó Rómába ment, hogy a misszióhoz pápai engedélyt szerezzen. Valamilyen ismeretlen ok miatt azonban Querfurti Brúnó csak több hónapos késéssel érkezett Rómába, és szerezte meg a pápai jóváhagyást. A késedelemnek súlyos következményei lettek. Brúnó csak 1002/1003 telén tudott elindulni Rómából és 1003 kora tavaszán Regensburgba érve keserűen szembesülnie kellett azzal, hogy alapvetően megváltozott az eltelt egy esztendő alatt a politikai helyzet. 1002 elején váratlanul elhunyt III. Ottó császár, a keleti misszió elkötelezett híve és nagy támogatója. Alig egy évvel az ő halála után, hosszú évekig elhúzódó háború tört ki a Német Birodalom és Lengyelország között. Querfurti Brúnó a háborús helyzetben nem tudott továbbutazni Lengyelországba előreküldött társaihoz, és lehetetlennek tűnt ott a tervezett térítés beindítása.<sup>28</sup> 1003 elején azonban egy új missziós terület nyílt meg számára. Szent István befejezve az esztergomi érsekség jogszerű működéséhez szükséges püspökségek megszervezését, újabb területek krisztianizálást vette tervbe. II. Henrik – támogatva sógora elképzeléseit – Querfurti Brúnót Regensburgból Lengyelország helyett Magyarországra küldte.<sup>29</sup>

Brúnó magyarországi térítésének kronológiáját ma már nem lehet minden kétséget kizáró pontossággal rekonstruálni. Brúnó két szakaszban folytatott Magyarországon missziót. Brúnó saját maga néhány évvel később írt munkáiban nem különíti el a két térítést, amely azt is jelzi, hogy mindkét alkalommal ugyanazon a vidéken tevékenykedett. 1003 elején hajón indult Regensburgból Magyarországra.<sup>30</sup> Bizonyosan megállt Esztergomban, Szent István székhelyén, mert a nagyobbik István-legenda utalása szerint a király bízta meg azzal, hogy az ország alsó részein (in inferiores Ungarie partes) folytasson térítést.

Az István-legendában megjelölt missziós terület azonosítását segíti, hogy Brúnó hajón indult Esztergomból a számára kijelölt vidékre. Így azt mindenképpen a Duna mentén kell

<sup>27</sup> „Romualdus abbas et eremita, Guilleilmus presbiter et eremita, Johannes presbiter et eremita, et alius Johannes monachus similiter et eremita, Bonifacio eremita...” DHA. I. 21.

<sup>28</sup> Voigt 68–79.

<sup>29</sup> Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 191–192.

<sup>30</sup> Voigt 80–85.

keresni. Korábban a missziót Erdélyben, vagy az Al-Duna vidékére, az Ajtony hatalma alatt álló területre próbálták helyezni.<sup>31</sup> A hely pontos azonosítását segíti, hogy az István-legenda Brúnó tevékenységét összefüggésbe hozza a pécsváradi bencés apátsággal,<sup>32</sup> és ezzel a Duna baranyai, tolnai, sőt talán a szerémségi vidéke jöhet csak szóba. Köztörténet adatok, a pécsi püspökség 1009-es alapítása inkább illeszkedik a misszióval kapcsolatban felállított kronológiához, mint a csanádi egyházmegye késői, 1030-as létrejötte. Maga, Brúnó utal egy 1008–1009 fordulóján írt levelében arra, hogy egykori missziós területére pápai legátus érkezett.<sup>33</sup> A Maros vidékén nem tudunk pápai követ tevékenységről, még Pécs esetében az alapítólevél egyértelművé teszi Azo legátus szerepvállalását. Mindezek alapján Kristó Gyula lokalizálásával kell egyetérteni, aki a korábbi véleményekkel ellentétben Brúnó tevékenységét a Dél-Dunántúlhoz, a Duna középső szakaszától, Tolna vidékétől a Szerémségig terjedő területre lokalizálta.<sup>34</sup>

Brúnó első magyarországi missziója, úgy tűnik, viszonylag rövid, alig egy éves lehetett. 1004 elején már szülőföldjén, Szászországban tartózkodott. Szülővárosában Szűz Mária, valamint Szent Péter és Szent Pál tiszteletére társaskáptalan alapított, és a Magyarországon élő Szent Adalbert tanítványoktól összegyűjtött információk alapján hozzáfogott példaképének, a mártírhalált halt prágai püspök életrajzának megírásához. Szászországi útja a megkezdett magyar misszióval is kapcsolatban hozható.<sup>35</sup> Brúnó Lengyelországba indult téríteni, a lengyel misszióra készült fel. Társai Lengyelországba vártak rá és hoztak létre egy kisebb remetekolostort a beindítandó térítés bázisául. Ezzel szemben a megváltozott politikai helyzet hozta, váratlan döntés volt Brúnó magyarországi útja. A misszionárius nem készült fel erre. Vélhetőleg a megfelelő nyelvtudással és a szükséges számú segítővel sem rendelkezett. A missziós terület megismerése, felmérése után utazhatott vissza Németországba, hogy társakat toborozzon, és további támogatást szerezzen. Brúnó magyarországi terveit előtérbe helyezte az a tragikus hír, hogy 1003 novemberében lemészárolták Lengyelországban élő

---

<sup>31</sup> Voigt 80–85. és 277.; Györffy 1969. 215.; Györffy: István király 173–174.; Nickel: Zur Baugeschichte der Burg Querfurt 169–170.

<sup>32</sup> SRH. I. 382.; Magyar fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai 279. Kristó Gy.: A tizenegyedik század története. Budapest, 1999. 77–78.

<sup>33</sup> DHA. I. 44–48.

<sup>34</sup> Kristó: Fekete magyarok 11–15.

<sup>35</sup> Voigt 88–91. és 97.; Nickel: Zur Baugeschichte der Burg Querfurt 170.; Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 135.

társait.<sup>36</sup> Elhunyt a tervezett lengyel misszió másik vezetője, egykori remetetársa, Beneventói Benedek. A tragikus hírről vélhetőleg már Szászországban értesült Brúnó. Társainak halála, és a továbbra is ellenséges német-lengyel viszony lehetetlenné tette, hogy Querfurti Brúnó eredeti, lengyel terveit valósítsa meg.

Merseburgi Thietmar krónikás még egy fontos dologra hívja fel a figyelmet Brúnó hazalátogatásánál. Brúnó Merseburgba felkereste II. Henrik császárt. Nyilvánvalóan beszámolt neki a magyar térítésről, és támogatást is kért tőle. Egyúttal a térítés intézményes kereteinek kialakítását is kezdeményezte. Már bő két esztendővel korábban, még Rómában, II. Szilveszter pápától palliumot kapott Brúnó, amellyel missziós érsekké nevezték ki. A felszentelés nyilvánvalóan a térítés megváltozott körülményei miatt azonban elmaradt. Brúnónak lehetősége nyílt volna a felszentelést Magyarországon, az esztergomi érsektől is kérni. Ő azonban ezt Németországban kezdeményezte. Ennek több oka lehetett. Thietmár utal rá, hogy Brúnó erre magától a császártól kért engedélyt. A lépéssel hivatalosan is elismertette II. Henrik császárral missziós tevékenységét, sőt ezzel a német uralkodótól nem csak a birodalmi egyház vonatkozásában kapott jogosultságot, hanem Közép- és Kelet-Európa egészére. Brúnót így Tagino magdeburgi érsek szentelte érseké<sup>37</sup> vélhetőleg 1004 augusztusában. Az érsekké szentelés egyben azt is jelentette, hogy a Pápaság mellett II. Henrik császár és a német birodalmi egyház is elismerte tevékenységét, és felhatalmazást adott számára a térítéshez. Brúnó tisztában volt azzal, hogy politikai támogatás nélkül nem tud sikeresen téríteni. 1004 végére tehát minden oldalról elismertette terveit, és ennek köszönhetően eredményesen folytathatta a megkezdett magyarországi missziót. A Szászországban töltött csaknem egy esztendő az előbb említett támogatások tudatában lehetőséget teremtett arra, hogy alaposan felkészüljön a térítés folytatására, és társakat toborozzon maga mellé.

Querfurti Brúnó 1004 végén vagy a következő év elején tért vissza Magyarországra és folytatta a közel egy évvel korábban felhagyott missziót.<sup>38</sup> A térítése valamilyen formában összefüggésben van a pécsváradi apátság kezdeteivel. A nagyobbik István-legenda elmondja, hogy Astrik apátot tanítványa, Bonifác (Brúnó) váltotta a monostor élén, amikor az Magyarország alsóbb részeire jött téríteni.<sup>39</sup> A pécsváradi – mára erősen interpolálva

---

<sup>36</sup> Voigt 79–80.

<sup>37</sup> Thietmar Chronicon (1960) 342. (VI/94.)

<sup>38</sup> Voigt 98–103.

<sup>39</sup> SRH. I. 382.



fennmaradt – alapítólevél viszont csak 1015-ben kelt.<sup>40</sup> Nem lehet kizárni, hogy a beinduló dél-magyarországi térítéshez kapcsolódva egy olyan szerzetesi központ jött létre, amelyet Lengyelországban is létrehozott Querfurti Brúnó társa, Beneventói Benedek, mialatt várták a pápai engedéllyel érkező Brúnót. A pécsváradi szerzetesi telepből később szabályos bencés monostor szerveződött. Valószínűsíthető így, hogy a déli misszió egyik központja kezdetben a későbbi pécsváradi bencés apátság volt, és a térítésbe Astrik is bekapcsolódott.

A hittérítő munka konkrét menetéről nagyon kevés információnk van. A misszióban részt vevő papok számáról csak közvetett adataink vannak. Tudjuk, hogy később, mikor Brúnó már elhagyta az országot és a Baltikumban a poroszok között térített, akkor 18 társa kísérte oda.<sup>41</sup> Egy későbbi német forrás pedig úgy tudja, hogy Magyarországon is 18 társával térített.<sup>42</sup> A Brúnó-féle misszió Szent Péter nevében folyt, mivel II. Szilveszter pápától, Rómából kapta a felhatalmazást. Szent Péter és a Brúnó vezette krisztianizáció kapcsolatát szépen mutatja a besenyők közötti hittérítés, amely közvetlenül a magyarországit követte. A besenyők földjére érve a térítőcsapat a misszió ünnepélyes megkezdéseként felment egy magaslatra, ahol responsoriumokat énekeltek és Szent Péterhez könyörögtek. Brúnó kötődését Szent Péterhez kifejezi az is, hogy családja társaskáptalanját Querfurtban az ő tiszteletére építette fel.<sup>43</sup>

A Querfurti Brúnó vezette misszió a források szerint a fekete magyarok között folyt. A fekete magyarok azonosítása azonban kérdéses. A rejtélyes népcsoport kizárólag Querfurti Brúnó és a szintén a 11. század elején élt Chabannes-i Ademár francia krónikás munkáiban fordul elő.<sup>44</sup> Felvetődött: ez a megkülönböztetés arra utal, hogy az államalapítás idején a magyarság még jól elkülöníthetően két etnikumból állt, amelyek közül az egyik lenne a feketének nevezett népcsoport. Több kutató, köztük legutóbb Kristó Gyula, a fekete magyarokat még a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozott és katonai segédnépként egy törzsbe szervezett kavarral azonosítja.<sup>45</sup> A kavarrak szálláshelyének/szálláshelyeinek elhelyezése a Kárpát-medencében nagyon nehéz. Bizonyos adatok utalhatnak jelenlétükre a

---

<sup>40</sup> DHA. I. 72–80.

<sup>41</sup> Thietmar Chronicon (1960) 344. (VI/95.)

<sup>42</sup> Halberstadti püspökök története. Voigt 98–103.

<sup>43</sup> Nickel: Zur Baugeschichte der Burg Querfurt 170.; II. Henrik császárhoz írt levelében is többször utal a Szent Péter nevében vezetett misszióra. DHA I. 44–48.

<sup>44</sup> A francia krónikás forrásértékére legújabban lásd Veszprémy L.: Adémar de Chabannes krónikájának magyar vonatkozásai. In: Századok 137 (2003) 458–467.

<sup>45</sup> Kristó: Fekete magyarok 15–16.

Duna középső és alsó folyása mentén,<sup>46</sup> de nagy tömegű ilyen népesség ide helyezése, és így azok azonosítása a fekete magyarokkal, kérdésesnek tűnik. Véleményem szerint sokkal nagyobb lehet a valószínűsége annak, hogy a fekete magyarokban nem kell más etnikumot keresnünk, hanem ilyen megkülönböztetéssel illették a még pogány magyarokat. A keresztény szimbolikában a fekete szín gyakran a pogányságot jelöli, és így a fekete magyarokban nem kell más látnunk, mint a magyarság még meg nem keresztelt csoportjait.<sup>47</sup> Ez magyarázná azt, hogy a megkülönböztetéssel csak a 11. század elején, a krisztianizáció idején találkozunk a forrásokban.

A Querfurti Brúnó vezette térítés, úgy tűnik, hogy alapvetően békés eszközökkel zajlott. Brúnó, saját, néhány évvel később II. Henrik császárhoz írt levelében azt tartotta ideálisnak, ha térítés fegyverek bevetése nélkül kezdődik meg és nyilvánvalóan elutasította a keresztység vagy halál alternatíváját.<sup>48</sup> Ezzel a 8–9. század fordulóján Nagy Károly udvari papja, Alcuin által az avarok megtérítésére kidolgozott, de később általánosan elfogadott missziós gyakorlatot követte. A térítők a misszionált területre érkezve ünnepélyes liturgiával kezdték meg a térítést, és a szentek segítségét kérték a munkához.<sup>49</sup> A korabeli térítés „felülről lefelé” kívánt eredményt elérni. Ezért először a területen élő nép vezetőit keresték fel, engedélyt kértek tevékenységükhöz, sőt igyekeztek őket megkeresztelni. Brúnó is hasonlóan járhatott el, amint ezt a Pécs környéki missziót követő besenyők közötti térítése mutatja. A misszionáriusok a korabeli gyakorlat szerint nem az egyéni meggyőzésre törekedtek, hanem a tömeges és gyors megkeresztelésére. Ezért is volt szükség a terület vezetőinek támogatására. A gyors sikerek érdekében nagyon minimális ismereteket vártak el a leendő keresztényektől az új vallásuk hitrendszeréből. Megelégedtek azzal, ha a keresztység előtt felismerték a keresztet, tudták annak jelentőségét és közösen a térítőkkal elmondták a Miatyánkot. Ezek után megtörtént a keresztelés, és a keresztény erkölcsök, az új életmód megismertetése már az egyházszervezet, a kialakuló püspökségek és templomos helyek feladata lett. A keresztység nem csupán hitbeli változást jelentett, hanem egyben azt is, hogy új jogrend alá tartozott a

---

<sup>46</sup> Majsi temető leletanyagának ilyen utalására lásd Kiss: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában 191.

<sup>47</sup> Tóth S.: Kabarok és fekete magyarok. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 84 (1987) 23–28.; Tóth S.: Fekete magyarok. In: KMTL. 216.

<sup>48</sup> Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 147–153.

<sup>49</sup> Vavřínek, V.: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Großmährens. In: Historica 7 (1963) 10–11.; Veszprémy L.: Mint békák a mocsárban. Püspökök gyűlése a Duna mellett 796-ban. In: Aetas 19 (2004) 59–60.

frissen megkeresztelt személy. A keresztény hitelvek megismertetésének következő állomása a Tízparancsolat megtanítása volt.

A korai magyar keresztény misszió, itt elsősorban a 972/3-ban indított térítésre kell gondolni, nem váltott ki erőszakos ellenállást a pogányokból. A pogány magyarok hitvilágát a sokszínűség jellemezte, ebből következően elfogadók voltak így más vallási tanok irányába. A keresztény térítők sem törekedhettek még kizárólagosságra, mivel nem tudták maguk mögött Géza fejedelem meghatározó politikai és katonai támogatását. Maga a fejedelem, noha misszió megindulásának elején megkeresztelkedett, továbbra is kapcsolatban maradt a pogány vallásossággal. Ebben a helyzetben a pogány magyarok elfogadták, hogy közöttük keresztény térítők tevékenykednek, nem tudunk így az Árpádok hatalmi területén működő térítőkkal szemben erőszakos ellenállásról. A helyzet a 10. század utolsó évtizedében gyökeresen megváltozott. A második latin térítési hullám kezdetén, Géza utolsó éveiben a német területről érkező papok már kizárólagosságra törekedtek. Felismerték, hogy Géza és családja a bajor szövetség érdekében számukra minden támogatást megad, és ennek tudtával már a kereszténység egyeduralmát hirdetve fogtak hozzá a krisztianizációhoz. Mindezt bizonyítja, hogy a 10. század végén már erőszakos áttérítés is folyt az országban. A nagyobb István-legenda első fejezetei a Géza kori kereszténység bemutatását azzal zárja, hogy a térítésnél vér szennyezte be a fejedelem kezét.<sup>50</sup>

Brúnó és társai, noha bizonyosan a békés térítésre törekedtek, István megbízását teljesítve a kereszténység kizárólagossága érdekében tevékenykedtek. A misszióval egyben a király hatalmát is megjelenítették azon a vidéken, ahol István még nem rendelkezett meghatározó befolyással. Ebben a politikai helyzetben már komoly ellenállással is találkoztak a térítők, akik nem tudhatták maguk mögött a király közvetlen katonai támogatásával. A nagyobbik István-legenda utal is erre, amikor megjegyzi, hogy a missziót vezető Brúnót egy karddal a nyakán megsebesítették.<sup>51</sup> A két szakaszban, több éven át tartó térítés, átütő eredményt nem tudott felmutatni. Brúnó társaival 1007 végén vagy a következő év elején elhagyta Magyarországot és Kijevbe, majd onnan a besenyőkhöz ment tovább. A missziós csapat távozásának okát nem ismerjük. Valószínűleg a több éves munka ellenére a sikertelenség is szerepet játszott ebben, másrészt Szent István király is sürgette az előrelépést és katonai

---

<sup>50</sup> SRH. II. 379.

<sup>51</sup> Györffy Gy. a legenda 80 évvel későbbi közlését nem tartja valós információnak, inkább a szájhagyomány útján kialakult mondai motívumnak. Györffy 1969. 215.; Brunó Vita quinque fratrum Poloniae című munkájában azt írja, hogy beteg vállal (infirmus humero) tevékenykedett a fekete magyarok között. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores XV/2. Hannover, 1888. 726.; Gombos III. 2569.

fellépés mellett döntött. Querfurti Brúnó 1008 végén vagy a következő év elején II. Henrikhez küldött levelében utal a misszióját követő erőszakos térítésre, amikor a fekete magyarokról azt írja: „megtérve keresztényekké lettek, jóllehet a mieink – Isten bocsássa meg ezt – némelyeket nagy bűnnel megvakítottak”.<sup>52</sup> Brúnó híradásával egybehangzóan tudósít erről Ademár francia krónikás is: „István, Magyarország királya háborúval támadta meg Fekete Magyarországot, s kiérdemelte részint erővel, részint pedig félelem és szeretet révén azt az egész földet az igazság hitére téríteni...”<sup>53</sup> A két egymástól független beszámoló alapján világos, hogy Szent István a közel négy éves békés misszió eredménytelenségét látva hadjáratot vezetve elfoglalta a Duna középső és alsó folyása mentén lévő területeket, és erőszakkal megtérítette azt ott élő pogány lakosságot. A korabeli keresztény felfogás – mint utaltam már rá – nem helyeselte az erőszakos térítést, de bizonyos esetekben megengedhetőnek tartotta a pogányokkal szemben a fegyveres fellépést, sőt a missziós háborút. Akkor láttak erre lehetőséget, ha a pogányok nem engedték meg a békés térítést és erőszakkal léptek fel a misszionáriusokkal szemben. Ebben az esetben is igyekeztek különválasztani a fegyveres „pogánytalanítást” és a békés keresztelést. A II. Henrikhez írt levelének idézett mondatából is kitűnik, hogy Brúnónak volt bizonyos fenntartása a fekete magyarok erőszakos megtérítésével kapcsolatban, de végeredményben elfogadta, tudomásul vette azt. Véleménye szerint egyedül a királyt, mint az egyház védelmezőjét, a hit terjesztőjét illette meg a missziós háború vezetése.<sup>54</sup>

Szent István misszióval kapcsolatos politikáját jól szemlélteti a fekete magyarok krisztianizálása. Úgy tűnik, az uralkodó minden alkalommal első lépésként békés eszközökkel, kompromisszumokkal kísérelte meg egy adott terület megtérítését és hatalmának elismertetését. Ennek eredménytelensége esetén indított csak fegyveres akciót. Ezt mutatják az erdélyi püspökség létrehozásának körülményei. 1001-ben szervezték meg az érseki tartományt, de a működéshez szükséges harmadik suffraganeus püspökséget csak kivárás után, 1003-ban alapították meg egy hadjárat sikerét követően. Az eltelt két év azt sejteti, hogy eredendően kerülni kívánták a nyílt katonai fellépést, és kereszténység fegyverekkel való elfogadtatását. Querfurti Brúnó térítésével egyidőben Szent István a keleti országrész jelentős területeire is ki akarta terjeszteni hatalmát. Aba Sámuellel valamikor 1005/6 körül kiegyezett, így itt nem történt fegyveres fellépés, a térítés is békés eszközökkel, nyilván az Abák

---

<sup>52</sup> Brúnó levele DHA. I. 44–48.; Magyar ford. Az államalapítás korának írott forrásai 91.

<sup>53</sup> Gombos I. 16.; Magyar fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai 169.

<sup>54</sup> Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 147–153.

támogatásával zajlott. Hasonló lehetett a helyzet a későbbiekben a békési vidéken, ahol az utóbb fellázadt Vata népének szállásterülete volt. Erdély mellett a Dél-Dunántúlon, majd 1028 táján hosszú kivárás után, a Maros-vidéken történt erőszakkal a térítés és a latin egyházszervezet kiépítése. Mind három esetben feltételezhető, hogy csak a korábbi békésebb eszközök kudarca után döntött István a katonai támadás mellett.

### A püspökség megalapítása és az imitatio Romae

Szent István röviddel 1003 után tervbe vette a püspökségi szervezet továbbépítését és kiterjesztését a Kárpát-medence déli és keleti területeire. Ennek érdekében nemcsak a fekete magyarok között indította meg a térítést, valamint kezdet tárgyalásokat Aba Sámuellel, hanem a Pápasággal is újból felvette a kapcsolatot. Az esztergomi érsekség 1001-ben a III. Ottó császár kezdeményezte egyetemes keresztény birodalom koncepciójának keretében szerveződött meg II. Szilveszter pápa jóváhagyásával. A független lengyel és vele párhuzamosan a magyar egyháztartomány a pápa és a császár együttműködésének köszönhetőe létrejött. 1002-ben azonban váratlanul elhunyt III. Ottó császár és halála egyben a sokak által kritizált új keresztény birodalom koncepciójának végét is jelentette. Alig két évvel Közép-Európa alakuló államainak egyházi függetlenedése után alapvetően megváltozott a nemzetközi helyzet. Az új német uralkodó, II. Henrik, a korábbi bajor herceg lett, aki gyökeresen más politikába kezdett a német birodalom előkelőinek támogatásával. Ez pedig a német érdekek előtérbe kerülését jelentette az egyetemes keresztény érdekekkel szemben. Mindez legélesebben a német-lengyel kapcsolatokban hozott fordulatot. II. Henrik, különösen a szász hercegség előkelőinek egyetértésével, meg akarta akadályozni azt, hogy Vitéz Boleszláv lengyel uralkodó vezetése alatt a birodalom keleti határain egy olyan nagyhatalom jöjjön létre, amely befolyása alá vonhatja Közép-Európa nagy részét, és kiszoríthatja onnan a német uralkodót. II. Henrik – szakítva III. Ottó korábbi politikájával – hatalomra kerülése után néhány hónappal hadjáratot indított a lengyel uralkodó ellen. A lengyel-német háború kirobbanása nyilvánvalóvá tette mindenki előtt, hogy III. Ottó politikai ideája, amely elvezett a gnieznói és az esztergomi érsekségek létrejöttéhez, már a múlté.

Szent István is azonnal felismerte a megváltozott politikai viszonyokat. Helyzetét azonban megkönnyítette, hogy felesége, Gizella révén rokonságban állt II. Henrikkel, aki a sógora volt. Így az új német keleti politika közvetlenül nem fenyegette a magyar uralkodó hatalmát, az alakuló magyar állam és egyházszervezet önállóságát. Sőt bizonyos fókig kiemelte István jelentőségét, mert a korábbi bajor támogatás mellett szükség esetén birodalmi

segítségben is reménykedhetett. A magyar király előtt azonban nyilvánvaló volt, hogy mindez rokoni kapcsolatoknak köszönhető. Ebben a helyzetben István szükségesnek érezte, hogy az 1001-ben kialakított elveknek megfelelően épüljön tovább a magyar püspökségi szervezet, nevezetesen továbbra is fennmaradjon a Császárság és a Pápaság együttműködése, de jogilag Róma fennhatósága legyen hangsúlyos a birodalmi egyházzal szemben.

A korabeli gyakorlatnak megfelelően csak egy új érsekség alapításához kellett feltétlenül pápai jóváhagyás. Ennek birtokában a püspökökhöz hasonlóan chrismával felkent uralkodó, ott ahol szükségesnek érezte és a feltételek is adottak voltak, szabadon hozhatott létre újabb püspökségeket. Szent István nem élt ezzel a lehetőséggel, hanem a püspökségi szervezet kiterjesztésénél, további egyházmegyék megalapításánál megint a Pápaság támogatását kérte. Az új egyházmegyék létrehozásának menete nagyban hasonlított ahhoz, ahogy sógora, II. Henrik császár ebben az időben megalapította a bambergi püspökséget. Szent István politikai széleslátásáról tett ezzel bizonyosságot. A német uralkodó eljárását követve legitímálta lépését a birodalmi egyház irányába, másrészt egyúttal az esetleges német egyházi igényekkel szemben megerősítette a magyar egyházszervezet Pápaság alá tartozását. Nem a Német Birodalom ellenében, hanem a Pápaság korábbi szerepének biztosítása érdekében történt az újabb kapcsolatfelvétel Rómával.

Egy, a 18. század végén Metz-ben elpusztult kazula az első bizonyítéka annak, hogy Szent István újra Rómához fordult. István és Gizella az egyik kortárs János pápának – akiben valószínűséggel XVIII. Jánost (1003–1009) kell látnunk – egy díszes miseruhát küldött ajándékba.<sup>55</sup> A középkor ezen időszakában az ajándékozásoknak sokkal nagyobb volt a szerepük az egyszerű udvarias gesztusnál. Ajándékokon keresztül kifejeződött a két fél egymáshoz való viszonya, alá- és fölérendeltségi, vagy akár szövetségesi kapcsolatok. Szimbolikus kommunikáció indult el az ajándékok révén az érintettek között. A Pápaság ebben az időben Itálián túl nem vállalt kezdeményező szerepet. A korszakban Rómából az Alpokon túlra indított követeket egytől egyig a helyi uralkodók vagy egyháziak kezdeményezésére küldték ki.<sup>56</sup> A 11. század közepéig nagyon ritkán találkozunk pápai

---

<sup>55</sup> Kövér B.: Szent István és Gizella metzi miseruhája. In: Gizella királyné 985 k.–1060. Szerk. Homonnai S. – Koszta L. Veszprém, 2000. 188.; Czobor B.: A metzi kazula. In: Gizella királyné 985 k.–1060. Szerk. Homonnai S. – Koszta L. Veszprém, 2000. 188–189.; Györffy: István király 355.

<sup>56</sup> Tellenbach, G.: Zur Geschichte der Päpste im 10. und früheren 11. Jahrhundert. In: Institutionen, Kultur und Gesellschaft im Mittelalter. Festschrift für Josef Fleckenstein zu seinem 65. Geburtstag. Hg. Fenske, L. – Zotz, Th. Sigmaringen, 1984. 173.

kiküldöttekkel.<sup>57</sup> Az analógiák bizonyossá teszik, hogy 1003 után István volt az, aki kereste a kapcsolatot a Pápasággal és nem Róma volt a kezdeményező. A tárgyalások részleteiről nem maradtak ránk információk, de Rómában nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy a magyar uralkodó a püspökségi szervezet továbbépítését is a Pápasággal együttműködve kívánta megvalósítani. Ennek elismerése, hogy legátust küldtek Magyarországra. Már önmagában az, hogy a latin kereszténység frissen misszionált területére legátus érkezett, mutatja a Pápaság figyelmét. 900 körül a morva egyház reorganizálására küldött bizonytalan pápai legáció óta nem járt ilyen magas rangú pápai követség Közép-Európában. A legátus személye még inkább kiemeli mindennek a jelentőségét, ugyanis Azo ostiai bíboros püspök, bibliothecarius érkezett Magyarországra.<sup>58</sup>

Az ostiai egyházmegye vezetője a római egyházi hierarchiában közvetlenül a pápa után következő méltóság volt. Ő a hét ún. bíboros püspök, a lateráni püspökök között az első.<sup>59</sup> A 6. század elején megkapta már azt a jogot, hogy az addig csak a pápák viselte méltóságjelvényt, a palliumot használhassa,<sup>60</sup> sőt a Liber diurnus szerint igen korai időktől kezdve ő szentelte fel a frissen megválasztott pápát.<sup>61</sup> Jelentőségét aláhúzza, hogy aktívan részt vállalt a császárok római koronázásánál, a szertartásban a császár chrizmával való felkenése az ő feladata volt.<sup>62</sup> A Magyarországra érkező Azo bíboros bibliothecarius tisztsége is mutatja a legáció rangját. A bibliothecarius a pápai udvar egyik legfontosabb méltóságviselője, aki elsősorban a pápai oklevelek kiállításáért volt felelős, ilyen módon alapvetően befolyásolta a Pápaság politikai kapcsolattartását. XVIII. János pápa így méltóság és feladat tekintetében egyaránt az őt követő legmagasabb rangú római főpapot küldte Istvánhoz.

Azo magyarországi tartózkodását a korábbi szakirodalom 1009-re tette. Úgy gondolták, hogy a legátus nem sokkal az augusztus végén Győrben tartott zsinat előtt érkezhetett, ahol az új püspökségeket létrehozták, tehát végeredményben a formális és az ünnepélyes alapításnál volt csak jelen. Érdemben kevésbé folyhatott így be a szervezésbe. Személyesen, ahogy a pécsi püspökség alapítólevele említi, közvetítette a pápai jóváhagyást, tehát jogi szerepe volt

<sup>57</sup> Tellenbach: Die westliche Kirche 66.

<sup>58</sup> Azo jelentőségét Györffy György hangsúlyozta, és azon a véleményen volt, hogy „Szent István és a pápaság kapcsolata tekintetében a kutatás lehetőségei még nem merültek ki.” Györffy Gy.: Szent István történeti kutatásunkban. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz F. – Kardos J. Budapest, 1988. 20.

<sup>59</sup> Klewitz: Entstehung des Kardinalkollegiums 28–29.

<sup>60</sup> Eichmann: Weihe und Krönung des Papstes 19–20.

<sup>61</sup> Eichmann: Weihe und Krönung des Papstes 8–9.

<sup>62</sup> Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin. Hrsg. Elze, R. Hannover, 1960. 2–3.

jelenlétének. Querfurti Brúnónak a már többször idézett 1008 végén vagy 1009 elején II. Henrikhez írt levele alapján azonban a követség Magyarországra érkezésének az időpontja mindenképpen korábbra helyezendő. Brúnó levelének végén világosan utal a fekete magyarokhoz érkezett pápai követségre. Ugyan a levél Szent Péter első követségét említi, de kizárt a pápai legációk korabeli gyakorlatát ismerve, hogy itt egy korábbi, Azót megelőző küldöttségről lenne szó, és rövid idő alatt két pápai követség érkezett volna az országba. Ezt megerősíti az is, hogy a Brúnó említette legátus és Azo szerepvállalása 1009-ben a pécsi püspökség megalapításában ugyanazzal az eseménnyel kapcsolatos, a fekete magyarok krisztianizálásával, a megtérítésük érdekében vezetett hadjáratával, majd ehhez kapcsolódva a pécsi püspökség megalapításával. Az első követség kiemelése bizonyosan arra utalhat csupán, hogy először érkezett római főpap pápai legátusként Magyarországra. Azo így jóval korábban jött Magyarországra, mint eddig gondolták. Legalább 1008 elején már itt kellett lennie, mert jó pár hónapnak el kellett telni ahhoz, hogy a besenyőktől visszatérő és a poroszokhoz téríteni induló, valószínűleg Lengyelországban tartózkodó Brúnóhoz eljusson híre. Mindez azt is jelenti, hogy nem csupán formális szerepe volt az új püspökségek létrehozásánál Azónak, hanem legalább egy bő esztendővel az 1009. augusztus második felében tartott zsinat előtt itt volt és aktív szerepet vállalhatott az új egyházmegyék kialakításában. Róma szerepe tehát nem csupán a jogi megerősítésre korlátozódott a magyar püspökségi szervezet továbbépítésénél, hanem az itt tartózkodó legátus révén tényleges segítséget is kapott Szent István a Pápaságtól.

A pápai szerepvállalást a püspökségi szervezet továbbépítésében nem csak Azo legátus itt tartózkodása bizonyítja. 1009-ből ugyan csupán a pécsi püspökség alapítólevele maradt ránk, de a pécsi egyházmegye keleti határainak pontos kijelölése bizonyossá teszi, hogy ekkor a Duna túlsó oldalán is létrehoztak egy egyházmegyét, mégpedig a kalocsait. Az Aba Sámuellel néhány évvel korábban kötött kompromisszum pedig lehetővé tette, hogy a Dunától keletre Eger központtal egy újabb püspökséget szervezzenek. A három püspökség közel egy időben történt alapítását és a Pápaság részvételét az új egyházmegyék összetartozó védőszentjei is megerősítik. Pécs Szent Péter titulusa nyilvánvalóan Róma irányába mutat, de ugyanez igaz Kalocsa Szent Pál és Eger Szent János evangélista patrocíniumára. A korabeli Európában több alkalommal úgy kívánták kifejezni a Pápasággal való szoros kapcsolatot, hogy egy új templomot a pápa székesegyháza, a lateráni bazilika mintájára alakítottak ki, a felállított oltárok a római bazilika oltárrendjét követték. Máskor egy város templomait a római pápai bazilikák példája nyomán, azok védőszentjeinek dedikálták, mint például Konstanzban



Konrád, majd Gebhard püspökök alatt a 10. század második felében történt.<sup>63</sup> Hasonló figyelhető meg a 11. század első felében Utrechtben is.<sup>64</sup> Az *imitatio Romae* a Német Birodalom nyugati felén a 10–12. században több püspökváros egyházi intézményeinek és topográfiájának kialakításánál megfigyelhető.<sup>65</sup> Róma város alaprajzának ideáltípusát vették alapul egy-egy templomalapításnál például Firenzében, Aachenben, Bambergben, Trierben vagy Canterburyben.<sup>66</sup>

Az 1009-ben alapított püspökségek védőszentjeinek kiválasztásakor Magyarországon a Pápaságot szerették volna szimbolikusan megjeleníteni, tehát benne a Nyugat-Európában jelentkező *imitatio Romae* gondolata fogalmazódott meg. Az öt nagy római pápai bazilika – Laterán, Szent Péter a Vatikánban, Szent Pál (S. Paolo fuori le mura), S. Maria Maggiore, S. Lorenzo – közül a korabeli hierarchiában az első három főoltárának védőszentjét választották az új magyar egyházmegyék patrónusaivá. Az öt említett bazilika főoltárait a pápa oltárainak tartották.<sup>67</sup> A pécsi püspökség Szent Péter titulusa így a vatikáni bazilika felé, a pápának, mint a világ püspökének székesegyháza<sup>68</sup> irányába mutat. Kalocsa Szent Pál védőszentje az Ostia felé vezető út mellett álló Szent Pál bazilikára utal, amely a népek apostolának tekintett Szent Pál apostol sírhelye.<sup>69</sup> Eger Szent János evangélista patrocíniuma a pápa székhelyére, a lateráni bazilikára megy vissza. A Laterán volt a kereszténység első számú patriarchális bazilikája, a pápák püspöki székesegyháza. A Lateránt eredendően, Nagy Konstantin császár

---

<sup>63</sup> Maurer, H.: Kirchengründungen und Romgedanke am Beispiel des ottonischen Bischofssitzes Konstanz. In: Bischofs- und Kathedralstädte des Mittelalters. Hg. Petri, F. Köln, 1976. 47–59.; Schneider: Die mittelalterliche Stadt 36.

<sup>64</sup> Schneider: Die mittelalterliche Stadt 35.

<sup>65</sup> Hirschmann, F.: Wirtzburgensibus... naturale est destruere et edificare. Bauprojekte und Stadtplanung in Würzburg im hohen Mittelalter. In: Das Mittelalter 2002. 45. Hasonló gyakorlat a bizánci kereszténység területén is megfigyelhető. A korai orosz és bolgár hatalmi központok topográfiája gyakran redukált formában Bizánc, illetve a bizánci főtemplomok leképezése. Ovčarov, D.: Golemijat carski dvorec vav Veliki Presláv. In: Preslavskata patriaršija prez X vek. Sofia, 1991.; Kurnatowska, Z.: Die Christianisierung Polens im Lichte der materiellen Quellen. In: Early Christianity in Central and East Europe. Ed. Urbanczyk, P. Warsaw, 1997. 103–104.

<sup>66</sup> Dilcher, G.: Die Bischofsstadt. Zur Kulturbedeutung eines Rechts- und Verfassungstypus. In: Das Mittelalter 2002. 24–25.

<sup>67</sup> Re del, N.: Papstaltar. In: Vatikan Lexikon 540–541.

<sup>68</sup> Buchowiecki: Handbuch der Kirchen Roms 105–106.

<sup>69</sup> Buchowiecki: Handbuch der Kirchen Roms I. 214–215.; Gregorovius: Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter 46–47.; Eickhoff, E.: Kaiser Otto III. Stuttgart, 1999. 57.; Cerioni, A. M.: S. Paolo Fuori le Mura. In: Vatikan Lexikon 674–675.

alapítása idején, a Salvator tiszteletére építették, de az 5. század második felétől Keresztelő Szent János és Szent János evangélista lett a védőszentje.<sup>70</sup>

Az új püspökségek patrocíniumaihoz hasonlóan figyelemre méltó az, hogy 1009-ben Péccsel, Kalocsával és Egerrel együtt hét egyházmegyéből állt a magyar egyháztartomány. Természetesen értelmezhetjük ezt úgy is, hogy az adott politikai helyzetben ennyi egyházmegye létesítésére nyílt lehetőség. Joggal kérdezhetjük azonban, hogy miért nem a már meglévőket bővítették, vagy akár a három új helyett miért nem csak két nagyobb területű püspökséget szerveztek. Véleményem szerint tudatosan törekedtek arra 1009-ben, hogy összesen hét egyházmegye alkossa a magyar egyházszervezetet. Az egyházmegyék hetes számának a védőszentekhez hasonlóan üzenet értéke lehetett. A hetes szám ugyanis jó pár szimbolikus és jogi jelentéstartalommal bírt a középkori ember szemében. A hetes számnak a Bibliában is kiemelkedő jelentősége van. A középkorban a hét „*numerus perfectus et sacratus*” (tökéletes és megszentelt szám), így szent és isteni szám volt. A jelentései között szimbolizálta például az egyházat, a templom befejezését stb.<sup>71</sup> A Jelenések könyvének 1.11 fejezetében pedig hét egyházi közösséget említenek.

A hetes szám feltűnően gyakran felbukkant a püspökségi szervezettel kapcsolatosan is. Az ókeresztény időkben Kis-Ázsiát hét püspökségbe szervezték. A galliai egyház alapítása idején Tours-i Szent Gergely *Historia Francorum* munkája szerint hét püspökségből állt. Az első hét püspök Decius császár idején Rómából jött.<sup>72</sup> Néhány a Kárpát-medencei vagy a magyar kereszténységgel összefüggésbe hozható példa alapján is szemléltetni lehet ezt. A Sirmium központú egykorú nyugat-illyriai tartomány az ókeresztény időkben hét egyházmegyét fogott össze.<sup>73</sup> Egy 8. századi bizánci püspökségi jegyzék szerint a Krim-félszigeti Doros pátriárkája alá hét püspökség tartozott.<sup>74</sup> Az alakuló önálló bolgár

<sup>70</sup> Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* I. 41–42., 301. és 579.; Buchowiecki: *Handbuch der Kirchen Roms* I. 105–106.; Alteri, G. C.: *S. Giovanni in Laterano*. In: *Vatikan Lexikon* 665–666.; H. Brandenburg: *Lateran*. In: *Lexikon der Päpste und des Papsttums*. Freiburg, 2001. 501–510.

<sup>71</sup> Meyer, H. – Suntrup, R.: *Zum Lexikon der Zahlenbedeutungen im Mittelalter*. Einführung in die Methode und Probeartikel: Die Zahl 7. In: *Frühmittelalterliche Studien* 11 (1977) 1–74.; Meyer, H. – Suntrup, R.: *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*. München, 1987. 479–563.

<sup>72</sup> Tours-i Szent Gergely: *Historia francorum* I/30. (*De septem viris in Galleis ad praedicandum missis*); *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingicarum* II/1. Ed. Krusch, B. – Levison, W. Hannover, 1951. 23.

<sup>73</sup> Eggers: *Das Erzbistum des Metod* 65–67.

<sup>74</sup> Moravcsik Gy.: *A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján* I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 198–206.

egyházszervezetet is hét egyházmegyére osztották fel. A hét püspökség a 10–11. századra vonatkozóan is több alkalommal előkerült korabeli és későközépkori forrásokban. A 970-es évek közepén Pilgrim passauai püspök a magyar térítésről írt levelében szintén hét püspökségből álló érseki tartományra utalt. Úgy állította be, hogy a rómaiak és a gepidák idején Kelet-Pannóniának és Moesiának hét saját püspöke volt, akik a lorchi érsek alá tartoztak.<sup>75</sup> Metód 9. század végén létrejött pannóniai, majd morva érseksége alá a forrásaink szerint csak egyetlen egy püspökséget rendeltek, a 880-ban alapított nyitrait.<sup>76</sup> A 10. század végén Csehországban keletkezett Christian-féle Metód-legenda azonban már azt hangoztatta, hogy Metód érseksége alá hét püspökség tartozott.<sup>77</sup> A korai lengyel püspökségi szervezettel kapcsolatban is felbukkan a hetes szám,<sup>78</sup> noha 1000-ben a gnieznói érsekség alá Esztergomhoz hasonlóan csak három suffraganeus püspökséget rendeltek.<sup>79</sup> A késő középkori lengyel hagyomány már úgy állította be, hogy 966-ban I. Mieszko hét püspökséget alapított XIII. János pápa jóváhagyásával.<sup>80</sup> A 13. században a gnieznói érsekség alatt már valóban hét püspökség állt, sőt a később megszervezett Lvov-i érsekségnek is hét suffraganeus püspöksége lett.<sup>81</sup> Figyelemre méltó, hogy a függetlenedni kívánó Közép-Európában az első ezredfordulón milyen gyakran szerepel a hét egyházmegyéből álló érsekség ideája. A hét

---

<sup>75</sup> CD. Slovaciae I. 1971. 41–43.

<sup>76</sup> Grivec: Konstantin und Method 113–120.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 150.

<sup>77</sup> Třeštk 2000. 136.

<sup>78</sup> A hildesheimi évkönyv szerint Boleszláv cseh herceg (valójában Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem) kérésére a pápa egyetértésével a zsinaton hét suffraganeus püspökséget hoztak létre és Gaudentiust Prága (helyesen Gniezno) érsekévé tették. Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Hildesheimenses. Hannover, 1878. 28. Hasonlóan hét püspökséget említ az előző forrás adatait átvevő nideraltaichi évkönyv, de ott helyesen Vitéz Boleszláv és a gnieznói zsinat szerepelt, (Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Altahenses maiores. Hannover, 1891. 16.) és Meinwerk paderborni püspök 12. század közepén keletkezett életrajza. Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Vita Meinwerki episcopi Patherbrunnensis. Ed. Tenckhoff, F. Hannover, 1921. 11. Az utóbbi forrásban újból a cseh herceg és Prága szerepel az új érsekség központjaként. A hét 11. század eleji lengyel püspökség problematikájára és értelmezési kísérleteire lásd. Görich: Ein Erzbistum in Prag oder in Gnesen 14–17 és 24–27.; Wolter 1988. 175.; Wyrozumski 2002. 287–288.

<sup>79</sup> Kloczowski, J. – Müllerova, L. – Skarbek, J.: A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest, 1994. 15–16.

<sup>80</sup> Dlugoss, I.: Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber I. Ed. Dabrowski, I. Warszawa, 1964. 179.

<sup>81</sup> Maciejewski, J.: A középkori lengyel püspöki kar, mint társadalmi csoport a középkorban. In: Aetas 22 (2007) 135–136.

magyar püspökség létrehozásával bizonyosan Szent István is kapcsolódott ehhez. Mint fentebb utaltam rá, a hét egyházmegyéből vagy hét suffraganeus püspökségből álló érseki tartomány megjeleníthette a tökéletességet és egyfajta lezártágot, sőt a bibliai hét közösséget. Hangoztathatta az új szervezet isteni alapvetését. Másrészt az is figyelemre méltó, hogy a hét egyházmegye fogalma a német birodalmi egyház hatalmi igényeit kivédeni akaró cseh, lengyel és magyar egyházszervezetnél egyaránt jelentkezett. A 10. század végén a cseh kereszténység gyökereit és általában a cseh államiság kezdeteit a német befolyás háttérbe szorítására a morva kereszténységgel, a Róma alá tartozó Metód tevékenységével próbálták összefüggésbe hozni.<sup>82</sup> A lengyel egyházszervezet is igyekezett Magdeburg igényeit kivédeni és a Pápaság szerepét megjeleníteni. 1009-ben Szent István is hasonlóra törekedett az *imitatio Romae* gondolattal. A hét egyházmegyéből álló magyar érseki tartomány is erősítette a szimbólumok világában ezt a gondolatkört. A hét főpap szintén Rómát jelképezte, mivel a pápa alá közvetlenül hét püspök, az ún. suburbicarius püspök, más kifejezéssel, bíboros püspök<sup>83</sup> tartozott, mint tanácsos. Különös jelentőséget adott ennek, hogy 1009-ben a hét római bíboros püspök egyike, Azo ostiai főpap személyesen vett részt a magyar egyházszervezet továbbépítésében. A hét egyházmegye kialakításával a római pápai templomok védőszentjét viselő püspökségek megtestesítette Róma-gondolatot kiterjesztették az első püspökségalapítás keretében létrejött korábbi egyházmegyékre, így szimbolikusan összekapcsolták a két egymástól jól elkülönülő magyar püspökség-szervezési időszakot.

Az 1009-ben alapított püspökségek megszervezése, védőszentjeiknek kiválasztása bele illett abba a szimbolikus kommunikációba, amelyet az ún. Metzi-kazula Rómába küldésével Szent István kezdeményezett. A kapcsolattartás ezen formájának pontosan meghatározott szabályrendszere volt. A rangban és tekintélyben magasabb személy nagyobb értékű ajándékot kellett, hogy küldjön viszonzásként, mint amelyet korábban kapott. Fordítva is figyelni kellett arra, hogy az ajándékváltásnál világosan kifejeződjenek az alá- és fölérendeltségi viszonyok.<sup>84</sup> XVIII. János pápa ennek megfelelően viszonzta a Szent Istvántól érkezett ajándékot. A kommunikáció következő fejezete bizonyosan nem csupán a

---

<sup>82</sup> Třeštík 2000. 111–145.

<sup>83</sup> Klewitz: Entstehung des Kardinalkollegiums 47.

<sup>84</sup> A szimbolikus kommunikáció funkciójára és szabályrendszerére lásd Althoff, G.: Spielregeln der Politik im Mittelalter. Darmstadt, 1997.; Althoff, G.: Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter. Darmstadt, 2003.; Althoff, G.: Symbolische Kommunikation zwischen Piasten und Ottonen. In: Polen und Deutschland vor 1000. 304.; Formen und Funktionen öffentlicher Kommunikation im Mittelalter. Hg. Althoff, G. Stuttgart, 2001.; Zeichen – Rituale – Werte. Hg. Althoff, G. Münster, 2004.

Azo legátus kiküldésében nyilvánult meg. A nagyon rangos főpap érkezésével együtt jelentős, a szimbólumok világában kifejező ajándékot kapott Szent István. Ezek közé kell sorolnunk azoknak az ereklyéknek a küldését, amelyek lehetővé tették az új püspökségek és székesegyházainak létrehozását és egyben demonstrálták a Pápaság jelenlétét.<sup>85</sup> A Róma szimbolikus megjelenítését megerősíti a korabeli Magyarországon, hogy ez a gondolat az udvari irodalom világában is jelentkezett a 11. század első évtizedeiben. Szent Istvánnak fia, Imre herceg készített királytükörben, az Intelmekben is kimutatható Róma-gondolat.<sup>86</sup>

A 11. század első évtizedének második felében történő kommunikációhoz talán még egy későbbiekben fontos, átértelmezett funkciót kapó ajándék is kapcsolódhatott. Hartvik püspök 12. század elején írt Szent István-legendájában a Rómából érkező korona<sup>87</sup> mellett említés tesz egy keresztéről. Álláspontja szerint a pápa a magyarok kérte koronán túl még egy keresztet is küldött Istvánnak az apostolság jeleként, mondván: „Én apostoli vagyok, ő (István) viszont méltán Krisztus apostola...” Az említett István-legendából tehát bizonyos, hogy Szent István Rómából kapott egy díszes keresztet, amely valamiképpen István missziós tevékenységével volt összefüggésben, és annak bizonyos elismerése lehetett. Noha Hartvik a koronaküldéshez, 1000/1001 körüli eseményhez kötve tesz említést a Rómából érkező keresztéről, de véleményem szerint nem kizárható, hogy ez később, a püspökségalapítások második szakaszának előkészítéséhez kapcsolható. A kereszt érkezéséhez így az egyházszervezet továbbépítésének, sőt a magyar uralkodó egyházkormányzati jogainak megerősítése is kapcsolódott. Mindez lehetőséget adhatott Hartviknak, hogy erre alapozva, és talán szicíliai példát<sup>88</sup> is ismerve, megfogalmazza a magyar uralkodók apostoli királyi jogát. Összegezve elmondható, hogy Azo legátus szerepvállalása és a Róma imitáció megerősítette, illetve kifejezésre jutatta a magyar állam és a magyar kereszténység szoros kapcsolatát a Pápasággal. A három új püspökség létrejöttében, valamint védőszentjeiben, különösen a pécsi egyházmegye, Szent Péter patrocíniumában is kifejeződő szoros, de jogilag – a korszak viszonyaiból következően természetesen adódóan – pontosan körül nem írt, 1009-re kialakuló

---

<sup>85</sup> A szimbolikus kommunikáció további állomása lehet a Pápaság magyarországi püspökségalapításaihoz kapcsolódva Szent István római templomalapítása, amelyet a nagyobbik Szent István-legenda említ. SRH. II. 386.

<sup>86</sup> Nemerényi E.: The Medieval Rome Idea in the Institutio of King Stephen of Hungary. In: Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis 36 (2000) 187–201.

<sup>87</sup> A Rómából érkező ajándéokra lásd Tóth E.: A magyar Szent Koronáról és a koronázási jelvényegyüttesről. In: Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy L. Budapest, 2002. 220–222.

<sup>88</sup> Servatius: Paschalis II. 168.

kapcsolatrendszer lehetőséget teremtett arra, hogy a Pápaság kísérletet tegyen az 1070-es években a Magyar Királyságot hűbéresévé tenni. A 11. század első évtizedében történt magyar-pápai kapcsolattartás és az ahhoz kapcsolódó szimbolikus aktusok emléke hozzájárult ahhoz, hogy VII. Gergely pápa 1074 őszén Salamon királyhoz írt levelében azt állítsa: „Magyarország, melyet hajdan István király minden joggal és hatalommal Szent Péternek ajánlott fel és adott át, a római szentegyházé.”<sup>89</sup>

A pécsi püspökség az egyetlen Szent István által megszervezett egyházmegye, amelynek fennmaradt az alapítólevele és ennek köszönhetően létrejöttének pontos időpontját is ismerjük. Az oklevél kiadása 1009. augusztus 23., így ezt a napot tekinthetjük az egyházmegye ünnepélyes megalapításának. A püspökség létrejötte, hasonlóan, mint a korszakban már gyakorlat volt, és amelyet Szent István sógorának, II. Henriknek bambergi püspökségalapítása is mutat 1007-ben,<sup>90</sup> egy ún. vegyes zsinaton történt. A frankfurti zsinaton többek között jelent volt Burchard wormsi püspök, aki a korszak egyik legismertebb kánonjogi kézikönyvét állította össze. Szerinte az uralkodók önkényesen nem hozhatnak létre új püspökségeket, az alapításhoz a zsinat, az illetékes érsek és azon a püspökök beleegyezése szükséges, akik területét érinti az új egyházmegye kialakítása. Burchard számára a Pápaság jóváhagyása csak bizonyos esetekben kívánatos, nem alapvetően szükséges, egyedül nem elégséges tényező.<sup>91</sup> A bambergi alapítás konkrét menetéről nem csupán a rokonsági kapcsolatok útján

<sup>89</sup> DHA. I. 195.; magyar fordítása: Árpád-kori és Anjou-kori levelek (XI – XIV. század). Szerk. Makkai L. – Mezey L. Budapest, 1960. 88. és Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk F. – Thoroczkay G. Szeged, 2006. 44–46.

<sup>90</sup> A hasonlóságok között ki kell emelni, hogy II. Henrik az alapításhoz kikérte a pápa jóváhagyását. XVIII. János pápa 1007. júniusában, Rómában tartott zsinaton adta meg erre az engedélyt. A bambergi püspökség tényleges megalapítása 1007. november 1-én, a frankfurti zsinaton történt meg. Bamberg sok szempontból Rómát próbálta követni. A kétapszisos templom nyugati főoltárát Szent Péternek szentelték, ezzel a régi római Szent Péter dómot követték. A hosszház és a nyugati kórus között római mintára, „more Romano”, egy kinyúló keresztházat építettek. Egy korabeli vers szerint II. Henriknek az volt az álma, hogy egy második Rómát hozzon létre Bambergben. Az új püspökég, noha a mainzi érseki provinciában maradt, II. Henrik akaratának megfelelően a római kúria védelme alatt állt. Zimmermann, H.: Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für den Osten. In: Südostdeutsches Archiv 10 (1967) 38–48.; Büttner, H.: Erzbischof Willigis von Mainz. In: Büttner, H.: Zur frühmittelalterlichen Reichsgeschichte an Rhein, Main und Neckar. Darmstadt, 1975. 312.; Schieffer: Papsttum und Bistumgründung 518–519.; Wolter 1988. 233–235.;

<sup>91</sup> Schieffer: Papsttum und Bistumgründung 518–519. Burchard von Worms: Decretum 1,34. In: Migne PL. 140. Sp. 558A–559D.

értésülhetett Szent István. A frankfurti zsinaton személyesen jelen volt Anasztáz magyar érsek is.<sup>92</sup>

Szent István 1009-ben augusztusában a korabeli egyházzjogi gyakorlatnak megfelelően zsinaton kívánta létrehozni az évek óta tervezett új egyházmegyét. A pécsi alapítólevél szerint ezt a gyűlést a győri várban tartották, tehát egy 1001 körül alapított püspökség székhelyén. A zsinatról egyedül a pécsi püspökség alapítólevele ad tájékoztatást. A gyűlés ünnepélyes kezdetét augusztus 15-re, Nagyboldogasszony napjára tehetjük, és talán a tárgyalások végén, lezárásként augusztus 23-án adták ki az új pécsi egyházmegye számára az oklevelet. A gyűlés úgynevezett vegyes zsinat lehetett. A részvevők körére jobbra csak általánosan utal a pécsi oklevél. Névszerint említi Szent István királyt, mint a püspökség tényleges alapítóját és az oklevél kiadóját, majd Azo pápai legátust, aki a pápai jóváhagyást közvetítette, és végezetül Bonipert frissen kinevetett pécsi püspököt. Az oklevélből azonban tudjuk, hogy az összes magyar püspök mellett világi előkelők, a megyésispánok és határvármegyék vezetői, sőt kisebb rangú személyek is jelen voltak. Az alapítólevél ezen utalása természetesen formula résznek tekinthető, de nyilvánvaló belőle, hogy szép számmal világiak is jelen voltak az eseményen.

#### Pécs, mint püspöki székhely és az egyházmegye határai 1009-ben

A püspökség megszervezésének menete is részben rekonstruálható a rövid alapítólevélből. Győrben megnevezték az új egyházmegye védőszentjét, Szent Péter apostolt,<sup>93</sup> majd megválasztották az első vezetőjét, Bonipertet. Az ő felszentelését is bizonyosan megtartották. Az előírások szerint a püspökszentelést három főpápnak kellett elvégeznie. A minden bizonnyal még épülő győri székesegyházban történt meg a szertartás, amelyet magyar egyháztartomány vezetője, az esztergomi érsek végzett a helyi győri püspök és az új pécsi egyházmegyével határos veszprémi püspök asszisztálása mellett. Ki kellett jelölni a létrehozott egyházmegye központját és leendő határait. Az alapító oklevél ugyan konkrétan nem említi az új püspökség székvárosát, de már az első sorok egyike megnevezi az egyházmegyét, amelyet *Quinqueecclesiensis*-nek fognak nevezni.<sup>94</sup> Felvetődött, hogy a jövőidejű igealak használata azt mutatná, hogy még nem volt véglegesen kijelölt székhelye az

<sup>92</sup> Anasztáz érsek valószínűleg azonos Astriker érsekkel. „+Anastasius + Ungorum archiepiscopus interfui et subscripsi” DHA. I. 42–43.

<sup>93</sup> „a sancto Petro apostolo, in cuius honore supramemoratus constructus est episcopatus” DHA I. 58.

<sup>94</sup> „electionem episcopatus, qui vocabitur Quinqueecclesiensis, statuimus” DHA. I. 58.

egyházmegyének. A Quinqueecclesiensis jelző nem Pécsre, mint központra utalna, hanem azt jelentené, hogy az új püspökség területén az alapítás idején csupán öt templom létezett. Az elképzelés szerint az egyházmegye 1009-es elnevezéséből (episcopatus Quinqueecclesinesis) kapta a rövidebb utóbb kijelölt központ, Pécs a középkori latinságban a Quinqueecclesiae nevet.<sup>95</sup> Nem a szokásos módon a székvárosáról kapta volna így a püspökség a nevét, hanem éppen fordítva, a püspökség adott volna nevet a később kijelölt székhelyének.

Az utóbbi felvetésnek ellentmond véleményem szerint azt, hogy 1009-ben bizonyíthatóan törekedtek az új egyházmegyék létrehozásánál a korban elfogadott egyházjogi szabályok betartására. Ezek pedig megkövetelték azt, hogy állandó központja legyen a püspökségnek lehetőség szerint egy jelentősebb, városias jellegű településen. Nagyobb tehát a valószínűsége annak, hogy az alapítás idején azonnal kijelölték a székvárost, és Pécs, középkori latin nevén, Quinqueecclesiae, kezdettől fogva az egyházmegye központja volt.

Pécs korabeli szerepét alapvetően az határozta meg, hogy a városnak komoly római előzményei voltak. A római kontinuitás, annak jellege és mértéke fontos problematikája a kora Árpád-kori Dunántúl településtörténetének. A régészeti, településtörténeti és névtani kutatások a Dunántúl esetében egyértelműen kizárták a hajdani romanizált népesség továbbélésének lehetőségét. Egyre valószínűbb azonban, hogy a népvándorlás korában néhány római időben fontos település folyamatosan lakott volt, bár népességük időnként változott, teljesen kicserélődött. Sőt bizonytalanul ugyan, de a Nyugat-Dunántúlon, elsősorban Szombathely esetében ennél nagyobb fokú kontinuitás is feltételezhető. A Savaria név folyamatosága mellett esetleg a Szent Márton-kultusz gyökerei is a későantikvitásban keresendők.<sup>96</sup> Vitán felüli ezzel szemben az, hogy a hajdani monumentális római épületek egy része, ugyan romosan, de állt még az államalapítás idején,<sup>97</sup> és szerepet játszott a kora Árpád-

---

<sup>95</sup> Tóth Endre szerint az első püspök ideiglenesen más egyházi intézményben székel, amely talán a pécsvárad apátság is lehetett. A feltételezése szerint a öt templom összefüggésben van a korai esperességek (vátyi, baranyai, asszuági, pozsegi, valkói) számával. Tóth: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek 105–106. Az említett öt esperesség bizonyosan nem hozható összefüggésbe az egyházmegye elnevezésével, mivel a főesperességi szervezet csak a 11. század végén kezd kiépülni, sőt az említettek között akad olyan, például a pozsegi, amelyet csak valamikor a 12. században szerveztek meg.

<sup>96</sup> Fügedi E.: Városok kialakulása Magyarországon. In: Fügedi E.: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Budapest, 1981. 313.; Savaria – Szombathely története 74.;

<sup>97</sup> Épületkontinuitásról ugyan nem beszélhetünk, de a romosan álló épületeket építőanyagként bizonyosan felhasználták. Fülep – Burger: Baranya megye a római korban 230.; Tóth: Sopianae: a római város, mint Pécs elődje 35.



kori településhálózat kialakulásában. A romkontinuitással tehát a 11. században feltétlenül számolnunk kell.

A középkori Pécs korai története kapcsán a 18. század második felétől hangoztatják a római előzmények fontosságát. A püspökség tudományos igényű históriájának alapjait lerakó Koller József pécsi kanonok munkássága, illetve a székesegyház mellett álló a mai ún. Káptalani épület kialakítása idején, az I. számú sírkamra előkerülése óta általánosan elfogadott, hogy a pécsi püspökség központját a hajdani Sopianae ókeresztény temetőjének ÉNy-i sarkában alakították ki. Azon a területen, ahol több ókeresztény sír építmény, illetve hozzájuk tartozó kápolna épült a 4–5. században, s közülük néhány bizonyosan jelentős, hajdani funkcióját eláruló mértékben látható volt az első ezredforduló táján.<sup>98</sup> Pécsnek, a püspökség központjává választásban meghatározó szerepe az egyháziaknak, elsősorban Azo legátusnak volt. A pápai követ aktív szerepet kapott a püspökségi szervezet továbbépítésében. A pécsi püspökség alapítólevele mellett a római főpap hosszabb ideig való itt tartózkodása is ezt támasztja alá. A legátusnak volt ideje megismerni a területet, sőt arról a korábbi misszió kapcsán is információkkal rendelkezett. Tudta, hogy az új püspökség leendő területén milyen fontosabb települések voltak. Nem véletlen, hogy pécsi püspökség központja éppen egy római hagyományokkal rendelkező település lett. Ebben bizonyosan meghatározó szerepe volt annak, hogy több olyan főpap is szerepet vállalt a létrejöttében, akik itáliai kapcsolataik révén felismerték és pontosan tudták az ókeresztény emlékek jelentőségét. Pécsvárad kezdetei kapcsán az István-legendák utalnak Astriik szerepére a vidék krisztianizálásában. Astrikról tudjuk, hogy Szent Adalbert tanítványaként néhány évig Rómában a Szent Elek és Bonifác monostorban élt. Az ókeresztény emlékek megbecsülése igaz a Rómában és Ravenna mellett több évet eltöltő Querfurti Brúnóra, különösen pedig a Ostiából érkező Azo legátusra. Amennyiben helyes az az elképzelés, hogy Azo meghatározó szerepet játszott az 1009-es püspökségalapításokban, melyeknek létrejöttében Rómát kívánták szimbolizálni, akkor szinte magától adódott az ókeresztény emlékek révén Róma felé mutató romos pécsi ókeresztény temető felhasználása és püspöki székhellyé tétele. Nem lehetett így figyelmen kívül hagyni az 1009-ben krisztianizált országrészben azt a települést, amely építészeti emlékei révén leginkább rokonságot mutatott a korabeli Róma hatalmas antik, részben keresztény rommezőivel. Pécs központtá tételével egyúttal a kereszténység folytonosságát is

---

<sup>98</sup> Kárpáti: Pécs Szent István korában 81.; Gábor O.: Évezredes szent helyek Pécsen I. Szent István tér. In: Pécsi Szemle 1998. ősz – tél. 10.

megjelenítették a vidéken, s talán igazolást láttak ezzel abban, hogy erőszakosan léptek fel röviddel korábban a terület pogány lakosságával szemben.

Az antikvitás emlékeinek szerepét, tudatos felhasználását Péter király és Pécs kapcsolata is alátámasztja. Középkori krónikás hagyomány szerint a pécsi székesegyház Péter király alapította,<sup>99</sup> aki később temetkezési egyházává is választotta a templomot. Péter király és Pécs kapcsolatát korábban azzal indokolták, hogy a püspökség védőszentje az uralkodónak is nevet adó Szent Péter volt. Ezt az elképzelést erősíti, hogy az uralkodó még egy jelentős egyházi alapítást tett az apostolfejedelemnek, amikor tiszteletére létrehozta az óbudai társaskáptalant. A pécsi székesegyház és az óbudai templom között a Róma felé mutató védőszenten kívül volt még egy fontos azonosság. Nevezetesen mindkettő egy olyan hajdani római településen jött létre, ahol jelen voltak az antikvitás emlékei, sőt mindkét templom esetében felmerült az, hogy hajdani római falakra épültek.<sup>100</sup> Az Itáliából érkezett, magát olaszokkal körülvevő, az antik tradíciókat nyilvánvalóan jól ismerő, és azokat értékelő uralkodó nem véletlenül támogatta kiemelten az ókeresztény hagyományokhoz kötődő Pécsset, illetve építette egy fontos templomot a hajdani Aquincum helyén.

A pécsi püspökség központjának kiválasztását tehát nem Szent István király kezdeményezhette. Az uralkodó stratégiai szempontból az új egyházmegye területén nem Pécs előtérbe állítását támogatta. A püspökségszervezéssel párhuzamosan kialakított világi igazgatás, a katonai szempontból is fontos ispánsági szervezet központjait a déli határok felé haladó út mentén jelölte ki, így Tolnavár, illetve közvetlenül a Duna mellett Baranyavár lett a megyeközpont, és esetleg Valkóvár is ide sorolható.<sup>101</sup> Világosan elkülönülnek tehát a Dél-Dunántúlon az egyházi és a világi hatalom központjai. Ezzel szemben a Dunántúlon a korábban, 997–1003 között az első püspökségalapítási hullám keretében létrejött három egyházmegye, Veszprém, Esztergom és Győr, a világi kormányzásban is fontos szerepet kapott, és várral rendelkező település lett. Az egyházmegyék létrejöttének második szakaszában (1009) kialakított püspökségi központok közül egyik sem kapott feladatot a 11. század világi igazgatásában, Pécs mellett a vele egyidőben létrejött Kalocsa és Eger sem lett ispánság központja. A székhelyek kiválasztása is megerősíti azt, hogy 1009-ben nem a

---

<sup>99</sup> Péter király és Pécs kapcsolatát lásd később.

<sup>100</sup> Póczy K.: Mit használhatott fel Aquincum településszerkezetéből a középkori Óbuda? In: Építés-Építészettudomány 15 (1983) 352.

<sup>101</sup> Valkó megye kialakulása vitatott. Többen Szent István korának tartják a megyét, így központját Valkóvárat is, míg Kristó Gyula szerint csak a 13. század elején vált le Baranya megyéről. Kristó: Vármegyék 302–304.; Kristó Gy.: Valkó. In: KMTL. 708.

korábbi elveknek megfelelően, hanem egy új koncepció keretében alakították ki az egyházmegyéket. A világi és az egyházi igazgatás központjainak szétválasztása mind három esetben alapvetően meghatározta az új püspökségi székvárosok Árpád-kori fejlődését és lakosságuk jogi helyzetét.

Az antik tradíciók nem csupán eszmetörténeti síkon és szimbolikus jelentéseikkel járultak hozzá Pécs kiemelkedéséhez. A középkori Pécs központtá válásában ugyanazok az adott, már az ókori város fejlődését is meghatározó földrajzi tényezők játszottak szerepet. Ahogy a rómaiak, úgy a középkor embere is felismerte a településben, illetve közvetlen környékében rejlő lehetőségeket.<sup>102</sup> A hegység és a síkvidék találkozása, a két ellentétes tájegységből fakadó adottságok meghatározóak voltak előbb a római, majd a középkori település kialakításában egyaránt. A mediterrán jellegű klíma, és a hegyek nyújtotta védelem észak felől, szintén kedvezően befolyásolta a fejlődést. A Mecsek hegység – különösen a Havihegy környékének – jól faragható kőanyaga és erdeinek fája kiváló építőanyagként szolgált. A hegység lábánál található forrásoknak köszönhetően a környezeténél jobb volt a település vízzel való ellátottsága. A római város egykori emlékei tovább erősítették ezeket a földrajzi energiákat, és lehetőséget teremtettek arra, hogy az 1009-ben létrejött püspökség székhelyévé legyen a város, sőt meginduljon az a folyamat, amely a Dél-Dunántúl központjává tette a települést. Sopianae jelentős közlekedési csomópont volt. Legalább öt út indult ki a városból.<sup>103</sup> Ezek természetesen a népvándorlás évszázadai alatt nagyrészt tönkrementek, de nyomaik lehetőséget adtak részbeni felújításukra. Egy püspöki székhely szempontjából pedig nagyon fontos volt, hogy könnyen elérhető legyen a hívek számára. Természetesen ugyanezt igényelték a püspök kormányzati feladatai is. Az úthálózat, illetve kialakításának lehetősége településfejlesztő tényezőnek bizonyult. A római kőanyag jelenléte szintén fontos szerepet kapott. A kora Árpád-kor rossz szerszámai, valamint a szállítás nehézségei miatt kedvező volt, hogy helyben, és megfaragva rendelkezésre állt kőanyag, és így nem kellett mindent bányákban kitermelni és ide szállítani. A római emlékek megbecsülését és felhasználását

---

<sup>102</sup> Általában a római települések Árpád-kori központok kapcsolatáról lásd. László Gy.: Budapest a népvándorlás korában. In: Budapest az ókorban I/2. Szerk. Szendy K. Budapest, 1942. 784.; Székely Gy.: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. In: Tanulmányok Budapest múltjából 12 (1957) 9.; Tóth E.: Provinciálisok a kora középkori Pannóniában. In: Ókor 2005/1—2. 75–76.

<sup>103</sup> Radnóti: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban 493–495.

mutatja, hogy még a második székesegyház 12. század végén elkészített nyugati kapujába is beépítettek feliratos antik köveket.<sup>104</sup>

A püspökség központja az ókeresztény temető északnyugati sarkában alakult ki. Kérdéses azonban, hogy a romos területen mely épületek maradtak fenn olyan állapotban, hogy azt székhely kijelölését követően viszonylag gyorsan használatba lehetett venni. A problémát csak a mai székesegyház környékének teljes régészeti feltárása után lehet pontosabban megválaszolni. Bizonyosnak tűnik, hogy az 1922 nyarán a székesegyház délnyugati tornya mellett – már részben az alatt – Szőnyi Ottó kanonok által feltárt háromkaréjos kis kápolna (cella trichora), amelyhez előcsarnok (nartex) is tartozott, még fennállt.<sup>105</sup> A kis kápolnát újjáépítették, és középkori szokásnak megfelelően ekkor már keletelték.<sup>106</sup> Árpád-kori használatát kifestései és a benne talált sírleletek egyértelműen bizonyítják. A kápolna mindkét kifestése az újabb kutatások szerint egyértelműen már a középkorban készült. Nem igazolható, hogy az első festékréteg római, vagy 9. századi lenne. Kápolna lábuzatán megmaradt mindkét falfestmény-töredékek függönyszerű motívumot ábrázolnak, és bizonyosan az Árpád-korban keletkeztek. Pontosabb keltezésük problémás. Az első talán még a 11. században készülhetett, míg a második a 12. században. Ez utóbbi is bizonyítja, hogy a kis kápolna még a székesegyház 12. századi átépítésének befejezésekor is állt, és használatban volt.

A háromkaréjos épület nem volt idegen a korszak templomépítészetében. Székesfehérvárott a Szent Péter templom elődje is hasonló alaprajzú épület volt, de lehet, hogy ott négy apszist alakítottak ki. Valószínűleg már ennek a korai egyháznak is Péter volt védőszentje. 15. századból származó krónikás adat szerint fontos épület lehetett a székesfehérvári templom, mivel ide temették egykor Géza fejedelmet.<sup>107</sup> Bizonyos tehát, hogy

<sup>104</sup> Bár a kapuba beépített kövek részben nem Pécsről, hanem feliratuk alapján Eszékről és Verőczeről kerültek ide. Gerecse P.: Római emlékkövek a pécsi székesegyházból. In: *Archaeológiai Értesítő* 1894. 388–392.; Gerecse P.: A pécsi püspöki múzeum. In: *Archaeológiai Értesítő* 1899. 380.; Szőnyi: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben 177–178.; Tóth M.: A pécsi székesegyház márványkapuja. In: *Művészettörténeti Értesítő* 1994. 5–12.; Tóth: *Sopianae a késő császárkorban* 1135.

<sup>105</sup> Szőnyi: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben 176–181.; Gosztonyi: A pécsi ókeresztény temető 150. és 154–155.; Radnóti: *Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban* 507.; Dercsényi D.: *Románkori építészet Magyarországon*. Budapest, 1973. 7.; Fülep – Burger: *Baranya megye a római korban* 248.; Tóth: *Sopianae a késő császárkorban* 1133.

<sup>106</sup> A keleti apszisban elhelyezett középkori oltár maradványára lásd Szőnyi: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben 176–178.

<sup>107</sup> Kralovánszky A.: Székesfehérvár kialakulása régészeti adatok alapján. In: *Székesfehérvár évszázadai I.* Szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár, 1967. 15.; Fügedi E.: A magyar király koronázó rendje a

a 11. század elején a formálódó királyság egyik központjában is állt egy ilyen templom. Felmerült a kutatásban, hogy a pécsi cella trichora sem ókori épület, hanem eredendően az ezredfordulón, a püspökség alapítása után építették.<sup>108</sup> Elvileg ez lehetséges, de sokkal valószínűbb, hogy a kis kápolna kezdeteit a 4. század második felében kell keresnünk.<sup>109</sup> Ezt erősíti az eredeti észak-déli tájolás, mivel a középkorban következetesen kelet-nyugati tájolást alkalmaztak. Nyitott azonban az, hogy mi lehetett helyreállított kápolnának a funkciója a 11. század elején. Nem zárható ki az sem, hogy az első székesegyház használatba vételéig ez a kápolna nyújtott ideiglenesen liturgikus teret a püspökség központjában. Fontosságát jelzi, hogy helyzetét figyelembe vették a székesegyház románkori homlokzatának kialakításánál, még a dóm 12. századi átépítésénél is megtartották az épületet, sőt keleti végét levágva összeépítették azzal.<sup>110</sup> Nem zárhatjuk ki, hogy benne korai sírkápolnát,<sup>111</sup> vagy különálló keresztelő kápolnát keressünk, bár a többszöri alapos régészeti feltárás ellenére sincs nyoma egy esetleges keresztelőmedence alapozásának. A háromkaréjos kápolna szerepe, liturgikus feladata a püspöki központ életében a 11. század eleje és a 12. század vége között eltelt idő alatt – összefüggésben a székesegyház építésével, illetve átépítésével – bizonyosan átalakult.

Az ókeresztény emlékek közül csupán a cella trichora esetében állíthatjuk bizonyosan, hogy felhasználták a püspöki központ kialakításánál, de nem zárható ki más hasonló épületek helyreállítása sem a 11. század elején. Ezek egyike az ún. I. számú sírkamra felett álló hajdani épület lehetett. Gosztonyi Gyula feltételezi, hogy későközépkorba épült Sztmári-palotában beépített kápolna egy korai kis templom lehetett, amely már állt a székesegyház délkeleti tornyának 12. századi felépülte előtt, és az 1783-ban megtalált ókeresztény temetőkápolna felett álló épületmaradványok felhasználásával alakították ki.<sup>112</sup>

---

középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1984. 269–270.; Három karéjosnak tartja a fehérvári templomot pl. Tóth: Sopianae: a római város, mint Pécs elődje 37.; négyapszisosnak Marosi E.: Preromanika. In: A művészettörténete Magyarországon. Szerk. Aradi N. Budapest, 1983. 13.

<sup>108</sup> Tóth S.: Régészet, műemlékvédelem, történelem. In: Építés- és Építészettudomány 5 (1973) 621–622.; Tóth: Árpád-kori falfestészet 42–46., 128–129. (280., 282. és 285. jegyz.); Tóth: A pécsi székesegyház nyugati karzata 455. (59. jegyz.)

<sup>109</sup> Tóth: Sopianae a késő császárkorban 1133.

<sup>110</sup> Tóth: A pécsi székesegyház nyugati karzata 453–454.

<sup>111</sup> Felvetődött, hogy a kápolnát Péter király újította meg, vagy építette fel temetkezési egyház céljából. Tóth: Árpád-kori falfestészet 45.

<sup>112</sup> Gosztonyi: A pécsi ókeresztény temető 150.

Szintén Gosztonyi Gyula vetette fel elsőként, hogy maga a székesegyház is egy hajdani ókeresztény templom helyén, annak felhasználásával építették volna ki. A folytonosságot az altemplomban véli megtalálni. Az altemplom helyén eredetileg, véleménye szerint, egy háromhajós temetői bazilika állt, amelyhez előcsarnok is tartozott. Ezt a templomot nézete szerint a 9. században a frankok újból használatba véve átalakították. 1009 után Pécs első püspökei kezdetben székesegyházként ezt használták, majd az egykori ókeresztény bazilikát megnagyobbítva a 11. század első felében öthajós altemplommá alakították át. Gosztonyi elképzelésének igazolására többek között az altemplom és a székesegyház szentélyének eltérő alakját és egy hajdani római vízvezeték meglévő nyomait említi, amelynek eredeti funkciója az lehetett, hogy mai altemplom helyén álló temetkezési bazilika épületétől elvezette a hegyről lefolyó vizet.<sup>113</sup> Fontos érvként szolgált az is, hogy az altemplom és az I. számú sírkamra eredeti padlószintje csaknem megegyezik a bizonyosan használatba vett cella trichorájával.<sup>114</sup> Gosztonyi elképzelését a szakirodalom nem fogadja el,<sup>115</sup> vagy erős fenntartással kezeli,<sup>116</sup> inkább csak a Pécshez kötődő kutatóknál talált helyeslésre. Tóth István például, nem csak azt támogatja, hogy az altemplomnak ókeresztény előzményei lettek volna, hanem a Szent Péter kultusz továbbélését sem tartja lehetetlennek. Az I. számú sírkamra fennmaradt római kori falfestményén ugyanis nagy valószínűséggel Szent Pétert és Pált ábrázolták, így bizonyosan Sopianae ókeresztény közösségénél jelen volt az apostolfejedelem tisztelete. Az azonban már kétséges, hogy a sírkamra közelében álló feltételezett, később esetleg altemplomként funkcionáló bazilika védőszentje Péter apostol lett volna.<sup>117</sup> Pécs népvándorlás kori népességének története, különösen pedig az, hogy az ókeresztény kápolnákat ebben az időben nem szakrális funkciójuknak megfelelően, hanem lakóházzá átalakítva használták, eleve kizárja az egykori helyi szentkultusz bármilyen kontinuitását és esetleges hatását az új egyházmegye védőszentjének kiválasztásában. Pécs állítólagos

<sup>113</sup> Gosztonyi Gy.: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939. 27–64. és 267–280. (az utóbbi összefoglalja a korábbi véleményeket.; Gosztonyi Gy.: A pécsi Pompei. In: Sorsunk 1941. 98–99.; Gosztonyi Gy.: A pécsi ókeresztény temető 139–144.; Gosztonyi Gy.: A pécsi vár. In: Pécs Szabad királyi Város Majorossy Imre Múzeumának Értesítője 1939–40. 57–58.

<sup>114</sup> Gosztonyi Gy.: A pécsi ókeresztény temető 150.

<sup>115</sup> Radnóti: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban 507.; Tóth: A pécsi székesegyház nyugati karzata 430. (7. jegyz.)

<sup>116</sup> Dercsényi D.: Gosztonyi Gy.: A pécsi Szent Péter székesegyház eredete. Pécs, 1939. (ismertetés). In: Századok 77 (1943) 480.; Dercsényi D. – Pogány F.: Pécs. Városképek – Műemlékek. Budapest, 1956. 25–27.

<sup>117</sup> Tóth I.: Megjegyzések a Szent István egyházainak védőszentjeihez. In: Baranyai Művelődés 1988. 46.

Karoling előzményeinek kétségbe vonásával végleg kiesett az a bizonytalan láncszem is, amely esetleg némi kapcsolatot jelentett volna az őskeresztény Sopianae és a kialakuló Árpád-kori püspökségi központ szentiszteletében.

Gosztonyi elméletét legújabbán egy pécsi helytörténész, Boros László tekintette át és az elmúlt évtizedekben az altemplomban végzett kisebb régészeti feltárások adatai alapján megerősítve látja az őskeresztény előzményeket. Véleménye szerint nem véletlen, hogy kedvezőtlen földtani viszonyok – a dóm egy geológiai törésvonalon áll – ellenére is ezen a helyen építették fel a székesegyházat. Az építkezés kiindulópontjaként egy korábbi sírkápolnát gondol, amelyben egy jelentős őkeresztény vértanú sírhelye lehetett.<sup>118</sup> Összegezve elmondhatjuk, és ezt az utóbbi szerző is elismeri, hogy a Gosztonyi Gyulától származó elmélet igazolását vagy végleges elvetését az altemplom és közvetlen környékén végzett alapos régészeti kutatás adhatja csak meg.

Visy Zsolt vezetésével 2005–2006-ban a székesegyháztól keletre fekvő a már korábban ismert, de az első feltárás után visszatemetett őkeresztény cella septemtriora (hétkaréjos kápolna) környékén végeztek régészeti kutatást. Az ásatás eredményeként kora Árpád-kori települést is feltártak a területen. Az egykori kápolna környékének (Felsőstátér) lakottságából és az ott előkerült S-végű hajkarikás sírokból Bodó Balázs arra a következtetésre jutott, hogy a cella trichoránál jóval nagyobb alapterületű hétkaréjos kápolnát is használatba vették a 11. században. Ezt tartja a püspöki központ első templomépületének, amely a székesegyház elkészülte után a tőle délre húzódó település plébániatemploma lett.<sup>119</sup> Véleményem szerint a kápolna középkori használata nincs kellő képen még alátámasztva, plébániatemplom volta pedig nem valószínűsíthető, és így az sem, hogy ez lett volna az egyházmegye első, bár csak ideiglenes központja.

A püspökség székhelyének korai történeténél a város középkori nevének (Quinqueecclesiae) eredete és etimológiája (’öt templom’) is figyelembe vehető. Tóth Endre kutatásaiból kiderül, hogy a Quinqueecclesiae alak nem származhat a 9. századból. A Salzburgban 870 körül keletkezett *Conversio Bogoariorum et Carantanorum* összeírás ugyan említ egy ilyen nevű települést, de ez nem vonatkoztatható Pécsre, hanem a mai Szlovéniában keresendő. A Quinqueecclesiae névalak először 1009-ben a püspökség alapítólevelében fordul elő Péccsel kapcsolatban. Jóllehet az oklevélben még nem a városra utal, hanem a püspökség

---

<sup>118</sup> Boros L.: Falkutatás a pécsi bazilika altemplomában. In: Pécsi Szemle 2002 nyár. 5–20.

<sup>119</sup> Bodó B.: 13. századi éremllet Pécs központjából. In: A tatárjárás (1241–42). Szerk.: Ritoók Á. – Garam É. Budapest, 2007. 94.

jelzőjeként (Quinqueecclesiensis) szerepelt.<sup>120</sup> A püspökség központjának kiválasztásában, mint láttuk, a szakirodalom egybehangzó véleménye szerint az ókeresztény temetőnek és az abban romosan még álló kápolnáknak volt szerepe. A város ókori latin Sopianae neve a népvándorlás alatt feledésbe merült. A rómaiak kivonulásától az 1009-es püspökségalapításig a településnek nem volt kapcsolata a latin írásbeliséggel, így latin neve sem lehetett. Pécs ókeresztény emlékeit a 11. század elején felismerő térítők, illetve a püspökség alapítását előkészítő papok számára a még névtelen terület megjelölésére magától értetődően adódtak az ott talált romos kápolnák, hiszen ezek adták számukra a hely jelentőségét. Pécs latin neve, így 1009-ben vált hivatalossá a püspökség alapításával együtt, és azt is mutatja, hogy a 11. század elején az egykori temetőben öt egyházi épület volt világosan felismerhető. A romok részleges helyreállításával kezdődött meg a pécsi püspökség székhelyének kialakítása.

Az egyházmegyék alapításánál előírás volt a határok kijelölése, az új püspökség joghatóságának pontos meghatározása. Győrben, 1009 augusztusában az alapítással együtt, a határok meghúzása is megtörtént. Ennek fontosságát mutatja, hogy a pécsi püspökség alapítólevele voltaképpen egy határleíró oklevél, amely csak érintőlegesen utal az egyházmegye működéséhez nélkülözhetetlen anyagi javak, kiváltságok biztosítására. A kánonjog szerint az egyházi intézmények létrehozásánál az alapítás hivatalossá tétele előtt nyilatkozni kell a szükséges birtokok átadásának megtörténtéről. Nyilvánvaló Szent István, mint alapító esküvel meg is tette ezt, ezért szükségtelennek tartották az oklevélben részletezni. A püspökség területének pontos leírása viszont már azért is megkerülhetetlen volt, mert több egyházmegyét kellett egymástól elhatárolni. A pécsi püspökség határleírása és a veszprémi püspökség számára ugyancsak 1009-ben kiadott oklevél<sup>121</sup> bizonyos fokig összetartozik. A két oklevél azt mutatja, hogy egy átfogó rendezés keretében legalábbis a nyugati országrészben pontosan elhatárolták egymástól a 997 és 1009 között két hullámban létrejött egyházmegyéket. Az érseki tartomány létrehozásánál 997–1003 között vélhetőleg nem történt meg a pontos határkialakítás, mivel a kialakított egyházmegyék nagyrészt még pogány területekkel érintkeztek. 1009-ben viszont a délkeleti, Ajtony uralta területek kivételével a Kárpát-medence episzkopális egyházszerkezetét kialakították, így a püspökségek pontos elkülönítése is szükségessé vált.

A pécsi püspökség határait gyakorlati szempontból, ahol lehetőség volt erre, igyekeztek természetes határvonalak mentén meghúzni. Figyelemre méltó, hogy az első határszakaszok a

---

<sup>120</sup> DHA. I. 58.

<sup>121</sup> DHA. I. 52–53.; magyar fordítása: Az államalapítás korának írott forrásai 95–98.



már egy évtizede működő veszprémi egyházmegyétől választotta el a pécsit. Az új püspökség határa a Duna mellől indult a mai Dunaföldvártól, amelyet az oklevélben Zemogny-nak neveztek. A következő megnevezett határpont Tápé falu (Thapeon), a mai Tápépuszta a Tolna megyei Bikács falu közelében. A második határ az Ozora víz (Sió folyó), amíg eléri a Lupa (Lápa) patakot. A harmadik határvonal a Kapos folyótól az Almás patakig tart és gyakorlatilag nyugat felé egészen a Dráváig választotta szét a pécsi és a veszprémi egyházmegyéket. A negyedik határként, amely a Dunától kezdődik és a Száva folyónál ér véget, Kőárok szerepel az oklevélben. A Kőárok egy Szerémvárba tartó hajdani római vízvezeték (aquaeductus) volt. Ez utóbbi azonban vélhetőleg csak a 13. század elején került betoldásra az alapítólevélbe, amikor a kalocsai érsekség és a pécsi püspökség között vita alakult ki a szávaszentdemeteri apátság hovatartozásáról.<sup>122</sup> A negyedik határszakasz valójában a Mandjelos patak volt és a Szerémségben különítette el a pécsi és a kalocsai egyházmegyék területét. Ugyan az oklevélben nincs külön említve, de a határleírásból nyilvánvaló, hogy a pécsi egyházmegye keleti határa Dunaföldvártól a Szerémségig a Duna folyó jobb partja. A pécsi püspökség leírt határa azonban nem adott önmagába visszatérő vonalat. A dél, délnyugati határvonal hiányzik. Ennek az okát abban kereshetjük, hogy az ország déli határa még nem szilárdult meg, illetve ezekben az irányokban még nem volt más egyházmegye, amelytől el kellett volna választani a pécsi püspökséget. A pécsi püspökség tehát dél, illetve délnyugati irányban nyitott határokkal rendelkezett. Joghatósága a Drávántúlon a magyar fennhatóság alatt álló településhálózat déli határáig terjedt, talán már egészen a Száváig. A délnyugat felé majd csak a 11. század végén, a zágrábi püspökség megalapítását követően jelölték ki a határt.<sup>123</sup>

A püspökség alapítása a székesegyház felépítésével zárult le. Bizonyosra vehetjük, hogy röviddel az alapítólevél kiadása után az egyházmegye első püspöke, Bonipert, Szent István király támogatásával hozzáfogott a székesegyház felépítéséhez. Az építkezés, noha a közelben, mint említettem, megfelelő építőanyag rendelkezésre állt, bizonyosan hosszabb időt vett igénybe. Mindez nem jelenti azt, hogy a korai székesegyházat csak évtizedekkel a püspökség alapítása után vették volna csak használatba. A középkori gyakorlatnak megfelelően a templomok építésénél arra törekedtek, hogy a szentélyrészt mielőbb befejezzék. Így azt még az építkezés alatt felszentelték, és liturgikus használatba vették. Pécssett, úgy tűnik, a korai székesegyház befejezésére csak Péter király (1038–1042 és 1044–1046) jelentős

<sup>122</sup> Györffy: A szávaszentdemeteri görög monostor II. 92–94.

<sup>123</sup> DHA. I. 58.; Karácsonyi: Szent István 33–34.; Györffy: István király 183.; Kristó: Vármegek 283–284.

támogatásának köszönhetően az ő uralkodása alatt került sor. Erre utalhat a 11. századi öslegesztát, tehát a korai krónikás hagyományt is magába foglaló 14. században készült krónikakompozíciónak a híradása, amely szerint a székesegyházat Péter király alapította, ahová végül őt is eltemették.<sup>124</sup> Az első székesegyház felépítése tehát közel négy évtizedig tartott. A székesegyház és a velencei származású király szoros kapcsolatát mutatja az, hogy Péter Pécsset választotta temetkező egyházaul, és korabeli szokás szerint még életében itt alakíthatott ki magának sírhelyet.<sup>125</sup> Az első székesegyház 1064 húsvétján egy tűzvészben elpusztult, és így róla nincsenek pontos adataink. A 19. században még az is felmerült, hogy ez egy ideiglenes, nem túl jelentős építmény lehetett. Henszlmann az első székesegyházat a mai dóm déli homlokzata előtt, a déli kapu és a Püspöki Palota között található máig feltáratlan épületmaradványokban keresi.<sup>126</sup> Vitán felül áll véleményem szerint, hogy az első székesegyház is már a ma álló dóm helyén épült fel. Kérdéses azonban az, hogy az 1064-es tűzvész után épült és lényegében csak a 19. században elbontott templom mennyit őrzött meg

<sup>124</sup> „Sepultusque est Quinqueecclesiensiis, quam ipse fundaverat in honore Beati Petri apostoli anno regni sui secunda vice tercio.” SRH. I. 343. Péter halálra vonatkozóan két különböző hagyomány maradt fenn. Valószínűbb az, hogy 1046-ban Székesfehérvár közelében I. András fogságába esett és megvakították, majd röviddel ezt követően meghalt. Egy másik krónikás hagyomány szerint vakon továbbélt I. András udvarában, sőt újra megházasodott, felesége a cseh fejedelem német származású özvegye, Schweinfurti Judit lett, és csak az 1050-es évek végén hunyt el. Vajay Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár, 1967. 93–95.; Szegfű L.: Péter király. In: KMTL. 544.; Makk: Külpolitika 93.

<sup>125</sup> Egy 12. század elején készült lengyel krónika szerint Péter egy Bazoarium (de Bazoario) nevű helyen épített templomot Szent Péter tiszteletére, amelyet egész addig egyik király sem fejezett be. Néhány kutató, köztük Karácsonyi János és Szőnyi Ottó a Bazoarium helynévben nem Pécsset, hanem Budát látja, ahol Péter király szintén létrehozott egy templomot Szent Péternek, az óbudai társaskáptalant, és azt tekintik az uralkodó temetkezési egyháznak. Karácsonyi: Péter király és az ó-budai prépostság 291–297.; Szőnyi O.: A pécsi székesegyház. In: Magyar Művészet V. Budapest, 1929. 458. Az Anonymus Gallusnál szereplő problémás helynévvel – historiográfiáját is áttekintve – újabban Bagi Dániel foglalkozott és véleménye szerint alatta nem Pécsset, hanem (Ó)Budát kell értenünk. Bagi D.: Gallus Anonymus és Magyarország. Budapest, 2005. 172–183.; Péter temetkezési helyének problémájára legutóbb összefoglalóan lásd Hankó I.: A magyar királysírok sorsa. Budapest, 1987. 78. és Boros L.: Hol temették el Péter királyt? In: Pécsi Szemle 2006 ősz. 14–29.

<sup>126</sup> Henszlmann I.: Pécsnek középkori régiségei I. A pécsi székesegyház. Pest, 1869. 3.; Gerecze: A pécsi székesegyház építészeti és szobrászati emlékei 101. Az épületmaradványokra legújabbán: Fedeles T. – Kikindai A.: Római sírkamra vagy gótikus kápolna? Építmény a pécsi székesegyház délnyugati homlokzata előtt. In: Pécsi Szemle 2006 nyár. 22–27.; Boros L.: Adalékok a pécsi dóm építéstörténetéhez. Pécsi Szemle 2007 tavasz. 4–13.

az eredetiből. A pécsi székesegyház Árpád-kori építéstörténetével az utóbbi évtizedekben sokat foglalkozó Tóth Melinda szerint elképzelhető, hogy az 1064 után épült második székesegyház alaprajzi elemei az első épületet követték. Az újjáépítés tehát részben az első, leégett székesegyház figyelembevételével történt. Megtartották az altemplomot, benne Péter király sírhelyével. Sőt a 12. században épült templom belső liturgikus terét meghatározó Szent Kereszt oltárt elhelyezésével is az eredeti elrendezést igyekeztek konzerválni. Mindezt az első székesegyházat felépítő Péter király, illetve a templomban lévő sírja iránti kegyeletből tehették.<sup>127</sup> A székesegyház 1040-es években történő ünnepélyes felszentelésével zárult le a pécsi püspökség alapítása, amely Querfurti Brúnó missziójával az első évezred első éveiben kezdődött.

---

<sup>127</sup> Már Gerecze Péter és Szőnyi Ottó is hangoztatta azt, hogy az első pécsi székesegyházban is állhatott egy Szent Kereszt-oltár. Gerecze: A pécsi székesegyház építészeti és szobrászati emlékei 101.; Szőnyi O.: A pécsi székesegyház és Magyarország műemlékei Szent Mór korában. In: Szent Mór emlékkönyv. Szerk. Vargha D. Pécs, 1936. 346.; Az első és a második pécsi székesegyház kapcsolatára, illetve a korai székesegyházakban (Pécs mellett Esztergom, Veszprém és Eger) található Szent Kereszt-oltárookra lásd. Tóth, M.: Die Umbauung des Heiligenkreuz-Altar in der Kathedrale zu Pécs. In: Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Hg. Möbius, F. – Schubert, E. Weimar, 1987. 103–107.; Tóth M.: Múlt és jelen a pécsi székesegyházban. Új Művészet 1991/8. 16–17.

## A váci püspökség alapítása

A püspökségi szervezet kialakításának tanulmányozását igen megnehezíti a forráshiány. Az ún. Szent István-i alapítású egyházmegyéink közül csupán kettőnek ismerjük minden kétséget kizáróan létrejötté pontos idejét. Az egyik a pécsi püspökség, amelynek alapítólevele egyedülként – bár némileg bizonyosan interpolálva – egy 15. század eleji átíró oklevélben ránk maradt.<sup>1</sup> A másik egyházmegye a csanádi, melynek 1030-as létrejöttét a Pozsonyi Évkönyv és a Nagyobbik Gellért-legenda híradása tanúsítja.<sup>2</sup> Természetesen a korai egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok a többi egyházmegye kialakításának idejét is megkísérelték legalább megközelítően pontos évszámhoz kötni.<sup>3</sup> Teljes konszenzus nem alakult ki ebben a kérdésben, és a források adta lehetőségeket ismerve nem is várható, hogy valaha is mindenkit kielégítő kronológiát tudna kialakítani a kutatás. Továbbra is egymással vitázó hipotézisekkel kell számolnunk. Abban azonban egyetértés van, hogy az episzkopális egyházszervezet kialakítása több szakaszban történt, sőt többek szerint a hagyomány alapján Szent István-i alapításúnak tartott egyházmegyéink közül némelyek megszervezésére csak az államalapító uralkodó halála után került sor. Így az államalapításhoz kapcsolódó püspökségi szervezet végleges kialakítása I. András uralkodása idején, az 1040–1050-es évek fordulója körül történt meg.

A váci püspökség megszervezésének tanulmányozását is megnehezíti a forráshiány. Egykorú, Szent István uralkodásának idejéből származó híradás nem tesz említést az egyházmegyéről. A püspökségről, illetve annak birtokairól először az 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevél szól.<sup>4</sup> A váci püspökök nevét sajnos csak a 12. század elejétől ismerjük.<sup>5</sup> Fontos híradással szolgál még az alapítás problematikájához a 14. századi krónikakompozíció egy fejezete,<sup>6</sup> amely bizonyosan jóval korábbi időre, esetleg 11–12.

---

<sup>1</sup> DHA. I. 54–58.

<sup>2</sup> SRH. I. 125. és SRH. II. 489–499.

<sup>3</sup> Például az utóbbi évtizedekben Györffy: István király 316–332.; Püspöki 1988. 67–76.; Koszta 1988. 175–188.; Kristó: Szent István püspökségei 121–135.

<sup>4</sup> DHA. I. 216.

<sup>5</sup> Az első ismert váci püspök Marcell volt, akit 1111-ben és 1113-ban neveznek meg az oklevelek, de talán már 1103-ban ő töltötte be a püspökséget, mert ebben az évben székhely nélkül említenek egy ilyen nevű magyar főpapot. Bánk: Váci almanach 107., KMTL. 706. (Engel – Koszta)

<sup>6</sup> SRH. I. 395. (124. fejezet).

századra visszamenő információkat rejt szövegében. A váci püspökség megszervezését bemutató koncepciók döntően az említett krónikahely értelmezésén alapultak.

A krónikakompozíció szövegére kritika nélkül építő korábbi elképzelések, amelyek a váci egyház alapítását a püspökség létrejöttével azonosítják, I. Géza királyt tekintik alapítónak. Időről-időre előkerül ugyan ez az elképzelés, de ma már inkább csak kuriózumnak számít.<sup>7</sup> Általános vélemény hosszú idő óta, hogy az említett krónikaszöveg torzítja a valóságot és valamilyen okból szándékosan hallgatja el a püspökség létrejöttének tényleges körülményeit.<sup>8</sup> A múlt század végétől kezdve mind a helytörténeti munkák Karcsú Arzéntól<sup>9</sup>, mind az országos kutatás Pauler Gyulától Szent Istvánban látja a püspökség fundátorát.<sup>10</sup> Leginkább Szent István uralkodásának végére, az 1030-as évekre szokták helyezni alapítását, és a szent király által egyik utolsóként létrehozott püspökséget látják a váciban.<sup>11</sup> Két kutató ezzel szemben Vácot a legkorábbi püspökségek közé sorolja. Püspöki Nagy Péter szerint Esztergommal és Győrrel egy időben, 997 és 1000 között hozták létre a váci egyházmegyét is.<sup>12</sup> Bánk József, hajdani váci püspök pedig 1004-et említi alapítási dátumként.<sup>13</sup> Az utóbbi két vélemény azonban nem talált visszhangra a püspökségi szervezet kialakítását nyomon követő munkákban.

Újabban Kristó Gyula fogalmazott meg Vác alapításával kapcsolatban a korábbiaktól eltérő véleményt. Felhívta a figyelmet arra, hogy Szent István uralkodása mellett utódjának, Péter királynak országlását is számba kell venni Vác létrejöttének időszakaként.<sup>14</sup>

A váci püspökség pontos alapítási dátumának megállapításáról bizonyosan le kell mondanunk, de 11. századi történetének töredékes mozzanataiból talán egy hozzávetőleges

---

<sup>7</sup> Hankó I.: A magyar királysírok sorsa. Budapest 1987. 81.

<sup>8</sup> Gerics: A váci egyházalapítás 174–179.

<sup>9</sup> Findura I.: Vác története rövid előadásban. Budapest 1875. 5–8.; Karcsú A.: Vác város története. Vác 1880. 23–26.; Tragor I.: Vác története. Vác 1929. 26–27.

<sup>10</sup> Pauler I. 40. és 394. (84. jegyzet).

<sup>11</sup> Gerics: A váci egyházalapítás 178.; Mezey 1970. 13–33.; Györffy: István király 327–328.; Kubinyi: Vác a középkorban 49–50.; Györffy GY.: Vác városa az Árpád-korban. In: Levéltári Közlemények 1992. 53–60.

<sup>12</sup> Püspöki 1988. 74–75.

<sup>13</sup> Bánk: Váci almanach 107.

<sup>14</sup> Kristó Gyula egyben kritika alá vette Gerics Józsefnek azt az elképzelését, amelyet Kubinyi András is átvett (lásd 10. jegyzet) a krónikakompozíció váci alapításával kapcsolatos fejezetének értelmezéséről. Jogosan vetődik fel a kétely, hogy egy viszonylag jelentéktelen egyházi intézmény, mint a váci Szent Péter-kápolna érdekében a krónikás meghamisította volna a váci püspökség létrejöttének idejét. Kristó: Vármegyék 428–430.; Kristó: Szent István püspökségei 132–133.

kronológiát fel lehet állítani az egyházmegye megszervezésének folyamatáról. Az ún. Szent István-i egyházmegyék létrejötte több szakaszra bontható. A folyamat első állomása bizonyosan a veszprémi püspökség volt, amelynek megszervezését 997 és 1001 közé tehetjük. 1001 és 1003 között szerveződött meg a kánoni elvárások szerint négy egyházmegyéből álló önálló magyar érseki tartomány. A már működő Veszprém mellett megszervezték az esztergomi érsekséget, a győri püspökséget és a szakasz utolsó állomásaként az erdélyi egyházmegyét. Az első fázist igen gyorsan követte a második: 1009-ben újabb három egyházmegyét alakítottak ki, a kalocsait, a pécsit és az egrit. A harmadik szakasz már jelentősebb késéssel követte az előzőket. 1030-ban a Maros, a Körösök, a Tisza és az Al-Duna határolta terület számára kialakították a csanádi püspökséget. Ehhez az időszakhoz kapcsolható a bihari és a váci püspökségek kialakítása is, de ezek létrejöttének pontosabb időpontját már igen nehéz megállapítani.<sup>15</sup>

A püspökségek megszervezésének szakaszai jól mutatják, hogy az ezredforduló első évtizedében tapasztalható egyházalapítási lendület némileg megtört. Szent István életére vonatkozó forrásokból is kitűnik, hogy nemcsak e téren figyelhető meg az uralkodó politikájában bizonyos fokú lendületvesztés. Különösen 1031 után érezhető, hogy az idősödő király tetteiben az elbizonytalanodás jelei figyelhetők meg. 1024-ben meghalt Szent István sógora, II. Henrik császár és halálával a korábban oly jelentős német, bajor támogatás bizonytalanná vált, majd ezt követően az 1030-as évekre gyökeres fordulat állt be a német-magyar kapcsolatokban. A megváltozott helyzet jelentős erőket kötött le és az egyházszerzés szempontjából oly fontos bajor egyházi támogatás is csökkent. Ezzel egy időben elveszítette Szent István fiát, Imre herceget, akit műve folytatójának szánt. A trónutódlás problémája nyomán felerősödött a belső ellenzék, amely még merényletet is megkísérelt az uralkodó ellen.<sup>16</sup> Az általános politikai elbizonytalanodást fia halála okozta, és a lelki megrázkódtatás közepette erősödött meg az országfelajánlás gondolata az uralkodóban.<sup>17</sup> Összességében István uralkodásának utolsó bő fél évtizedében a politikai helyzet kevésbé tűnik alkalmasnak arra, hogy új egyházmegyét hozzanak létre. Az öregedő, s talán saját maga is szerzetesi fogadalom letételére vágyó, megtört uralkodó inkább a

---

<sup>15</sup> Koszta 1996. 107–111.

<sup>16</sup> Kristó Gy.: Merényletek Szent István ellen. In: Kristó Gy.: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged 2000. 97–99.

<sup>17</sup> Tóth E.: István és Gizella miseruhája. In: Gizella királyné. Szerk.: Homonnai S. – Koszta L. Veszprém 2000. 172–174.

szerzetesek monostorainak bővítését szorgalmazhatta.<sup>18</sup> Egy monostor létrehozása közel se kívánt olyan politikai előkészítést, mint az igazgatási feladatokkal is rendelkező püspökségé. Másrészt a monostorok létrehozásával és támogatásával,<sup>19</sup> mint kegyes alapítással a kormányzati és bírói munka nyomán szerzett bűneit<sup>20</sup> is enyhíteni akarta a király. Megfigyelhető, hogy István püspökség alapításainak nagyobb része uralkodásának első felére esik, míg a monostoralapítások – bár ezek kronológiájában is nagy a bizonytalanság – többsége, úgy tűnik, inkább a második felére, de mindenképpen az első két nagy püspökségalapítási szakaszt követően történtek.<sup>21</sup> Biztos forrásból tudjuk, hogy István uralkodásának utolsó éveiben is kísérletet tett egy újabb monostor megszervezésére és felvette a kapcsolatot a montecassinói bencés közösséggel.<sup>22</sup> Nagy valószínűséggel állítható, hogy Szent István a csanádi után nem alapított újabb püspökségeket, különösen nem az ország középső vidékein, amely a 1030-as években bizonyosan beletartozott valamely korábban alapított egyházmegyébe. Vácot tehát – noha teljes mértékben nem is lehet ezt kizárni – nem tekintem Szent István alapította püspökségnek.

Szent Istvánt Péter követte a trónon, akiről tudjuk, hogy meg kívánta gyorsítani az átalakulás folyamatát és politikájában elsősorban a külföldről betelepültekre támaszkodott háttérbe szorítva ezzel a magyar származású előkelőket. Péter új adókat vetett ki, megadóztatta az egyházi jövedelmeket és végül politikájának következményeként a püspöki karral vagy annak legalábbis egy részével konfliktusba is került. Természetesen Péter politikája nem egyházellenes, hanem a társadalom átalakítása érdekében éppen annak erősítését kívánta elérni. Bizonyosan új egyházi alapításai is voltak a királynak és folytatta a Szent István megkezdte egyházigazgatási struktúra továbbépítését. Ezt mutatja, hogy befejezte az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházának építését. Erőszakos és türelmetlen politikája miatt kibontakozó főúri elégedetlenség következtében végül Péternek el kellett hagynia 1041-ben az országot, és Aba Sámuel, Szent István sógora került a trónra.<sup>23</sup>

---

<sup>18</sup> SRH. II. 389–392.

<sup>19</sup> SRH. II. 390–392.

<sup>20</sup> Az uralkodóra a kormányzás alatt leselkedő veszélyekre az Intelmek több fejezet is utal. SRH. I. 619–627.

<sup>21</sup> Pannonhalma 996.; Pécsvárad 1015.; Zalavár 1019.; Zobor 1020 előtt; Bakonybél 1030 előtt; Somlyóvásárhely ismeretlen időpontban.

<sup>22</sup> Györffy: István király 305.

<sup>23</sup> Kristó: Források kritikája 159–175. és 285–298.; Geric: Ideológia 88–114.; Geric J.: Péter király egyházpolitikája és következményei. In: Geric J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 115–120.; Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 1996. 53–60.

A középkori történeti hagyományban nagyon negatív beállítást kapott Péter uralma. Országlását igyekeztek sötét színekben bemutatni és ennek érdekében elvitatták tőle egyházi alapítványait, így az óbudai prépostság létrehozását. A krónikakompozíció 67. fejezete Istvánnak tulajdonítja a társaskáptalan megszervezését.<sup>24</sup> Figyelmet érdemel, hogy a óbudai alapítás kérdése a krónika 124. fejezetében újra előkerül, amely egyben a váci egyház létrejöttét is említi. Itt viszont a korábbi fejezettel szemben már nem Istvánt, hanem I. Gézát említik az óbudai káptalan létrehozójának.<sup>25</sup> Szent Istvánt mint alapítót Óbuda és Vác esetében bizonyosan ki kell zárni. A középkori hagyomány gyakran tulajdonított olyan egyházakat az államalapító királynak, amelyek létrejöttéhez valójában nem volt köze, viszont tőle mint szentek magasságába emelt uralkodótól soha sem vitattak el ilyet. Valószínűsíthetjük, hogy a 124. fejezet eredetileg Péter legjelentősebb egyházi alapításait mutatta be, és a későbbi interpolátor Óbuda mellett a váci püspökség létrehozásának érdemét is elvitatta Pétertől. A hajdani interpolátor nem merte azonban teljes egészében I. Gézához kötni a váci püspökség alapítását, mivel többé-kevésbé – a helyi hagyományban bizonyosan – ismert volt a valós alapító személye. A krónikás vagy az interpolátor ezért a püspökség helyett az egyház alapítójaként említi Gézát, aki valójában a székesegyház befejezője vagy átépítője lehetett. A középkor embere az ilyen donátorokat is gyakran alapítóként tisztelte. Szinte bizonyosnak vehetjük, hogy a váci püspökséget Péter uralkodása alatt 1038–1041 és 1044–1046 között hozták létre.

Mezey László hangsúlyozta, hogy Vác alapítása nem minden probléma nélkül történt meg, melyet szerinte a székesegyház I. Géza kori késedelmes befejezése is bizonyít.<sup>26</sup> Pétert, az alapító királyt két alkalommal is megfosztották trónjától és így nem tudta befejezni az alapítást. Bukása után pedig nem kapott megfelelő támogatást az általa létrehozott egyházmegye. Az 1046-os Vata-féle pogánylázadás, amely után I. Andrásnak szinte a teljes Szent István-i egyházszervezetet reorganizálnia kellett, az 1050-es évektől gyakran jelentkező trónharcok és a német támadások nehezítették az új egyházmegye intézményeinek kiépítését.<sup>27</sup> Bizonyosan paphiány is jelentkezett. Köztudott, hogy a pogánylázadás idején

---

<sup>24</sup> SRH. I. 316–318.

<sup>25</sup> SRH. I. 395.; Kristó: Vármegyék 428–430.; Kristó: Szent István püspökségei 132–133.

<sup>26</sup> Mezey 1970. 13–33. szerint Géza építette fel a váci székesegyházat megteremtve ezzel a püspökség központját, és biztosította adományaival az egyházmegye gazdasági alapjait.

<sup>27</sup> I. András uralkodására összefoglalóan lásd Makk: Megjegyzések I. András történetéhez 127–142.; Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 68–76.



működő kilenc vagy már tíz egyházmegyéből csupán három vezetője élte túl a felkelést.<sup>28</sup> Az alsópapság, a pasztorális templomok élén álló egyháziak között talán még ennél is nagyobb lehetett a veszteség.

Egyházszerkezeti kérdések is problémákat vetettek fel az új egyházmegye alapításánál. Vác olyan területen jött létre, amelyre bizonyosan már korábban kiterjedt egy püspök joghatósága. A váci egyházmegye az ország középső vidékeit fedte le, ahol már 1009-re kialakult a püspökségi szervezet. Az esztergomi érsekség, a kalocsai érsekség és az egri püspökség jöhet számításba, amely(ek)nek területéből létrehozták az új egyházmegyét. Újabban felvetődött, hogy a veszprémi püspökség területe átnyúlt a Duna bal partjára is, és a Zagyva folyó lehetett a keleti határa.<sup>29</sup> Valószínűbbnek látszik, hogy az egri püspökség területe terjedt ki inkább erre a vidékre, és Vác mint település korábban Eger főpapja alá tartozott. Az egri püspökség területe a 11. század folyamán jelentős változásokon mehetett át. Alapítása idején, 1009-ben Egert mint az alföld és a síkságot észak felől szegélyező vidék egyházmegyéjét szervezték meg, és nyugati határa a Duna lehetett. 1009-ben, tehát amikor Egert és Kalocsát, illetve Pécsét létrehozták, a Duna menti területek püspökségi szervezetét alakíthatták ki egészen a Tisza torkolatáig.<sup>30</sup> Eger korabeli hatalmas kiterjedését mutatja, hogy joghatósága csaknem a Marosig terjedt és Zaránd megye egyházi igazgatása is hozzá tartozott.<sup>31</sup> Később az egyházmegye az alföldi részekén területvesztést szenvedett el és kihasználva a peremvidék felé eső nyitott határait északkelet felé terjeszkedett. A 11. század elején azonban az egyházmegye súlypontja a sűrűn lakott alföldi, mezőségi tájakon és az azt övező dombvidéken keresendő. A hegyvidék jobbra lakatlan volt, így csak annak betelepülését követhette az egri püspökség területének ilyen irányú kiterjedése.<sup>32</sup> A folyamat kezdete valószínűleg a 11. századi társadalmi változások elől a peremvidékekre irányuló vándormozgalom. Az egri püspökség középkori területének végleges rögzülése pedig csak

---

<sup>28</sup> A 14. századi krónika kompozíció szerint I. András koronázásán csak három püspök volt jelen. SRH. I. 343.

<sup>29</sup> Zsoldos: Visegrád vármegye 4–5.

<sup>30</sup> 1009-ben nem szerepelt az uralkodó tervei között, hogy Esztergom közelében a Duna mentén Vácot püspökségi központot alakítsanak ki. Ha ilyen elképzelés lett volna, akkor azt az 1009-es püspökségalapítási szakaszban valósították volna meg.

<sup>31</sup> Ortway: Egyházi földleírás I. 175–177.; Kristó: Vármegyék 470–474.; Kovács: Egeri egyházmegye 48–49.

<sup>32</sup> Fekete Nagy: Településtörténet 418–421.

évszázadok múltán a 14. században Máramaros betelepülésével és egyházi igazgatásának kialakításával zárult le.<sup>33</sup>

Általánosan elfogadott kánonjogi szabály volt, hogy egy új egyházmegye kialakításához azoknak a püspököknek is beleegyezésüket kellett adni, akiknek dioecesiséből területeket adtak át az újonnan létrehozandónak. A 10–11. század fordulóján külföldi analógiák bizonyosága szerint igen komoly egyházpolitikai viták előzték meg azon püspökség megszervezését, amelyhez olyan vidékeket is csatoltak, ahova már kiterjedt egy egyházmegye. A 10. század második felében a brandenburgi és a havelbergi püspökségek hosszú időn keresztül eredményesen akadályozták meg a császár törekvésével szemben azt, hogy részben területük rovására alakítsák ki a magdeburgi érsekséget.<sup>34</sup> II. Henriknek is hasonló nehézségei akadtak a bambergi püspökség megalakításánál. A würzburgi püspök ellenállását úgy akarta legyőzni az uralkodó, hogy ígéretet tett: a würzburgi püspök érseki joghatóságot kap majd, és a kialakítandó bambergi püspökség suffraganeusként kapcsolódik az újonnan megszerveződő tartományhoz.<sup>35</sup> 981-ben egy római zsinaton jogilag azzal indokolták a Nagy Ottó alapította merseburgi püspökség feladását, hogy az alapítás idején, 968-ban a halberstadti püspök, akinek területéből részben kialakították az új egyházmegyét, nem adott írásos beleegyezést. A püspökség 1004-es visszaállításánál ezért II. Henrik megszerezte a halberstadti, a zeitzi és a meisseneni püspök jóváhagyását is.<sup>36</sup> A német példák szemléletesen mutatják, hogy egy-egy új püspökség alapítása milyen komoly politikai egyeztetést igényelt, ha a megszerveződő egyházmegyéhez olyan területeket is csatolni kívántak, amely már egy meglévőhöz tartozott. Az uralkodói szándékkal szemben hatékonyan tudta érdekeit képviselni az ezredfordulón egy-egy püspök.

A Szent István alapította első püspökségeknél ilyen probléma élesen még nem merülhetett fel, mert az új egyházmegyék olyan vidékeket fedtek le, amelyekre korábban nem terjedt ki egyetlen püspök joghatósága sem. Az említett gondok azonban valamilyen módon a

---

<sup>33</sup> Kristó: Vármegyék 426–427.; Kovács: Egri egyházmegye 61.

<sup>34</sup> Brackmann: Ostpolitik 143–146.;

<sup>35</sup> Zimmermann: Gründung Bamberg 35–49.; Wolter 1988. 233–235.; Schieffer, R.: Papsttum und Bistumgründung in Frankenreich. In: *Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler*. Cur.: Rosalio Iosepho card. Castillo Lara. Róma 1992. 92.

<sup>36</sup> Swinarski 1991. 88–97., Hasonló konfliktus alakult ki a gnieznói érsekség alapításánál. Unger poznanai püspök saját egyházmegyéjéhez tartozónak tekintette Gnieznót és nem adta hozzájárulását az új alapításhoz. Hehl, E.-D.: A gnieznói érsekség alapítása egyházjogi szempontból. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Wiczorek, A. és Heinz, H.-M., Stuttgart 2000. 305–307.

püspökségalapítások első két szakaszában (997–1003 és 1009) is jelentkezhettek. Ezt jelzi, hogy a bizonyosan elsőként–997 és 1000 között – létrejött veszprémi püspökség területe kiszorította az 1001-ben alapított esztergomi érsekséget a Dunántúlról. Egyfajta kompromisszumot sejtethetünk a döntés mögött. Ugyanis nem az első magyar egyházmegyét emelték érseki rangra 1001-ben, hanem a király székvárosában, Esztergomban létrejött egyházmegye lett a magyar egyháztartomány vezetője. Veszprém főpapja csalódottságát – ehhez a lengyelországi poznani püspök esete<sup>37</sup> hozható fel analógiaként – nem akarták fokozni azzal, hogy dunántúli területeinek egy részét átadják Esztergomnak. Kompromisszumként kapta meg Esztergom az érseki rangot, de kiszorult a Dunántúlról és csupán székvárosa feküdt a Duna jobb partján.<sup>38</sup> A főegyházmegye a Dunántúlhoz képest vélhetőleg sokkal gyéresebb népességű területekkel, a Felvidék nyugati és középső részével volt kénytelen megelégedni.<sup>39</sup>

Az egyházmegyék elhatárolódásának problémája bizonyos formában az 1009-es püspökségalapításoknál is előkerült. Két oklevél is sejteti, hogy pontosan igyekeztek körülhatárolni a meglévő és létrehozandó egyházmegyéket. A veszprémi püspökség 1009-es adománylevelének tartalma mutatja, hogy benne gyakorlatilag leírták a Szent Mihály püspöke alá tartozó megyéket.<sup>40</sup> A világos elhatárolás a cél, mivel ebben az esztendőben újabb dunántúli püspökséget, a pécsit alapították meg. A pécsi püspökség ugyanebben az esztendőben kelt alapítólevele megerősíti ezt az elképzelést. A pécsi püspökség ránk maradt alapítólevele lényegében egy határleíró oklevél. A pontos határok leírását, részben a működő

---

<sup>37</sup> 1000-ben a Piastok székhelyén Gnieznóban alapították meg a lengyel érsekséget. A poznani püspök mint a legrégebbi lengyel egyházmegye vezetője is igényt tartott az érseki rangra. Gniezno megalapításánál a poznani püspökség területét kezdetben nem is csatolták az új érseki provinciához, a poznani püspök egy ideig megőrizte önállóságát. Kłoczowski, J.: A katolikus egyház Lengyelországban. Budapest 1994. 15.; Poznani püspökség közel négy évtizeddel (963 körül) előzte meg a gnieznói alapítást (1000), addig Magyarországon a veszprémi püspökség csak három-négy évvel–997 körül alapíthatták – előzte meg az esztergomi érsekség 1001-es megszervezését, így Veszprém főpapja komolyan nem érvelhetett püspöksége régisége mellett Esztergommal szemben.

<sup>38</sup> Ortway: Egyházi földleírás 6–7.

<sup>39</sup> Az 1075-ben kiadott garamszentbenedeki alapítólevélből kiderül, hogy a településhálózat határa még hét évtizeddel az érsekség megalapítását követően is a Garam völgyében az apátság vonaláig ért el. DHA. I. 213–218.; Pauler I. 134.; Fekete Nagy: Településtörténet 420.

<sup>40</sup> DHA. I. 52–53.

veszprémi – Somogy esetében valószínűleg Pannonhalma<sup>41</sup> – és az újonnan létrejött pécsi püspökség precíz elhatárolását az alapítók még az új egyházmegye működéséhez nélkülözhetetlen adományoknál is fontosabbnak gondolták. A püspökség gazdasági felszerelése ehhez képest másodlagos volt. Az örökkévalóság számára az írás erejével részletesen a határokat biztosították, a kiváltságokra csupán utaltak az oklevél fogalmazói.<sup>42</sup>

Az 1009-ben létrehozott hatalmas kiterjedésű egri egyházmegye megosztására irányuló törekvés, alföldi területének részbeni átadása a váci és bihari püspökség részére a 11. század második harmadában kemény ellenállást válthatott ki az egri püspöknél. A komoly egyházpolitikai konfliktusra utal az Egertől oly távol eső Zaránd megye egyházi hovatartozása. A megye felett az egyházi felügyeletet, mint a később létrejött pankotai főesperesség ordináriusa, az egri püspök megőrizte, arról nem volt hajlandó lemondani. Az Egerhez tartozó pankotai főesperesi kerület így beékelődött a csanádi, a bihari és az erdélyi egyházmegyék területei közé.<sup>43</sup> A szokatlan helyzet kialakulása mögött élés vitákat sejtethetünk. Természetesen a hatalmas egri egyházmegyét a püspökségi szervezet továbbépítése, az egyházmegyék területének bizonyos fokú ésszerű lehatárolása érdekében is tanácsosnak tűnhetett megosztani. A Mátra és a Bükk vidékéről nem lehetett hatékonyan segíteni és felügyelni a Dél-Alföldön a krisztianizációt. Eger a váci, majd a bihari püspökség létrejöttével jórészt elveszítette a sűrűbb lakosságú területeit. Azokat a vidékeket, ahonnan a korabeli mezőgazdaság súlypontját, az állattenyésztést tekintve leginkább bevételei származhattak a főpapnak. A veszteség mértéke azt is elképzelhetővé teszi, hogy nem pusztán egyházkormányzati megfontolások húzódtak a súlyos döntés mögött, hanem éles hatalmi konfliktusok rajzolódnak ki a háttérben.<sup>44</sup>

Az egri püspökség megszervezése szorosan kapcsolódott Aba Sámuel személyéhez. Az egri egyházmegye létrejöttének politikai feltételeit az teremtette meg, hogy Aba Sámuel 1005 táján behódolt Szent Istvánnak, elismerte a keresztény király hatalmát saját territóriumára fölött. A politikai alku kötetett. Aba Sámuel hatalmának nagyságát jól mutatja, hogy a behódolás jutalmaként a király után következő legnagyobb világi méltóságot, a palotagrófságot kapta

---

<sup>41</sup> Somogy megye 11. század eleji egyházi hovatartozására lásd Solymosi: Püspöki joghatóság és Kristó GY.: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. In: Turul 73 (2000) 1–5.

<sup>42</sup> DHA. I. 58.

<sup>43</sup> Ortway: Egyházi földleírás 175–177.; Kovács: Eger egyházmegye 48–49.; Kristó: Vármegyék 470–474.

<sup>44</sup> Az egri püspök ellenállását erősíthette, hogy egyházmegyéjének ilyen mértékű átszervezése több évtizeddel az 1009-es alapítás után történt meg az 1040-es években és az eltelt idő, a kialakuló hagyomány rögzítette a határokat.

meg. Az egyezés fontosságát azonban még ennél is jobban kiemeli az, hogy házassági kötelékkel is megerősítették. István egy hűgát nyerte el Aba Sámuel.<sup>45</sup> A frigy jelentőségét mutatja, hogy István többi nőtestvérét külföldi fejedelmekhez adták férjhez, így Aba Sámuel lett az egyetlen olyan magyar előkelő, aki ilyen módon rokonságba került Szent Istvánnal. A 11. században csak egy alkalommal fordult még elő tudomásunk szerint az, hogy magyar előkelőt Árpád-házi leány számára méltónak tartottak.<sup>46</sup> István ezzel csaknem a szomszédos fejedelmekkel egyenrangú személyként ismerte el Aba hatalmát. A megállapodás részét képezte az is, hogy Aba Sámuel hatalmi területén megengedte a térítést, az István papjai által végzett krisztianizációt. A politikai megegyezés értelmében rövidesen, 1009-ben püspökséget is szerveztek a vidéken Eger központtal. Az új püspökség politikai jelentőségét és hatalmas területi kiterjedését vélhetőleg nagyrészt Aba Sámuel befolyásának köszönhető. A király hűgára érdemes előkelő territóriumához egy jelentős, a közvetlenül az Abák alá tartozó területeken is túlterjedő egyházmegyét szerveztek meg, amelynek határa nyugati irányban vélhetőleg a Duna volt.

Péternek trónra kerüléskor politikailag korlátozni kellett Aba Sámuelnek, István rokonának és volt palotagrófjának befolyását. Célszerű volt az Abával szoros kapcsolatot tartó püspökség, illetve főpapja tekintélyének visszaszorítása, és az egri egyházmegye területén saját királyi hatalmának erősítése a fokozatosan ellene forduló Aba Sámuellel szemben. A korabeli püspökségek politikai jelentőségét ismerve, erre leginkább egy új egyházmegye kialakítása tűnt megfelelőnek, amelynek élére a kor szokása szerint hű káplánjainak egyikét nevezhette ki az uralkodó. Péter tudatosan igyekezett hatalmát a Duna mentén erősíteni. Erre az általa alapított, és a kor szokása szerint személyéhez szorosan kapcsolódó egyházi intézmények tűntek alkalmasnak. A politikai motivációkat mutatja, hogy a kiemelt jelentőségű Pesti-rév<sup>47</sup> közelében nem bencés monostort, hanem a királyi kápolnához tartozó klerikusok alkotta társaskáptalant alapított.<sup>48</sup> Péter igyekezett Eger felügyelete alól leválasztani a kulcsfontosságú utakat, amely hatalmának központjai (Esztergom, Székesfehérvár) felé vezettek. Az újonnan alapított váci püspökséggel az egri egyházmegye területe távol került a Dunától. Az óbudai prépostság a Pesti- és a Megyeri-révnél, a váci

---

<sup>45</sup> Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 63–67.

<sup>46</sup> Árpádok geneológiai táblája. In: KMTL. 61–64.

<sup>47</sup> Pesti-rév jelentőségére pl. Györffy: Pest-Buda kialakulása 79.

<sup>48</sup> Karácsonyi: Péter király és az ó-budai prépostság 297.

püspöki székhely a Szentendrei-révnél és a Duna bal partján húzódó út<sup>49</sup> mentén erősítette Péter hatalmi pozícióit.

Tudjuk, hogy Péternek konfliktusa támadt a püspökök egy részével. A helyzet súlyosságát mutatja, hogy első országlása alatt (1038–1041) két püspököt letett és helyükre hozzá hú papokat helyezett. A leváltott püspökök politikai orientációját elárulja, hogy Aba Sámuel, aki egyébként uralkodása alatt az egyház befolyásának csökkentésére törekedett, megkísérelte visszahelyezni méltóságukba ezeket a főpapokat.<sup>50</sup> A letett püspökök Abával kapcsolatot tartó főpapok lehettek, akik nem értettek egyet Péter egyházpolitikájával, egyebek mellett a váci püspökség megszervezésével. Valószínűleg a két letett egyházi vezető egyike az egri püspök volt. Az egri főpap ellenállásával akadályozta a váci püspökség megszervezését és ezzel Péter hatalmának erősödését a Dunától keletre fekvő vidéken.

Péter bukásával az új püspökség szervezésének lendülete is megtört. Sőt Aba Sámuel 1041 és 1044 közötti uralma alatt hatályon kívül helyezte elődje rendelkezéseit.<sup>51</sup> Súlyosan érintette ez a váci püspökséget, amelynek gazdasági alapja meggyengülhetett az adományok elvesztésével. Péter újbóli hatalomra kerülésével Vác újra támogatást kaphatott. Péter másodszori bukása és a pogánylázadás ismét nehéz helyzetbe hozta a szerveződő püspökséget.<sup>52</sup> Az I. András vezette konszolidáció nem Péter politikájának folytatását tűzte ki célul, hanem Szent István országlásához kívánt visszanyúlni. I. András számára nem volt kiemelkedően fontos elődje alapításának erősítése, mivel az ország középső vidékein megfelelőnek tűnt a püspökségi szervezet. A továbbépítés inkább a Vata-féle lázadás gócpontjának vidékén, a békési és a bihari területeken tűnt elkerülhetetlennek, mintsem

---

<sup>49</sup> Kubinyi: Vác a középkorban 57.

<sup>50</sup> Annales Altahenses maiores ad 1041. In: Gombos I. 94.; Pauler I. 79.; Geric: Ideológia 93–95.; Kristó: Források kritikája II. 292–296.

<sup>51</sup> Geric: Ideológia 93–95.; Kristó: Források kritikája II. 292–296.

<sup>52</sup> Az alapítás körüli problémákból következett, hogy a püspökség működésének gazdasági feltételei szűkösek lettek. A váci püspökség az egész középkor folyamán a legszegényebb magyar püspökségek egyike volt. A 12. század végén az ún. III. Béla-kori jövedelemösszeírás szerint anyagiakat tekintve a 12 püspökség közül 11. helyet foglalta el a váci egyházmegye, amely ezzel egyedül a nyitrai túlta felül. III. Béla magyar király emlékezete 139–141.; III. Béla emlékezete. Szerk.: Kristó Gy. – Makk F. Budapest 1981. 82.; A 14–15. századi communa servitium fizetések alapján a 10–11. helyen állt a váci püspök, nála csak a nyitrai és a szerémi fizetett kevesebbet. Hoberg, H.: Taxae pro communibus servitiis. Città del Vaticano 1949.; 1526-ban egy velencei követjelentésből tudjuk, hogy a püspökségek bevételei alapján felállított rangsorban a 10. hely illette meg a vácit, megelőzve ezzel a nyitrai, a csanádi és a szerémi püspökségeket. Mályusz 1971. 180–181.

Esztergomtól alig néhány tíz kilométerre. Vélhetőleg így I. Andráshoz köthetjük a bihari püspökség megszervezését.<sup>53</sup>

A váci püspökség alapításának megkezdése elsősorban politikai és csak másodlagosan egyházkormányzati célok érdekében indult el. Az alapítás folyamatának befejezését, a püspökség megerősödését újból politikai változások befolyásolták. 1048-ban I. András király megosztotta az országot testvéreivel, Béla herceggel és létrejött a dukátus. A kialakított hercegség az országnak harmadát fedte le és két egymástól távol eső központja alakult ki, Biharban és Nyitrán.<sup>54</sup> A két központ között a kapcsolattartást az Alföldön keresztül haladó út biztosította. A hercegség nyitrai és bihari részei között a legrövidebb és könnyen járható út a király közvetlen fennhatósága alatt maradt területeken haladt. Északi út nem jöhetett számításba, mivel a hegyvidék nagyrészt lakatlan volt,<sup>55</sup> úthálózata nem épült ki, és egyébként is nagy kerülővel járt volna.

A Bihar és Nyitra között haladó útvonal nyomvonalát az 1074-es események mutatják, a kemeji és a mogyoródi csaták, illetve IV. Henrik császár 1074 nyarának végén Salamon megsegítésére indított hadjárata. 1074 elején Géza herceg az Igfan-erdőben (Bihar) vadászott amikor hírül vette, hogy Salamon király haddal közeledik ellene. Géza Biharból elindult testvérehez, László herceghez Nyitrára. Kemejnél, a Tisza és a Hortobágy közötti területen találkozott és ütközött meg (1074. február 26.) a két sereg.<sup>56</sup> Géza herceg, miután csapatai vereséget szenvedtek, támaszt keresve tovább folytatta útját Nyitra irányába. A menekülő herceg Vácánál találkozott Nyitráról közben segítségére induló testvéreivel, László herceggel, akinek seregében ott volt Ottó morva herceg csapataival. Salamon Gézát üldözve Vác felé nyomult. Közben Géza és László készülve az összecsapásra elhagyta Vácot és végül Mogyoródnál megütközött (1074. március 14.) a király és a hercegek serege.<sup>57</sup>

A Bihar-Nyitra útvonal felső, Váctól északra futó szakaszát IV. Henrik császár 1074. augusztusának közepén Magyarországra vezetett hadjáratának iránya mutatja. A német csapatok augusztus közepén Pozsonynál lépték át a határt és Géza herceg ellen vonultak. Pozsonyból Semptére (Vág völgye), onnan a hercegség központjába Nyitra alá érkezett a császári sereg. Géza és László kerülve a nyílt összecsapást, a felperzselt föld taktikáját

---

<sup>53</sup> Koszta 1988. 188–189.; Kristó: Szent István püspökségei 131–132.

<sup>54</sup> Kristó: Hercegség 71.

<sup>55</sup> Kniezsa I.: Magyarország népei a XI-ik században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Szerk.: Serédi J. Budapest 1938. 452–453. és 472. (térkép).

<sup>56</sup> SRH. I. 381–386.; Kristó: Árpád-kor háborúi 64–65.

<sup>57</sup> SRH. I. 383–388.; Kristó: Árpád-kor háborúi 64–65.

alkalmazva vonult vissza. IV. Henrik követve a hercegeket Nyitráról a Garam, majd az Ipoly völgyén át Váchoz érkezett, ahol Géza megvesztegette a német sereg vezetőit, akik visszafordulásra bírták a császárt.<sup>58</sup>

Világosan kirajzolódik Salamon és a hercegek 1074-es konfliktusának eseményei alapján a hercegség bihari és nyitrai központját összekötő útvonal. A Biharból induló út Kemejen át ért a Tiszához, talán a szolnoki révhez,<sup>59</sup> amelyhez a szalacsi sószállító út is csatlakozott. Onnan a pesti rév irányában haladt, majd Mogyoród, Vác következett. Itt a Duna bal partján futó útvonalon ment tovább. Vác fölött az Ipoly és a Garam völgye következett. Végül Garamszentbenedeknél nyugatra fordulva érte el Nyitrát az út. A hercegség két központját összekötő útvonal tehát Vácon keresztül haladt át. Az útvonalnak politikai szerepe mellett óriási volt a gazdasági jelentősége is. Az országon áthaladó nyugat-kelet irányú tranzit útvonal egy fontos ága éppen Vácon keresztül haladt a kelet-nyugati távolsági kereskedelem fordítópontja, Prága irányába. A Vác környékén felbukkanó délkeleti, illetve morva és lengyel eredetű régészeti leletek bizonyítják, hogy délkelet-észak irányú távolsági kereskedelem útvonala is érintette Vácot.<sup>60</sup> A távolsági kereskedelem ellenőrzése a gazdasági előnyökön túl természetesen tovább emelte az útvonal politikai szerepét.

A hercegeknek, Bélának 1048 és 1060, illetve Géza és László hercegeknek 1064 és 1077 között elemi politikai érdekük volt a fontos útvonal biztosítása. Ennek egyik eszköze lett az útvonalon fekvő egyházak támogatása és újak létrehozása. A kereskedelmi szálláshelyek kialakulása előtt az egyházi intézmények pótolták nagyrészt az utazáshoz nélkülözhetetlen infrastruktúrát azzal, hogy szállás-, étkezési lehetőséget nyújtottak az útonlévőknek. Az utazó királytól és udvarától kezdve az egyszerű utazóig mindenki reménykedhetett a monostorokban bizonyos fokú, társadalmi státuszának megfelelő vendéglátásban.<sup>61</sup> Az

<sup>58</sup> SRH. I. 398–400.; Kristó: Árpád-kor háborúi 65–66.

<sup>59</sup> A krónikakompozíció szerint a kemeji ütközet után Géza herceg Cothoydnál kelt át a Tiszán, SRH. I. 384.; Salamon király a győzelem után a krónika szerint Thoroyd-nál kelt át a folyón, SRH. 119. fejelet. Cothoydot és Thoroydot azonosnak tarthatjuk, lokalizálása bizonytalan, azonosították Tokajjal, de a tiszántúli Egyek melletti Kota-érrel is. Lásd. Képes Krónika. Budapest 1986. 341. (418. és 421. jegyzet, a jegyzetek Kristó Gyula munkái) és Mályusz – Kristó: Commentarii II/1. 376. Géza herceg a csata után menekült és ezért nem a forgalmasabb és valószínűleg kiépítettebb szolnoki révet választotta az átkeléshez, hanem a legközelebb eső átkelőt.

<sup>60</sup> KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. Budapest 1999. 158–159.

<sup>61</sup> Peyer, H. C.: Gastfreundschaft und kommerzielle Gastlichkeit im Mittelalter. München 1983.; Schugge, L.: Zu den Anfängen des organisierten Pilgerverkehrs. In: Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter. München 1983. 37–59.



alapítók és a donátorok, illetve családjuk irányában pedig még inkább megkülönböztetett figyelmet, politikai lojalitást tanúsítottak az egyházi intézmények.<sup>62</sup>

A hercegség megszületése után újból előtérbe került Vác, a püspökség politikai jelentősége. Talán már Béla herceg támogathatta a püspökség megerősítését, központjának fejlesztését. 1064 után, különösen pedig 1071-et követően, amikor kiéleződött Salamon király és a hercegek közötti ellentét, Géza hercegnek támogatnia kellett Vácot, hogy növelje a politikai befolyását, maga oldalára állítsa főpapját. Az útvonal biztosítása mellett Géza azért is támogathatta a váci egyházmegyét, mert a püspökség északi szegélye a nyitrai dukátus részét képezte vagy legalábbis határterülete volt.<sup>63</sup> Gézának alapvető érdeke lett a hercegségéhez tartozó vagy azzal érintkező egyházmegyék vezetőinek megnyerése. A váci püspöknél is szorosabb lehetett a bihari püspök kapcsolata a hercegekkel. Ezt bizonyítja, hogy 1073-ban Salamon király és Géza herceg között Esztergomban kötött megegyezés betartása érdekében a megállapodó felek két-két főemberüket adták túsul egymásnak. Géza herceg egyik túsul adott híve éppen a bihari püspök volt.<sup>64</sup> Géza azzal, hogy szoros kapcsolatot épített ki a váci és a bihari püspökökkel, gyakorlatilag biztosította a Nyitrától Biharba menő útvonal nagy részét. A váci és a bihari püspökség a Tisza mentén hosszan határos volt egymással,<sup>65</sup> így a fontos tiszai átkelőknél érvényesült a hercegek befolyása. A két püspök felügyelete alá tartozó egyházak pedig megfelelő infrastrukturális háttérrel adhattak Nyitra és Bihar közötti kapcsolattartásban. Az egyházi intézmények fontosságát mutatja, hogy Géza herceggként (1064–1074), majd királyként (1074–1077) és Szent László herceggként (1064–1077) – tudomásunk szerint – három egyházat alapított vagy adományozott meg jelentősen. Géza 1074 körül a váci püspökség számára tehetett jelentős adományt, amikor a székesegyházat befejezte,<sup>66</sup> majd 1075-ben megalapította a garamszentbenedeki bencés apátságot.<sup>67</sup> Szent László 1074-ben a mogyoródi csata előtt tett fogadalma teljesítéseként a

---

<sup>62</sup> Jól példázza ezt a székszárdi bencés monostor. A bencés kolostort I. Béla alapította és választotta temetkező egyházául. A monostor apátja értesítette a monostor alapítójának fiát, Géza herceget, hogy Salamon király támadására készül ellene. SRH. I. 381.

<sup>63</sup> A nyitrai hercegség területére lásd Kristó: Hercegség 65–66.

<sup>64</sup> SRH. I. 378.

<sup>65</sup> Ortway: Egyházi földleírás. Térképkötet, Magyarország egyházmegyéi a XIV. század elején c. térkép.

<sup>66</sup> A garamszentbenedeki alapítólevél a hercegtől az apátsághoz került birtokok szomszédságában említi a váci püspökség birtokait. Feltételezhetjük, hogy a hajdani hercegi birtokok mellett feltűnő váci püspökséghez tartozó területek Géza herceg adományából kerültek a püspökséghez. DHA. I. 216. A váci adományokra utal a krónika is. SRH. I. 395.

<sup>67</sup> DHA. I. 213–218.

csata helyén szintén bencés apátságot hozott létre.<sup>68</sup> Mindhárom szóban forgó egyház a politikailag fontos út mellett fekszik.

Géza természetesen nem csupán azért részesítette kiemelt támogatásban a váci püspökséget, mivel rajta keresztül haladt át saját hatalma szempontjából fontos útvonal. Géza herceggént már 1064-től, különösen pedig 1071-től tetteiben a királlyal egyenrangú személyként igyekezett megjelenni.<sup>69</sup> Herceggént például csak ő és apja, Béla veretett pénzt<sup>70</sup> és gyakorolt ezzel Magyarországon kizárólag a királyt megillető jogot. Gézának a reprezentáció terén is törekednie kellett, hogy hatalmát alattvalói előtt megjelenítse. A gregoriánus reformok előtt, amikor a királyi hatalomban erősen összekapcsolódott a világi és az egyházi kormányzás feladata, különösen nagy figyelmet fordítottak az uralkodók az egyházi reprezentációra. A királyi reprezentációhoz szorosan hozzátartoztak a jelentős templomok meglátogatásai, templomszentelésen való részvétel, az ünnepélyes bevonulások, a szimbolikus újrakoronázások és más kormányzati aktusok. Mindezekkel folyamatosan tudta az uralkodó, illetve a vele magát egyenrangúnak valló hatalmát megjeleníteni. Erre a feladatra a bencés monostorok zárt világa kevésbé volt alkalmas. Sokkal inkább megfeleltek ennek a forgalmas helyeken, népesebb településeken fekvő, a laikus világ felé nyitottabb püspöki székesegyházak. Gézának így szüksége volt arra, hogy megfelelő egyházi tereket nyerjen a szükséges reprezentáció számára. Ilyen célok is hozzájárultak ahhoz, hogy Géza támogatta a váci püspökséget, befejezte a székesegyház építését<sup>71</sup> és birtokadományokkal is gazdagította.

Érzelmileg is szorosan kötődött Géza a váci egyházhoz. A mogyoródi csata előtt a korabeli szokás szerint mindkét herceg fogadalmat tett és egy-egy szent segítségét kérte, hogy támogassák katonáikat Salamon feletti győzelem elérésében. Szent László Szent Mártonhoz fordult és a győzelem után fogadalmát beváltva bencés monostort alapított<sup>72</sup> a szent

---

<sup>68</sup> SRH. I. 388–393. Sörös 1912. 398.

<sup>69</sup> Makk F.: Salamon és Géza viszálya. In: Makk F.: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged 1998. 143–161.; Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 101–110.

<sup>70</sup> Kristó: Hercegség 94.; Gedai I.: Numizmatikai adatok a dukátus történetéhez. In: Folia Archaeologica 20 (1969) 101–103.

<sup>71</sup> Az Árpád-korban nem tűnik ritkának egy jelentős templom építkezésének elhúzódása még a kőben és építőanyagban gazdag vidéken sem. Az 1009-ben alapított pécsi püspökség székesegyházát bő három évtized múltán Péter király fejezte be. Az 1018 körül alapított székesfehérvári prépostsági templom sem készült el 1038-ra. Az 1064-ben leégett pécsi székesegyház még fél évszázad múltán sem volt teljes egészében helyreállítva. Az 1131 és 1141 között uralkodó II. Béla király által alapított aradi prépostság templomának végleges befejezése és felszentelése csak 1224-ben történt meg.

<sup>72</sup> SRH. I. 388–393.

tiszteletére a csata helyszínén. Géza Szűz Máriát, a váci székesegyház védőszentjét hívta segítségül és öccséhez hasonlóan szintén teljesítette ígéretét.<sup>73</sup> A mogyoródi domboknál Szűz Mária és Szent Márton támogatásával kivívott győzelem teremtette meg a lehetőséget, hogy Székesfehérvárott Géza királlyá koronáztassa magát.<sup>74</sup> Szűz Mária támogatásával kivívott győzelem még szorosabbá tette Géza kapcsolatát a váci székesegyházzal. Az érzelmi kötődést leginkább az bizonyítja, hogy a király még életében temetkezőegyházának választotta a váci székesegyházat.<sup>75</sup> Egy kibontakozó hagyománnyal, nagybátyja, I. András és saját apja, I. Béla gyakorlatával szakított Géza, mivel mindkét koronás elődje saját maga alapította bencés monostort választott örök nyughelyül.<sup>76</sup> Noha Géza is létre hozott bencés monostort Garamszentbenedeken, mégsem követte elődei szokását, a saját maga alapította bencés apátságba temetkezést. Ez pedig szemléletesen bizonyítja, hogy milyen szoros érzelmi szálak fűzték az uralkodót a váci egyházhoz.

A váci püspökség alapítását Péter király kezdte meg 1038 és 1041 között, de a befejezés, a váci püspöki központ teljes kiépítése Géza hercegre, illetve királyra maradt. Valójában tehát a krónikás nem állt messze az igazságtól, amikor Gézát, mint a váci püspökség alapítóját ábrázolta.

---

<sup>73</sup> SRH I. 388. és 394–395. A krónika szövege templomépítést említ, de bizonyosan a székesegyház befejezéséről lehet itt szó, mivel a mogyoródi ütközetben, tehát közvetlenül a fogadalomtétel után elhunyt Erneyi ispánt a krónika szerint a váci székesegyházban temették el. SRH. I. 392. 1074 tavaszán a székesegyház már olyan állapotban volt, hogy előkelők temetkeztek benne.

<sup>74</sup> SRH. I. 394.

<sup>75</sup> SRH. I. 403.

<sup>76</sup> I. András az általa alapított tihanyi monostorban (SRH. I. 357.), I. Béla pedig a saját maga létrehozta szekszárdi bencés apátságban temetkezett. SRH. I. 360.

## A kalocsai érseki tartomány kialakulása

A kalocsai egyházmegye létrejötte az Árpád-kori egyháztörténelmünk legvitatottabb kérdései közé tartozik. A Kalocsával foglalkozó szakirodalom a következő kérdésekben foglalja össze a második magyar érsekség korai történetének problematikáját. Miért lett Kalocsa a magyar egyházszervezet egyik központja, mi okból szervezett itt egyházmegyét Szent István? A második kérdéskör: milyen jogállású egyházmegyeként szerveződött meg a 11. század elején az 1050-ben már bizonyosan érseki ranggal bíró Kalocsa? Szent István eredendően már alapítás idején érsekséget szervezett-e itt, vagy kezdetben csupán püspökség jött létre Kalocsa központtal, és ezt emelték a 11. század közepéig érseki rangra. További probléma, milyen okból jött létre a második magyar érsekség? Végezetül pedig, mi játszott szerepet abban, hogy a 11–12. század fordulóján az érsekség székhelyét Bácsra helyezték, de a korai egyházszervezetben szokatlan módon az új székváros kialakítása ellenére Kalocsa sem veszítette el jelentőségét, és így egy kétközpontú egyházmegye alakult ki a 12. század folyamán.

Kalocsa említett problémáira hajdani professzorom, Kristó Gyula hívta fel a figyelmem, és doktorandusz ösztöndíjasaként „A vármegyék kialakulása az Árpád-kori Magyarországon” monográfiájának megírása alatt beavatott saját maga Kalocsa-koncepciójának kialakítási folyamatába. Kristó a forrásokban a 11. század első éveiben felbukkanó fekete magyarok számára létrehozott érsekségnek tekintette Kalocsát. Egyetemi szemináriumán, majd az említett kötet kéziratának olvasásánál az újszerű koncepcióval kapcsolatban megfogalmazott ellenvetéseimet ugyan nem fogadta el, de ösztönzött a kérdéskör alaposabb átgondolására. Ennek jeleként, amikor 1988 augusztusában a Szent István év keretében Kalocsán tartott ünnepség részeként megrendezett tudományos ülésen előadásra kérték fel, engem is beajánlott előadónak, majd bemutatott Dankó László kalocsai érseknek.

A kalocsai kutatásaim másik ösztönzője Kubinyi András professzor volt. Kubinyit az 1980-as évek végén megkereste Othmar Hageneder bécsi professzor, III. Ince pápa registrum köteteinek kiadója, hogy tájékoztatást kapjon néhány olyan pápai oklevél keletkezési körülményeiről, amely a magyar királyi prépostságok 13. század eleji jogállását érintették. Kubinyi András engem bízott meg azzal, hogy válaszoljam meg a bécsi professzor kérdéseit.

A Bécsbe küldött levelem alapján készült el első, Kalocsa Árpád-kori történetét érintő önálló tanulmányom.<sup>1</sup>

Kristó Gyula Kalocsa alapítása és korai jogállásának vizsgálata, míg Kubinyi András Esztergom és Kalocsa kapcsolata felé terelte érdeklődésemet, amelyet az 1988 augusztusában Kalocsán elhangzott előadásom után Dankó László érsek és Török Gusztáv polgármester is támogatott. Így az érsekség és a város 1990-től 2001-ig engem bízott meg, hogy szervezzem meg minden év augusztusában a kalocsai Szent István-napok keretében megrendezett tudományos konferencia szakmai programját, amelyek elsősorban a kalocsai érsekség történetéhez kapcsolódtak. Majd 2000-ben engem kértek fel egy Kalocsa történetét bemutató tanulmánykötet összeállításával.<sup>2</sup>

Kalocsával kapcsolatos érdeklődésem kezdetétől számított egy évtized múltán, 1996 tavaszán a Honfoglalás millecentenáriuma tiszteletére rendezett kalocsai ünnepségen Török József professzor mellett felkért előadóként egy, az érsekség korai históriáját megoldani kívánó korábbi elméletekkel szemben egy teljesen új, minden elemében eredeti koncepciót ismertettem Kalocsa 11–12. századi történetéről. Nevezetesen azt, hogy Kalocsa ugyan eredendően érsekségként jött létre, de a 12. század közepéig nem rendelkezett saját érseki provinciával, csupán tituláris érsekség volt. Az önálló kalocsai provincia csak a 12. század közepén jött létre, és ekkor határolták el Kalocsa és Esztergom joghatóságát.

Elméletemet kezdetben inkább kétkedéssel fogadta a szakmai közvélemény. Kételyeire írásban először írásban Thoroczkay Gábor egy könyvismertetésében utalt,<sup>3</sup> majd az 1996-as előadásomon jelenlévő Török József.<sup>4</sup> Thoroczkay Gábor, aki szegedi doktorandusz hallgatóként egyetemi előadásaim keretében elsők között ismerte meg részletesebben javaslataimat, több Kalocsa korai történetét érintő tanulmányában később is vitatta elképzelésemet.<sup>5</sup> A provincia nélküli érsekség koncepciómat először 1996-ban megjelent, „A keresztény egyházszerkezet kialakulása”<sup>6</sup> tanulmányomban foglaltam össze, majd utaltam rá a

---

<sup>1</sup> Az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonya a 13. század elején. In: Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 3 (1991) 73 - 88.

<sup>2</sup> Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 438 old.

<sup>3</sup> Thoroczkay G.: Árpád előtt és Árpád után. Szerk. Kristó Gyula és Makk Ferenc. Szeged, 1996. (Könyvismertetés) In: Századok 131 (1997) 1193–1194.

<sup>4</sup> Török 1999. 10.

<sup>5</sup> Thoroczkay G.: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Tanulmányok a középkori magyar történelemből. Szerk. Homonnai S. – Piti F. – Tóth I. Szeged, 1999. 138–141.; újkidása: Thoroczkay: Érsekek 17–20.

<sup>6</sup> Koszta 1996. 109–110.

Dél-Alföld egyházszervezetét összefoglaló munkámban,<sup>7</sup> több tudományos konferencián, többek között 2000 nyarán Esztergomban,<sup>8</sup> 2001-ben újra Kalocsán<sup>9</sup> kibővítve kifejtettem érveimet. Az Esztergomban elhangzott előadásom írásos változata Kalocsa korai történetével kapcsolatos nézeteim első részletesebb kifejtése, amely egyben felvetéseim vázlatát jelentette.<sup>10</sup> Az 1996 óta egyetemi előadásaim részét képező és kalocsai tituláris érseki koncepcióm kibővített és véglegesnek tartott változatát 2008 májusában a Szegedi Tudományegyetemen habilitációs előadás keretében újra összefoglaltam.

A szakmai körök tehát másfél évtizede ismerik Kalocsa létrejöttével és korai jogállásával kapcsolatos véleményemet. A kezdeti kétkedés után mintha az elmúlt évtizedben pozitív irányban változott meg állásponatom megítélése. Például, noha alapvetően kitartva korábbi nézeteik mellett, Kristó Gyula<sup>11</sup> és Thoroczkay Gábor<sup>12</sup> sem vallja már azt a korábban magától értetődőnek tartott álláspontot, hogy a két magyar érseki provincia elkülönülése már a 11. század első felében világosan megvalósult volna. A Századok 2011. évi tematikus középkori számában pedig Kiss Gergely korábbi, Kalocsával kapcsolatos írásaimra hivatkozva, azokból kiindulva szintén a suffraganeus püspökök, tehát provincia nélküli kalocsai érsekség megléte mellett érvelt.<sup>13</sup> Kiss Gergely dolgozata ösztönzött arra, hogy eredendően a korai magyar episzkopális egyházszervezet kialakulását bemutató monografikus munkában megjelentetni kívánt elképzeléseimet önállóan is kifejtsem, hogy ne mások interpretációjában és a témában megjelent dolgozataim továbbgondolásaként jelenjen meg a már másfél évtizede felvetett kalocsai tituláris érsekség koncepcióm, amely – valós volta esetén – alapjaiban módosítja a magyar egyház 11–12. századi kormányzati rendszerét. Az újszerű elmélet felvetőjének feladata, sőt joga, hogy a korábban megjelent vázlatos publikációit és a nyilvános előadásain elhangzottakat teljességében kidolgozza. Nem szerencsés, ha a doktorandusz hallgatóknak tartott vagy habilitációs előadáson elmondottak mások tudományos munkáiban köszönnek vissza, illetve kerülnek kifejtésre. Másrészt az

---

<sup>7</sup> Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 42–45.

<sup>8</sup> Esztergomban 2001. június 15–17-én rendezett konferencián.

<sup>9</sup> Az államalapítás millenniumán a Kalocsai Érsekség által szervezett ünnepi konferencián 2001 augusztusában.

<sup>10</sup> Koszta: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században 57–64.

<sup>11</sup> Kristó: Kalocsa 11.

<sup>12</sup> Kalocsa „érseki provinciájának végleges kifermálódása (valószínűleg a Pápaság és az esztergomi érsekség ellenállása miatt) hosszú, a XII. századig elhúzódó folyamat volt.” Thoroczkay: Kalocsa XXI.

<sup>13</sup> Kiss G.: Az esztergomi érsek királyi egyházak feletti joghatóságának kialakulása a 11–13. században. In: Századok 145 (2011) 269–276.

elmúlt évtizedekben Kalocsa érseki rangjával kapcsolatban többen – köztük Györffy György, Kristó Gyula, Török József, Boba Imre, Baán István, Thoroczkay Gábor, Kiss Gergely – foglaltak állást és szükségesnek érzem ezen részben új, részben korábbi álláspontok megerősítését jelentő nézetek kritikai áttekintését.

#### Az érsekség létrejöttének korábbi koncepciói

A tudományos középkorkutatás magyarországi kezdeteitől foglalkoztatta a szakembereket az a kérdés, hogy mi okból szerveződött két érsekség a magyar egyházszerkezet kialakításának idején, holott szokás szerint egy frissen krisztianizált területen általában, ha politikai lehetőség adódott, akkor is csupán egy érsekséget hoztak létre. Kalocsa érseki rangjának kutatásában Városy Gyula kalocsai érsek latin nyelven megjelent dolgozta hozott fordulatot, amelyben meggyőzően bizonyította, hogy nem létezett külön kalocsai és bácsi egyházmegye és ezzel lezárt egy fejezetet a Kalocsa-kutatásban, sőt irányt mutatott a további vizsgálatok számára.<sup>14</sup> Szinte kivétel nélkül mindenki Esztergomot tekinti az első magyar érsekségnek, és Kalocsa – akár eredendően püspökségként, vagy azonnal érsekségként történt – megszervezését így 1000/1001 utánra teszik. A második magyar érsekség létrejöttének magyarázatát kereső állásfoglalásokat három nagy csoportba sorolhatjuk. Kezdetben többen a kelet-magyarországi térítés irányításával hozták összefüggésbe Kalocsa érsekséggé emelését. A 19. század végétől a mai napig viszont a kutatók többsége – a Hartvik-féle 12. század elején keletkezett Szent István-legendára építve – úgy gondolja, hogy Szent István röviddel Esztergom megalapítását követően Kalocsán püspökséget alapított és élére Asztrik-Anasztázt állította. Ezt követően Sebestyén esztergomi érsek elveszítette látását és István a helyettesítésére Asztrik-Anasztázt Esztergomba rendelte és érsekké tette. Sebestyén azonban három esztendő múltán visszanyerte látását, újra el tudta látni Esztergom kormányzását, Asztrik-Anasztáz pedig immár érsekként visszakерült Kalocsára. Röviddel ezt követően azonban elhunyt Sebestyén érsek, és István király végérvényesen Esztergom élére állította Asztrikot. Kalocsa viszont Asztrik érseki címének köszönhetően érsekség maradt.<sup>15</sup> A Hartvik alapján elinduló kutatók tehát elsősorban Asztrik-Anasztáz érsek személyéhez és Sebestyén esztergomi helyettesítéséből vezetik le a második magyar érsekség létrejöttét.

---

<sup>14</sup> Városy, J.: *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis*. In: *Schematismus cleri archi-dioecesis Colocensis et Bacsensis ad annum Christi 1885*. Coloczae, 1885. VII – XXXVII.

<sup>15</sup> SRH. II. 416–417.

Az utóbbi évtizedekben a hagyományosnak tartható elképzeléseket elutasítva, néhány kutató a 10–11. században a magyar társadalomban meglévő, vagy jelen lévőnek gondolt kettősségekből próbálta magyarázni a két érseki provincia létrejöttét. Így a magyar és fekete magyar megkülönböztetésből,<sup>16</sup> a latin és bizánci kereszténység együttes jelenlétéből,<sup>17</sup> vagy a honfoglalás idején hangoztatott finnugor és törökös (onugor) etnikai, politikai és nyelvi elkülönülésből.<sup>18</sup>

Jóllehet, Kalocsa főpapját korabeli forrás először 1050/1051-ben említi érseknek,<sup>19</sup> a különböző, egymásnak ellentmondó elméletekben azonban az közös, hogy szinte kivétel nélkül mindenki Szent István korához köti Kalocsa érseki címét. Az elmúlt évtizedekben egyedül Bakay Kornél az, aki Kalocsa érseki rangját a 11. század közepéhez köti és I. András politikájában keresi a második magyar érsekség létrejöttének okait.<sup>20</sup> A Szent István halálát követő válságos idők nyilvánvalóan nem voltak alkalmasak arra, hogy egy ilyen nagy horderejű változást eszközöljenek a magyar egyházszerkezetben.<sup>21</sup> A Vata-féle pogánylázadás leverése után, a német támadásoktól való félelem időszakában I. Andrásnak a korábbi, Szent István által létrehozott egyházszerkezet helyreállítása lehetett csupán elsődleges célja. Nem pedig a példának tekintett király episzkopális egyházszerkezetének alapvető átalakítása egy új érsekséggel. Így egyetértek a kutatás fő irányával, hogy Kalocsa érseki címe nem származhatott a Szent István halálát követő időszakból, de még az I. András nevéhez kötődő konszolidációból sem. Kalocsa egyházi központtá válását is többé-kevésbé egységesen magyarázza már egy évszázada a kutatás, és az Árpádok egyik 10. századi központját látják a településben, bár mindenki hangoztatja ennek hipotetikus voltát.

Hóman Bálint volt az, aki a feltételezett térítőérseki funkcióból vezette le a kalocsai érsekség megszervezését. Szerinte a keleti országrész számára térítőérsekségként hozott létre itt Szent István egyházmegyét.<sup>22</sup> Szintén az állítólagos térítőfeladatokat emelte ki Bónis György.<sup>23</sup> Részben hasonló állásponton volt Hermann Egyed, aki szerint 1009-ben püspökségként alapították meg Kalocsát, de Asztriknak 1012-ben Bambergben a magyarok

---

<sup>16</sup> Kristó: Vármegyék 450–451.; Kristó: Kalocsa 9–12.; Kristó: Szent István püspökségei 128–129.

<sup>17</sup> Baán 1995. 21–24.; Baán 1995a. 1167–1170.

<sup>18</sup> Boba: Kalocsa 69–71.

<sup>19</sup> Gombos II. 1451. (3427.) és 1641. (3736.); DHA. I. 139.

<sup>20</sup> Bakay K.: A magyar államalapítás. Budapest, 1981.<sup>2</sup> 147–149.

<sup>21</sup> Thoroczkay: Kalocsa XX.

<sup>22</sup> Hóman: Magyar történet I. 199–200.

<sup>23</sup> Bónis Gy.: István király. Budapest, 1956. 126.



érsekként való említéséből azt olvasta ki, hogy a kalocsai püspök mint missziós érsek különleges térítőmegbízást kapott Kelet-Magyarországra, egészen Erdélyig. Így a missziós érseki megbízatás kiemelte Kalocsát a Szent István-i püspökségek közül és tette végeredményben érsekséggé.<sup>24</sup> A térítésből következő érseki rangot hangoztatta Szegfű László<sup>25</sup> és a kalocsai egyházmegye történetének több fejezetét monografikus igénnyel feldolgozó Udvardy József is.<sup>26</sup>

A térítő feladatokból következő érsekséggé emeléssel szemben több ellenvetés hozható fel. Az egyik legfontosabb, nincs egyetlen olyan korabeli forrás, amellyel Kalocsa számára a többi magyar egyházmegyéhez képest nagyobb missziós feladatokat igazolhatnánk. A keleti egyházmegyék megszervezésének kronológiája nehezen tisztázható. 1009-ben Kalocsa már bizonyosan létezett és ekkor már az erdélyi és az egri püspökség is működött. Erdélyt, véleményem szerint, 1003-ban az első püspökségalapítási hullám keretében, az önálló magyar egyháztartomány megszervezése első szakaszának lezárásaként alakíthatták ki. Egert nagy valószínűséggel Kalocsával egyidőben hozták létre. A zarándi területek egyházi felügyelete bizonyítja, hogy az egri egyházmegye a kezdeti időszakban szinte teljes egészében lefedte a Tiszántúlt. Eger mindvégig az esztergomi érsekség alá volt rendelve, így a püspöke kormányozta egyházmegyében nem a kalocsai főpap volt az illetékes a misszió ellenőrzésében. A Maros-vidék krisztianizációjának irányítása sem tartozhatott Kalocsa alá mindaddig, amíg a területre Ajtony legyőzésével Szent István nem terjesztette ki hatalmát. Ugyan korábban többen, például Györffy György, 1008-re tette az Ajtony ellen vezetett hadjárat időpontját, de ma már szinte általánosan 1028 tájára helyezik ezt, amelyet megerősít az, hogy 1030-ban hozták létre Ajtony volt hatalmi területén a csanádi püspökséget. Az Ajtony uralta terület addig a bizánci kereszténység felé orientálódott, amelyet Ajtony bizánci rítusú megkeresztelkedése és a marosvári bazilita monostor alapítása bizonyít.<sup>27</sup> Szent István kalocsai egyházmegyéje csak 1028 után irányíthatta volna a Maros vidékén a missziót. Ennek megvalósítására azonban önálló püspökséget alapított a király Gellért püspök vezetése alatt. Így a kelet-magyarországi térítés az erdélyi, az egri, majd 1030-tól a csanádi (marosi) püspökök feladata volt. Ha egyáltalán létezett a 11. század elején kalocsai érseki provincia, Eger példája mutatja, nem fedhette le az a teljes keleti, tiszántúli országrészt, hanem az esztergomi érsekség alá tartozó Eger miatt a felügyeleten osztozni kellett Esztergommal. A

---

<sup>24</sup> Hermann 1973.<sup>2</sup>28.

<sup>25</sup> Szegfű: Pogányság és kereszténység 88.

<sup>26</sup> Udvardy J.: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest, 1992. 11.

<sup>27</sup> Kristó Gy.: Ajtony és Vidin. In: Kristó Gy.: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 89–96.

kalocsai érsekségnek a főegyházmegyén túli térítő tevékenységére a 12–13. század fordulójától vannak pontosabb információink, és ettől kezdve a kalocsai főpapok ténylegesen feladatuknak tekintették a Magyar Királyság déli határain átnyúló észak-balkáni térítést, amely Kalocsa alá tartozó missziós püspökségek alapításában is megnyilvánult.<sup>28</sup>

A koncepció további gyengéje: nem lehet összemosni egy esetleges térítőérsekséget és egy szilárd szervezeti felépítéssel bíró érseki egyházmegyét. A missziós egyházmegyék sajátossága, hogy nem épült ki állandó székhelyük, szervezettségük gyenge. Ezzel szemben Kalocsán az első székesegyház régészeti és művészettörténeti emlékei bizonyítják, hogy már a 11. század elején egy állandóbb központ alakult ki itt.<sup>29</sup> Véleményem szerint nem igazolható az, hogy Kalocsa kelet-magyarországi térítési feladataiból következően alakított volna ki itt Szent István egy újabb érsekséget.

Kalocsa jogállásának kérdéskörét a kutatók többsége a Hartvik-féle Szent István-legenda alapján próbálta megoldani. Ezt az álláspontot képviselte apróbb különbségekkel például Pauler Gyula, majd Györffy György, Gyetvai Péter, Püspöki Nagy Péter, Török József, Thoroczkay Gábor és Vincent Múcska is. Így Kalocsa érseki rangjának problematikája összekapcsolódott Asztrik-Anasztáz azonosításának és a Hartvik-legenda keletkezésének kérdéskörével. Hartvik püspök a 12. század elején Kálmán király megbízásából a korábban készült nagyobbik István-legendát bővítette ki. Az új legendában az uralkodó kérésére a szerző történeti keretbe ágyazva a 11–12. század fordulójának aktuális egyházpolitikai kérdéseiben kívánt állást foglalni. A Hartvik püspök legendájával foglalkozó kutatás pontosan összeállította ezeket a részeket. A bővítmények egyike Kalocsa alapításának körülményeit kívánja bemutatni. A Hartvik által alapszöveggként használt nagyobbik István-legenda még említést sem tesz Kalocsáról, hanem csak Esztergomot említi érsekségként, azt állítva, hogy István király tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat Róma helybenhagyásával és egyetértésével a többiek felügyelőjévé tette. Asztrik apátot a főpapi méltóság süvegével ékesítve kánoni választással ennek élére helyezte.<sup>30</sup> Hartvik szerint viszont István tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat a többiek fejévé és felügyelőjévé tette, Asztrikra a kalocsai püspökség méltóságát ruházta. Asztrik püspököt, akit más néven Anasztáznak hívnak, a Géza fejedelem halála utáni negyedik évben István

---

<sup>28</sup> Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 45–46.

<sup>29</sup> Henszlmann I.: A kalocsai érsek ásatásai. In: *Archaeologiai Értesítő* 6 (1872) 1–8.; Foerk 1915. 50–51.; László G. M.: Henszlmann Imre és a kalocsai székesegyház 1869-es régészeti feltárása. In: *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 75–95.

<sup>30</sup> SRH. I. 383.

Rómába küldte. Asztrik követségének eredményeként a pápa István kérését teljesítve Esztergomot érsekséggé emelte, a többi püspökséget pedig megerősítette, és koronát küldött a magyar uralkodónak. Ezt követően Sebestyén szerzetest tette meg a király Esztergom érsekének, aki azonban megvakult és a pápa jóváhagyásával Asztrik kalocsai püspököt állította helyébe. Három év elteltével Sebestyén visszanyerte szeme világát és pápai tanácsra visszakerült Esztergom élére. Asztrik így érseki palliummal tért vissza saját egyházába, Kalocsára.<sup>31</sup> A alapszöveggént szolgáló nagyobbik István-legenda minderről nem tudva esztergomi érsekként említi Asztrikot és 1007-ben Anasztáz a frankfurti zsinaton a magyarok érsekeként említették. Asztrik és Anasztáz Hartvik-i azonosításából azt a következtetést vonták le, hogy Asztrikot először kalocsai püspökké tette Szent István.<sup>32</sup> Általában 1001/1002 tájára helyezik ezzel a kalocsai püspökség létrehozását, tehát az esztergomi érsekséggel egyszerre, vagy közvetlenül utána történt az alapítása. 1003-ban a megvakult Sebestyén helyére került érseki ranggal Asztrik. Három évig, 1006-ig az esztergomi érsekséget kormányozta, illetve Sebestyént helyettesítette Asztrik. Miután Sebestyén visszanyerte a látását, Asztrik érseki palliummal visszakerült Kalocsára és ezzel Asztrik Esztergomban szerzett rangjából következőleg Kalocsa is érsekség lett. Majd néhány hónap múlva elhunyt Sebestyén érsek, és helyére immár véglegesen 1006/1007-ben Asztrikot helyezte a király az esztergomi érsekség élére, és ebben a rangban képviselte Asztrik-Anasztáz Szent István királyt a frankfurti zsinaton.<sup>33</sup>

A Hartvik-i információkra támaszkodó elmélettel szemben több ellenvetés hozható fel. Alapvetően nagyon fabulisztikusnak tűnik az időlegesen látását elvesztő, majd rövid időre meggyógyuló, végül néhány hónap múlva elhalálozó Sebestyén érsek története.<sup>34</sup> Alapvető kérdés: Hartvik elbeszélésében szabad-e a 11. század eleji egyházszerzés pontos leírását látnunk, különösen azon részekben, amelyek nem szerepelnek az alapszöveggént szolgáló nagyobb legendában. A Hartvik-féle legenda létrejöttét, mint utaltam rá, a korszak egyházpolitikai kérdéseiben való állásfoglalás történeti megalapozása motiválta. Önmagában már ez is kételyt ébreszt a Hartvik-féle Kalocsa-történet hitelét tekintve. Másrészt a mesés

---

<sup>31</sup> SRH. I. 411–412.

<sup>32</sup> Püspöki 1988. 74–76. és Múcska 2005. 24–25. szerint Esztergom és Kalocsa alapítása egyidőben történt. Asztrik kijelölt kalocsai püspökként utazott ki 1000-ban Rómába. Az esztergomi érsekség megalapítása idején, tehát még Rómában a pápa szentelte püspökké a magyar követség vezetőjét, Asztrikot.

<sup>33</sup> Például Thoroczkay: Kalocsa 60–61.

<sup>34</sup> A tudósításra később koncepciót építő Györffy szerint is „Hartvik előadása, legalább is ami a folklorisztikus három évet és Asztrik további sorsát illeti, aligha pontos...” Györffy 1969. 221.

történet tartalmában is több, a 10–11. század fordulójára nehezen beilleszthető elem szerepel. Ezek egyike a kalocsai egyházmegyéből Esztergomba áthelyezett Asztrik története. A 11. század végéig a latin egyházjog általánosan elfogadott gyakorlata volt, hogy egy egyházmegye élére állította főpap élete végéig annak vezetője maradt. Felbonthatatlannak tekintették a főpásztor és egyházmegyéje kapcsolatát, a püspök nem hagyhatta el közösségét. Ugyan általános tilalom nem volt, de csak néhány főpapi translatio ismert ebből az időből. Általában akkor tartották elfogadhatónak az áthelyezést, ha a püspököt eredeti székhelyéről elűzték és lehetetlen volt a visszatérés. Valami fajta necessitas állt fenn, és az új közösség számára utilitas származhatott az áthelyezésből. Egy olyan püspöknek, akinek bebiztosított helye volt egyházmegyéje élén, annak a 10. században, sőt a 11. század nagy részében megvalósíthatatlan volt áthelyezése a korabeli egyházjog és a tényleges gyakorlat szerint egyaránt.<sup>35</sup> A translatio kivételes voltát mutatja, hogy a 10. századból csupán négy ilyen eset ismert. A század elején a későbbi X. János pápa a bolognai püspökségből a ravennai érsekség élére került. Manasse arles-i érsek 934-től veronai püspök, majd milánói érsek, mantuai és trienti püspök volt. Időlegesen öt egyházmegye élén állt, azonban mindvégig megőrizte arles-i érseki rangját. A következő példa Rathers veronai püspök, aki – miután elűzték székvárosából – Brúnó kölni érsek kezdeményezésére és egy Aachenben rendezett zsinat jóváhagyásával 953-ban Lüttichbe került. A legismertebb ilyen eset Giselher merseburgi püspök áthelyezése a magdeburgi érsekségbe, de itt a translatiónál megszűnt a merseburgi püspökség, így tették jogilag védhetővé azt, hogy Giselher Merseburgból Magdeburgba került. A 990-es évek közepén már a kánoni előírásokkal ellentétesnek tartották Giselher áthelyezését, letétellel fenyegették meg, és érseki címe ellenére V. Gergely pápa episcopus-nak titulálta.<sup>36</sup> Egy, a magyar honfoglalás történetéhez kapcsolódó esemény is bizonyítja a főpapi translációk problematikus voltát. 899-ben a bajor főpapok egy tartományi zsinaton elutasították Wicing nyitrai püspök passau-i áthelyezését, hangoztatva, kánonellenes, ha valaki az egyik püspökség éléről egy másikba kerül át.<sup>37</sup>

---

<sup>35</sup> Scholz 1992. 181.

<sup>36</sup> Scholz 1992. 170–187. Giselher esetére lásd még. Althoff: Otto III. 87–88. és 128. V. Gergely pápa 997-ben a páviai zsinaton felfüggesztéssel fenyegette meg a magdeburgi érseket, mert szabálytalanul elhagyta a székhelyét. Giselhert még ebben az évben Rómába rendelték. Az ügyben a pápa levelet írt Willigis mainzi érseknek is.

<sup>37</sup> Az oklevél hitele ugyan vitatott, mivel Egon Boshof 970-es években készült hamisítványnak tartja. A felmerült kételyek ellenére mindenképpen a 10. század eleji, közepi állapotokat tükrözi a translációkkal

A 11. századi magyar egyháztörténelemből sem ismerünk példát püspöki áthelyezésre. Gellért csanádi püspök politikai befolyása ellenére mártírhaláláig Csanád élén maradt. Hasonló figyelhető meg az 1036-tól a pécsi püspökséget irányító Mór esetében. Bizonyosan jó kapcsolatokat ápolt Mór több uralkodóval, így Szent Istvánnal, Péter királlyal, I. Andrással és I. Gézával. Politikai befolyása az 1060-as években vitathatatlan, de a korabeli szokásnak megfelelően nem lépett előre, hanem haláláig Pécsen maradt.<sup>38</sup> Különösen problematikusnak tűnt az áthelyezés, ha a főpap egy másik érseki provincia egyházmegyéjének élére került. Még 1205-ben is III. Ince pápa ritka és szokatlan esetnek tartotta, hogy János kalocsai érsek az esztergomi érsekség élére került át.<sup>39</sup> A főpapok áthelyezésének gyakorlata Európában<sup>40</sup> és így Magyarországon is a 11–12. század fordulójától vált rendszeresebbé. Mindez összefüggésben van a püspöki hatalom 12. század eleji magyarországi átalakulásával és az érsekek kormányzati szerepének előtérbe kerülésével.<sup>41</sup> Ettől fogva a királyi szolgálatban kiemelkedőt alkotó püspök az uralkodó jóvoltából egy jelentősebb egyházmegye, vagy akár valamelyik érsekség élére léphetett elő. Magyarországon a püspökök királyi kezdeményezésre történő áthelyezésének gyakorlatára először II. Paschalis pápa a kalocsai érsekhez 1104 körül írt oklevele utal. A pápa megrovóan említi, hogy a főpapokat pápai jóváhagyás megkérése nélkül helyezi át a király.<sup>42</sup> A probléma a 12. század második felében is többször előkerült a pápai-magyar kapcsolatokban. Így 1161-ben és 1169-ben is pápai nyomásra lemondtak a magyar uralkodók a püspökök áthelyezésének gyakorlatáról.<sup>43</sup> A 11. század végétől kezdve a főpapok translatiójánál a pápák ragaszkodtak jóváhagyásuk megszerzéséhez, de mint azt Prodanus püspök zágrábi áthelyezése is bizonyítja az 1160-as évekből, csak kényszerből támogatták ezt a folyamatot.<sup>44</sup> A II. Paschalis által megfogalmazott kritika valóság tartalmát bizonyítja, hogy Magyarországon a 12. század elejétől vannak konkrét adataink püspök

---

kapcsolatban, mert 900 körül, vagy pedig hamisítványként a 970-es években írták le. Boshof 1995. 37–67.; Boshof: Die Passauer Mission 145. Theotmár-levél legújabb kiadása: Lošek 1997. 138–156.

<sup>38</sup> Koszta L.: Szent Mór. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 59–62.

<sup>39</sup> „... quamvis regularius et honestius videretur, si suffraganeus ad metropolim suam ascenderet, quam archiepiscopus a metropoli ad metropolim transferretur...” írja III. Ince pápa János kalocsai érsek Esztergomba történő áthelyezéséről. F. III/1. 28.; Udvardy 1991. 100.

<sup>40</sup> Pl. 1109-ben Mauritius Coimbra-i püspök bragai érsek lett. Erdmann 1928. 14.

<sup>41</sup> Lásd a jelen disszertáció Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházipolitikai viták a 11–12. század fordulóján című fejezetét.

<sup>42</sup> DHA. I. 345–346.

<sup>43</sup> Makk: Külpolitika 195–196. és 204–205.; Szovák 1996. 62–66.;

<sup>44</sup> Holtzmann 1959. 410.; Győry 1948. 16.; Szovák 1996. 36.

áthelyezésekről. Az egyik első ilyen eset lehet az, amikor Kálmán király kezdeményezésére Manasses zágrábi püspök a spalatói érsekség élére került.<sup>45</sup> Majd ezt követően több ilyen áthelyezésre van adatunk. Az első olyan esztergomi érsek, aki bizonyosan egy másik egyházmegye éléről került az esztergomi érseki méltóságba, Marcell érsek volt, aki Vácról került át Esztergomba 1116-ban.<sup>46</sup> Hasonlóképpen Fancsika a zágrábi püspökségből került át 1131-ben a kalocsai (bácsi) érsekség élére.<sup>47</sup> Utóda a kalocsai érsekségben – úgy tűnik – a pécsi püspökségből átkerült Simon volt.<sup>48</sup>

Véleményem szerint Hartvik püspök által Asztriknak a kalocsai egyházmegyéből Esztergomba történő áthelyezése, különösen pedig többszöri megismétlése, nem illik a 11. század elejére, hanem az István-legenda szerzője saját korának, a 12. század elejének gyakorlatát próbálta visszavetíteni az egyházszerzés korszakára. Így ezzel bizonyosan nem lehet megmagyarázni Kalocsa érseki rangját. A pápai hozzájárulás hangoztatása szintén korjelölő, mivel a korábbi, a 11. század vége előtti áthelyezéseknél a jóváhagyást egy zsinati gyűlés adta meg. Ugyan már a 8. századtól jelen van az a vélemény, hogy a püspökök székhelyváltása csak pápai engedéllyel lehetséges, de ez csak a 11. század végétől összeállított joggyűjteményekben kap hangsúlyos szerepet és a gyakorlatban is ettől az időtől kezdve érhető tetten.<sup>49</sup> Hartvik Kalocsa története így a 12. század eleji püspöki translációk példája nyomán íródott és nem tekinthető hitelesnek a 11. század elejére.

Thoroczkay Gábor Asztrik kalocsai püspök első esztergomi szerepvállalását, a megvakult Sebestyén érsek helyettesítését egy, a Brit-szigeteken 735 körül összeállított joggyűjteménnyel kívánja igazolni. A *Collectio Canonum Hibernensis* tartalmaz olyan részeket, amelyek a hivatásukat ellátni nem tudó főpapok más püspök által történt helyettesítéséről szólnak, és annak utódlási joggal történő felruházását szabályozzák.<sup>50</sup> A joggyűjtemény ugyan Nyugat-Európában is elterjedt, de elsősorban olyan területeken, ahol az ír-skót szerzetesség hatása valamilyen formában jelen volt, mivel a 8. századi ír egyház

---

<sup>45</sup> Körmendi T.: *Zagoriensis episcopus*. (Megjegyzések a zágrábi püspökség korai történetéhez) In: Fons, scepis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási T. Szeged, 2010. 250–252.

<sup>46</sup> Koszta L.: Marcell esztergomi érsek. In: *Esztergomi érsekek*. Szerk. Beke M. Budapest, 2001. 43–45.

<sup>47</sup> Udvardy 1991. 57.

<sup>48</sup> Udvardy 1991. 59., Koszta L.: Simon. In: *A Pécsi Egyházmegye története I.* 63–65.

<sup>49</sup> Scholz 1992. 188–193.

<sup>50</sup> Thoroczkay: *Érsekek* 18.

joggyakorlata tükröződött benne.<sup>51</sup> Kérdés, hogy levezethetjük-e a Hartviknál említett történetet egy jobbra lokálisan használt joggyűjtemény esetleges magyarországi hatásából? Véleményem szerint helyesebb, ha a 11. századi magyar egyház gyakorlatát az Európában általánosan elterjedt joggyakorlattal, a püspökök translatiójának tilalmával hozzuk párhuzamba. Magyarországon a 11–12. században nem mutatható ki az ír-skót szerzetesség hatása, mivel a monostoralapítások alapján – úgy tűnik – megállt a német – magyar határon.<sup>52</sup> A beteg, feladatát véglegesen ellátni nem tudó püspök esetében Magyarországon nem helyettesítésére, hanem leváltására törekedtek. Az alakuló, épülő egyházszervezet egy jobbra még missziós területen tetterős, aktív főpapokat követelt. Ezt bizonyítja az első pécsi püspök, Bonipert példája. A 11. századi előzményekre visszanyúló Pozsonyi Évkönyv szerint Mór 1036-tól pécsi püspök, de elődje haláláról később, 1042-nél tesz említést.<sup>53</sup> Az öreg és talán betegeskedő püspökségalapító Bonipertet tehát nem helyettesítették, hanem leváltották.

A látását elveszítő és így feladatát ellátni nem tudó érsek alkalmatlanná vált arra, hogy hivatalát betöltse. Egy salzburgi példa mutatja, hogy ilyen esetben a kánonjog szerint megüresedettnek tekintették az egyházi javadalmat. Tisztában voltak azzal: a korabeli gyógyítási lehetőségek kevés esélyt adtak arra, hogy egy megvakult idős ember visszanyerje látását. A 950-es években Herold salzburgi érsek megvakult, de ennek ellenére nem akart lemondani, így Salzburg három éven át tényleges vezető nélkül maradt. 958-ban az ingelheimi zsinaton tudták csak szabályozni az utódlást és szentelték fel Frigyes új érseket. A vak érsek ez követően sem akart lemondani az érseki tisztséghez kapcsolódó liturgikus feladatok ellátásáról, ezért előbb XII. János pápa 962-ben exkommunikációval fenyegette meg,<sup>54</sup> végül 967-ben XIII. János pápa kiátkozta.<sup>55</sup>

---

<sup>51</sup> [http://de.wikipedia.org/wiki/Collectio\\_Canonum\\_Hibernensis](http://de.wikipedia.org/wiki/Collectio_Canonum_Hibernensis); Erdő P.: Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés. Budapest, 1998. 89–90.

<sup>52</sup> Az ír (skót) szerzetesi kiáramlás több hullámban érte a kontinenst, de csak a 11. század végén jelentkezett a Magyarországgal határos dél-német területen. Az utolsó ezek közül az 1066 utáni, amikor a normann invázió következtében számos bencés szerzetes menekült a Brit-szigetéről Európába, és közülük néhányan eljutottak bajor területekre is. Az első skót szerzetesek 1070-ben érkeztek Regensburgba, de csak a 11. század utolsó évtizedében hoztak létre önálló monostort a városban. A regensburgi skót kolostor kiinduló pontja lett az újabb alapításoknak, így a bécsinek is. Bécsben működött a legkeletibb skót monostor a Duna völgyében. Schwaiger, Georg: Die Benediktiner im Bistum Regensburg. In: Klöster und Orden im Bistum Regensburg. Hg. Schwaiger, G. – Mai, P. Regensburg, 1978.

<sup>53</sup> SRH. I. 125.; Koszta: Bonipert (1009–1036). In: A Pécsi Egyházmegye története I. 59.

<sup>54</sup> 962. február 7., Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 279.

A Hartvik-i híradásra építő Kalocsa-koncepciók csaknem mindegyike azonban elégtelennek tartja, hogy csupán ezzel indokolható lenne a második magyar érsekség létrehozása. Ha hitelesnek is fogadják el Hartvik elbeszélését, akkor is kiemelik, hogy Asztrik érseki címe és méltóságjelvénye, palliuma személy szerint csak őt illette meg és nem a kalocsai egyházmegyét. Kronológiailag is nehezen képzelhető el, hogy az esetleg érsekként Kalocsára visszatérő, majd véglegesen Esztergomba kerülő Asztrik csupán néhány hónapra tehető kalocsai érseki tevékenysége megalapozta volna a rangemelkedést. Önmagában is kétséges, hogy az 1000/1001-ben az egy magyar érseki tartomány koncepcióját egy fél évtized alatt gyökeresen megváltoztatták volna István udvarában. Mindezek következtében a Hartvikra építő történészek is a második érsekség kialakításának okaként a korábban említett kelet-magyarországi missziós feladatokat is érvként sorolták fel. Így érvelt Gyetvai Péter,<sup>56</sup> Török József,<sup>57</sup> Thoroczkay Gábor pedig a fekete magyarok térítésének felgyorsítását említette meg Kalocsa érsekséggé tételének indokaként.<sup>58</sup>

Györffy György sem fogadja el teljes mértékben Hartvik beszámolóját, valójában nem is abból vezeti le Kalocsa érsekséggé emelését. Az 1970-es évek közepén Szent István királyról írt monográfiájában kifejtett álláspontja szerint Asztrik palliummal történt visszatérése nem vezetett Kalocsa jogállásának változásához. Ajtony leverése után, amelyet Györffy 1008 tájára helyezett, a frissen elfoglalt Maros környéki területét István király 1009-ben Kalocsa püspöke alá rendelte. 1030-ban azonban létrehozva a csanádi egyházmegyét, önálló püspökségbe szervezte az utóbbi területet. Kalocsa püspöke így elveszítette tiszántúli joghatóságát, amelyet az uralkodó úgy kompenzált, hogy Kalocsát érsekséggé tette és az új érsek provinciája alá rendelte az erdélyi és a frissen alapított csanádi püspökséget. Kalocsa hajdani Maros vidéki joghatóságának emlékét, véleménye szerint, Krassó és Temes megyében fekvő birtokai őrzik.<sup>59</sup> 1987-ben megjelent történeti földrajzi kötetében Györffy már azt

---

<sup>55</sup> 967. április 25., Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 352–353.; Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I. Hg. Brandmüller, W. St. Ottalien, 1998. 153–154. (Erkens)

<sup>56</sup> „Szent István Kalocsát hittérítő, missziós érsekségnek szánta, amely feladata volt az ország déli és keleti lakosságát megtéríteni...” Gyetvai: Egyházi szervezés 41.

<sup>57</sup> A Dunántúlon és a Felvidéken a krisztianizáció erőteljesebb volt, a misszió is több évtizeddel korábban indult és ezért a keleti országországban térítés felgyorsítása indokolta a püspökség érseki rangra emelését Kalocsán. Sőt Asztrik személyes ambícióját is kiemeli. Török 1999. 8–11. és Török: A 11. század 34–38.

<sup>58</sup> Thoroczkay: Kalocsa XIX – XXI.

<sup>59</sup> Györffy: István király 178., 181–183. és 327.; Tízkötetes I. 822. (Györffy), hasonló álláspontot képvisel a kérdésben Múcska Vincent is, aki szerint az érseki rangra emelés megtörténhetett 1009-ben a magyar



sugallta, hogy Asztrik 1007 tájára tett végleges esztergomi áthelyezése után nem töltötték be a kalocsai püspökséget, hanem Asztrik mindkét egyházmegyét kormányozta.<sup>60</sup> Györffy elméletének több gyengéje van. Így Ajtony leverését, mint már utaltam rá, az utóbbi években 1008 helyett 1028 környékére helyezik. Nincs információnk Kalocsa Maros-vidéki közvetlen joghatóságáról. Még utalás sincs erre, a csanádi püspökség előzményeit és megalapítását részletesen megörökítő, alapszövegében 12. század elején készült nagyobbik Gellért-legendában. Györffy az egykori Maros vidéki joghatóság emlékeként gondolja, hogy a kalocsai érsekségnek birtokai voltak Krassó megyében, például az érdsomlyói uradalom, amelyet 1227-ben Csák Ugrin érsek Pozsegrévára cserélt a királlyal.<sup>61</sup> Való igaz, hogy a középkori püspökségeink birtokai döntő részben saját egyházmegyéjük területén belül helyezkedtek el. Ez azonban nem jelentett kizárólagosságot. A pécsi püspökségnek is volt néhány birtoka Somogyban és Körös megyében,<sup>62</sup> noha az említett területek már a veszprémi és a zágrábi püspök joghatósága alatt álltak. Kalocsának is volt a Temes-vidék mellett további, saját egyházmegyéje határain túl fekvő birtokai. Jelentős fekvőségei voltak a Felvidéken Kis-Hontban és Gömörben,<sup>63</sup> de természetesen nem gondolhatunk arra, hogy valaha erre a területre is kiterjedt Kalocsa főpapjának egyházi joghatósága. Számos módon juthatott az érsek egyházmegyéjén kívül fekvő birtokokhoz. Nem tekinthetők ezek a birtokok tehát önmagukban az egyházmegye hajdani kiterjedésének bizonyítékaiként. Kompenzációként sem tűnnek túl hasznosnak a székvárostól jelentős távolságra fekvő krassói birtokok, mivel a korabeli útviszonyok szinte lehetetlenné tették kihasználásukat.

Györffy elmélete a kánonjog oldaláról is problematikusnak tűnik. Egy érsekség alapításához már a 11. századot megelőzően is pápai jóváhagyásra volt szükség.<sup>64</sup> Az 1030-as

---

egyház átszervezése idején, de nagyobb valószínűséggel a csanádi püspökség 1030-ban történt alapítása után 1051-ig bezáróan. Múcska 2005. 24–25.

<sup>60</sup> Györffy: ÁMF. III. 430.

<sup>61</sup> F. III/2. 100.; Györffy: ÁMF. III. 493.; a 14. század elején Almás falut is Kalocsa birtokának mondtak. Györffy: ÁMF. III. 477.

<sup>62</sup> Fedeles T.: A püspökség és a székeskáptalan birtokai, gazdálkodása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 421–428.

<sup>63</sup> 1268-ban említik először Kalocsa itteni birtokait, amikor az érsek hospeseket és bányászokat gyűjtött rimaszombati birtokára az aranybányászat fellendítésére. ÁÚO. VIII. 212–213.; Györffy: ÁMF. III. 270–271.; Kristó: Nem magyar népek 139.; a gömöri birtokokra Györffy: ÁMF. II. 524.

<sup>64</sup> A hamburgi érsekség alapítása már 832-ben nyilvánvalóan bizonyítja ezt. Schieffer, R.: Papsttum und Bistumgründung in Frankenreich. In: Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler.

évek táján nincs tudomásunk arról, hogy Szent István közvetlen kapcsolatban lett volna a Pápasággal. Másrészt – mint lentebb részletesen kifejtem – a korszak gyakorlata szerint egy érseki tartomány kialakításához a főegyházmegyén kívül három suffraganeus püspökséget kellett szervezni. Györffy pedig csak Csanádot és Erdélyt említi, mint az új érsekség alá rendelt püspökségeket. A kompenzáció gondolata sem illik véleményem szerint a kiépülő magyar egyház gyakorlatába. Kétséggkívül Németországban még Nagy Ottó császár is rá volt kényszerülve, hogy a német püspökségi szervezeten eszközölni kívánt változásoknál az egyházjog által előírt bejegyzésért kárpótlást adjon a „megrövidített” egyházmegyének. Így a magdeburgi érsekség felállításának jóváhagyásaként a mainzi érsekség megkapta a prágai püspökséget.<sup>65</sup> A német birodalmi egyház főpapjai nagyon komoly politikai – hatalmi tényezőt jelentettek, akaratukat még az uralkodóval szemben is adott esetben érvényesíteni tudták.<sup>66</sup> Ezzel szemben a korai magyar egyház nem a birodalmi egyházi rendszer mintájára épül fel, hanem a 11. század elején erős volt királyi magánegyházi jellege. Szent István személyes tekintélye, és kiépülőben lévő, még gyenge egyházszervezet feletti hatalmából következően, nem volt rákényszerülve arra, különösen a kevésbé krisztianizált keleti országrészen, hogy csak kompenzációk árán tudjon egy új püspökséget felállítani.

Az 1030 körüli évek politikai viszonyaiba sem illik bele egy érsekségalapítás nagyságrendű egyházszervezeti átalakítás. II. Konrád császár támadásának, valamint a Német Birodalom és Bizánc politikai szövetségkeresésének árnyékában nem tűnik politikailag okos döntésnek az ország egyházkormányzatának megosztása. A veszélyes külpolitikai helyzet és a belső nehézségek inkább az alakuló magyar állam erőinek összefogását tették szükségessé. Összegezve nem tartom kielégítőnek Györffy György felvetését a második magyar érsekség megalakításával kapcsolatban.

A második magyar érsekség létrejöttének kérdéskörére választ keresők harmadik csoportja a korabeli magyar társadalom vélt vagy valós kettősségében keresi Kalocsa problémájának megoldását. Ebben a körben Kristó Gyuláé az úttörő szerep. Egy 1985-ben megjelent tanulmányában a pécsi püspökség 1009-ben történt megalapítását a fekete magyarok felett aratott győzelemmel hozta összefüggésbe.<sup>67</sup> A 10–11. század fordulóján néhány forrásban felbukkanó fekete magyarokban Kristó kavarral etnikumot látott és

---

Curante Rosalio Iosepho card. Castillo Lara. Róma, 1992. 526. A keleti térítés számára létrehozott magdeburgi érsekség is megerősíti a pápai jóváhagyás szükségességét. Huschner 627.

<sup>65</sup> Hilsch 1972. 1–16.

<sup>66</sup> Koszta: Németország 86–90.

<sup>67</sup> Kristó: Fekete magyarok 11–17.

szállásterületüket a Duna középső folyása mentén, a folyó mindkét partjára helyezte. A pécsi püspökség alapítólevele pontosan leírja az egyházmegye keleti határait, így joggal gondolt arra Kristó Gyula, hogy ebben az időben már léteznie kellett a Duna bal partján a kalocsai egyházmegyének. 1988-ban korábbi munkáját továbbgondolva Pécshez hasonlóan a kalocsai egyházmegye megszervezésének lehetőségét is a fekete magyarok között megindult térítéssel hozta összefüggésbe. Kristó Gyula úgy vélte, hogy a fekete magyar etnikum olyan jelentős volt, hogy Szent István számukra külön egyházszerületet hozott létre, amelynek vezetője a kalocsai érsekség lett. Esztergom a magyarok, Kalocsa pedig a fekete magyarok érsekségeként született meg. A hajdani két Magyarországot egyesítő István így a pogány korra visszamenő hagyomány alapján alkotta volna meg a keresztény Magyarország alapvető egyházi szervezetét.<sup>68</sup> Az eredeti, a korábbi megoldási javaslatokhoz képest gyökereiben újszerű elméletnek azonban több problémája van. Az egyik az, hogy valójában kiket neveztek az ezredfordulón a fekete magyaroknak. Feltétlenül egy másik magyar etnikumot kell-e bennük látnunk, vagy egyszerűen a még pogány magyarokat nevezték így? Mi az oka annak, ha külön etnikumként olyan jelentős tényezői voltak a 11. század első évtizedének, hogy számukra Szent István külön egyházszerületet hozott létre, a későbbiekben mégsem hallunk róluk semmit. Nincs írásos említésük, régészeti hagyatékuk sem megfogható. A 11. század eleje után azonnal eltűnnek a korszak kutatói szeme elől. Mindezek az etnikai – hatalmi különállás helyett inkább a hitbeli eltérést valószínűsítik, amely a krisztianizáció következtében rövid időn belül megszűnt.

Az elmélet másik problémájaként már korábban felvettem, ha Kalocsa a fekete magyarok érsekségeként jött létre, akkor a vele egyidőben megszerveződő és szintén a fekete magyarok egyházmegyéjeként számba vett pécsi püspökség miért Esztergom alá került. Miért a Duna mentén hasadt szét a magyar egyházszerület két tartománnyá. Nincs arra adatunk, hogy Pécs valaha is a kalocsai érsek suffraganeus püspöksége lett volna. Mindez – véleményem szerint – alapvetően megkérdőjelezi Kristó Gyula fekete magyar érsekség elméletének helyességét.

Kristó Gyula mindvégig kitartott az 1980-as évek végén megfogalmazott elképzelése mellett, de kritikámra reagálva 2001-ben némileg módosította korábbi téziseit. A fekete magyarok és a pogány magyarok azonosításával szemben perdöntőnek gondolta, hogy az Orosz Évkönyvekben a honfoglaló magyarok két csoportját fehér és fekete ugorként említették. A véleménye szerint már a magyar krisztianizáció előtt adatolható így ez a

---

<sup>68</sup> Kristó: Vármegyék 450–451.; Kristó: Szent István püspökségei 128–129.

megkülönböztetés, amikor még nincs értelme és alapja a pogány és a keresztény magyarság elkülönítésének, tehát csak etnikai alapú lehet a fekete magyar megnevezés.<sup>69</sup> Kalocsa és Pécs kapcsolatát érintő korábbi kritikámra reagálva, és részben elfogadva a tituláris érsekre vonatkozó elképzeléseimet, úgy módosította korábbi álláspontját, hogy „a magyar püspökségek érsekségekhez kapcsolódását, vagyis suffraganeus jellegük kialakítását nem a 11. század elejére, hanem a 12. század közepére – végére tesszük...”. Így szerinte megválaszolható az a feltételezés, hogy a pécsi fekete magyar püspökség, miért nem a fekete magyar kalocsai érsekség alá tartozott.<sup>70</sup> A kritikai megjegyzéseimre adott válasszal szemben azonban több ellenvetés hozható fel. Az eredeti Kristó-konceptió szerint olyan jelentős volt a fekete magyar etnikum, hogy ez indokolta a külön érseki egyházszerkezetet. A módosítás szerint azonban Kristó 2001-ben már úgy gondolta, hogy mégsem kapcsolták össze a feltételezett fekete magyar szállásterületeket közös egyházi igazgatásba. Így azonban kiesett Kalocsa érsekséggé tételénél eredetileg említett legfontosabb indíték, mivel a módosított elképzelés szerint Pécs gyakorlatilag független lett volna Kalocsától, de magától Esztergomtól is. A logikai kételyen túl történeti és egyházi ellenvetések is felhozhatók a kiegészítéssel szemben. A kánonjog szerint a püspökségeknek – kivéve a ritka exempt egyházmegyéket – érsekségek alá kell tartozniuk és ez már a 9. század előtt, a suffraganeus jellegű püspök-érsek kapcsolat kialakulása előtt így volt. A püspökségeket akkor is egy-egy érsekség alá rendelték, amikor az érsekeknek még nem volt meghatározó feladatuk, hanem mint „első az egyenlők között” jellegű volt szerepük az egyházkormányzatban.<sup>71</sup> Forráshellyel is lehet bizonyítani, hogy a 12. század első éveiben legalábbis az esztergomi érseknek voltak alárendelt püspökségei. A korabeli magyarországi latinság használta a suffraganeus megnevezést,<sup>72</sup> az első esztergomi zsinat bevezetőjében is így említik a püspökségeket.<sup>73</sup> Kristó Gyula természetesen saját maga is elismerte, hogy elképzelése nem áll vitán felül.<sup>74</sup>

---

<sup>69</sup> Kristó Gy. – H. Tóth I.: Az Orosz Évkönyvek néhány magyar vonatkozása. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 103 (1996) 25–27.; Kristó: Kalocsa 11.

<sup>70</sup> Kristó: Kalocsa 11.

<sup>71</sup> Handbuch der Kirchengeschichte III/1. (Von kirchlichen Frühmittelalter zur gregorianischen reform) Hg. Jedin, H. Freiburg, 1973. 327–331. (Kempf, F.)

<sup>72</sup> Első előfordulása a pécsi és kalocsai egyházmegye határaitól szóló 1093-as keltezés alatt fennmaradt hamis oklevél. DHA. I. 290.

<sup>73</sup> Závodszy 197.

<sup>74</sup> Kristó: Kalocsa 12.

Kristó Gyula koncepciója adta az ösztönzést Boba Imrének, hogy maga is foglalkozzon Kalocsa érseki rangjának eredetével. Boba Imre azonban saját véleményét nem jelentette meg, kéziratban maradt munkáját a hagyaték szakmai gondozója, Petrovics István adta ki.<sup>75</sup> Boba Imre szerint a 10–11. század fordulóján a korabeli magyar társadalom két nagy etnikai csoportból állt. A döntően a Dunántúlon élő finnugorokból (magyar) és a keleti, délkeleti területén élő onugorokból (török).<sup>76</sup> Szent István az Árpádok hatalmi területén élő finnugor etnikum számára hozta létre az esztergomi érsekséget. Boba szerint a kalocsai egyháztartományt ezzel szemben alapvetően nem Szent István hozta létre, hanem már Esztergom alapítása előtt létezett és a Gyula vezette független állam vagy törzsi állam területén működött. Szent István Gyula leverésével integrálta egyházszervezetébe a kalocsai egyháztartományt. A Kalocsa alá tartozó egyházmegyék többségét nem ekkor, a 11. század elején alapították, hanem csupán újjászervezték azokat, így a csanáditi és a bácsiti, amely a sirmiumi püspökség örökét vette át. Boba az onugor érsekség bizonyítékaként hozza fel, hogy 1007-ben a frankfurti zsinaton jelenlévő Anasztáz „archiepiscopus Ungrorum”-ként említik. Kalocsa, mint az onugorok egyháztartománya koncepció tehát a kettős honfoglalás elméletének egyháztörténetbe való kivetítése. Forrásokkal nem alátámasztható, az archiepiscopus Ungrorum, illetve az 1012-ben a bambergi templomszentelésen felbukkanó „Ungarorum archiepiscopus” titulus pedig nem hozható közvetlen összefüggésbe az onugorokkal, hanem annyit jelent, hogy a magyarok érseke.

A magyar krisztianizációban szerepet játszott a bizánci kereszténység, így az ország déli, keleti felére, a bizánci kereszténység területével határos részekre kiterjedő kalocsai érseki tartományt megpróbálták Bizánctól eredeztetni. Először 1971-ben N. Oikonomidész tett erre kísérletet,<sup>77</sup> majd a magyar bizantinológiában az 1990-es évek közepén Baán István.<sup>78</sup> A

---

<sup>75</sup> Boba: Kalocsa 67–71. Egy kéziratban maradt tanulmányvázlatnál mindig fennáll a lehetőség, hogy a szerzője még nem érezte kidolgozottnak álláspontját, de mivel utólag a hagyatékból publikálták, mindenképpen említést érdemel ez a koncepció is.

<sup>76</sup> Boba szerint az onugorok 680 táján a dél- orosz sztyeppéről vándoroltak be a Kárpát-medencébe és csatlakoztak az avarokhoz. Az onugorok egy része kivált az avar kaganátusból és a Fekete-tenger északi partvidékére költözött, majd törzsszövetségre lépett a finnugor magyarokkal és honfoglalás idején tért vissza a Kárpát-medencébe. Boba I.: Három tanulmány a magyar őstörténetéről. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics I. Budapest, 2005. 55–66.

<sup>77</sup> Oikonomidész 527–533.

<sup>78</sup> Baán 1995a. 1167–1170.; Baán 1995. 19–26.; Baán, I.: The Foundation of the Archbishopric of Kalocsa: The Byzantine Origin of the Second Archdiocese in Hungary. In: Early Christianity in Central and East Europe. Ed. Urbančzyk, P. Warsaw, 1997. 67–73.; Baán, I.: The Metropolitanate of Tourkia. The

feltevés alapját az adta, hogy 1028 januárjában, Konstantinápolyban a pátriárka zsinatán említették Joanneszt, Turkia metropolitáját. Turkia a bizánci forrásokban Magyarország megjelölésére is szolgált, ezért Oikonomidés úgy gondolta, hogy az említett főpap Magyarországról egy görög rítusú érsekség vezetőjeként érkezett a zsinatra. Joannesz érseket a metropoliták névjegyzékének végén említették, tehát a szerző szerint nem lehetett régi alapítású az egyházmegyéje. A Kárpát-medencei görög érsekség létrejöttét így a bizánci-magyar kapcsolatok rendeződése jeleként az 1002–1028 közötti időszakra helyezte, amelynek feladata lett volna a konstantinápolyi pátriárka fennhatóságát elismerő, tehát a bizánci rítus szerint megkeresztelkedők egyházba szervezése.<sup>79</sup> Baán István szerint a bizánci magyar metropolita tisztség a 12. század végéig fennállt. Megszűnése összefüggésben volt a Bizánci Birodalom hanyatlásával. A bizánci érsek alá tartozónak gondolja a veszprémvölgyi görög apácamonostort, amely görög nyelvű alapítólevele szerint közvetlenül egy metropolita alatt állt. Az érsekség egy Antonius nevű vezetőjéhez tartozónak gondolta azt az ismeretlen helyen előkerült ólompecsétet, amelynek körirata „Antonius protosynkellosnak és Turkia elnökének pecsétje”. Előkerült egy másik ugyancsak 11. századra datált ólompecsét, amelynek körirata: „Uram, segítsd meg Theophylaktost, a türkök püspökét”.<sup>80</sup> A türkök főpapjához kapcsolt pecsétek száma azóta tovább bővült. V Laurent 1965-ben egy harmadik pecsétet is közreadott, amely egy Démétrios nevű püspöké volt. Hátoldalán lévő felirat a következő: „Védj meg engem, Démétrios, a türkök papját!” és pecsétábráján Szűz Mária mellképe szerepel „Isten Anyja” felirattal.<sup>81</sup> A görög metropolita központjának – Kinnamosz 1164-es év alatt tett megjegyzését interpretálva – a külföldi szerző Bácsot tartotta.

Baán István egy, az 1980-as években előkerült 12. századi bizánci püspökséglistával (notitia episcopatum) bővítette az esetleges magyarországi görög érsekséggel kapcsolatba hozható források számát. A felsorolás a 60. helyen említi Turkia metropolitáját. Alapítását Baán azonban Oikonomidés datálásánál valamivel későbbre, Szent István uralkodásának

---

Organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages. In: Byzanz und Ostmittelaeuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX. International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996. Wiesbaden, 1999. 45–53.

<sup>79</sup> Oikonomidés elképzelését elfogadta Beck, H.-G.: Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich. (Die Kirche in ihrer Geschichte I/1.) Göttingen, 1980. 129.

<sup>80</sup> A pecsétek köriratának eredeti szövegére és olvasatára lásd Moravcsik: Bizánci források 253.

<sup>81</sup> A pécsétre a magyar szakirodalomban Révész Éva hívta fel a figyelmet. Révész É.: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz. Doktori értekezés. Szeged, 2011. 39.; Révész É.: Turkia orthodox főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében. In: Slavica-Byzantina. Tanulmányok Ojtozi Eszter emlékére. Szerk. Földvári S. Budapest, megjelenés alatt.

második felére helyezi. Az említett lista 61. helyén sorolják fel az orosz érsekséget, amelyről az első adat 1039-ből származott. A szerinte az 1018 előtt alapított veszprémvölgyi monostor is a görög érsek alá tartozott, így az érsekség létrejöttét az 1010-es évek közepére helyezte. Megalapításában döntő szerepet lát Szent István és II. Basileos császár között létrejött szövetségnek, amelyet Imre herceg és egy ismeretlen nevű bizánci hercegnő házasságával is megszilárdítottak. A dinasztikus házasságot és a görög érsekség alapítását úgy tekintette, hogy Szent István uralkodásának második felében határozottan Bizánc irányában orientálódott volna.

Baán István a témában közel egy időben megjelent két tanulmányában azonban némileg eltérően vázolja fel az általa bizáncinak tartott második magyar érseki tartomány történetét. Szegeden kiadott tanulmányában az ortodox érsekséget Kalocsával azonosította, amely alá rendelték a korábban alapított három görög püspökséget, az erdélyi, a bihari és a csanádi egyházmegyéket. Álláspontja szerint tehát a görög érsekséggel mintegy összefogták a kelet-magyarországi görög püspökségeket. Így 1015 előtt a nyugati országrészben latin rítusú püspökségeket, míg a Dunától keletre görög püspökségeket alapítottak volna. A Pozsonyi Évkönyvben 1030-as alapításúnak mondott csanádi püspökségről azt állítja, hogy a mondott esztendőben csak egy latin rítusú főpappal, Szent Gellérttel töltötték be, de egy latin püspök önmagában még nem jelentette a görög jelleg megváltozását. A latin esztergomi és a kalocsai bizánci érseki tartomány szerinte a 11. században békésen megfér egymás mellett. A szegedi tanulmány szerint a görög érsekség a 12. század elejére latin rítusúvá alakult át, mivel Hartvik-legenda már azt állítja, hogy Kalocsa kezdettől fogva latin volt. A latin főpapoknak köszönhetően Kalocsa lassanként de facto kikerült a pátriárka ellenőrzése alól, de továbbra is voltak görög papjai és egyházi közösségei.<sup>82</sup> A másik, a Századokban megjelent rövid tanulmány szintén hangoztatja, hogy a görög érsekség alapítása előtt voltak már bizánci püspökségek Magyarországon, így a metropolia valójában a görög egyházszervezet összevonását jelentette és a 12. század végén szűnt csak meg. Feltevésszerűen ugyan, de Turkia metropoliját a bácsi érsekségnek gondolja, amelyet 1135-ben egyesítettek a latin szertartású Kalocsával.<sup>83</sup> Baán István mindkét tanulmánya kidolgozatlan rövidsége, és ellentmondásai okán csak a téma vázlatos felvetésének tekinthető. A magyarországi görög

---

<sup>82</sup> Baán 1995. 21–24.

<sup>83</sup> Baán 1995a. 1167–1170.

egyháztartomány létét szinte visszhang nélkül elutasította a hazai szakirodalom.<sup>84</sup> Néhány kritikai megjegyzést azonban mindenképpen szükségesnek érzek megtenni a bizánci Kalocsa/Bács koncepció kapcsán.

Nem vitatva azt, hogy Turkia alatt Magyarországot értették a görög források, de türköknek említik a Vardar-völgyében élő, a 10. század folyamán a Kárpát-medencéből oda települt magyar népcsoportot is.<sup>85</sup> A Vardar völgyében élő türköknek bizánci rítusú egyházszerkezetük alakult ki, püspökségük Thesszaloniki alá tartozott. A Turkia főpapjaiként említett egyháziakat tehát nem feltétlenül szabad kizárólagosan a Kárpát-medencében élő magyarsághoz kötni. Antonius és Theophylaktos bizánci turkiai főpapok pecsétjeit közreadójuk,<sup>86</sup> valamint Bóna István is a vardarióta türkökhöz kötötte,<sup>87</sup> továbbá Moravcsik Gyula is fenntartásait hangoztatta.<sup>88</sup> A konstantinápolyi pátriárkátus egyházmegyéinek főpapjait összeállító munka Joannész turkiai érseket is, így a turkiai metropoliát szintén a Vardar vidékére helyezte.<sup>89</sup> Ezekre a felvetésekre reagálva Baán István úgy véli, hogy a vardarióta türköknek csupán püspökségük volt, amely Thesszaloniki alá tartozott.<sup>90</sup>

A turkiai érsekséget említő püspökséglista sem tekinthető teljes mértékben megbízható forrásnak. Georg Beck kiváló bizantinológus szerint az ún. *notita episcopatum* összeírásokat sem lehet teljesen vitán felül álló forrásnak tekinteni. Ezek a listák esetenként csak az igényeket és nem a tényleges valóságot tükrözik. Egyáltalán nem biztos, hogy a bennük megnevezett püspökség a valóságban is létezett az összeírás idején. A listák információit a korabeli forrásokkal ellenőrizni, ütköztetni kell.<sup>91</sup> Mindezek tükrében az 1981-ben felfedezett összeírás esetében is komolyan kell számolnunk azzal a lehetőséggel, hogy a 11. század elején

---

<sup>84</sup> Tudomásom szerint kevesen utaltak kritikusan Baán István koncepciójára, így például Koszta 1996. 114.; Kiss G.: *Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux X<sup>e</sup> – XI<sup>e</sup> siècles*. In: *Specimina nova. Pars Prima. Sectio mediaevalis IV* (2007) 61–62.

<sup>85</sup> 960 táján költöztek a Vardar völgyébe, vardarióta türköknek nevezve egészen a 14. századig emlegetik őket a források. Kristó Gy.: *A tizenegyedik század története*. Budapest, 1999. 121.

<sup>86</sup> Laurent, V.: *Bulletin de la Société Historique Bulgare* 16–17. (1939) 287.; *Oikonomidés* 529–530.

<sup>87</sup> Bóna I.: *Magyar-szláv korszak (895–1162)*. In: *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Budapest, 1989. 113. (16. jegyz.)

<sup>88</sup> Moravcsik: *Bizánci források* 253. (2. jegyz.)

<sup>89</sup> Fedalto, G.: *Hierarchia ecclesiastica orientalis : series episcoporum ecclesiarum christianarum orientalium I. Patriarchatus Constantinopolitanus*. Padova, 1988.

<sup>90</sup> Baán 1995a. 1169.; A 10. században jelenik meg a *notitia episcopatum* listákban a thesszaloniki metropolitától függő Vardar (Axios) folyó völgyében működő görög püspökség. *Oikonomidés* 530. (18. jegyz.)

<sup>91</sup> Beck, H.-G.: *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. München, 1959. 148.



a kiépülő magyar episzkopális egyházszervezetből kiszoruló, abban szerepet nem kapó bizánci egyház, egyfajta jogigényt életbentartva szerepeltetett bizánci egyházmegyéket felsoroló összeállításokban egy magyarországi érsekséget, amelynek azonban semmilyen szerepe nem volt a Kárpát-medence egyházigazgatásában. A valóságban nem is működött. A turkiai metropolia valós története előzménye a 950 körül létrejött, az alapítása idején Hierotheosz vezette missziós püspökség volt. Ez a missziós egyházmegye, talán valamilyen formában intézményesülve, egészen 1003-ig működhetett a Gyulák uralta területen. Szent Istvánnak sógora, az ifjabb Gyula felett aratott győzelem után a görög püspök kénytelen volt elhagyni eredeti működési területét és a bizánci joghatóság alatt álló vidékre menekült.<sup>92</sup> Egy ideig a jogigény fenntartása érdekében Konstantinápolyban továbbra is kineveztek Turkia számára főpapokat, sőt formálisan metropolia rangra emelték azt. A névlegesen működő főpapok emlékét őrzi esetleg a három előkerült pecsét és az 1028-as konstantinápolyi zsinat jegyzőkönyve. A három pecsét tulajdonosa azonban semmiképpen sem hozható kapcsolatba Kalocsával vagy Báccsal, mivel a pecséteken nem ezek védőszentje, Szent Pál, hanem Szent Demeter, illetve a harmadikon Szűz Mária képe látható. Mindenképpen elgondolkodtató továbbá, hogy 1028 után nem ismerünk egyetlen turkiai érseket sem. A szóban forgó 1981-ben előkerült *notitia episcopatum* lista pedig nem említi az esetleges magyar érsekség székhelyét, mindez inkább annak missziós eredetét és igényfenntartó jellegét mutatja.

A 11–12. századi magyar egyházi kultúrában természetesen vannak a bizánci kereszténységből átvett elemek. Így tagadhatatlan, hogy a bizánci egyházi kapcsolatok is komoly szerepet játszottak a magyarság krisztianizációjában, azonban vitán felül áll a latin kereszténység dominanciája. Elképzelhetetlen, ha közel két évszázadon keresztül egy görög érseki tartomány működött volna Magyarországon, akkor a korabeli írásbeliségben, könyvmásolásban, vagy az egyházi művészetben ilyen alárendelt szerepet kapott volna a görög egyház kultúrája. Egyetlen görög nyelvű Árpád-kori oklevelet ismerünk, a veszprémvölgyi monostor alapítólevelét. Sokatmondó, hogy a 12. század eleji megújításánál már a könnyebb érthetőség kedvéért az eredeti görög szöveg latin fordítását is elkészítették. A bizáncinak gondolt egyházmegyék (Kalocsa – Bács, Bihar – Várad, Erdély és Csanád) korai székesegyházai közül csak a 11. század elején épített kalocsai<sup>93</sup> és a 11–12. század fordulóján

---

<sup>92</sup> Hasonló véleményen van Moravcsik: *Bizánc és a magyarság* 55.; Ripoche, J. P.: *Bizánc vagy Róma. Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban*. In: *Századok* 111 (1977) 82–83. és Szegfű L.: *Pogányság és kereszténység* 86.

<sup>93</sup> Foerk 1915. 50–53.

elkészült gyulafehérvári székesegyház alaprajza ismert.<sup>94</sup> Mindkettő kialakítása egyértelműen latin rítust igazolja.<sup>95</sup> A székesegyházak védőszentjei (Kalocsa/Bács Szent Pál; Erdély Szent Mihály; Bihar/Várad Szűz Mária; Csanád Szent György) szintén nem bizonyítják bizánci eredetüket. A csanádi püspökség alapításánál a Marosvárról Ajtony alapította bazilita monostor áttelepítése Oroszlámosra egyértelművé teszi, hogy az új egyházmegye latin rítusú volt. A csanádi példa igazolja, hogy a magyar püspökségi szervezet kialakításánál ügyeltek arra, hogy az újonnan létrehozott szervezet központjai teljesen függetlenek legyenek Bizánctól. Szent István egy önálló, a német birodalmi egyháztól és a bizánci császár felügyelete alatt álló<sup>96</sup> görög egyházszervezettől független, közvetlenül a Pápaság alá tartozó egyházigazgatás kialakítására törekedett. A politikai és kormányzati szempontból meghatározó püspökségi szervezetben így nem kapott szerepet a Német Birodalomhoz hasonlóan Bizánc sem. A görög kereszténység kizárólag a kormányzati szempontból másodlagos monasztikus egyházszervezetben lehetett jelen, de abban is számszerűen messze lemaradva a bencések monostoraitól.<sup>97</sup>

A Baán István által bizáncinak gondolt keleti egyházmegyék főpapjainak nevei között egyet sem találunk, amelyről bizton állíthatjuk görög származását. A Baán István által gyanúba hozott, 1050/1051-ben említett György kalocsai érsek sem tekinthető annak. Ezt igazolja, hogy IX. Leó pápa környezetében említik a források, a pápával és a kíséretében lévő francia püspökökkel közösen vesz részt Lotharingiában latin liturgikus tevékenységekben.<sup>98</sup>

<sup>94</sup> Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958. 70–76.

<sup>95</sup> Az első kalocsai székesegyháznál ugyan megfigyelhető a kő- és téglasorokat alkalmazó jellegzetes bizánci építőtechnika. Entz G.: A középkori Magyarország falfestészetének bizánci kapcsolatairól. In: Művészettörténeti Értesítő 1967. 241. Ez azonban önmagában nem jelenti azt, hogy a templom rítusa bizánci lett volna, mivel ez a falazás más, bizonyosan latin templomok építésénél is kimutatható. Az egyszerű első kalocsai székesegyház a nyugati homlokzathoz kapcsolódó átriummal az ókeresztény templomépítési hagyományok irányában mutat. A későantik, ókeresztény építési tradíciók a 10–11. század fordulóján erőteljesen jelentkeztek Itália szakrális építészetében. Erre lásd Reiche, J.: Kirchenbaukunst des 10. und frühen 11. Jahrhunderts in Italien. In: Die Ottonen. Kunst – Architektur – Geschichte. Hg. Beuckers, K. G. – Cramer, J. – Imhof, M. Petersberg, 2002. 375. Kalocsa első templomának itáliai vonatkozásaira utal Török 1999. 11. és Török: A 11. század 40. Mindez véleményem szerint inkább az 1009-es, Azo legátus jelenlétében történt alapítását erősíti meg Kalocsának, mert az alapítás alkalmából a majdan felépülő székesegyház kialakítása is szóba kerülhetett.

<sup>96</sup> Bréhier 2003. 438–452.

<sup>97</sup> Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 227–260.

<sup>98</sup> Gombos II. 1451. (3427.) és 1641. (3736.);

Egyedül a 12. század első harmadának végén Pécsről Kalocsára átkerülő Simon érsekről állíthatjuk azt bizonyossággal, hogy tudott görögül.<sup>99</sup> Az állítólagos magyar bizánci érsekséggel közel egyidőben alapított orosz érsekség erősen függött Bizánctól. Egyetlen kivételtől eltekintve Konstantinápolyból küldték Kijevbe az érsekeket, akik mind görög származásúak voltak.<sup>100</sup> 1024 után az ohridi (akhridai) érsekek és suffraganeusaik is mind görög származásúak voltak.<sup>101</sup> Hasonló sors várt volna Kalocsára, ha annak alapítása Bizánccal lett volna kapcsolatban. A kalocsai, majd a 12. század elejétől jobbra Bácsott székelő érsekek egyértelműen a magyar király környezetéhez tartoztak, kizárható, hogy Bizánctól érkeztek volna. Kalocsa 12. század eleji latin jellegét megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy főpapja 1104 táján a pápától kapta palliumát.<sup>102</sup>

Szent István egy erősen központosított államszervezet kialakítására törekedett uralkodói magánegyház jelleggel bíró püspökségi szervezettel. Ebbe pedig egyáltalán nem illik bele a különböző rítusok mentén elkülönülő két érseki provincia, amelynek bizánci jelleget viselő tartománya a pátriárkán keresztül a bizánci császár fennhatósága alatt állt volna.<sup>103</sup> Szent István uralkodásának második feléről sem beszélhetünk úgy, mint amely erős bizánci orientáció jegyében telt volna el. Imre herceg bizánci dinasztikus házassága sem áll vitán felül. Van olyan nézet, hogy horvát lehetett Imre jegyese.<sup>104</sup> II. Konrád császár Bizándba küldött követe, Werner strassburgi püspök Magyarországon történő útutazását megtiltották 1027/8-ban,<sup>105</sup> illetve ezzel csaknem azonos időben a bizánci hatóságok megakadályozták, hogy Simeon görög aszkéta szerzetes beutazzon Magyarországra.<sup>106</sup> A két eset a bizánci – magyar

<sup>99</sup> Udvardy 1991. 59.; Koszta L.: Simon. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 63–65.

<sup>100</sup> Lübke: Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa 30. A kijevi érsekek felsorolása: Podskasky, G.: Christentum und theologische Literatur in der Kijever Rus (988–1237). München, 1982. 282–283.

<sup>101</sup> Bréhier 2003. 476.

<sup>102</sup> DHA. I. 345–346.

<sup>103</sup> Bréhier 2003. 438–452.

<sup>104</sup> Imre esetleges horvát nevére vonatkozó irodalomra lásd Vajay Sz.: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár, 1967. 90. Újabban Kristó Gy.: Szent István király. Budapest, 2001. 121–122.

<sup>105</sup> Berschin: Griechisch – lateinisches Mittelalter 225.; Wolfram, H.: Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027/29). In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 100 (1992) 163–164.; Makk: Külpolitika 63–64.

<sup>106</sup> Bayer 1991. 335.

kapcsolatokban a jelen lévő feszültségek bizonyítéka. Kinnamos és Idrisi<sup>107</sup> A 12. század közepi Bácsról szóló információi, továbbá az, hogy Bácsnak volt görög neve, Pagatzion, nem igazolják az érseki központ görög voltát.<sup>108</sup> A bácsi székeskáptalan korai említése<sup>109</sup> viszont egyértelműen cáfolja azt, mivel a bizánci egyház nem ismerte a székeskáptalan intézményét.<sup>110</sup> A székeskáptalan meglétét a bizáncinak gondolt egyházmegyék közül a csanádi püspökség esetében a nagyobbik Gellért-legenda híradása nyomán már a 11. században igazolni tudjuk,<sup>111</sup> Váradon is korán, 1134-ben említik a helyi kanonokokat.<sup>112</sup> Nem említették a magyarországi görög érsekséget, vagy annak közeli megszűnését a 13. század első éveiben, amikor Imre király tervbe vette, hogy a magyarországi görög monostorokat egy püspökségbe fogja össze.<sup>113</sup> Mindezek alapján állíthatjuk, hogy a második magyar érsekség létrehozása nem hozható kapcsolatba a bizánci kereszténységgel.

#### Kalocsa központi szerepének eredete

Kalocsa egyházmegyei központtá válásáról egyetlen egy közvetlen adattal sem rendelkezünk. Alapvetően csak találgathatunk arról, hogy miért választotta Szent István a települést a magyar egyházszervezet egyik központjául. A szakirodalom – mint láttuk – egységesen az Árpádok egyik 10. századi hatalmi központjának tartja Kalocsát. Legutóbb Makk Ferenc fejtette ezt ki részletesen, azt állítva, hogy az Árpádok központja a 10. század második harmadában a Felső-Tisza-vidékről átkerült Kalocsa környékére. Kalocsa korabeli központi helyzetével hozza kapcsolatban azt, amelyet már Györffy György is hangoztatott, hogy a

<sup>107</sup> Idrisi írja Bácsról: „híres város, amelyet a többi nagyváros mellett tartanak számon. Itt piacok, kereskedések, iparosok és görög tudósok találhatók...” Elter I.: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 87 (1985) 59.

<sup>108</sup> Kinnamos írja Bácsról: „Pagatzion... város metropolisa a sirmioniaknak, itt tartózkodik a nép főpapja...” Moravcsik: Bizánci források 221.

<sup>109</sup> 1158-ban már említenek bácsi kanonokokat. Bár az oklevél jelen alakjában hamis, de a benne szereplő főpapi nevek alapján egy korabeli oklevél alapján készülhetett. Az oklevélről lentebb részletesen szó lesz. MonVat. I/4. 574. Kubinyi 1975. 43.

<sup>110</sup> Bréhier 2003. 522–532.

<sup>111</sup> SRH. II. 494–505.; Koszta L.: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Szeged, 2007. 16–17.

<sup>112</sup> MES. I. 86.

<sup>113</sup> Györffy: A szávaszentdemeteri görög monostor II. 85–86.

település tágabb környezetében állítólag több Szent Gál patrocínium mutatható ki.<sup>114</sup> Szent Gál kultuszában a 972-ben a Sankt Gallen-i monostorból kiindult misszió emlékét látják, így a Prunwart vezette és Gáza fejedelem udvarára koncentrált térítés Esztergom mellett Kalocsa környékére is kiterjedt volna. Makk Ferenc így Kalocsa egyházi központtá válásán túl érseki rangra emelésének okát is egykori nomád hatalmi központ voltában keresi.<sup>115</sup>

A Gallus templom- és oltártitulusok azonban, véleményem szerint, nem vagy csupán fenntartással hozhatók kapcsolatba Kalocsa esetleges 10. századi kiemelkedő szerepével. Ugyanis csak a 13–14. századtól kezdve maradtak ránk nagyobb számban adatok a templomok védőszentjeiről. A 15 ismert középkori Gallus patrocínium közül csak négy Árpád-kori, amelyek közül a legkorábbi az Esztergommal szemben fekvő Nána falu egyházáé, első említése 1228-ból való. Ennek a patrocíniumnak a sűrűsödése sem mutatható ki Kalocsa körzetében.<sup>116</sup> A Prunwart vezetése alatt induló térítés eredményeként Géza fejedelem és közvetlen környezete megkeresztelkedett, de bizonyosan nem volt olyan átfogó, hogy a falusi templomok hálózatának kiépítése megkezdődött volna. Esetleg magukban az Árpádok központjaiban számolhatunk csak ilyenekkel. Így a falusias jellegű településeken felbukkanó Gallus patrocíniumok kezdetei semmiképpen sem keresendők a 970-es években. Velük nem igazolható Kalocsa korai jelentősége, már csak azért sem, mert a 970-es években zajló térítés idején az Árpádok első számú központja már egyértelműen Esztergom volt.

Régészeti leletekkel hasonlóan nehéz Kalocsa esetleges 10. századi kiemelkedő szerepét bizonyítani. Kalocsa vidékén<sup>117</sup> mindeddig nem került elő olyan színvonalú és tömegű 10. századi régészeti leletanyag, amely igazolná, hogy a dirhemleletekkel és magas színvonalú ötvöstárgyakkal reprezentált Felső-Tisza-vidéki nagyfejedelmi központ<sup>118</sup> átkerült volna a Duna-Tisza-közébe. Az utóbbi másfél évtized ásatásai azonban komoly népességmozgást sejtetnek a területen. Szegedtől Dél-Pestig a 10. század közepén, második felében egy jól elkülöníthető régészeti hagyaték figyelhető meg, amelyek tulajdonosai mintha néhány évtized

<sup>114</sup> Makk 2004. 119–127.; Györffy: István király 73.

<sup>115</sup> Makk 2004. 125–126.

<sup>116</sup> Mező A.: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 87–88.

<sup>117</sup> Kalocsa környékén az 1990-es évek közepéig előkerült régészeti leletek tömör összefoglalására lásd Galina – Romsics 35–44., az elmúlt bő másfél évtized régészeti leleteire Gallina Zs.: 10–11. századi temető- és szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Budapest, 2001. 87–94.; Gallina Zs.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. In: Cumania 15 (1998) 133–178.; Gallina Zs.: Homokmégy-Székes. In: Régészeti kutatások 2000. 148.

<sup>118</sup> Kovács: Fegyverek és pénzek 191–193.; Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 139–149.; Révész: A karosi honfoglalás kori temetők 193–206.

múlva továbbköltöztek volna. Felvetődött továbbá, hogy a Felső-Tisza-vidék és a Dél-Alföld régészeti és antropológiai hagyatékában rokon vonások figyelhetők meg. Ezen emlékek közé sorolandók az említett területen talált kis sírszámú temetők és régészeti hagyatékuk.<sup>119</sup>

Az Árpádok Esztergom előtti központjára, illetve szállásterületére utalhat az, hogy Taksony fejedelmet 970 körül a Duna-Tisza-közén, a nagyfejedelem nevét őrző Taksony faluban temették el. Ennek a területnek egykori szerepe, jelentőségének emléke még élt a 11. század közepén az Árpádoknál, amelyet I. András király pogány vallást megőrző testvérének, Leventének temetkezési helyválasztása bizonyít.<sup>120</sup> Így a 11. század elején, az egyházszervezet központjainak kiválasztásánál, még inkább tudott dolog lehetett ez, és befolyásolhatta a terület egyházi központjának kijelölését. A 11. század közepe után lassan kikopott az emlékezetből az, hogy Kalocsa környékén a pogány idők egyik nagyfejedelmi központja állt volna. Sőt nem tűnt alkalmasnak, hogy később ezzel igazolják Kalocsa egyházkormányzati szerepét. Így elhallgatták és ennek következményeként kiveszett a történeti emlékezetből.

A korabeli Európa érseki székhelyeinek kiválasztása szintén megerősíti azt a feltételezést, hogy Kalocsán, illetve környékén az Árpádok egy jelentős 10. századi központját keressük. A kora középkorban az újonnan létrehozott érsekségeket többségében uralkodói központokban alapították. Így Közép-Európában Nagy Ottó központi pfalzában, a személyesen is hozzá közel álló településen, Magdeburgban hozta létre a keleti térítés irányítására szánt érsekséget.<sup>121</sup> A lengyel gnieznói érsekség a Piastok,<sup>122</sup> míg Esztergom az Árpádok egyik központjában jött létre. A 10–11. században megszerveződő dél-itáliai érsekségek szinte

---

<sup>119</sup> Bende Livia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila ásatásai, erre lásd Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátrol. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica 12. Szeged, 2011. 419–450., az ásatás leleteinek tömör történeti értékelése 444. A Dél-Pesttől Szegedig terjedő régió jelentőségére utal legutóbb, 2011 áprilisában Rácz Tibor és Füredi Ágnes leletmentő ásatása alkalmával Pest megye délkeleti részén, Bugyi falu határában egy előkelő férfi sírjából előkerült magas színvonalú, szépen kidolgozott tarsolylemez. A tarsolylemez előkerülésének körülményeire lásd: [www.magyarmuzeumok.hu/muhely/201\\_regeszeti\\_ujdonsag\\_honfoglalas\\_kori\\_tarsolylemezekre\\_bukkantak](http://www.magyarmuzeumok.hu/muhely/201_regeszeti_ujdonsag_honfoglalas_kori_tarsolylemezekre_bukkantak)

<sup>120</sup> SRH. I. 344.

<sup>121</sup> Brackmann: Ostpolitik 143–146.; Swinarski: Herrscher mit Heiligen 142.; Huschner: Transalpine Kommunikation im Mittelalter 647.;

<sup>122</sup> Zernack, K.: Polen und Rußland. Zwei Wege in der europäischen Geschichte. Berlin, 1994. 43.; Sawicki, T.: Gniezno w X wieku – na szlaku ku mecenstwu. In: Tropami Świetego Wojciecha. Red. Kurnatowska, Z. Poznan, 1999. 131.; Dinasztia, hatalom, egyház 142.

kivétel nélkül a kis longobárd fejedelemségek központjaiban szerveződtek meg.<sup>123</sup> A 12. század közepén Észak-Európában Uppsalát és Nidarost (ma Trondheim) szintén a helyi királyi hatalom centrumában alapították.<sup>124</sup> Hispánia első újjászerveződő érsekségét Toledóban, a kasztíliai-leóni királyság központjában hozták létre.<sup>125</sup> A példákat tovább lehetne sorolni, de van néhány kivétel is, például Lund és Compostela.<sup>126</sup>

Összességében elfogadható, bár csak nagyon áttételesen igazolható, hogy Kalocsa 10. századi szerepének köszönhetően azt, hogy a kialakuló magyar állam egyik egyházi központja lett. Szent István székhelye, Esztergom mellett az Árpádok korábbi központjában is egyházmegyét hozott létre. Sőt, ha elfogadjuk, hogy Kalocsa eredendően érsekségként szerveződött meg, akkor a két korai nagyfejedelmi központ mindegyike kiemelt szerephez jutott a szerveződő magyar egyházszervezetben. Esztergom, a nyugati kereszténység felé nyitó nagyfejedelmi, majd királyi hatalom központjaként került centrális szerepbe a magyar egyházigazgatásban. Kalocsa egy jobbra a Nyugattól elzárkózó, inkább a sztyeppe világával kapcsolatot tartó nagyfejedelmi hatalom egykori központjaként vált a magyar egyház egyik centrumává. Esztergom földrajzi fekvése az egyházkormányzat számára is kedvezőbb volt. Közeliében átkelő volt a Dunán, fontos utak találkoztak a településen. Kalocsa viszont nehezen megközelíthető, zárt, szigetszerű területen feküdt. A zártság, a jól védhető fekvés előnyös volt a 11. század elején,<sup>127</sup> de utóbb már problémát jelentett a főpapi funkciók ellátásában.

---

<sup>123</sup> Klewitz: *Apulia* 346. Az egyik ilyen például a XIII. János pápa által 966-ban létrehozott capuai érsekség 931–932., majd 969-ben a beneventói érsekség. Capuára LThK. II. (Freiburg, 1958. 931–932), Beneventora Klewitz: *Apulia* 346–358.; LThK. II. (Freiburg, 1958.) 201. A 980-as években megalapított salernói érsekség. Klewitz: *Apulia* 358–361.; LThK. IX. (Freiburg, 1964.) 262–263.

<sup>124</sup> Seegrün 1967. 125.

<sup>125</sup> Erdmann 1928. 8–9.; Wenzel 1958. 4–5. és 36.

<sup>126</sup> A 12. század elején Észak-Európa első érsekségének központjává nem a dán uralkodó egyik székhelyén választották ki, hanem Lundot. Lund mellett elsősorban jó közlekedésföldrajzi helyzete szólt, illetve nemzetközi jellege, mivel alapítása idején joghatósága Dánián túl a svéd és norvég területekre is kiterjedt. Roskilde volt a dán király székhelye. Az érsekség létrejötte érdekében Erik dán, Inge svéd és Magnus norvég együttműködött egymással. Seegrün 1967. 116–117. és 125. 1120-ban Compostela érsekséggé emelését azzal indokolták, hogy az itteni egyháznak Szent Jakab apostol volt alapítója és akinek sírja is ott található. Erdmann 1928. 9–50. és Haiger 2001. 321.

<sup>127</sup> Kristó: *Kalocsa helye* 181.

Szinte a tudományos középkorkutatás megszületésétől fogva hangoztatta a magyar szakirodalom, hogy Szent István az episzkopális egyházszervezet alapjainak lerakásánál a 9. század közepén keletkezett pseudo-izidori joggyűjtemény ajánlásait vette figyelembe. Nevezetesen: egy egyháztartomány jellemzője, hogy a király és egy érsek alá tíz vagy tizenegy alárendelt püspökséget kell szervezni. Egy független országnak tehát egy érsekségből és 10–11 alárendelt püspökségből kell állnia. A 11. század végén keletkezett nagyobbik István-legenda szerint tíz püspökség alkotta a magyar egyházszervezetet, amely élén az esztergomi érsekség állt.<sup>128</sup> A néhány évtizeddel később, már a 12. század folyamán írt nagyobbik Gellért-legenda szerint Szent István alatt tizenkét püspökséget hoztak létre Magyarországon.<sup>129</sup> A két legenda tudósítása tehát szinte egybecseng a joggyűjteményben foglaltakkal, így a történészek Pauler Gyulától kezdve Gerics Józsefíg elfogadták,<sup>130</sup> a magyarországi kánonjog-kutatás is jeles képviselői is vallják,<sup>131</sup> valamint a német középkorkutatásban is többen hangoztatták,<sup>132</sup> hogy Szent István egyházszervező munkáját ez a jogi normagyűjtemény vezette, és amely a korabeli törvénykezésre is hatással volt.<sup>133</sup> Voltak azonban, akik kétségbe vonták mindezt, életszerűtlennek tartva azt, hogy a magyar állam e fontos intézményrendszerének kialakításában az uralkodó nem a hatalmi politika lehetőségeit követte volna. Felvetették, hogy a pseudo-izidori joggyűjtemény használata mellett két érvként felhozott legendahely nem a 11. század eleji helyzetet tükrözi, hanem az összeállításuk idején működő egyházmegyéket vetítették vissza Szent István idejére.<sup>134</sup> A pseudo-izidori jogelvek hazai átvételével szemben ellenérvként hozható fel az is, hogy Esztergom mellett Kalocsán is érsekséget alapított Szent István. Így a második magyar érsekség létezése önmagában kétségeket ébreszt az említett jogelv alkalmazásával szemben. A

---

<sup>128</sup> SRH. II. 383.

<sup>129</sup> SRH. II. 492.

<sup>130</sup> Pauler I. 391. 63. jegyz.; Püspöki 1988. 73–76.; Gerics J.: A korai államelmélet érvényesülése Szent István korában. In: Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest, 1995. 68–69.

<sup>131</sup> Erdő P.: A Szent István-i egyházszervezés és európai háttere. In: Erdő P.: Egyházjog a középkori Magyarországon. Budapest, 2001. 180.

<sup>132</sup> Sawicki, J.: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetz Stefans des Heiligen. In: Ungarische Jahrbücher 9 (1929) 395–425.; Fuhrmann 1967. 395–398.; Wolter 1988. 200. 426. jegyz.

<sup>133</sup> Bónis Gy.: Szent István törvényeinek önállósága. In: Századok 72 (1938) 452.

<sup>134</sup> Kristó: Szent István püspökségei 121.



püspökségek alapításával foglalkozó szakirodalom egy jelentős része viszont csupán nyolc egyházmegye istváni alapítását tekinti igazolhatónak. A jogelv szerint megkívánt egy érsekség és tíz vagy tizenegy püspökség csupán a zágrábi egyházmegye megszervezésével teljesült a 11. század utolsó évtizedeiben.

Külföldön sem bizonyítható, hogy az említett elképzelés általánosan elfogadott lett volna. A 10–11. században a kánonjog még heterogén, ellentmondásos lévén, az egyházi jogi normák nem voltak pontosan kidolgozva. Így a pszeudo-izidori joggyűjtemény is csupán az egyike volt a korszakban használt egyházi jogi összefoglalásoknak. A 12 egyházmegyéből álló egyháztartományra utaló mondat a 11. század közepe után került be a szélesebb ismertségnek örvendő kánonjogi tradícióba. Így a német hatás révén a 11. század elején Magyarországon is valamilyen formában ható Burchard wormsi püspök által összeállított gyűjtemény sem ismerte.<sup>135</sup> Sőt a kánonjog egységesítése idején, a 12. század közepén sem tekintették ezt a szabályt kötelezően betartandónak.<sup>136</sup> A 11. század elején, egy szerveződő, misszió alatt álló országban még inkább kétségbe vonható, hogy egy ilyen nagyszámú egyházmegyét előíró egyházi jogi szabályt mintául tudtak volna tekinteni. Természetesen voltak olyan egyháztartományok, amelyek 10–11 suffraganeus püspökségből álltak a 11. században, de ezek olyan területeken működtek, ahol a kereszténység ekkorra már megerősödött.<sup>137</sup>

Az utóbbi években azonban nem csak az egyháztörténetírás felől érték kritikák a Pszeudo-Izidor magyarországi érvényesülését hirdető tételt, hanem a filológia részéről is cáfolták azt, hogy egyáltalán az említett szöveget tartalmazó kódexet használták volna Magyarországon az első ezredfordulón.<sup>138</sup>

<sup>135</sup> Fuhrmann 1967. 395–398.

<sup>136</sup> Decr. Grat. C.6q.3c.2. ([www.geschichte.digitale-sammlungen.de/decretum-gratiani/online/](http://www.geschichte.digitale-sammlungen.de/decretum-gratiani/online/)); Fuhrmann 1967. 395–398.; Haiger 2001. 313–314.

<sup>137</sup> Ademar Chabannensis szerint Írország érseki provinciája 12 püspökségből áll. *Chronicon III.* 55. MGH. SS. IV. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1846. 140. XIX János pápa 1025-ben a Bariban székelő Canosa-i érseknek küldött levelében követelményként állította fel, hogy egy érseki tartománynak 12 püspökségből kell állnia. Kempf 1978. 54.; 1094-ben II. Orbán pápa a cambrai egyházmegyéből kialakította az arrasi püspökséget, és megtette a reimsi érsekség suffraganeusává, hogy 12 püspökségből álljon az érseki tartomány. Fuhrmann 1967. 401.; Angliában a misszió beindításánál a 6. század végén viszont Beda Venerabilis szerint (MGH. *Epistolae II.* Berlin, 1957. 312–313.) két érsekséget 12–12 suffraganeus püspökséggel kívántak létrehozni, London és York központtal. Kempf 1978. 45–47.; Félegyházi J.: *Az egyház a korai középkorban.* Budapest, 1967. 143.

<sup>138</sup> Mikó G.: Szent István törvényei és a pszeudo-izidori hamisítványok. In: *Magyar Könyvszemle* 123 (2007) 167.

Magyarországon a 11. században két érsekség működött, de az egyházigazgatásban nem tűnik úgy, hogy kiemelkedő szerepe lett volna az érsekeknek. A korai törvényeinkben nincsenek külön kiemelve az érsekek, csupán püspökökről tesznek említést, és ez jól kifejezi a korabeli egyházkormányzati rendszer jellemzőjét. A szabolcsi zsinat az első olyan dekretális emlékünk, amelyben megjelenik az érseki méltóság. A zsinat negyedik cikkelye a meg nem engedett házasságban élő papok kinevezésének szankcionálásánál elrendeli, hogy ha valamely püspök vagy érsek az ilyen klerikust nem kötelezi a házasságtól való megválásra, sőt még egyházat is ad neki, akkor a király és püspöktársai belátásuk szerint kötelesek elítélni azt.<sup>139</sup> Az érseket a püspökökkel gyakorlatilag egyenrangú helyzetben említi tehát a törvény. A püspök és az érsek felett egyaránt a király és a püspökök közössége tartozik ítéletet hozni. A zsinat további cikkelyei, így az V. paragrafus sem tud külön érseki fellebbviteli bíróságról. Az egyháznak ígért, de nem teljesített adományok ügyében első fokon a püspöki törvényszék, másodfokon pedig már a királyi bíraskodás volt illetékes.<sup>140</sup> A 11. század utolsó évtizedében a szabolcsi zsinat tanúsága szerint a magyar egyház legfőbb kormányzati szerve a király elnöklete alatt tartott ún. vegyes zsinatok voltak.

A korai dekretális emlékekhez hasonlóan a krónikakompozíció 11. századra vonatkozó részei sem szólnak az érsekek kiemelkedő szerepéről. A Krónika a 11. századi események leírásánál egyetlen érseket emel csupán ki, Dezső kalocsai főpapot.<sup>141</sup> A 11. századi oklevelek közül a pannonhalmi adománylevél, a tihanyi alapítólevél, a százdi monostor alapítólevele illetve Dávid dux tihanyi adománylevele említ – jobbra a tanúnévsorokban – érsekeket.

Összegezve elmondhatjuk, hogy a magyar egyház 11. századi igazgatása felső szinten sokkal inkább korporatív jellegű volt, mintsem hierarchikus. A püspökök közül nem emelkedett ki a források tanúsága szerint sem az esztergomi, sem a kalocsai érsek. Inkább egy-egy tekintélyesebb főpap irányító szerepére utalnak a híradások. Szent István uralkodása alatt Asztrik-Anasztázra, majd az István halála utáni időkben Szent Gellétre, I. András király idején Leodvin bihari, valamint Miklós püspökökre. Salamon és a hercegek viszálya idején pedig Mór pécsi és Dezső kalocsai főpapokra. Az érsekeknek bizonyosan nagyobb volt a tekintélyük a püspöktársaik között, de az egyházkormányzatban és a világi politikában való szerepvállalásban nem mutatható ki meghatározó befolyásuk. Inkább első az egyenlők között helyzetben voltak a főpapok között az érsekek. A korszakban – mint előbb bemutattam – nem

---

<sup>139</sup> Závodszy 159.

<sup>140</sup> Závodszy 159.

<sup>141</sup> SRH. I. 362. és 402.

volt rá mód, hogy egy püspök királyi vagy egyházi szolgálatban végzett munkája elismeréseként, mintegy feljebb lépve, a megüresedő érsekség élére kerüljön. Az uralkodóhoz magánéletben és a politikában a főpaptársaihoz képest közelebb álló püspök tehát nem léphetett előrébb, nem jutalmazhatták érseki címmel. Így a 11. század folyamán egy-egy püspöknek nagyobb lehetett a politikai befolyása a rangban előtte álló érsekekhez képest. Esztergom az uralkodó székhelye mellett egyben érseki központ is volt, így az esztergomi érsek kalocsai társával összevetve közelebb állhatott a királyi hatalomhoz. Ez komoly politikai előnyt jelentett az esztergomi érsek számára főpaptársaival szemben, de mivel a korszakban a király és udvartartása szinte állandóan úton volt, így a többi püspöki székhelyen is gyakran megfordult az uralkodó. 1064 elején például a Salamon és Géza herceg közötti konfliktus megtárgyalására Győrben került sor, a két rivális fél közötti megállapodást pedig húsvétkor Pécsen kötötték meg.<sup>142</sup> Az esztergomi érsek és a királyi hatalom közötti kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a magyar királyság már szinte a megalakulása idején két központúvá vált. Esztergom mellett Székesfehérvár is kiemelt szerepet kapott a hatalomgyakorlásban, mindez az érseknek a királyi hatalomra gyakorolt befolyását mérsékelte, és a királyi hatalomnak nagyobb függetlenséget biztosított az érsek befolyásával szemben. A király a hatalomgyakorláshoz nélkülözhetetlen egyházi támogatást, amely az ereklyetiszteletben, liturgikus eseményekben nyert kifejezést, az érseki székhelytől függetlenül is elnyerhette.<sup>143</sup> A székesfehérvári prépostság, benne az államalapító Szent István sírjával, királyi magánegyházként a dinasztia szakrális központjává lett a 11. század végére. Mindez hatással volt az uralkodó és az esztergomi érsek kapcsolatára.

A 11–12. század fordulója a püspöki hatalom megerősödésének időszaka a magyar egyháztörténelemben, és ezzel együtt megindult az érsekek szerepének kiemelkedése. Elindult a korábbiaknál hierarchikusabb egyházigazgatás kiépülése, a gregoriánus reformok hatásának jelentkezéseként a király egyházon belüli befolyása viszont korlátozottabbá lett. Mindez együtt járt az érseki hatalom erőteljesebbé válásával. A főpapok áthelyezésének kezdődő gyakorlata pedig lehetőséget adott az uralkodónak, hogy a morálisan, tudása alapján, vagy

---

<sup>142</sup> SRH. I. 362.

<sup>143</sup> Ennek jelentőségét a Prága példája mutatja, ahol a 11. század második felében II. Vratislav cseh herceg a prágai püspökkel való konfliktusa miatt a hercegi központot áthelyezte a prágai várból a közeli Vyšehradba, és ott egy jelentős templomot épített uralkodói kápolnaként. Nechvátal, B.: Kapitulní chrám sv. Petra a Pavla na Vyšehradě. - Praha, 2004. Így Csehországban is két központi egyháza lett a dinasztíának: a terület főpapjának, a prágai püspök székesegyháza, ahol Szent Vencel sírja volt, valamint a Vyšehrad-i társaskáptalan.

politikai befolyásának köszönhetően kiemelkedő püspököt az egyik megüresedő érsekség élére állítsa. Jelentősen nőtt így a 11–12. század fordulójától az Esztergom és Kalocsa élén álló érsekek tekintélye a főpapságon belül.

A magyar egyháztörténelemben a 12. század elején megfigyelhető korszakváltás nyomán a király és az egyház, az érseki hatalom és a püspökök viszonyának átalakulása mellett a hierarchikusabbá váló egyházszerkezet következtében a két érsekség kapcsolatrendszere is megváltozott.

A 11–12. század fordulóján jelentkező átalakulás idején Kalocsa érseki rangját – amint azt fentebb érintettem – elsősorban Asztrik érseknek a Hartvik-féle István-legendában érintett életpályája alapján próbálták magyarázni. A modern kutatás is átvette ezt az elképzelést. Véleményem szerint azonban Kalocsa 11. századi történetének kulcsa nem itt keresendő, hanem abban, hogy az 1050-ben már bizonyosan érseknek említett kalocsai főpapot miért nevezték a 12. század elején több esetben püspöknek.

Az első alkalommal Dezső kalocsai érsek szerepelt püspökként 1064. januárjában Győrben, amikor a főpapok közreműködésével Salamon király és Géza herceg békét kötött egymással.<sup>144</sup> Dezső püspök személyében bizonyosan a később több ízben kalocsai érsekként említett főpapot kell látnunk, mivel a 11. század hatvanas éveiben nem jöhet szóba a főpapok áthelyezése, így kizárhatjuk azt, hogy Dezső 1064-ben még az egyik püspökség élén állt volna. Dezső, érsekként említve, 1067-ben jelen volt a százdi bencés monostor alapításánál,<sup>145</sup> majd 1075-ben a garamszentbenedeki monostor alapítólevelének tanúnévsorában szerepel Nehemiás esztergomi érsek után, de a püspökök előtt.<sup>146</sup> A következő év karácsonyán a krónika székhelyének megadása nélkül érsekként szerepelteti Géza király környezetében a szekszárdi bencés monostorban.<sup>147</sup> Utolsó említése, a pécsi püspökség és a kalocsai egyházmegye határainak István pécsi püspök kezdeményezésére történő elhatárolását tartalmazó 1093-as keltezésű hamis oklevélben maradt ránk. Ez az az oklevél, amelyben Dezső kalocsaiként szerepel, de püspöknek titulálva.<sup>148</sup> Az oklevél ugyan hamis, de bizonyosan egy korabeli oklevél felhasználásával készítették.

<sup>144</sup> SRH. I. 362.

<sup>145</sup> „rex Salamon, dux Magnus, dux Ladizlaus, archiepiscopus Dersy, episcopus Jeronimus, episcopus Alexius...” DHA. I. 185.

<sup>146</sup> Neemia archiepiscopo Strigoniensi existente, Desiderio autem Colocensi aliisque episcopis, scilicet Aaron episcopo, Francone episcopo, Gectico episcopo, Lazaro episcopo...” DHA. I. 218.

<sup>147</sup> SRH. I. 402.

<sup>148</sup> „Colochensis... sedis Desiderius episcopus...” DHA. I. 289.

A következő püspökként titulált kalocsai főpap talán Fábián érsek lehet. Esetében azonban már van némi bizonytalanság székhelyét illetően. Az előbb említett hamis, 1093-ra datált határelkülönítő oklevélben Dezső érsek együtt szerepel Fábián püspökkel,<sup>149</sup> aki valószínűleg azonos lehet az első, Bácsott székelő kalocsai érsekkel.<sup>150</sup> A 11. század végén azonban már nem lehet azt sem kizárni, hogy Fábián előbb valamely püspökség élén állt, majd a király utóbb érsekké tette. Ezt erősítheti, hogy az említett oklevél – mint az előbb utaltam rá – Dezsőt szerepelteti kalocsai püspökként. Az sem kizárható, hogy a hamis oklevélbe két kalocsai, illetve bácsi főpap került be, mindkettőt püspöknek tartva. Bármilyen is legyen az igazság, az említett hamis oklevél az 1090-es évek táján kiadott eredeti oklevél/oklevelek felhasználásával készült. A benne szereplő neveket ebből, vagy ezekből másolták be a ránk maradt szövegbe, tehát Dezső és talán Fábián kalocsai, illetve bácsi főpapokat a 11. század végén püspöknek tekintették.

Van egy elveszett, de 1752-es kiadásban ismert oklevéltöredék, amelyben Szerafín esztergomi érsek 1103-ban közvetített Máté veszprémi és Péter pannonhalmi apát közötti vitában, a tárgyaláson jelen lévő egyháziak között püspökként említették Ugolin kalocsai főpapot.<sup>151</sup> Az 1111-ben kiadott, és ugyanennek tanúnévsorát újra felhasználó 1113-as oklevelek szintén püspöknek titulálják Pált, Kalocsa akkori vezetőjét.<sup>152</sup> Az 1111-es esztendőre datálva fennmaradt egy hamis oklevél, amelyben Kálmán király megerősíti az arbei egyház jogait. Ebben a tanúként felsorolt püspökök között említették Fulbert kalocsai főpapot.<sup>153</sup> Fulbertet egy 1118-ra datálható dalmáciai vonatkozású oklevél II. István királlyal

<sup>149</sup> „episcopis Fabiano, Cosma, Stephano...” DHA. I. 290.

<sup>150</sup> Dávid dux 1089–1090 körül a tihanyi monostor számára tett adományát írásba foglaló oklevél tanúi között szerepelt „Fabianus archiepiscopus, Cosmas episcopus...” DHA. I. 265.; Udvardy

<sup>151</sup> „...intererant Ugolinus Colocensis, Sixtus Varadiensis, Arduinus Geuriensis episcopi...” DHA. I. 335.

<sup>152</sup> „De aliis episcopis, qui confirmatores fuerunt: domnus Paulus Colocensis, domnus Symon V Ecclesiarum, domnus Symon Ultrasiluanus, domnus Matheus Vespremensis, domnus Marcellus Vvcensis, domnus Georgius Jeuriensis, domnus Syxtus Bicharensis, domnus Vvolferus Agriensis, domnus Laurentius Chonadensis, domnus Gregorius Jadertinus...” DHA. I. 383. és 396.

<sup>153</sup> „...datum est ... per manus venerabilis Laurentii Strigoniensis archiepiscopi... in presentia suorum episcoporum... Marcelli Waccensis episcopi, Simonis Quinque Ecclesiarum episcopi, Mathei Ues(per)ensis episcopi, Georgii Georensis episcopi, Sixsti Waradensis episcopi, Fulberti Collocensis episcopi...” DHA. I. 387–388.

együtt esküt tevő főpapok között újra püspökként említette.<sup>154</sup> Egy további II. István korára datálható oklevéltöredék Felicián esztergomi érsek után székhelyének megjelölése nélkül szintén a püspökök között említi Gergely kalocsai főpapot.<sup>155</sup> Egy 1124-re keltezett szintén hamis oklevél megint püspök között sorolja fel Gergelyt.<sup>156</sup>

Az 1120-as évek után hosszú évtizedekig minden oklevélben következetesen érseknek titulálják a hol kalocsainak, hol bácsinak nevezett főpapokat. A 12. század végén azonban újra ismerünk olyan forrást, amelyben Kalocsa vezetőjét püspöknek nevezték. Így 1176-ban Valter bíborosnak a salzburgi érsekség ügyében kelt ítéletlevelében András érsek kalocsai püspökként szerepelt.<sup>157</sup> A hibás titulus azért is furcsa, mert a salzburgi érsekség ügyét Győrben tárgyalták, amelyen személyesen jelen volt András érsek is. A hibás titulushoz talán az vezetett, hogy 1176-ig éppen Győrben volt püspök András és onnan került át Kalocsára. Az oklevélben talán a helyi papság címhasználatára csúszott be, akik számára 1176-ban még püspök volt András, de nem kizárt, hogy valamiféleképpen szándékosság is sejthető a hibás címzés mögött. Ezt erősíti talán a Pozsonyi Évkönyvek 1187-es esztendőnél olvasható rövid bejegyzése. Az évkönyv szerint ebben az évben István kalocsai püspököt letették.<sup>158</sup> Az évszámot azonban hibásnak tartják és István letételét 1176-ra helyezik.<sup>159</sup> Amennyiben ez helyes, akkor ugyan abban az esztendőben két hibás címzés maradt ránk. Az utolsó eset a szakirodalomban, amikor Kalocsa főpapját püspöknek nevezik az 1190-es évekre vonatkozik. A Schwandtner-féle kiadás alapján dolgozó Katona István, és őt követve Udvardy József, Spalatói Tamásra hivatkozva azt írja, hogy miután Kán nembeli Péter spalatói érsek összetűzésbe került székeskáptalanjával, Magyarországra költözött és a kalocsai püspökségbe

<sup>154</sup> „Laurentius Strigoniensis archiepiscopus, Marcellus Vaccensis episcopus, Simon Quinque Ecclesiensis, Matheus Uesperensis, Georgius Georensis, Sixtus Varadensis, Fulbertus Colocensis cum ceteris Vngarie episcopis...” DHA. I. 408.

<sup>155</sup> „Felicianus gracia Dei Strigoniensis archiepiscopus, Gregorius episcopus, Paulus episcopus, Geruasius episcopus, Ambrosius episcopus, Walterius episcopus, Fancica episcopus...” DHA. I. 421. Gergely kalocsai/bácsi méltóságát bizonyítja, hogy II. István 1124-ben kiadott oklevelében megerősítve Trau és Spalato Kálmán királytól kapott kiváltságait, bácsi érsekként említi őt. „Ego Gregorius Baacensis archiepiscopus laudo et confirmo...” DHA. I. 416.

<sup>156</sup> II. István átírja és megerősíti I. Géza király 1075-ben kiadott garamszentbenedeki alapítólevelét. A tanúnévsorban említik Gergelyt. „domno Marcello archiepiscopo Strigoniensi, et episcopis Gregorio, Gervasio, Feliciano, Nana, Ambrosio, Simone, Walthero, Fanchuka...” DHA. I. 419.

<sup>157</sup> „Dominus Andreas Colocensis episcopus” Udvardy 1991. 75.

<sup>158</sup> „Stephanus Colociensis episcopus deponitur.” SRH. I. 127.

<sup>159</sup> Udvardy 1991. 71–72.

helyezték át.<sup>160</sup> Spalatói Tamás *Historia Salonitana* munkájában azonban következetesen érsekségnek említi Kalocsát. A Kán nembeli Péterrel kapcsolatos tudósításában is így szerepel<sup>161</sup> és csupán Katona hibás idézése alapján került be a szakirodalomba az, hogy a 13. század közepén írt spalatói krónika 1190-re vonatkozóan is püspökségként említette Kalocsát.

Kalocsával ellentétben az esztergomi érsekeket a 11–12. században, tudomásom szerint, csak egyetlen alkalommal említik helytelenül püspökként. Prágai Kozma cseh krónikás 12. század elején Gebhard prágai püspök 1090-es magyarországi tartózkodása kapcsán azt írja, hogy a beteg cseh főpapot László király hajón Esztergomba küldte és az ottani püspök gondjaira bízta.<sup>162</sup> A címzés helytelen volta azért is meglepő, mert bár egy cseh, tehát idegen szerző munkájában fordult elő, de Kozmát, amint saját maga beszámolt róla, 1099-ben Esztergomban tartózkodva Szerafin érsek szentelte pappá.<sup>163</sup> Ezt az esetet emeli ki Udvardy József is a kalocsai főpapok püspökként való megnevezésének magyarázatául. Szerinte a 11–12. században gyakran nem használták pontosan az *episcopus* és az *archiepiscopus* kifejezéseket. A korabeli szerzők gyakran az *episcopus* kifejezést egyszerűen csak főpap jelentésben használták, egyaránt értve ezen püspököt és érseket.<sup>164</sup> Való igaz, hogy a középkor ezen időszakában nem minden esetben kérhetjük számon a titulusok szabatos használatát. Nem lehet ezzel azonban megmagyarázni azt, hogy az egyik magyar érsekség

<sup>160</sup> „Post modicum vero tempus Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, nescio qua causa ad episcopatum Colocensis ecclesiae translatus est.” *Scriptores rerum Hungaricarum, Dalmatiarum, croaticarum et Sclavonicarum II.* Ed. Schwandtner, G. J. Wien, 1748. 566.; Katona, S.: *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae I. Colocae*, 1800. 197. (CXI.) Katona azonban csak a Spalatói Tamástól idézett szövegben nevezi püspökségnek Kalocsát. A Péter érsekről maga írta részben érsekségnek említi Kalocsát. Katona munkájának magyar nyelvű kiadásában természetesen pontosan fordítva az eredeti szöveget, úgy szerepeltetik a Spalatói Tamástól idézett részt, hogy „Nemsokára Péter érsek, nem tudom, mi okból, Magyarországra távozott és ott a kalocsai egyház püspöki tisztségére helyezték át.” Katona I.: *A kalocsai érseki egyház története I.* Fordította Takács J. Sajtó alá rendezte Thoroczky G. Kalocsa, 2001. 109.; „Post modicum vero tempus Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, qua causa ad episcopatum Colocensis ecclesiae translatus est.” Udvardy 1991. 79.

<sup>161</sup> „Post modicum vero temporis Petrus archiepiscopus in Hungariam profectus, nescio qua causa ad archiepiscopatum Colocensis ecclesie translatus est.” Rački, F.: *Thomas archidiaconus: Historia Salonitana. Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium XXVI.* Zagreb, 1894. 77.; *Thomae archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum.* Ed. Karbić, D. – Sokol, M. N. – Sweeney, J. R. Budapest, 2006. 132.

<sup>162</sup> „Et quia prope urbem erat Strigoniam, illuc mittit cum rex navigo, commitens curam eius illius urbis episcopo...” MES. I. 62.

<sup>163</sup> MGH. *Scriptores NS. II.* Berlin, 1923. 169.

<sup>164</sup> Udvardy 1991. 36.

vezetőjét sorozatosan hibásan említették, míg a másik esetében ez csak egyetlen esetben fordult elő, akkor is külföldi szerző munkájában.

A 11–12. század ilyen jellegű „elírásai” mögött nem szabad csupán tollhibát, vagy pontatlan címzéseket látnunk. Gyakran konkrét történeti vagy kánonjogi helyzetre vezethető vissza az, ha egy érsekség élén álló főpapot püspöknek, vagy fordítva egy püspökség elöljáróját érseknek nevezték. A 11. század közepén a krakkói püspökség vezetője, Áron érsekként szerepel a forrásokban. Ennek történeti oka volt, mivel az 1039-as cseh betörés következményeként a gnieznói érsekség nem működött, a lengyel egyház vezetője a krakkói püspökség irányítója volt. Gniezno és Krakkó egyházjogi helyzetét nem kívánták megváltoztatni, ezért csak személyére vonatkozóan kapott érseki rangot Áron, de az általa vezetett egyházmegye megtartotta eredeti püspökségi jogállást.<sup>165</sup>

A 11. század közepén az itáliai siponti tituláris érsekség vezetőjét is időnként püspökként említették. 1064-ben említik először II. Sándor pápa által Sipont vezetőjének kinevezett – német származású – Gerardust érsekként, de ennek ellenére őt több alkalommal püspökként említették, még pápai oklevelekben is.<sup>166</sup> Érsekség élén álló püspökre Hispánia korabeli egyháztörténete szolgál példával. 1103-ban a bragai püspök Rómába ment, hogy kijárja az addig Toledo érseke alá tartozó egyházmegyéje érseki jogainak pápai elismertetését. II. Paschalis pápa Bragát Galícia metropolitájának ismerte el, és megnevezte az alá tartozó suffraganeus püspökségeket, valamint Geraldo püspöknek palliumot adott, de mindezek ellenére a palliumadományozó pápai oklevél a bragai érsekség püspökének nevezte továbbra is őt.<sup>167</sup> Ezzel a pápa Toledo vezető szerepét kívánta megőrizni.

---

<sup>165</sup> Áron, aki egyben a Tyniec-ibencés monostor apátja is volt, krakkói főpap érseki címére csak későbbi, 13. illetve 15. századi adatokkal rendelkezünk. Az egyik felfogás szerint IX. Benedek pápa I. (Megújító) Kázmér kérésére Krakkóban érsekséget hozott létre, az összes lengyel egyházmegyét alá rendelte, és Áronnak palliumot adott. Az erre vonatkozó, hamis oklevél Szent Szaniszló püspök kisebb legendájában (14. cap.) van beillesztve. JL. 4119a.; Bullarium Poloniae I. (1000–1342). Ed. Sulowska-Kuras, I. – Kuras, S. Romae, 1982. nr. 5.; Valószínűbb azonban az, hogy a gnieznói érsekség a cseh pusztítás után (1039) több évtizeden keresztül nem működött, és ebben a helyzetben a lengyel egyház vezetője a krakkói egyházmegye főpapja, Áron lett, aki személyre szólóan kapott érseki jogokat, és az ezt kifejező palliumot. Gawlas 2002. 229. Áronra általában: Gieysztor, A: Aaron. In: LexMa. I. 6–7.; Wunsch, Th.: Kulturbeziehungen zwischen dem Reich und Polen im Mittelalter. In: Das Reich und Polen. Hg. Patschovsky, A. – Wunsch, Th. Sigmaringen, 2003. 365.

<sup>166</sup> Klewitz: Apulia 362–366. és 396–397.

<sup>167</sup> Erdmann 1928. 12–13.



Megnézve, hogy mely időpontokban nevezték Kalocsa főpapját püspöknek, akkor világosan kirajzolódik két időszak. A többség az 1090-es évek és az 1120-as évek közé datálható. A kalocsai főpap püspökként említése, időrendben tekintve első esetben a Krónikában történt, Salamon király és a hercegek 1064-es békekötését bemutatva.<sup>168</sup> Véleményem szerint ezt is az 1090 és 1120 közötti időszakhoz kell sorolni, mert a Krónika Kálmán uralkodása alatt készült részében található,<sup>169</sup> tehát Dezső kalocsai érseket püspöknek tartó krónikafejezet magja egyidőben keletkezett a kalocsai érseket püspöknek nevező oklevelekkel. Az esztergomi érsek méltóságát magyar forrásban soha sem tévesztették el, addig a 11–12. század fordulóján az oklevelek fogalmazóinak, illetve az első magyar Krónika összeállítójának Kalocsa valamilyen okból nem tűnt érsekségnek, hanem csak püspökségnek.

A 11–12. század fordulója után az 1176-os esztendő tájáról maradt fenn olyan forrás, amely Kalocsát püspökségnek említi. Ez utóbbiak jól elkülönülnek a korábbiaktól, láthatunk bennük véletlen tévesztést is, de ezek összefüggésben lehetnek Kalocsa és Esztergom 12. század végi ellenségeskedésével. Ezt erősíti, hogy 1176-ban érsekké lett András győri püspök, akit elődjével együtt egy-egy alkalommal kalocsai püspöknek neveztek, győri, majd kalocsai főpapként is, súlyos konfliktusba került Lukács esztergomi érsekkel.<sup>170</sup>

Szembetűnő továbbá az, hogy a 11. században kalocsai, majd a 12. század elejétől a korábbi székhely mellé kiépülő báciai központtal működő érsekség püspöknek nevezett főpapjai mellett mindig a kalocsai megjelölést használták. Bácsot, illetve bácsinak nevezett főpapokat mindig érsekségként, illetve érsekként említették. Mindez azt jelenti, hogy csak a kalocsai központ tűnt valami miatt püspökinek. Az érsekek 12. századi tartózkodási helyeként szolgáló Bácshoz már kizárólag érseki rangot kapcsoltak a kortárs források. Mindez sejteti, hogy az érsekség két központja, az egyházmegye 11. századi történetében gyökerező Kalocsa, illetve annak 12. századi históriájához kapcsolódó Bács között jelentős különbség rejtőzik.

Figyelemre méltó, hogy a 11. század elejétől két érsekség működött Magyarországon, de ennek ellenére két provinciáról, Esztergom illetve Kalocsa alá tartozó suffraganeus püspökségekről nagyon későn történik csak említés. A 12. század végén keletkezett, III. Béla uralkodásához kapcsolódó jövedelemösszeírás említi először a két provinciát, megadva a hozzájuk tartozó püspökségeket és azok jövedelmeit. Az Esztergomi provincia alá hét, míg a forrás szerint Bácsott székelő kalocsai érsek alá öt püspökség tartozott, tehát területileg és

---

<sup>168</sup> SRH. I. 362.

<sup>169</sup> Mályusz – Kristó: *Commentarii* II/1. 348–349.

<sup>170</sup> Holtzmann 1959. 412–415. Udvardy 1991. 74–76.

bevételek alapján is az esztergomi tartomány jóval nagyobb volt.<sup>171</sup> A 11. században és a 12. század első felében nem lehet Magyarországon a két elkülönülő érseki provincia létezését kimutatni annak ellenére, hogy bizonyosan két érsekség működött az országban. Nem lehet ezt csupán azzal magyarázni, hogy a 11. századi formálódó magyar episzkopális egyházszervezet sok vonatkozásban királyi magánegyházi jelleggel működött, így a legfontosabb egyházi döntésekben is az érsekek helyett az uralkodó volt a döntő szó. Az érsekek tehát a király mögött háttérben maradtak, a főpápaságon belül sem emelkedtek ki – mint láttuk – a püspökök közül a még alig hierarchikus egyházkormányzati rendszerben. A 12. század elején azonban alapvető változások történtek a magyar egyházkormányzatban, megindult az érsekek előtérbe kerülése, de ennek ellenére jó pár évtized múlva tudjuk csak igazolni a két elkülönülő egyháztartományt. Feltűnő módon a forrásokban nem különül el a két érsek joghatósága, és ha pedig egyáltalán az érseki tartományra utalnak ebben az időben, az alatt minden esetben Esztergom alá tartozó provinciát kell látnunk.

A két érsek jogi kompetenciájának összefonódását mutatja a százdi bencés monostor alapítása 1067-ben. Százd az egri egyházmegye területéhez tartozott. Az alapításnál a monostort létrehozó Péter ispán mellett jelen volt Salamon király, Géza és László herceg, Dezső érsek, valamint Jeromos és Elek (Alexius) püspökök. Az ünnepélyes aktuson részt vevő két püspök közül az egyik, talán Jeromos, lehetett a területileg illetékes egri püspök. Az egri egyházmegye a 12. század végén említett egyházmegyei felosztásnál és a későbbi forrásokban is az esztergomi érsek alá tartozó püspökség. A monostor alapításának ünnepélyes aktusánál azonban a kalocsai érseket említik, aki nem csupán passzív résztvevője az eseményeknek, hanem valamifajta döntési jogkörrel is rendelkezett. Ezt bizonyítja, hogy amikor Péter ispán Salamon királytól és a két hercegtől tizedmentességet kért a monostor népei számára, az uralkodó mellett az érsek is jóváhagyta azt.<sup>172</sup> A kalocsai érsek tehát az Esztergom alá tartozó egri püspökség területére szóló engedélyről döntött a királlyal.

<sup>171</sup> „Suffraganei domini Strigonensis sunt: episcopus Agriensis... episcopus Boacensis... episcopus Quinqueeclisiensis... episcopus Jeuriensis... episcopus Vesprimiensis... episcopus Nitriensis. Suffraganei Colocensis sunt: episcopus Sunadensis vel a fluvi preterlabente Morisensis... episcopus Biarch, cuius sedes dicitur Orosiensis... episcopus Ultrasylvanus... episcopus Zagradiensis super flumen Soa... In Dalmacia sunt duo archiepiscopatus: Jacerensis... Espaletensis... Qui similiter habent suffraganeos decem.” III. Béla magyar király emlékezete 139–140.; Hóman: Pénztörténet 425–426.

<sup>172</sup> „...ego Petrus rogavi regem cum duce Magno et cum duce Ladizlao, ut hii populi decimas non darent preter duas capecias et unam gallinam, sed hoc sacerdoti parochiano pro sepultura et baptismo, quam petitionem rex et arciepiscopus fieri concesserunt.” DHA. I. 185. Az oklevélben szereplő „arciepiscopus Dersy” azonos Dezső kalocsai érsekkel. Udvardy 1991.

1076 végén I. Géza király több főpap kíséretében a szekszárdi bencés monostorban tartózkodva ünnepelte a karácsonyt, és az uralkodó megbízásából Dezső kalocsai érsek celebrálta a misét.<sup>173</sup> A szekszárdi bencés monostor a 12. század végétől ismert provinciabeosztás szerint az Esztergom alá tartozó pécsi püspökség területén feküdt. A kánonjog szerint egy érsek csak saját érseki provinciáján belül használhatja érseki jelvényeit, így egy érsek főpapi jogait csak saját tartományán belül gyakorolhatta. Misét is a területileg illetékes főpap jóváhagyásával tarthatott. Meglepő, hogy Szekszárdon nem a pécsi püspök vagy az esztergomi érsek, hanem a kalocsai érsek tartotta az egyházi év egyik legfontosabb liturgikus eseményét, a karácsonyi misét. Magyarázhatjuk persze Dezső érsek előtérbe kerülését Géza királlyal való szoros kapcsolatával, az érseknek az 1060–1070-es években játszott kiemelkedő politikai szerepével. Továbbá azzal is, hogy a szekszárdi monostor csaknem Kalocsával átellenben helyezkedett el a Duna túlsó partján, és a monostornak jelentős birtokai voltak Kalocsa közvetlen közelében.<sup>174</sup> Mindezen magyarázatok ellenére Dezső érsek százdi és szekszárdi jelenléte a 11. századi magyar egyházigazgatás sajátosságait bizonyítja. A két érsek joghatósága nem volt pontosan elhatárolva. Kalocsa vezetője is felléphetett érsekként az esztergomi tartományban.

A zágrábi püspökség alapítása és felszerelése is tanulságos a magyar egyházszerkezet működésével kapcsolatban. Az 1083 után létrehozott püspökséget részben a veszprémi és kisebb részben talán a pécsi egyházmegye Dráván túli területeiből alakították ki. A Zágráb alapításáról szóló beszámoló csupán három főpapot említ meg az eseménnyel kapcsolatban, Acha esztergomi érseket, Fábrián bácsi érseket, valamint Kozma veszprémi püspököt.<sup>175</sup> Solymosi László szerint azért csak őket említették, mivel mindhárman érintettek voltak. Acha esztergomi érsek a magyar egyház vezetőjeként, a bácsi érsek, mivel az ő tartományába sorolták az új egyházmegyét, a veszprémi jelenlétét pedig az indokolta, hogy részben egyházmegyéjéből alakították ki Zágrábot.<sup>176</sup> Az egyházjog előírásainak megfelel tehát a három főpap említése. A veszprémi püspöknek, illetve az esztergomi érseknek jóvá kellett hagynia, hogy joghatósági területükből egy részt leválasszanak, a kalocsai érseknek pedig mintegy be kell fogadnia provinciájába az új egyházmegyét.

A zágrábi püspökség megszervezéséről más jellegű információkkal is rendelkezünk. Az új egyházmegye liturgikus életének beindításához nélkülözhetetlen könyvek adományozására

---

<sup>173</sup> SRH. I. 402–403.

<sup>174</sup> Például a bátyai és halomi uradalom. Galina – Romsics 43–44.; Györffy: ÁMF. II. 419. és 424.

<sup>175</sup> MES. I. 85.

<sup>176</sup> Solymosi: Püspöki joghatóság 102.

gondolok. Ma is Zágrábban őrzik azt a három korai liturgikus kódexet, amelyet korábbi álláspont szerint az alapítás idején,<sup>177</sup> legújabb paleográfiai vizsgálatok alapján inkább a 12. század elején<sup>178</sup> ajándékoztak az új püspökségnek. A három kódex közül a *Benedictionale Esztergomból*, az *Agenda pontificalis Győrből*, a *Szent Margit Sacramentarium*, korábbi megnevezés szerint a *Hahóti-kódex*, Veszprémből került Zágrábba. Mindhárom könyv olyan püspökségből került oda, amely az esztergomi provinciához tartozott, holott joggal várhatnánk azt, hogy az állítólag illetékes kalocsai tartomány egyházainak kellene inkább az új egyházmegyéjük felszerelését biztosítani. A három kódex Zágrábba kerülésének körülményei némi kételyt ébreszt azzal kapcsolatban, hogy Zágrábot az alapítás idején Kalocsa alá rendelték volna.

A 11. század végén és 12. század elején több konkrét forrás is van arról, hogy egy provinciába szervezték a magyar egyházszervezetet. Az egyik ilyen a *Szent István kanonizációja* körül készített nagyobbik *István-legenda*, amely szerint a király tartományait tíz püspökségre osztotta és az esztergomi egyházat a pápa jóváhagyásával a többi vezetőjévé tette.<sup>179</sup> Ezzel teljes mértékben összecseng a *Lőrinc esztergomi érsek* vezette ún. első

<sup>177</sup> Kniewald K.: A „Hahóti kódex” (zágrábi MR 126. kézirat) jelentősége a magyarországi liturgia szempontjából. In: *Magyar Könyvszemle* 62 (1938) 100.; Kniewald K.: Hartwick győri püspök *Agenda Pontificalis*-a. In: *Magyar Könyvszemle* 65 (1941) 4.; Kneiwald: *Esztergomi Benedictionale* 213.; Györffy: *István király* 366.

<sup>178</sup> Veszprémy László szerint a *Benedictionale* vitathatatlanul 11. századi írású, míg a *Szent Margit sacramentarium* és az *Agenda* írása Kálmán király okleveleinek írásához hasonló, így a két utóbbi kódex a 11–12. század fordulóján, a 12. század legelső évtizedében keletkezhetett. Veszprémy L.: A 12. századi magyar kódexírás alakulása. In: *Századok* 1998. 226. Madas Edit is egyetért azzal, hogy a három korai zágrábi kódexet nem érdemes mindenáron az egyházmegye alapításánál korábbra datálni. Kerülhettek néhány évtizeddel később is az új székesegyház birtokába. Madas E.: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Debrecen, 2002. 54. Szendrei Janka az esztergomi *Benedictionale* lehetséges keletkezési időkeretét 1075 és 1093 közé helyezi, a *Szent Margit Sacramentarium* keletkezését a 12. század elejére, míg az *Agenda pontificalis*-ét pedig a 11–12. század fordulójára. Szendrei J.: A „*mos patriae*” kialakulása 1341 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Budapest, 2005. 47., 56. és 68.

<sup>179</sup> „... colloquium habens provincias in decem partitus est episcopatus, Strigoniensem ecclesiam metropolim et magistrum per consensum et subscriptionem Romane sedis apostolici ceterarum fore constitutens.” SRH. II. 383. A nagyobb *István-legenda* keletkezésének idejéről több – bár egymástól nem túl távoli – időpont fogalmazódott meg. Általában az 1083-as szentté avatás utánra szokták helyezni, de legutóbb Kristó Gyula Kálmán uralkodásának elejére tette megírását. Az idézett szövegben szereplő tíz püspökség, amely élén Esztergom áll, véleményem szerint nem datálja a legenda összeállítását. A tizedik magyar püspökség – ha Kalocsát is annak számítjuk a legendaíró felfogását követve – a zágrábi egyházmegye lenne. Természetesen az 1083 és 1091 között megalapított egyházmegye vagy még létre sem jött a legenda összeállítása idején,

esztergomi zsinat<sup>180</sup> bevezetése, amely megint nyilvánvalóan egy érseki provinciát említ Magyarországon. A zsinat szövegét két kódex őrizte meg, a 12. század végén keletkezett Pray-kódex és egy 15. századi kódex,<sup>181</sup> az utóbbiban a zsinati határozatok előtt olvasható: „Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurentii Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum”,<sup>182</sup> tehát az esztergomi érsek tíz püspökével<sup>183</sup> közösen tartotta meg a zsinatot. A 15. századi kódex bizonyosan nem saját korának helyzetét vetíti vissza a 12. század elejére, mivel akkor már Esztergom mellett tizenhárom egyházmegye működött az országba, sőt a missziós püspökségeket is hozzászámolva, még ennél is több. A 12. század elején viszont a tíz Esztergomnak alárendelt püspökség úgy jön ki, hogy az összes további magyar egyházmegyét Kalocsával együtt Esztergom suffraganeusai közé soroljuk. A zsinat összeállítói szerint tehát csak egy érseki tartomány van, annak élén az esztergomi érsek áll, és Kalocsa is püspökségként alá tartozik. Thoroczkay Gábor szerint itt a szöveg torzít, mert Kalocsa szerinte bizonyosan érseki provincia központja volt.<sup>184</sup> Az utóbbi véleménynek ellentmond, hogy mindezt abban az időszakban írták le, amikor az okleveles anyagban is gyakran püspöknek titulálták Kalocsa vezetőjét. Sőt van egy, ugyan hamis oklevéltöredék, de korhú méltóságsorát valószínűleg egy hiteles oklevélből írták ki, amely azt állítja 1111-re dátumozva, hogy Vác, Pécs, Veszprém mellett Várad és Kalocsa is Lőrinc esztergomi érsek alá tartozó püspökség.<sup>185</sup>

---

vagy az új alapítás okán bizonyosan nem sorolhatták a szentistváni püspökségek közé. A szövegben szereplő tíz püspökség inkább tíz egyházmegyeként értelmezhető, amelyek közül Esztergom kapta meg a vezető szerepet.

<sup>180</sup> A zsinat pontos időpontját és helyét nem ismerjük. A zsinaton elnöklő Lőrinc esztergomi érsek 1104/1105 óta vezette az érsekséget, így a gyűlést csak ezt követően rendezhették meg. Jánosi Monika 1112/1113-at tartja a lehetséges felső időhatárnak. Thoroczkay szerint elképzelhető, hogy a gyűlést Lőrinc érsek főpapi működésének elején hívták össze programalkotás érdekében, így 1105/1116-ra keltezhető megtartása. Jánosi: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok 27–28.; Thoroczkay: Hartvik 73.

<sup>181</sup> Závodszky 95.

<sup>182</sup> Závodszky 197.

<sup>183</sup> A forrás 1. Veszprémet, 2. Győrt, 3. Erdélyt, 4. Pécsét, 5. Egert, 6. Kalocsát, 7. Csanádot, 8. Vácot, 9. Váradot, 10. Zágrábot tartja tehát Esztergom alá tartozónak.

<sup>184</sup> Thoroczkay Hartvik 73.

<sup>185</sup> 1111. „... datum est... per manus venerabilis Laurentii Strigoniensis archiepiscopi... **in presentia suorum episcoporum**... Marcelli Waccensis episcopi, Simonis Quinque Ecclesiarum episcopi, Mathei Ues(per)ensis episcopi, Georgii Georensis episcopi, **Sixti Waradensis episcopi, Fulberti Collocensis episcopi**...” DHA. I. 387–388. A 12. század végi felsorolás szerint Várad a kalocsai érsekség alá tartozott.

A zágrábi püspökség egy birtokvitájának története a püspökség korai egyházi hovatartozását mutatja, amely egyben a kalocsai érseki provincia meglétének kételyét erősítheti meg. Fancsika zágrábi püspöksége idején az egyházmegye alapításakor kapott Dombró nevű birtokát jogtalanul elvették. A zágrábi püspök II. István királyhoz fordult, és az uralkodó az ügy intézését Felicián esztergomi érsekre bízta. Az esztergomi érsek végül a vitás birtokot visszaadta a zágrábi püspökségnek.<sup>186</sup> Figyelemre méltó, hogy a zágrábi püspökség birtokügyében – bár királyi megbízásból – az esztergomi érsek járt el, nem pedig a kalocsai főpap. Mindez azt erősíti, hogy Zágráb az esztergomi érseki provincia suffraganeusa lehetett az 1120-as évek környékén.

Egy évtizeddel később újra megtámadták a zágrábi püspökséget Dombró birtokjogában. Fancsika korábbi zágrábi püspök II. Béla király jóvoltából a bácsi (kalocsai) érsekség élére került és Macilinus volt a zágrábi püspök. A Dombró birtok ügyét az 1134-ben a váradi székesegyházban tartott zsinaton tárgyalták meg. A zsinat vezetője, egyben a zsinati bíróság elnöke Felicián esztergomi érsek volt. A zsinaton és az ügy tárgyalásán részt vett Fancsika kalocsai érsek, mint volt, Macilinus pedig mint hivatalban lévő zágrábi püspök, valamint az esztergomi érsek bírótársai, köztük Miklós nyitrai püspök és néhány váradi kanonok. Dombró birtok hovatartozásáról megmaradt zsinati feljegyzés több szempontból tanulságos információkat nyújt. Az 1134 tavaszán Váradon tartott zsinat elnöke Felicián esztergomi érsek volt. A kánonjogi előírások szerint egy érsek saját provinciája számára hívhat össze zsinatot. Egy érsek csak saját tartományában elnökölhet zsinaton.<sup>187</sup> A 12. század végi feljegyzés szerint akkor Várad a kalocsai érseki tartományhoz tartozott. 1134-ben azonban nem Fancsika kalocsai érsek elnököl az ott megrendezett zsinaton, őt csak részvevőként említették.<sup>188</sup> Mindez azt mutatja, a zsinat helyszínéül szolgáló váradi székesegyház az

---

<sup>186</sup> MES. I. 85.

<sup>187</sup> Általában a középkori Európában nagyon ritkán tartottak tartományi zsinatokat. Németországban például 922–1059 között csupán 19-ről van tudomásunk. Tellenbach: Die westliche Kirche 42.

<sup>188</sup> Álláspontommal szemben Erdő Péter azt hangsúlyozza, hogy Magyarországon a középkorban nem igen lehet tartományi zsinatokról beszélni, hanem a két provincia együtt tartott gyűléseket, így szerinte inkább nemzeti zsinatokat hívtak össze. Erdő, P.: Grosse Synodaltbücher mitteleuropäischer Kirchenprovinzen (Gnesen, Prag, Salzburg). In: Bulletin of Medieval Canon Law NS. 25 (2002–2003) 35.; Kiss Gergely is hasonló véleményen van, amikor azt írta, hogy az 1134-es váradi zsinat után 1318-ban is előfordult ez, mivel ekkor Tamás esztergomi érsek tartott zsinatot Kalocsán. Kiss G.: Az egyházi kormányzat a középkori Magyarországon. In: Font M. – Fedeles T. – Kiss G.: Magyarország kormányzati rendszere. Pécs, 2007. 104. Kiss Gergely felvetésével szemben ki kell hangsúlyozni, hogy nem minden főpapi gyűlést szabad zsinatnak nevezni, különösen nem, ha a résztvevők sem tekintették annak. A zsinatnak jogi kritériumai

esztergomi provinciához tartozott, így a váradi püspökség Esztergom suffraganeusa. Az esztergomi érsek bírótársai között is váradi kanonokokat említenek. A zágrábi püspökség dombrói birtokának ügyében továbbra is az esztergomi érsek az illetékes, most már saját joron, nem említve királyi megbízást.<sup>189</sup> Zágráb így 1134-ben sem Kalocsa, hanem

---

voltak. 1318-ban Kalocsán bizonyosan nem zsinatot tartottak. A résztvevő főpapok közös gyűlésre jöttek össze a kalocsai érseki székesegyházban az egyház jogainak védelme érdekében, és a király egyházi kiváltságokat sértő magatartásával szemben kívántak közösen fellépni. Az összejövetelet nem nevezik sem synodus-nak, sem concilium-nak, hanem „volentes de communi utilitate et libertate ecclesiarum et bono statu regni opportunis remedijs providere, vocatis omnibus, qui adesse commode potuerunt, congregati in unum Colociae in ecclesia metropolitana ad tractandum communiter...”. MES. II. 744–745. Tovább „episcopi..., qui congregationi in ecclesia Colocensi interfuit” F. VII/8. 168. A főpapok, tehát congregatio-t és nem concilium-t tartottak. A gyűlésről beszámoló egyik irat ugyan Tamás esztergomi érsek és suffraganeusainak felsorolásával kezdődik és ezt követi László kalocsai érsek és püspökeinek listája, de ez nem bizonyítja, hogy Tamás esztergomi érsek elnökölt volna a kalocsai székesegyházban tartott gyűlésen. MES. II. 744. ; AOKLT. V. 27. (46. reg.). A tanácskozáson Csák Máténak a nyitrai püspökség birtokain végzett pusztításait is megtárgyalták, majd kiközösítették Mátét. Erről a nyitrai püspök is adott ki oklevelet. Ebből az oklevélből világos, hogy a kalocsai gyűlést a kalocsai érseki székesegyházban nem Tamás esztergomi érsek vezetésével tartották, hanem László kalocsai érsek elnökletével. Az egyházi előírásoknak megfelelően a kalocsai provinciában, saját székesegyházában a kalocsai érsek exkommunikálta és vette interdictum alá Csák Mátét. AOKLT. V. 31–32. (49. és 50. reg.); „hanc autem sententiam excommunicationis et interdicti, de voluntate et consensu... domini Ladislai archiepiscopi Colocensis publicavimus et protulimus... in ecclesia beati Pauli apostoli constitutis, ipso domino archiepiscopo consentiente...” F. VIII/2. 181–183. A zsinatokat egyértelműen megkülönböztették az egyéb egyházi összejövetelektől. Így 1307 májusában Tamás esztergomi érsek Udvardon tartományi zsinatot tartott („in concilio nostro provinciali in Wdword” és „sacro nostro concilio, in Wdword celebrato”) és ezt a fennmaradt iratokban is hangsúlyozta. MES. II. 570–574. 1315 szeptemberében Tamás érsek Esztergomban tartott zsinatot („in presenti Concilio nostro Generali, coram coepiscopis nostris” és „datum et actum Strigonij tercio die concilij nostri...”). MES. II. 713–714. Az 1318-as kalocsai főpapi gyűlést a szakirodalom nem tekinti zsinatnak. Például Engel P. – Kristó Gy. – Kubinyi A.: Magyarország története 1301–1526. Budapest, 1998. 63. (Kristó Gy.); Engel P.: Szent István birodalma. Budapest, 2001. 123.; Hermann 1973. 127.; Beke M.: II. Tamás. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 147. zsinatnak említi viszont Udvardy 1991. 191–192. A zsinatok megnevezésére a középkori Magyarországon használt latin terminusokra lásd Szentirmai A.: Die ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung 47 (1961) 269–270.

<sup>189</sup> MES. I. 85–86.; a váradi zsinatra lásd Waldmüller 167–168.

Esztergom alá tartozó püspökségként jelenik meg előttünk.<sup>190</sup> A 12. század végén a Kalocsa alá tartozó egyházmegyék közül 1134-ben Erdély és Csanád hovatarozásáról nincs információnk. Az egyházi előírások szerint egy érseki tartománynak legalább négy egyházmegyéből kell állnia, így a második magyar érseki tartomány számára nem igazolható a kánonjog elvárta szervezete. Összegezve, az 1134-es feljegyzés azt mutatja, hogy két érsek van Magyarországon, de csak az esztergominak van tartománya.

Az esztergomi érsekség 12. század közepi kelet-magyarországi joghatóságát Dél-Erdély középkori egyházi jogállása is bizonyítja. Dél-Erdély betelepülése a 12. század közepén indult meg. Egy III. Béla korabeli, a szebeni prépostság alapításával kapcsolatos oklevelekből tudjuk, hogy II. Géza kezdte meg az addig lakatlan, „elhagyott” (deserta) területre a németek betelepítését.<sup>191</sup> Amennyiben a keleti országrész már a 11. század elejétől a kalocsai érseki provincia részét képezte volna, akkor az 1142–1161 között kezdődő betelepülők felett bizonyosan a kalocsai főpap tartománya szerezte volna meg az ellenőrzést. Szászföld viszont az egész középkoron át, egyfajta zárványterületként beékelődve a kalocsai érseki provinciába, Esztergomhoz tartozott. Mindez csak úgy lehetséges, ha a betelepülés kezdeteinél, a telepések feletti egyházi joghatóság kialakulásának időszakában Esztergom érsekének befolyása volt Erdély délkeleti vidékén. 1161 előtt tehát még nem beszélhetünk arról, hogy Kalocsa provinciája kiterjedt volna Erdély vidékére. Zágráb és Várad után így a kelet-magyarországi területen sem igazolható a kalocsai (bácsi) főpap érseki joghatósága. Mindez pedig azt jelenti, hogy nem beszélhetünk külön kalocsai érseki tartományról. Kalocsa a 12. század közepéig suffraganeus püspökök és provincia nélküli tituláris, címzetes érsekség volt.

Kalocsa alapításának idejéről – mint fentebb érintettem – megoszlik a Szent Istváni-i egyházszerkezet kiépülését bemutató szakirodalom. Általában azonban két időpont környékére teszik a második magyar érsekség megszületését. Azok, akik szerint 1002 táján püspökségként alapították Kalocsát, 1007-re vagy röviddel ezt megelőző időpontra helyezik az egyházmegye érsekséggé emelését.<sup>192</sup> A Kalocsa alapítását vizsgáló kutatók másik része

---

<sup>190</sup> Klaus-Detlev Grothusen szerint is az alapítás idején Zágráb Esztergom alá tartozott és csak 1185 előtt került a kalocsai provinciába. Grothusen, K.-D.: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1967. 93.

<sup>191</sup> Erdélyi Okmánytár I. 19. és 20.; Erdély I. 296–297. (Makkai L.); Kristó: Erdély 158–162.; Kristó: Nem magyar népek 124.

<sup>192</sup> Az 1007 körüli dátumot azzal indokolják, hogy a korábban szerintük kalocsai püspöknek tekintett, és Hartvik leírása nyomán háromévi esztergomi működése után Kalocsára visszatérő Asztrikot 1007-ben a frankfurti zsinaton Anasztázsként a magyarok érsekeként említették. DHA. I. 43.



1009-re teszi az egyházmegye létrejöttét és úgy tekintik, hogy eredendően érsekségként szervezték meg az egyházmegyét.<sup>193</sup> A szakirodalom túlnyomó többsége szerint tehát legkésőbb 1009-ben már két érsekség működött a magyar episzkopális egyházszerkezetben. A hagyományos felfogásnak megfelelően, erre az időre, az 1001-ben alapított esztergomi érseki tartomány mellett, létre kellett hozni Kalocsa provinciáját is. A 10–11. század táján, így a formálódó Közép-Európa frissen krisztianizált területein az érseki tartományok megszervezésénél a keresztény egyházszerkezet kialakítását szabályzó 325-ös nikaiai zsinat előírásait követték. Az említett zsinat 4. kánonjának értelmezése szerint egy önálló érsekségnek négy egyházmegyéből kell állnia, a főegyházmegyéből és három püspökségből. A püspök és az érsekszentelés liturgiája is ezt követelte, mivel az új püspök konzekrációját legalább három másikkal kellett elvégeznie.<sup>194</sup> Így az érseki tartomány működőképessége érdekében az érsek alá három püspököt kellett rendelni. Ennek megvalósítására irányuló törekvéseket bizonyítja a morva érsekség 899–900-ban történt esetleges pápai reorganizációja.<sup>195</sup> A 940-es években a hamburg-brémai érsekség provinciájának kialakításánál is ennek megvalósítására törekedtek.<sup>196</sup> 968-ban a hosszú előkészületek után létrehozott, a keleti misszióban irányítószerepre szánt magdeburgi érsekség alá is kezdetben három püspökséget akartak alárendelni, végül azonban a tényleges alapításnál a mainzi provinciából két további egyházmegyét Magdeburg provinciájába soroltak át.<sup>197</sup> Bizonyos,

---

<sup>193</sup> Az 1009-es alapítás indokaként a pécsi püspökség 1009-ben kiadott határleíró oklevelét hozták fel, amely pontosan leírja a pécsi püspökség keleti határát, a Duna vonalát. A határmeghúzásnak csak akkor volt értelme, ha a pécsi egyházmegyét volt mitől elhatárolni keleti irányban. Másrészt az 1008 tájára datálható fekete magyarok felett aratott győzelem teremtette meg a Duna tolnai, baranyai és valkói szakaszán, és természetesen a túlparton, az egyházszerkezet kiépítését. Az 1009-es alapítást erősítheti a bizonyosan ez évben alapított pécsi püspökség Szent Péter és a kalocsai egyházmegye Szent Pál patrocíniumának összetartozása, kiválasztásukban fellelhető párhuzam. Koszta 1996. 109–110.; Koszta: A püspökség alapítása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 24–30.; Kristó: Fekete magyarok 11–17.; Kristó: Szent István püspökségei 128–129.

<sup>194</sup> Ortiz de Urbina, I.: Nizäa und Konstantinopel. Mainz, 1964. 113. és 289.; Fuhrmann 1967. 392.; Toroczky G.: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Thoroczky G.: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 40.; Múcska 2005. 18–20.

<sup>195</sup> Lošek 1997. 142.

<sup>196</sup> 948-ban az ingelheimi zsinaton Adalag érsek I. Ottó támogatásával három suffraganeus püspökséget hozott létre Schleswigben, Rippenben és Aarhusban. Fuhrmann 1967. 393.; Seegrün 1967. 44–46.; Boshof, E.: Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. München, 1997. 13.

<sup>197</sup> A három eredetileg tervezett (Merseburg, Zeitz és Meissen) és a későbbi döntés alapján Mainz alól átkerült Brandenburg és Havelberg felsorolását az érsekség létrehozását engedélyező 967-es pápai oklevél

hogy Magdeburg alapítása példaként szolgálhatott a régióban. Létrehozása motiválhatta a régióban a 11. század elején az érsekségek megalapításának igényét, így nyomatékositotta a nikaiai zsinat előírását. 1000 tavaszán az önálló lengyel érseki tartomány megszervezésénél is három püspökséget rendeltek Gniezno alá.<sup>198</sup> A négy egyházmegyéből álló érseki tartomány előírásának betartását további példákkal is lehet igazolni. 1124-ben Compostela érsekséggé emelésénél azonnal három püspökséget rendeltek alá.<sup>199</sup> Végezetül egy későbbi eset: 1375-ben a pápa megalapította a halicsi érsekséget és egyben három suffraganeus püspökséggel látta el.<sup>200</sup>

Úgy tűnik, hogy – részben Magdeburg, különösen pedig Gniezno példája nyomán – Magyarországon is tudatosan törekedett Szent István arra, hogy a birodalmi egyháztól függetlenedő magyar egyháztartomány is a IV. századtól élő kánoni normáknak megfelelően jöjjön létre, ne lehessen megkérdőjelezni a magyar érsekség jogszerű létrehozását. Az esztergomi érseki provincia alá rendelték a már működő veszprémi püspökséget. Esztergommal egyidőben, vagy röviddel előtte létrehozták a győri püspökséget, a harmadik egyházmegyét csak fegyverekkel tudta megszervezni 1003-ban Erdélyben István. A néhány év múlva létrehozott kalocsai érsekség alá is legalább három püspökséget kellett volna rendelni, hogy teljesüljön az előbb említett és a régióban tudatosan betartott előírás. A kutatásban nincs megegyezés a Szent István alapította püspökséget számát illetően. Az azonban világos, hogy 1007-ben különösen nem, de még 1009-ben sem teljesülhetett ez az előírás, mert csupán hét egyházmegye létrehozása igazolható addig az időpontig. A 12. század végén Kalocsa alá tartozónak mondott egyházmegyék közül Erdélyt korábban alapították Kalocsánál, így az a 11. században bizonyosan Esztergom alá tartozott. Csanádot 1030-ban szervezték meg, tehát 1009-ben még nem lehetett a kalocsai tartomány része. Hasonló a helyzet Biharral is. Véleményem szerint az utóbbi püspökséget I. András idején, 1050 táján hozhatták létre.<sup>201</sup> Többen viszont ezt is Szent István-i alapításnak tartják, de létrejöttét István uralkodásának második felére helyezik. Bármely nézet mellett foglalunk állást, Bihar

---

tartalmazza. Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 346.; Holtzmann 1955. 219.; Reg. Imp. II. 5. (418.); Múcska 2005. 18–20.

<sup>198</sup> Thietmar Chronicon 183–184. (IV. 45.); Sroka 2000. 181.

<sup>199</sup> Erdmann 1928. 23.

<sup>200</sup> A halicsi érsekség tartománya alá rendelték a przemysli, a vlagyimiri és a chełmi püspökségeket. Pór A.: Nagy Lajos király a halicsi érsekség alapítója. In: Katholikus Szemle 14 (1900) 114.; Koszta L.: Missziós püspökségek. In: KMTL. 459.

<sup>201</sup> Koszta 1996. 111.

mindenképpen Kalocsa érsekséggé tétele után jött létre, tehát a 11. század első évtizedében semmiképpen sem lehetett a második magyar érsekség suffraganeusa. Az utolsó, a 12. század végén Kalocsa alá tartozónak mondott püspökség a zágrábi volt, amelyet a 11. század végén szerveztek meg. 1007/1009 táján tehát nem voltak meg a feltételek arra Magyarországon, hogy a kánonjog előírásainak megfelelően két érseki tartományt alakítsanak ki. Kalocsát, mint a második magyar érsekséget, megalapítása idején, provincia nélkül hozták létre. Ugyan legkésőbb 1050 tájára Erdély, Csanád és Bihar működésével elvileg megvan a kellő számú püspökség egy kelet-magyarországi érseki tartomány felállításához, de az esztergomi érsek 1134-es váradi ítélezése a zágrábi püspökség birtokvitájában és a 12. század közepén betelepülő szászok feletti egyházi joghatóság azt mutatja, hogy a kalocsai provincia létrehozatala nem történhetett meg a 12. század közepe előtt. A kalocsai érsek az alapítást követő másfél évszázadban csupán tituláris érsekség volt. Hiányzott a suffraganeusok feletti ellenőrző hatalom, amely az érsekeknek kiemelt szerepet biztosít főpapságon belül. A kalocsai főpap 11. századi joghatósága a püspökökhöz volt hasonló. Mindez tükröződött azon 11–12. század fordulóján kiadott királyi oklevelekben, valamint a Kálmán udvarában szerkesztett őskronikában, amelyekben Kalocsa vezetőjét püspöknek említették.

#### Provincia nélküli érsekség

A provincia nélküli érsekség nem volt ismeretlen a kora középkor egyházszervezetében, ilyen érsekségek egyaránt jelen voltak a bizánci és a latin rítusú kereszténység területén. A tituláris érsekségek a magyar egyházszervezet kialakítása idején bizánci területen már több évszázados múltra tekintettek vissza és pontosan definiált egységei voltak a keleti egyházkormányzatnak. A tartomány nélküli érsekségek, amelyeket a bizánci egyházjog területén autokefál érsekségnek neveztek, hivatalos elismerését a 451-es chalkedoni zsinat 12. kánonjában megfogalmazott döntésben kereshetjük. Az intézmény létrejöttét a kisázsiai Bithynia egyháztartományon belül Nikomedeia és Nikaia több évszázadra visszamenő rivalizálása inspirálta. A provincia egyházi központja, a metropolita székhelye Nikomedeia volt, de a tartomány másik centruma, Nikaia jelentősége különösen a 4. század elejétől egyre nőtt, és a 364-ben a városban megkoronázott I. Valentinus császár metropolis dignitas, azaz tiszteletbeli metropolis rangot adott a városnak. Ez a megtisztelő cím azonban csak a civil szférára vonatkozott. Nikaia főpapja továbbra is Nikomedeia metropolitájának joghatósága alatt maradt, és a két város rivalizálása egyházi téren folytatódott. Anastasios nikaiai püspök az 5. század közepén kiterjesztette ordináriusi hatalmát Bithynia provincia egy részére. A

chalcedoni zsinaton Eunomios nikomedeiai érsek felszólalt az ügyben, és tiltakozása nyomán, úgy foglaltak állást a jelen lévő főpapok, hogy egy egyháztartományban csak egy kormányzó metropolita lehet, de Nikaia tiszteletbeli metropolis címét megadták a város püspökének is. A zsinat 12. kánonjával eredendően a valóságos metropoliták jogait kívánták védeni, mivel a címmel megtisztelt püspökök a metropoliták felügyelete alatt maradtak volna, így azok továbbra is az egész provincia felett gyakorolták az ordinációs hatalmat. A zsinaton Nikaia mellett két további egyházmegye, Chalkedon és Berytos nyerte el a metropolita titularis címet. Az új intézmény alkalmasnak tűnt arra is, hogy a kis-ázsiai, eredendően a római provinciákra épülő érseki tartományokon belül már az egyházszervezet kialakítása idején meglévő, tehát a római birodalom igazgatásából megöröklött problémákat, vagy utóbb az évszázadok folyamán kialakult feszültségeket, az ősi érseki központ mellé felnőtt és vele rivalizáló városok püspökeinek törekvéseit lecsillapítsák. Így a zsinat után röviddel újabb három ilyen érsekség (Hierapolis, Smyrna, Bizye) jött létre. Továbbá közéjük sorolták a birodalom határvidékén fekvő Skythia provincia suffraganeus püspökökkel nem rendelkező metropolitáját, Tomi érsekét.

A 6. század közepéig több püspöki székhely esetében alkalmazták a chalcedoni 12-es kánont és újabb 11 tituláris érsekség jött létre. Azt a szabályt, hogy a tituláris érsekek a tényleges metropolita hatalma alatt maradjanak azonban nem lehetett konzekvensen alkalmazni. Ugyanezen egyetemes zsinat híres 28. kánonjára hivatkozva, a saját suffraganeus püspökökkel nem rendelkező konstantinápolyi pátriárka hatalma kiterjesztése érdekében igyekezett megszerezni az ordináció jogát a tiszteletbeli érsekségek fölött. A pátriárka ezen jogát végül Justinianos császár erősítette meg (Novellae 137,4), így az ilyen érsekek megerősítését a konstantinápolyi pátriárka végezhetette el, ezzel ezeknek a főpapoknak a pátriárka zsinatain (Endemusa) kötelezően meg kellett jelenniük. Ezzel együtt a konstantinápolyi pátriárka nyerte el azt a jogot is, hogy tituláris érsekséget létrehozzon. Az autokefál érsekségek intézményének végérvényes jogi tartalmát a II. konstantinápolyi zsinat (553) és a III. konstantinápolyi zsinat (680–681) közötti időszakban alakították ki.<sup>202</sup> A tituláris érsekek jogait a teljes jogú metropoliták szerepének analógiájára szabályozták, természetesen a suffraganeusok feletti joghatóság nélkül.<sup>203</sup> A konstantinápolyi

---

<sup>202</sup> Chrysos 275–284.; Beck 1959. 67–68.; Camelot 1963. 177. és 267.; Beck 1980. 42.; Perrone, L.: Autokephalie. In: LexMa. I. 1269–1270.;

<sup>203</sup> Beck 1959. 71.

pátriárkátusban lezajló intézményi változásokhoz hasonló figyelhető meg az Antiochia alá tartozó területen is.<sup>204</sup>

Az autokefál érsekségek elterjedését a *notitiae episcopatum* listák alapján lehet nyomon követni. A második legrégebbi ilyen felsorolás a 650 körül keletkezett Epiphanius-notitia, amely a 33 teljes jogú metropolita mellett már 34 tituláris érsekséget sorolt fel.<sup>205</sup> Többségük közvetlenül Konstantinápoly közelében jött létre, ezzel is növelni kívánták a pátriárka tartotta zsinat tekintélyét. A pátriárka bennük szövetségest talált a metropolitákkal folytatott vitákban. Később különbséget tettek kisebb és nagyobb autokefál érsekségek között, az utóbbiak közé tartozott például Ciprus, Kijev vagy időlegesen Ohrid, de jure nem tartoztak a pátriarchátus kötelékébe, hanem pátriárkátus cím nélkül ugyan, de valójában pátriárka jelleggel működtek.<sup>206</sup>

Általában az alábbi három indok egyikének alapján adták meg a császárok, illetve a pátriárkák a püspökségeknek az autokefál érsekség jogállását. Egyrészt ezzel akarták egyházi téren is kiemelni egy település jelentőségét, másrészt a cím adományozásával kívánták megtisztelni az egyházmegyét vezető kiemelkedő püspököt, végezetül a székesegyházban őrzött, nagy tekintélynek örvendő ereklyével indokolták a püspökség rangemelését.<sup>207</sup> A megszerzett autokefál érseki jogokat el is lehetett veszíteni. A 10–11. század fordulója táján az athéni metropolita alá tartozó euriposi püspökség tituláris érseki rangot kapott. I. Alexios császár alatt viszont revízió alá vették a rangemelést és újra Athén *suffraganea* lett. VIII. Mihály császár alatt viszont véglegesen metropolia lett Euripos.<sup>208</sup>

A 10. században újra egyre több autokefál érsekség jött létre a bizánci egyház területén. Az ilyen érsekségek számának megnövekedése részben összefüggésben van a bizánci misszió előtérbe kerülésével.<sup>209</sup> A tituláris érsekségek számának növekedése különösen Dél-Itáliában figyelhető meg a 10. század második felében. A területen, amely nagyrészt bizánci fennhatóság alatt állt, már ezt megelőzően is működtek ilyen érsekségek. Ezek közé tartoztak

<sup>204</sup> LexMa. I. 1269–1270.

<sup>205</sup> Chrysos 263. és Beck 1959. 149.

<sup>206</sup> Beck 1959. 68.

<sup>207</sup> Chrysos 277.

<sup>208</sup> Beck 1959. 180.

<sup>209</sup> A 10. században például a pátriárka az Észak-Kaukázusban eredményes missziót folytatott, és ehhez kapcsolódva 914–916-ban megalapították az alán autokefál érsekséget. Hannick: Kirche und Orthodoxie im 10. Jahrhundert 26. Egy 11. századi jegyzék 82 metropoliat említ valamint 45 autokefál érsekséget. Bréhier 2003. 474.

a Trani-i és a bari görög érsekségek.<sup>210</sup> Dél-Itáliában a 10. század második felében és részben a 11. század első évtizedeiben világosan megfigyelhető egy érsekségalapítási hullám, amely több okra vezethető vissza. Az egyik ilyen Campaniában és Apuliában lévő kis longobárd fejedelemségek azon törekvése, hogy függetlenségüket az egyházszervezet segítségével is megerősítsék. A pápák szövetségest keresve a fejedelemségekben, támogatták ezt a folyamatot, és sorra érseki székhelyekké tették a fejedelemségek központjait.<sup>211</sup> Az új latin érsekségek létrejötte, a Pápaság jelenlétének erősödése a bizánci egyház rosszallását váltotta ki, ezzel elindult a görög és latin rítusú egyházszervezet közötti rivalizálás. Az új latin érsekségek alá a pápa olyan suffraganeus püspökségeket is rendelt, amelyek döntően görög nyelvű lakossággal rendelkező területen működtek. A capuai és a beneventói latin érsekség létrejöttére válaszul Nikephoros Phokas császár állítólag elrendelte a görög liturgikus nyelv kötelező használatát Itália bizánci fennhatóság alatt álló területén, és 968-ban megalapította a görög rítusú otrantói autokefál érsekséget.<sup>212</sup> A 983-ban megszervezett salernói latin érsekség alá a pápa három észak-kalabriai görög püspökséget (Bisignano, Cosenza és Malvito) is alárendelt. A görög hatóságok viszont el akarták kerülni, hogy idegen hatalom joghatóságot kapjon a bizánci themában, ezért a cosenzai püspököt autokefál érsekséggé téve kiemelték a salernói latin érsek fennhatósága alól.<sup>213</sup> A hatalmi vetélkedés eredményeként Apuliában is sorra hozták létre a görög autokefál érsekségeket, például 978-ban Tarentumban, 1005-ben Lucerában, 1010-ben Brindisiben és talán 1023-ban a korábban a beneventói érsekség alá tartozó Siponto is ide sorolható.<sup>214</sup> A gyors és komoly feszültségekkel terhes egyházszervezeti átalakulásokat gyakran nem is lehet már egyértelmű pontossággal rekonstruálni, de nyilvánvaló, hogy az új latin érsekségek joghatósági területének korlátozása érdekében a 10. század második felében Bizánc gyakran élt az autokefál érsekségek intézményének adta lehetőséggel. A tituláris érsekségek így megjelentek a latin-görög kereszténység határvidékén, a két rítus érintkezési területein, tehát az első ezredforduló táján bizonyosan Itália latin egyházjog alá tartozó vidékein is jól ismerték a tartomány és suffraganeus püspökök nélküli érsekségeket, mint a keresztény egyházszervezet egységét.

---

<sup>210</sup> Barira: Klewitz: Apulia 371–379.; Tranira: Klewitz: Apulia 401–402.; LThK. X. (Freiburg, 1965.) 305–306.

<sup>211</sup> Klewitz: Apulia 346–361.

<sup>212</sup> Falkenhausen 1967. 148–149.

<sup>213</sup> Falkenhausen 1967. 149–150.

<sup>214</sup> Falkenhausen 1967. 151–156.

A 10. század végén a tituláris érsekség intézménye megjelent Rómától északra is. 988-ben II. Ottó császár bizánci feleségének, Theophanunak kezdeményezésére III. Ottó görög származású nevelőjének, Johannes Philogathosnak XV. János pápa érseki címet akart adni. Mivel azonban nem volt üresedésben ilyen méltóság Itáliában, ezért a piacenzai püspökséget kiemelve a ravennai provinciából, bizánci mintára autokefál érsekséggé téve, élére állította a császárné patronáltját. Az oklevelekben 989 januárja és 996 vége között érsekként szereplő<sup>215</sup> Johannes Philogathos azonban a III. Ottó által támogatott V. Gergely pápával szemben ellenpápaként lépett fel, és ezért a császár kegyetlen bosszút állva kivégeztette.<sup>216</sup> A pápa pedig 997-ben az „iniuste” és „contra canones” létrehozott piacenzai érsekséget visszaminősítette Ravenna suffraganeusának.<sup>217</sup> Jóllehet szűk egy évtizedig működött Piacenzában az autokefál érsekség, emléke az érsekéhez kötődő események miatt nem veszett feledésbe.

A latin egyházszervezet, mint a piacenzai megszüntetésénél hangoztatták, nem tekintette a kánoni előírásokkal összeegyeztethetőnek a provincia nélküli érsekségeket. Ennek ellenére a latin egyházszervezet kora középkori sokszínűségében, elsősorban a perifériális területeken, megtalálhatók az ilyen típusú érsekségek. Az első ilyen a Róma fennhatósága alatt kiépülő angol egyházszervezetben jött létre. 601-ben Nagy Szent Gergely pápa az angliai misszióval megbízott Ágoston püspökhöz írt levelében két érseki tartomány felállítását kezdeményezte, amelyek közül az egyiket Londonban, a másikat Yorkban kellett volna létrehozni.<sup>218</sup> Ez volt az első alkalom, hogy a pápa egy missziós területen érseki provincia konkrét felállításáról rendelkezett.<sup>219</sup> Végül azonban csupán egyet, azt is a kenti királyság székhelyén, Canterburyben tudtak megszervezni.<sup>220</sup> Yorkban az érsekség csak jóval később, 735-ben jött létre bizonyosan Róma jóváhagyásával, mivel már az első érsek palliumot kapott a pápától. A második angol érsekségnek azonban nem szerveztek tartományt. Canterbury és York főpapjainak joghatósága sem volt pontosan elhatárolva. A 10. században mindkét érsek

<sup>215</sup> Schwartz, G.: Die Besetzungen des Bistümer Reichsitaliens 951–1122. Leipzig, 1913. 189.

<sup>216</sup> LThK. VIII. (Freiburg, 1963.) 490.; Zimmermann, H.: Papstabsetzungen des Mittelalters. Wien – Köln, 1968. 106.; Bayer 1991. 340.;

<sup>217</sup> Fried, J.: Kaiserin Theophanu und das Reich. In: Köln. Stadt und Bistum in Kirche und Reich des Mittelalters. Festschrift für Odilo Engels zum 65. Geburtstag. Hg. Vollrath, Hanna – Weinfurter, Stephan. Köln – Wien, 1993. 181.

<sup>218</sup> MGH. Epistolae II. Berlin, 1957. 312–313.

<sup>219</sup> Kempf 1978. 45–47.

<sup>220</sup> Haiger 2001. 317.

tevékenysége egész Angliára kiterjedt, és csak a normann hódítás után kezdték meg York önálló provinciájának kialakítását, és 1070-ben szervezték meg az első suffraganeus püspökségét Durhamben.<sup>221</sup>

A latin kereszténység északi peremvidékén is több mint egy évszázadig működött egy provincia nélküli érsekség. 826-ban Ansgar Corvey-i bencés szerzetest bízták meg az északi területek missziójával. Az ő tevékenységére építve valósították meg Nagy Károly tervét, hogy északon is egy érsekséget hozzanak létre. 831-ben a dienedhofeni zsinaton a pápa vagy vikáriusa jóváhagyásával Hamburg székhellyel érsekséget alapítottak, amely élére Ansgar került. A pápai megerősítést bizonyítja, hogy Ansgar palliumot kapott. Hamburg missziós jellegét mutatja, hogy nem szerveztek köré provinciát.<sup>222</sup> 845-ben Hamburgot lerombolták, Ansgarnak menekülnie kellett és 847-ben a mainzi zsinaton az üresedésben lévő, a kölni érsekség alá tartozó, brémai püspökséggel kárpótolták őt. A kölni érsek azonnal tiltakozott. Az ügyben I. Miklós pápa döntött és 864. május 31-én kiadott bullájában és Lajos királyhoz írt levelében újra létrehozta a hamburgi érsekséget és egyesítette vele Brémát.<sup>223</sup> A pápa most is tudomásul vette azt, hogy nem alakítottak az érsekség köré provinciát. Hamburg-Bréma alá majd csak az I. Ottó-féle misszió keretében 948-ban szerveztek suffraganeusokat.<sup>224</sup>

Metód érsekségéhez sem tartozott kezdetben alárendelt püspökség. A 869-ben alapított pannóniai érsekség alá sem rendelték püspökséget. Metód 880-ban, már mint morva érsek, az

---

<sup>221</sup> LThK. X. (Freiburg, 1965.) 1291–1292. A normann hódítást követően kezdték meg Angliában a püspökségi szervezet átalakítását a kontinentális gyakorlatnak megfelelően. Erre lásd Böhmer, H.: Kirche und Staat in England und in der Normandie im XI. und XII. Jahrhundert. Leipzig, 1899. 42–44. és 91–92. Kiss G. viszont tagadja, hogy York provincia nélküli érsekség lett volna és szerinte a 9. század második felében négy egyházmegyéből állt a tartomány, amelyből kettő a dán betörések következtében megszűnt. Kiss 2011. 272. 18. jegyz.

York 1060 előtti suffraganeusai nagyon kérdésesek. 1072-ben Canterbury és York vitájában a két érsekség között az a megállapodás született, hogy York korábbi vélelmezett suffraganeusai helyett megkapja a Skócia feletti joghatóságot illetve York nem terjeszkedhet ezt követően déli irányba. Barlow, F.: The English Church 1066–1154. London, 1979. 38–39. York a vitában nagy valószínűséggel pozíciójának erősítése érdekében hivatkozott egykori állítólagos suffraganeusaira, azok tényleges létezése igen problémás. Az angol egyháztörténeti szakirodalom látványosan kerüli a kérdésben való állásfoglalást. Például Blair, J.: The Church in Anglo-Saxon Society, Oxford, 2005. Mindez alapján bizonyos, hogy a kontinentális gyakorlatnak megfelelő suffraganeus püspökségekkel csupán a 11. század végétől, 12. századtól beszélhetünk York esetében.

<sup>222</sup> Seegrün 1967. 24–26.; Wavra 1991. 252–254. és 281–282.

<sup>223</sup> JL. 2758.; MGH. Epistolae VI. München, 1978. 291–292.; Seegrün 1967. 34–36.; Wavra 1991. 256–257.

<sup>224</sup> Fuhrmann 1967. 393.; Seegrün 1967. 44–46.; Wavra 1991. 258.



Industriae tuae bullában VIII. János pápától kapott jogot püspökök ordinálására és név szerint csupán egyetlen suffraganeus egyházmegyéjét ismerjük, a nyitrai püspökséget.<sup>225</sup>

Nagyon tanulságos a sipontói érsekség korai története Apulia északi részén. Eredendően a 10. század végén alapított püspökség a beneventói érsekség alá tartozott. A 11. század elején a görög világi fennhatóság ellen a püspökség területén felkelés bontakozott ki, amelyet a pápák támogattak. Ezért 1034-ben IX. Benedek pápa önálló latin érsekséget hozott létre.<sup>226</sup> Az új érsekség, amely alá nem szerveztek püspökségeket, azzal a céllal jött létre, hogy a latin egyház főhatóságát erőteljesebben biztosítsa, mint azt korábban a beneventói érsekség tette. A felkelést végül leverték a bizánciak, és az érsekség teljes egészében görög befolyás alá került. Ezért IX. Leó<sup>227</sup> és IX. István<sup>228</sup> pápák beneventói érsekségtől való függését nem változtatták meg. II. Sándor pápa erősítette meg újból 1064-ben az érsekség önállóságát, de továbbra sem szerveztek provinciát köré.<sup>229</sup> Siponto így a 11. század második felében a pápák jóváhagyása mellett latin rítusú tituláris érsekségként funkcionált. Az érsekség alá a 12. század elején II. Paschalis pápa szervezett egy suffraganeus püspökséget.<sup>230</sup>

A 11. század végén Észak-Hispánia egyházigazgatásának újjászervezése alkalmából is létrejött egy provincia nélküli érsekség, amikor Katalóniában 1090–1091-ben visszaállították Tarragonas érseki jogait, bár röviddel utóbb a Vic-i püspökséget rendelték alá.<sup>231</sup> A felsorolt példák azt mutatják, hogy a latin kereszténység területén, elsősorban a peremterületen, ahol még az egyházszervezet kiépülőben, alakulóban volt, nem voltak ismeretlenek a provincia, és így suffraganeus püspökségek nélküli érsekségek. A latin rítusú egyházszervezet és a nyugati egyházi jog Bizánccal ellentétben nem definiálta ugyan a tituláris érsekségek intézményét, de a határterületeken hosszú időn keresztül elfogadta azokat. A Pápaság is kapcsolatot talált velük, tehát valójában Róma tudtával, elismerése mellett működtek a 11. század végéig. A 11. században Magyarország is kiépülőben lévő egyházszervezetével a latin rítusú kereszténység határterületéhez tartozott és egyházszervezete sok vonatkozásban erősen magán viselte a

<sup>225</sup> Grivec: Konstantin und Method 89–92. és 113–120.; Eggers: Das Erzbistum des Method 64–67.; H. Tóth I.: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. Szeged, 2003.<sup>2</sup> 131–133.

<sup>226</sup> JL. 4122.; JL. 14233.

<sup>227</sup> JL. 4209.

<sup>228</sup> JL. 4383.

<sup>229</sup> Klewitz: Apulia 362–366.

<sup>230</sup> II. Paschalis a Vieste-i püspökséget rendelte az érsekség alá. Klewitz: Apulia 363–366. ; Servatius: Paschalis II. 97.

<sup>231</sup> Erdmann 1928. 8.

missziós jegyeket. Így az analógiák alapján azt állíthatjuk, hogy a missziós jellegből és a perifériás fekvésből következően itt sem zárkozhatunk el egy tituláris, címzetes érsekség létrejöttének feltételezésétől. Különösen azért sem, mert az ország a bizánci egyházjog határvidékén helyezkedett el, érhatték onnan is közvetlen ösztönzések. Magyarországon a 11. század elején jelen volt a görög kereszténység, bár leginkább a szerzetességen belül kapott lehetőséget. Bizánci-magyar kapcsolattartások eredményeként pontosan ismerhették a 11. század elején a görög egyházszervezetbe tartozó autokefál érsekségeket.

A tituláris érsekség intézményének közvetítőjeként Itália is bizonyosan számba vehető. A magyar egyházszervezet 11. századi alapvetésében köztudottan nagy szerepük volt Szent Adalbert tanítványainak, akik fontos posztokat nyertek el a frissen alapított egyházmegyék és apátságok élén. Különösen igaz ez Asztrik személyére, aki első kalocsai érsekként nyilvánvalóan hatással volt Szent Istvánra és befolyásolhatta saját új egyházmegyéjének kialakításakor. Adalbert tanítványaival két alkalommal is Prágából Itáliába menekült. Első útja alkalmával Montecassinóban kívánt kíséretével letelepedni,<sup>232</sup> de végül Rómába, a Szent Elek és Bonifác-monostorba költözött.<sup>233</sup> Mindkét szerzetesi közösségnek komoly bizánci kapcsolatai voltak. Montecassino annak a területnek közelében feküdt, ahol sorra jöttek létre a 10–11. század fordulóján a latin – bizánci rivalizálás eredményeként, hol a pátriárkától, hol pedig a pápától kiinduló kezdeményezésre az érsekségek, köztük több tituláris érsekség. A Szent Benedek alapította monostorba, az ezredforduló táján rendszeresen befogadásra találtak keleti szerzetesek is,<sup>234</sup> így nem lehetett ott ismeretlen a keleti kánonjog és az egyházszervezet. Adalbert és környezetének Rómában menedéket adó monostor szintén nagyon szoros

---

<sup>232</sup> Hóman: Magyar történet I. 173.; Barbatti, B.: Der heilige Adalbert von Prag und der Glaube an den Weltuntergang im Jahre 1000. In: Archiv für Kulturgeschichte 35 (1953) 126–128.; Bosl, K.: Adalbert von Prag – Heiliger an einer europätschen Zeitwende. In: Bosl, K.: Böhmen und seine Nachbarn. München – Wien, 1976. 130–134.; Györffy: István király 142.

<sup>233</sup> Schreiber, G.: Byzantinisches und abendländisches Hospital. In: Byzantinische Zeitschrift 24 (1943) 118–119.; Michel, A.: Die griechischen Klostersiedlungen zu Rom bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. In: Ostkirchliche Studien 1 (1952) 44–45.; Eickhoff 1994. 45.

<sup>234</sup> Montecassino kapcsolódási pont volt a keleti és a nyugati kultúra között. A monostorban jelen volt a görög liturgia, és a 10–11. század fordulóján időlegesen görög szerzetesek is éltek benne. A híres görög remete, Nilus is két alkalommal járt Montecassinóban. A monostor még az egyházzszakadás után is kapott adományokat a bizánci császártól. Michel: Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost 152–154. és 171.; Derwich: Die Beziehungen zwischen dem östlichen und westlichen Mönchtum 2005. 72.

kapcsolatban állt a bazilita szerzetességgel.<sup>235</sup> Róma és Itália az első ezredforduló idején nagyon nyitott volt a keleti kereszténység irányába. A kortársak nagy tisztelettel és érdeklődéssel tekintettek például a keleti szerzetesség felé.<sup>236</sup> Mindebből következik, hogy a két részletben, közel öt esztendőn át Itáliában élő Adalbert és környezete, közöttük Asztrikkal, bizonyosan megismerte a provincia nélküli érsekség intézményét. Az Itáliából Magyarországra kerülő Adalbert tanítványok, a bizánci egyházjog felé nyitottak voltak. Az alakuló, missziós jelleget mutató, perifériás helyzetben lévő, kiépülő egyházszervezet számára ők is közvetíthették az érseki rangú, de a meglévő egyházkormányzati egységet nem megbontó autokefál érsekségek kialakításának lehetőségét.

A 10–11. század fordulója Közép-Európában a krisztianizáció felgyorsulásának időszaka. Rövid néhány év különbséggel jelentős, nem egyszer egymással párhuzamos térítő tevékenység vette kezdetét. A térségbe induló korábbi misszióval ellentétben ezeknek már határozott céljuk volt, hogy szilárd egyházszervezetet is kiépítsenek. Mindez Róma, a Német Császárság és a helyi uralkodó dinasztiák támogatásával történt. A Pápaság a tekintélyét, a Piastok és az Árpádok a katonai háttérrel biztosították ezekhez az akciókhoz. A misszió fontosságát és kitűzött célját, az egyházszervezet kiépítését, úgy is nyomatékosítani akarták, hogy a korábban a régióban működő térítőpüspökség helyett a térítést vezető személynek érseki rangot adtak. Ezekhez a missziós érsekségekhez természetesen nem tartozott még állandó székhely és pontosan körülírt joghatósági terület, tehát egyfajta tiszteletbeli metropolita jogkörrel rendelkezettek. Az érsekként működő misszionárius a Pápaságtól, mint az érsekségek alapításának jogával bíró auctoritástól nyerte felhatalmazását. A missziós érsekek felbukkanása a terület krisztianizációjában bizonyos fokig előkészítette az érseki igazgatás alatt álló önálló egyházszervezet kiépülését a régióban.

---

<sup>235</sup> Vita van a szakirodalomban, hogy a római császári palota közelében álló monostorban együtt éltek-e bencés és bazilita szerzetesek, vagy csupán az istentiszteletra jártak be ide a görög rítusú szerzetesek. A kettős rítusú, vegyes monostor elképzelését vallja: Bosl: *Das Kloster San Alessio*: 20–21.; Eickhoff 1994. 31–33.; Claussen: *Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 186–222.*; Huschner: *Transalpine Kommunikation im Mittelalter* 497. A magyar szakirodalomban pl. elfogadta: Komjáthy M.: *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái* Komjáthy M.: *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái*. In: *Levéltári Közlemények* 26 (1955) 39. A bencés és a bazilita együttélést elutasítja: Wenskus: *Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt* 146.; Sansterre: *Le monastère des Saints-Boniface et Alexis* 493–506.; Derwich: *Die Bezeihungen zwischen dem östlichen und westlichen Mönchtum* 73–75.; A magyar szakirodalomban pl. elutasítja: Bogyay: *Břevnov és a magyar misszió* 199.

<sup>236</sup> Berschlin: *Griechisch – lateinisches Mittelalter* 255.

Az első érseki címmel bíró misszionárius Szent Adalbert féltestvére, Radim-Gaudentius volt. 999. december 2-án a farfai és a római Szent Kozma – Damján-monostor vizzályának lezárása érdekében Rómában kiadott oklevél tanúi és aláírói között szerepelt Gaudentius, mint aki Szent Adalbert érseke volt.<sup>237</sup> 999. decemberében még nem működött Szent Adalbert titulus alatt állandó székhelyű érsekség. A kutatás egy része Gaudentius címében, amely Adalbert sírhelyére, Gnieznóra utalhat, az új, lengyel érsekség felállításának előkészítését látja. A titulus jelentheti azt is, mint később Querfurti Brúnó esetében is megfigyelhető, hogy egy állandó székhely nélküli, Adalbert hajdani tevékenységi területére működési jogot kapó térítő érsekség élére nevezték ki Gaudentiust valamikor 999 őszén.<sup>238</sup> Gaudentius érseki címe közvetlenül kapcsolódott így Adalbert missziós tevékenységéhez. Gaudentius csak 1000 tavaszán, a gnieznói érseki tartomány felállítása alkalmával kapott provinciát. Egy alapvetően tituláris jellegű, missziós érsekből lett teljes jogú, tartománnyal és alávetett püspökségekkel rendelkező metropolita.

Gaudentius érseki megbízása nem egyedülálló. 1002 őszén Querfurti Brúnó, Pereumban élő remete társaival, lengyelországi térítésre indult. Brúnó Rómába utazott, hogy II. Szilveszter pápa támogatását elnyerje. A pápa engedélyt adott Brúnó számára, hogy a pogányok között térítsen, érsekké nevezte ki és Rómával való kapcsolat kifejezéséért palliumot adományozott neki.<sup>239</sup> Brúnó végül 1004 augusztusában, II. Henrik császár jelenlétében Merseburgban Tagino magdeburgi érsekkel szenteltette magát érsekké.<sup>240</sup> Nyilvánvaló, hogy ezzel a pápa után a császár és a német birodalmi egyház keleti térítésben

<sup>237</sup> „Gaudentio archiepiscopo sancti Adalberti...” illetve „† Gaudentius archiepiscopus sancti martyris interfui et subscripsi...” Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1–2. (MGH. DD. O. II/1–2.). Berlin, 1956.<sup>2</sup> 768–769. (339. old.)

<sup>238</sup> Althoff: Otto III. 133–134.; Labuda, G.: Gaudentius. In: LexMa. IV. 1142.; Labuda 2001. 20–21. A lengyel szakirodalom korábban jórészt Gaudentiusban Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem 999-ben Rómába az érsekség felállítása érdekében kiküldött követét, és egyben érsek jelöltjét látta. Felvetődik azonban, hogy a fejedelem nem Gaudentiust, hanem a lengyel területeken működő térítőpüspökség vezetőjét, Unger püspököt akarta volna a létrehozandó érsekség vezetőjének. Az érsekség megalapítása érdekében azonban megtette a kompromisszumot és elfogadta Gaudentius személyét Gniezno élén. Strzelczyk 1996. 159–161.; Strzelczyk.: Polen, Tschechen und Deutsche 57–58. Újabban Gaudentius címének térítőérsek jellegét hangsúlyozzák. Gawlas 2002. 202.; Wyrozumski 2002. 286–287. A cím megítélése nagyban függ attól, hogy a gnieznói érsekség megalapítását egy jól előkészített aktus, vagy részben inkább rögtönzések eredményének tartjuk.

<sup>239</sup> Voigt 72–76.

<sup>240</sup> Voigt 85–86. és 92–93.

szerepet vállaló főpapjának támogatását is elnyerte. Querfurti Brúnó így székhely nélküli, de pallium viselésre jogosult missziós érsekként téríthetett. Két szakaszban Magyarországon, majd Kijevben és a besenyők között is működött. Tudunk arról, hogy 1008-ban érsekként missziós püspököt szentelt fel és küldött ki Svédországba.<sup>241</sup>

A térségben további missziós, tehát alapvetően tituláris jellegű érsekek működéséről maradtak ránk információk. Petrus Damiani Vita Romualdi 39. fejezetében arról számol be, hogy Querfurti Brúnó halála után a pereumi remeteközösség újabb térítést indított Magyarországra. A remeteközösség vezetője, Romuald pápai engedéllyel 24 szerzetest küldött ki, akik közül kettőt érsekké szenteltetett, tehát 12–12 fős missziós csapat élén állt egy-egy érsek.<sup>242</sup> Querfurti Brúnó és a Romuald tanítványok magyarországi térítése azért is figyelemre méltó, mert olyan területen misszionáltak érsekként, ahol már 1001 óta Esztergomban érsekség működött suffraganeus püspökségekkel. Az esztergomi metropolita joghatósága mellett „megfért” még egy-egy tituláris, „ad personam” érseki ranggal rendelkező missziós érsek a 11. század elején, sőt párhuzamosan egyszerre kettő is működhetett.

Hartvik-féle legendára visszamenő hagyomány szerinti az első kalocsai érsek, Asztrik esetében sem kizárható, hogy már korábban, missziós társaihoz hasonlóan tiszteletbeli érseki címet nyert el még mielőtt Kalocsa élére került volna. A Passio Sancti Adalberti Asztrikra vonatkozóan elmondja, hogy Adalbert püspök először meseritzi apáttá tette, majd „qui /Asztrik/ postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est”. A Sobottin helynév azonosítása és értelmezése régóta vitatott és különböző javaslatokat fogalmaztak meg a kutatók. A magyar szakirodalom annak megfelelően, hogy kalocsai vagy esztergomi érseknek tekinti Asztrikot, Kalocsát vagy Esztergomot<sup>243</sup> lát a vitatott helynévben, de megfogalmazódott olyan vélemény,

<sup>241</sup> Lotter, F.: Brun von Querfurt. In: *LexMa*. II. 755–756.

<sup>242</sup> Gombos III. 2573. (5083.); Voigt 279. A Romuald-legenda ugyan nem említi a két érsek felszentelésének pápai engedélyét, de mivel a pereumi monostort szoros kapcsolat fűzte Rómához, így biztos, hogy a szintén Pereumból induló Querfurti Brúnóhoz hasonlóan Romuald is a pápa jóváhagyásával szenteltette érsekké a magyar misszió vezetésével megbízott társait.

<sup>243</sup> A kalocsai érdekeltségű kutatók a veszprémvölgyi alapítólevélben a Csepel-sziget a Duna bal partján említett Soboti helynév alapján Sobottin-t a kalocsai Sárközzel azonosítják, így például újabban Török 1999. 11. Karácsonyi János alapján Sobottin-ban Colocin (Kalocsa) nevének elrontott alakját látják, pl. Udvardy 1991. 16. Györffy Gy. és nyomában mások Esztergomnak a Garam torkolatával szemben lévő területével azonosítják, ahol szombati napon tartották a vásárt és a hajón Németországból érkező kereskedők vámoló helye volt. Györffy: István király 97. és 153. Ezt fogadja el a Sobottin név historiográfiáját áttekintő Thoroczkay Gábor is. Thoroczkay: Sobottin 28–32. Problémás, hogy miért lenne két elnevezése Esztergomnak a 11. században Németországban. A Gran mellett miért használták volna az

hogy a név egy elenyészett morvaországi érseki központ emlékét őrzi.<sup>244</sup> A német szakirodalom ezzel szemben nem egy érsekség székhelyét látja Sobottin-ban, hanem azt a helyet, ahol Asztrikot érsekké szentelték. Sobottint azonosították a Sziléziában, a korabeli lengyel és német határvidéken fekvő Zobten-heggyel, amelyet lengyelül Sobota-nak neveztek, és úgy tartják, hogy III. Ottó átvonult a területen, amikor 1000 tavaszán Gnieznóba, Szent Adalbert sírjához zarándokolt. A császár kíséretében voltak mártírhalált halt mesterük szentté avatásán jelen lenni akaró tanítványok, köztük Gaudentius érsek és Asztrik, akit aztán Sobottinnál érsekké szenteltek, de a felsorolt korabeli példákhoz hasonlóan nem jelöltek ki számára állandó székhelyet, hanem missziós jellegű lett tisztsége.<sup>245</sup>

A Sobottinnal kapcsolatos azonosítási kísérletek egyike sem hozott megnyugtató eredményt. Az utóbbi években Thoroczkay Gábor azt is kétségbe vonta, hogy a császár egyáltalán érintette Gnieznóba menet a szóba hozott területet.<sup>246</sup> III. Ottó gnieznói itineráriumát Merseburgi Thietmár krónikája alapján<sup>247</sup> lehet nagy vonalakban rekonstruálni. Regensburgból Zeitzba, onnan Meissenbe, majd a Milzen-területen keresztül vonult III. Ottó, és a Bobr (németül Bober) és a Sprotte folyók összefolyásánál fekvő Iluánal (németül Eulau/Sprottau, lengyelül Szprotawa) találkozott Vitéz Boleszláv lengyel fejedelemmel, onnan pedig közösen vonultak tovább Gnieznóba. A Sobottinnal összefüggésbe hozott sziléziai Sobota helység innen 60 km-re délebbre fekszik. Nehezen illeszthető tehát be ez a kitérő III. Ottó útvonalába. Kérdés azonban, hogy egyáltalán azonosítható-e egy mai helynévvel a 11. században említett névalak, illetve pontosan maradt-e ránk a helynév? A kérdéses névalakot szerepeltető Passio S. Adalberti ugyan 11. századi, így kortárs forrás, tehát megbízhatóbbnak tarthatjuk információit. A mai formában ránk maradt munka eredeti változatát Szászországban írták, majd Lengyelországban átdolgozták és a ma ránk maradt szöveg összeállítója egy

---

esetleges szláv eredetű Sobottint is. Vitatható, hogy egy egyházi szerző miért nevezte volna a magyar egyház központját, az érseki székesegyházat magába foglaló vár helyett, egy mellékes, kereskedők által használt településrész után.

<sup>244</sup> Püspöki: Piacok és vásárok 48–49.

<sup>245</sup> Lásd például Reg. Imp. II. 744–745.; Uhlirz, M.: Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Otto II. und Otto III. II. Berlin, 1954. 318–319. és 566–571.; Wolter 1988. 190.; Třeštík 2000. 114.

<sup>246</sup> Thoroczkay Ferdinandy M.: III. Ottó, a szent császár. (Budapest, 2000.) című könyve alapján rekonstruálja III. Ottó útját és úgy gondolja, hogy Sobottin, Zobten-hegy több mint 100 km-re délebbre fekszik a feltételezett útvonaltól. Thoroczkay: Sobottin 28. A gnieznói utazásra lásd még Holtzmann: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit 360–361.; Althoff: Otto III. 137.

<sup>247</sup> Thietmar Chronicon 183. (IV. 45.)

délnémet klerikus lehetett.<sup>248</sup> Mindebből következik, hogy kortárs jellege ellenére sok áttételen keresztül ad információkat az eseményekről és a benne szereplő kevésbé ismert földrajzi nevek esetében különösen fennáll az elírás, illetve a torzulás lehetősége. Így, véleményem szerint, nem lehet megnyugtatóan azonosítani a szövegben – vélhetőleg romlott alakban – ránk maradt Sobottint.

A német szakirodalom „qui (Asztrik) postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est” megfogalmazásban Asztrik felszentelési helyét és nem érseki tevékenységének központját látja. Thoroczkay Gábor filológiai vizsgálata megerősíti ezt az értelmezési lehetőséget, bár álláspontja szerint „Magyarországon történt püspöki (érseki) felszentelésének helyszínére utalhat, ez pedig történelmi okokból csak Esztergom lehetett...”<sup>249</sup> Véleményem szerint viszont nem lehet kizárni, hogy Asztrik, hasonlóan, mint fentebb felsorolt kortársait, székhely nélküli érseki rangot kapott, amellyel önálló missziós tevékenységre kapott felhatalmazást a régióban. Mindez feltételesen köthető az 1000 esztendőre, s talán III. Ottó gnieznói zarándoklatának idejére. A császár útban Rómából Lengyelországba hosszan időzött Regensburgban,<sup>250</sup> és nyilvánvalóan tárgyalt Henrik bajor herceggel, Szent István sógorával. Minden bizonnyal a lengyel krisztianizációs tervekhez kapcsolódva szóba került István országának kérdése is, a magyar misszió támogatásának lehetősége. Nem kizárt, hogy a Regensburgban történt egyeztetések egyik következménye volt, hogy Gaudentius érsek példájából kiindulva Adalbert másik tanítványát, Asztrikot is érsekké szentelték.

Szent Adalbert tanítványainak jelentős szerepük volt a magyar egyházszervezet kialakításában. Ehhez a körhöz tartoznak a forrásokban Asztrik és Anasztáz név alatt felbukkanó személyek, akiket a 12. század elején, tehát működésük után egy évszázaddal keletkezett Hartvik-féle István-legenda már egy személynek tekintett. Az Asztrikra és Anasztázra vonatkozó forrásokat a magyar kereszténység kezdeteit vizsgáló szerzők többször összevetették. Az elmúlt évtizedekben például Györffy György,<sup>251</sup> Püspöki Nagy Péter,<sup>252</sup> Thoroczkay Gábor<sup>253</sup> és Múcska Vincent.<sup>254</sup> A két név alatt említett személy életpályájának

<sup>248</sup> A forrás keletkezéstörténetét összefoglalta Thoroczkay: Sobottin 23–24.

<sup>249</sup> Az „ad + helynév” összetétel soha sem jelentette a felszentelés alkalmával birtokolt egyházat. Thoroczkay: Sobottin 30–32.

<sup>250</sup> Holtzmann: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit 360.; Althoff: Otto III. 137.

<sup>251</sup> Györffy 1969. 199–210.

<sup>252</sup> Püspöki: Piacok és vásárok 43–50.

<sup>253</sup> Thoroczkay: Kalocsa XXII – XXV. (57–61.)

<sup>254</sup> Múcska 2005. 10–18. 25–26.

több olyan állomása van, amely megerősítheti Hartvik győri püspöktől eredeztethető azonosításukat. Ha azonban végigtekintünk a két névvel kapcsolatba hozott eseményeket és az általuk betöltött egyházi tisztségeket, akkor erősen kételkednünk kell abban, hogy ennyi tisztség ellátása „beleférhet” egy ember életútjába, illetve a 11. század elején ilyen gyorsan váltották volna tisztségüket egy terület krisztianizációjában meghatározó szerepet kapó klerikusok. A tisztánlátást nehezíti, hogy a korszak névhasználata sincs kellőképpen feldolgozva. Asztrik és Anasztáz Hartvikra visszamenő azonosítását valló kutatók ellenében többen, két vagy több személyt látnak a forrásokban ezen nevek alatt szereplőkben. Nem kizárt, hogy Adalbert környezetéhez tartozhatott egy Anasztáz nevű szerzetes, aki előbb feltehetően a Prága melletti Břevnov-i monostor apátja volt és onnan kerülhetett Szent István udvarába, és őt tették meg Pannonhalma első apátjának.<sup>255</sup> Adalbert környezetében talán Anasztázként szerepelt egy másik klerikus is, akit ennek következtében az elkülönítés szándékával világi néven, Asztrikként is említettek. Adalbert Asztrik-Anasztázt meserítzi apáttá tette, majd utóbb székhely nélküli érsekké szentelték. Asztrik-Anasztáz a magyarok között az ezredfordulótól kezdve missziós érsekként térített és emellett diplomáciai feladatokat is kapott az uralkodótól. Így 1007-ben Anasztázként említve a magyarok érsekeként (Ungrorum archiepiscopus) képviselte Istvánt a frankfurti zsinaton, ahol megtárgyalták a bambergi püspökség alapítását.<sup>256</sup> 1012-ben pedig részt vett, mint Aschericus Ungarorum archiepiscopus a bambergi székesegyház felszentelésén.<sup>257</sup> Asztrik – Anasztáz magyarok érsekeként említése nem azt jelenti, hogy ő az egyetlen magyar érsek, így nem kell benne feltétlenül az 1001-ben alapított Esztergom vezetőjét látni. A megnevezés származhatott onnan, hogy eredendően érseki megbízása missziós jellegű volt és így állandó székhely nem társult tisztségéhez. Másrészt kifejeződhetett benne az is, hogy a két jelentős német egyházi eseményen általában képviselte a magyar egyházat, így nem törekedtek arra, hogy világosan elkülönítsék Esztergomtól. A címzésben egyszerűen azt kívánták érzékeltetni, hogy ő a magyarok közül érkezett Frankfurtra, illetve Bambergbe. Az utóbbit erősíti, hogy

---

<sup>255</sup> Pl. Veszprémy L.: Szent Adalbert és Magyarország. In: *Ars Hungarica* 1998. 328–329.; Múcska 2005. 25–26.

<sup>256</sup> DHA. I. 43.

<sup>257</sup> „Altare ante criptam consecravit Aschericus Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti.” MGH. *Scriptores XVII*. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1856. 636.; Gombos II. 842. (1950.)



1050/1-ben György kalocsai érseket Lotharingiában szintén a magyarok érsekének nevezik,<sup>258</sup> pedig bizonyos, hogy akkor már mindenképpen két érsekség működött Magyarországon.

Anasztáz és Asztrik nevű klerikusok életpályája rekonstruálásánál komoly gondot jelent, hogy mindkét név alatt említenek a 11. század elejére vonatkozóan esztergomi érseket,<sup>259</sup> Asztrik-Anasztáz név alatt pedig kalocsai érseket.<sup>260</sup> A 11. század közepén keletkezett Vita Emmerami szerzője, Arnold beszámol arról, hogy 1025/1030 táján a Dunán lehajózva felkereste Anasztáz érseket.<sup>261</sup> A középkorban Esztergom és Kalocsa egyaránt Duna melletti érseki központnak számított. A hajóút leírása azonban bizonyossá teszi, hogy Arnold Esztergomban találkozott Anasztáz érsekkel. A forrás jellegéből és a személyes találkozóból származó információból következik, hogy a 11. század első harmadában egy Anasztáz nevű érsek kormányozta Esztergomot. Esztergom első két érsekének személyéről a pannonhalmi alapítólevél tesz említést. Az érsekség élére 1001-ben az alapításkor egy Domonkos nevű pap került, akit röviddel utána egy Sebestyén nevű érsek követett.<sup>262</sup> Sebestyén halála után kerülhetett Esztergom élére – valamikor az évezred első évtizedének végén – Anasztáz.<sup>263</sup> Kalocsáról Esztergomba való áthelyezés, mint fentebb érintettük, a korszakban nem jöhet szóba, tehát Anasztáz esztergomi érsek az e néven említett pannonhalmi apáttal lehet csak azonos.

Asztrik missziós érsek működési területét valahol a Dél-Dunántúlon, illetve a Duna Tolna és a Szerémség közötti szakaszán kell keresnünk a 11. század első évtizedében.<sup>264</sup> Az esztergomi érseki tartomány felállításakor a Dunántúl északi és középső területén – Veszprém, Győr és Esztergom – jöttek létre az egyházmegyei központok. A pécsi püspökség 1009-es felállítása bizonyossá teszi, hogy a Dél-Dunántúlon és a Duna túlsó partján 1001 és 1009 között István elindította a térítést. Querfurti Brúnó missziós érsek szintén ezen a vidéken működött.

<sup>258</sup> „Georgio Colociensis ecclesiae Ungrorum archiepiscopo...” Gombos II. 1451. (3427.)

<sup>259</sup> Asztrik esztergomi érsekségére a 11. század végén keletkezett nagyobbik István-legendá SRH. II. 383. Anasztáz érsekségére lásd lentebb Arnold, regesburgi szerzetes beszámolóját. Gombos I. 308. (689.)

<sup>260</sup> Hartvik-féle István-legendá SRH. II. 412.

<sup>261</sup> Gombos I. 308. (689.)

<sup>262</sup> A két érseket említi a pannonhalmi alapítólevél. DHA. I. 39. és 41. Györfly György Sebestyént azonosítja Radlával, Szent Adalbert tanítványával. Györfly 1969. 212–213. Ezt Thoroczkay Gábor kétségesnek tartja. Thoroczkay: Érsekek 11–12. és 15.

<sup>263</sup> Természetesen nem lehet kizárni, hogy az 1007-ben Frankfurtban magyarok érsekésként említett Anasztáz vele azonos és nem pedig az akkor missziós főpapként működő, majd 1012 Bambergben említett Asztrik (-Anasztáz) érsekkel.

<sup>264</sup> Asztrik dél-dunántúli térítésére például Györfly 1969. 215–216.; Kristó: Pécsvárad 316.

A 11. század első évtizedében így Asztrik tevékenységét is ide lokalizálhatjuk. Megerősíti ezt a nagyobbik István-legenda, amely szerint Asztrik után Brúnó lett Pécsvárad apátja. A két misszionárius tevékenysége talán valamilyen formában összekapcsolódott, párhuzamosan folyhatott vagy inkább egymást követte. Asztrik és Querfurti Brúnó térítése, így előkészítette a püspökségi szervezet tervezett továbbépítését az évezred első évtizedében.<sup>265</sup>

Kristó Gyula, noha a pécsváradai erősen interpolált alapítólevélről írt tanulmányában a korábbi álláspontokkal szemben nagyobb forrásértékűnek, a hajdani eredeti, Szent István által kiadott oklevélből több elemet fenntartó oklevélnek tartja azt, kétségbe vonja Asztrik pécsváradai apátságának valós voltát. Úgy gondolja, hogy a Hartvik-legendából kerülhetett az interpolált oklevél ránk maradt szövegébe.<sup>266</sup> Asztrik és Pécsvárad kapcsolatánál azonban mindenképpen a korabeli missziós gyakorlat egy jellemzőjére kell utalni, amely Adalbert és tanítványai, valamint a nyomukban Querfurti Brúnó és társai lengyelországi térítésénél világosan megfigyelhető. Adalbertről tudjuk, hogy Asztrikot a lengyelországi térítés idején meseritzi kolostor apátjává tette. Meseritz lokalizálása nagyon vitatott, és a lengyel szakirodalom nem is egy kifejelt monostort lát benne, hanem valamifajta remetetelepet, egy leendő monostor csíráját, amely az Adalbert-féle térítés háttereként szolgált.<sup>267</sup> Querfurti Brúnó és pereumi szerzetes társainak térítése úgy indult, hogy a pápai engedélyért Brúnó Rómába utazott, addig a többiek előrementek Lengyelországba és ott egy remetetelepet hoztak létre.<sup>268</sup> Mindkét esetben a térítéshez egy egyszerű, remetesség és monostor jegyeit mutató központ kialakítására törekedtek. Nyilvánvalóan Asztrik és Querfurti Brúnó Magyarországon is a korábban jónak tartott gyakorlatot kívánta követni. Így véleményem szerint az Asztrik és Brúnó vezette misszió központja lehetett Pécsváradon, és a Szent István által megadományozott tényleges bencés monostor ebből nőtt ki.<sup>269</sup>

A 11. század eleji térítés – úgy tűnik – nem hozott áttörést a Dél-Dunántúlon és a Duna mentén. Ezért Szent István 1008 táján hadjáratot vezetett a területen élő és néhány forrásban

<sup>265</sup> Koszta: A püspökség alapítása 18–24.

<sup>266</sup> Kristó: Pécsvárad 316.

<sup>267</sup> Meseritz-re (Miedzyrzecz) lásd röviden Wedzki, A: Meseritz. In: LexMa. VI. 552.

<sup>268</sup> A remetetelep azonosítása vitatott, leginkább Kazimierz Biskupi, Komin mellett, délkeletre Gnieznótól jöhet szóba. Zernack, K.: Kazimierz Biskupi. In: LexMa. V. 1094.; Labuda, G.: Benediktiner – Polen. In: LexMa. I. 1896–1897. A különböző elméletek összefoglalása: Grzesik, R.: Odkial’ Pochádzali Izak a Matúš zavraždenzi roku 1003 vo vel’kopskejej pustovni? In: Historicky časopis 46 (1998) 456–469.; Sosnowski, M.: Co wiadomo o lokalizacja pustelni Pieciu Braci? Roczniki Historyczne 71 (2005) 7–30.

<sup>269</sup> Koszta: A püspökség alapítása 21.

fekete magyaroknak nevezett népesség ellen. A hadjárat sikere nyomán a terület az uralkodó fennhatósága alá került, és bekapcsolhatták a püspökségi szervezet tervezett továbbépítésébe.<sup>270</sup> 1009-ben Azo pápai legátus jelenlétében Róma jóváhagyásával így Pécsen és Kalocsán új egyházmegyéket hoztak létre. A püspökségi szervezet kialakítása bizonyosan kapcsolódott a területen folytatott korábbi térítéshez. Ezt bizonyítja a pécsi püspökség Szent Péter patrocíniuma. Querfurti Brúnó Róma engedélyével, Szent Péter nevében térített, így a terület krisztianizációja Szent Péterhez kapcsolódott. Kalocsa Szent Pál titulusa összefüggésben van Szent Péter kultuszához. A középkorban Szent Péter számára ugyan külön gyakran szenteltek templomokat, de a Szent Pál patrocínium önállóan alig fordul elő. Általában a Pál apostol tiszteletére felszentelt templomot Szent Péter oltalmába is ajánlották, vagy az egyidőben alapított templomok egyikét Péternek, a másikat pedig Pálnak ajánlották. A két templom összetartozását, így alapításuk összekapcsolódását is kifejezték. Azo pápai legátus jelenléte azt mutatja, hogy Szent István előre eltervezte a püspökségi szervezet továbbépítését és ehhez Róma támogatását kérte. Azo pedig a Pápaság nevében tevőleges szerepet játszott az új egyházmegyék megszervezésében, védőszentjeik és részben központjaik kiválasztásában. Az 1009-ben alapított három egyházmegye, a pécsi Szent Péter, a kalocsai Szent Pál és az egri Szent János evangélista védőszentje egyértelműen a Pápaság felé mutat, amelyet megerősít az is, hogy velük együtt hét egyházmegyéből állt a magyar egyháztartomány. A hét püspökség pedig szintén Rómával hozható kapcsolatba.<sup>271</sup>

Hartvik alapján bizonyos, hogy a kalocsai egyházmegye első vezetője Asztrik volt. A legendaíró püspök által Kalocsával kapcsolatban elmondottak, mint láttuk, kétséget kizáróan tendenciózus, Esztergom elsőségét alátámasztani akaró véleményt tükröznek. Nyilvánvaló, ha Asztriknak semmi köze se lett volna Kalocsa kezdeteihez, akkor nem tett volna meg az Esztergom érdekeit szem előtt tartó püspök egy ilyen nagy tekintélyű klerikust Kalocsa vezetőjének. Kérdés, hogy miért éppen Asztrik került Kalocsa élére, és mi okból hoztak létre érsekséget Kalocsán. Asztrik a magyar állam és egyházszerzés egyik meghatározó alakja volt. Jelentőségét Szent István környezetében végzett munkája mellett kiemelte, hogy Szent Adalbert tanítványi köréből került ki. A Szent Adalbert kultuszához kapcsolódó politikai motivációk meghatározóak voltak Közép-Európa egyházszerzésének kialakításánál. Szerepét elismerték a császári udvarban, Rómában, a Piastok és az Árpádok környezetében, de még az Adalberttel életében feszült viszonyban lévő prágai Přemyslek is felismerték a

---

<sup>270</sup> Kristó: Fekete magyarok 13–16.

<sup>271</sup> Koszta: A püspökség alapítása 24–30.

kultuszában rejlő politikai lehetőségeket. 1039-ben elrabolták Adalbert ereklyéit Gnieznóból és Prágába vitték. Adalbert személye kiemelte tanítványainak jelentőségét. Asztrik, aki talán már az 1000. esztendőől érseki címmel rendelkezett, több meghatározó politikai követjárást teljesített István felkérésére. Legalább egyszer Rómába utazott, és szerepe lehetett abban, hogy Szent István koronázásához a pápa áldását adta. Képvisele a királyt és a szerveződő magyar egyházszervezetet a német birodalmi egyház fontos eseményein. Ezzel gyakorlatban is elismertette a magyar egyházszervezetet azon a német területen, amely röviddel korábban még jogot formált a Kárpát-medence egyházi felügyeletére. Tekintélyét a birodalmi egyházon belül az igazolja, hogy 1012-ben oltárszenteléssel bízták meg a bambergi székesegyház konsekrációjánál. A jelenlévő nagyszámú magas rangú egyházi előkelők közül ő volt az egyetlen külföldi főpap, aki a német érsekek mellett erre a megtisztelő feladatra lehetőséget kapott.<sup>272</sup> Ezzel mintegy kifejezték, hogy Asztrik, magyar érsek a birodalom egyházi vezetőinek méltó társa.

A magyar egyházszervezet alapvetésénél, az esztergomi érseki tartomány kialakításánál Asztrik nem kapott érseki vagy püspöki rangot. Vélhetőleg politikai kompromisszum eredményeként a Szent Adalbert tiszteletére szentelt esztergomi érsekség vezetője egy Domonkos nevű pap lett. A diplomácia terén elért eredményei, valamint a térítésben végzett munkája elismeréseként Szent István a püspökségi szervezet 1009-ben történt kiterjesztése alkalmával Asztriknak is főpapi rangot adott, az újonnan alapított egyházmegyék egyikének élére állította. Asztrik, talán már korábban rendelkezett bár csak missziós, tehát tituláris jellegű érseki ranggal, így őt nem állíthatták csupán egy püspökség élére. Asztrik számára egy újabb érsekséget kellett létrehozni, mindezt úgy kívánták megvalósítani, hogy a magyar egyház 1001-ben megszülető szervezete, a magyar egyháztartomány Esztergom irányítása alatt álló egysége ne változzon. Szent István udvarában a tituláris érsekség létrehozására – mint láttuk – ösztönzést adhatott a bizánci kereszténység szervezetének ismerete, továbbá az itáliai példák. Adalbert tanítványainak köre bizonyosan tudott a Dél-Itáliában működő provincia nélküli érsekségekről, a piacenzai autokefál érsekség körüli válság közvetlenül az ezredforduló előtt szintén hozzájárult az ilyen típusú egyházmegyék ismertté válásához.

Általában három indíték egyike játszott szerepet abban, hogy egy egyházmegye tituláris érseki rangot kapott. A város jelentősége indokolta kiemelését, a székesegyházban őrzött

---

<sup>272</sup> „Altare ante criptam consecravit Aschericus Ungarorum archiepiscopus in honorem sanctorum confessorum Hylarii, Remigii, Vedasti.” MGH. Scriptores XVII. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1856. 636.; Gombos II. 842. (1950.)

ereklye tisztelete, illetve egy politikailag befolyásos főpap érdemeinek kiemelése. Kalocsa esetében a felsorolt három gyakori tényező közül kettő kimutatható. Kalocsa valamilyen formában az Árpádok hatalmi központja lehetett a 10. század második harmadában, és ennek emléke élt, és hatott még a 11. század elején. Az Árpádok már a 10. század közepén hatalmuk alatt tartották Kalocsa környékét, és így természetesen adódott, hogy a 11. század első évtizedében elfoglalt dél-dunántúli és Duna menti területek egyik egyházi központja Kalocsa lett. Kalocsa mint település jelentőségét mutatja, hogy Fejér megyéhez tartozott,<sup>273</sup> amely kiemelt jelentőségét az adta, hogy 1015 körül Szent István felépítve a Boldogságos Szűz társaskáptalant, az alakuló magyar állam egyik központjává tette. Ezzel a magyar állam magterületéhez tartozó Esztergom, Veszprém és Székesfehérvár dunántúli településekhez hasonló helyzetbe került Kalocsa is a világi igazgatást tekintve. Esztergommal való hasonlóság az is, hogy az alapítás idején egyikük sem lett ispánsági központ.<sup>274</sup> Kalocsa érsekséggé emelésében, tehát mindenképpen szerepet kaphatott az Árpádokkal való szoros kapcsolata. A régióban érsekség csak uralkodói központokban (Magdeburg, Gniezno, Esztergom) alapítottak, vagy kíséreltek meg (Prága) létrehozni.

A 10–11. század fordulóján az egyházi központok kialakításánál nem egy esetben az is befolyással volt, hogy az alapító uralkodó és családja személyesen kötődött az adott helyhez. Magdeburg érseki központtá emelésénél – természetesen más szempontok mellett – az is szerepet játszott, hogy Nagy Ottó személyes kötődött a településhez. Magdeburgban töltötte ugyanis gyermekkorát és később is kedvelt pfalza volt a településen.<sup>275</sup> Hasonló motivációk igazolhatók II. Henrik császárnál is, amikor Bambergben püspökséget alapított.<sup>276</sup> Nem

---

<sup>273</sup> A szakirodalomban két álláspont fogalmazódott meg Kalocsa és környéke, a későbbi Solti-szék Fejér megyéhez tartozásáról. Például Györffy György szerint Fejér megye eredendően, tehát az érsekség esetleges 1009-es alapítása előtt is, kiterjedt a Duna-Tisza közére. Györffy: ÁMF. II. 321–323. Ezzel ellentétben Kristó Gyula szerint 1009-ben Fejér megyét a veszprémi püspökséghez tartozó megyének említették, így területe nem terjedhetett ki az akkor már bizonyosan létező kalocsai egyházmegye északi vidékére. Kristó szerint Kalocsa alapítása idején a bodrogi vár alá tartozott és csak később került a fehérvári ispán alá. Kristó: Vármegyék 244. és 451–453. Fehérvár 1015 után emelkedett a többi ispánsági központ fölé és lett szerepe Esztergomhoz mérhető. Így nem kizárt, hogy ezzel lehet esetleg összefüggésbe területének kiterjesztése a Duna túlsópartján Kalocsa vidékére.

<sup>274</sup> Zsoldos A.: Visegrád vármegye és utódai. In: Történelmi Szemle 40 (1998) 11.

<sup>275</sup> I. Ottó trónra kerülése előtt nagyrészt Magdeburgban tartózkodott. Holtzmann 1955. 111.

<sup>276</sup> II. Henrik gyermekkorában nagyon szerette a várost. Benz: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe 125–126.; Bamberg esetében is felmerült a szakirodalomban, hogy II. Henrik császár tervei

kizárható, hogy az Árpádoknak is voltak még Kalocsa környékéhez kötődő emlékei, amelyek hozzájárultak a település egyházi kiemeléséhez. Olyan erős lehetett ez, hogy a kedvezőtlen földrajzi helyzetet<sup>277</sup> is ellensúlyozta.

Kalocsán kiemelkedő jelentőségű ereklyéről nincs tudomásunk a középkorban. A harmadik tényező, a meghatározó politikai szerepet játszó főpap viszont jól illik Asztrik tevékenységére. Asztrik elismerése, a magyar egyházhoz való kötése lehet az, amely leginkább szerepet játszott abban, hogy Kalocsán érsekséget hoztak létre. Ennek emléke tükröződött, eltorzítva ugyan, de az események után egy évszázaddal keletkezett Hartvik-féle István-legendában. A legendaíró győri püspök tudta, hogy Kalocsa érseki rangja szoros összefüggésben van Asztrik személyével. Asztrik egykori missziós területén, az Árpádok hajdani központjában, talán éppen az Itáliában működő tituláris érsekségeket ismerve, maga Asztrik kezdeményezte, hogy egyházmegyéje érseki rangot kapjon.

Asztrik személye még egy ponton meghatározó lehetett a kalocsai érsekség létrejöttében. Ez pedig Szent Adalberttel való kapcsolata. A 10–11. század fordulóján a közép-európai régióban létrejött vagy megszervezni kívánt érsekségek minden esetben Szent Adalbert tiszteletével vannak összefüggésben. 1000-ban Gnieznóban, Szent Adalbert sírjánál<sup>278</sup> hozták létre a lengyel érsekséget, amelynek vezetője, úgy tűnik, Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem elképzelésével ellentétben, Adalbert féltestvére, Gaudentius lett.<sup>279</sup> Az esztergomi érsekséget 1001-ben nem a várhegyen álló és a magyar kereszténység kezdetéhez köthető Szent István protomártír templom felhasználásával hozták létre, hanem Szent Adalbert tiszteletére egy teljesen új templomot építettek fel. Kifejezve ezzel, hogy az érsekség nem a 972/973-tól induló misszió, hanem Adalbert hatásaként a régióban meginduló változások eredményeként jött létre. A szent adta részben így az esztergomi érsekség legitimációját.

Legélesebben mindez Prága érsekséggé tételének tervében nyilvánult meg. 1039-ben a csehek támadást indítottak Lengyelország ellen. Kifosztották Gnieznót, lerombolták az érseki

---

között itt egy érsekség alapítása sem elképzelhetetlen. Zimmermann, H.: Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für den Osten. In: Südostdeutsches Archiv 10 (1967) 44–46.

<sup>277</sup> Nem volt rév Kalocsa közvetlen közelében a Dunán, nem haladt át rajta jelentősebb kereskedelmi út. A környék viszont mocsaras volt és gyakran veszélyeztette a Duna áradása. Kristó: Kalocsa 16–17.

<sup>278</sup> J. Fried a hildesheimi évkönyv 1000. esztendőnél tett bejegyzésére hivatkozva úgy véli, hogy III. Ottó eredendően nem Gnieznóban, hanem Prágában kívánta az érsekséget létrehozni. Gnieznóból Prágába akarta szállítani Adalbert ereklyéit. Fried: Otto III. und Boleslaw Chrobry. 87–93.; Az elképzelés a cseh történészeknél általában támogatásra talált, lásd például Třeštík 2000. 142.; a lengyel kutatás viszont elutasítja. Az elképzelés cáfolata német részről Görich: Ein Erzbisum in Prag oder in Gnesen 10–27.

<sup>279</sup> Fried: Otto III. und Boleslaw Chrobry. 93–100.; Strzelczyk.: Polen, Tschechen und Deutsche 57–58.

székesegyházat és Szent Adalbert ereklyéit Prágába szállították. Az ereklyerablás célja a prágai püspökség érsekséggé emelése volt. Az 1030-as évek végén is úgy tekintettek Adalbertre, illetve ereklyéire, hogy vele lehet Közép-Európában legitimálni az érseki joghatóságot. Gniezno elveszítette szemükben így érseki rangját, az ereklyék Csehországba kerülésével viszont lehetőséget láttak arra, hogy a pápánál kezdeményezzék Prága érsekséggé emelését.<sup>280</sup>

Gniezno és Esztergom után Kalocsa a régió következő érseksége. Az első két érsekség hasonló koncepció keretében III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa idején és az ő támogatásukkal szerveződött meg. Mindkettő védőszentje Adalbert lett. 1009-ben létrehozott Kalocsa már megváltozott külpolitikai helyzetben jött létre, de a Pápaság szerepvállalása mellett, és Asztrik személyén keresztül kapcsolódott a korábbi két érsekség megalapításához, Adalbert és az érseki cím összefüggéséhez.

A 8. század óta érsekség alapítása csak pápai engedéllyel volt lehetséges. A közép-európai érsekségek létrejötte, Magdeburg,<sup>281</sup> Gniezno,<sup>282</sup> Esztergom alapítása<sup>283</sup> és Prága Rómához fordulása 1040/1-ben<sup>284</sup> megerősíti ezt. Kalocsa esetében is Róma tudtával, bejegyzésével történt az érsekség felállítása. 1009-ben az episzkopális egyházszervezet továbbépítésének idején Magyarországon tartózkodott Azo pápai legátus. Az ő jelenléte

---

<sup>280</sup> II. Konrád császár halálát kihasználva II. Břetislav cseh herceg megtámadta a belső válságban lévő Lengyelországot. Severus prágai püspök Adalbert ereklyéinek birtokában azonnal kezdeményezte IX. Benedek pápánál, hogy emelje Prágát érsekséggé és küldjön neki palliumot. III. Henrik német uralkodó és a mainzi érsek tiltakozása miatt a pápa elutasította a terve, sőt exkommunikációval fenyegette meg a cseh herceget és a prágai püspököt. Az eseményekről elsősorban Prágai Kozma (MGH. SRG. NS. II. Ed. Bretholz, B. Berlin, 1923. 91–92.) és Annalista Saxo (MGH. SS. VI. Ed. Perz, G. H. Hannover, 1849. 685.) tájékoztat. Herrmann, K.-J.: Das Tuskulanerpapsttum (1012–1046). Stuttgart, 1973. 42–43.; Swinarski: Herrscher mit den Heiligen 182–184.; Wihoda 2005. 267–269.; a prágai érsekség tervéről magyarul lásd Pražak 2000. 203. A prágai érsekség felállításának 1039-es tervét nem fogadja el: Hlaváček, I.: Angebliche Versuche der Přemysliden des 11. Jahrhunderts um das Landeserzbistum in Prag. In: Prusy – Polska – Europa. Red. Radzimiski, A. – Tandecki, J. Turon, 1999. 35–44.

<sup>281</sup> Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. 281–282. (154.); 347–348. (177.); 374–376. (190.); Brackmann, A.: Die Ostpolitik Otto des Grossen. In: Brackmann, A.: Gesammelte Aufsätze. Weimar, 1941. 141–146.; Lübke 2000. 68–70.; Huschner 627.

<sup>282</sup> Gniezno pápai megerősítését igazolja, hogy 1000 tavaszán Szent Adalbert sírját felkereső III. Ottó kíséretében ott találunk egy pápai legátust is. Labuda 2001. 5–30.; Sroka 2000. 181.

<sup>283</sup> SRH. II. 383.; Györffy: István király 143–144.; Koszta 1996. 108.; Kristó: Szent István püspökségei 124.

<sup>284</sup> Wihoda 2005. 267–269.

bizonyítja, hogy Kalocsán Szent István Asztrik érsek számára a pápa jóváhagyásával hozta létre a második érsekséget Magyarországon.<sup>285</sup>

1009-ben tehát létrejött a második magyar érsekség, és ez sajátos jellemzője lett a kialakuló magyar állam és egyházszervezetnek. Sehol másutt a régióban, sem a latin, sem a bizánci kereszténységhez tartozó területen, nem alakult ki az egyházszerzés idején két érsekség, bár Anonymus Gallus egy megjegyzése nyomán ezt többen felvetették Lengyelországban.<sup>286</sup> Az érseki egyházszerzet kifejezője és egyben megerősítője volt egy

<sup>285</sup> Koszta: A püspökség alapítása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 24–30.

<sup>286</sup> Anonymus Gallus rejtélyes mondatai: „Suo (Vitéz Boleszláv) tempore Polonia duos metropolitanos cum suis suffraganeis continebat...” és „Numquid non ipse Moraviam et Bohemiam subjugavit et in Praga ducalem sedem obtinuit, suisque eam suffraganeis deputavit.” I/11. és I/6. A tudósítást többféleképpen próbálták értelmezni, illetve Gniezno mellett a 12. század elején dolgozó krónikás említette második érsekségének székhelyét megtalálni. A különböző egymásnak ellenmondó koncepciók közül összefoglalva: Gerald Labuda, a lengyel egyháztörténetírás alapvetőjének, W. Abrahamnak álláspontját továbbépítve, úgy gondolja, hogy az említett másik lengyel érsekség valójában Magdeburg volt. 1000-ben ugyanis a poznańi püspökség nem került Unger püspök ellenállása miatt Gniezno alá, és 1004–1012 között Magdeburg suffraganeusa lett. Unger halála után került csak Poznań Gniezno joghatósága alá. Vitéz Boleszláv uralkodása alatt egy ideig két érsekség gyakorolt fennhatóságot így a lengyel területek felett.

Egyes kutatók a gnieznoi latin rítusú érsekség mellé egy Krakkó központú szláv rítusú érsekséget feltételeznek és Metód érsek missziós tevékenységével próbálják létrejöttét összefüggésbe hozni. Ennek azonban forrásalapja nincsen, csupán a 13. század elejétől készült krakkói püspöklistákban az 1000-ben kinevezett krakkói püspök előtt szereplő két főpap említését szokták bizonyítékkul felhozni.

Többen Querfurti Brúnó missziós érsek lengyelországi, illetve poroszországi működéséhez kapcsolják. A lengyel területek keleti fele tartozhatott volna véleményük szerint a másik érsekséghez, amelynek korábban Sandomierz-i székhelyet feltételeztek. Brúnó 1009-es halálával megszűnt ez az érsekség. Újabban Kulm vidékén, Kaldus falunál feltárt, falszerkezete alapján a 11. század elejére datálható, viszonylag nagy (35–37 x 17 m) és befejezetlen bazilikában keresik a Brúnóhoz köthető második érsekség központját.

T. Wasilewski – kiegészítve Anonymus Gallus tudósítását egy lengyel-sziléziai krónika és más 13. századi krónikás utalásokkal – szerint a második lengyel érsekséget Vitéz Boleszló Prágában hozta létre 1003–1004-ben, amikor rövid időre elfoglalta Prágát. Az érsekség székesegyházát Vyšehradon építette álláspontja szerint fel a lengyel uralkodó. A lengyelek csehországi uralmának végével Vitéz Boleszláv terve is kútba esett, de nyomai Anonymus Gallusnál megőrződtek.

Van olyan nézet, amely szerint Morvaország elfoglalása idején a területen érsekséget hoztak létre a lengyelek, ennek a központját keresi Püspök Nagy P. Sobottinban.

A morva hódításhoz kapcsolódik W. Swoboda elképzelése, miszerint a 1003 és 1030 között lengyel megszállás alatt álló morva területek a mainzi provincia részét képezték, így a Gallus említette második érsekség valójában Mainz.



terület politikai függetlenségének. Az érseki tartomány, köszönhetően a pápai megerősítésnek, és az egyházi előírások országok feletti érvényesüléséből, kifelé, a szomszéd országok irányában határaival megjelenítette és biztosította egy terület zártságát, egyházkormányzati és egyben politikai elkülönülését. Az 1001-ben létrejött esztergomi érseki provincia, különösen mivel annak székhelye egyben az uralkodó egyik központi vára volt, összekapcsolódott így Szent István uralmi területének függetlenségével.<sup>287</sup> A kalocsai érsekség szűk évtizeddel követte a magyar államiség egyik megtestesítőjeként létrejött esztergomi érsekség alapítását, azonban nem jelentett koncepcióváltást az uralkodó egyházpolitikájában. István egy erős, a kora középkori lehetőségekhez mérten központosított államot kívánt létrehozni, amelynek kormányzati centruma Esztergom volt. Így nem kívánta megbontani a magyar

---

Wyrozumsky szerint a gnieznói találkozó eseményeiből következik, Gniezno és Poznan vitájának lenyomata, a lengyel egyházszerkezetben mutatkozó szokatlan kettősséget kell látnunk Gallus talányos megjegyzése mögött.

Többen úgy gondolják, hogy Vitéz Boleszláv uralkodása alatt lengyel fennhatóság alatt állt Lausitz és a Milzenvidék, amelyek a magdeburgi érsekség területéhez tartoztak. Így a Gall Névtelen említette második érsekség valójában egy német érsekség, Magdeburg.

Végezetül egy késői kislengyel krónika, Dzierzwa-krónikájának utalását Anonymus Gallus tudósítása mellé téve egyes lengyel kutatók szerint Vitéz Boleszláv Gniezno mellett Krakkóban is érsekséget alapított volna. „Boleslaus... geminam metropolim instituerit, unam Cracovie et aliam Gneznae, et debitas suffraganeorum dioeceses utriusque deputaverit, ipsarum dioecesium distinctiones certis limitibus insculpserit...” Monumenta Poloniae historica II. Red. Bielowski, A. Lwow, 1872. 188–189.

Laduda, G.: Zagadka drugiej metropolii w Polsce za czasów Bolesława Chrobrego. In: Nasza Przeszłość 62 (1984) 7–25.; Labuda 2001. 8.; Wasilewski: Czecy sufragani Bolesława Chrobrego a zagadnienia jego drugiej metropolii kościelnej. In: Społeczeństwo Polski średniowiecznej V. Warszawa, 1992. 35–44.; Strzelczyk 1996. 161–162.; Swoboda, W.: Druga metropolia w Polsce czasów Chrobrego. In: Roczniki Historyczne 63 (1997) 7–15.; Gawlas 2002. 207.; Wyrozumsky 2002. 287.; Gall Névtelen: A lengyel fejedelmek avagy hercegek krónikája és tettei. Ford. és jegyzetekkel ellátta Bagi D. Budapest, 2007. 116. (122. jegyz.); Dinasztia, hatalom, egyház 324–325. (Kiss G.). A kaldusi templomra lásd Swiechowski, Z.: Die älteste Steinarchitektur in Polen – wie alt ist sie eigentlich? In: Questiones medii aevi novae 8 (2003) 186.;

A vitában állást foglalni nem akarva, azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a 11. században Lengyelországban csupán a gnieznói érsekség igazolható, de az 1039-es cseh támadást követően több évtizeden keresztül az sem működött. A 11. századi lengyel episzkopális egyházszerkezet törekeny volta egyébként sem enged meg, hogy két, ténylegesen működő érsekséget feltételezzünk. Lengyelország is beletartozik így azon területek sorában, ahol az egyházszerkezet kiépítése idején csak egy érsekséget alakítottak ki.

<sup>287</sup> Egyházi határok megváltoztatása már a középkorban igen nehéz volt és az érintett egyházi vezető jóváhagyása esetén volt csak megvalósítható. A magyar érseki provincia határai így kirajzolták és szavatolták a magyar állam területét is.

egyházszervezet zártságát, nem rendelt az újonnan alapított kalocsai érsekség alá provinciát. A fiatal, szerveződő magyar állam, és a szinte még missziós területnek tekinthető Kárpát-medence sem engedte meg az egyházszervezet markáns kettéosztását, hanem inkább az összetartozás erősítését kívánta. Az államszervező harcok idején az István hatalma alá került területek megosztása nem lett volna bölcs politikai döntés, hanem inkább az integráció tűnt szükségesnek. Ez egyben az új keresztény kultúra egységes elterjedését is segítette. A magyar egyházszervezethez tartozó püspökök továbbra is Esztergom alá tartoztak, és az esztergomi vár a világi és egyházkormányzat tekintetében egyaránt központja lett a szerveződő országnak. A megosztást a fiatal magyar kereszténység egyházkormányzata sem igényelte, mivel az érsekeknek a 11. század végéig nem volt kiemelt politikai és egyházigazgatási jelentősége a püspöki karon belül. A magyar egyház életében a királynak volt központi szerepe, különösen érvényes ez a kezdetekre, Szent István korára, mivel a magyar egyházszervezet erősen magán viselte a királyi magánegyház jelleget. A második magyar érsekség létrejötte 1009-ben nem jelentett változást az 1001-ben megfogalmazott egyházpolitikai, egyházkormányzati elképzelésekben.

#### A kalocsai érseki tartomány létrejötte

A Szent István kialakította egyházkormányzati rendszeren a 11. század végéig nem hozott változást az új püspökségek alapítása. A 11–12. század fordulóján, elsősorban Kálmán uralkodása alatt előtérbe kerül a püspöki hatalom, nő a püspökök kormányzati és bíraskodási hatalma. Markánsabban elkülönült az episzkopális egyházszervezet és a monasztikus egyház.<sup>288</sup> A folyamat részeként, részben a király egyházi ügyekben történő bizonyos mértékű háttérbe szorulása következtében, az érseki hatalom előtérbe került. Mindezt jól mutatja, hogy az 1092-es szabolcsi zsinaton a király elnökölt,<sup>289</sup> míg a talán alig két évtizeddel később tartott esztergomi zsinat már Lőrinc esztergomi érsek vezetése alatt zajlott.<sup>290</sup> A 12. század elejétől a kiépülés évszázadát jellemző kevésbé hierarchizált egyházszervezet átalakul. Előtérbe állította az érsekek egyházigazgatási szerepét, így a két érsekség egymáshoz való viszonyát, egyházkormányzati helyzetüket. Különösen a tartomány nélküli, így gyakorlatilag tituláris érsekségként működő Kalocsa szerepét. Az időben bizonyosan első, nagyobb István-

---

<sup>288</sup> Erre lásd a disszertáció „Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11–12. század fordulóján” című fejezetet.

<sup>289</sup> Závodszy 157.

<sup>290</sup> Závodszy 197.

legenda még egyáltalán nem szól Kalocsa érseki címéről. Benne Esztergomot nevezik egyetlen magyar érsekségként, amelynek rangját pápai megerősítéssel indokolják. Egyáltalán nem hallunk ebben a legendában Kalocsáról.<sup>291</sup> A szöveg értelmezése alapján bizonyos, hogy Esztergom alá tartozó egyházmegyének tekintették.

A Kálmán király megrendelésére a nagyobb legenda átdolgozásaként Hartvik győri püspök által összeállított újabb legendában viszont már Esztergom mellett Kalocsa is érsekségként szerepel, sőt meg is indokolják azt, hogyan jött létre az újabb magyar érsekség. Hartvik – mint korábban érintettük – Asztrik-Anasztáz érsek személyével hozza kapcsolatba Kalocsa érseki rangját. Szerinte Kalocsán eredendően püspökséget alapított István, érseki rangját annak köszönhette, hogy Asztrik három évig helyettesítette a megvakult Sebestyén esztergomi érseket. Sebestyén gyógyulása után pápai jóváhagyással Asztrik érseki címmel tért vissza Kalocsára. Hartvik szerint – átvéve ezt a nagyobb István-legendából – István király pápai jóváhagyással tette Esztergomot érsekséggé, tehát Esztergom érseki rangja Rómából eredeztethető. Asztrik érseki címe esztergomi szerepvállalásából következett, érseki tisztségét megtartva Róma tanácsából tért vissza utóbb Kalocsára.<sup>292</sup> A legenda szerint tehát Kalocsa Esztergommal ellentétben az érseki rangját nem a pápának köszönhette, hanem az Asztrik közvetítésével Esztergomból eredeztethető. Nyilvánvaló tehát, hogy Hartvik másodlagosnak tekinti Kalocsa érseki rangját.

Kérdés: miért tartotta fontosnak Hartvik, hogy a korábbi István-legendával ellentétben foglalkozzon Kalocsával? Ennek több oka lehetséges. Az új István-legenda megrendelője Kálmán király volt, aki trónra kerülése előtt püspök volt, és jól ismerte a kánonjogot. A király, tehát még püspökként, szembesülhetett azokkal a problémákkal, amelyek a két érsekség egymás mellett létezéséből adódtak az egyházkormányzat átalakulása következtében. Kánonjogi jártasságából következően pedig magyarázatot akart arra a szokatlan, és úgy tűnik, egyre inkább felemás helyzetre, hogy a két érsekség ellenére csak egy egyháztartomány jött létre Szent István uralkodása alatt. Lehet, hogy összefüggésben van Hartvik Kalocsa-története II. Paschalis pápa datálatlan formában kiadott, 1104–1106 tájára<sup>293</sup> helyezhető a kalocsai

---

<sup>291</sup> SRH. II. 383.

<sup>292</sup> SRH. II. 416–417.

<sup>293</sup> Udvardy J. a kalocsai érsekek monográfiusa másokkal együtt 1102-re teszi az oklevél keltét. Udvardy 1991. 50. Az oklevél utal azonban a dán érsekségre, a lundi érsekséget pedig 1102/1103-ban alapították, így az oklevelet csak ezt követően írhatták.

érsek számára<sup>294</sup> küldött oklevelében foglaltakkal.<sup>295</sup> Nem kívánok állást foglalni a legenda keletkezési idejével kapcsolatban, de a datálásnál az eddigi szempontok mellett figyelembe kell venni éppen a Kalocsával kapcsolatos részt is. Hartvik, úgy említi Asztrikot, mint akit áthelyeztek Kalocsáról Esztergomba, majd onnan vissza Kalocsára, végül pedig véglegesen Esztergomba. Az áthelyezéseknél mindig kiemeli a pápai jóváhagyás valamilyen formáját. A 11. század végéig nincs tudomásunk Magyarországon püspökök áthelyezéséről. Az első erre való utalás II. Paschalis pápa a kalocsai érsek számára küldött oklevelében található. A pápa rosszallóan megjegyzi oklevelének második felében, hogy a király akaratából történnek a püspökök áthelyezései. Úgy tűnik, hogy ez a gyakorlat Kálmán uralkodásának kezdetétől jelentkezik csak. Hartvik – mint már említettem – egy Kálmán alatt kezdődő gyakorlatot vetít vissza a 11. század elejére Asztriknak Kalocsáról Esztergomba helyezésénél. Nyilvánvaló több ilyen eset előfordulása után gondolhatta azt Hartvik, hogy felhasználhatja ezt a gyakorlatot Asztrik főpapi életpályájának felvázolásánál, így nem keletkezhetett az említett szövegrész Kálmán uralkodásának első éveiben. A pápai jóváhagyásra utalás pedig mintha figyelembe venné II. Paschalis kritikáját, és a pápa bekapcsolásával teszi jogszerűvé Asztrik általa említett áthelyezéseit. Véleményem szerint, nem lehet kizárni, sőt bizonyos fokig alá is lehet támasztani, hogy Hartvik ismerte és tekintettel volt II. Paschalinak a kalocsai érsek számára küldött palliumátadással kapcsolatos oklevelére és annak visszhangjára.

<sup>294</sup> JL. 6570.; DHA. I. 345–346. Az oklevél két szövegvariánsban maradt fenn, a korábbiakban a címzett „Coloniensi” alakban szerepel, míg a másikban „archiepiscopo Poloniensi”, így korábban a kalocsai érsek mellett a gnieznóit, sőt a kölnit, spatatóit és a palermóit is számba vették. A levél címzettjének problémájára lásd Plezia, M.: II. Paschalis pápa bullája a lengyel, vagy a magyar érsekhez? In: *Opuscula classica mediaevaliaque in honorem J. Horváth. Klasszika-Filológiai Tanulmányok III.* Budapest, 1978. 353–358.; DHA. I. 344–345., legutóbb pedig Körmenyi Tamás jegyzeteit az oklevél magyar fordításához, *Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemből.* Szerk. Makk F. és Thoroczkay G. Szeged, 2006. 237. II. Paschalis pápa tevékenységének monográfiája is úgy tekinti, hogy a levél a kalocsai érseknek szólt. *Servatius: Paschalis II.* 168.; Szovák 1996. 28–29.

<sup>295</sup> A legenda keletkezésének pontos ideje vitatott. Györffy György például 1100 és 1106 közé, a normann kapcsolatok idejére helyezi. *Tízkötetes I.* 953. (Györffy Gy.); Thoroczkay Gábor II. Orbán pápa 1096-ban írt levelére történt reagálásnak véli a legendát, így 1097 és 1099 közé teszi keletkezésének időhatárát, de felső határként elfogadhatónak tartja még az 1003-as esztendő. Thoroczkay: *Hartvik* 68–87. Többek, köztük például Gouth Kálmán és Kristó Gyula szerint Kálmán uralkodásának közepén, illetve második felében keletkezett. Gouth K.: *Eszmény és valóság árpádkori királylegendáinkban.* Különnyomat az Erdélyi Múzeum 1944. évi 3–4. számából. Kolozsvár, 1944. 332–334.; Kristó: *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendája 189–193.*; Természetes, hogy a legendát Kálmán uralkodásának első éveire datálójának az a véleményük, hogy Hartvikra nem lehetett hatással II. Paschalis levele.

II. Paschalis oklevele az első olyan oklevél, amely arról tájékoztat, hogy a pápa palliumot küldött egy magyar érseknek. A pallium a 8–9. századtól lett az érseki hatalom jelvénye és ettől kezdve az újonnan felszentelt érsekek Rómából kapták meg ezt az insigniumot egy oklevél kíséretében, amely szabályozta a jelvény használatát. Pontos meghatározta, hogy a tartományon belül mely napokon hordhatták. Nem kétséges, hogy a 11. század folyamán a magyar érsekek is kaptak palliumot Rómából, még ha erre konkrét bizonyítékkal nem is rendelkezünk. Azo legátus tevékenységéből következik, hogy 1009-ben az alapítás alkalmából Kalocsa is megkapta a pápai elismerést. Esztergom mellett bizonyosan a mindenkori kalocsai főpap is rendszeresen kapott palliumot Rómából. A pallium az érsekek Rómából, Szent Pétertől származó konszekrációs hatalmát volt hivatva megjeleníteni, amely jogot adott számukra nem csupán a papszentelésre, hanem a püspökök felszentelésére.<sup>296</sup> Palliumot azonban nem csupán provinciával rendelkező érseknek küldtek Rómából, hanem a saját tartománnyal nem rendelkezők is, sőt néhány püspök is kapott ilyen jelvényt.<sup>297</sup> Az utóbbi esetekben nem társult természetesen a pallium használatához a főpapszentelés joga. A pallium tehát nem tekinthető önmagában bizonyítékként, hogy a kalocsai főpap provinciával rendelkezett a 12. század elején. Az 1105 táján a kalocsai érseknek küldött pallium nem is ezért kapott akkora figyelmet a magyar főpapság körében, mert az első eset lett volna. Inkább a palliumátadás módja miatt került előtérbe az esemény. A pápák a 9. század közepétől rendszeresen küldtek palliumot a latin kereszténység hivatalba lépő érsekeinek. Természetesen a pallium az érseknek a pápa alá való alárendelését is hivatva volt kifejezni. Ez azonban a palliumadás gyakorlatának első évszázadaiban inkább csak formális függést jelentett. A pápa számára tett hűségeskü ugyan nagyon korán megjelent a palliumátadásoknál. I. Miklós pápa 864. május 31-én kelt privilégiuma<sup>298</sup> bizonyítja, hogy már a 9. század közepén felbukkant. Ezt követően azonban hosszú ideig nem találkozunk vele, és csak a 11. század végén, 12. század elején került elő újra. Az egyik első igazolható emléke éppen a kalocsai érseknek küldött pápai oklevél.<sup>299</sup> Az oklevél szövege is bizonyítja, hogy nem azon

---

<sup>296</sup> Erdmann 1951. 19–21.

<sup>297</sup> A 11. században a bambergi püspökök is kaptak palliumot Rómából, de ez nem korlátozta ekkor még a mainzi érsek metropolitai jogait. Bamberg Mainz alá tartozott a 11. században. Büttner, H.: Erzbischof Willigis von Mainz. In: Büttner, H.: Zur frühmittelalterlichen Reichsgeschichte an Rhein, Main und Neckar. Darmstadt, 1975. 312.; Bauerreiss III. 104–106.

<sup>298</sup> JL. 2759.

<sup>299</sup> Hacke 1898. 134–135.

csodálkozott el a király és az ország előkelői, hogy a kalocsai főpap is palliumot kapott, hanem a megkövetelt hűségeskü, és talán annak tartalma volt a korábbi gyakorlattal ellentétes.

A pápai követek megkívánta hűségesküt a kalocsai érsek nem tette le, és ezért nem kapta meg a palliumot. A pápa az oklevélben figyelmeztette az érseket, hogy a pallium kézhezvétele előtt nem szabad püspököt szentelni és zsinatot tartani. Úgy vélem, ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy Kalocsának suffraganeus püspökei lennének a 12. század elején, mivel a szóban forgó oklevélrész általánosságban említi a palliumhoz kapcsolódó jogokat, és nem konkrétan Kalocsára vonatkozik ez a figyelmeztetés. Hasonlóan esetleg ellentmondhat Kalocsa tituláris érseki címének az oklevél azon része, amelyben a pápa utal arra, hogy a korábbi kalocsai érsek a pápa tudta nélkül megbüntetett egy püspököt.<sup>300</sup> A mondat elvileg utalhat egy Kalocsa alá tartozó püspökre, akit az érsek megbüntetett. Figyelmet érdemel, hogy a pápa nem a suffraganeus megnevezést használja, hanem az episcopus-t, amely nem jelent feltétlenül közvetlen alárendelést. Az utóbbi értelmezést bizonyosan megerősíti, ha az oklevelet nem magában vizsgáljuk, hanem a kalocsai érsekség korabeli történetére vonatkozó forrásutalások adataival vetjük össze.

A 11–12. század fordulóján a püspöki, különösen pedig az érseki hatalom egyházkormányzati és bíraskodási szerepének előtérbe kerülése figyelhető meg. Természetesen nem csupán Esztergomra vonatkozathatjuk ezt, hanem Kalocsára is érvényes lehet. Sőt Kalocsa növekvő jelentőségének kifejezője lehet az új székhely kialakítása. Az érsekség központja az 1080-as évek második felében került át Kalocsáról Bácsra. Fábián volt az első Bácsott élő érsek.<sup>301</sup> Bács a 12. század elején bizonyosan jelentősebb település volt, mint Kalocsa. Szent László észak-balkáni törekvései és ezzel összefüggésben a Bizánci Birodalom határvidékére letelepített angol lovagok feletti magyar fennhatóság kiterjesztésének terve szintén Bács, és ezzel együtt a kalocsai érsekség jelentőségét erősítette. Különösen, hogy az angol menekültek egy latin püspök felszentelését kezdeményezték.<sup>302</sup> Nyilvánvalóan a bizánci területekkel szomszédos kalocsai érsek lehetett az a magyar főpap, akit megkerestek. Új-Anglia esetleges latinizálása így magában hordozta a lehetőséget, hogy a

<sup>300</sup> „Nonne predecessor tuus preter Romani pontificis conscientiam dampnavit episcopum?” DHA. I. 345.

<sup>301</sup> Kristó: Kalocsa 13–14.; Thoroczkay: Kalocsa XXV – XXVI. (61–64.) A székhelyáthelyezés lehetősége azt bizonyítja, hogy Kalocsa kiépítettsége nem lehetett jelentős, amely szintén az érsekség 11. századi szervezettségének problémáit tükrözi.

<sup>302</sup> Makk F.: A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 25–27.

kalocsai érsekség alá rendelik a területet, az érsek által felszentelt püspök pedig Kalocsa joghatósága alá kerül.

A 11–12. század fordulóján Esztergom már riválist látott Kalocsában. Az 1090 és 1120 közötti időszakban – mint már fentebb utaltam rá – a kalocsai érseket a király pecsétje alatt kiállított oklevelekben gyakran püspöknek titulálták. Az oklevelek, noha összeállításukban bizonyosan szerepet kaptak a bennük érdekelt egyházak,<sup>303</sup> a királyi kápolna klerikusainak feladata lehetett. A királyi kápolna vezetője, az esztergomi érsek volt, így ezekben az oklevelekben az esztergomi érsek álláspontja tükröződött. Nem véletlen tehát, hogy az említett időszakban a királyi oklevelek tanúnévsoraiban gyakran, ugyan közvetlenül az esztergomi érsek után, csupán püspökként tesznek említést a kalocsai főpapról. Az esztergomi zsinat bevezetésében, valamint a 12. század elején Kálmán udvarában készült őskrónikában is hasonló tendencia figyelhető meg. Hartvik tendenciózusan azt állítja, hogy püspökségként jött létre a kalocsai egyházmegye, de érseki címét nem hallgathatja el, így annak eredetét Esztergomhoz kapcsolja. A Hartvik-féle István-legenda és az esztergomi érsek felügyelete alatt kiadott oklevelek világosan mutatják, hogy Esztergom vetélytársat látott ekkor már Kalocsában, és rivalizálás indult el a két érsekség között a 11. század végén.<sup>304</sup> A kalocsai érsek metropolita hatalmát bizonyítandó, II. Paschalis pápa oklevele szerint megbüntetett egy püspököt, így nem elégedett meg a pusztán tituláris szereppel.

A 12. század elején indulhatott el az a folyamat, amely a kalocsai érseki tartomány kialakításához, az egységes magyar egyházi provincia felosztásához vezetett. A Pápaság törekedett arra, hogy lehetőség szerint a latin kereszténység területén működő tituláris érsekségek mellé tartományt rendeljen. Különösen akkor, amikor már a peremterületeken is előrehaladott volt az egyházszerkezet kiépítése. A Pápaság természetesen a helyi egyházi és világi hatalom közreműködésével tudta csak átalakítani az érseki igazgatást. A krisztianizáció előrehaladta mellett, így gyakran egy-egy helyi politikai esemény, a helyi uralkodó és a kormányzó érsek kapcsolatában beálló változás, vagy a tituláris joggal rendelkező érsek törekvései is szerepet játszottak abban, hogy a korlátozott lehetőségekkel rendelkező érsekség mellé püspökségeket rendelve tartományt alakítsanak ki.

A 11. században Dél-Itália egyházszerkezete még átalakulóban volt, és a bari autokefál jellegű érsekség vezetőjének kezdeményezésére 1025-ben XIX. János pápa 12 püspökségből

<sup>303</sup> Kumorovitz L. B.: A középkori magyar „magánjogi” írásbeliség első korszaka (XI – XII. század). In: Századok 97 (1963) 15–16.; Kubinyi 1975. 88–91.

<sup>304</sup> Kristó: A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legenda 193–194.; Koszta: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához 37–38.

álló tartományt rendelt az addig tituláris jogokkal bíró érsek alá.<sup>305</sup> Részben a normann hódításból következő megváltozott politikai helyzettel is összefüggésben van a yorki érsekség megerősödése, és az angol egyházszerkezet átalakítása a kontinentális hagyományok figyelembe vételével. Canterbury főpapja helyett a yorki érsekek végezték az új normann uralkodók megkoronázását.<sup>306</sup> Az első normann származású yorki érsek, Bayeux-i Tamás kezdte meg az ellenállást Lanfranc canterbury érsek azon törekvésével szemben, hogy York fölött az átalakuló angol egyházban megvalósítsa főhatóságát. Ennek érdekében 1070-ben megszervezte York első suffraganeusát, Durhamben, majd 1072-ben Tamás érsek Yorkot Skócia metropolitájának tekintette.<sup>307</sup> Ezzel elindult a második angol érseki provincia kiépülése. A 12. század elején kapott provinciát II. Paschalis pápa kezdeményezésére az 1023-ban Dél-Itáliában alapított sipontói érsekség.<sup>308</sup> Az 1090–1091-ben létrejött katalóniai Tarragonas érsekség provinciájának kialakítása röviddel az alapítás után megkezdődött. Az első suffraganeusa Vic-i püspöke lett.<sup>309</sup> A 11–12. század fordulóján a gregoriánus reformokhoz kapcsolódva, a Pápaság szerepvállalásának előtérbe kerülésével együtt megindult a távoli területek egyházszerkezetének romanizálása, a latin egyházszerkezet homogénebbé válása.

Az egész Európában megfigyelhető folyamatot a magyar királyok is támogatták. A 12. század elején Magyarországon a király és az egyház kapcsolatában, ha nem is alapvető, de komoly változások figyelhetők meg. A pápa a 12. század elejétől legátusai és egyéb rangban lévő követei útján a korábbiakhoz képest erőteljesebben szólt bele a magyar egyház életébe.<sup>310</sup> Az érsekek és a püspökök kormányzati szerepének növekedése szintén hatással volt a király és az egyház viszonyrendszerének változásához. Annak ellenére így volt ez, hogy az egyházmegyék élére a királyi udvarból származó, az uralkodóhoz minden szempontból szorosan kötődő klerikusok kerültek. A 12. század elején az első esztergomi zsinat és az

---

<sup>305</sup> JL. 4068. Klewitz: *Apulia 371–379*. Fuhrmann 1967. 400. A tartomány kialakításában valószínűleg az is szerepet játszott, hogy így megerősítették a latin egyház pozícióit a területen a bizánciakkal szemben.

<sup>306</sup> Schramm: *Geschichte des englischen Königtums* 40–46.

<sup>307</sup> A folyamat lassan haladt, mert a következő suffraganeus püspökségét 1133-ban hozták létre. Az egész középkorban York maradt a legnagyobb területű angol egyházmegye. LThK. X. (Freiburg, 1965.) 1291–1292.

<sup>308</sup> II. Paschalis a Vieste-i püspökséget rendelte az érsekség alá. Klewitz: *Apulia 363–366*. ; Servatius: *Paschalis II.* 97.

<sup>309</sup> Erdmann 1928. 8.

<sup>310</sup> A 12. század elejétől hirtelen több pápai kiküldött magyarországi, vagy részben dalmáciai jelenlétéről vannak adataink. Szovák 1996. 23–30.



1134-ben Váradon tartott zsinat jelzi, hogy a püspökök, különösen az esztergomi érsek önállóan, a király jóváhagyása nélkül is döntenek fontos egyházkormányzati ügyekben vagy az egyházat érintő jogvitákban. Felértékelődött az érseki hatalom jelentősége. A 12. század elejétől a magyar uralkodóknak egyre inkább tekintettel kellett lenniük az esztergomi érsek politikai állásfoglalására. Az átalakuló egyházkormányzati rendszerben az egyház feletti befolyásának fenntartása végett a király felismerhette: érdekében áll a magyar egyház felügyeletének megosztása, Esztergom növekvő hatalmának ellensúlyozása Kalocsa révén. A 12. század közepén a Pápaság törekvései és a magyar király érdekei találkoztak, és mindez hozzájárult ahhoz, hogy a hatalmas, több mint 300 ezer km<sup>2</sup>-es egységes magyar egyháztartományt megosszák. A döntést természetesen további egyházkormányzati szempontok is indokolták.

A magyar egyháztartomány megosztása a 12. század közepén, 1134 után történhetett meg, mert ebben az esztendőben a váradi zsinaton még az esztergomi érsek elnökölt,<sup>311</sup> tehát a váradi egyházmegye az ő provinciájában volt. A kalocsai egyháztartomány létrejötte pontos időpontjának megállapításánál a 11. század végén létrejött zágrábi egyházmegye helyzete az egyik kulcskérdés. A zágrábi püspökség kezdeteiről szóló beszámoló mindössze három magas rangú egyházi személyt említ, akiknek tanácsából Szent László király megalapította az új egyházmegyét. Az első helyen az esztergomi érseket, másodikon a bácsi (kalocsai) érseket, a harmadikon pedig Kozma veszprémi püspököt említették meg. Solymosi László szerint azért őket sorolták fel, mert mindhárman érintettek voltak. Esztergom volt a prímás, a magyar egyház feje, a kalocsai érsek annak az egyháztartománynak a vezetője, aki alá besorolták az új püspökséget. A veszprémi főpap jelenlétét pedig az indokolta, hogy részben az ő egyházmegyéjéből alakították ki Zágrábot.<sup>312</sup> Amennyiben csupán a résztvevők névsorát nézzük, akkor igazat kell adnunk Solymosi Lászlónak, hogy Zágrábot a 11. század végén Kalocsa alá rendelték, tehát Kalocsa is tartománnyal bíró érsekség volt. A Zágráb alapításáról szóló forrás azonban egy birtokvita kapcsán készült. A birtokvita rendezését szintén figyelembe kell venni Zágráb korai jogállása tisztázása érdekében.

Zágráb alapításánál királyi káplánként jelen lévő Fánicsika II. István uralkodása alatt zágrábi püspök lett. Fánicsika püspöksége idején egy Sungenga nevű férfi kétségbe vonta, hogy Dombró<sup>313</sup> erdő Zágráb birtokát képezi.<sup>314</sup> A püspök a királyhoz fordult, aki Felicián

<sup>311</sup> MES. I. 85–86.

<sup>312</sup> Solymosi: Püspöki joghatóság 102.

<sup>313</sup> Dombró a középkorban Körös megyében feküdt Csázmától északnyugatra. Csánki D.: Körösmegye a XV-ik században. Budapest, 1893. 72.

esztergomi érseket bízta meg az ügy kivizsgálásával. Kérdés, hogy miért az esztergomi érseket bízta meg a király, ha Zágráb a kalocsai provinciához tartozott volna. A püspökségek jogvitái ugyanis a területileg illetékes érsek kompetenciájába tartoznak. Az 1134-es zsinaton újból előkerült az előbb említett, nem túl jelentősnek tűnő birtok helyzete, mert több nemes férfi panaszt tett Macilinus zágrábi püspök ellen. Dombró birtok ügyében a zsinaton megkérdezte ugyan Felicián esztergomi érsek a Zágrárból időközben Kalocsára került Fáncsikát, de a döntést újra az esztergomi érsek vezette zsinati bíróság hozta meg.<sup>315</sup> A 12. század második felétől kezdve viszont Zágráb ügyében mindig a kalocsai érsek illetékes.<sup>316</sup> A zágrábi püspökség alapításáról szóló forráshely második része azt mutatja, hogy 1134-ben Kalocsa nem gyakorolt érseki jogokat a drávántúli püspökség felett. 1163-ban újra előkerül a dombrói erdő ügye, most viszont IV. István király oklevelében nem az esztergomi érsek, hanem a bácsi főpap szerepel, bár nem mint ítélező, hanem csupán mint tanú.<sup>317</sup> Természetesen értelmezhetjük úgy az oklevelet, hogy az esztergomi érsek III. István király pártján állt, míg a bácsi (kalocsai) az ellenkirály szövetségese volt, és ez az oka annak, hogy őt említik az ügyben. Mindemellett azonban nem lehet kizárni azt sem, hogy 1134 és 1163 között megváltozott a zágrábi egyházmegye helyzete és az egyházi jellegű perek fellebbviteli fóruma Esztergom helyett Bács (Kalocsa) lett.

A forrásnak van még egy magyarázatot igénylő információja. Nevezetesen Fancsika zágrábi püspök kalocsai érsekké tétele. Véleményem szerint bizonyosnak tekinthető, hogy Fancsika előléptetése mögött nem kereshetünk Zágráb és Kalocsa között meglévő egyházi jogi kapcsolatot. Amennyiben végignézzük a püspök áthelyezésének gyakorlatát, akkor abból kitűnik, hogy ez nem igazodott az érseki tartományokhoz. A 12. század második felében, amikor már bizonyosan létezett a kalocsai provincia, akkor is előfordult, hogy az esztergomi tartomány egy suffraganeus püspöke került Kalocsa, illetve Bács élére. Így Chamát az 1160-as években Egerből helyezték át Kalocsára, az 1170-es években pedig Andrást a győri püspökségből. Esztergom esetében is van erre példa, az 1180-as években Miklós érsek a Kalocsa alá tartozó Váradról érkezett. A 12. századi pápai tiltakozásokból világos, hogy a magyar főpapok áthelyezésének ügyében a király döntött, még ha erről a század második

---

<sup>314</sup> MES. I. 85–86.

<sup>315</sup> MES. I. 85–86.; Waldmüller 167–168.; Udvardy 1991. 57–58.

<sup>316</sup> 1225-ben Bertold érsekként megerősítette István zágrábi püspök intézkedését, amelyben birtokokat adott át a zágrábi székeskáptalannak. ÁÚO. XI. 130.; Az 1248-as problémás zágrábi püspökválasztásnál szintén a kalocsai érseket kérték fel a zágrábi kanonokok, hogy döntsön az ügyben. Udvardy 1991. 137.

<sup>317</sup> F. II. 166.; Sm. II. 97.; RA. 102.

felében több alkalommal is lemondtak az uralkodók.<sup>318</sup> A király döntései mögött elképzelhető, hogy csupán egyfajta praktikum keresendő, az előléptetni kívánt főpapot a legközelebb megüresedő, nagyobb tekintélyű püspökség vagy érsekség élére nevezte ki. Másrészt a politikum sem zárható ki a főpapok áthelyezésének gyakorlatában. A két érseki tartomány ellenére a király a magyar egyházszervezetet egységesnek tekintette, az áthelyezésekkel nem engedte, hogy a két egyházjogilag különálló rész között éles cezúra jöjjön létre. A főpapok áthelyezése az egyik tartományból a másikba, a magyar egyházszervezet összetartozását is hivatva volt megerősíteni. A magyar uralkodó álláspontját szépen kifejezik a királyi oklevelek tanú-, majd méltóságnévsorai, mivel a főpapok felsorolása soha sem az egyházi tartományok figyelembe vételével történt. A III. Béla-kori jövedelemösszeírás az egyetlen forrás, amely a királyi hatalommal összefüggésbe hozható, és benne provinciák szerint elkülönítve szerepelnek a főpapok.

Zágráb és Kalocsa kapcsolata a 12. század közepén megváltozott. Az 1163/4 és 1172 közötti időszakból fennmaradt III. Sándor pápa egy oklevele, amely Prodanus püspök Zágrábba való áthelyezéséről szól. III. István, az 1161-ben kötött konkordátumnak megfelelően, amelyben apja, II. Géza ígéretet tett, hogy csak Róma jóváhagyásával helyez át főpapokat, kérvényezte Prodanus püspök Zágrábba helyezését. III. Sándor ugyan nehezményezte a kérést, és nem kívánt a püspökök áthelyezéséből gyakorlatot csinálni, de végül jóváhagyta azt. Az engedélyező levelet a pápa a kalocsai érseknek címezte, és őt bízta meg, hogy tudassa ezt a királlyal és járjon el az ügyben.<sup>319</sup> III. Sándor pápa döntése világosan mutatja, hogy az 1163/4 és 1172 közötti időszak után a zágrábi püspökség ügyében a kalocsai az illetékes magyar érsek, tehát Zágráb a kalocsai provincia része lett. A Zágrábbal kapcsolatos források alapján úgy tűnik, hogy 1134 és 1163/4–1172 közötti időszakban került Zágráb Kalocsa alá, amely egyben a második magyar érseki tartomány létrejöttének időintervalluma is lehet. Prodanus áthelyezése és a zágrábi egyházmegye Dombró birtoka ügyében illetékes érsek személyének megváltozása ugyanezen időközben, megerősíti azt, hogy Kalocsa illetékességi köre kiterjedt a 12. század második felében a drávántúli püspökségre.

Az egységes magyar egyháztartomány megosztásának lehetséges időhatára tovább szűkíthető. Tanulságos Martirius esztergomi érsek 1156-ban kiadott oklevele az esztergomi

---

<sup>318</sup> 1105 körül II. Paschalis pápa tiltakozott, majd az 1161-es konkordátumban II. Géza lemondott erről a gyakorlatról, 1169-ben hasonló ígéretet tett III. István, végül III. Béla is megerősített a II. Géza kötött egyezményt.

<sup>319</sup> Holtzmann 1959. 410.; Győry 1948. 16.; Szovák 1996. 36.

székeskáptalan számára átadott tizedekről.<sup>320</sup> Az oklevél tanúnévsora az összes magyar egyházmegye vezetőjét említi, jóllehet a királyi oklevelek tanúnévsoraiban soha nem érhető tetten, hogy a püspökök felsorolásánál figyelembe vették volna az érseki tartományokat, de ez egyházi oklevelekben elvárható lenne.<sup>321</sup> Martirius érsek korszakos jelentőségű döntésénél jelen lévő főpapok felsorolásánál azonban nem mutatható olyan rendszer, amely a két különálló provincia meglétére utalna. Nem különítik el Esztergom és Kalocsa esetleges suffraganeusait. A tanúnévsor élén álló Mikó kalocsai érseket például a pécsi és a váci püspök követi, ők pedig mindig Esztergom alá tartoztak.<sup>322</sup> Martirius esztergomi érsek oklevelében semmi nyoma nincs annak, hogy a magyar egyház két különálló érseki tartományba szerveződött volna 1156-ban. Sőt az összes főpap jelenléte az érsekség jövedelmeinek bizonyos megosztásánál inkább a magyar egyházi provincia egységes voltát bizonyítja.

A megosztás felső határát két 1169-ben kelt oklevél pontosítja. Az egyik III. István oklevele, amelyben az esztergomi és a kalocsai érseket és suffraganeus püspökeiket tájékoztatja Manfréd pápai legátussal történt megállapodásról.<sup>323</sup> Ez az első királyi oklevél, amely mindkét érseknek egyszerre volt címezve. Az oklevél bizonyossá teszi, hogy 1169-ben már Kalocsa alá is püspökségek voltak rendelve, tehát önálló provinciával kellett rendelkeznie. Ezzel valószínűleg egyidőben III. Sándor pápa a papi nőtlenség magyarországi megkövetelése érdekében oklevelet írt az esztergomi és a kalocsai érseknek.<sup>324</sup> Ez az első pápai oklevél, amely a két érseknek van címezve, ez pedig azt mutatja, hogy III. Sándor egyenrangúként kezelte Esztergomot és Kalocsát.

---

<sup>320</sup> MES. I. 107–108.

<sup>321</sup> Bár Martirius érsek oklevelének scriptora Barnabás királyi notarius, székesfehérvári kanonok volt, tehát az a személy írta ezt az oklevelet is, aki a királyi oklevelek kiállításában is részt vett. MES. I. 108.

<sup>322</sup> A tanúk sorrendje: 1. Mikó kalocsai érsek; 2. Antimus pécsi püspök (Esztergom); 3. Hippolitus váci püspök (Esztergom); 4. Valter erdélyi püspök (később Kalocsa); 5. Lukács egri választott (Esztergom); 6. István csanádi választott (később Kalocsa); 7. Peta veszprémi választott (Esztergom); 8. Gervasius győri választott (Esztergom); 9. Mihály váradi választott (később Kalocsa); 10. Gothsaldus zágrábi püspök (később Kalocsa). MES. I. 108.; CD. Sloviae I. 79.

<sup>323</sup> RA. 118.; „Stephanus dei gratia rex Ungarie... Lucae, eadem gratia Strigoniensi, Cosme Colocensi archiepiscopis atque omnibus eorum suffraganeis, praepositis quoque regalibus, nec non omnibus universaliter ecclesiasticis personis in presentibus archiepiscopatibus constitutis...” Marczali H.: A magyar történet kútfőinek kézikönyve. Budapest, 1901. 123–124. CD. Slovaciae I. 86–88.; Valójában itt nem Kozmának, hanem Chama-nak hívták a kalocsai érseket. Udvardy 1991. 66–70.

<sup>324</sup> Holzmann 1959. 411. Keltezésére lásd. Szovák 1996. 37.

Elgondolkodtató, és talán szintén számba vehető a kalocsai érseki provincia kialakulásának időrendjénél III. István 1166–1167 fordulóján Dalmácia visszafoglalására vezetett hadjárata. A katonai akció eredményeként a magyarok visszafoglalták Sebenicót,<sup>325</sup> és a király ez alkalomból megerősítette, illetve kibővítette a város Kálmán királytól korábban kapott kiváltságait. A király oklevelét megerősítők között három főpapot említenek, Chama (Sayna) kalocsai érseket, Wulcina erdélyi püspököt és István csanádi választott püspököt.<sup>326</sup> Így a kalocsai érsek kíséretében két főpap vett részt a hadjáratban, és mindkettő a III. Béla-kori jövedelemösszeírás szerint Kalocsa suffraganeusa. Nem tartom kizártnak, hogy 1167-ben is már ilyen rangban szerepelnek Chama kalocsai érsek mellett.

Egész Európában az érseki hatalomhoz kapcsolódott a királyavató koronázás. Az ország elsőszámú főpapját illette meg az új uralkodót a kormányzásra feljogosító szertartás elvégzése. A király koronázása így egyben kifejezte a főpapságon belüli hierarchiát is, a szertartást végző főpap számított az adott ország első számú egyházi méltóságának. Nyugat-Európában, ahol több érsekség működött, mindenhol megfigyelhető az érsekek közötti küzdelem a koronázás jogának megszerzése érdekében. Németországban a 11. század elején a kölni és a mainzi érsekség között,<sup>327</sup> Franciaországban Reims és Sens között a 11. század végén,<sup>328</sup> míg Angliában a 11. század végén és a 12. század folyamán Canterbury és York között.<sup>329</sup> Különösen az utóbbi figyelemre méltó, mert Angliában a koronázás joga körüli konfliktus egybe esett a yorki érsekség jelentőségének növekedésével, provinciájának kialakításával.

Magyarországon a 12. század második feléig nem hallunk arról, hogy bármi módon kétségbe vonták volna az esztergomi érsek királyavató koronázási jogát. A koronázásokat tekintve vitathatatlan volt Esztergom meghatározó szerepe, még akkor sem hallunk a kalocsai érsekről a koronázásokkal kapcsolatban, amikor a trónharcok a 11. század második felében, vagy Szent László halála után Kálmán és Álmos konfliktusa erre esetleg lehetőséget adott volna. 1162-ben II. Géza halála után Lukács esztergomi érsek az elhunyt király fiát, III. Istvánt királlyá koronázta. Az előkelők egy másik csoportja azonban Géza testvérének, II. Lászlónak hatalmi igényeit támogatta. Lukács érsek a trónkövetelőt nem volt hajlandó

---

<sup>325</sup> Kristó: Árpád-kor háborúi 92.

<sup>326</sup> SM. II. 116.; RA. 113.; Udvardy 1991. 67.; Az oklevelet 1169-re is datálják, erre lásd RA. 116. megjegyzéseit.

<sup>327</sup> Boshof, E.: Köln, Mainz, Trier – Die Auseinandersetzung um die Spitzenstellung im deutschen Episkopat in ottonisch-salischer Zeit. In: Jahrbuch des kölnischen Geschichtsvereins 49 (1978) 19–47.

<sup>328</sup> Schramm: Geschichte des englischen Königtums 40–46.

<sup>329</sup> Schramm, P. E.: Der König von Frankreich. I. Weimar, 1939. 112–128.

megkoronázni. A szertartást végül Mikó kalocsai érsek végezte el.<sup>330</sup> Ez volt az első alkalom, hogy a kalocsai érsek koronázta meg a királyt, illetve a trónra aspiráló Árpád-házi herceget. Az eset nem maradt példa nélkül, a 13. század elejéig hat alkalommal mutatható ki, hogy nem az esztergomi főpap végezte a szertartást.<sup>331</sup> II. László ellenkirály Mikó érsek által történt koronázása tehát nem önmagában álló, elszigetelt esemény volt, hanem azt bizonyítja, hogy 1162-re alapvetően megváltozott a két érsekség kapcsolata. A 11. századi trónküzdelmekben még nem láttak a kalocsai érsekben királyavató koronázásra alkalmas főpapot, az 1160-as évek elejétől viszont a trónért folytatott hatalmi harcok résztvevői számára Esztergom mellett már Kalocsa is alkalmasnak tűnt erre a szerepre. Ez önmagában mutatja, hogy az Árpád-házon belül és az arisztokrácia számára Kalocsa egyenrangúvá vált Esztergommal. Kalocsa szerepének átalakulását tükröző emlékeket áttekintve 1156 és 1162 között történt egy olyan esemény a magyar egyházszervezet életében, amely következtében Kalocsa alapvetően új szerepkörbe került, Esztergommal egyenrangú lett, provinciát és suffraganeus püspökségeket szerveztek alá.

A két határpont között kell keresnünk olyan történéseket, amelyek átalakíthatták a 11. század elején kialakított egyházkormányzati rendszert. Az első számba vehető eseményre csupán nagyon bizonytalan hitelű forrásból van utalásunk. Károly Róbert 1323. június 2-án kiadott,<sup>332</sup> de csak IX. Bonifác pápa 15. század eleji átiratából ismert oklevél utal II. Géza király 1158-ban a pécsváradi apátság számára kiadott oklevelére. Az oklevél szerint 1158-ban a pécsváradi apát megkereste a húsvétkor Bácsott tartózkodó II. Géza királyt és kérte, hogy az apátság tűzvészben megsemmisült okleveleit újítsa meg. Az oklevél szerint II. Géza 1158 húsvétján Bácsott egy gyűlést tartott, ahol kíséretében jelen volt Martirius esztergomi érsek, Mikó kalocsai érsek, Lukács egri püspök, Antimus pécsi püspök, Valter erdélyi püspök és Absalom spalatói érsek.<sup>333</sup> Az 1158-as eseményekre utaló oklevélrészeket a diplomatikai szakirodalom egyöntetűen hamisnak tartja,<sup>334</sup> de a benne szereplő és a korszakba pontosan illeszkedő nevek alapján úgy gondolják, hogy az említett sorok egy hajdan kiadott oklevél

<sup>330</sup> Koszta: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához 40.

<sup>331</sup> 1162. II. László; 1163. IV. István; 1173. III. Béla; 1182. Imre herceg megkoronázása apja életében; 1204. III. László; 1205. II. András. Az utóbbi két koronázást János kalocsai érsek azért végezhetette el, mert Esztergom üresedésben volt. Udvardy 1991. 106.

<sup>332</sup> Anjou-kori Oklevéltár VII. (1323) Szerk. Blazovich L. – Géczi L. Budapest – Szeged, 1991. 252. reg.

<sup>333</sup> MonVat. I/4. 574.

<sup>334</sup> RA. 93.

felhasználásával készültek.<sup>335</sup> Amennyiben valós tartalmat tulajdonítunk II. Géza Bácsott tartózkodására történő utalásnak, úgy 1158. április 20-án, húsvétkor a három érsek, Martirius esztergomi, Mikó kalocsai és Absalom spalatói, és több püspök, köztük Lukács egri püspök,<sup>336</sup> a következő esztergomi főpap részvételével a király fontos gyűlést tartott a kalocsai érsekség székhelyén. A bácsi gyűlés programjáról a bizonytalan Pécsváraddal kapcsolatos döntésen kívül semmit sem tudunk. A megbeszélések fontosságát azonban sejteti, hogy három érsek vett részt rajta személyesen.

A liturgikus év egyik fontos eseménye a krizmaszentelő mise nagycsütörtökön, amelyet a püspöknek kellett végeznie, és elvileg az egyházmegye minden papjának jelen kellett lennie azon. Az egész egyházmegyét érintő liturgikus esemény így szinte zsinatszerű összejövetelre is lehetőséget teremtett. A püspököknek tehát lehetőség szerint saját székhelyükön kellett tartózkodniuk húsvétkor és az azt megelőző napokban. A legalább hat név szerint említett főpap bácsi jelenléte azt sejteti, hogy itt többről is lehet szó, mint csupán arról, hogy a királyt elkísérték Bácsra, és közösen ünnepelték meg az udvarban a húsvétot. II. Géza azzal, hogy a húsvétot és valószínű, hogy a nagyböjtnek legalább egy részén Bácsott töltötte, a kalocsai érsekség jelentőségét hangsúlyozta. Nem tartom kizártnak, hogy 1158 húsvétján a király és a három érsek jelenlétében olyan tárgyalások is zajlottak, amelyek érintették Kalocsa jogállását.

A bácsi gyűlés mellett a szakirodalomban konkordátumként említett, II. Géza és III. Sándor pápa között létrejött 1161-es megállapodás az az esemény, amely gyanúba hozható az egységes magyar egyháztartomány két különálló provinciára osztásával kapcsolatban. A konkordátum létrejöttét a kutatás az 1159-es kettős pápaválasztással hozza összefüggésbe. II. Géza király nem döntött azonnal, hogy a két, magát Szent Péter utódának tartó főpap közül melyik hatalmát ismerje el. Mindketten küldtek legátust Magyarországra. Először III. Sándor követi Petrus de Mizo és Julius praenestei püspök érkeztek a királyhoz még 1159-ben, majd 1160 tavaszán IV. Viktor pápa legátusa, Dániel prágai püspök. A király nem adott végleges választ nekik, de a két követjárás jó alkalmat kínált a királynak, hogy egyházpolitikai elképzeléseivel kapcsolatban is tárgyalásokat kezdjen. A magyar uralkodó végül,

---

<sup>335</sup> Szentpétery: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele 35. 1. jegyzet.; Kubinyi 1975. 93. A bácsi húsvéti gyűlésről szóló információt hitelesként fogadja el Udvardy 1991. 62.

<sup>336</sup> Martirius és Lukács esztergomi érsek életrajzának legújabb összeállítója, Körmendi Tamás semmilyen formában nem ad hitelt az 1158-as oklevélemlítésnek. Szerinte Martirius érsek 1157-ben hunyhatott el és 1158-ban Lukács lett az utóda. Körmendi T.: Martyrius. In: Esztergomi érsek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 56–58.

szövetségeseinek álláspontját is mérlegelve, III. Sándor oldalára állt.<sup>337</sup> 1161-ben így III. Sándor két korábbi legátusát újból Magyarországra küldte. A követség célja a pápa és a magyar király közötti egyezség létrehozása, valamint az 1158-ban esztergomi érsekké választott Lukács megerősítése és a pallium átadása. A követség vezetője Péter bíboros volt, aki valamikor augusztus közepe után érkezhett az országba,<sup>338</sup> és így az ősz elején jöhetett létre a megállapodás. A konkordátum szövege azonban nem maradt ránk. Szovák Kornél szerint nem kizárt, hogy csak szóbeli megegyezés történhetett.<sup>339</sup> Az egyezség néhány pontjáról Burchard császári jegyző beszámolójából értesülünk, aki Barbarossa Frigyes császár követeként a magyar határ közelében haladt el, és így információkat szerzett a Magyarországon történt változásokról.<sup>340</sup>

Az 1161-es egyezményben III. Sándor pápa elismerése érdekében jelentős egyházkormányzati engedményeket volt kénytelen tenni a magyar uralkodónak. Így a pápa megengedte a királynak, hogy saját maga adja át a palliumot országa érsekeinek, továbbá a magyar papság csak a király tudtával és jóváhagyásával érintkezhet a Pápasággal, sőt a pápa sem küldhet legátust a király tudta nélkül Magyarországra. A kompromisszum érdekében azonban II. Géza is engedményekre kényszerült, így lemondott a főpapok önkényes áthelyezéséről és letételéről.<sup>341</sup>

A megállapodás tényeleges szövege nem maradt ránk, így feltételezhető, hogy az egyezményhez további pontok tartozhattak. A közvetett információkban viszont csak azok találtak említésre, amelyek szokatlanok voltak, és felkeltették a kortársak érdeklődését. Így például Burchardnál, hogy az érseki palástot a király jogosult átadni, és a magyar egyház és a Pápaság csak a királyon keresztül érintkezhet egymással. Reichersberg-i Gerhoh egyebek mellett pedig kiemelte, hogy a pápa nem küldhet Magyarországra legátust.<sup>342</sup> Az egyezmény azon esetleges további pontjai, amelyek nem voltak szokatlanok az egyházi írók szemében,

---

<sup>337</sup> Makk 1978. 14–19.; Makk: Külpolitika 195–196.

<sup>338</sup> A legátus 1161. július 14-én még a pápai udvarban tartózkodott. Holtzmann 1926. 406.; Körmendi: Lukács 69.

<sup>339</sup> Szovák 1996. 34.

<sup>340</sup> A császári jegyző 1161-ben Szent Mihály-napjától karácsonyig volt úton, és útjáról az év utolsó napjaiban beszámolt Miklós siegburgi apátnak. Sudendorf II. 134–138.

<sup>341</sup> Győry 1948. 14–15.; Szovák 1996. 32–35.; Makk 1978. 19–20.; Kristó: Magyarország története 1998. 170–171.; Török: A 12. század 104.

<sup>342</sup> Burchard jegyző utalása a magyar király kiváltságára Sudendorf II. 138.; Reichersberg-i Gerhoh: De investigatione Antichristi (I/68.) Gombos 1032. (2458.); Győry 1948. 14–15.



visszhang nélkül maradtak és csak közvetett módon sejthetjük, hogy azok is részei lehettek a III. Sándor és II. Géza között létrejött kompromisszumos megegyezésnek.

Az 1161-es tárgyalásoknak mindenképpen részét képezte a magyar érsekségekkel kapcsolatos aktuális ügyek rendezése. Először is a legátus meghozta Lukács választott esztergomi érseknek a palliumot, amely egyben a pápai megerősítést is jelentette. A 12. század első feléből nagyon keveset tudunk arról, hogy az érsekek milyen gyorsan kapták meg Rómából ezt a méltóságjelvényt. Mindenképpen feltűnő, hogy az 1158-ban érsekké választott Lukács csak jó három esztendővel később, 1161 őszen jutott ehhez a fontos insigniumhoz. A jelentősnek tűnő három esztendő összefüggésben lehet a kettős pápaválasztással, míg a magyar király nem döntött III. Sándor és IV. Viktor között, Lukács nem kezdeményezhette római megerősítését. Nyilvánvaló, hogy akitől a palliumot az érsek elfogadja, azt tekintik pápának Magyarországon. Elgondolkodtató, hogy az 1158 első felében érsekké lett Lukács számára miért nem azonnal, még IV. Adorján pápától kérték ezt a jelvényt. Ő 1159. szeptember 1-én hunyt el, a Róma és Esztergom közötti távolságot is figyelembe véve, a másfél esztendő elegendőnek tűnik ennek lebonyolítására. Valami más ok is lehetett a késlekedés hátterében. Azt sem lehet kizárni, hogy az 1150-es évek második felében a császárral jó kapcsolatban álló II. Géza nem engedte meg Lukácsnak, hogy IV. Adorjántól kérje a palliumot, mivel a pápa és Barbarossa Frigyes ellenfele volt.<sup>343</sup> Végül az 1161-es konkordátumhoz kapcsolódva, azzal összefüggésben kapta meg az érseki palástot Lukács.

A pallium átadásának 1161-es szabályozása azt mutatja, hogy Lukács ügyén túl a konkordátum idején az érseki hatalom magyarországi helyzete is tárgyalásra került. A kalocsai érsekség szerepének vizsgálatánál láttuk, hogy az érsekség helyzete 1156 és 1162 között alapvetően megváltozott. A magyar egyháztartomány felosztása, Kalocsa provinciával, suffraganeusokkal való ellátása és így korábbi tituláris állásának megszüntetése 1156 és 1162 közé helyezendő. Véleményem szerint ezt a döntést a magyar érsekek és a király kapcsolatának szabályozásával együtt 1161 őszen hozták meg. A megállapodás része lehetett Kalocsa státuszának rendezése. A gregoriánus reformoktól kezdve egyedül a pápa joga volt püspökséget alapítani, egyházmegyéket megosztani vagy összevonni, ezek vezetőit egy másikba áthelyezni. A kezdeményezés ugyan kiindulhatott a helyi egyházi előljáróktól vagy a világi uralkodóktól, de kizárólag a pápa alakíthatta át a püspökségi szervezetet.<sup>344</sup> II. Géza a

---

<sup>343</sup> Makk 1978. 12–14.

<sup>344</sup> Dictatus papae II., VII. és XIII. In: Das Register Gregors VII. MGH. Epistolae selectae in usum scholarum I. Hg. Caspar, E. Berlin, 1920. 202–204.; Weiss, A.: Vom Heiligen Stuhl unmittelbar abhängige Bistümer im mittelalterlichen Europa. In: Poznańskie Studia Teologiczne 14 (2003) 157.

két érsekség elkülönítését tehát a pápa beleegyezésével tehetette csak meg. Az 1161-es tárgyalások jó alkalmat kínáltak ehhez a magyar egyházigazgatást alapvetően átalakító lépéshez. Úgy tűnik, hogy az 1161 nyarán érkező legáción túl ugyanezen esztendőben még egy követség jött az országba.<sup>345</sup> Mindez mutatja, hogy ebben az évben nagyon intenzív tárgyalások zajlottak III. Sándor és II. Géza között. Az eredményét pedig igazolja, hogy 1162-től alapvető változás figyelhető meg a kalocsai érsekség történetében, amelyet egyrészt a királykoronázás, a suffraganeusok meglétét igazoló források is bizonyítanak. Az 1161-es megállapodást említő, ránk maradt külföldi forrásokban, véleményem szerint, azért sem történt a provinciamegosztásra utalás, mert ez nem volt olyan különleges, olyan említésre méltó esemény, mint a pallium király által történő átadása. Az érsekséghez ugyanis a hagyományos egyházszervezetben hozzá tartozik a provincia.

A magyar egyháztartomány megosztása jól beilleszthető a magyar királyok egyházpolitikájába. A 12. század elejétől az érseki hatalom előtérbe kerülésével a királyok az egyház fölötti hatalmuk megőrzése végett szükségesnek érezték, hogy a magyar egyház felügyeletét megosszák. Ezzel Esztergom megerősödését Kalocsa előtérbe állításával ellensúlyozzák. A magyar állam megerősödése pedig lehetővé tette ezt az átalakítást. Nem volt szükség már arra az egységes egyházszervezetre, amely Szent István alatt épült ki. A magyar állam önállósága, az Árpád-házi király hatalma alatt álló területek összetartozása már önmagában is biztosítva volt, nem kellett ezt az egységes magyar egyháztartománnyal nyomatékosítani úgy, mint az államszervezés évtizedeiben.

Az egységes magyar egyháztartomány felosztásának lehetőségét Dalmácia egyházszervezetének átalakítása is inspirálhatta. Dalmácia, leszámítva a ragusai érsekség területét, a spalatói érsekség alá tartozott. Spalato magyar fennhatóság alatt állt, és érsekének a joghatósága alá tartoztak azok a városok is, köztük Zára, amelyek Velence uralma alatt maradtak. Velence dalmáciai befolyását gyengítette, hogy az alá tartozó terület a vele ellenséges magyar király által kinevezett érsek tartományába tartozott. A világi és az egyházi kormányzat így részben két egymással fél évszázada ellenséges hatalom között oszlott meg. IV. Anasztaszius pápa ezért 1154 októberében a velenceiek kérésére Zárát érsekséggé tette. A velencei területen működő püspökségeket leválasztotta Spalato alól, és az új érsekség tartományába szervezte őket. A pápa azzal indokolta a döntését, hogy azok a dalmát városok, amelyek nem kerültek magyar uralom alá, nélkülözik az érseki gondoskodást, püspökeik

---

<sup>345</sup> Burchard megjegyzi: „Inimicis etiam imeprii, pseudocardinalibus, per marchias Vngariae frequenter transeuntibus, insidias et captionem ordinaui...” Sudendorf II. 136.; Szovák 1996. 35.

nehezen tudnak kapcsolatot tartani Spalatóval. Bullájában a pápa megnevezte a Zára alá tartozó püspökségeket.<sup>346</sup> Dalmácia egyházi megosztását követően Spalato megmaradt tartományát is át kellett szervezni, amelybe bekapcsolódott a magyar fennhatóság biztosítása érdekében II. Géza király.<sup>347</sup> Nem kizárt, hogy II. Géza személyesen is 1158-ban Spalatóban járt, ugyanis ebből az esztendőből két Spalatónak szóló királyi adományt ismerünk.<sup>348</sup> A provinciájának egy részét elvesztő és nagy anyagi veszteségeket elszenvedő érsekség megerősítését szolgálták az adományok. Az is figyelemre méltó, hogy az adománylevelek a tanúk között csupán Lukács érseket és testvérét, Appa bánt említik. Lukács tehát jelen volt és szerepet vállalt a spalatói érsekség átszervezésében. A dalmáciai események és a magyar egyháztartomány megosztása közötti kapcsolatot sejteti, hogy 1158 húsvétján a Bácsott tartott gyűlésen az esztergomi és a kalocsai érsek mellett ott találjuk Absalom spalatói metropolitát is.<sup>349</sup>

Nyilvánvaló, hogy II. Gézának jól elő kellett készíteni egy olyan nagy horderejű egyházpolitikai döntést,<sup>350</sup> mint egy érseki tartomány megosztása. A változásokat el kellett fogadtatni a magyar püspöki karral. Nagyon érdekes, és nehezen magyarázható, hogy 1156-ban miért említenek a két érsek mellett szereplő kilenc püspök közül ötöt választottként.<sup>351</sup> Az 1150-es évek közepén valamilyen okból a püspöki kar fele kicserélődött. Nyilvánvaló, hogy az új főpapok közvetlenül II. Gézának köszönhették püspöki rangjukat. Talán ezzel a nagy átszervezéssel is összefüggésben lehet az, hogy az 1161-es konkordátumban határozottan szerepelt a püspökök király általi áthelyezésének és letételének tilalma. Mindenesetre az

<sup>346</sup> Osor, Krk, Rab és Hvar lett Zára suffraganeusa. Licet universalis Ecclesiae pastor bulla 1154. október 17. JL. 9928. Az átszervezésre lásd LThK. X. 1364. (Freiburg, 2006.); Waldmüller 150–152.; Haiger 2001. 316.; Dinasztia, hatalom, egyház 354–355.; Sokcsevits D.: Horvátország. A 7. századtól napjainkig. Budapest, 2011. 103.

<sup>347</sup> III. István 1163-as oklevele tájékoztat erről. Sm. II. 96–97.; RA. 103;

<sup>348</sup> RA. 91. és 92.; Sm. II. 86.; Sm. II. 87.

<sup>349</sup> MonVat. I/4. 574.

<sup>350</sup> Egy olyan nagy horderejű belpolitikai lépés, mint az egységes magyar egyházkormányzat felosztása két provinciára, megtételét az is lehetővé tette, hogy II. Géza az 1150-es évek második felétől a korábbiakhoz képest visszafogottabb külpolitikát folytatott. A korábbi bizánci-magyar háborús konfliktusok is alább hagytak. II. Manuel császár Itália felé fordult, és 1161-ben újabb öt éves békét kötött II. Géza Bizánccal. Így a magyar uralkodónak lehetősége lett az egyházszervezet átszervezésére. A külpolitikai helyzetre lásd Makk 1978. 6–20.

<sup>351</sup> „...Lucas agriensis electus, Stephanus sunadiensis electus, Peta bespremiensis electus, Geruasius geuriensis electus, Michael Waradiensis electus...” MES. I. 108.

1150-es évek második felében a szokottnál is erősebb volt a püspöki kar kötődése a királyhoz, mivel tagjaik közül öt közvetlenül azelőtt került II. Géza támogatásának eredményeként főpapi méltóságba. Ez a támogató háttér bizonyosan megkönnyítette az uralkodó helyzetét az egyházszervezeti átalakítások megvalósításában.

A kánonjog előírásai szerint egy egyházkormányzati egység, legyen az plébánia, püspökség vagy érseki provincia, megosztásához az érintett egyházi intézmény vezetőjének hozzájárulására is szükség volt. Számos példát lehet felsorolni, hogy egy egyházmegye területének megrövidítéséhez és így bevételeinek, továbbá befolyásának csökkenéséhez csak komoly ellentételezés esetén járultak hozzá az érintett főpapok.<sup>352</sup> Nyilvánvaló, hogy az egységes érseki provincia felosztása Magyarországon is csak kompromisszumok eredményeképpen volt megvalósítható. A királynak tekintettel kellett lennie, már az érintettség okán is, az esztergomi érsekségre, amelynek élén egy kánonjogban nagyon jártas főpap állt Lukács személyében.<sup>353</sup> Uralkodói nyomás ellenére is kompenzációt kellett Esztergom számára adni, hogy elfogadják ezt a megosztást. Az új kalocsai érseki provincia területe jóval kisebb volt, mint az esztergomi. Esztergom alatt maradt az érseki főegyházmegye mellett a győri, a veszprémi, a pécsi, a váci, az egri püspökség, tehát hat egyházmegye. A 12. század elején létrejött nyitrai püspökség a század végéig, mint az esztergomi érsek magánpüspöksége működött és csak a 12–13. század fordulóján emelkedett Esztergom suffraganeusai közé.<sup>354</sup> Kalocsa alá a főegyházmegyén kívül a csanádi, a váradi, az erdélyi és a zágrábi püspökség tartozott, tehát összesen öt egyházmegyéből állt. A különbség látszólag nem jelentős, de a legsűrűbben lakott területek, így például a Dunántúl és a Felvidék délnyugati szegélye az esztergomi tartomány részét képezte. A két provincia főpapjainak a 12. század végén keletkezett jövedelemösszeírásban szereplő bevételei szépen alátámasztják mindezt. Az esztergomi érseki tartomány bevételeit a főegyházmegye nélkül 8200 márkára becsülték. A kalocsai ezzel szemben az érsekség jövedelmeit is beleszámítva csupán 4500 márka volt.<sup>355</sup> Az érsek bevételei nélkül is csaknem kétszer nagyobb anyagi háttérrel rendelkezett az esztergomi tartomány.

---

<sup>352</sup> A mainzi érsekség Csehország feletti egyházi felügyeletet kapta cserébe a magdeburgi érsekség alapítása kapcsán elveszített területeiért. Hilsch 1972. 1–16.

<sup>353</sup> Lukács érsek az 1150–1156 közötti években Párizsban tanult, és az angol kánonjogász, Girardus Puella iskoláját látogatta. Az érsek európai színvonalú jogi műveltséggel rendelkezett. Körmendi: Lukács 59.

<sup>354</sup> Koszta L.: A nyitrai püspökség létrejötte. In: Századok 143 (2009) 299–317.

<sup>355</sup> III. Béla magyar király emlékezete 139–141.; Barta: III. Béla jövedelmei 416–422.

A két tartomány térképére nézve két feltűnő jelenség mutatkozik meg. Az esztergomi provincia összefogottabb, kompaktabb, mint a kalocsai. Nincsenek benne szigetszerű, idegen, tartományon kívüli főpap felügyelete alatt álló területek. Ezzel szemben Kalocsa provinciája területileg nem homogén, hanem szigetszerű, Esztergom alá tartozó részek találhatók benne. Az egyik ilyen a csanádi, váradi és az erdélyi egyházmegyék közé ékelődő pankotai főesperesség, amely az esztergomi provinciához tartozó egri püspökségé volt. A Zaránd megyét lefedő pankotai főesperesség sajátos helyzete a bihari (későbbi nevén váradi) püspökség létrehozása kapcsán alakult ki I. András uralkodásának első éveiben, tehát 11. század közepi eredetre megy vissza. Jelzi azt, hogy a bihari püspökség alapítása előtt, az 1009-ben létrehozott egri püspökség eredeti területe messze lenyúlt az Alföldre, sőt az azt határoló hegyvidéki területekre.<sup>356</sup>

A másik nagy enklávé Dél-Erdély, a későbbi Szászföld. Mint már fentebb érintettem, ez a szigetszerű terület bizonyítékul szolgál arra, hogy a kalocsai érsek joghatósága csak a 12. század közepén terjedt ki Erdélyre. A szászok betelepülése a 12. század közepén, II. Géza uralkodása alatt indult meg.<sup>357</sup> Korábban a terület igen gyér lakosságú volt. A magyar egyháztartomány felosztása, amennyiben a 11. században megtörtént volna, akkor nem tartom valószínűnek, hogy Esztergom alá rendelték volna ezt a távoli lakatlan területet, kiszakítva környezetének egyházfelügyeleti rendszeréből. Dél-Erdély csak a 12. század közepétől, a szászok betelepülésétől kezdve tekinthető olyan területnek, amely komoly pasztorációs feladatot adott, és ahonnan mindezért anyagi juttatás is illette az egyházat. A 12. század közepéig a gyér lakosság miatt itt nem épült ki egyházszerkezet, tehát az erdélyi püspökség joghatósága, ha egyáltalán kiterjedt a vidékre, akkor is csak formálisan érvényesülhetett. Így tudta Esztergom megtartani a 12. század közepén fontossá váló területet. Lukács érsek felismerte a szász betelepülés jelentőségét, és ezért ragaszkodott hozzá, hogy a terület Esztergom felügyelete alatt maradjon. Az Esztergom és Dél-Erdély közötti hatalmas távolság, illetve a Szászföld szigetszerű beékelődése az újonnan kialakított kalocsai tartományba, megkönnyítette a hospesjogokhoz egyébként is kapcsolódó egyházi kiváltságok érvényesülését és a magas fokú egyházi autonómia kialakulását a németek lakta területen. Dél-Erdély 12. század közepén kialakuló egyházi helyzete azonban ellentmondott az egyházszerkezet gyakorlatias kormányzásának. Nem véletlen, hogy a 13. század elején a

---

<sup>356</sup> Kristó: Vármegyék 472–473.; Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 42.

<sup>357</sup> Erdélyi Okmánytár I. 19. és 20.; Erdély I. 296–297. (Makkai L.); Kristó: Erdély 158–162.; Kristó: Nem magyar népek 124.

kalocsai érsekség és II. András kezdeményezése nyomán a magyar püspöki karban támogatást talált az a terv, hogy a szászok lakta területet Nagyszeben központtal Kalocsa alá tartozó püspökségbe szervezzék. A III. Ince pápa elé kerülő javaslat azonban az esztergomi kanonokok tiltakozása miatt nem kapta meg Róma jóváhagyását.<sup>358</sup>

A kalocsai érseki provincia területének másik szembeűnő sajátsága az, hogy a zágrábi püspökség nem szervesen illeszkedik a tartományhoz, hanem a pécsi püspökség területe beékelődött Zágráb és a kalocsai érseki tartomány közé. Ez, ha nem is egyedűálló jelenség volt a középkeri latin egyházszervezetben, mindenképpen a kivételek közé tartozott. A kevés példák egyike Prága. A 10. század második felében a mainzi érsekséghez csatolt prágai püspökséget a bajor érseki tartományhoz tartozó regensburgi egyházmegye választotta el a mainzi provinciától.<sup>359</sup> A mainzi érsek egyfajta kárpótlásként kapta meg Prágát a magdeburgi érseki tartomány felállításának jóváhagyásáért cserében. Hasonló figyelhető meg Hispániában is, ahol nem organikusán alakultak ki a 12. században az új érseki tartományok, hanem kompromisszumok eredményeként formálódott ki a területük. Így például a móroktól való visszafoglalás után a dél-portugál területek és az ott létrejött új püspökségek a félsziget északnyugati részén fekvő compostelai provinciához kerültek. Az érsekség központját a bragai érsek tartománya választotta el dél-portugál suffraganeusaitól.<sup>360</sup> Zágráb szokatlan helyzete egyfajta területi „osztokodást” sejtet, és nem organikus fejlődést. Mintha bizonyos kiegyenlítésre törekedtek volna a megosztásnál, és ennek eredménye ez a furcsa helyzet. Esztergom átengedte a még nem túl jelentős Dráván túli püspökséget<sup>361</sup> Kalocsa számára. Zágráb Kalocsa alá rendelése szintén ellentmond a gyakorlatias egyházkormányzásnak.

---

<sup>358</sup> F. III/1. 129–134.; Koszta: Kalocsa 46–47.

<sup>359</sup> Kirchenprovinzen und Bistümer im salischen Reich. In: Die Salier und das Reich II. (Die Reichskirche in der Salierzeit) Hg. Weinfurter, S. Sigmaringen, 1992. X. (térkép); Koszta: Németország 99.(A birodalmi egyház az ezredfordulón. térkép).

<sup>360</sup> Erdmann 1928. 47.

<sup>361</sup> Zágráb nem túl nagy jelentőségét mutatja, hogy 1156-ban Martirius érsek oklevelében szereplő tanúnévsorban Gothsaldus zágrábi püspököt említik utolsó helyen a főpapok közül, még a választott püspökök is megelőzik a felsorolásban, holott őket szokták a lista végén említeni. MES. I. 108. Az egyházmegye bizonyos fokú kezdetlegességére is utalhat, hogy III. Sándor pápa Prodanus püspökkel kapcsolatban kulpai egyháznak (in Culpansenem ecclesiam) nevezi. Holtzmann 1959. 410.



Zágráb és Kalocsa között a közlekedés nehezen volt megoldható, mert a tengerpart, illetve Itáliai felé futó és Zágrábon átmenő főutak Segesd, Somogyvár, Székesfehérvár, illetve Zalavár, Veszprém, Székesfehérvár irányban haladtak az ország közepe felé.<sup>1</sup> Esztergomból, illetve a hozzá tartozó tartományból könnyebb volt Zágrábot elérni, mint Bácsról vagy Kalocsáról.<sup>2</sup>

Az egyenlőtlen területi megosztás ellenére is igen jelentős veszteség érte a kalocsai provincia létrejöttével Esztergomot. Ezt, úgy tűnik, anyagilag kárpótolta a király, így a kompenzáció egyik lényeges eleme volt, hogy az esztergomi érsek királytól származó jövedelmeit újra szabályozták. Nagyon keveset tudunk a püspökségek korai gazdálkodásáról. A ránk maradt oklevelek szerint, különösen a korai időben viszonylag kisszámú birtokkal rendelkezettek. Bevételeik nagyobb része származott tizedből.<sup>3</sup> A 11–12. században az ország birtokállományának becslések szerint 75 %-a volt királyi birtok, így ezekből, illetve az egyéb királyi bevételekből származó tized jelentette az episzkopális egyházszervezet bevételeinek meghatározó részét. Kálmán király I. törvénykönyvének 25. pontja azt mondja, hogy a király számára beszedett vámok és adók harmada az ispánokat illeti, tizede pedig a püspököket.<sup>4</sup> Eszerint a királynak járó adók tizedét a területileg illetékes püspök kapta meg, így minden főpap részesült belőle. A Szent István-i egyházszervezet királyi magánegyház jelleget mutatott, a királyi jövedelmek biztosították a szervezet működéséhez szükséges anyagiak nagy részét. A 11–12. század fordulóján kiadott törvények és zsinati határozatok sokat foglalkoznak a tizedszedéssel, ami azért feltűnő, mert a tized általános beszedését Szent István rendelte el.<sup>5</sup> Véleményem szerint nem lehet kizárni, hogy a 11. század elején, sőt a század folyamán sokáig, még elsősorban a királyi jövedelmekből szedték be maradéktalanul a tizedet, annak általános kiterjesztésére és tényleges beszedésére a dekretális emlékek szerint a

---

<sup>1</sup> Glaser L.: Dunántúl középkori úthálózata I. In: Századok 63–64 (1929–1930) 142–144. és 152.

<sup>2</sup> 1227-ben Csák Ugrin kalocsai érsek megszerezte Pozsegavárat, azzal a céllal, hogy az boszniai eretnekek elleni harc bázisa legyen a település. F. III/2. 100. Udvardy 1991. 130. Pozsgavár Kalocsa tulajdonába kerülése azonban megkönnyíthette egyben a kalocsai érsek és zágrábi suffraganeusa közötti kapcsolattartást is.

<sup>3</sup> Mályusz E.: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Budapest 2007.<sup>2</sup> 17–22. A főpapok jövedelmeinek alapvetőeleme mindvégig a dézsma volt. A Barta testvérek szerint a 12. század végén a főpapok jövedelme  $\frac{3}{4}$  részt egyházi bevételekből, elsősorban a tizedből származott,  $\frac{1}{4}$  rész pedig a birtokok után. Barta: III. Béla jövedelmei 417. és 421.

<sup>4</sup> „De tributis autem et vectigalibus, sicut comitibus terciam partem dare decrevimus, ita decimam quoque episcopis censemus...” Závodszy 186.

<sup>5</sup> Szent István II/18. Závodszy 156.



11–12. század fordulójától került sor. Ettől az időszaktól kezdve a püspökségeknek már nem csupán a királyi bevételek után járt a tized.

A Kálmán-kori dekrétumban foglaltakkal ellentétben a 12. század végén a királyi jövedelmekből a tized már az esztergomi érseket illette meg. Az érsek ezt a jogát többször hangsúlyozta és a nyomaték kedvéért megerősítette a királlyal. Mindez azt is jelentette egyben, hogy valakik megkérdőjelezték ezt a jogát. Imre király 1189-ben Szent István és Szent László királyokra hivatkozva ismerte el, hogy mindenféle jövedelméből az esztergomi érseknek tizedet fog fizetni.<sup>6</sup> Ellentmondás van ugyan a Kálmán-kori törvénycikk és Imre király oklevele között. Véleményem szerint a 12. század közepén került át a királyi jövedelmek után járó tized a területileg illetékes püspöktől az esztergomi érsekhez. Ezt szintén a provincia megosztáshoz kapcsolódó kompenzáció keretében kapta meg Esztergom. A királyi jövedelmekből származó tized megszerzését megkönnyítette, hogy az érsekség székvárosa lett a 12. század közepére a királyi adók beszedésének központja,<sup>7</sup> határában fekvő Kovácsi faluban élő mesterek verték a király pénzeit.<sup>8</sup> A pénzverésből származó jövedelem, így mint területileg illetékes főpapot, már korábban is az esztergomi metropolitát illette meg. Esztergom a királyság gazdasági központjává lett, és ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az érsek kompenzációként megszerezte 1161-ben az uralkodó jövedelmeiből az egyházat illető tizedet. Mindez a magyar egyházmegyékkel összehasonlítva a 12. század végén anyagi téren messze a többi fölé helyezte Esztergomot. A kalocsai érsek 2500 márkás jövedelmével szemben csupán a királyi pénzverésből származó tizedbevétel után 6000 márka járt az esztergomi érseknek.<sup>9</sup> Az egyéb felsorolt királyi jövedelmekből kiszámolva, az abból járó

---

<sup>6</sup> MES. I. 156.

<sup>7</sup> Kálmán I/79. szerint a szabadok dénárjai nevű adót az ispánoknak Szent Mihály napjáig Esztergomba kellett küldeni. Závodszy 193.; Odo de Deogilo 1147-ből származó tudósítása szerint sok tartomány gazdagságát viszik hajón Esztergomba. Gombos III. 1720. (4068.)

<sup>8</sup> Hóman: Pénztörténet 456–458.; Hóman B.: Az Árpád-kori pénzverés adminisztrációja. In: Numizmatikai Közlöny 17 (1918) 20–21.

<sup>9</sup> Hóman szerint a III. Béla-kori jövedelemösszeírás a főpapoknak a királyi jövedelmekből járó tizedbevételeit tartalmazza. Így a pénzverés után járó tized kivételével a királyi jövedelmekből járó tized álláspontja szerint a területileg illetékes megyéspüspököt illette meg. Hóman: Pénztörténet 428. Ezzel az a probléma, hogy így az esztergomi érseknek csupán a pénzverés után járt volna tized a királyi jövedelmekből, a főegyházmegye területéről származó egyéb királyi bevételek után viszont nem, míg a többi püspök ezen álláspont szerint az utóbbiakból kapott volna tizedet. Nyilvánvaló, hogy a főegyházmegye területéről származó – egyébként tizedköteles – bevételek mentessége nem elképzelhető. Barta testvérek viszont az esztergomi érsek teljes jövedelmét 6000 márkában adták meg és azt javasolják,

decimát összeadva, Esztergomot további 9500 márka illette meg. Összesen tehát a kalocsai érsek 2500 márkás bevételeivel szemben Esztergom csupán a királyi jövedelmek után ennek hatszorosával, 15500 márkával rendelkezett. A különbség nyilvánvalóan túlzó, de azt sejteti, hogy anyagi téren igen jelentős kompenzációt kapott az esztergomi érsekség tartományának megosztása ellentételezéseként a királytól. Mindez egyik biztosítéka volt annak, hogy Esztergom vezető szerepe a továbbiakban is fennmaradjon.

A 11. századi királyi monostoralapítások bizonyítják, hogy a közvetlen uralkodói kegyuraság alatt álló egyházak a területileg illetékes megyéspüspök joghatósága alatt álltak. A 12. század végén több olyan oklevéllel is rendelkezünk, amely világosan bizonyítja, hogy a korábbi helyzet megváltozott, és a királyi egyházak közvetlenül az esztergomi érsek felügyelete alá kerültek. Az esztergomi joghatóságot a 12. század végén és a 13. század elején több alkalommal megerősítették. A kalocsai érsekség próbálta elvitatni Esztergomnak ezt a jogát, mivel így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a provinciamegosztást követően is az esztergomi főpap a királyi egyházak révén joghatóságot gyakorolt a másik tartományban. Mindezzel csorbította a kalocsai provincia önállóságát. A szigetszerűen beékelődő területeken túl a királyi prépostságok és monostorok is hozzájárultak ahhoz, hogy nem lett joghatóság szempontjából homogén a kalocsai provincia. A 12–13. század fordulóján a két érsekség között zajló joghatósági viszály egyik kulcskérdése volt a királyi egyházak ellenőrzése. A királyi alapítású monostorok és prépostságok közül különösen az utóbbiaknak nőtt meg a jelentőségük a 12. század folyamán. Kanonokjaik a királyi kápolna tagjai voltak, prépostjaik pedig a 12. század közepén rendszeresen részt vettek a királyi tanács gyűlésein. A királyi oklevelek tanúnévsoraiban gyakran a püspökök után őket is felsorolták.<sup>10</sup> Részt vettek tehát az ország politikai irányításában, és a királyi írásbeliségben is meghatározó szerepük volt. Az okleveleket készítő notariusok többsége valamely királyi prépostságban viselt javadalmat.<sup>11</sup> Jelentőségüket kiemelte, hogy a 12. század elejétől a király kegyének köszönhetően tagjaik közül kerültek ki a püspökök. A királyi prépostságok politikai befolyása ebből következően igen nagy volt. A királyi alapítású monostorokkal együtt pedig az ország leggazdagabb egyházi intézményei közé tartoztak. Az 1161-es egyházszervezeti átalakításokhoz kapcsolódva a királyi egyházak feletti ellenőrzést, valószínűleg szintén valamifajta kompenzációként, az illetékes megyéspüspök helyett az esztergomi érsek kapta meg. Ezzel a

---

hogy a jövedelemjegyzékben a püspökök bevételeinél megadott összegeket 20–25 %-kal csökkenteni kell, mert az ott szereplő számokat túlzónak tűnnek. Barta: III. Béla király jövedelmei 416. és 422.

<sup>10</sup> Koszta: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához 44.

<sup>11</sup> Kubinyi 1975. 92–108.

királyi egyházak és az udvari papság felett az esztergomi érsek szerezte meg az egyházi ellenőrzést. A távoli területek áttételes (érseki) egyházi felügyelete helyében a királyi hatalommal közvetlen kapcsolatban álló, és az ország legjelentősebb egyházi intézményei feletti közvetlen joghatóságot kapta cserébe az esztergomi érsek. Lényegében ezzel megszilárdította és kizárólagossá tette így a királyi hatalom felett egyházi ellenőrzést. Az udvari papság, a királyi prépostságok és monostorok felett így csupán az esztergomi érsek volt illetékes. Mivel ezt a jogát a kalocsai provincia területén fekvő királyi társaskáptalanokra és kolostorokra is érvényesíteni tudta, ezzel a másik tartományon belül is befolyással rendelkezett, legalább ezekben az egyházakban használhatta Esztergom főpapja érseki jelvényeit. A más érsekség területén gyakorolt egyházi felügyeleti jog pedig perspektivikusan a prímási cím irányába mutatott.

A királyi prépostságok és kolostorok jelentőségét és jogállásukban történt változást az 1169-es konkordátum alátámasztja. A III. Sándor pápa képviselője, Manfréd bíboros és III. István király között létrejött újabb megállapodás mögött többen Lukács esztergomi érsek szerepét sejtik. 1161-ben a királyt még csak a püspökök önkényes letételétől illetve áthelyezésétől tiltották el. 1169-ben ezt a tiltást kiterjesztették a királyi prépostságokra is.<sup>12</sup> Világos, hogy ez az esztergomi érsek pozíciójának megerősítését jelenti. Az általa felügyelt királyi egyházak élén a király az ő beleegyezése nélkül nem kezdeményezhet személyi változásokat.

Az egységes magyar egyháztartomány megosztása nem egyedülálló esemény a 12. századi európai egyháztörténetben. A kereszténység megerősödése, az egyházszervezet kiépülése a 12. század folyamán több helyen, különösen a peremvidékeken a korábbi érseki igazgatás megosztását, továbbépítését eredményezte. A folyamat részeként épült ki Angliában a 12. század folyamán a yorki érseki tartomány. Hosszú tárgyalások után, a dán, a svéd és a norvég uralkodók együttműködésének köszönhetően II. Paschalis pápa jóváhagyta azt, hogy a skandináv területek kiváljanak a hamburg-brémai érsekség joghatósága alól és Lund központtal új érseki tartomány jöjjön létre. Lund érsekséggé tételét Albericus pápai legátus végezte 1102/1103 fordulóján, és a rangemelést 1104-ben Asker érsekké kinevezése zárta le.<sup>13</sup> A Dániát, Norvégiát és Svédországot összefogó lundi egyháztartomány továbbosztása a 12. század közepén történt meg. A norvég király kezdeményezésére III. Jenő pápa 1152-ben

---

<sup>12</sup> Makk F.: Magyarország a 12. században. Budapest, 1986. 181–182.; Szovák 1996. 36–37.; Szuromi: Esztergomi zsinat 127–141.; Kristó: Magyarország története 895–1301. 175.; Török: A 12. század 121.

<sup>13</sup> Seegrün 1967. 116–120.

Breakspear Miklós legátusát küldte ki, aki az 1153-ban, Nidarosban tartott zsinaton, engedélyt adott arra, hogy a norvég területek leváljanak Lund alól. A Nidaros székhellyel létrejött norvég egyháztartományt 1154-ben IV. Anasztáz pápa ismerte el.<sup>14</sup> Breakspear Miklós legátus 1153-ban Svédországban is zsinatot tartott és a norvég egyházhoz hasonló reformokat és szervezeti változásokat akart bevezetni. Az önálló svéd érsekség terve ekkor azonban még zátonyra futott.<sup>15</sup> Néhány évvel később, 1164-ben a svéd király kérte a pápát az érsekség létrehozására és III. Sándor Uppsala központtal engedélyezte a leválást Lundtól.<sup>16</sup> Már a svéd egyháztartomány tervezésénél 1154-ben a pápai legátus azzal akarta ezt Eskil lundi érsekkel elfogadtatni, hogy primási jogokat ígért neki a leendő svéd érsekség felett. Elképzelése szerint a mindenkori svéd érseknek a lundi metropolitától kell átvennie a palliumot.<sup>17</sup> A 12. század közepéig tehát fél évszázad alatt a hamburg-brémai provinciából három új érseki tartomány szerveződött meg Észak-Európában.

A 12. század első felében Hispániában is új érsekségek jöttek létre, illetve éledtek újjá. A toledói tartománytól leválasztották Galíciát, és 1103-ban II. Paschalis pápa elismerte Braga érseki jogait.<sup>18</sup> Két évtized múltán részben Braga tartományának rovására jött létre a compostelai érsekség.<sup>19</sup> Mindkét új hispániai érseki tartomány a Pápaság közreműködésével született meg.

A skandináv érseki szervezet átszervezésének évében Dalmáciában is új érsekség létrehozásához járult hozzá a Pápaság. A magyar király fennhatósága alatt álló spalatói érseki tartomány rovására hozta létre IV. Anasztaszius pápa Velence kérésére a zárai érsekséget, amelyet egy év múlva a skandináviai kiküldetéséből visszatért és pápává választott IV. Adorján erősített meg.<sup>20</sup> A példákból világos, hogy a pápák támogatva a 12. század első felében és közepén a helyi uralkodók kezdeményezését, engedélyt adtak az egyházszervezet továbbépítését jelentő új érseki tartományok létrehozásához, de az esetek többségében valamifajta előjogot meghagytak a területének egy részét elveszítő régebbi érsekségnek. II.

---

<sup>14</sup> Seegrün 1967. 146–164.

<sup>15</sup> Seegrün 1967. 163–164.

<sup>16</sup> Seegrün 1967. 194–199.

<sup>17</sup> Miklós legátus 1154-ben pápává (IV. Adorján) választották és pápaként 1157. január 15-én megerősítette Lund primási jogát. A megállapodás szerint a lundi érsek és a svéd egyház egy-egy követe közösen Rómába megy a palliumért, amelyet Lundba visznek és azt a svéd érsek a lundi székesegyházba veszi át hűségesküt téve helyi érseknek. Seegrün 1967. 173–177.

<sup>18</sup> Erdmann 1928. 12.

<sup>19</sup> Erdmann 1928. 23.; Haiger 2001. 321.

<sup>20</sup> Waldmüller 150–152.; Haiger 2001. 316.

Paschalis pápa például alapvetően meg akarta tartani a toledói érsek egyházi főhatalmát Hispániában Braga létrejötte után is, ezért 1103-ban a toledói érseket ad personam pápai legátussá nevezte ki.<sup>21</sup> Skandináviában pedig Lund közvetítésével juthatott csak a palliumhoz az uppsalai érsek.

Az új érsekségek létrejötte hatással lehetett a két magyar érsekség viszonyára. II. Paschalis pápának a kalocsai érsekhez írt levele utal a ludi érsekség megalapítására. A 12. század elején a pápa által Magyarországra küldött legátusok tisztában voltak a hispániai átszervezésekkel. A dalmáciai események pedig bizonyíthatóan visszhangra találtak II. Géza környezetében és a magyar főpapság körében. Spalato átszervezése hozzájárult ahhoz, hogy Magyarországon is rendezték a két érsekség helyzetét.

Az új érsekségek, illetve érseki provinciák létrejötte és a magyarországi helyzet között még egy fontos párhuzam figyelhető meg, amely alátámaszthatja azt, hogy 1161-ben alapvetően átalakult Esztergom és Kalocsa kapcsolata. Az összes előbb felsorolt példa azt mutatja, hogy minden egyes új érsekség, vagy érseki tartomány megszervezése, bármennyire az egyházi előírások figyelembe vételével és gyakran kompenzációkkal történt, magával hozta a régi és az új érsekség rivalizálását, joghatósági viszályát. Ezek a konfliktusok a Pápaság közbenjárása, közvetítése ellenére is több évtizedig elhúzódtak. Angliában Canterbury és York konfliktusa az utóbbi provinciájának megszervezésével indult. A viszály több szinten zajlott, többek között a 11–12. század fordulóján és a 12. század utolsó évtizedeiben azért, hogy kit illett meg az angol uralkodó megkoronázásának joga.<sup>22</sup> York jelentőségét a reprezentáció terén egy új székesegyház felépítésével is demonstrálni kívánta a 11. század végén. Hamburg-Bréma esetében 1123-ban Adalbero érsek oklevél hamisítással próbálkozott, majd 1139-ben a lateráni zsinaton is kísérletet tett korábbi északi joghatóságának visszaszerzésére.<sup>23</sup> Hispániában Toledó és Braga között azonnal komoly joghatósági viszály indult meg a 12. század elején, majd 1124 után Compostela érsekséggé tételével ebbe az utóbbi is bekapcsolódott. A három hispán érsekség joghatósági vitája közel egy évszázadig tartott, és a 12. század végén zárult le. Braga és Compostela erre az időre lesz minden tekintetben egyenlő a korábban primási jogokat gyakorló Toledóval.<sup>24</sup> A rivalizálás a primási cím mellett a liturgia terén is kifejezésre jutott. A toledói érsekség bevezette a római

---

<sup>21</sup> Erdmann 1928. 13.

<sup>22</sup> Schramm: Geschichte des englischen Königtums 40–46.

<sup>23</sup> Seegrün 1967. 133–135.

<sup>24</sup> Erdmann 1928. 6–50.; Wenzel 1958. 39.; Haiger 2001. 321.

liturgiát, Braga viszont különállását kifejezendő, továbbra is ragaszkodott az ősi liturgikus gyakorlatához.<sup>25</sup>

Figyelemre méltó, hogy a 12. század utolsó évtizedeiben Esztergom és Kalocsa között is olyan joghatósági vita bontakozott ki, amely sok ponton hasonlóságot mutat a korabeli Európa azon területeivel, ahol a korábbi érseki szervezetet egy új érsekség és a hozzá tartozó tartomány létrehívásával átalakították. Ugyanúgy, ahogy a két angol érsekség között, konfliktus alakult ki a koronázójog kérdésében, Esztergom és Kalocsa között is több alkalommal szerepelt ez a kérdés. Ahogy York, úgy Kalocsa is új székesegyházzal kívánta megváltozott helyzetét demonstrálni. Hispániához hasonlóan Magyarországon is megfigyelhető a liturgikus elkülönülésre való törekvés. A 12. század végén Esztergomban egy liturgikus reformot vezetnek be, de az újításokat Kalocsa nem vette át, hanem ragaszkodott a korábbi szertartásrendhez.<sup>26</sup> A joghatósági viszálykodások közötti hasonlóságok megerősítik azt, hogy Esztergom és Kalocsa a 12. század második felében, sőt részben a következő évszázad első évtizedeiben zajló vetélkedése az egységes, korábban Esztergom kizárólagos vezetése alatt álló magyar érseki tartomány megosztásának következménye. A két érsekség kapcsolatának új normáit, Kalocsa átalakult helyzetéből következő joghatóságát a 12. század második felében alakították ki.

Mindennek ismeretében újra kell értékelni Lukács érsek 12. század második felében játszott politikai szerepét. A korábbi szakirodalom a III. Béla királlyal, majd III. Sándor pápával és a kalocsai érsekekkel egyaránt konfliktusba kerülő, külföldön is nagy tiszteletnek örvendő főpap alkatával, a gregoriánus elvek mellett kérlelhetetlenül kitartó személyiségével hozzák kapcsolatba az életét végig kísérő viszálykodásokat. Apróságnak tűnő konkrét ügyeket sorolnak fel a konfliktusok háttéréként. Így például azt, hogy 1161-ben a számára is palliumot hozó pápai legátus utazásának megkönnyítésére testvére egy lovat adományozott a követnek.<sup>27</sup> Később pedig azzal az indokkal tagadta meg az esztergomi érsek III. Sándor pápa felszólítása ellenére III. Béla megkoronázását, mivel szerinte az uralkodó simonia bűnébe esett, mert Lukács érsek egyik emberének egy köpenyt adományozott.<sup>28</sup> Természetesen

---

<sup>25</sup> Wenzel 1958. 5.

<sup>26</sup> Török J.: A magyar pálosrend liturgiájának forrásai, kialakulása és főbb sajátosságai (1225–1600). Budapest, 1977. 184.; Dobszay L.: A Breviarium Strigoniense jellegzetes pontjai. In: *Ars Hungarica* 17 (1989) 39–40.; Dobszay L.: Az esztergomi rítus. Budapest, 2003. 20–21.

<sup>27</sup> III. Sándor pápának Lukácshoz írt leveléből tudjuk, hogy az érsek utólag egy mentegetőző levelet küldött Rómába. Holtzmann 1959. 408–409.; Győry 1948. 15.; Körmendi: Lukács 61.

<sup>28</sup> Holtzmann 1959. 413.

Lukács és az uralkodók, illetve trónkövetelők konfliktusaiban tükröződtek az uralkodóházon belüli hatalmi harcok. A belpolitikai küzdelmeknek nyilvánvalóan részese volt az esztergomi érsek is. Ezt nem lehet vitatni. Lukács életpályáját áttekintve azonban 1161 táján egy éles cezúra figyelhető meg. Az ezt megelőző időszak konfliktusmentesnek tűnik, amelyet egyházi karrierjének alakulása is bizonyít. Nyilvánvalóan a király támogatásának köszönhetően az 1150-es évek elején Párizsban, a korszak egyik legkiválóbb iskolájában tanulhatott. Hazatérte után, 1156-ban már választott egri püspökként szerepel, majd alig két évre rá esztergomi érsekké tette az uralkodó. A gyors előrelépés Lukács és a király szoros kapcsolatát bizonyítja. 1161-et követően viszont konfliktus konfliktus követ életében. Börtönbe került, a magyar királyokkal megromlott a kapcsolata, úgy tűnik, nem csak a kalocsai érsekekkel, hanem püspöktársával is vitába keveredett. Nem volt hajlandó püspökké szentelni András győri választottat.<sup>29</sup> Nem volt felhőtlen a viszonya III. Sándor pápával sem. Az 1160-as évek végén András győri püspökké szentelésének, majd III. Béla megkoronázásának megtagadása miatt neheztelt meg rá a pápa. Lukács életének 1161 tájára tehető változása bizonyosan összefüggésben van azzal, hogy érsekként neki kellett elfogadnia a II. Géza és III. Sándor pápa által is jóváhagyott egyházszerkezeti átalakításokat, amely következtében az esztergomi érsekség elveszítette az ország keleti és délkeleti része fölötti ellenőrző szerepét. Egyháztartományát meg kellett osztania Kalocsával. Noha ellentételezésként igen komoly jogokat tudott kikényszeríteni II. Gézától és a legátuson keresztül III. Sándortól, mégis alatta vesztette el kizárólagos helyzetét Esztergom és lett a másodrangú, tituláris jellegű Kalocsából teljes jogú érsekség. A megszerzett ellentételezések anyagi téren megalapozták viszont Esztergom vezető szerepét a továbbiakban is. A királyi prépostságokon és monostorokon keresztül pedig bizonyos befolyásra tett szert a rivális érsekség területén is. Ez utóbbi, a másik érseki tartomány területére szóló jogosítvány pedig előkészítette és tartalommal látta el a később megszerzett primási címet.<sup>30</sup>

Feltűnő azonban, hogy semmilyen konkrét okleveles nyoma nem maradt ránk a magyar érseki tartomány 12. század közepén, második felében történt megosztásáról. Esztergom és Kalocsa rivalizálása kapcsán keletkezett oklevelek egyike sem említi ezt. Nyilvánvaló, hogy Esztergom számára nem volt fontos ennek megőrzése, vagy erre való hivatkozás. Sőt inkább mindennek elhallgatása tűnt hasznosnak. Egy 12. század végi Rómában nagy felháborodást

---

<sup>29</sup> Holtzmann 1959. 413.; Körmendi: Lukács 65.

<sup>30</sup> Esztergom primási címére lásd Mezei L.: Az esztergomi érsekség primáciává fejlődése (1000–1452). In: Vigilia 41 (1974) 371–374.

keltő esemény talán összefüggésbe hozható azzal, hogy Esztergom részéről szándékosan igyekeztek az ezzel kapcsolatos okleveleket eltüntetni. III. Ince pápa 1198-ban vizsgálatot indított, mivel III. Sándor pápa regisztrumkötetéből néhány lapot kitéptek. Gyóry szerint itt egy olyan dokumentum eltulajdonításáról lehetett szó, amelyben a magyar király fontos, korábban az egyházban őt megillető jogokról mondott le.<sup>31</sup> Véleményem szerint más okot kell keresnünk III. Sándor regisztrumának megcsonkításában. Ezt bizonyítja, hogy az ügyet a kalocsai kanonokok, a kalocsai prépost és a szegedi főesperes jelentették be Rómában, és a megindult vizsgálat az esztergomi prépostot gyanúsítottként említette.<sup>32</sup> Az esztergomi prépost részese lehetett a regisztrumkötet megcsonkításának. Valószínűleg tartom tehát, hogy nem a király és az egyház viszonyát szabályzó dokumentumról lehetett itt szó, hanem egy olyan pápai oklevélről, amely a két magyar érsekség helyzetét érintette, talán a provincia megosztás ügyében lett kiadva.

A 12. század közepén a korábban egységes magyar egyháztartományt megosztották, és két egymástól elkülönített érseki tartomány jött létre. Az 1009-ben tituláris érsekségként, suffraganeus püspökök nélkül létrehozott kalocsai érsekség 1161-ben kapott saját provinciát és lett a latin egyházszervezet normáinak megfelelő metropolita. A 11. század elején egy nagyon zárt episzkopális egyházszervezetet hozott létre Szent István. A második provincia kialakítása módosított ezen a rendszeren, de méreteit tekintve Magyarország a két teljes jogú érsekség megszervezése után is a zárt egyházszervezetű országok közé tartozott. Itália szinte megszámlálhatatlan érsekségével, továbbá a francia területeken működő kilenc, valamint Németország hat érsekségéhez viszonyítva Anglia és Magyarország két-két érsekséggel rendelkezett, Írország, Lengyelország, Dánia, Norvégia és Svédország viszont csupán egy – egy tartományba szerveződött a 12 században.<sup>33</sup>

---

<sup>31</sup> Gyóry 1948. 7–9.

<sup>32</sup> A szöveget Migne-féle kiadásból idézi Szilágyi L.: Az Anonymus-kérdés revíziója II. In: Századok 71 (1937) 191–192.

<sup>33</sup> Tellenbach: Die westliche Kirche 41.



A nyitrai püspökség létrejötte  
(Nyitra egyháztörténete a 9–13. században)

A középkori Magyarország északnyugati része a nyitrai püspökség alá tartozott. A nyitrai egyházmegye létrejöttének idejéről és körülményeiről fennmaradt alapítólevél híján is csaknem konszenzus alakult ki a magyar középkorkutatásban és az egyháztörténetírásban. Szinte egyhangúan a középkori magyar episkopális egyházszervezet kiépülésének utolsó állomásaként szokták tekinteni a nyitrai püspökség létrehozását. A 10—11. század fordulójától kezdődően a 11. század első felében megtörtént a magyar püspökségi szervezet kialakítása. A több szakaszra bontható folyamat, az ún. tíz Szent István-i egyházmegye létrejötte, úgy tűnik, az 1050 körül, I. András uralkodása alatt zárult le. Utolsóként a keleti országrészben a Vata-féle pogánylázadás leverése után a bihari püspökség kialakítása történt meg.<sup>1</sup> Alig fél évszázad alatt kiépült a korabeli ország lakott területein a püspökségi szervezet. Az egyes egyházmegyék központjai a belső területekre kerültek és az egyházmegyék határai sugarasan tágultak az ország peremvidéke irányba. A püspökségek a szélső területek irányában nyitott határokkal rendelkeztek. Lehetőség volt az egyházmegyék joghatóságának kiterjesztésére, így a településszerkezet kitolódását mintegy automatikusan követni tudták a püspökségek.<sup>2</sup>

A 11. század első felében kialakított egyházigazgatási rendszeren a század végén, Szent László uralkodása alatt történtek korrekciók,<sup>3</sup> amely elsősorban egyházmegyei központok áthelyezésében nyilvánult meg. Így a bihari püspökség számára Váradon, a kalocsai érsekségnek pedig Bácsott hoztak létre új központot és valószínűleg ide sorolható az erdélyi egyházmegye gyulaféhevári székhelyének kialakítása.<sup>4</sup> A korrekció másik elemeként az ország szélső területein létrehozott püspökségeket szokták kiemelni, így az ország délnyugati peremvidékén, a Drávántúlon a zágrábi egyházmegye megszervezését 1083 és 1091 között. Valamint a nyitrai püspökség kialakítását az északnyugati peremvidéken. Mindkét egyházmegye létrehozását Szent László egyházpolitikája eredményeként értékelik. Nyitra esetében azonban kiemelik, ugyan László kezdeményezte felállítását, sőt

---

<sup>1</sup> Kristó Gy.: Koppány felnégyelése. In: Kristó Gy.: Tanulmányok az Árpád-korból. Budapest, 1983. 88–89.; Koszta 1996. 107–111.; Kristó: Szent István püspökségei 121–135.

<sup>2</sup> Koszta 1996. 111.

<sup>3</sup> Györffy 1977. 547–548.

<sup>4</sup> Györffy 1977. 547–550.; Koszta 1996. 107–111.

birtokadományokban is részesítette,<sup>5</sup> de az alapítás valamilyen okból elhúzódott és csak Kálmán alatt történt meg a tényleges megszervezése. Alapítólevél híján is meglehetősen pontosan meg lehet határozni létrehozásának időpontját. Az 1100 körül, Kálmán király uralkodásának első éveiben kiadott első törvénykönyv 22. cikkelye Nyitrán még csak társaskáptalan említ,<sup>6</sup> így ekkor a püspökség még bizonyosan nem működhetett. Az új püspökség létrejöttét főpapjának 12. századi első említésétől számítják.<sup>7</sup> A pannonhalmi Liber ruber-ben fennmaradt egy keltezetlen 12. század elejéről származó oklevélkivonat,<sup>8</sup> amely elsőként tesz említést a nyitrai püspökről. Az oklevélkivonat datálását általában 1105–1107/1110 közé teszik, és ezzel az új egyházmegye létrejöttét is a 12. század első évtizedének második felére helyezik,<sup>9</sup> míg mások 1113 körülre teszik Nyitra megalapítását.<sup>10</sup> Az utóbbiak Gervasius püspök pontos dátumot nélkülöző említése helyett a zabori apátság 1113-as birtokösszeíró oklevelét, amelyben először szerepel az új egyházmegye egy birtoka, tekintették Nyitra létrejötté terminus ante quem-jének.<sup>11</sup>

A szlovák középkorkutatás is hasonló véleményen van a nyitrai egyházmegye létrejöttének kronológiájáról, de a magyar szakirodalommal ellentétben a püspökség 12. század eleji megszervezésében a 880-ban alapított és a IX. század végén megszűnt morva

---

<sup>5</sup> Dedek: Nyitra vármegye 534.; Vágner 1896. I-II.; Fügedi: Nyitra megye betelepülése 22–23.; Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet 122–123.; Török: A 12. század 20–21.; Marsina: A nyitrai hercegség 362.

<sup>6</sup> Závodszky 186.

<sup>7</sup> A nyitrai püspökség alapításának volt egy legendás hagyománya. Márton wellehradi szerzetes krónikája szerint a püspökséget Szent Ambrus alapította 395-ben, amikor a markomann király feleségét megtérítette. Markomann alapítás legendáját a 19. század végétől elutasítja a kutatás. Lásd Ortway: Egyházi földleírás 65–66.; Dedek: Nyitra vármegye 530. és Marsina: Nitrianske biskupstvo 530.; A nyitrai püspökség létrehozatalával kapcsolatos elképzelésekre, illetve a pápai iratokban említett alapítási évre lásd. Gyetvai: Egyházi szervezés 26–30.

<sup>8</sup> Moyses nyitrai ispán a pannonhalmi apátságtól egy Szent István által a monostornak adott prédiomot (Vágsellye) el akart venni és az ügyben Gervasius nyitrai püspök kapott hatalmat az ítélkezésre. A bejegyzés kiadása: DHA. I. 381.; CD. Slovaciae I. 62.

<sup>9</sup> Például Dedek: Nyitra vármegye 535.; Györffy: ÁMF. IV. 334. és 436.

<sup>10</sup> Például korábban Györffy György is 1112–1113-ra tette a püspökség létrejöttét. Tizkötetes I. 963. (a vonatkozó rész Györffy Gy. munkája); Magyarország történeti kronológiája I. Főszerk. Benda Kálmán. Budapest, 1981. 102. (a vonatkozó rész Érszegi Géza és Solymosi László munkája.); Kristó Gyula: Magyarország története 895–1301. 141.; Török: A 12. század 20–21.; Makk Ferenc 1111 tájára teszi az alapítást, Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 144.

<sup>11</sup> „de villa Gan, in villa episcopi” DHA. I. 394.

egyházmegye megújítását látják. Álláspontjuk szerint élt a morva egyházszervezet emléke a 11–12. század fordulóján, hatott a magyar püspökségi szervezet továbbépítésére, így tehát bizonyos fokú kontinuitást felételeznek a 9. századi és a 12. század elején létrejött egyházmegye között.<sup>12</sup>

Az új püspökség területi kiterjedése és felépítése kapcsán is hasonló a szlovák és a magyar kutatás álláspontja. Az új egyházmegye területe az esztergomi érseki főegyházmegye északnyugati részéből lett kialakítva, döntően a középkori Nyitra megye északi részét és Trencsén megyét fedte le. Az új püspökség területével kapcsolatban némi bizonytalanságot mutat azonban, hogy a székváros, Nyitra mintegy szigetként, a tényleges egyházmegyével közvetlen területi összeköttetés nélkül helyezkedett el, vagy egy folyosó kötötte össze a központot a püspök joghatósági területével.<sup>13</sup> Az új egyházmegye szervezeti felépítésével kapcsolatban is egyetértés alakult ki és azt hangoztatták, hogy az alapítás után, tehát még a 12. század elején három főesperességre – nyitrai, gradnai és trencsényi – osztották fel a területet.

Úgy tűnik, hogy a korabeli egyházi intézmények gyakran nehezen megfogható kialakításukhoz viszonyítva, Nyitra esetében viszonylag problémamentesen sikerült az alapítást rekonstruálni. A nyitrai püspökség Árpád-kori története azonban három vonatkozásban eltérő sajátosságokat mutat a többi egyházmegyéhez képest. Az is különös, hogy a magyar székeskáptalannal ellentétben Nyitrán egészen a 18. század végéig nem volt prépostja a káptalannak.<sup>14</sup> Sajátságos továbbá az is, hogy két nyitrai főesperesség létezett, egyik az esztergomi főegyházmegyében, a másik pedig a nyitrai püspökség területén.<sup>15</sup> Végezetül feltűnő, hogy a nyitrai püspök az egyházmegye 12. század eleji megszervezése ellenére a 12. század végéig egyáltalán nem szerepelt a királyi oklevelek méltóság-, illetve a korai időszakban még inkább tanúnévsoraiban, sőt a 13. században is csak ritkán találkozunk nevével ezekben a listákban.<sup>16</sup> Ez a három sajátosság, arra utalhat, hogy a nyitrai püspökség kialakulása, korai története bizonyos fokig eltér a korábban, a 11. század folyamán létrehozott magyar egyházmegyéktől. Érdemesnek tűnik tehát az eddigi kutatás fővonalaiban

---

<sup>12</sup> Marsina: Nitrianske biskupstvo 537. ; Steinhübel, J.: Die Kirchenorganisation in Neutra um die Jahrtausendwende. In: Bohemia 40 (1999) 78.; Steinhübel, J.: Zánik nitrianskeho kniezatstva. In: Historický časopis 50 (2002) 385–406.; Ruttkay: Nyitra és Zoborhegy 393.

<sup>13</sup> Ortway: Egyházi földleírás I. 91–95.; Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet 122–123. és 132.; Kristó: Vármegyék 348.

<sup>14</sup> Vágner 1896. 15.

<sup>15</sup> Ortway: Egyházi földleírás I. 19–25. és 91–97.; Kristó: Vármegyék 347–348.

<sup>16</sup> A nyitrai püspök említésének hiányára Zsoldos Attila hívta fel a figyelmemet.

konszenzusra jutó álláspontja ellenére újból áttekinteni a nyitrai püspökség létrejöttét. Mindezt úgy kell elvégezni, hogy ne csupán az alapításra közvetlenül utaló forrásokat értékeljük újra, hanem Nyitra 9–12. század közötti történetét egészében kellene vizsgálni és elhelyezni benne az egyházmegye kialakítását. Így a morva egyházszervezet feltételezett hatásának, az esetleges kontinuitásnak a problematikáját is tárgyalni lehet, valamint a püspökség történetének előbb említett három sajátosságára is választ lehet találni.

#### Nyitra a 9. században

Nyitrán a kereszténység igen korán megjelent. Az első templomot még 830 előtt Pribina nyitrai fejedelemsége idején hozták létre. A templom felszentelője Adalram salzburgi érsek volt.<sup>17</sup> Az első templom létrejötte természetesen még nem járt együtt a kereszténység általános elfogadásával. Pribina vezette fejedelemség továbbra is pogány terület maradt. A salzburgi érsek által felszentelt egyházzal nagyon keveset tudunk. Lokalizálása is vitatott, többen a nyitrai várhegyen, a mai székesegyház helyén keresik.<sup>18</sup> Régészeti megfigyelésekkel azonban ezt nem lehet igazolni, mert a székesegyház sziklaalapon áll és a középkori bővítések alkalmával rendszerint visszabontották a korábbi falakat. A székesegyház padlószintje alatt a régészek csak a sziklaalapot találták meg. Mások ezt a korai templomot nem is várhegyen keresik, hanem azt hangoztatják, hogy a korai, Pribina-kori Nyitra központja ettől keletre a Márton-hegyen keresendő, így az első templomot is ide kell lokalizálni.<sup>19</sup> Hangsúlyozni kell, hogy egyetlen templomot sem lehet Nyitrán írásos forrásokkal vagy régészeti leletekkel a 9. századig visszavezetni. Sőt a nyitrai várhegyen álló erődítésnek sincs, úgy tűnik, morva előzménye.<sup>20</sup>

Az első nyitrai templom védőszentjét nem ismerjük.<sup>21</sup> Gyakran azonban már ezt a korai templomot is a Szent Emmerám-titulusúnak tekintik. A Szent Emmerám patrocínium így több

<sup>17</sup> *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* XI. cap. In: Lošek 1997. 122. (XI. cap.)

<sup>18</sup> A nyitrai várhegy kutatása 1930-ban kezdődött és egy kis patkó alakú szentéllyel rendelkező kápolnát találtak, amelyről azt gondolták, hogy az első, a salzburgi érsek által felszentelt templom. A kápolna közelében azonban 11–13. századra datált temetőt találtak. Az 1950-es évek végén folytatódta a kutatások, de a várhegy szisztematikus feltárása 1988-ban kezdődött. Bednár: *Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg 301–345.*; Ruttkay: *Nyitra és Zoborhegy*. In: *Európa közepe 1000 körül*. Szerk.: Wiczorek, A. és Hinz, H.-M. Stuttgart, 2000. 393.

<sup>19</sup> Marsina: *O Nitrianskom biskupstve* 27–32.

<sup>20</sup> Bóna: *Az Árpádok korai várai* 34–37.

<sup>21</sup> Wolfram: *Die Geburt Mitteleuropas* 275–276.

kutatónál a Nyitra vidéki kereszténység kontinuitásának bizonyítékaként szerepel, amely a 830-as évektől, Pribina idejétől jelen van Nyitrán, a morva időkben pedig, a 880-ban létrejött első nyitrai püspökség védőszentje lett.<sup>22</sup> A kontinuitást valló történészek szerint a titulus túlélte a püspökség megszűnését és Szent Istvántól kezdve a magyar egyházszervezetben is megjelent. Zoerard-András és Benedek remeték temetkezési helye lett, ahol 1083-ban szentté avatták őket. Végül pedig a 12. század elején létrejött újabb nyitrai püspökség székesegyháza és egyben az új egyházmegye titulusa lett Szent Emmerám, illetve temploma. Az Emmerám patrocíniumot azonban az írott források nem említik Nyitrán a 9., sőt még a 10. században sem. Első felbukkanása az 1070 táján Mór pécsi püspök által összeállított Zoerard-András és Benedek legendája. A legenda elbeszélése szerint a 11. század elején elhunyt két remetét itt helyezték örök nyugalomra.<sup>23</sup> Így a 11. század harmadik harmadában keletkezett legenda tudósítása alapján is csak Szent István uralkodásáig lehet bizonyosan igazolni az Emmerám-patrocínium nyitrai megjelenését. Nincs tehát konkrét forrás az Emmerám-kultusz 9. századi eredetére a területen. Ezzel pedig egy fontos bizonyítéka esett el a kontinuitást hangoztató felfogásnak. Nyitrát a szentkultusz folytonosságát tekintve nem lehet Zalavárral együtt említeni, ahol a 9. század közepén igazolható Szent Adorján patrocínium a 11. század első évtizedeiben alapított bencés apátság titulusaként köszönt vissza.<sup>24</sup>

A szlovák kutatók konkrét források híján közvetett úton kísérlik meg az Emmerám-patrocínium 9. századi nyitrai jelenlétét igazolni. Az első nyitrai templom bizonyosan Pribina tudtával épült 827/8 táján. A fejedelem maga ekkor még bizonyosan pogány volt, de felesége bajor származású, tehát keresztény volt. Gyermeük, a Mosaburgban apja helyére lépő Kozel neve sem szláv eredetű, hanem bajor.<sup>25</sup> Egyes kutatók feltételezése szerint a bajor családi kapcsolat, a bajor feleség kezdeményező szerepe nyomán lett az első templom védőszentje Emmerám. Az elképzelést valamelyest gyengíti, hogy Pribina bajor házasságát nem tudjuk pontosan datálni. Fiúk, Kocel 860-ban lépett apja helyébe Mosaburgban. Így születését nem kell feltétlenül 830 elé helyezni. Pribina bajor házassága létrejöhetett 833 után is, mikor Mojmir morva fejedelem elűzte őt Nyitráról és bajor fennhatóság alá menekült. 833 elején Ratpold, a keleti bajor területek prefektusa Pribinát Regensburgban bemutatta Német

---

<sup>22</sup> Erre példa a magyar szakirodalomban Váczy P.: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In: Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 223–224.

<sup>23</sup> SRH. II. 359–360.; Eggers: Das Erzbistum des Method 42–42.

<sup>24</sup> Tóth: Szent Adorján 10. és 31–33.

<sup>25</sup> Wolfram, Herwig: Privina. In: LexMa. VII. 232.; Lübke, Christian.: Kocel. In: LexMa. V. 1244.

Lajosnak, akinek kezdeményezésére Pribina rövidesen megkeresztelkedett, majd néhány év múlva, 838–840 táján megbízták őt Alsó-Pannónia kormányzásával Mosaburg központtal.<sup>26</sup> Pribina házasságával a Wilhelminer-családdal került rokoni kapcsolatba, akik a keleti bajor területek egyik legbefolyásosabb családja volt.<sup>27</sup> 853 táján Kocel, anyai nagybátyja, Wilhelm példája nyomán adományt tett a regensburgi Szent Emmerám-kolostor számára. Kocel az anyja révén hozzákerült a mai Alsó-Ausztriába, a Duna déli partján fekvő területet adta át a híres regensburgi monostornak.<sup>28</sup> A 9. század közepén Kocelnek bizonyosan kapcsolata volt tehát Szent Emmerám kultuszával. Kérdés, hogy ez a tisztelet Pribina nyitrai éveire visszavetíthető vagy sem. Úgy tűnik, hogy Pribina esetében nem találunk erős kapcsolatot Szent Emmerám tiszteletével.

Szent Emmerám egész Bajorország védőszentje volt a 9. században, de kultuszának központja Regensburg, az ottani Szent Emmerám bencés monostor volt. Az első nyitrai templomot a salzburgi érsek szentelte fel és nem az Emmerám-kultusz legfőbb támogatója, a regensburgi apátpüspök. Figyelemre méltó továbbá az is, hogy 833-ban Pribina Regensburgban találkozott Német Lajossal, de a fejedelem megkeresztelkedése nem Regensburgban történik meg<sup>29</sup>, hanem Traismauerben, a salzburgi érsek alá tartozó Szent Márton-templomban. Pribina fennhatósága alá rendelt alsó-pannóniai terület is a salzburgi egyházmegyéhez tartozott.<sup>30</sup> Mosaburg és Salzburg szoros kapcsolatát mutatja, hogy az érsekek személyesen is megjelentek a területen és részt vettek templomszentelésen. Pribina egyházi kapcsolatai egyértelműen Salzburg felé mutatnak és nem az Emmerám-kultusz központja, Regensburg irányában. Mindezek alapján kevésbé tűnik valószínűnek, hogy a pogány Pribina a salzburgi érsek által felszentelt templomot Szent Emmerámnak ajánlotta volna. Adalram salzburgi érsek szerepvállalása az első nyitrai templom létrehozásában is ellentmondani látszik az Emmerám-titulusnak. Adalram érsek nyitrai templomszentelése egyben kísérlet volt a salzburgi érseki főegyházmegye joghatóságának kitolására a Dunától északra fekvő szláv területek irányába.<sup>31</sup> Ez pedig inkább azt kívánta meg, hogy a közvetlenül

---

<sup>26</sup> Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas 275–276.

<sup>27</sup> Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas 287–290.

<sup>28</sup> MMFH. III.42–45.; Steinhübel: Die Kirchenorganisation in Neutra 66–67.

<sup>29</sup> Néhány évvel később, 845-ben 14 cseh előkelő Regensburgban keresztelkedett meg. Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas 287.

<sup>30</sup> Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas 275–276.

<sup>31</sup> Salzburg expanziós kísérletére és a régi egyházmegyei határok visszaállításra, így 829-ben Nyitrának újból Passau alá rendelésére Steinhübel: Die Kirchenorganisation in Neutra 68–69.

Salzburghoz kötődő, Salzburg hatalmát nyilvánvalóan demonstráló szentet válasszanak az új templom patrocíniumául és nem a regensburgi, a Dunától északra is kiterjedő egyházmegye védőszentjét részesítsék előnyben. Pribina kapcsolatai és Salzburg expanziós törekvései is cáfolni látszanak azt, hogy az egyébként ismeretlen titulusú első nyitrai egyházat Szent Emmerám templomának tegyük meg, s így a nyitrai Szent Emmerám-kultuszt a 9. század első harmadának végétől eredeztessük.

Nyitra 9. századi egyháztörténetének legfontosabb eseménye az, hogy Svatopluk kérésére VIII. János pápa 880-ban püspökség alapítását engedélyezte, amelynek élére a fejedelem kérésének megfelelően egy Wiching nevű bajor papot állított. Az új egyházmegyét a pápa a Metód vezette morva érsekség suffraganeusává tette.<sup>32</sup> A püspökség felállítása politikai jelentősége mellett a Nyitra környéki kereszténység intézményesülésének is jele és bizonyosan hozzájárult a misszió elmélyítéséhez. Az új püspökség hatását azonban nehéz pontosan értékelni. A Dunától északra a közép-európai régióban, a szlávok lakta területen ez volt az első püspökség, így az utókor szemében korszakos jelentőségűnek is tűnhet. A térítésre is bizonyosan hatást gyakorolhatott. Azonban ki kell emelni, hogy a terület krisztianizációja különböző politikai indíttatású konfliktusok keresztüzében zajlott, és ez korlátozta az új egyházmegye lehetőségeit. Utalni kell itt Metód és Wiching ellenséges viszonyára, illetve arra, hogy Svatopluk maga is fenntartással volt a szláv liturgia irányában, továbbá Metód tanítványainak és a területen szintén szerepet igénylő bajor papságnak a rivalizált egymással. A nyitrai püspökség hatását korlátozta, hogy csak rövid ideig, alig több mint egy évtizedig működhetett. Metód 885-ben elhunyt és Wichingnek sikerült megakadályozni, hogy Metód tanítványa és kijelölt utódja, Gorazd átvegye az érsekséget. 885-től így Wiching irányította a morva érsekséget. 892-ben a morva-bajor háború vetett véget Wiching nyitrai szerepvállalásának. A konfliktus kitörésekor a főpap elhagyta Morvaországot és Arnulf király udvarába menekült, ahol átvette a kancellária irányítását, majd röviddel ezután a bajor püspökök tiltakozása ellenére passauai püspökké választották.<sup>33</sup> Wiching pályafutása, valamint az, hogy nem hallunk utódáról, azt sejteti, hogy 892/3 fordulóján gyakorlatilag megszűnt a nyitrai püspökség.

---

<sup>32</sup> CD. Slovaciae I. 23–25.

<sup>33</sup> H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 131–152.; Scholz 1992. 165–166.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 71–72.

A nyitrai egyházmegye védőszentjét sem ismerjük. Többen Szent Emmerámot tartják az új egyházmegye patrocíniumának és innen eredeztetik<sup>34</sup> – mint láttuk – a forrásokkal csak a 11. század óta adatható nyitrai Szent Emmerám-kultuszt. A regensburgi szent kiválasztásában Wiching kezdeményező szerepét látják vagy Szvatopluk gesztusát Arnulf irányába. A püspökség Emmerám-titulusával kapcsolatban azonban megfontolást érdemelnek az egyházmegye létrejöttének körülményei. A nyitrai püspökség alapítása és Wiching főpapi kinevezése mögött politikai, egyházpolitikai kompromisszumot kell látnunk. A kezdeményező bizonyosan Szvatopluk volt, és ő ajánlotta Wichinget püspöknek. Az újonnan létrehozott püspökséget viszont VIII. János pápa alapította és rendelte a közvetlenül Róma alá tartozó, a frank birodalmi egyháztól független, Metód vezette morva érsekség alá. VIII. János pápa energikusan arra törekedett, hogy a morva missziót és a kialakuló egyházszerkezetet Róma joghatósága alatt tartsa, korlátozza a frank egyház befolyását a szláv térítésben.<sup>35</sup> Ennek megfelelően, ha Szvatopluk kezdeményezésére jóvá is hagyta azt, hogy a bajor Wiching kerüljön az egyházmegye élére, bizonyosan, Pápaság befolyásának demonstrálása érdekében nem támogathatta egy tipikus bajor szent védőszentül tételét. Egy Metód felügyelete alá rendelt bajor püspök elfogadása kevésbé tűnt a távlatokra nézve veszélyes lépésnek, mint a közeli keleti frank királyság központjának, Regensburgnak egyházi és politikai befolyását is megjelenítő védőszent kiválasztása. A szentkultusz politikai jelentőségével Szvatopluk udvarában is tisztában voltak, amelyet mutat, hogy a morva fejedelem területét Szent Péter oltalmába ajánlotta a bajor hatalmi igények korlátozására, nyomtatékosítva a döntéssel országa Róma alá tartozását.<sup>36</sup> Mindezek tükrében bizonyosra vehetjük, hogy a 880-ban létrejött püspökség nem viselhette a Regensburg irányába mutató Emmerám titulust.

---

<sup>34</sup> Pauler I. 53.; Karácsonyi János: Szent István király élete. Budapest, 1904. 38.; Hóman: Magyar történet I. 199.; Kniezsa: A szláv apostolok és a tótok 190.; Hemmerle, J.: Mission und Klöster bayerischen Benediktiner in Böhmen. In: Tausend Jahre Bistum Prag 973–1973. Veröffentlichungen des Institutum Bohemicum I. München, 1974. 59.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 71.;

<sup>35</sup> VIII. János pápa szláv politikájára: Grivec: Konstantin und Method 113–120.

<sup>36</sup> Grivec: Konstantin und Method 145.; Havlik, L.: Der päpstliche Schutz und die slavischen Völker. In: Annales Instituti Slavici 6 (1970) 16–21.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 76.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 131–152.



Régészeti megfigyelések sem támogatják a szentkultusz kontinuitását, mivel a Wiching-féle püspöki székesegyházatot többnyire a Zoborhegy lábánál álló Márton-hegyre helyezik,<sup>37</sup> míg a 11. századi Emmerám-templom bizonyosan a várhegyen állt. Az Emmerám-kultusz tehát még a 9. század második felében sem bizonyítható Nyitrán, és így a zalavári Szent Adorján tisztelet<sup>38</sup> mellett nem hozható fel érveként a Kárpát-medence 9–11. századi keresztény tradíciói továbbélésének igazolásául. Természetesen fordítva is igaz. Önmagában az, hogy Nyitrán csak a 11. század elejétől fogható meg az Emmerám-kultusz, nem cáfolja a keresztény lakosság bizonyos fokú folyamatosságát a területen.

A morva egyházszervezet történetének utolsó fejezete, a felbomlás időszaka is több problémát vet fel, amely természetesen bizonyos formában kihat a kontinuitás kérdéskörére. Fennmaradt a 900-as esztendő nyaráról Theotmár salzburgi érsek és suffraganeusai IX. János pápához írt tiltakozó oklevele. A bajor főpapság tiltakozott az ellen, hogy IX. János pápa Szvatopluk fia, II. Mojmir morva fejedelem kérésének eleget téve kezdeményezte a morva érseki tartomány újjászervezését. A pápa a levél szerint, egy érseket és két püspököt küldött Moraviába azzal a céllal, hogy az érsekség visszaállításával együtt három morva püspökséget is létrehozzanak. A salzburgi érsek kánonjog ellenesnek tartotta a lépést, mert szerinte mindez az addig területileg illetékes passzai püspök tudta és beleegyezése nélkül történt. Komoly hátrány érte így Passaut, amelynek egyházmegyéjét ezzel jelentősen lecsökkentették.

Theotmár érsek levele szerint a Pápaság a 9–10. század fordulóján morva kezdeményezésre reorganizálni akarta, sőt Metód érsekségével ellentétben egy szabályszerű, négy egyházmegyéből álló egyháztartományt kívánt kiépíteni. A fontos levéllel kapcsolatban azonban több ízben kétségek fogalmazódtak meg. A levél fennmaradási körülményei teszik elsősorban problémássá hitelét. Theotmár érsek levele ugyanis a Pilgrim-féle hamisítványok között maradt fenn 12. századi másolatban. Tartalmában is van hasonlóság a levél és a hamisítványok között, mindkettő célja Passau érdekeinek védelme, joghatóságának kiterjesztése. Gombos Albin éppen erre utalva elutasítja a levél eredetiségét és Pilgrim püspök hamisításának tartja.<sup>39</sup> A levél hitele körül az elmúlt évtizedben újból vita alakult ki. E. Boshof Theotmár levelének stílusát összevetette a bizonyosan Pilgrim készítette hamis oklevelekkel és szerinte nagyfokú közöttük a hasonlóság, így a 900-ra datált levél

<sup>37</sup> Marsina: Nitrianske biskupstvo; Ruttkay, A. viszont a várhegyre helyezi az általa Emmerám titulusának tartott székesegyházatot, hangoztatva, hogy a 9. század közepére a Márton-hegy szerepét már átvette a várhegyen épült földvár. Ruttkay: Nyitra és Zoborhegy 393.

<sup>38</sup> Tóth: Szent Adorján 20–32.

<sup>39</sup> Gombos: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 504–519.

keletkezését a 10. század második felére teszi. Boshof Passau állítólagos szerepvállalásával kapcsolatban azt is kiemeli, hogy Passau az általa misszionált területen minden esetben birtokokat is szerzett, de a püspökség egyetlen birtokkal sem rendelkezett morva területen, hanem ezek szinte kivétel nélkül a Dunától délre feküdtek. Boshof ezzel teljesen átértékeli a passauai szerepvállalást a morva misszióban és egyúttal a morva kereszténység jelentőségét is kétségbe vonja, hangoztatva, hogy a terület krisztianizációjában döntő fordulat Metód érkezésével történt csak.<sup>40</sup> Boshof írása nagy visszhangra talált a morva történelemmel foglalkozók körében, amely érthető, mivel a hitelében megkérdőjelezett levél a morva egyháztörténelem egyik legfontosabb forrása. A levél és más 9. századi források új, kritikai kiadását és fordítását elkészítő Fritz Lošek újra elvégezte az előbb említett stilisztikai összehasonlítást és Boshof-val ellentétes eredményre jutott. Szerinte Piligrim oklevelei és a Theotmár-levél szerzője nem lehet ugyan az a személy. Nem csak stilisztikai érveket hoz fel Lošek, hanem hangsúlyozza, hogy Theotmár érsekre általában a Pápasággal való szembenállás jellemző, amely levélből is egyértelműen kitűnik. Sőt a levél tartalmilag is sokkal inkább a 900-as év körültre illik, mintsem a 970-es évekre.<sup>41</sup> Így a bajor főpapok tiltakozó iratát annak ellenére, hogy Piligrim-féle hamisítások között maradt fenn, autentikusnak tartja. A vitában Boshoffal szemben foglalt állást D. Třeštik is és hangoztatta, hogy Metód érsekségének alapítása előtt a morva területeken működő papoknak egy püspökség ellenőrzése alatt kellett állniuk és ez nem lehetett más, csak Passau. Kizártnak tartotta azt is, hogy a bajor püspökök 900-ban ne tudtak volna arról, hogy Wiching hol volt korábban püspök, tehát a morva területek már két évtizeddel korábban kiszakadtak Passau joghatósága alól.<sup>42</sup>

Az elmúlt évtizedek cseh, szlovák és magyar szakirodalma is hitelesnek tekinti a Theotmár-féle levelet.<sup>43</sup> A levél természetesen érinti a nyitrai püspökség korai történetét is. Nyitra ugyan nincs megemlítve a dokumentumban, de vitán felül áll, amennyiben a 900. esztendőben reorganizálni próbálták a morva egyházszerkezetet, akkor az érsekség központjaként II. Mojmir fejedelem székhelye jöhetett csak számításba. A három

---

<sup>40</sup> Boshof 1995. 37–67.

<sup>41</sup> Lošek 1997. 57–60. és 79–80. A levelet hitelesnek tartja Eggers: *Das Erzbistum des Metod*. 72–74.

<sup>42</sup> Třeštik, Dušan: *Grossmären, Passau und die Ungarn um das Jahr 900*. In: *Byzantinoslavica* 59 (1998) 137–161.

<sup>43</sup> Pl. Vavřínek: *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmärens* 55–56.; CD. *Slovaciae* I. 32–35.; az oklevél magyar fordításait jegyzetelve közlő: MEH. 217.; *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gyula. Budapest, 1995. 185.

suffraganeus püspökség egyike pedig bizonyosan Nyitra lehetett.<sup>44</sup> A levél autentikus volta azt erősítené, hogy közvetlenül a magyar honfoglalás után még kísérlet történt a Kárpát-medence északnyugati régiójában az egyházszervezet átmentésére, így a honfoglaló magyarok is valamilyen formában esetleg értesülhettek a nyitrai püspökség újjászervezésének kísérletéről.

Theotmár-levél latinságának és Piligrim hamisításának viszonyán túl, komolyan fontolóra kell venni, hogy a magyar honfoglalás után néhány évvel, noha a Kárpát-medence egésze még 900-ra sem került magyar fennhatóság alá, reális esélyt láthatott-e IX. János pápa a morva egyházszervezet megújítására? Rómában is érzékelnük kellett a Közép-Duna-medence átalakuló hatalmi viszonyait, különösen a magyarok 899–900-as itáliai kalandozó hadjárata<sup>45</sup> hívhatta fel erre a figyelmet. Kérdésesnek tartom, noha teljesen nem is kizárható, hogy ebbe a helyzetben a Pápaság támogatta-e a morva fejedelem kezdeményezését és három főpapot, János érseket, Benedek és Dániel püspököket legátusként is a veszélyes területre küld?

A Theotmár-levél kétségtelenül Passau jogainak védelmét hangsúlyozza, de egyben arra is felhívja a figyelmet, hogy a Pápaság igényt formált a morva egyházszervezetre. Problémásnak érzem, hogy 970-es években, amikor Passau a morva és a magyar területek bekapcsolásával önálló érseki tartományt kíván kialakítani, vajon érdekében állhatott-e Piligrimnek a pápai igényeknek is helyet adni egy hamisítványában. Semmi esetre sem! Ez pedig a levél hitelét erősítheti. Bárhogyan is alakul a levél hitelességének megítélése az elkövetkezendőkben, azzal, hogy a honfoglaló magyarok a 10. század elején kiterjesztik a Dunántúlra és a Kárpát-medence északnyugati vidékére is a fennhatóságuk,<sup>46</sup> végérvényesen megszűnt a morva egyházszervezet és ezzel együtt a nyitrai püspökség reorganizálásának lehetősége.

<sup>44</sup> Az egyházmegyék székhelyeit J. Steinhübel kísérte meg lokalizálni. Szerinte az érsekség központja valahol Morvaországban, a suffraganeus püspökségek székhelyei Nyitrán, Krakkóban és valahol az Ostmark II. Mojmir hatalma alatt álló területén volt. Steinhübel, Ján: Kirchliche Organisation in Großmären zur Zeit Mojmir II. In: Early Christianity in Central and East Europa. Ed. Urbanczyk, P., Warsaw, 1997. 88–89. A lokalizálási kísérletet nem tartom meggyőzőnek, noha az elfogadható, ha ténylegesen volt pápai kezdeményezés az érsekség reorganizálására, akkor az egyik szóba jöhető egyházi központ Nyitra lehetett.

<sup>45</sup> Gombos: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása 504–519.; Kristó: Levedi 209–212.;

<sup>46</sup> A magyarok 902-ben végleg kiszoríthatták a morvákat a Vág völgyéből és ezzel Nyitra környékéről. A 907-es pozsonyi csata pedig megerősítette a magyar jelenlétet a Kárpát-medence nyugati régióiban. MEH. 15.; Kristó a morvák kiszorítását, a Duna-Garam vonalától nyugatra eső terület elfoglalását 900-ra teszi. Kristó: Levedi 216.; Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. In: Századok 117 (1983) 340–341.

## Nyitra a honfoglalás után

A 10. század elején Nyitra és környéke magyar fennhatóság alá került. A szlovák történészek közül többen kétségbe vonják azt, hogy a terület már a 10. század elejétől folyamatosan magyar uralom alatt állt volna.<sup>47</sup> Módszeres feltárása ugyan évtizedeken keresztül nem folyt a mai Szlovákia területén a honfoglalás kori síroknak, de a témában megjelent közlemények kétségtelenné teszik, hogy a magyarság korán megtelepedett Dél-Szlovákiában és Nyitra környékén. A 10. századra datálható, de azon belül pontosabban nehezen elhelyezhető, a szakirodalomban gyakran honfoglalás kori ként szereplő sírok 20–30 km-re Nyitrától északra elterülő területig mutathatók ki. A feltárt temetők több kisebb tömböt alkotnak. Ezek egyike Nyitra tágabb körzete. A honfoglalók első generációi a Mátyusföld, a Vág és a Nyitra folyók közötti régióban és a Garam mentén a torkolattól egészen Léváig települtek meg.<sup>48</sup> Sőt van olyan vélemény, hogy a honfoglalás után a Kisalföld Dunától északra nyúló területére, Galgóc és Nyitra vidékén telepedett meg a Lél vezette törzs.<sup>49</sup>

---

<sup>47</sup> Marsina szerint 955 után Nyitra környékét a cseh fejedelem foglalta el és Gézának a 970-es években sikerült visszaszereznie, majd 1002-ben Vitéz Boleszláv terjeszti ki hatalmát és Szent István 1016/7-ben állítja vissza a magyar uralmat. Marsina: Nitrianske biskupstvo.; Marsina: A nyitrai hercegség 361.; Steinhübel Anonymus Gallus alapján úgy gondolja, hogy Nyitra vidéke 1001 és 1029 között lengyel fennhatóság alatt állt. Steinhübel: Die Kirchenorganisation in Neutra 72–77.; Ján Lukačka szerint a mai Dél-Szlovákia területe, beleértve Nyitra vidékét is, csak valamikor a 10. század első harmadának végén került magyar fennhatóság alá, amely sokáig csak katonai megszállást jelentett. A magyar lakosság betelepődése csupán a 10. század második felében indult meg Géza fejedelemsége alatt. A 10. század közepéig fennmaradt a helyi morva igazgatási szervezet, amely élén a nagymorva arisztokrácia leszármazottai álltak. Lukačka, J.: Kontinuität der Besiedlung auf dem Gebiet des Komitats Nitra 9–13. Jahrhundert. In: *Studia historica slovacica* 18 (1994) 136–138.

<sup>48</sup> Točík, A.: Flachgräberfelder aus der IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. In: *Slovenská archeologia* 19 (1971) 135–176.; Nevizánszky G.: A Kárpát-medence északi térségének régészete a honfoglalás korában. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács L. Budapest, 1994. 171–179.; Nevizánszky G.: Újabb adatok a mai Szlovákia honfoglalás kori településtörténetéhez. In: *A magyar honfoglalás régészeti emlékei*. Szerk. Wolf M. – Révész L. Miskolc, 1996. 274–275.; Nevizánszky, G.: Das alt-magyarische Reitergräberfeld in Levice – Géňa. In: *Slovenská archeologia* 54 (2006) 323–328.; Nevizánszky Gábor: A honfoglaló magyarság kutatásának időszerű problémái a mai Szlovákia területén. In: *Gömörország* 8 (2007) 4. szám 4–16.

<sup>49</sup> Lél szállásterületének hagyományára lásd Kézainál SRH. I. 167.; Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. In: *Turul* 30 (1912) 94–95.; Kristó: *Levedi* 460–461.

A magyarság korai megtelepedése természetesen nem zárja ki, mint ahogy a korabeli magyar szállásterületek égisztét nézve sem a korábban itt élt lakosság továbbélését. A népesség kontinuitás bizonyos mértékben vitán felül áll. Ezt bizonyíthatja az egyébként germán eredetű Nitrava helyiségnév továbbélése.<sup>50</sup> Ez különösen azért figyelemre méltó, mert a Kárpát-medencében csak néhány példa van a honfoglalás előtt településnév további használatára.<sup>51</sup>

Többen a Nyitra környéki templomok védőszentjeiben is a kontinuitás látnak, amely egyúttal a keresztény közösségek továbbélését, a keresztény vallás folyamatos gyakorlását is bizonyítaná. Nyitra közelében két középkori településen Szent Kelemen titulusú templom is igazolható már az Árpád-korban.<sup>52</sup> Cyrill és Metód nagy tisztelője volt Szent Kelemen pápának. Krimi missziójuk alatt ők találták meg a szentként tisztelt pápa ereklyéit, amelyet pannóniai missziójukra is magukkal hoztak és 869-ben Rómába vittek és II. Adorján pápának adományozták.<sup>53</sup> Kérdés, hogy a Metód egykori suffraganeus püspöksége területén évszázadok múltán felbukkanó patrocínium visszavezethető-e a morva térítés idejére, egyáltalán a Szent Kelemen-patrocíniumok alkalmasak-e ilyen tételek bizonyítására. Kétség kívül Metód és tanítványai körében erős volt Kelemen pápa kultusza, de nem kizárólag rájuk korlátozódott, hanem a 11. század elejétől bizonyosan az általánosan elterjedt szentek közé tartozott Kelemen is. Így az ezredforduló után igazolható Kelemen titulusú templomokat nem feltétlenül kell a morva térítéshez kapcsolni.<sup>54</sup> A középkori Magyarországon tizenkét templom esetében igazolható a Kelemen-titulus és olyan területeken is megtaláljuk, ahol bizonyosan nem térítettek Metód és tanítványai. A patrocínium felhasználásával kapcsolatos problémák ellenére a magyar szakirodalomban is többen összefüggést sejtnek a Szent Kelemen-templomok és a pannóniai térítés között. Ilyen az először az 1055-ben a tihanyi alapítólevélben említett balatonlellei Kelemen-templom létrejöttének megítélése.<sup>55</sup> A

<sup>50</sup> Kristó: Vármegyék 349–350.; Kiss: Földrajzi nevek etimológiai szótára 475.; Kiss Lajos: A honfoglalás és letelepedés a földrajzi nevek tükrében. In: Kiss L.: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 99.

<sup>51</sup> A jelentősebbeket tekintve pl. Savaria (Szombathely), Sziszek (Siscia), Sirmium (Szerémség) Kiss: Földrajzi nevek etimológiai szótára 610., 616. és 618.; Kiss L.: Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Honfoglalás és nyelvészet. Budapest, 1997. 188; Kiss L.: A Kárpát-medence régi helynevei. In: Kiss L.: Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében. Piliscsaba, 1999. 107.

<sup>52</sup> Mocsonok (Sládečkovce) és Nyitrakér (Milanovce) Mező: Patrocíniumok 169.

<sup>53</sup> Grivec: Konstantin und Method

<sup>54</sup> Kniezsa: A szláv apostolok és a tótok 192–193.; Eggers: Das Erzbistum des Metod 105.

<sup>55</sup> DHA. I. 150.

templom korai felbukkanása mellett azt is érvül hozzák fel a benne Metód emlékét látók,<sup>56</sup> hogy közel volt Mosaburghoz, Kocel székhelyéhez, ahol több alkalommal megfordult Metód. Sőt a térítő támogatást kapott a Koceltól és tanítványokat nevelt ki a fejedelem kérésére.<sup>57</sup> Az időbeni és térbeli közelség természetesen megerősíteni látszik a kontinuitás feltételezését, de az elmúlt évtizedekben a honfoglalás előtti Dunántúl történetét tárgyaló szakirodalomban komoly érveket hoztak fel amellet, hogy a frank fennhatóság nem fedte le az egész Dunántúl, hanem annak csak nyugati felére korlátozódott. Nem terjedt ki a Rába – Marcal – Rinya folyókon túlra, az ettől keletre eső területre.<sup>58</sup> Kérdéses így tehát, hogy a Mosaburgban székelő fejedelem fennhatósága kiterjedt-e egyáltalán a Balaton délkeleti partvidékére és lehetősége volt-e téríteni Metódnak Balatonlelle vidékén.

Természetesen a Nyitra közeli két Szent Kelemen titulusú templomot is kapcsolatba hozták a Metód-féle térítéssel.<sup>59</sup> A két templom térben közel esik a morva térítés egyik központjának számító Nyitrához, de koraiságuk már megkérdőjelezhető. Mindkét települést említik ugyan 1113-ban,<sup>60</sup> de a Szent Kelemen petrocíniumot viselő templomukat csak jóval később. Az 1111-es eredeti zobori oklevélben nem szerepel az említett két templom, csak annak későbbi, 13. században interpolált változatában,<sup>61</sup> így azok léte nagyon bizonytalan a kora Árpád-korban. Kérdéses így, hogy két Nyitra közeli Szent Kelemen patrocíniumban, illetve a templomban a morva idők krisztianizációját szabad-e keresnünk.

A honfoglalás után magyar fennhatóság alá került Nyitra 10–11. századi történetének rekonstruálásában a hercegség (ducat) létrejöttének eltérő megítélése miatt nem alakult ki konszenzus a magyar kutatásban. A terület 10–11. századi históriáját a hercegség történetével együtt kell vizsgálni. Györffy Györgynek az 1950-es évek végén kidolgozott koncepciója szerint az Árpád-kori hercegség intézménye a 10. század elején jött létre és maga az dukátus a türk államszervezetbe gyökerezett. A dukátus kialakulása kapcsolatban állt a katonai segédnépekkel és a trónörökléssel. A türköknél a hódolt népek ura rendszerint a trónörökös

<sup>56</sup> Kniezsa: A szláv apostolok és a tótok ; Schubert: Metods Werk in Pannonien 302.; H. Tóth Imre: Cirill – Konstantin és Metód élete, működése. Szeged, 2003.<sup>2</sup> 118.

<sup>57</sup> Grivec: Konstantin und Method 68–69.; Schubert: Metods Werk in Pannonien 296.; H. Tóth Cirill – Konstantin és Metód élete, működése

<sup>58</sup> Vékony: A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelme 52–64.; Tóth: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek 102.

<sup>59</sup> Györffy: ÁMF. IV. 329.

<sup>60</sup> DHA. I. 393. (in villa Mussenic) és 395. (in villa Ker); Györffy: ÁMF. IV. 404–405. és 423–424.

<sup>61</sup> „capella in Mussenic Sancti Clementis... in Ker capella Sancti Clementis” DHA. I. 385.

lett. A türk államszervezetből vett analógiát, annak magyarországi 10. századi átvételét Anonymus 13. század elején készült gestájának egy utalásával támasztja alá Györffy. Álláspontja szerint Anonymus beszél már egy nyitrai hercegségről<sup>62</sup> és szerinte a gestában a Nyitrát elfoglaló vezérek között Árpád második fiát, Jelechet lehet látni, aki herceg korában a nyitrai várban székelt. Györffy szerint 955 után Termacsu, majd Géza fejedelem idején Vajk (István herceg), Szent István uralma alatt pedig Géza öccse, Mihály, majd pedig Vazul irányította a hercegséget.<sup>63</sup> A Szent István alatt időlegesen megszűnt, lényegében már elavult, etnikai bázisát elvesztő hercegséget I. András élesztette fel.<sup>64</sup>

A kontinuitás meghatározó szerepét hangoztató szlovák és cseh kutatók a 9. századi nyitrai fejedelemség továbbélését látják a Györffy György által feltételezett hercegségben. Szerintük Nyitra fontos közigazgatási központ maradt, különállással rendelkezett a magyar szállásterületen, majd a magyar államon belül. István még mint fejedelem az ellene fellépő pogány reakcióval szemben elsősorban a nyitrai dukátus keresztény területére támaszkodott. A koncepció azt sugallja, hogy a pogány magyarokkal szemben István legfőbb támasza a keresztény királyság megszervezésében a Nyitra környékén élő keresztény szlávok voltak, így ők a középkori magyar állam létrejöttében is meghatározó szerepet játszottak. Nyitra és a hercegség kiemelkedő szerepének, különösen keresztény tradícióinak hangoztatásánál azonban hiányzik egy jelentős egyházi intézmény. Nyitra nem lett püspöki székhely a magyar episzkopális egyházszervezet megalapozásának idején a 11. század első felében. Az ellentmondást R. Marsina úgy próbálta feloldani, hogy a 9. század végi nyitrai püspökség utódának tekintette az 1001-ben létrejött esztergomi érsekséget. Így véleménye szerint a középkori magyar egyházszervezet központja székhelyáthelyezéssel (*translatio sedis*) jött létre. Esztergom lett tehát a morva püspökség örököse, jogutódja.<sup>65</sup> Az önálló magyar egyházszervezet megtestesítője így az ún. nagymorva tradíciókra épült.

A hercegség véleményük szerint a 10. század elejétől a 12. század elejéig különállással rendelkezett és csak miután Kálmán megszüntette, tagozódtak be az északi területek a magyar királyságba.<sup>66</sup> A hercegség területi kiterjedésében több elképzelés van jelen a szlovák kutatásban. Van olyan nézet is, amely szerint a nyitrai hercegség délen a Dunáig, keleten jóval

---

<sup>62</sup> Györffy: Tanulmányok a magyar állam eredetéről 77–95. és 100.

<sup>63</sup> Györffy: ÁMF. IV. 436.

<sup>64</sup> Györffy: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 95.

<sup>65</sup> Marsina: O Nitrianskom biskupstve (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v. Nitre hneď začiatkom 11 storočia 27–32. Marsina elméletét szlovák kutatásban fenntartással fogadták. Lásd Múcska 2005. 3–9.

<sup>66</sup> Marsina: A nyitrai hercegség 361–362.

túlnyúlt a Garam folyón és egészen a Tiszáig, a Sajó és a Bodrog torkolatáig ért.<sup>67</sup> Ezzel a mai Szlovákia határai rajzolódnak ki a 9.–11. században. A kialakuló magyar állam területének egy részén találkozott a nagymorvák államszervezetével, és az itt talált példa meghatározó jelentőségű lett a magyar állam kialakításában. D. Třeštík szerint a Přemyslek, a Piastok és az Árpádok hasonló felépítésű új közép-európai államainak előképe nem az Ottók birodalma volt. A közös mintát a nagymorva birodalom adta, amely eredendően a 9. századi Karoling Birodalom modelljét vette át. Így Magyarország és valójában egész Közép-Európa a nagymorva birodalom utódállamának tekinthető.<sup>68</sup> A dinasztikus hatalommegosztás keretében létrejött nyitrai hercegség 10. század elejére helyezése így egy nagy fokú, a helyi szláv népesség továbbélésén túlmutató, államszervezeti kontinuitást feltételező koncepció épült rá.

A hercegség 10. századi létét állító koncepciót Kristó Gyula már több évtizede elutasította és a dinasztikus országmegosztás kezdetét I. András uralkodásának első éveire, 1048 körülre tette.<sup>69</sup> Anonymus tudósítása Nyitra elfoglalásáról, illetve a gestaíró által a 9. század végi Kárpát-medencébe helyezett és a magyarokkal meghódított uralmi területek nem adnak elégséges bizonyítékot a hercegség 10. század eleji létrejöttének feltételezéséhez. Nincs forrásunk Taksony, Géza vagy akár Vajk (István) stb. nyitrai dukátusára, sem arra, hogy István mielőtt átvette volna apjától a főhatalmat, Gizellával együtt Nyitrán élt volna. A 14. századi krónikakompozíció egy korainak tartható fejezete viszont egyértelműen azt állítja, hogy az ország első megosztása I. András alatt történt meg.<sup>70</sup> Nyitra 10. századi szerepét véleményem szerint nem szabad, és nem is lehet a forrásokkal nem bizonyítható hercegséggel kapcsolatba hozni. Nyitra 10. századi jelentőségét máshol kell keresni.

Az augsburgi csatában nagyobb létszámú sereggel a Kárpát-medence nyugati vidékén letelepült törzsek vettek részt, így a vereség következtében katonailag meggyengültek. Mindez lehetőséget biztosított az Árpádok vezette törzsnek a terjeszkedésre, amelyet, úgy tűnik, kevésbé érintett a 955-ös vereség.<sup>71</sup> A csatában fogságba esett, majd röviddel ezután Regensburgban felakasztott Lél valószínűleg a Felvidék délnyugati részére helyezhető törzs vezetője lehetett. A katonailag meggyengült, és vezérét veszített törzs területére, hasonlóan, mint a Dunántúlon élő törzsek esetében, 955 után az Árpádok terjesztették ki hatalmukat. A folyamat egyes állomásait pontosan nem ismerjük, de az Árpádok a Vág és a Garam vidékét

<sup>67</sup> Steinhübel: Die Kirchenorganisation in Neutra 72–77.

<sup>68</sup> Třeštík: Eine grosse Stadt der Slawen namens Prag 49–70.

<sup>69</sup> Kristó: Hercegség

<sup>70</sup> „Hec igitur prima regni huius divisio...” SRH. I. 345.

<sup>71</sup> Kristó Gyula: Az augsburgi csata. Budapest, 1985. 106–108.



legkésőbb Géza időszakában, annak is inkább az első éveiben elfoglalhatták.<sup>72</sup> Az Árpádok fennhatóságát és a Kárpát-medence nyugati részének legalábbis részleges birtokbavételét mutatja, hogy Géza 972 táján székhelyét áthelyezte Esztergomba.<sup>73</sup>

Az új fejedelmi központ kialakítása Nyitra szerepét is megváltoztatta. Valójában a település ettől az időtől kapott nagyobb szerepet a kora Árpád-korban. Mindez jó háromnegyed évszázaddal a honfoglalás után történt. Ez önmagában is kérdésessé teszi, hogy szabad-e a politikai intézményrendszer bármi nemű kontinuitásáról beszélni. Amennyiben a morva nyitrai fejedelemség szervezetének meghatározó szerepe lett volna a magyar állam kialakulásában, akkor miért csak nyolc évtizeddel a honfoglalás után került a terület közelébe az Árpádok központja. Nyitra jelentőségét nem a kontinuitásban, vagy egy jó állapotban fennálló hajdani morva erődben kell látnunk. A település 10. századi fontossága elsősorban földrajzi fekvésében keresendő.

A kora középkori távolsági kereskedelem egész Európában a fejedelmi központokkal állt szoros kapcsolatban. Itt volt olyan anyagi erő, amely képes volt megfizetni, sőt igényelte is a távolsági kereskedelem árucikkeit, drága fegyvereket, értékes szöveteket, ötvöstárgyakat. Régészeti megfigyelések mindezt a honfoglaló magyarság esetében is igazolják. A 10. század elején, amikor a nagyfejedelmi központ még a Felső-Tisza-vidéken lehetett,<sup>74</sup> ezen a területen került elő az ismert arab dirhemlelet nagy többsége. Az arab pénzek jelenléte egyértelműen a keleti irányú távolsági kereskedelem szerepét mutatja,<sup>75</sup> amely az Árpádok fejedelmi központjával hozható kapcsolatba. Az Árpádok, így már igen korán kapcsolatot találtak a távolsági kereskedelemmel, felismerték annak jelentőségét és az abból származó anyagi lehetőségeket. Az utóbbi, a távolsági kereskedelem ellenőrzése és megadóztatása azonban csak a 10. század második felétől kapott nagyobb jelentőséget. A 10. század első felében a sikeres kalandozások biztosították zsákmányt, amelyből a fegyveres kíséretet fenntarthatták vagy luxus cikkeket vásárolhattak. 955-ben azonban lezárult a nyugati irányú kalandozások

---

<sup>72</sup> Kristó Gyula: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja. Szeged, 1993. 104.

<sup>73</sup> Az Árpádok szálláshelyeinek változására legújabban lásd Makk 2004. 119–128.

<sup>74</sup> Révész: A karosi honfoglalás kori temetők 193–206.

<sup>75</sup> Kovács: Fegyverek és pénzek 191–193.; Jóllehet a dirhemleletek, különösen a kincsleletek megléte nem feltétlenül jelzi a kereskedelmi forgalom volumenét. Sőt a dirhem leletek hiánya az élénk kereskedelmi tevékenység jele is lehet, mert azt mutatja, hogy a pénzt nem tesaurálták, nem vonták ki a forgalomból, hanem vásároltak rajta. Így a dirhemleleteknek a Kárpát-medencében 960-tól kimutatható csökkenése nem jelenti azt, hogy az Árpádok új szálláshelyükön nem kapcsolódtak volna be a távolsági kereskedelembe, annak ellenőrzésébe. Lásd erre Bálint Cs.: Az európai dirhemforgalom néhány kérdése. In: Századok 116 (1982) 5–30.

lehetősége, így elmaradt a hadjáratokból származó zsákmány is. Mindezt pótolni kellett az Árpádoknak, különösen azért vált ez nélkülözhetetlenné, mert kihasználva a nyugati törzsek meggyengülését, megkezdték hatalmi területük kiterjesztését a Dunántúl és a Felvidék nyugati részeire. Bármennyire is meggyengültek az augsburgi vereség következtében ezek a törzsek, az Árpádoknak, Taksonynak, majd Gézának komoly és jól felszerelt haderőre volt szüksége. A jó minőségű fegyvereket kellett beszerezni, amelyek komoly pénzbe kerültek. Ennek finanszírozását, úgy tűnik, már Taksony, majd őt követve, Géza is a távolsági kereskedelem ellenőrzéséből kívánta fedezni. Az Árpádok expanziójának így két fontos összetevője van. A fejedelmi család egyrészt felismerte a nyugati törzsek meggyengüléséből adódó lehetőséget, másrészt megtalálták az expanzióhoz nélkülözhetetlen gazdasági erőforrást és modern hadfelszerelés beszerzésének módját. Gyorsan felismerték azt, hogy a megszűnt kalandozásokból elmaradó bevételt hogyan lehet pótolni. Ebben a Felső-Tisza-vidéken szerzett tapasztalataik is szerepet játszottak. Így a törzsi szeparatizmuson felülemelkedni kívánó, és az új típusú állam megszervezésének irányába mutató hatalom kialakulásában fontos szerepet kapott a távolsági kereskedelem ellenőrzése.

A Közép- illetve Kelet-Európai régió 10–11. század fordulóján kialakuló új államainak mindegyike kapcsolatot talált a régión áthaladó transzkontinentális kereskedelmi úttal. A fontos útvonal már a 8. század végén létezett, és egy szakasza volt a rejtélyes zsidó „Radinija”-nak. A kereskedelmi út a 9. században jelentős forgalmat bonyolított lett. Hispánia arabok uralta területéről indult, érintette a dél-francia kikötőket, majd a Rhône mentén haladt Verdunbe, onnan tovább Maizba és Regensburgba. Innen a Kárpát-medencén keresztül a Vereckei-hágón át Kijevbe, tovább a kazár vásárokig, majd Khoresmig és a végállomása Kínában volt. A 10. század elején az útvonal forgalmában komoly változások történtek. A magyar honfoglalás miatt bizonytalanná vált a Kárpát-medencei szakasza és ezért az útvonal északabbra tolódott. A főága kikerülte a magyarok által elfoglalt területeket, és a Regensburg, Prága, Krakkó, Przemysl vonalon haladt Kijev irányába.

Az útvonal áthelyezésével egyidőben a 10. század első évtizedeiben volumene is jelentősen nőtt. A korábban a Földközi-tenger medencéjén át hajón lebonyolított forgalom jelentős része ugyanis átkerült a szárazföldi útra. A szaracén kalózok megnehezítették a tengeri kereskedelmet, sőt a dél-francia partvidéken is támaszpontokat szereztek,<sup>76</sup> így az

---

<sup>76</sup> Az egyik kikötő, Fraximentum jelentőségére lásd Makk F.: A fraximentumi csata. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére.* Szerk. Körmendi T. és Thoroczky G. Budapest, 2009. 207–213.

ottani kikötők sem voltak biztonságosak. A zsidó kereskedők helyzetét tovább nehezítették a bizánci zsidóüldözések. 932-ben a bizánci császár elrendelte a zsidók erőszakos megkeresztelését. Bizáncot tömegesen hagyták el a zsidó kereskedők, sőt Dél-Itáliában is rosszabb lett a zsidó közösségek helyzete. Velence igyekezett kihasználni mindezt és teljesen ki akarta szorítani a zsidó kereskedőket Földközi-tengerről. II. Péter dózse I. Henrik német királyt is igyekezett meggyőzni, hogy rendezzen Bizánchoz hasonlóan zsidóüldözéseket. A német uralkodónak azonban nagy haszna volt a zsidókkal folytatott rabszolga kereskedelemről. Hatalmának megerősödéséhez nagyban hozzájárult a zsidóknak eladott szláv rabszolgákból származó bevétel. A 10. század első évtizedeiben így a zsidó kereskedelem a tengerről a szárazföldi útvonalra helyeződött át és azon jelentős forgalomnövekedést eredményezett. Mindez, az útvonal közép-európai szakaszának áthelyeződése és a forgalom növekedése együtt járt a prágai piac kiemelkedésével a 10. század második évtizedétől.<sup>77</sup> Prága lett a transzkontinentális út regionális központja. Jelentőségét növelte, hogy itt futott össze a Mainzból és a Regensburgból érkező szakasz.<sup>78</sup> Prága ennek köszönhetően a 10. század első harmadának végére jelentős kereskedelmi központtá vált.<sup>79</sup>

D. Třeštkik elmélete szerint Prága gazdasági központtá válása nagyban hozzájárult a Přemyslek kiemelkedéséhez. I. Boleslav fejedelem felismerte a transzkontinentális útvonal jelentőségét és a 935-ben indított területi expanziója megegyezett a kereskedelmi útvonal irányával. A prágai fejedelem minél nagyobb szakaszt kívánt ellenőrzése alatt tartani a fontos útból. A Přemyslek 10. századi terjeszkedését ez a koncepció vezérelte. Így Észak-Morvaország, majd Szilézia és Krakkó környékének megszerzése is ezzel hozható kapcsolatba. A prágai piac és a transzkontinentális útvonal jelentős szakaszának felügyeletéből komoly bevételre tettek szert a Přemyslek. Mindez megteremtette az anyagi feltételeit annak, hogy modern fegyverekkel felszerelt nagyszámú katonasággal rendelkezzenek. Ez a fegyveres erő pedig lehetőséget adott arra, hogy megszerezzék a cseh területek felett a főhatalmat. Így a Přemysl-dinasztia kiemelkedésében, vezetésük alatt a cseh állam létrejöttében fontos szerepet játszott a távolsági kereskedelemről származó bevétel.<sup>80</sup> A modern fegyverekkel felszerelt

---

<sup>77</sup> Třeštkik: Eine grosse Stadt der Slawen namens Prag 3–4.

<sup>78</sup> Polgár: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem 18–20.

<sup>79</sup> Bosl, K.: Wirtschaftlich-politische Beziehungen der Residenz- und Fernhandelsstadt Regensburg zum slavischen Osten. In: Bosl, K.: Böhmen und seine Nachbarn. München, 1976. 158–159.; Székely György: Csehek és magyarok a 10–11. században. In: Történelmi Szemle 43 (2001) 108.

<sup>80</sup> Třeštkik 2001 136.

sereg jelentőségét mutatja, hogy I. Bolesláv (935–972) és II. Bolesláv (972–999) hatalma a cseh törzsterületeken még nem támaszkodott jól kialakított igazgatási szervezetre, hanem inkább katonai megszállásra épült.<sup>81</sup>

A régióban a hatalomkoncentrációra törekvő dinasztiák mindegyike igyekezett kihasználni a transzkontinentális távolsági útvonalat. A kijevi állam nyugati terjeszkedése is ezen az úton haladt. 981-ben Vlagyimir fejedelem elfoglalta Cservenyt és Vlagyimirt, az útvonal közelében fekvő városokat, és ő is igyekezett így egy nagyobb szakaszt ellenőrzése alatt tartani.<sup>82</sup> A Piastok központjának áthelyezésében, Gniezno rovására Krakkó 10. század végi, 11. század eleji előtérbe kerülésében is meghatározó volt a kereskedelmi útvonal jelentősége. Vitéz Boleszláv lengyel fejedelem hódítási kísérletei is ezt igazolják. Vitéz Boleszláv Krakkóból kiindulva a kereskedelmi útvonal mindkét irányában terjeszkedni próbált. Rövid ideig még Prágát is sikerült elfoglalnia. Keletre pedig Kijev irányában hódított az útvonal mentén.<sup>83</sup> Az útvonal gazdasági és politikai jelentőségét mindennél jobban bizonyítja, hogy a kijevi Rusz, a cseh állam és részben a lengyel állam is ennek zónájában alakult ki.<sup>84</sup>

A 10. század második felében az Árpádok, név szerint Taksony nagyfejedelem is bizonyosan felfigyelt a Kárpát-medence közelében futó útvonal egyre növekvő jelentőségére és kísérletet tett, hogy bekapcsolódjon a forgalom ellenőrzésébe, és így részesedjen annak hasznából. Ezzel pedig a kalandozásokból elmaradt zsákmányt és rabszolga utánpótlást is pótolni próbálta. Több irányból is igazolható ez a kapcsolat felvétel. Taksonynak keleti származású, talán volgai bolgár felesége volt és Anonymustól tudjuk azt is, hogy Taksony Volgai Bolgáriából nagyszámú mohamedánt telepített be,<sup>85</sup> akikben kereskedőket láthatunk. Vélhetőleg ekkor telepedhettek le azok a mohamedán kereskedők, akik egészen a tatárjárásig kimutathatók Pesten.<sup>86</sup> Az Árpádok volgai bolgár kapcsolatainak előtérbe kerülésében nem csupán a Nyugattól való elzárkózás és keleti szövetséges keresés politikai szándékát kell és szabad látnunk. A 960-as évek közepén lehanyatlak a kazár birodalom és a transzkontinentális

---

<sup>81</sup> Žemlička, J.: Expanze, krise a obnova čech v letech 935–1055. Expansion, Krise und Erneuerung Böhmens in den Jahren 935–1055. In: Český časopis historický 93 (1995) 205–222.; a kereskedelmi út hasznának és a cseh állam kialakulásának kapcsolatát Žemlička is hangsúlyozta.

<sup>82</sup> Polgár: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem 18–20.

<sup>83</sup> Sroka 2000. 183–184.

<sup>84</sup> Polgár: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem 18–20.

<sup>85</sup> SRH. I. 114–115.

<sup>86</sup> Györffy: Pest-Buda kialakulása 74–77.

kereskedelmi út Volga-vidéki szakaszának az ellenőrzése átkerült a volgai bolgárokhoz.<sup>87</sup> A volgai bolgár területről betelepülő mohamedán kereskedőkkel próbálta Taksony a Kárpát-medencét újra erőteljesebben bekapcsolni a transzkontinentális kereskedelembe. A 10. század elején a Kárpát-medencéből áthelyeződött út forgalmát jelentősebb mértékben visszaterelni és az Árpádok ellenőrzése alatt tartani.

Taksony fejedelemségének idejéből a fontos útvonal regionális központjából, Prágából is van adatunk arra, hogy a magyarországi kereskedők is bekapcsolódtak a forgalomba. 965/6-ban Ibrahim ibn Jakub zsidó utazó említi a prágai vásáron megfordult türkök (magyarok) földjéről érkező mohamedán, zsidó és türk (magyar) kereskedőket, aki különböző árukkal és aranypénzzel érkeztek, majd rabszolgákat, önt és prémeket vásároltak.<sup>88</sup> A tudósításból világos, hogy a magyar fejedelmi udvarba érkező, vagy Taksony által betelepített kereskedők eljutottak Prágába. Ott jelentős forgalmat is lebonyolíthattak, ha a zsidó utazó fontosnak tartja őket megemlíteni. A magyar nagyfejedelmi udvarba keletről érkező útvonal így a Dunakanyar, a Garam és a Vág folyók mentén tovább haladt Prága irányába.

A magyarok kapcsolódását a fontos kereskedelmi útvonalhoz az 1970-es években Przemysł közelében feltárt magyar temető<sup>89</sup> is bizonyítja. A 10. században Przemysłben egy kisebb magyar kolónia létezett, amely a magyar kereskedelem biztosítása érdekében jött létre.<sup>90</sup> A kereskedelmi kapcsolatok kihasználását mutatja a 10. század második felében megfigyelhető fegyverváltás, a szablya helyett a kétélű kardok előtérbe kerülése, a szárnyas lándzsák és az újfajta kengyelek megjelenése. A kalandozó hadjáratok alkalmával elszenvedett vereségek nyomán kezdődött meg a fegyverzet korszerűsítése, amely már Taksony ideje alatt megkezdődött. A korábbi elképzelésekkel szemben, azonban ez a folyamat nem állt meg a Géza uralta területeken, hanem általánosan jelentkezett.<sup>91</sup> A fegyverleleteket természetesen nehéz pontosan datálni. Bizonyos jelek alapján azonban következtetni lehet a folyamat térbeli jelentkezésére. Amennyiben helyes, hogy a

---

<sup>87</sup> Polgár Sz.: A Volga-vidékéről a Kárpát-medencéig vezető utak említése. Különnyomat a Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek VII. számából 217–226.

<sup>88</sup> Kristó Gy.: A Kárpát-medencében át vezető nemzetközi utak. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Wiczorek, A. és Hinz, H.-M. Stuttgart, 2000. 92.

<sup>89</sup> Koperski – Parczenski: Das altungarische Reitergrab von Przemysł. In: Acta Archaeologica Scientiarum Hungariae 30 (1978) 213–230.

<sup>90</sup> Mesterházy: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez 452–453.; Kristó: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai 2–3.

<sup>91</sup> Kovács: Szablya – kard fegyverváltás 41–46.; Kovács: Fegyverek és pénzek 193–194.

fegyverváltást összefüggésbe hozzuk a katonai vereségekkel, akkor világos, hogy elsősorban a nyugatra kalandozó törzseknél kellett kezdődnie, mivel dél, délkeleti irányban 970-ig, úgy tűnik, általában sikeres hadjáratokat vezettek a Kárpát-medence délkeleti részén letelepedett törzsek. Másrészt ezeket a fegyvereket elsősorban nyugatról lehetett beszerezni, így kézenfekvő, hogy inkább a Kárpát-medence nyugati felén számolhatunk megjelenésükkel és korai elterjedésükkel. Kovács László szerint a kardok beszerzését megkönnyítette a 955–969 közötti békés magyar-bajor viszony és azok elsősorban Regensburgon, a prágai vásárokon illetve Kijevből normann közvetítéssel történhetett.<sup>92</sup> Természetesen nem szabad Bajorországot kizárni, de figyelembe kell venni, hogy 955 után inkább kölcsönös elzárkózás figyelhető meg a magyar – bajor/német viszonyban. A lechmezei csata jelentősége csak lassan tudatosult a német területeken. Sokáig még várták, számítottak újbóli magyar támadásokra, évek múltán vált bizonyossá csak, hogy lezáródtak a pusztítások. Ebben a helyzetben pedig nem tűnhetett tanácsosnak, hogy a korábban rettegett ellenség fegyvereinek modernizálásában meghatározó szerepet játszanak. Sokkal inkább tehát a prágai vásár szerepét kell az új fegyverek közvetítésében keresnünk. Maguknak a fegyvereknek az elterjedése is a Morvaország felőli útvonalat sejteti.<sup>93</sup> Az új típusú fegyverek beszerzése, a nemzetközi kereskedelmi útvonal adta lehetőségek kihasználása komoly szerepet játszott abban, hogy az Árpádok a 10. század második felében megkezdték a közvetlen hatalmuk alatt álló területek kiterjesztését. Elindult az a folyamat, amely 1030 körül, Ajtony vezér Maros-vidéki önállósuló területének elfoglalásával, a Kárpát-medence lakott területei feletti főhatalom megszerzésével zárult le.

A Prága, Morvaország irányába futó út 955 után gazdasági, politikai, sőt katonai szempontból is felértékelődött. Bizonyosan, hogy ennek köszönhető az útvonal mellett fekvő Nyitra előtérbe kerülése. Így a település nem a 10. század elejétől, hanem inkább a század második felétől kapott kiemelt szerepet. Nem szabad tehát Nyitra jelentőségét a 10. század elejére visszavetíteni és ebben a korábbi morva tradíciókat, morva hercegség igazgatási szervezetének bizonyos továbbélését látni vagy a türk államiságból származó hercegség központjává tenni. Nyitra és a környező, tőle délre fekvő területek fontossága Géza hatalomra kerülésével tovább emelkedett, mindez elsősorban abból következik, hogy 972 táján, vagy talán már némileg korábban, az Árpádok székhelye Esztergomba került át. Így Géza

<sup>92</sup> Kovács: Szablya – kard fegyverváltás 41–46.;

<sup>93</sup> Mesterházy: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez 459. Bár ennek ellenére a szerző szerint „a fő beszerzési útvonal... közvetlenül a nyugati kapuk egyike mentén lehetett...”

központja és a Přemyslek székhelye, Prága között futó út fontos állomás lett Nyitra. Nem csak Csehország irányában biztosított Nyitra összeköttetést, hanem a Lengyelország felé is.<sup>94</sup> A 10–11. században a szepességi út még bizonyosan nem létezett, így Krakkó felé és azon túl is Nyitrán át lehetett eljutni vagy esetleg nagy kerülővel a Vereckei-hágón át. Az út politikai jelentőségét mutatja, hogy a 980-as években Szent Adalbert prágai püspök is kapcsolatot talált Gézával, meghatározó benyomást tett fiára, Istvánra. Lengyelország irányában is kimutatható a politikai kapcsolat, mivel Géza egyik leányát Vitéz Boleszláv fejedelemmel házасította össze.<sup>95</sup> A két szomszédos területtel összeköttetést biztosító útvonalon fekvő település politikai fontossága magától értetődő volt és ez azzal járt, hogy Nyitrán az Árpádok már Taksonytól kezdve jelen voltak, sőt Géza majd István alatt erősödött az Árpádok befolyása.<sup>96</sup>

#### Nyitra a 11. század első felében

A Felvidék délnyugati és középső részének, azaz Nyitra tágabb környezetének jelentősége Szent István uralkodása alatt tovább növekedhetett. A terület kiemelt szerepét mutatja, hogy a Koppány legyőzésében fontos szerepet játszó és valószínűleg Gizella kíséretében Magyarországra érkező bajor származású Hont és Pázmány testvérpár az Esztergommal szemben fekvő vidéken kapott jelentős birtokokat.<sup>97</sup> A feltétlenül hű német lovagok letelepítésével az uralkodó központjához közel eső vidéken akarta hatalmát biztosítani. Nyitra bajor területekkel való kapcsolatát a várban felépült templom Szent Emmerám patrocíniuma bizonyítja, amely Regensburg felé mutat, valamint a zobori apátság Szent Hippolitus titulusa, amely a Bajor Hercegséghez tartozó Ostmarkban fekvő Sankt Pölten-i apátságból került ide.<sup>98</sup> Szent Emmerám kultuszt Nyitrán – mint láttuk – többen a morva időkre vezetik vissza, de

<sup>94</sup> Nyitrán vannak olyan régészeti leletek, amelyek morva és lengyel területek felé mutatnak. Mesterházy: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez 456. és 466.; Mesterházy: Lengyel-magyar kapcsolatok 385–394.; Kristó: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai 3.

<sup>95</sup> Vajay Sz.: Géza fejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai I. Szerk. Kralovánszky A. Székesfehérvár, 1967. 85.; Kristó: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai 5–7.; Mesterházy: Lengyel-magyar kapcsolatok 382.

<sup>96</sup> Arra a gyakran említett és Györffy Györgytől származó elképzelésre, hogy István még, mint trónörökös Gizellával együtt itt élt volna, nincs forrásadat.

<sup>97</sup> Kristó: Gizella királyné magyarországi kísérete 62–63. Kézai alapján mások általában már Géza alatt betelepült sváb származású főembereknek tartják őket. Györffy: István király 73. és 117.; Veszprémy L.: Hont. In: KMTL. 267.

<sup>98</sup> Lásd a disszertáció A zobori apátság bencés apátság kezdetei című fejezetét.

erre korabeli adat nem utal. A szent első említése Nyitrával kapcsolatban a 11. századból származik. A 11. század elején a magyar állam és az egyházszerkezet alapjainak a lerakásánál meghatározó szerepe volt Gizella és István házasságából következő erős bajor hatásnak, amely több területen kimutatható (pl. pénzverés, törvénykezés, oklevéladás stb.). Természetesen mindez a szentkultuszban is jelentkezett. Egy regensburgi szerzetes a 11. század elején Esztergomba utazott és ott Szent Emmerám tiszteletére liturgikus éneket állított össze, amelyet Anasztáz érsek megtanított szerzeteseivel és papjaival, majd a szent ünnepén a székesegyházban elő is adták.<sup>99</sup> A regensburgi szerzetes beszámolójából kitűnik, hogy Esztergomban nem csak ismerték, hanem nagy hangsúlyt kapott Emmerám tisztelete. Így kultusza jelen volt Magyarországon, különösen az esztergomi főegyházmegyében, amelyhez Nyitra is tartozott, és azon a területen, ahol bajor származású előkelők kaptak birtokot. Mindennek ismeretében bizonyosan nagyobb a valószínűsége annak, hogy a középkori Magyarországon egyetlen alkalommal felbukkanó<sup>100</sup> és először a 11. században említett Szent Emmerám patrocíniumot ne a 9. századi morva örökségnek tartsuk, hanem a 11. század eleji bajor-magyar kapcsolatokról és Gizella királyné szerepéből vezessük le.<sup>101</sup>

A zobori monostor Szent Ipoly (Hippolitus) titulusával is hasonló a helyzet. A szentet Moravia fennállása idején nem említik Nyitra környékén.<sup>102</sup> A Sankt Pölten-i bencés apátság története is azt mutatja, hogy inkább a 10–11. század fordulóján, amikor a passzai püspökség magánmonostora volt, kerülhetett kapcsolatba Kárpát-medencével. Hippolitus kultuszának hazai meghonosításánál Gizella közvetítő szerepét is sejthetjük,<sup>103</sup> mivel jelentős ereklyéje a középkorban Magyarországon csak az első királyné alapította veszprémi székesegyházban volt.<sup>104</sup> A két bajor eredetű patrocínium bizonyítja, hogy a terület kiemelt figyelmet kapott, és a Gizellával betelepülő, az új keresztény államot feltétel nélkül támogató egyháziakat és világiakat telepítettek ide. Ezzel István hatalmi pozíciói erősödtek Nyitrán és közvetlen környékén. Ezt bizonyítja, hogy Szent István a krónikás hagyomány szerint az ellene

<sup>99</sup> Gombos I. 308–309.; magyar fordítása Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1999. 172–173.

<sup>100</sup> Mező András gyűjtése csak egyetlen Emmerám titulusú templomot ismer, a nyitrait. Mező: Patrocíniumok 73.

<sup>101</sup> A szlovák kutatók többségével ellentétben Marsina is Gizellához köti Nyitra patrocíniumát. Marsina: O Nitrianskom biskupstve 27–32.

<sup>102</sup> Zoboron kívül a Baranya megyei Gétmonostoron volt temploma a középkorban Magyarországon. Mező: Patrocíniumok 124.

<sup>103</sup> Koszta: A zobori apátság

<sup>104</sup> Solymosi L.: Veszprém korai történetének néhány kérdése 134.



merényletet szervező rokonát, Vazult itt tartotta fogságban.<sup>105</sup> Az Árpád-házi előkelőt nyilvánvalóan ott tartotta őrizet alatt a király, ahol feltétlen érvényesült hatalma és Vazulnak sem volt lehetősége lázadás szervezésére. Nyitra bajor vonatkozásai és Vazul itteni fogva tartása azt sejteti, hogy a település nem István családja előkelő magyar rokonainak ellenőrzése alatt állt. Hanem sokkal inkább a király felesége révén Magyarországra költöző idegen származású előkelők befolyása alá került Nyitra.

Nyitra Szent István alatt nem lett püspökség. Ennek több oka volt. R. Marsina szerint mindez azért történt így, mert a 9. század végén megalakított püspökséget Esztergomba helyezték át, így az érsekség a morva püspökség tradícióját folytatta.<sup>106</sup> Az elmélettel szemben azonban több ellenérv hozható fel. Semmilyen forrásbázisa sincs annak, hogy Esztergom elődje Nyitra lett volna. Ugyan a rövid ideig fennálló 9. századi morva egyházmegye területe részben azonos a 11. század elején létrejött esztergomi főegyházmegyével, de ennek a magyar episzkopális egyházszerkezet kialakításában keresendő a magyarázata és nem valamifajta kontinuitásban. Az esztergomi és a nyitrai egyházmegyét több mint egy évszázad választja el egymástól és a 10. században nincs semmi nyoma a keresztény egyházszerkezet létezésének a Garam és a Vág folyók vidékén. Esztergom nem azért kapott területet a Dunától északra, mert itt hajdan nagyon rövid ideig egy püspökség létezett. Az új érseki főegyházmegye területi kialakításában az játszott szerepet, hogy az érsekség létrejötte előtt már létezett a Gizella és környezete által létrehozott veszprémi püspökség, amely főpapjának joghatósága lefedte a Dunántúl jó részét. Így 1001-ben létrejött érsekség a székvárost leszámítva a Duna bal partjára szorult, a Felvidék középső és délnyugati területeire terjedt ki.<sup>107</sup>

A R. Marsina képviselte székhely áthelyezéssel szemben az is felhozható, hogy *translatio sedis-re* ugyan több esetben van példa a középkori egyetemes<sup>108</sup> és magyar egyháztörténelemben,<sup>109</sup> de ezek a székhely áthelyezések nem jártak az egyházmegye jogállásának megváltozásával. Esztergom Szent Adalbert patrocíniuma is cáfolja ezt az elméletet és egy más, gnieznói érsekség létrejöttével hasonló, III. Ottó nevével jelzett koncepciót sejtethetünk inkább az alapítás mögött.<sup>110</sup>

---

<sup>105</sup> SRH. I. 320.

<sup>106</sup> Marsina: O Nitrianskom biskupstve 27–32.

<sup>107</sup> Kristó: Vármegyék 331–332.; Koszta 1996. 107–109.

<sup>108</sup> Múcska 2005. 4–9.

<sup>109</sup> Bihar – Várad, Kalocsa – Bács, és Erdélyben a gyulafehérvári központ kialakítása. Györffy 1977. 547.

<sup>110</sup> Koszta 1996. 108.

A magyar püspökségi központok elhelyezése további magyarázattal szolgál arra, hogy miért nem lett Nyitra püspökségi központ a 11. század elején. Szent István az általa alapított püspökségek székhelyeit nem peremterületeken, hanem az ország középső vidékéhez közel eső részein hozta létre. Ezt mutatja Veszprém, Pécs, Esztergom, Kalocsa és Győr püspöki székhellyé válása. A Kárpát-medence széleső területein, a határvidék közelében a 11. század első felében nem alakítottak ki egyházmegyei központot.<sup>111</sup> Nyitra pedig közel feküdt a határvidékhez.

Úgy tűnik, hogy a 11. század első felében tudatosan nem hoztak létre olyan helyen püspökséget, ahol a kereszténység kontinuitása kimutatható, vagy legalábbis sejthető. Így Zalavárott bencés apátságot, Sirmiumban pedig egy bazilita monostort alapítottak, Szombathelyen nem jött létre jelentős egyházi intézmény. Mintha Szent István alatt tudatosan törekedtek arra, hogy az egyházmegyéek központjainak kiválasztásánál kerüljék azokat a településeket, ahol korábban, a magyar krisztianizáció előtt valamilyen egyházi központ létezett és a Kárpát-medencén kívüli egyházvezető felügyelete alatt állt.<sup>112</sup> Nyitrán és vidékén sem zárható ki a kereszténység bizonyos fokú tovább élése, de ennek mértéke nem érte el azt a szintet, hogy önálló püspökséget szervezzenek a vidékre.

Nyitra jelentőségét felismerve a 11–12. század fordulójától adatható társaskáptalan kezdeteit többen próbálják Szent Istvánhoz kötni. Hóman Bálint szerint már István prépostságot alapított az Emmerám-templom mellé, amelyet majd Kálmán emelt székeskáptalanná.<sup>113</sup> Úgy tűnik, hogy Györffy György is hasonló állásponton volt.<sup>114</sup> Marsina pedig a feltételezett 10. századi nyitrai hercegséggel hozza összefüggésbe a káptalan létrehozását.<sup>115</sup> Kimondva vagy kimondatlanul a prépostság korai meglétének elképzelése mögött Szent István nevében 1006-os dátum alatt kiadott oklevélét kell keresnünk. A csak 17. századi másolatban létező oklevél szerint Szent István a nyitrai várba érkezvén kilenc kanonokok talált a Szent Emmerám egyház mellett, akiket gazdagon megadományozott és elrendelte, hogy a zsinatokon a nyitrai káptalan tagjai az esztergomi káptalan után a második

---

<sup>111</sup> Koszta 1996. 111.

<sup>112</sup> A karoling Ortahu azonosítása Veszprémmel nem igazolható, mint ahogy egyre valószínűbb, hogy Pécsnek sem volt Karoling-kori előzménye. Vékony: A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelme 59–60. és 63.; Tóth: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek 102.

<sup>113</sup> Hóman: Magyar történet I. 199.

<sup>114</sup> Györffy: ÁMF. IV. 334.

<sup>115</sup> Marsina: O Nitrianskom biskupstve. 27–32.

helyet foglalják el.<sup>116</sup> Az oklevelet azonban már a tudományos igényű középkorkutatás kezdeteitől hamisnak tartották és készítőit a 17. századi nyitrai kanonokok között keresték. A nyitrai papok saját káptalanjuk tekintélyét akarták növelni azzal, hogy Szent István nevében oklevelet adtak ki és benne egyházuk kezdeteit a 11. század elejére, sőt még korábbra, rangban pedig közvetlenül az esztergomi székeskáptalan mögé helyezték. Az oklevél egyetlen sora sem mutat hasonlóságok a 11. századi oklevelekkel, így teljes mértékben hamisnak tartják.<sup>117</sup> Annyit azonban elismerhetünk, hogy a 17. században még élt Nyitrán az emlékezetben az, hogy a székeskáptalan elődje egy társaskáptalan volt és ezt kívánták Szent Istvánhoz kötni.

Az Emmerám-templom korai történetét érinti Mór pécsi püspöknek a Zoerard-András és Benedek remetéről az 1070 táján összeállított legendája. Mór püspök élt már Szent István alatt, így a 11. század elején történetekben is jól informált volt, sőt személyes kapcsolatban állt Fülöp apáttal, aki valószínűleg a zobori monostor első vezetője volt. Legendája tehát, kortárs forrásnak tekinthető. Mór püspök egyáltalán nem említ káptalant Nyitrán a 11. század elején, noha utal az Emmerám-egyház jelentőségére azzal, hogy nem egyszerű templomnak, hanem bazilikának nevezte.<sup>118</sup> A legenda meggyőzően bizonyítja, hogy a 12. század elején, Kálmán-törvénykönyvében említett nyitrai társaskáptalan alapítójában nem szabad Szent Istvánt látnunk. Ennek ellenére a Emmerám-egyház kiemelt szerepét a bazilikaként említése mellett további két dolog támasztja alá. Az ispánsági központokban szabály szerint, néhány kivételtől eltekintve, a vár mellett épült fel a templom, míg az Emmerám-egyház magában a nyitrai várban, a terület világi igazgatásának<sup>119</sup> központjában állt, így fekvése is utal fontosságára. Másrészt benne temették el a közelben elhunyt két szentéletű remetét, holott mindketten a szomszédos zobori bencés apátság szerzetesei voltak.<sup>120</sup>

---

<sup>116</sup> RA. 4. reg.

<sup>117</sup> Dedek: Nyitra vármegye 534; Karácsonyi: Szent István király oklevelei 103–106.; Fügedi: Nyitra megye betelepülése 23.; Szentpétery I.: Szent István oklevelei. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójáról II. Szerk.: Serédi Justinián. Budapest, 1938. 137–138.

<sup>118</sup> „Positus autem est ibidem Benedictus in basilica beati Emerammi...” SRH. II. 359.

<sup>119</sup> Nyitra megye létrejöttét egyhangúan Szent István korinak tartja a magyar szakirodalom. Györffy: ÁMF. IV. 334.; Kristó: Vármegyék 357.;

<sup>120</sup> SRH. II. 359–360.

## Nyitra, a hercegség központja

A 11. század közepétől valamivel több mint fél évszázadon át Nyitra története összekapcsolódott a hercegséggel. 1048 táján I. András röviddel trónra kerülése után megosztotta a hatalmat Lengyelországból hazahívott testvérével, Béla herceggel. Az ország két harmada közvetlenül András király fennhatósága alá tartozott, míg a fennmaradó harmadot Béla herceg kormányozta. A hercegség (dukátus) pontos területe nem ismert. Elsősorban az ország gyéren lakott peremvidékei tartoztak a dukátus alá, amely két központ, Nyitra és Bihar köré szerveződött, és bizonyos jelek azt mutatják, hogy talán az Al-Duna vidéke, Keve és Krassó megyék is hozzá tartoztak.<sup>121</sup> A 11. századi hercegség létrejöttének okáról, illetve a dukátus funkciójáról megoszlanak a vélemények. Györffy György a trónörökösrel kapcsolja össze szerepét,<sup>122</sup> míg Kristó Gyula elsősorban a peremterületek feudalizációjával, az állam és az egyház intenzívebb jelenlétének biztosításában keresi a hercegség funkcióját.<sup>123</sup> Fontos azonban kiemelni, hogy éppen a perifériális fekvéséből kifolyólag létrejöttének idején, a 11. század közepén komoly határvédelmi szerep hárult a hercegségre. I. Andrást a várható német támadás ösztönözte arra, hogy Lengyelországból hazahívja vitéz katona hírében álló testvérét, Béla herceget.

A hercegség két központja, Nyitra és Bihar közül kezdetben az utóbbi tűnik jelentősebbnek. Biharban egy hatalmas földvár volt, amely mérete jóval meghaladta az ispánsági várak szokásos nagyságát és, úgy tűnik, hogy a sánkra kőfalat is emeltek.<sup>124</sup> Sőt benne a hercegség alapításával szinte egy időben I. András püspökséget is szervezett. Az új püspökség fontos szerepet kapott, mivel azon a békési és vele szomszédos területeken kellett a krisztianizációt elmélyíteni, ahonnan a Vata-féle pogánylázadás 1046-ban kiindult. Az egyházmegye jelentőségét az is alátámasztja, hogy élére I. András egyik bizalmasa, a Lotharingiából betelepült Leodvin került.

Bihar központi szerepe a hercegség kormányzásában csak néhány évig volt meghatározó. Az 1050-es években már, úgy tűnik, Nyitra került előtérbe. Ezt több tényezőnek köszönhette a település. Béla herceg Lengyelországból tért vissza, de továbbra is szoros kapcsolatai maradtak a lengyel uralkodóházzal, amelyből felesége is származott. Krakkó felé az út a 11.

---

<sup>121</sup> A hercegség területi kiterjedésére: Györffy: Tanulmányok a magyar állam eredetéről 40. és Kristó: Hercegség 69–72.

<sup>122</sup> Tízkötetes I. 862–863. (a vonatkozó rész Györffy György munkája).

<sup>123</sup> Kristó: Hercegség 75–89.; Makk F.: Hercegség. In: KMTL. 261.

<sup>124</sup> Bóna: Az Árpádok korai várai 38–39. és 150–150.

században Nyitrán keresztül, elsősorban a Vág völgyében vezetett.<sup>125</sup> A szövetséges Piastokkal így ezen az úton lehetett tartani a kapcsolatot. Az útvonal lengyel segédc csapatok behívását tette lehetővé, vagy vészhelyzetben akár a menekülést is biztosította. I. András uralkodásának első évei a német támadás állandó veszélyében teltek, és ez volt a fiatal magyar királyság legfontosabb problémája. A nyugati határ védelmének megerősítése az 1050-es évek elején fontosabb feladatnak tűnt, mint a keleti, erdélyi határszakasz. Nyitra jelentőségét kiemelte, hogy a cseh területek felé haladó útvonalat ellenőrző legfontosabb vár volt. Nyitra szerepét növelte, hogy onnan figyelemmel lehetett kísérni a formálódó és teljes egészében a Přemyslek hatalma alá került morva hercegséget.<sup>126</sup> A Přemyslek, mint a német birodalom vazallusai több alkalommal indítottak támadást, nem egyszer összehangolva a német csapatok betörésével.<sup>127</sup> Az északnyugati határszakasz biztosítása érdekében Nyitrának kulcsszerepe volt. Mindez predestinálta, hogy a település katonai és politikai szempontból háttérbe szorítsa Bihart. Nyitra előtérbe kerülésében András király és Béla herceg kapcsolatában történt változás is szerepet játszott. Az 1050-es évek végén a korábbi jó viszonyt komoly feszültségek váltották fel, miután I. András kiegyezett IV. Henrik német uralkodóval és a szövetséget dinasztikus házassággal is meg kívánták erősíteni. I. András fiát, Salamont eljegyezték IV. Henrik testvérével, Judittal. Az eljegyzés feltétele Salamon trónutódlásának biztosítása volt. Ennek érdekében, német mintára még gyermekként megkoronázták Salamont és így társuralkodóvá tették 1057-ben. Salamon megkoronázása egyben az 1040-es évek végén kialakított belső hatalommegosztást is megváltoztatta, amely egyik fontos eleme a németellenesség mellett, Béla herceg trónutódlásának elismerése volt. I. András és Béla herceg együttműködése, amely az 1050-es évek közepén még szilárd volt,<sup>128</sup> felbomlott és

<sup>125</sup> Lengyel út, régészeti leletek, lengyel remeték, 12. század első évtizedeiben nyílik meg az Északkelet-Magyarországon átvető, (Aba)Újvárhoz érkező út. Korábban a lengyel áruk Kelet-Magyarországra kerülővel, a Vereckei-hágón keresztül jutottak be.

<sup>126</sup> Krzemieńska: Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens 18–21.

<sup>127</sup> 1030-ben I. Břetislav szövetségesként részt vett II. Konrád Magyarország ellen indított hadjáratában és Prágai Kozma szerint egészen Esztergomig tört előre. Egy évtizeddel később III. Henriket segítette Péter király trónra való visszahelyezésében, majd az 1051-es német támadásban is szerepet vállalt, végül röviddel halála előtt, 1055-ben Magyarország elleni hadjáratra készült. Krzemieńska: Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens 18–21.; Makk: Külpolitika 63–67.; Lysý, M.: Politika českého kniežata Břetislava I. (1035–1055) voči Uhorsku. In: Historický časopis 52 (2004) 451–468.; Pražak: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban 292.

<sup>128</sup> Az 1055. évi tihanyi alapítólevélben még szinte társuralkodóként szerepel Béla herceg András király mellett. DHA. I. 152.

ellenségessé vált. Béla herceg nyíltan a hatalomra tört.<sup>129</sup> Ez pedig erősítette Nyitra szerepét. A lengyel támogatás lehetőségének hátterén túl Nyitráról könnyebb volt elérni a magyar királyság központjait, Esztergomot és Székesfehérvárt, és érvényesíteni a herceg hatalmi igényeit. A két hercegi székhely közül így az 1050-es évek végére Nyitra lett a hercegi udvartartás központja.

Nyitra növekvő jelentőségét a vár teljes kiépítése és a falrendszer megerősítése is bizonyítja.<sup>130</sup> Ezzel szemben, úgy tűnik, hogy a bihari földvárt az 1068-as besenyő, majd az 1091-es kun betörés következtében komoly károk érték, amelyeket már soha sem állítottak helyre teljes mértékben.<sup>131</sup> 1064-ben Salamon király és az elhunyt I. Béla fia, Géza herceg kiegyezett. Belátták, hogy a kiegyenlített erőviszonyok miatt egyik fél sem képes felül kerekedni. Újra megosztották a hatalmon és visszaállították az I. Béla rövid uralkodása (1060–1063) alatt megszüntetett dukátust. Géza azonban nem egyedül irányította a hercegséget, hanem a bihari részek élére testvérét, László herceget állította. A két testvér megegyezése kifejezésre juttatja, hogy az idősebbik, Géza a hercegség elsőszámú vezetője, aki a minden szempontból fontosabb Nyitra vidékét tartotta közvetlen irányítása alatt.<sup>132</sup>

Talán már az 1050-es években Béla herceg, de fia, Géza az 1060-as évek második felében a királyhoz hasonló udvartartást épített ki Nyitrán. Megjelentek a herceg környezetében is a különböző méltóságviselők és a hercegi udvar a királyi udvarhoz vált hasonlónak.<sup>133</sup> Már Béla, majd Géza is gyakorolta az egyik legfontosabb királyi felségjogot és saját pénzt verettek.<sup>134</sup> A hercegi pénzek minőségükben, súlyukban jobbak voltak az uralkodó által Esztergomban készítettéknél.<sup>135</sup> A méltóságjelvények is tükrözték a hercegek hatalmi igényeit. A megszülető

<sup>129</sup> Makk: Megjegyzések I. András történetéhez 140–142.

<sup>130</sup> Bednár: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg 332–337. ; A 11. századi nyitrai vár lokalizálásának és építésének időpontjára vonatkozó problémákra lásd Bóna: Az Árpádok korai várai 35–37.

<sup>131</sup> Györffy ÁMF. I. 603.; Kordé: Bihar 103.

<sup>132</sup> A Krónika magyaródi csatáról szóló beszámolójából is kitűnik ez. SRH. I. 388–389.

<sup>133</sup> Hercegi méltóságviselők említése törvényekben pl. László III/3.; Kálmán I/9–12. Závodszy 174. és 184–185.

<sup>134</sup> Kovács: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről 104–107. (Béla herceg) és 124–126. (Géza herceg).

<sup>135</sup> A hercegi és a királyi pénzek eltérő pénzlába bizonyossá teszi, hogy nem közös verdében készültek a veretek, tehát a hercegi pénzverés nem köthető Esztergomhoz. A szlovák kutatás, például Hunka, Jan szerint a hercegi pénzverés központja Nyitra volt. Hunka, J.: Das Münzwesen ungarischen Herzöge in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts. In: Slovenská numizmatika 14 (1996) 83. és Niderhauser E.: Nyitra a szlovák történelemben. Nitra v slovenských dejinách. Zostavil R. Marsina. Martin, 2002. In: Klió 12 (2003) 38. (könyvismertetés). A magyar szakirodalom óvatossá teszi a hercegi pénzverés központjával kapcsolatban.

dukátus szimbóluma a kard volt, amelyben kifejeződött a hercegek határvédelmi, katonai funkciója. A Krónikakompozíció ismert híres jelenetében 1050-es évek végén Várkonyban, mikor I. András próbára kívánta tenni Béla herceget, egyértelműen bizonyítja, hogy a korona a rex, míg a kard a dux hatalmát jelképezte.<sup>136</sup> Géza hercegsége alatt ezzel szemben a kard helyébe már a korona lépett, mint hercegi insignium. A krónika a 122. fejezetében a mogyoródi csata után László herceggel mondatja el Vid ispán holtteste felett: „lándzsa járta át szívedet, amely hercegségre sóvárgott, és a fejedet, amely a koronát kívánta, kard hasította át.”<sup>137</sup> Gerics József joggal értelmezi úgy ezt a fejezetet, hogy itt egy hercegi koronára történik utalás.<sup>138</sup> Györffy György szerint a Szent Korona alsó, görög részén Gézát még nem királyi méltóságjelvényekkel ábrázolják, hanem a hercegekkel és insigniumai között a kard mellett egy ékös sapka (korona) is megfigyelhető. Úgy tűnik, hogy a krónika még egy helyen utal a herceg koronájára. 1076 karácsonján Szekszárdon Géza felajánlotta Salamonnak, hogy lemond a trónról, visszaadja a királyságot, csupán az őt jogosan megillető koronát és az ország harmadrészét tartja meg.<sup>139</sup> A korona megjelenése a dukátus hatalmi szimbolikájában egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a hercegség intézménye egyre nagyobb mértékben a királyi hatalomhoz hasonult az 1060-as évek második felében. Úgy tűnik, hogy ezt követően a hercegség 12. század eleji felszámolásáig a dux méltóságjelvénye a korona volt. Bizonyítható, hogy Álmos is koronát használt méltóságjelvényként.<sup>140</sup>

A 11. század a szakralizált hatalomgyakorlás időszaka. Az Isten kegyelméből uralomra került király környezetéhez a kora középkortól kezdve hozzá tartozott a szakrális hatalmat

---

Gedai szerint a bihari központ volt a hercegség életében a jelentősebb és ezért ő Biharba valószínűsíti a hercegi pénzek készítését. Gedai I.: Numizmatikai adatok a dukátus kérdéséhez. In: *Folia Archaeologica* 20 (1969) 101–103.; Kovács László a korabeli pénzleletek teljességre törekvő feldolgozásával megállapította, hogy a hercegi pénzek előfordulásából nem lehet a hercegi pénzverés helyére következtetni. Kovács: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről 130.

<sup>136</sup> SRH. I. 354.

<sup>137</sup> SRH. I. 392.

<sup>138</sup> Gerics J.: Az ún. Egbert-ordó alkalmazása Magyarországon. In: *Eszmetörténeti tanulmányok*. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1984. 252–253. Az utalást Csóka J. Lajos és Deér József a királyi koronára vonatkoztatja.

<sup>139</sup> SRH. I. 402–403.; Györffy: *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. 40–41.; Gerics 1961. 92–93.; Kristó Gyula: Legitimitás és idoneitás. In: *Századok* 108 (1974) 601.

<sup>140</sup> A Pozsonyi Évkönyv utal erre: „Colomannus rex coronatur et frater eius Almus diadema induitur.” SRH. I. 126. A diadema korona jelentésére lásd. *A magyarországi középkori latinság szótára* III. Szerk. Boronkai I. és Bellus I.. Budapest, 1992. 128.

kifejező, azt alátámasztó királyi kápolna. A világi hatalom viselőjének folyamatosan meg kell jelenítenie a szakrális kapcsolatot, demonstrálnia kell az isteni alátámasztást, az egyházi támogatást. Mindez folyamatos egyházi reprezentációt kíván az uralkodótól. Ezt a feladatot elsősorban a Meroving-időktől kezdve a királyi kápolna (*capella regis*) látta el. A királyi hatalommal való egyenrangúságot követelő, sőt a felkent uralkodó helyébe lépni kívánó hercegnek is ennek megfelelően ki kellett alakítani azt az egyházi intézményrendszert, amely biztosította, illetve megjelenítette a szakralizált hatalomgyakorlást, és a kormányzáshoz nélkülözhetetlen írásbeliséget. Bizonyos, hogy a hercegség létrejöttétől kezdve voltak a dux hatalmának isteni alátámasztására utaló törekvések. Az 1060-as évek második felében vagy legkésőbb az 1070-es évek elején Géza udvarában a királytól független hercegi kápolna szerveződött meg. A hercegi kápolna, a királyi kápolnához hasonlóan három elemből állt.<sup>141</sup> Összefogta a hercegek udvari papságát, a hercegi káplánokat, akik a liturgikus feladatok mellett az írástudásukkal a kormányzás támaszát is jelentették. Másodszor a hercegi kápolna részét képezték azok a szakrális terek, ahol a herceg érdekében a herceg káplánjai a liturgikus feladataikat teljesíthették és lehetőséget adtak a hercegnek az egyházi reprezentációra, hogy kifejezésre juttassa hatalmának isteni eredetét. Harmadrészt hozzá tartoztak a dux által felkarolt szentek ereklyéi, amelyek közvetítésével a szakrális kapcsolattartás megvalósult.

Káplánokról a herceg környezetében már Béla dukátusa alatt hallunk. A krónika tudósít arról, hogy Salamon 1058-ban történő koronázása alkalmával a latinul folyó szertartást tolmács segítségével kísérte figyelemmel Béla. A tolmács bizonyosan egyházi személy volt, tudnia kellett latinul és jól értette a koronázási ordóhoz tartozó imarészletet. Felhívta a herceg figyelmét arra, hogy a szertartással a gyermek Salamont urává rendelték.<sup>142</sup> A koronázás alatt Székesfehérvárott a közvetlenül Béla mellett álló klerikus egyike lehetett a herceg káplánjainak. A hercegi udvarhoz tartozó káplánokról későbbiekben is hallunk. 1074-ben név szerint is ismerünk hercegi káplánokat. A kemeji vesztés ütközet után Géza herceg egyik káplánját, fekete Györgyöt László herceghez, a másikat, Ivánkát pedig Lampert herceghez küldte mielőbbi segítségért.<sup>143</sup> Kálmán király első törvénykönyve is említést tett a hercegi káplánokról, akik a királyi káplánokhoz hasonló jogállással rendelkeztek, legalábbis az igazságszolgáltatás terén.<sup>144</sup>

<sup>141</sup> Kumorovitz L. B.: A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 15 (1963) 109.; Kölzer, Th.: Hofkapelle. In: LexMa. V. 70.

<sup>142</sup> SRH. I. 353.

<sup>143</sup> SRH. I. 385.

<sup>144</sup> Kálmán I/9. Závodszyky 184.



A hercegi udvar ereklyegyűjtése és a dukátussal kapcsolatba hozható szentek kultuszának támogatása is bizonyítható. Géza tudatosan karolta fel a Vág közelében elhunyt két szentnek tekintett remete, Zoerard-András és Benedek tiszteletét, akik a hercegség központjában, Nyitrán a Szent Emmerám templomban voltak eltemetve. Ennek bizonyítéka, hogy Géza 1064 húsvétján Pécsen, a Salamonnal történt kiegyezés idején Mór pécsi püspöktől megszerezte Zoerard-András vezeklőövét. Sőt felkérte a püspököt, hogy állítsa össze a két remete életrajzát.<sup>145</sup> A legenda elkészíttetése bizonyítja, hogy Géza herceg már az 1060-as években ápolta a két remete kultuszát. Célja már ekkor feltehetően az volt, hogy a hercegség központjában eltemetett két remete kanonizációját előkészítse, ilyen módon Nyitra és a dukátus így saját szentekkel rendelkezzen. A szentkultusz terén is kifejeződjön a hercegség önállósága, illetve jelentősége. Géza elképzeléseit László királyként valósította meg 1083-ban. A két remete kanonizálásában tehát nagy szerepe volt annak, hogy a 11. század második felében két uralkodó is a dukátus éléről került a királyi trónra. Úgy tűnik, hogy nem volt országosan elterjedt kultuszuk, hanem sokkal inkább a hercegség intézménye, Géza és László személyes tisztelete játszott szerepet a két remete kanonizálásában. Mindezt tükrözi a két szent tiszteletének alakulása. Az 1083-ban szentté avatottak közül egyedül az ő tiszteletük maradt lokális.<sup>146</sup> Természetesen kultuszuk nem vetekedhetett Szent István és Imre herceg jelentőségével, amelyet a dinasztia energikusan támogatott. Szent Gellért tisztelete, noha az ő kultushelye is a központoktól félreeső helyen, a csanádi székesegyházban volt, jóval jelentősebbnek és országosan elterjedtebbnek tűnik. A két remete lokális kultusza elsősorban Nyitrán és környékén mutatható ki. Ebben feltétlenül szerepet játszott az is, hogy kanonizációjuk után alig két évtized múltán megszűnt az őket energikusan támogató hercegség. Tiszteletüket, ezt követően, elsősorban a nyitrai püspökség ápolta.

A két remete kultuszának felkarolása tehát Géza hercegnél 1064 tavaszától bizonyítható. Mindez azt is jelenti, hogy Géza nagyon tudatosan törekedett hercegségének kezdetétől hatalma szakrális megerősítésére, amely egy jól szervezett hercegi kápolna kialakítását is valószínűsíti. A 11. századi hatalomgyakorlásból következő elvárásokon túl mindebben természetesen Géza herceg kortársak által nagyra értékelt személyes vallásossága is megmutatkozott. Halála után több mint egy évszázaddal, a 12. század végén, Szent László legendájának összeállításánál még élénken élt a dinasztián belül Géza jámborságának

---

<sup>145</sup> SRH. I. 362–363.; SRH. II. 360.

<sup>146</sup> 57.

emlékezete. A László-legenda szerzője éppen ezért őt is érdemesnek tartotta a szentség elérésére.<sup>147</sup>

A hercegi kápolna harmadik összetevőjét a hozzá tartozó egyházi épületek jelentették. A herceg közvetlen kegyúri hatalma alá tartozó templomok és kápolnák szervezete, amely javadalmat adott a herceg udvari papságának. Mindenekelőtt szükség volt a hercegség központjában egy jelentős templom kialakítására, amely összefogta a kápolnák szervezetét és reprezentálta a dux hatalmát.

Az uralmi központokhoz, a fejedelmi rezidenciákhoz Európa szerte hozzá tartozott egy-egy jelentősebb templom, amely mellé a fejedelem környezetében élő papokat összefogó társaskáptalant szerveztek. A rezidenciális társaskáptalanok a kora középkortól kezdve megfigyelhetők a világi hatalom olyan központjaiban, ahol nem volt püspökség. Ilyen volt Nagy Károly aacheni palotakápolnája,<sup>148</sup> amely funkcióját az Ottók és az őket követő német uralkodók is átvették.<sup>149</sup> Aachen példáját követték akkor is,<sup>150</sup> amikor a nyugati frank birodalomban kialakított új uralkodói központban, Compiègne-ben társaskáptalant hoztak létre.<sup>151</sup> Rezidencia és a prépostság összekapcsolódása a bajor hercegségben Altötting,<sup>152</sup> a Száli-dinasztia szászországi központi pfalza, Goslar,<sup>153</sup> Itáliában Monza,<sup>154</sup> Németalföldön

---

<sup>147</sup> SRH. II. 514.

<sup>148</sup> Brühl, C.: Zum Hauptstadtprobleme im frühen Mittelalter. In: Festschrift für Harald Keller. Hg. Freiherrn, H. M. und Herget, E. Darmstadt, 1963. 52–54.; Meuthen, E.: Die Aachener Pröpste bis zum Ende der Stauferzeit. In: Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 78 (1966/67) 7.

<sup>149</sup> Meuthen, E.: Brabarossa und Aachen. In: Rheinische Vierteljahrsblätter 39 (1975) 28–59. ; Heinemeyer: Zu Entstehung und Aufgabe der karolingischen Pfalzstifte 114–124.

<sup>150</sup> Verbeek, A.: Die architektonische Nachfolge der Aachener Pfalzkapelle. In: Karl der Grosse IV. Hg. Braufels, W. Düsseldorf, 1967. 113–156.

<sup>151</sup> Kaiser, R.: Aachen und Compiègne: Zwei Pfalzstädte im frühen und hohen Mittelalter. In: Rheinische Vierteljahrsblätter 43 (1979) 100–101 és 119.; Schneidmüller, B.: Karolingische Tradition und frühes französisches Königtum. Wiesbaden, 1979. 101–105.; Heinemeyer: Zu Entstehung und Aufgabe der karolingischen Pfalzstifte 138–147.

<sup>152</sup> LexMA. I. 487–488.; Störmer, W.: Die Anfänge des karolingischen Pfalzstifts Altötting. In: Ecclesia et regnum. Beiträge zur Geschichte von Kirche, Recht und Staat im Mittelalter. Festschrift für Franz-Josef Schmale. Hg. Berg, D. und Goetz, H.-W. Bochum, 1989. 61–71.; Heinemeyer: Zu Entstehung und Aufgabe der karolingischen Pfalzstifte 134–138.

<sup>153</sup> Schneidmüller, D.: Das Goslarer Pfalzstift St. Simon und Judas und das deutsche Königtum in staufischer Zeit. In: Geschichte in der Region. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Schmidt. Hg. Brosius, D. Hannover, 1993. 30–36.

<sup>154</sup> Peyer, H.-K.: Friedrich Barbarossa, Monza und Aachen. In: Deutsches Archiv 8 (1951) 441–442.

Brügge.<sup>155</sup> Közelebbi példákat tekintve: a kialakuló Ungarnmark központjában, Hainburgban is társaskáptalant alakítottak ki,<sup>156</sup> vagy a Babembergek korai rezindenciáiban létrehozott társaskáptalanok, így Melk,<sup>157</sup> majd azt követően Klosterneuburg, amelyet csak utóbb alakítottak át reguláris káptalanná.<sup>158</sup> Csehországban is több hercegi központban szerveztek prépostságot, közülük a legjelentősebb a Prága közelében, az új hercegi rezidenciában, Vyšehradon 1070 körül létrehozott volt.<sup>159</sup> Magyarországon az egyházszervezés kezdeteitől kimutatható az Árpádok igazodása a hatalom és az egyház ilyen jellegű kapcsolódásához. Szent István valószínűleg Aachen példáját, funkcióját is figyelembe véve hozta létre a székesfehérvári társaskáptalant,<sup>160</sup> majd Péter király Óbudán szervezett egy újabb prépostságot.<sup>161</sup>

A dukátus szervezeti kiépülésével együtt kialakuló hercegi kápolna megszervezése együtt járt egy rezidenciális társaskáptalan létrejöttéhez. Véleményem szerint a Kálmán első törvényének 22. cikkelyében említett társaskáptalant Nyitrán nem Szent István alatt, hanem a hercegség létrejötte után szervezték meg. Funkcionálisan a hercegség megalakulásától kezdve lehetett csak itt szükség egy ilyen jellegű egyházi intézményre. A nyitrai társaskáptalan létrejöttének pontos idejét nem lehet megállapítani. Nem kizárt, hogy már Béla hercegsége alatt létezett, de valószínűbbnek tartom, hogy Géza herceget kell az alapítójában látnunk. Idő kellett ahhoz, hogy az 1048 körül megszülető dukátus szervezete kiépüljön, másrészt a hercegség insigniumaként szereplő kard is egy erőteljes katonai funkciót sejtet Béla hercegsége alatt. 1060-ban trónra kerülése után Béla megszüntette a dinasztikus országmegosztást. Azt, hogy ezt komoly konfliktus nélkül meg tudta tenni, jelzi, a dukátus még nem intézményesült, nem alakult ki körülötte egy szilárd szervezi és társadalmi bázis. A hercegség általános története, a hercegi méltóságviselők felbukkanása, Nyitra előtérbe

<sup>155</sup> Ennen, E.: Die europäische Stadt des Mittelalters. Göttingen, 1987<sup>4</sup> 92.

<sup>156</sup> Geschichte des Christentums in Österreich 65.

<sup>157</sup> LexMA VI. 498–499.

<sup>158</sup> Röhrig, F.: Die Gründung des Stiftes Klosterneuburg im Licht der neuesten Forschung. In: Ecclesia Peregrinans. Josef Lenzenweger zum 70. Geburtstag. Hg. Amon, K. Wien, 1986. 86–87. ; LexMa V. 1225–1226.

<sup>159</sup> Hlaváček, I.: Die Itinerare der böhmischen Herrscher bis zum Jahre 1253 aus verwaltungsgeschichtlicher Sicht. In: Folia Diplomatica 1 (1970) 114–117.; LexMa. VII. 160.

<sup>160</sup> Deér, J.: Aachen und die Herrschersitze der Arpaden. In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 79 (1971) 5–56.; Deér J.: Szent István székhelye. (Székesfehérvár és Aachen). In: Katolikus Szemle 23 (1971) 1–18.

<sup>161</sup> Karácsonyi: Péter király és az ó-budai prépostság 291–297.

kerülése Bihar rovására, a hercegi és királyi hatalom kapcsolatában történt változások, inkább az 1060-as évek közepére, Géza hercegsége idejére helyezik a társaskáptalan megszervezését. Különösen fontos ebből a szempontból a hercegi méltóságjelvény valószínűsíthető változása. A hercegi koronára – mint fentebb érintettem – először az 1074-es mogyoródi csatához kapcsolódva utaltak. Amennyiben elfogadjuk azt, hogy a hercegség méltóságjelvénye a kard helyett a korona lett, akkor az insignium váltást valamikor 1064 és 1074 közé kell helyeznünk. Véleményem szerint ez Salamon király és az 1064-ben lengyel fegyveresekkel hazatérő Géza között történt kiegyezéshez kapcsolható. A két fél között patthelyzet alakult ki. A király és a hercegek hasonló támogatottsággal rendelkeztek, így kiegyensúlyozott hatalmi viszonyok alakultak ki közöttük. Mindkét fél rákényszerült a kiegyezésre.<sup>162</sup> Mindez a hatalmi szimbolika világában, a hercegi koronában is megjelenést talált. A méltóságjelvény váltás más típusú reprezentációt kívánt. A kard, mint insignium használata nem igényelt feltétlenül egyházi intézményt, bár a felövezésnél az egyház valamifajta jelenléte (helyszín, áldás, résztvevők, felövező személye) általában igazolható.<sup>163</sup> A koronázás bármely formája, a fő- vagy az ünnepi koronázás viszont minden esetben egyházi szertartás keretében, templomban történt.<sup>164</sup> Sőt, legalábbis az első, a fő koronázás esetében a koronázó egyház funkcióját gyakran rezidenciális társaskáptalan kapta meg, ahogy ezt Aachen vagy Székesfehérvár bizonyítja. Mindezekén túl még egy szempontot ki kell emelni a nyitrai káptalan létrejötte kapcsán. Ez pedig Géza személyes vallásossága, Zoerard-András és Benedek kultuszának

---

<sup>162</sup> Makk F.: Salamon és I. Géza viszálya. In: Makk F.: A turulmadártól a kettőskeresztig. Szeged, 1998. 143–146.

<sup>163</sup> Béla herceg karddal való felövezéséről semmit sem tudunk. Feltételezhető, hogy a felövezést, amely a hatalomátadást jelentette meg, maga I. András végezte. Kifejeződhetett ebben a rex és a dux kapcsolata. A felövezésekről legújabbban: Veszprémy L.: Szent István felövezéséről. In: Veszprémy L.: Lovagvilág Magyarországon. Budapest, 2008. 69–73.

<sup>164</sup> Brühl, C.: Kronen- und Krönungsbrauch im frühen und hohen Mittelalter. In: Historische Zeitschrift 234 (1982) 1–31.

felkarolása, de további egyházi alapításai alapján<sup>165</sup> is inkább őt, mint sem apját, Béla herceget kell a káptalan megszervezőjének tekinteni.<sup>166</sup>

A középkorban élhetett valamifajta, bár torzult hagyomány a káptalan hercegi alapításáról Nyitrán. Egy erősen vitatható hitelű 1271-es oklevél hivatkozik László és Géza királyoknak a prépostság felállítása érdekében tett adományára.<sup>167</sup> A szakirodalom egy másik hamis oklevéllel összefüggésben<sup>168</sup> az 1271-ben említett Géza királyban, már csak azért is, mert a felsorolásban László után következik, inkább II. Gézát látja.<sup>169</sup> László és Géza királyok együtt említése azonban megőrizhette annak emlékét, hogy a társaskáptalan már abban az időben is kaphatott adományt, amikor a két utóbb királlyá lett testvér együtt kormányozta a hercegséget, tehát 1064 és 1074 között.<sup>170</sup>

A hercegi kápolna központjaként a nyitrai Szent Emmerám-egyház mellé szervezték meg a társaskáptalant. Az Emmerám-templom kiválasztását a nyitrai várban való elhelyezkedése is indokolta. Így herceg várán belül, a palota közelében álló templom mellé szervezték a káptalant. Annak ellenére, hogy védőszentje Regensburg, tehát a Német Birodalom irányába mutatott. A dukátus történetét ugyanis alapítástól kezdve egészen a Kálmán királlyal szemben német támogatást kereső Álmos hercegig, a Német Birodalommal való szembenállás jellemezte. A várbeli fekvésén túl azonban az is szerepet játszhatott kiválasztásában, hogy a 11. század elején, Szent István alatt alapították, jelentős egyháznak számított, amelyet – mint

<sup>165</sup> Bélának csak egy egyházi alapítását ismerjük, a szekszárdi bencés apátságot, addig Géza a bencések mellett, amelyet Garamszentbenedek létrehozása bizonyít, a világi papságot is erőteljesen támogatta. Segítségével fejeződött be a váci székesegyház építése, továbbá a püspökség gazdasági megerősítése. A világi papsággal való szoros kapcsolatát mutatja, hogy nagybátyjával, I. Andrással és apjával, I. Bélával, tehát az őt megelőző két uralkodóval ellentétben nem a bencéseket, hanem a váci székesegyházat választotta temetkező egyházaul. SRH. I. 403.; Koszta: A váci püspökség alapítása 375.

<sup>166</sup> A káptalan alapítási idejét tekintve némileg hasonló állásponton van Thoroczkay Gábor is, aki 1064-től, Géza hercegségének kezdetétől egészen az 1080-as évek második feléig tartja elképzelhetőnek létrehozását, így alapítóit Gézában és Lászlóban keresi. Thoroczkay: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez 371–373.

<sup>167</sup> „possessionem Scele... ex collatione sernissimi regis Ladislai et Geysae, in donationem foundationis esse et fuisse, cuius memoria non estaret...” F. VII/2. 154.; az oklevél problémás részeire lásd RA. 2106.; Véleményem szerint az 1271-es oklevél hamis, de a 13. század végén keletkezhetett, mert 1291-ben az esztergomi káptalannal átírták.

<sup>168</sup> II. Géza Nyitrának tett hamis adománya RA. 94.; MES. I. 112.

<sup>169</sup> Pl. Karácsonyi: Szent István király oklevelei. 106.

<sup>170</sup> Az oklevélben szereplő Géza királyt I. Gézával azonosítja Györffy: ÁMF. IV. 438. és Thoroczkay: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez. 371–373.

már hangsúlyoztunk – a zobori monostorhoz tartozó két remete ide temetése is mutat. A védőszent német vonatkozásait azonban Géza, majd László hercegek ellensúlyozni próbálták. A Lengyelországban született hercegek ezért is felkarolták az Emmerám-templomban eltemetett két lengyel származású remetét,<sup>171</sup> tudatosan készítették elő kanonizációjukat, amelyre 1083-ban került sor.<sup>172</sup> A szentté avatás után pedig Zoerard-András és Benedek Emmerám mellett a nyitrai templom társvédőszentjeivé lettek.

A Nyitra központú hercegi kápolnához tartozó további egyházakra nincs egyértelmű forrás. Talán egy utalás alapján mégis feltételezhetjük, hogy a dukátus területén, a hercegi birtokokon lévő templomok egy része a hercegi kápolnához tartozott. Ezek papjai pedig a herceg káplánjai lehettek. Az 1075-ben kiadott alapítólevelében Géza a garamszentbenedeki apátságnak adta Udvardon lévő udvarházát és a hozzá tartozó Szent Márton kápolnát.<sup>173</sup> A bencés monostor alapítólevelét jöllehet már királyként adta ki Géza, de az átadott birtokok elhelyezkedése bizonyossá teszi, hogy azok többsége korábban, mint hercegi birtokok tartoztak hozzá.<sup>174</sup> Udvard birtok a Zsitva folyó mellett Komárom, Nyitra és Bars megyék találkozásánál feküdt.<sup>175</sup> Az utóbbi két megyét bizonyosan a dukátus alá tartozónak számíthatjuk. Megengedhetőnek tartom azt a feltételezést, hogy az udvardi birtokon lévő Szent Márton egyház a hercegi kápolna részét képezhette.

A nyitrai várban álló Szent Emmerám társaskáptalan a 11. század harmadik harmadára az ország északnyugati részének, sőt úgy tűnik, hogy az dukátus egész területének legjelentősebb egyháza lett. Ugyan nem volt püspökség, de szerepe a hercegség kormányzásában a bihari püspökséghez mérhető. Bihar komoly térvésztesére utalhat az, hogy a 11. század végén, Szent László a püspökségnek új központot keresett. Az egyházmegye új székhelyét Váradon alakította ki. A történeti hagyományban a váradi központ létrehozása nem úgy szerepel, mint

---

<sup>171</sup> Az általánosan elfogadott és a remeték legendájából is következő lengyel származásukat Boba Imre ugyan kétségbe vonta, mivel szerint a két remete nem Lengyelországból, hanem az Istriai-félszigetről, Pola város környékéről származott. Boba I.: Szent András-Zoerard: lengyel volt-e vagy istriai? In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics I. Budapest, 2005. 47–52. Véleményem szerint továbbra is a lengyel származás az elfogadható, amelyet a legendán kívül a két remete Vág környéki, a lengyel területek felé vezető út közelében történt letelepedése is megerősít.

<sup>172</sup> Sóllymos: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek 57.

<sup>173</sup> „...curiam meam necnon capellam, que in honore Sancti Martini est, dedi...” DHA. I. 214.

<sup>174</sup> Az adományok között az ország számos részén fekvő birtokok szerepelnek, többségük azonban Barsban, Hontban, a Garam, a Vág és a Nyitra folyók mentén, illetve Biharban fekszik, tehát a hercegség alá tartozó területen. DHA. I. 213–218.

<sup>175</sup> Györffy: ÁMF. III. 461–462.

székhelyáthelyezés (translatio sedis), hanem új alapításként élt az emlékezetben.<sup>176</sup> A hagyomány kialakulásához hozzájárult, hogy a püspökség eredeti székhelyén nem maradt olyan egyházi intézmény, amely őrizte volna az eredeti alapítás emlékét. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a székhelyáthelyezéseknél a korábbi központban is gyakran fennmaradt egy templom, a hajdani székesegyház megváltozott jogkörrel tovább működött. Sőt a magyar egyházszerkezetben arra is van példa, hogy a régi központ megőrizte egyházkormányzati szerepét, helyesebben a régi és az új székhely osztozott az egyházigazgatási feladatokon, mint ahogy a 11. század végén Kalocsa és Bács, vagy a 13. század közepén Kő és Szerémvár esetében történt.<sup>177</sup> Bihar és Várad földrajzi közelsége miatt természetesen nem alakulhatott ki az említett példákhoz hasonló funkciómegosztás, de feltűnő, hogy az egykori székhelyen nem tudunk számottevőbb egyházi intézményről, csupán az ispánsági központokhoz rendszerint hozzátartozó főesperesi egyházzól.<sup>178</sup> A bihari földvárban végzett régészeti kutatások sem igazolnak nagyobb korai templomot.<sup>179</sup> Mindez az bizonyítja, hogy a bihari püspökség eredeti központja nem is igen épülhetett ki a 11. század második felében. A püspökség áthelyezését így a 11. század második felében többször elpusztított bihari földvárból nagyobb nehézségek nélkül meg lehetett tenni. A hercegség bihari központjában, noha püspökségi székhely is volt, valószínűleg nem állt olyan jelentős templom, mint a nyitrai kővárban a Szent Emmerám egyház és a mellé szervezett társaskáptalan.

A nyitrai templom tekintélyét az ott eltemetett remeték kanonizálása tovább növelte. Így egyike lett annak a három egyháznak (Nyitra mellett a székesfehérvári Boldogasszony-prépostság és a csanádi bencés monostor temploma), ahol a magyar kereszténység saját szentjeinek sírjait őrizték. A korabeli forrás ugyan nem szól róla, de későbbi oklevelekben több alkalommal utaltak Szent Lászlónak a nyitrai egyház számára tett adományra.<sup>180</sup> A szakirodalom ezekből az adományokból azt a következtetést vonta le, hogy a király meg kívánta változtatni a nyitrai prépostság jogállását és püspökséget akart szervezni itt. A leendő új egyházmegye anyagi alapjait kívánta megteremteni.<sup>181</sup> A nyitrai püspökség terve úgy tűnik,

<sup>176</sup> Bunyitai V.: A váradi káptalan legrégebbi statutumai. Nagyvárad, 1886. 6–7.

<sup>177</sup> Gyetvai: Egyházi szervezés: 57–61.; Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 45–46.

<sup>178</sup> Györffy: ÁMF. I. 603.; Kristó: Vármegyék 475–478.

<sup>179</sup> Kristó: Vármegyék 595. 133. jegyzet; Bóna: Az Árpádok korai várai 38–39.; csak két korai temetőt tártak fel a bihari várban, illetve közelében. Kordé: Bihar 103.

<sup>180</sup> Pl. 1271. F. VII/2. 154., RA. 2106.; 1285. Vágner 1896. 380., RA. 3352.

<sup>181</sup> Dedek: Nyitra vármegye 534.; Fügedi: Nyitra megye betelepülése 22–23.; Györffy ÁMF. IV. 438.; Marsina: A nyitrai hercegség 362.; Török: A 12. század 20–21.

szépen illeszkedik a király egyházpolitikájába, amelynek egyik célja, hogy a Kárpát-medence peremvidékein is szilárdabb egyházszerkezet jöjjön létre. Ezt, egyebek mellett, az ország délnyugati határvidékén a zágrábi püspökség megszervezése is mutatja. Adódik a párhuzam, hogy Zágrábbal egyidőben az északnyugati területeken is hasonló terveket fogalmazhatott meg a király. Nyitra és Zágráb földrajzi fekvése között természetesen található párhuzam, de nyilvánvalók a különbségek is. Működő püspökségi székhelyektől, Veszprémtől és Pécestől igen nagy távolságra volt Zágráb. Ezzel szemben Nyitrához viszonylag közel volt Esztergom, de még Győr is. A nyitrai vár helyzete nem olyan periférikus a 11. század végén, mint Zágrábé. A délnyugati egyházszerkezet kiépítését Szent László külpolitikája, horvátországi expanziója is igényelte.<sup>182</sup> Véleményem szerint a zágrábi püspökség létrehozása, mint analógia, önmagában nem elégséges arra, hogy hasonló elképzeléseket igazoljunk északnyugaton, és így Szent László uralkodásában keressük a nyitrai püspökség létrejöttének kezdeteit. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy Szent László adományaiban sem szabad kizárólag a püspökség létrehozásának célját keresnünk. Ugyanis hercegeként, majd Zoerard-András és Benedek kanonizációhoz kapcsolódva királyként is több adományt tehetett a nyitrai egyháznak. Véleményem szerint tehát nem igazolható az, hogy már Szent László Nyitrán püspökséget akart volna létrehozni.

A nyitrai Szent Emmerám-egyház 11–12. század fordulóján kialakított jogállásáról Kálmán király első törvénykönyvének 22. pontja ad tájékoztatást. Nyitra mellett Pozsony egyháztörténete szempontjából is fontos törvénycikkelynek két szöveghagyománya maradt fenn és ennek megfelelően két értelmezése és fordítása létezik a szakirodalomban.<sup>183</sup> Az egyik szerint, a püspöki székhelyeken és nagyobb prépostságokban, továbbá (necnon) Pozsonyban és Nyitrán szabad istenítéleteket tartani, tehát a két említett településen nem létezett sem püspökség, sem nagyobb prépostság. A másik értelmezés alapján, püspöki székhelyeken és a nagyobb prépostságokban, miként (ut) Pozsonyban és Nyitrán szabad ilyen szertartást végezni, tehát Pozsonyban és Nyitrán is ún. nagyobb prépostság működött. A törvénycikk két szövegvariánsát újabban Thoroczkay Gábor példamutató alapossgal áttekintette és végérvényesen igazolta azt, hogy az eredeti, Kálmán-kori szövegben a necnon kötőszó szerepelt.<sup>184</sup> Ennek megfelelően a szóban forgó cikkely fordítása a következő: „Megtiltjuk,

---

<sup>182</sup> Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 45.

<sup>183</sup> „Judicium ferri et ague in aliqua ecclesia fieri interdicimus, nisi in sede episcopali et maioribus prepositoriis, necnon Posanii et Nitrie” illetve a necnon helyett bizonyos szövegkiadásokban az út kötőszó szerepelt.

<sup>184</sup> Thoroczkay: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez 359–364.



hogy vas- és vízpróba legyen bármely egyházban, mint püspöki székhelyeken és nagyobb prépostságokban, továbbá Pozsonyban és Nyitrán.”<sup>185</sup>

Az 1096–1105 között keletkezett törvénycikk helyes fordítása szerint Nyitrán még bizonyosan nem létezett püspökség, de Pozsonyhoz hasonlóan nem tekintették nagyobb prépostságnak sem. Mindezek ellenére jelentős egyházaknak számítottak, ha olyan jogosítvány kaptak, amellyel csak a székesegyházak és a nagyobb, bizonyosan királyi alapítású prépostságok rendelkeztek. A törvény tehát mindenképen kizárta a szerzetesi közösségeket az ordináliák végzéséből, sőt a magánalapítású egyházakat is azzal, hogy a püspökségeknek, a királyi alapítású prépostságoknak adta meg a jogosítványt. A 13. században az istenítéleteket végző egyházakról fennmaradt adatok<sup>186</sup> is ezt az elképzelést, illetve ennek megvalósulását tükrözik. A Kálmán-törvényeinek a bíraskodásra vonatkozó reformjai is hasonló irányba mutatnak. Növelték a püspökök bíraskodási jogkörét azzal, hogy elrendelték, évente kétszer a püspök elnöklete alatt zsinatot kell tartani és azon a világiaknak, az ispánoknak is meg kell jelenni.<sup>187</sup> A rendelkezésnek hangsúlyt ad, hogy az első törvénykönyv elején, a második pontként fogalmazták meg. A zsinati bíraskodás jogkörét további cikkelyekkel is körülírták.<sup>188</sup> A Nyitrát említő törvénycikk kapcsolódik a Kálmán alatti igazságszolgáltatási változásokhoz.

Miben kereshetjük annak okát, hogy a törvénycikk a püspöki székhelyeken és a nagyobb (királyi) prépostságokon említésén túl konkrétan megnevezte Nyitrát és Pozsonyt, mint ahol még istenítéleteket végre lehet hajtani. Valamilyen szempontból hasonló lehetett a két név szerint kiemelt egyház. A szakirodalomban felvetődött, hogy a 13. század elejétől társaskáptalanként említett pozsonyi egyház is már a 11. században prépostság lett.<sup>189</sup> Nem kívánok most részletesen foglalkozni a pozsonyi prépostság kialakulásával, de Nyitrával történő együtt említése miatt mindenképpen érinteni kell. Thoroczkay, aki legutóbb áttekintette a problémát, arra az álláspontra jutott, hogy Pozsonyban Kálmán alatt még nem

<sup>185</sup> Magyar fordítás: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből. Szerk. Makk Ferenc és Thoroczkay Gábor. Szeged, 2006. 178.

<sup>186</sup> Solymosi László gyűjtötte össze a konkrét (Esztergom, Székesfehérvár, Várad, Óbuda, Arad és Eger) tűzesvas-próbák említését. Solymosi L.: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. In: Magyar Herald. Szerk. Kállay I. Budapest, 1984. 131. 92. jegyzet. A felsoroltakon kívül Kalocsán is van nyoma a próbáknak a 13. század elején. ÁUO. VI. 440–442.

<sup>187</sup> Kálmán I/2. Závodszy 184.

<sup>188</sup> Kálmán I/7–10., 13., 23–24. Závodszy 184–186.

<sup>189</sup> A pozsonyi káptalan létrejöttével kapcsolatos szakirodalmat összefoglalta Thoroczkay: Megjegyzések a nyitriai és a pozsonyi egyház korai történetéhez 365–369.

prépostság, hanem egy főesperesi egyház létezett. A pozsonyi egyház így szerinte nem kiemelt jogállása miatt, hanem azért kapta meg az istenítéletek végzésének jogát, mivel a határszéli terület nagyon távol feküdt a püspökségi székhelyektől és a királyi prépostságoktól. Thoroczky Gábor álláspontja szerint Nyitra is hasonló okból került az engedélyezett helyek közé. Térképre vetítve az istenítéletek végzésére feljogosított székesegyházakat és királyi prépostságokat, megállapítható, hogy az ország 11–12. század fordulóján lakott területeit tekintve több olyan régió volt, amelyek igen távol estek ilyen központoktól. Sőt Nyitrát és Pozsonyt nem is kell feltétlenül ezek közé sorolnunk, mivel viszonylag közel Esztergomban, illetve Győrben tarthattak istenítéletet. Pozsony esetében az is ellentmond ennek, hogy ha szempont lett volna az ordináliákat végző helyek földrajzilag arányos elhelyezése, akkor a határon eleve féloldalas vonzáskörzettel rendelkezett volna a pozsonyi egyház. Véleményem szerint semmi esetre sem az arányos elhelyezésre irányuló törekvés miatt kapott Pozsony és Nyitra püspöki székhelyekhez és a királyi (nagyobb) prépostságokhoz hasonló feladatot. Nyitrán a 11. század második felében, mint láttuk, és ezt Thoroczky Gábor is elismeri, társaskáptalan jött létre. Véleményem szerint azzal, hogy a törvénycikkely közvetlenül a nagyobb prépostságok mellett együtt említi Pozsonyt és Nyitrán, valamint a világi egyházszervezet legfontosabb egyházaikhoz tartozó jogosítványt ad nekik is, semmi esetre sem véletlen. A két név szerint említett egyház jogállása nagyon hasonló lehetett, jelentőségüket tekintve a nagyobb, királyi prépostságokéhoz voltak mérhetőek. Valami azonban megkülönböztette őket mégis az utóbbiaktól.

Pozsony a 11. század második felében elsősorban mint a hatalomból kiszorult, az ország néhány nyugati megyéjét birtokló Salamon királlyal kapcsolatban szerepelt. A várost mindvégig Salamon birtokában tartotta. A német támogatásra építő Salamon már a település Németországgal határos fekvésénél fogva is itt tartotta székhelyét. Pozsony lehetett a nyugati országrész talán legfontosabb vára, ezt bizonyítja az 1052-es német támadás is. Sőt közelében ott volt a végső esetben menedéket nyújtó már német területen álló Hainburg. Salamon nem fogadva el Géza, majd Szent László uralmát 1074 és 1081 között, és közel egy évtizedig élt a nyugati határszélen.<sup>190</sup> Salamonnak ugyan tényleges hatalomtól megfosztva élt, de a visszatérés reményében, sőt bizonyos fokig a német támogatás érdekében is hangoztatnia kellett, hogy ő az ország legitim királya. Királyként kellett fellépnie, uralkodói reprezentációt kellett gyakorolnia. Tehette azért is, mert az ország koronája a mogyoródi csatavesztés után is

---

<sup>190</sup> Makk: Külpolitika 116–119.; Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 94. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája)

nála maradt. Mindehhez szükség volt egy jelentősebb egyházra, amely mellé egy olyan klerikusi testület szerveződött, amely meg tudta ezt valósítani, el tudta látni a királyi udvar liturgikus igényeit.<sup>191</sup> Bizonyosan Salamon pozsonyi tartózkodásához köthető a prépostság, mint rezidenciális társaskáptalan megszervezése. A 11. század második felében tehát két újabb, a dinasztiaival kapcsolatban álló társaskáptalan alakult a nyugati országrészben. Így érthető, hogy miért került a két egyház a nagyobb prépostságok mellé a Kálmán-kori törvénytörvényekben.

A pozsonyi és a nyitrai egyházat azonban bizonyos fokig mégis meg kívánták különböztetni a királyi prépostságoktól. Mindkettőt ugyan a dinasztia tagjai alapították, de egyiket sem az éppen hatalmon lévő uralkodó. Pozsonyt Salamon hozta létre, de a tényleges hatalom az alapítás idején Géza és László királyok kezében volt. Kálmán alatt nem akarták a Salamon alapította pozsonyi prépostságot egyenrangúnak beállítani a királyi prépostságokkal, mert ez egyet jelentett volna azzal, hogy Kálmán saját apja, I. Géza, vagy nagybátyja, Szent László uralmával szemben Salamont ismerte volna el legitim uralkodónak. Nyitrát viszont apja, Géza alapította hercegeként, és így a dukátushoz köthető létrejött. A 11–12. század fordulóján a királlyal folyamatosan opozícióban álló testvére, Álmos herceg központjához tartozott. Kálmán így nem akarta azonos intézményként kezelni az alá tartozó Székesfehérvárral vagy Óbudával. A 11. század második felének politikai konfliktusaiban, Salamon és Géza, illetve László továbbá Kálmán király és Álmos herceg rivalizálásában keresendők azok az indítékok, amelyek a nyitrai és a pozsonyi prépostságok megszervezéséhez, valamint a dinasztiahoz tartozó egyházakon belül bizonyos fokig sajátos helyzetük kialakításához vezetett.

#### A nyitrai püspökség megszervezése

A 11. század utolsó évtizedeiben a dukátos fokozatosan elveszítette korábbi funkcióit. A peremterületek integrációja és az államszervezett kiépítése előrehaladt. A megszerveződő megyék vették át a hercegség ilyen jellegű feladatait.<sup>192</sup> A határvédelemben sem volt olyan mértékben szükség a dukátusra, mint a 11. század korábbi évtizedeiben. Jelentősen csökkent a német-magyar határszakaszon a feszültség, sőt Szent László uralkodásának végén a

---

<sup>191</sup> Salamon nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy maga is részt vegyen az egyháziak számára előírt liturgikus cselekményekben. A krónikakompozíció szerint 1074 elején Szekszárdon a szerzetesekkel együtt zsolozsmázott a vecsernyén, majd másnap az első, a hajnali imaórán, a matutinumon. SRH. I. 380. és 382.

<sup>192</sup> Kristó: Hercegség 116–124.

császárság szövetségese lett. Álmos alatt, pedig a 11. századi helyzettel ellentétben a herceg keresett német támogatást. A németek keleti hatalmi ambícióinak korlátot szabott az, hogy a birodalom erőit az investitúraharc kötötte le. A 11. század végi katonai sikereknek köszönhetően a keleti határszakasz mentén sem kellett már a nomád népek támadásától tartani. A hercegség kormányzati és katonai jelentőségének csökkenését jelzi, hogy Szent László alatt, noha a király megosztozott testvérével, Lamperttel a hatalmon, a források nem szólnak a herceg szerepéről. A dukátus területén is inkább a király kerül előtérbe, amelyet a váradi püspöki székhely kialakítása is bizonyít. A dukátus megváltozott szerepét jelzi az is, hogy Béla és Géza hercegekkel ellentétben, úgy tűnik, László, Lampert majd Álmos herceg sem adott ki pénzt.<sup>193</sup>

A hercegség korábbi funkcióit elveszítve egyre inkább a király és a herceg viszáljának, háttérben pedig az erősödő arisztokrácia hatalmi igényeinek színterévé vált. Sőt akadálya lett A Szent László uralkodásától egyre erőteljesebben jelentkező, a király körül létrejövő hatalomkoncentráció kiteljesedésének. Szent László halála után a magyar politikai élet egyik meghatározója Kálmán király és testvére, Álmos herceg konfliktusa volt.

Kálmán 1096-ban több hónapos hatalmi harc után került a trónra. Az erőviszonyokat jelzi, hogy uralmát csak úgy tudta elismertetni, hogy kompromisszumként Álmost és híveit sem zárta ki a kormányzásból és átadta neki a dukátust. Álmos szinte folyamatosan szervezkedett a király ellen. Kálmán ebben a helyzetben Álmos hatalmi bázisát kívánta korlátozni és a hercegség gyengítésére, sőt megszüntetésére törekedett. Ennek a politikának a részét képezte a nyitrai hercegi társaskáptalan átszervezése. Ezt a lépést könnyen meg tudta tenni Kálmán, mivel az előző két királlyal, Gézával és Lászlóval ellentétben nem a hercegségből került a trónra. Nem volt tehát érzelmi kötődése Nyitrához. Nem volt személyes kapcsolata a nyitrai társaskáptalan kanonokjaihoz és a hercegi kápolnához. Számára a nyitrai egyház a vele rivalizáló Álmos herceg pozícióit erősítő intézmény volt. Ezért is támogatta annak átalakítását és leválasztását a hercegi hatalomtól.

A nyitrai prépostság átalakítását természetesen egyházpolitikai célok is inspirálták. A 11. század végére az investitúraharc következtében meggyengült a Német Császárság. Ezt kihasználva nagyobb önállóságra tett szert és megerősödött a Cseh Hercegség és ezzel együtt a cseh egyház. A 11. század második felében Vratisláv prágai uralkodó (1061–1085 herceg, 1085–1095 király) kezdeményezésére újjászervezték a 10. század hetvenes éveiben alapított, de szinte létrejöttétől kezdve a prágai püspökséggel összevont morva egyházmegyét, melynek

---

<sup>193</sup> Kovács: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről 130.

új központja Olomouc lett. Az új egyházmegye keleti területei egészen Magyarország határáig értek. Az önálló morva püspökség létrejötte a cseh egyház intenzívebb jelenlétét is biztosította a cseh – magyar határvidéken, amelynek szláv lakossága is volt, és Olomouchöz jóval közelebb volt ez a terület, mint Esztergom.

A prágai püspökség nem értett egyet azzal, hogy a morva területeket leválasztották joghatósága alól. Vratisláv lépése ellen legerőteljesebben testvére, Jaromir-Gebhard prágai püspök (1068–1090) tiltakozott. A 11. század végi cseh egyházpolitikai viszályokhoz kapcsolódik bizonyosan az a hitelében nagyon problémás IV. Henrik császár nevében kiadott 1086-os oklevél, amely a prágai püspökség határleírását is tartalmazza. A prágai Kozma krónikájában fennmaradt oklevél<sup>194</sup> és benne lévő határleírás keletkezési ideje és célja vitatott. Általában a prágai püspökség alapítólevelét és korai határait látják benne. A határleírásban szerepel egy „provincia Uuag” nevű terület, amelyet Vág folyó vidékével, Északnyugat-Magyarországgal azonosítanak.<sup>195</sup> Így többen úgy vélik, hogy a prágai püspökség joghatósága eredendően kiterjedt a Felvidék nyugati részére. A határleírás eredetiségének kérdésében nem kívánok itt állást foglalni, de az, hogy a 11–12. század fordulóján készült krónikában maradt fenn, jelzi, hogy a 11. század végén cseh egyházi körökben megkíséreltek igényt formálni olyan területre, amely a magyar egyházi hierarchia alá tartozott, közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt állt.

A cseh egyház törekvéseit bizonyosan jól ismerték Esztergomban a királyi és az érseki palotában egyaránt. A 11. század második felében a szomszédság okán túl is intenzívek voltak a cseh-magyar kapcsolatok. Az Árpádok dinasztikus házasságokat létesítettek a Přemyslekkal.<sup>196</sup> Sőt az egyházi kapcsolatok is élénkek voltak. Ezt mutatja, hogy az elűzött sásavai bencések néhány évig Magyarországon telepedtek le. Jaromir-Gebhard prágai püspök jó viszonyt ápolt Szent László királlyal, sőt 1090-ben éppen a vele való tárgyalások után betegedett meg, majd Esztergomban hunyt el a cseh főpap.<sup>197</sup> Az első zágrábi püspök, Duh is Csehországból érkezett.<sup>198</sup> 1099 nyarán Esztergomban Szerafín érsek szentelte pappá a

<sup>194</sup> CD. Slovatiae I. 58.

<sup>195</sup> Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet 123.

<sup>196</sup> Péter király túlélte 1046-ban a megvakítását és I. András udvarában élve 1055 körül újból megházasodott. Feleségül vette I. Břetislav cseh fejedelem özvegyét, Schweinfurti Juditot. I. András Adelhaid nevű lánya az 1050-es évek második felében II. Vratislav cseh herceg felesége lett. Tíz évre rá, 1066 körül I. Béla Eufémia nevű lánya, Ottó morva herceg felesége lett. Árpádok. Geneológiai tábla. In: KMTL. 62.

<sup>197</sup> Hilsch 1991. 215–231.; Pražak: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban 292.

<sup>198</sup> Pauler I. 171.; Györffy 1977. 549.

cseh herceg kérésére Hermann választott prágai püspököt, majd Kozma prágai kanonokot, a korai cseh történelem krónikását.<sup>199</sup> Esztergomban tehát „első kézből” szerezhettek információkat a cseh egyház törekvéséről.

A cseh egyházszerkezet mellett talán a wroclawi püspökség is igényt formálhatott bizonyos északnyugat-magyarországi területekre. A 11. század közepén újjászervezték a sziléziai püspökséget és a területéhez tartozónak tekintettek egy Trecen nevű vidéket, amelyet Trencsénnel szoktak azonosítani.<sup>200</sup> Úgy tűnik, hogy a 11. század végén Szilézia délkeleti, Morvaország északkeleti és a Felvidék nyugati részén létezett egy olyan terület, amelynek egyházi hovatartozása még bizonytalannak tűnt. A cseh, a magyar és a lengyel egyházszerkezet alapvetése a 10. század végén illetve a 11. század elején történt meg. Az említett terület ekkor még jobbára lakatlan vagy gyéren lakott vidék volt. A terület benépesülésének megindulásával az egyházszerkezet kialakításának igénye is jelentkezett. A Kárpát-medence északnyugati határvidékén, illetve a vele határos területen a cseh és lengyel püspökségek igényekkel léptek fel.<sup>201</sup> Mindez szükségessé tette, hogy a megyerendszer kitolása mellett, amelyet Trencsén megye 12. század eleji megszervezése mutat,<sup>202</sup> a magyar egyház jelenlétét is erősítsék. A növekvő népességszámból fakadó pasztorációs igényeket pedig ki kellett elégíteni, az új települések, illetve templomok ellenőrzését az Esztergomtól távoli területeken is meg kellett oldani.

A 12. század elején összekapcsolódtak a Felvidék egyházi és világi igazgatásának átalakításában Kálmán király és Lőrinc esztergomi érsek érdekei. A hercegséget felszámolni akaró király és a magyar egyház jelenlétét északnyugati határvidéken erősíteni akaró érsek egyaránt érdekelt volt a nyitrai társaskáptalan átalakításában. Az együttműködést megkönnyítette, hogy Kálmán trónra kerülése előtt püspök volt. Járatos volt az egyházjogban és jól ismerte a magyar egyházszerkezet problémáit. Általában is kimutatható uralma alatt a

<sup>199</sup> Gombos I. 805.; Gerics J. – Ladányi E.: A honi néptudat Közép-Európában a 11. század történeti eseményeiben. In: Századok 135 (2001) 377.; Koszta L.: Szerafin érsek In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 33.;

<sup>200</sup> IV. Adorján pápa 1155-ben a wroclawi püspökség számára oklevele említi a sziléziai egyházmegye alá tartozó területeket, köztük Trecen-t. Az oklevélben többek szerint a 11. századi állapotok tükröződnek. A Trecen nevű terület azonosítása Trencsénnel azonban kérdéses. Fügedi: Középkori település és egyházi szerkezet 124.; Marsina: O Nitrianskom biskupstve 27–32.; JL. 100040.

<sup>201</sup> A prágai püspökség terjeszkedésére utal Nyitra alapításánál Török: A 12. század 21.

<sup>202</sup> Trencsén várát először 1111-ben említik és vámjából a zabori apátság részesedett. Kristó Gyula szerint a megye felállítása a 11–12. század fordulóján történt szoros kapcsolatban a nyitrai püspökség létrehozásával. Kristó: Vármegyék 350–352. és 363.

király és a püspökök szoros együttműködése, amelyet a magyar egyház 12. századi történetét meghatározó Kálmán-kori törvények és zsinati határozatok, vagy a Hartvik-féle István legenda elkészítése is bizonyít. Lőrinc érsek pedig komoly befolyással rendelkezett Kálmán politikájára és egyik legfőbb támasza volt az uralkodónak.<sup>203</sup>

A nyitrai társaskáptalan átszervezésének kronológiája a következőképpen rekonstruálható. Kálmán király uralkodásának első éveiben, talán 1100 körül kiadott első törvénykönyv Nyitrát még nem tekinti püspökségi központnak, hanem csak társaskáptalan működött ott.<sup>204</sup> A zobori bencés apátság birtokait összeíró 1113-as oklevél említ Gan (Pozsony megye) falu mellett egy püspöki birtokot,<sup>205</sup> amelyben bizonyosan a nyitrai püspökség egy birtokát kell keresnünk.<sup>206</sup> A zobori monostor részére a nyitrai vám harmadának birtoklása kapcsán 1111-ben kiadott oklevél a nyitrai Szent Emmerám egyházban történt eskütételről számol be. Az oklevél, jóllehet Nyitrával kapcsolatban nem említ püspököt, de mégis megerősíti az egykori társaskáptalan átalakításának megtörténtét. A király és az érsek parancsára elrendelt eskünél tizenegy tanút sorolnak, akik közül kilenc nyitrai kanonok.<sup>207</sup> A névszerint felsorolt kanonokok említéséből természetesen egyaránt gondolhatunk a régi társaskáptalanra és az újonnan megszervezett székeskáptalanra. A problémát a kanonokok vezetőjeként első helyen említett Lambertus dékán dönti el. A 11. században létrehozott társaskáptalan vezetője bizonyosan préposti rangban állt. A 12. század elején létrejött nyitrai székeskáptalannak pedig a 18. század végéig nem volt prépostja, a kanonokok elöljárója a dékán lett. Azzal, hogy 1111-ben nem említenek Nyitrán prépostot, noha úgy tűnik, az összes kanonokot felsorolták és vezetőjüknek a dékánt tekintették, ezzel az oklevél azt bizonyítja, hogy a társaskáptalan székeskáptalanná szervezése, így a püspökség felállítása az oklevél kiadása előtt megtörtént.

A püspökség megszervezésének pontosabb idejét egy, a 13. század elején Pannonhalmán összeállított Liber ruber-ben fennmaradt datálatlan oklevélkivonat adja meg. A rövid kivonat arról számol be, hogy a pannonthalmi apátság egy Vág folyó melletti prédiumát, a későbbi

<sup>203</sup> Koszta L.: Lőrinc 1105–1116. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M.. Budapest, 2003. 36–42.

<sup>204</sup> Závodszky 186.

<sup>205</sup> „De villa Gan, in villa episcopi, ibi est terminus ville” DHA. I. 394.

<sup>206</sup> Az oklevelet Godefridus zobori apát adta ki, számára a püspök jelző nélkül csak a nyitrai lehet. Pozsony megye Esztergom alá tartozott, így ha főpapja birtokolt volna a területen, akkor érseki falunak írnák Gánt. A győri püspökségnek csupán a megye déli szegélyén volt birtoka, Püski. Magyarország a középkor végén. CD. Összeállította Engel Pál.

<sup>207</sup> „Lambertus eiusdem ecclesie, ubi rem predictam sacramento sanxerunt, decanus, Willermus gramaticus, Laurentius presbyter, Godefridus presbyter, Martinus filius Mathei presbyteri, Nicolaus filius Pestrei, Hector filius Vlfodi, Daniel et Posco canonici Sanctorum Emerammi, Andree et Benedicti...” DHA. I. 383.

Vágsellyét Mózes nyitrai ispán akarta megszerezni és a vitás ügyben Gervasius a hely – nyilvánvalóan Nyitra püspöke – hozott ítéletet.<sup>208</sup> A birtokvitában említett személyek alapján az oklevélkivonatban szereplő ügyet viszonylag pontosan lehet datálni, és az eredeti oklevél kiadását 1105 és 1110 körülre kell tenni. Az nyitrai püspökség felállítását, így az első törvénykönyv kiadását (1100 körül) követően az 1110-ig terjedő időre, tehát a 12. század első évtizedére kell tenni. A hercegi társaskáptalan püspökséggé alakítása bizonyosan a dukátus felszámolásához kapcsolódott. Kálmán király Álmos herceg 1107/8-ra tehető távollétét, jeruzsálemi zarándokútját, majd passauai tartózkodását használhatta ki a hercegség felszámolásához, amellyel kiszorította testvérét a hatalomból.<sup>209</sup> Mindezt figyelembe véve a nyitrai püspökség kialakítását a 12. század első évtizedének második felére, 1107/8 körüli időre kell helyoznünk.

### Nyitra és Dömös

A nyitrai egyház átalakítását megerősíti a dömösi prépostság létrejötte. Álmos hercegnek új szakrális központot kellett kialakítania azt követően, hogy a dukátus és vele együtt a nyitrai társaskáptalan megszűnt. A hatalomba való visszatérés reménye megkövetelte Álmostól, hogy a feloszlott hercegi kápolna tagjainak, szűk udvari papságának, káplánjainak helyzetét biztosítsa, továbbra is maga mellett tartsa őket. Álmos és kanonokjainak szoros kapcsolatát bizonyítja, hogy megvakítása (1115) után herceg családjával együtt közel egy évtizedig Dömösön talált oltalmat és vigaszt. Olyan hű klerikusokból állhatott tehát társaskáptalan, akik korábban is a herceg udvartartásához tartoztak, annak káplánjai lehettek.

Mint a királyi trónra aspiráló hercegnek, Álmosnak szüksége volt egy olyan egyházra, amelyben politikai terveihez méltó liturgiát lehet bemutatni és bázisul szolgált a leendő kormányzati munkának. Bizonyos fokig Álmos birtokainak az átmentését is biztosíthatta a dömösi társaskáptalan és vele egy időben a meszesi bencés monostor alapítása. Kálmán a hercegség felszámolásával Álmost megfosztotta a dukátus uraként birtokolt vagyonától. Gazdaságilag is gyengíteni kívánták ezzel a lázadó herceg helyzetét. Álmos környezete számára világos volt, hogy a herceg kezén maradt birtokok nagyobb biztonságban vannak akkor, ha azoknak legalább egy részét egyházi intézmények adják át. Tudták, hogy a

---

<sup>208</sup> „data est potestas domno Geruasio eiusdem loci episcopo causam discutere discuciendoque rei veritatem investigare...” DHA. I. 381.

<sup>209</sup> Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 145. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája)



kánonjogban járatos király tisztában van azzal, hogy az egyházi vagyon visszavételének lehetősége sokkal korlátozottabb, mint ha az egy világi előkelőtől, akár Árpád-házi hercegtől vennék vissza azokat. Álmos így a dukátus felszámolása után még megmaradt birtokainak egy részét a dömösi és a meszesi egyházaknak adományozta.<sup>210</sup> A két egyház, amelyeket saját monostorainak tekintett,<sup>211</sup> birtokai felett az alapítót megillető kegyúri jogokból következőleg továbbra is befolyást gyakorolhatott.

Álmos herceg két alapításának összetartozását bizonyítja, hogy mindkét egyház védőszentje Antiochiai Szent Margit lett. A patrocínium kiválasztása – miként a középkorban általános jellemző – üzenetértékű volt. A sárkányt legyőző Antiochiai Szent Margit harcában párhuzamot látott Álmos a gonosznak tartott Kálmán elleni küzdelemében.<sup>212</sup> Nyilvánvaló, hogy a sötét erők ellen győzedelmeskedő Margit segítségét is megnyerni remélte a két alapítással a herceg. Nem tartható tehát Györffy György álláspontja, hogy „Álmos zárandok mivoltából fakadó vallási buzgalomtól eltelve” alapított két monostort.<sup>213</sup> Az új káptalan helyének, a király székhely, Esztergom közelében fekvő Dömösnek kiválasztása már önmagában véve is kihívásnak tűnt.<sup>214</sup> Dömös alapítását tehát nem elsősorban jámbor vallásos buzgalom vezérelte. Azt egyáltalán nem a korábban lázadó, de a zárandoklaton „jó útra tért” herceg kegyes tettének kell tekintenünk. Célja elsősorban a hatalom megszerzése érdekében szükséges egyházi támogatás és anyagi háttér biztosítása volt. Dömös fekvésénél fogva Esztergom megszerzésének bázisaként is számba jöhetett.

Mindezt megerősíti, hogy Meszes alapításában is hasonló célokat sejthetünk. Kálmán egyházpolitikájának egyik jellemzője, hogy nem támogatta a bencés szerzetességet. Nem tudunk róla, hogy bencés monostort alapított volna. Péter és Salamon királyok mellett ő az az uralkodó, aki nem hozott létre bencés monostort. Különösen szembetűnő ez, ha összevetjük

<sup>210</sup> Nyilvánvalóan csak korlátozott számban tudott birtokokat adni a herceg a két újonnan létrehozott egyháznak. Ezt mutatja, hogy a dömösi prépostság hatalmas birtokai elsősorban II. Béla 1138-as adományából származnak. Meszes pedig soha sem lett olyan jelentős apátság, mint a dinasztia által korábban létrehozottak. Álmos adományaira hivatkozik az 1138-as oklevél: „hee sunt mansiones servorum, quos Almus dux sue dilectissime Dymisiensi donavit ecclesie.” Szabó D.: A dömösi prépostság adománylevele. In: Magyar Nyelv 32 (1936) 56.

<sup>211</sup> A Krónika Dömös esetében ki is hangsúlyozza, hogy Álmos saját monostorának (monasterium suum) tekintette azt. SRH. I. 430.

<sup>212</sup> Orbán: Miért éppen Margit 42–50.; Orbán I.: „Ecce, iam vici mundum!” Antiochiai Szent Margit tisztelete Magyarországon. Budapest, 2001. 105–111.

<sup>213</sup> Tízkötetes I. 956. (a vonatkozó rész Györffy György munkája).

<sup>214</sup> Kristó: Hercegség 120.

azzal, hogy nagyapja, I. Béla, majd apja, I. Géza, végül nagybátyja, Szent László milyen jelentős bencés apátságokat alapított. Kálmán saját temetkező egyházául sem bencés monostort választott, hanem a székesfehérvári káptalant. Törvényeiben is megfogható az a törekvés, hogy a bencés monostorok önállóságának rovására a püspökök ellenőrző szerepét erősítse. Végezetül a nagy bencés monostorokat sújtotta a Kálmán alatt megvalósuló szekularizáció. Kálmán egyházpolitikai célkitűzéseit ismerve, a bencések elégedetlenségét érezve a szerzetesség megnyerését célozta meg Álmos a meszesi monostor létrehozásával. Kifejezte ezzel azt, hogy a bencések támogatásában kiemelkedő nagybátyja, Szent László nyomdokain kíván haladni. A herceg tervének sikerét bizonyítja, hogy később, mikor Álmos elhagyta az országot és Bizáncba menekült, fiát, a szintén megvakított Béla herceget, a bencésekre bízhatta. A pécsváradi monostorban rejtették el és nevelték fel titokban.<sup>215</sup>

#### A nyitrai püspökség a 12. században

Kálmán király egyházpolitikájáról látszólag nehéz pontos képet alkotni. A tisztánlátást megnehezíti, hogy a 12. század második harmadától, II. (Vak) Bélától kezdve Álmos herceg leszármazottai kerültek a trónra. Az ősgeszta 12. századi folytatói ennek megfelelően az ő érdekeiknek szerint alakították a krónikás hagyományt. Ebből következőleg Kálmán királyról nagyon elmarasztaló ábrázolás alakult ki az elbeszélő forrásokban. A szándékosan torzító kép, például nem említi egyetlen nevéhez köthető egyházi alapítást sem.<sup>216</sup> Általában az Álmos-ági királyok nézőpontját követő krónikaírást tartják felelősnek azért, hogy a feledés homályába veszték Kálmán egyházi alapításai.<sup>217</sup> Természetesen nem szabad kizárnunk azt, hogy Kálmán ne hozott volna létre említésre méltó egyházi alapítást. Különösen nehezen hihető ez annak tudatában, hogy Kálmán trónra kerülése előtt püspök volt.<sup>218</sup> Bármennyire torzíthat ezen a téren a krónikás hagyomány, de az is nyilvánvaló, hogy okleveles utalások sem szólnak Kálmán dotációs tevékenységéről. Egyetlen egyház későbbi hagyományában sem találjuk ennek nyomát. Ő lenne ezzel az első olyan uralkodó Szent Istvántól kezdve, akinek nevéhez konkrétan egyetlen jelentős egyházi intézmény létrehozását sem tudjuk kötni. Még a nyitrai püspökség alapításánál sem utalnak a források Kálmán szerepére. A szakirodalom jobbára azért kapcsolja mégis személyéhez az egyházmegye megalapítását, mert uralma alatt említik

<sup>215</sup> SRH. I. 444.; Pauler I. 238.

<sup>216</sup> SRH. I. 418–433.

<sup>217</sup> Font Márta: *Így élt Könyves Kálmán*. Budapest, 1993. 151–152.

<sup>218</sup> Kristó – Makk: *Az Árpád-ház uralkodói* 126. (a vonatkozó rész Makk Ferenc munkája)

először a nyitrai püspököt. A kezdeményezőt azonban inkább Szent Lászlóban látják, és Kálmánt csak elődje tervei befejezőjének tekintik.

Az elbeszélő források, az oklevelek és a későbbi hagyomány egybecsengése nagyon figyelemre méltó. Nem lehet véletlen, hogy egyik forrástípusban sem talált említésre Kálmán esetleges egyházi alapítása. Azt mutatja, hogy nem csupán Álmos leszármazottainak tudatos torzítása lehet ennek oka. Tanulságos ebből a szempontból a 11. századi királyaink és Kálmán temetkezésének, illetve temetkező egyházának összehasonlítása. Kálmán királyig minden egyes uralkodónk a saját maga alapította egyházban vagy egy általa befejezett templomban keresett örök nyugodalmat.<sup>219</sup> Kálmán szakított ezzel a gyakorlattal és nem egy saját maga alapította vagy építetett templomban temetkezett, hanem Székesfehérvárra Szent István király sírja mellé. Ebben természetesen kifejeződött Kálmán király Szent István tisztelete, amely más téren is megnyilvánult. Egyben viszont azt is mutatja, hogy nem törekedett elődeivel ellentétben önálló temetkezőegyház kialakítására. Nem hozott létre olyan egyházat, amely érzelmileg annyira közel állt volna hozzá, hogy oda temetkezzen vagy méretében és jelentőségében is alkalmasnak találta volna erre a funkcióra. Kálmán temetkezőegyház választása is azt bizonyítja, hogy személyéhez nem köthető jelentős új monostor vagy prépostság alapítása.

Kálmán bizonyosan nem vitte tovább elődje, Szent László egyházpolitikáját. Ezt a Pápasággal való viszony rendezése, az investitúra harcban való állásfoglalása, a gregoriánus reformokhoz való viszonyulása is bizonyít. A súlypontok csaknem mindenhol áthelyeződtek. Szent László alatt jelentős új alapításokkal gazdagodott a magyar egyházszervezet. Különösen a bencés rend volt haszonélvezője a 11. század utolsó évtizedeiben tapasztalható nagyvonalú királyi adományoknak. Számban és jelentőségüket tekintve is Szent István-i alapításokhoz mérhető, velük vetekedő apátságokat hozott létre László.<sup>220</sup> Sőt új egyházmegyei központokat is kialakítottak a 11. század végén.<sup>221</sup>

<sup>219</sup> Szent Istvánt Székesfehérvárott, Pétert az általa befejezett pécsi székesegyházban, Aba Sámuel Feldebrőn és Sármonostorban, I. Andrást Tihanyban, I. Bélát Szekszárdon, I. Gézát az általa befejezett váci székesegyházban, Szent Lászlót Somogyvárott. Az országot elhagyó Salamon király nem temetkezhetett Magyarországon, egy ütközet után a Balkánon nyoma veszett. Késői hagyomány szerint sírja Pola városában volt. Engel: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában 616–621.; Hankó: A magyar királlysírok sorsa 69–89.

<sup>220</sup> Mogyoród, Szentjobb, Kolozsmonostor, Báta, Somogyvár, talán Esztergom-Apácasziget, Kolos valamint Hahót. Kristó: Tatátjárás előtti bencés monostorainkról 404–405.

<sup>221</sup> Zágráb, Várad, Bács és talán Gyulafehérvár. Összefoglalóan: Györfly 1977. 547–550.

Szent László egyházi adományai azonban jelentősen megterhelték a királyi kincstárat. A fiscus állapota nem tette lehetővé Kálmán számára, hogy tovább folytassa elődje birtokadományozási és egyházalapítási gyakorlatát. A királyi kincstár bevételeinek növelése érdekében, amelyet törvényeinek gazdasággal és kereskedelemmel kapcsolatos pontjai is igazolnak, szükségét látta az uralkodó az egyház, elsősorban a monostorok tulajdonába került birtokok egy részének visszavételét.<sup>222</sup> A szekularizációból következett, hogy Kálmán nem hozhatott létre jelentősebb egyházi alapítást. A kincstár számára valószínűleg elég terhet jelentettek a Szent László alatt megalapított monostorok felépítése, az építkezések folytatása, amelyeket, mint a királyi alapítású egyházak kegyura, a trónra kerüléssel együtt megörökölt Kálmán.

Az új alapítások és a jelentős birtokadományozások elmaradása ellenére Kálmán egyházpolitikája korszakos jelentőségű. A törvényei, különösen a zsinati határozatok, mindenekelőtt az első esztergomi zsinat kánonjai alapvetően átalakították a magyar egyház életét és egészen a 12. század végéig irányt szabtak fejlődésének. Tudatosan törekedett például a magyar egyház műveltségi szintjének emelésére, az egyházak és egyházi bíróságok jogállásának rendezésére, új liturgikus rend meghonosítására. Kálmán egyházpolitikájának legfőbb célja a művelt püspöki karral, mindenek előtt az esztergomi érsekkel együttműködve egy belső egyházi reform megvalósítása, és nem az újabb alapítások támogatása.

Az egyházpolitika célkitűzései alapvetően befolyásolták a nyitrai püspökség létrehozását. Kálmán mindenképpen szerepet játszott a nyitrai püspökség megszervezésében, mivel az a dukátus megszüntetéséhez kapcsolódott és ezzel összefüggésben egy hercegi egyház, tehát a dinasztia közvetlen kegyurasága alatt álló templom átalakításával járt együtt. Ráadásul az a vár, amelyben az Emmerám, András és Benedek-templom állt, a király, illetve ispánja tulajdonába került. Kálmán egyházi birtokpolitikájából következőleg a nyitrai egyház átalakítása nem járt számot tevő királyi adománnyal.<sup>223</sup> Az új püspökség anyagi bázisát a megalapítás idején korábbi hercegi társaskáptalan vagyona biztosította.

Az alapítás szegényes gazdasági háttérben kereshetjük annak okát, hogy a többi magyar székeskáptalannal ellentétben Nyitrán nem szerveződött meg a préposti méltóság. Különösen feltűnő a prépost hiánya, mivel a székeskáptalan előzményének tekintett társaskáptalan vezetője bizonyosan ő volt. Úgy tűnik, hogy az újonnan létrehozott püspökség nem kapott jelentős birtokadományt, ezért a préposti méltósághoz tartozó jövedelmeket átadták a

---

<sup>222</sup> Pl. Kálmán I/16. és I/18. Závodszy 185–186.

<sup>223</sup> Nincs is utalás a későbbi forrásokban Kálmán királynak Nyitra számára tett adományaira.

püspöknek.<sup>224</sup> Így a társaskáptalan vezetőjének bevételei biztosították a püspök méltóságának anyagi hátterét. Az újonnan kialakuló székeskáptalanban anyagi lehetőségek híján nem szervezték újjá a préposti dignitást. A székeskáptalan vezetője így a dékán kanonok lett. A későbbiekben többször kísérletet tett a préposti javadalom megszervezésére a nyitrai káptalan. Egy 1156-ra datált hamis oklevél szerint II. Géza a püspökség mellé prépostságot kívánt alapítani és ennek érdekében különböző jövedelmeket adott a nyitrai káptalannak.<sup>225</sup> V. István bizonytalan hitelű, inkább hamisnak tartható birtokösszeíró oklevele is utal II. Gézának a prépostság megszervezésére tett adományáról.<sup>226</sup> A két problémás oklevél jelzi, hogy a 13. század második felében Nyitrán kísérletet tettek a szokatlan szervezeti sajátosság megszüntetésére. Ezt azonban csak a 18. század végén sikerült a nyitraiaknak elérniük.<sup>227</sup>

A préposti méltóság püspökivé alakítását Thoroczkay Gábor nem fogadja el. Hangoztatja, hogy a 12. század elején még nem számolhatunk különálló préposti javadalommal a magyar társaskáptalanokban, így Nyitrán sem történhetett meg a préposti és a kanonoki jövedelmek szétválasztása.<sup>228</sup> A püspök és a káptalan, illetve a káptalanon belül a kanonokok közötti jövedelem megosztás a 12. század végén, 13. század elején lett megfogható Magyarországon. A vagyonmegosztás azonban nem egy adott időben hozott jogi döntés volt, hanem egy hosszú, valójában több mint egy évszázados folyamat lezárása. A 11. században, sőt még a 12. században egységesnek tekintették a püspökségek és a társaskáptalanok vagyonát. A közös birtokjog mellett azonban korán, a 11. század második felében megjelent a közös birtoklás alatt álló jövedelmek egy részének egy-egy feladathoz, kialakuló tisztséghez rendelése, amely a püspökségen belül a káptalani vagyon csíráját, vagy a káptalanokon belül a kanonoki különvagyon létrejöttének kezdeteit jelöli. A káptalanokban az egyes – liturgikus, írásbeliséggel, oktatással stb. összefüggő – feladatok ellátásának intézményesítése érdekében kialakuló méltóságok léte már bizonyos fokú jövedelem megosztást is feltételez. Nyitrán is elindult ez a fejlődés, amelyet az bizonyít, hogy 1111-ben a kilenc kanonok között már

<sup>224</sup> Hasonlóan magyarázza a préposti méltóság hiányát Nyitrán Ortvay: Egyházi földleírás I. 77.; Marsina: Nitrianske biskupstvo 537–541.; Koszta L.: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 103. Szeged, 1996. 79. (57. jegyz.); Koszta: Székeskáptalanok és kanonokjaik 20.

<sup>225</sup> Györffy: ÁMF. IV. 437.

<sup>226</sup> F. VII/2. 152–153. Az 1271-re keltezett oklevél az esztergomi káptalan 1291-es átiratában maradt fenn, így hamisítása 1271 és 1291 között történhetett.

<sup>227</sup> Vágner 1896. 15. és 71.

<sup>228</sup> Thoroczkay: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez 372.

említenek dékánt és gramaticus-t.<sup>229</sup> Az egyházi vagyont a 12. század folyamán birtokjogi szempontból Nyitrán is egységesnek tekintették, amelyet mutat, hogy a 12. században csak általánosságban a nyitrai egyház vagyonáról hallunk.<sup>230</sup> 1183-ban III. Béla sem a püspökségnek vagy a káptalannak, hanem a nyitrai egyháznak tett adományt.<sup>231</sup> Magam részéről tehát elképzelhetőnek tartom, hogy a közös tulajdonú birtokok bizonyos jövedelmeit már Nyitrán is a 11–12. század fordulóján a kialakuló méltóságok, prépost, dékán és a grammaticus kapta meg. A prépost különbevételei kerültek át így 1107/8 körül a püspökhöz.

A nyitrai püspökség így alapításának körülményeiből következőleg igen szerény anyagi lehetőségekkel rendelkezett. A helyzet a későbbiekben sem változott alapvetően. Nyitra főpapja az egész középkoron át a kis jövedelemmel rendelkező püspökök közé tartozott.<sup>232</sup> A káptalannal is hasonló volt a helyzet. Az 1111-ben említett kilenc kanonokkal a 12. század elején még népesnek tarthatjuk, de a későbbiekben már alig emelkedett a Nyitrán élő kanonokok száma. A 12–15. század kanonoki állományával mindvégig a legkisebb székeskáptalanok közé tartozott.<sup>233</sup>

A 12. század első évtizedében tehát Nyitrán püspökséget szerveztek és élére egy Gervasius nevű főpap került. Meglepő módon azonban a 12. században alig hallunk a nyitrai püspökökről. Különösen feltűnő, hogy a királyi oklevelek tanú-, illetve méltóságnévsoraiban egyáltalán nem említik a 12. század végéig őket, még az egyházmegye nélkül szereplők között sem találunk olyan főpapot, akit esetleg nyitrainak tarthatnánk. Mindez azért is figyelemre méltó, mert a többi tíz magyar egyházmegye főpapjai, ha nem is egyforma arányban, de rendszeresen felbukkannak a királyi oklevelek zárórészeiben.<sup>234</sup> Az első nyitrai püspök, akit említenek királyi oklevél méltóságnévsorában az Everardus püspök volt. III. Béla

---

<sup>229</sup> DHA. I. 383.

<sup>230</sup> Pl. 1183. CD. Slovaciae I. 89–90.; 1198. CD. Slovaciae I. 97.;

<sup>231</sup> CD. Slovaciae I. 90.

<sup>232</sup> III. Béla alatt 300 márka jövedelmet említenek. III. Béla magyar király emlékezete 139–140.; A pápai megerősítés érdekében servitiumként a 14–15. században 275 firenzei aranyforintot kellett a püspöknek fizetnie. Hoberg, H.: *Taxae pro communibus servitiis*. Città del Vaticano, 1949. 97.; 1525-ben a velencei követ 4000 aranyforintra becsülte a nyitrai püspök jövedelmét. Nála csak a két török által leginkább pusztított egyházmegye, a csanádi és a szerémi jövedelmei voltak alacsonyabbak. Mályusz: *Egyházi társadalom*<sup>2</sup> 172.; Barta: III. Béla király jövedelmei 412–447.

<sup>233</sup> Mályusz: *Egyházi társadalom*<sup>2</sup> 110.

<sup>234</sup> A 12. században a két érseket nem, csupán a suffraganeus püspököket számolva: 1. Pécs 27; 2. Győr 25; 3. Eger 24; 4–5. Csanád és Erdély 17–17; 6. Veszprém 15; 7. Vác 10; 8. Zágráb 9; 9. Várad 7 alkalommal szerepel a királyi oklevelek zárórészeiben. RA. 41–187.

a nyitrai egyháznak szóló 1183-ban kiadott adománylevele az első és az egyetlen, amelyben említik Nyitra főpapját ebben a formulában.<sup>235</sup> Ugyan két nyitrai püspök neve még felbukkan 12. század végi királyi oklevelekben, de ezek mind hamis oklevelek.<sup>236</sup> A nyitrai püspök egyetlen hiteles említése így egy olyan királyi oklevélben történt, amely Nyitra érdekében lett kiadva, tehát a személyes érintettség okán is bekerülhetett Everardus neve az oklevél zárórészébe.

A 13. század elején kiadott királyi oklevelek végén is hiába keressük a nyitrai püspököt. Ebből az időszakból maradtak ránk olyan oklevelek, amelyek bizonyíthatóan az összes, mind a tizenegy korabeli főpap felsorolására törekedtek,<sup>237</sup> sőt akkor is felvették az egyházmegyét, ha éppen üresedésben volt.<sup>238</sup> Ezekben még feltűnőbb a nyitrai püspök hiánya. A változás a 13. század 20-as éveitől figyelhető meg. 1224-től jelenik meg a nyitrai főpap a királyi oklevelek zárórészében. Jakab püspök az első nyitrai, akit említenek ebben a formulában. Az immár tizenkét felsorolt egyházmegye közül az utolsó előtti helyre tették Jakabot, ezzel csupán István zágrábi püspököt előzi meg.<sup>239</sup> Nyitra megjelenése az említett felsorolásban azonban nem jelenti azt, hogy ettől kezdve következetesen minden alkalommal szerepeltetik, de több-kevesebb rendszerességgel már megnevezik Jakabot,<sup>240</sup> sőt az őt követő Ádám,<sup>241</sup> Miklós,<sup>242</sup> Vince<sup>243</sup> püspököket.

---

<sup>235</sup> RA. 136.

<sup>236</sup> 1193 Obrandus püspök, RA. 2532.; CD. Slovaciae I. 95.; 1194 Ebrandus püspök, RA. 157., CD. Slovaciae I. 96.; 1195 Eurard püspök, RA. 159., CD. Slovaciae I. 96. Az említett okleveleket 1224 után hamisították. Szentpétery I.: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Budapest, 1916. 9–15.

<sup>237</sup> Például 1207. RA. 228.; 1208. RA. 234.; 1210. RA. 253., RA. 255.; 1212. RA. 261.; 1214. RA. 290.; 1216. RA. 304.; 1217. RA. 317–339.; 1221. RA. 366.;

<sup>238</sup> 1221. RA. 369. az összes püspök felsorolására törekedtek, így megemlésték Esztergom és Erdély betöltetlen voltát.

<sup>239</sup> RA. 405.

<sup>240</sup> Jakab 1224 után 1229-ben említik (RA. 451.) újra, tehát 13 egymást követő méltóságnévsorban nem említik. Ezt követően újabb 11 méltóságnévsorban hiába keressük, de 1233-ban megint megnevezik (RA. 510.), sőt a következő évben, 1234-ben újra szerepel (RA. 529.), noha előtte három listából megint hiányzott. Egy ismeretlen tartalmú 1233 körüli királyi oklevél méltóságnévsora is említi Jakabot, de a lista nyilvánvalóan hibás másolat. Két püspök neve is rosszul szerepel benne. RA. 510.

<sup>241</sup> 1234 után egymást követő 15 méltóságnévsorban nem szerepel Nyitra. 1244-ben kiadott oklevél említi újra, de már Ádám püspököt. RA. 769. Ezután hat oklevélben nem találjuk a nevét. Ádámot 1252-ben vették fel újból a listára. RA. 979.

<sup>242</sup> A 13. század közepén a királyi oklevelekben nagyon ritkán fordul elő méltóságnévsor. 1252 után a következő ilyen listában, 1254-ben azonnal szerepel a nyitrai püspök, Miklós. RA. 1011.

A tanú-, majd méltóságnévsorok azt mutatják, hogy a királyi okleveleket készítő királyi kápolnában, majd a 12. század végétől a kancelláriában dolgozó klerikusok számára nem tűnt a többi magyar főpappal egyenrangúnak a nyitrai. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a 12. században a nyitrai püspök nagyon távol volt a királyi hatalomtól. A korai, még a személyes jelenlétet is igazoló tanúnévsorok idején a nyitrai püspök nem volt jelen a fontos királyi döntéseknél. A 13. század első negyede után figyelhető meg ezen listák alapján, hogy a nyitrai püspököt is számon tartották a királyi udvarban, illetve a királyi kancelláriában.<sup>244</sup>

Tanulságos a királyi oklevelek után a korabeli főpapi oklevelek tanúnévsorait is áttekinteni. A 12. századból kevés főpapi oklevelet ismerünk. Ezek közül az a legjelentősebb, amelyet Martirius esztergomi érsek adott ki és benne hetven falu tizedét engedte át az esztergomi székeskáptalannak. Már maga az oklevélben szereplő hatalmas érték, valamint az adomány talán még szokatlan volta is megkívánta, hogy a tizedek átadása minél nagyobb támogatással, illetve jóváhagyással történjen. Martirius érsek ezért arra törekedett, hogy döntését a teljes magyar főpapi karral is elfogadtassa. Sejthették a magyar püspökök, hogy az esztergomi adomány máshol is mintául szolgálhat a későbbiekben. Így benne a püspök és kanonokjainak kapcsolata, az egyházmegyéék jövedelmeinek lehetséges felosztási módja is felsejlett. A jogügyletbe ezért az összes magyar főpapot be kívánták vonni, legalábbis előttük, tanúságuk mellett akarták megvalósítani. Ezt bizonyítja, hogy az egyháziakat tekintve az oklevelet kiadó Martirius érseket is ide számolva mind a tizenegy főpapot felsorolták, sőt négy prépostot is megemlítettek.<sup>245</sup> Feltűnő, ha az összes püspököt meghívták az eseményre, akkor miért éppen a nyitrai nem szerepel a jelenlévők között, pedig úgy tűnik, hogy ő volt a leginkább érintve az ügyben, mivel a hetven említett faluból negyven éppen Nyitra megyében feküdt.<sup>246</sup> Ezt nem indokolhatjuk azzal, hogy ebben az időben a nyitrai egyházmegye esetleg üresedésben lett volna. Az adományoklevél kiadásának évében ugyanis említik János nyitrai püspököt, tehát betöltött volt.<sup>247</sup> Martirius érsek adománylevele bizonyítja, hogy valamilyen okból a nyitrai püspököt nem hívták meg az eseményre, őt így nem tekinthették egyenrangúnak a többi magyar főpappal. Az érseki oklevél tanúnévsora tehát hasonló

<sup>243</sup> Az 1254-ben említett méltóságnévsor után a harmadik ilyen listában, 1268-ban bukkan fel újra nyitrai püspök, Vince. RA. 1577.

<sup>244</sup> Szentpétery: Magyar oklevéltan 104.

<sup>245</sup> CD. Slovaciae I. 79.

<sup>246</sup> Azonosításukra lásd Kniezsa: Az esztergomi káptalan 172–181.

<sup>247</sup> A barátikai plébánia felszentelésénél van jelen „Ioannes Nitriensis episcopus”. CD. Slovaciae I. 80.



felfogást tükröz, mint a 12. századi királyi privilégiumok.<sup>248</sup> A nyitrai püspökség és vezetője valami jelentős dologban különbözött a többi magyar egyházmegyétől.

Északnyugat-Magyarország középkori egyházigazgatásának egyik feltűnő jellegzetessége az, hogy két ugyanazt a nevet viselő főesperességgel találkozunk a területen. Nevezetesen két nyitrai főesperességet említenek a források. Egyet az esztergomi egyházmegyében, amelyre első alkalommal 1156-ban utaltak,<sup>249</sup> egy másikat pedig a nyitrai püspökség területén. Az utóbbit a 13. század első évtizedeitől említik.<sup>250</sup> A szakirodalom általában az Esztergom alá tartozó főesperességet tekinti a régebbinek, de már a nyitrai püspökség megalakulása utáni időkre, a 12. század elejére szokták tenni a másiknak is a létrejöttét. A korábbi kutatás álláspontja szerint, tehát rövid időnyi különbséggel egymás mellett két azonos nevű főesperesi kerületet szerveztek a 11–12. század fordulója körüli évtizedekben.

A két nyitrai főesperesség elkülönítése nagy gondot jelentett a korábbi kutatásnak. Ortway Tivadar,<sup>251</sup> Kniezsa István,<sup>252</sup> Fügedi Erik,<sup>253</sup> Kristó Gyula<sup>254</sup> is kísérletet tett erre. Györffy György történeti földrajzában a Nyitra megyét bemutató részben ellentétben a sorozatban általános gyakorlattal, már nem is próbálkozott a két nyitrai főesperesség egymástól való elhatárolásával. Eleve reménytelen vállalkozásnak tartotta a két archidiaconatus elkülönítését.<sup>255</sup> A fő problémát az jelenti, hogy a főesperességek határainak pontos meghúzásához felhasznált 1332–1337-es pápai tizedjegyzékben egymással összekeveredve vannak felsorolva az Esztergomhoz és a Nyitrához tartozó nyitrai főesperességek alá rendelt plébániák.<sup>256</sup> Ebből következik az, hogy a nyitrai egyházmegye középkori határát is nehéz megrajzolni. A székvárost, Nyitrát egyesek az egyházmegye törzsterületén kívül,

---

<sup>248</sup> Az 1156-os tizedadományozásról természetesen az uralkodó is tudott. A nagy horderejű intézkedést nem akarta az érsek saját pecsétjével megerősíteni, hanem a királyt kérte fel erre. Az oklevelet két fajta királyi pecséttel erősítették meg, egy arany és egy viasz pecsétet is ráerősítettek. Solymosi L.: Az esztergomi érseki oklevéladás kezdetei. In: *Strigonium antiquum* 2 (1993) 85. Ez egyben azt is jelenti, hogy a király is jóváhagyta az abban foglalt adományt és a királyi kápolna is szerepet játszott az oklevél kiadásában a megpecsételéssel keresztül. A királyi kápolna tagjai számára sem hiányzott a főpapok között a nyitrai.

<sup>249</sup> CD. Slovaciae I. 79.; Kristó: Vármegyék 347.

<sup>250</sup> Theiner I. 35.; 1234. CD. Slovaciae I. 314.

<sup>251</sup> Ortway: Egyházi földleírás I. 91–95

<sup>252</sup> Kniezsa: Az esztergomi káptalan 172–181. és 186.

<sup>253</sup> Fügedi Középkori település és egyházi szervezet: 132–133.

<sup>254</sup> Kristó: Vármegyék 347–348.

<sup>255</sup> Györffy ÁMF. IV. 340–341.

<sup>256</sup> Kristó: Vármegyék 347.

szigetszerűen helyezték el. A többség szerint egy szűk folyosó, „köldökzsínór” kötötte össze a székvárost és az egyházmegye további területeit. A problémák jelzik, hogy a nyitrai püspökség és az alá tartozó főesperesség területével kapcsolatban van még adóssága a kutatásnak.

Az 1156-os oklevél az esztergomi káptalannak átadott hetven tizedfizető falu között negyven Nyitra megyeit említ. A felsorolt falvakat tizedfizető körzetekbe rendezték. A negyven plébániát négy dézsmakerületbe sorolták, amelyek zárt egységet alkottak. Így a helyiségek pontosan lokalizálhatók. Kniezsa István végezte ezt az azonosítást el. Észrevette, hogy az első dézsmakerületben tizedikként említett Colunch (Kolon, Koleňany) falut már 1113-ban említették, és 1332–1337-ben a nyitrai egyházmegyéhez sorolták,<sup>257</sup> a 16. századi tizedjegyzékek szerint tizede azonban az esztergomi káptalant illette.<sup>258</sup> Hasonlóan a második dézsmaszedő kerületben ötödikként említett Brencu-t (Berencs, Barenč) a 14. századi tizedjegyzék a nyitrai egyházmegyéhez sorolta.<sup>259</sup> Papja 1326-ban a nyitrai káptalan javainak összeírásánál tanú, István a berencsi egyház rektora egyben nyitrai alesperes is volt.<sup>260</sup> Kniezsa térképen is elhelyezte a lokalizált falvakat és megállapítható, hogy az első dézsmakerületből hét, a másodikban és a harmadikban egy-egy települést a 14. századi tizedjegyzék már a nyitrai püspökség területéhez sorolt.<sup>261</sup> Az említett falvak Nyitra megye északkeleti részén voltak. Az ellentmondást Kniezsa is észrevette és azzal próbálta feloldani: azt feltételezte, hogy a 12. század közepe és az 1330-as évek között megváltoztatták a nyitrai püspökség határait és így kerülhettek az 1156-ban még Esztergomhoz tartozó települések a nyitrai püspökség alá. Ilyen határrendezésről nincs tudomásunk. Nincs is példa a középkori egyházi közigazgatásban ilyen jellegű rendezésről. Máramaros megye egyházmegyei besorolása esetén jöhet szóba hasonlóan tűnő eljárás, mivel a megye betelepülése két irányból, az egri és az erdélyi egyházmegyéből indult ki. Végül egy peres eljárásban dőlt el, hogy a területet az egri és nem az erdélyi püspökség alá rendelték.<sup>262</sup> Máramaros és Nyitra megye északkeleti része között azonban nem húzható párhuzam.

Figyelemre méltó az, hogy 1156-ban csak egy nyitrai főesperességet említenek, még pedig az Esztergomhoz tartozót. Furcsa, ha már akkor kettő volt, akkor miért nem utalnak a

---

<sup>257</sup> MonVat. I/1. 196.

<sup>258</sup> Kniezsa: Az esztergomi káptalan 174–175.

<sup>259</sup> Kniezsa: Az esztergomi káptalan 176.

<sup>260</sup> Anjou-kori Oklevéltár X. Szerk.: Blazovich L. és Géczi L. Budapest – Szeged, 2000. 539.

<sup>261</sup> Kniezsa: Az esztergomi káptalan 186.

<sup>262</sup> Kristó: Vármegyék 426.

másik nyitrai főesperesre. Hasonló a helyzet a nyitrai püspökkel. 1156-ban Martirius érsek olyan falvak felett rendelkezik, amelyek a későbbi adatokból kirajzolható nyitrai egyházmegyében voltak. Ezek adományozása esetén mindenképpen szükséges lett volna a területileg illetékes megyéspüspök jóváhagyása. 1156-ban, sőt utána sincs egészen a 12. század végéig utalásunk a nyitrai egyházmegye területéről. A nyitrai püspökség azonban bizonyosan létezett. Főpapját, ha feltűnően ritkán is, de említik a 12. században.

Tanulságosnak tűnik az, hogy a 12. században milyen ügyekben szerepelt az oklevelekben a nyitrai püspök. Nyitra első püspöke Gervasius volt. Egy 1105–1110 közé keltezhető oklevél kivonatában említik. Gervasius a pannonhalmi apátság és Moyses nyitrai ispán között a később Vágsellyének nevezett birtok miatt kitört viszályban ítélezett, mint megbízott bíró. Feltűnő az, hogy noha a birtok közel feküdt Nyitrához, az soha sem tartozott a nyitrai püspökség területéhez, hanem az esztergomi főegyházmegye részét képezte. Gervasius püspök miután mindent megvizsgált a peres feleket Esztergomba rendelte tüzesvas-próbára, holott Kálmán első törvénykönyvének 22. pontja szerint ezt a közeli Nyitrán is végre lehetett volna hajtani. Esztergomban Moyses ispán részéről senki sem jelent meg és ezt több más tanú mellett maga Lőrinc esztergomi érsek is bizonyította. A vitát lezáró határjárásban is részt vett a nyitrai püspök.<sup>263</sup> Az pert áttekintve, úgy tűnik, hogy Lőrinc esztergomi érsek volt az, aki megbízta Gervasius nyitrai püspököt és a per eldöntésére kijelölt istenítéletre is Esztergomot jelölték ki. A nyitrai püspök tehát az érsek nevében járt el az érsekség területén fekvő vitás birtok ügyében.

A következő nyitrai püspök, akiről hallunk, Miklós volt. 1134-ben részt vett a Váradon tartott zsinaton, ahol Felicián esztergomi érsek a zágrábi püspökség egy vitás erdeje ügyében ítélezett. Az ítélet tanúi, az érseki bíróság ülnökei között első helyen említették Miklós nyitrai püspököt.<sup>264</sup>

1156-ban a Bars megyei Baratkán Euzidinus templomot alapított három oltárral. Az eseményről kiállított oklevél hitelét korábban többen kétségbe vonták, de az utóbbi időben, főleg Ladányi Erzsébet munkája<sup>265</sup> után, hitelesnek tartják és felhasználják.<sup>266</sup> A templom felszentelését a területileg illetékes Martirius esztergomi érsek végezte. Az ügy tanúi és a

---

<sup>263</sup> DHA. I. 381.

<sup>264</sup> MES. I. 86.; CD. Slovaciae I. 70.

<sup>265</sup> Szentpétery: Magyar oklevéltan 72.; Ladányi E.: Az Euzidinus-oklevél hitelességének kérdéséhez. In: Levéltári Közlemények 48–49 (1978) 51–59.

<sup>266</sup> Solymosi L.: Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt. In: Solymosi L.: Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Budapest, 2006. 174.; Mályusz: Egyházi társadalom<sup>2</sup> 26–27.

konszekráción jelen lévők között második helyen, egy Vlous nevű püspök után említik János nyitrai püspököt.<sup>267</sup> Martirius kíséretében említették tehát nyitrai püspök, aki az oltár- és templomszentelésnél segédkezhetett az érseknek.

A nyitrai püspököket így a 12. század végéig minden alkalommal az esztergomi érsekkel együtt, vele szoros kapcsolatban, annak nevében eljárva, vagy neki segédkezve említették. Az érsekség és a nyitrai püspökség 12. századi kapcsolatára mutat rá III. Lucius pápa 1183-as oklevele. A pápa a nyitrai kanonokok kérésére megerősítette a nyitrai káptalan tizedszedő jogát három nyitrai faluban. A kanonokok azért fordultak Rómához s kérték a dézsmajogok megerősítését, mivel azokat korábban Lukács érsek (1158–1181) elvette Nyitrától, majd az őt követő esztergomi főpap, Miklós érsek (1181–1183) az esztergomi székeskáptalan jóváhagyásával visszaadta azokat.<sup>268</sup> A pápa teljesítette a nyitrai káptalan kérését, de azt is ki kell emelni, hogy nem nevezte jogszerűtlennek Lukács érsek lépését.<sup>269</sup> Figyelemre méltó továbbá, hogy a három említett falu Nyitrától északra, a Nyitra folyó mellett feküdt,<sup>270</sup> azon a vidéken, amely a pápai tizedjegyzék szerint a 14. században a nyitrai egyházmegye nyitrai főesperességéhez tartozott.<sup>271</sup> 1183-ig tehát ezen a területen az esztergomi érseknek rendelkeztek a tizedekkel, ugyan úgy, mint 1156-ban. Egyetlen más suffraganeus püspökség esetében sem ismert, hogy a területén fekvő kiváltsággal nem bíró egyházak tizede felett az érsek rendelkezne tulajdonjogokkal. 1183-ig Nyitra egyáltalán nem tűnik suffraganeus egyházmegyének, püspökének és felettesének, az esztergomi érseknek a kapcsolata bizonyos, hogy más jellegű volt.

A nyitrai püspökség történetében, úgy tűnik, hogy az 1183-as év fordulópontot hozhatott. A Nyitra érdekében kelt pápai oklevél mellett ebben az esztendőben a király is megadómanyoza a püspökséget. Ez az első adatunk arra, hogy a királyi adományban részesült a 12. század elején létrejött püspökség. III. Béla adománylevele ugyan megemlíti,

<sup>267</sup> „Ioannes Nitriensis episcopus” CD. Slovaciae I. 80.

<sup>268</sup> 1285-ben Lodomér érsek előtt a nyitraiak azt mondták, hogy Miklós érsek a tizedek adományozásáról oklevelet is kiadott, de az II. Ottokár cseh király támadása idején felgyújtott nyitrai várban elégett. MES. II. 202–203.

<sup>269</sup> CD. Slovaciae I. 91.

<sup>270</sup> Preznulch (Práznóc), Bossan (Bossány) és Kernulch (Kerencs) Györffy: ÁMF. IV. 359–360., 405. és 447. Lodomér érsek a 13. század végén újra megerősíti a nyitrai püspökséget a három falu tizedében. MES. II. 202–203.

<sup>271</sup> Ortway szerint Nyitrától északra a két egyházmegye és így a két nyitrai főesperesség között a határ a Nyitra folyó volt. Ortway: Egyházi földleírás I. 95.; Ortway: Egyházi földleírás III. Térképkötet. Esztergomi érseki és nyitrai püspöki megyék c. térkép.

hogy a király apja, II. Géza már tett adományt Nyitrának, de ez nem a püspökségnek szólt, hanem a nyitrai ispotályos rendház kapott a nyitrai vásárvámból évenként 200 pensát. III. Béla a püspökségnek szóló adományát a nyitrai egyház szegénységével indokolta. A király Nyárhíd vámjának, továbbá a Zobor-felé eső híd vámjának, valamint a turzi vámnak harmadát adta át a püspökségnek. Engedélyezte azt is, hogy a püspökség bekapcsolódjon a komoly jövedelemmel járó sószállításba, ezért három hajót engedett át Nyitrának a Maros folyón.<sup>272</sup>

1183-ban megindult a nyitrai püspökség átalakulása. Ennek jele, a pápa megerősítette a püspökség tizedszedő jogát, továbbá királyi adományban részesült, megindult a püspökség anyagi helyzetének rendezése és először szerepelt a nyitrai püspök a királyi oklevelek méltóságnévsorában. A változásokat tükrözi a III. Béla kori jövedelemösszeírás is, amely bizonyosan a király uralkodásának végén, mindenképpen 1183 után keletkezett.<sup>273</sup> Az összeírás Nyitrát már az esztergomi érsekség suffraganeusai között említi. A püspökségek felsorolásában az utolsó helyre került és a többi magyar püspökséggel összehasonlítva kirívóan alacsony jövedelemmel rendelkezett. Az esztergomi érsekség suffraganeus püspökségeinek átlagjövedelme Nyitra nélkül alig maradt el az évi 1600 márkától, ezzel szemben nyitrai püspökség csak évi 300 márkával rendelkezett. A szintén szerény anyagi helyzetben lévő váci püspökség is több mint kétszer annyi bevételre tett szert az összeírás szerint.<sup>274</sup>

A püspökség átalakulása, úgy tűnik, hogy nem egyetlen döntéshez köthető, hanem több évtizedes folyamat volt. Megváltozott jogi és anyagi helyzetének kialakítását a 12–13. század fordulóján kiadott oklevelek mutatják. III. Ince pápa tizenöt évvel az első Nyitrának szóló fennmaradt pápai oklevél után egy újabbat adott ki. A pápa Everardus püspök számára megerősíti az egyházmegye addig jogosan és kánoni módon birtokolt javait. Sőt a megerősítést kiterjeszti az elkövetkezendő időben főpapoktól, királytól és más előkelőktől kapott vagy más jogos módon szerzett birtokokra. III. Ince azt is megtiltotta, hogy jövőben a nyitrai püspökség birtokai után bárki is tizedet szedjen.<sup>275</sup>

Egyedülálló a 12. századi magyar egyháztörténetben ez a pápai oklevél. A többi magyar egyházmegye esetében fel sem merült az, hogy közel egy évszázaddal az alapítás után generálisan meg kellene erősíteni a püspökség birtokjogát. Ugyanez a helyzet a tizedszedés

<sup>272</sup> CD. Slovaciae I. 90.

<sup>273</sup> III. Béla emlékezete. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Budapest, 1981. 21–26. és 28.

<sup>274</sup> „Suffraganei domini Strigoniensis sunt: ... episcopus Nitriensis, habens trecentas marcas”. III. Béla magyar király emlékezete 139.

<sup>275</sup> CD. Slovaciae I. 97.

esetében. A többi püspökséggel kapcsolatban nem jelentkezett az a probléma, hogy az egyházmegyén belül fekvő birtokai után más főpap szedett volna tizedet. Senki sem kérdőjelezte meg például a veszprémi vagy akár a pécsi püspök birtokjogát és így a magyar főpapoknak nem is volt szükségük, hogy általánosan a pápával megerősítsék ezt. Az egyházmegyén belül pedig természetes volt, hogy a területileg illetékes püspök joga a tizedszedés. III. Ince pápa okleveléből nyilvánvalóan következik, hogy a nyitrai püspökségnek korábban korlátozott volt a birtokjoga és a tizedszedése.

A pápai oklevélből az is kiderül, hogy a püspökség anyagi helyzetének rendezése folyamatban volt. Az oklevél egyrészt utal a frissen szerzett birtokokra, másrészt kiderül belőle, hogy további birtokadományokra számított a nyitrai püspökség. A 12–13. század fordulójától több oklevél mutatja a püspökség gazdasági alapjainak kialakítását. A korabeli püspökök, Everardus (Ebenhard), János és Jakab, mindegyike nagy hangsúlyt fektetett új birtokok vásárlására.

A 12.–13. század fordulóján egy Nadas nevű ember, aki örökös nélkül hunyt el, végrendeletében a Trencsén megyei Mita prédiium negyedét a nyitrai egyháznak és püspökének, Everardusnak adta. A birtok határait 1210-ben már János püspök jelöltette ki, aki ugyanekkor hét márkáért Mita prédiium egy ekealjnyi másik részét is megvásárolta.<sup>276</sup> Ugyanebben az időben kerülhetett a püspökséghez a szintén Trencsén megyében fekvő hat egymással szomszédos föld a Vág folyó mentén, Szkalka (Scala) prédiumban lévő föld, Dvесе asszony egykori földje, néhai Buczlaus egykori birtoka, egy másik prédiium a trencsényi vár előtt, a Ryzoi-i prédiium, valamint Bursix prédiium. A birtokok magánadományból kerülhettek a nyitrai egyházhoz. Nem voltak még pontosan elhatárolva, sőt az első háromra a trencsényi várnépek is igényt tartottak és pert indítottak értük a király előtt. A nyitrai püspök kérésére az ügyben a király parancsára ítélező Tamás nyitrai ispán rendelte el a határaik kijelölését.<sup>277</sup> János püspök Trencsénben további jelentős birtokot vásárolt. A trencsényi várjobbágyoktól 42 márka ezüstért megvette Byche nevű föld felét.<sup>278</sup> Jakab nyitrai püspök folytatta elődei birtokgyarapító tevékenységét. 1226-ban a Zsitva folyó torkolatában Keltkő (Zsitvató) faluban vett zálogba egy ekealjnyi földet, a Dunán hozzá tartozó halászóhelyet három márka értékben a bányai várjobbágyoktól.<sup>279</sup> 1231-ben a püspök három márkáért vásárolt egy nyitrai asszonytól a Nyitra közelében fekvő Emőke faluban lévő egy ekealjnyi

---

<sup>276</sup> CD. Slovaciae I. 129–130.

<sup>277</sup> CD. Slovaciae I. 116–117.

<sup>278</sup> CD. Slovaciae I. 321–322.

<sup>279</sup> CD. Slovaciae I. 232.

földet.<sup>280</sup> Tudatos és átgondolt birtokgyarapítást mutat, hogy elődje birtokvásárlásához kapcsolódva Jakab püspök a trencsényi várjobbágyoktól 44 márkáért megvette Byche<sup>281</sup> nevű föld másik felét, sőt egy másik trencsényi várjobbágytól a szomszédos Hotesau<sup>282</sup> földet is megszerezte.<sup>283</sup> Világos, hogy egy összefüggő birtoktest, püspöki uradalom kialakítása volt a vásárlás célja. 1228-ban Jakab püspök egy birtokcseréjéről van tudomásunk. A nyitrai püspökség és a garamszentbenedeki apátság a köztük lévő per után cserélt birtokot. Jakab püspöké lett Vezekény Bars megyei birtok,<sup>284</sup> míg az apát kapta meg a Nyitra megyéhez tartozó Bodokot.<sup>285</sup> 1232-ben a király kezdeményezésére cserélt birtokot a püspök, Lelóc birtokról lemondott és helyette a nyitrai várhoz tartozó Nádást kapta meg.<sup>286</sup>

Feltűnő, hogy a birtokvásárlásokat szinte kivétel nélkül azonnal vagy rövid időn belül megerősítették Esztergomban is. A nyitraiak nagy súlyt helyeztek arra, hogy az új birtokok feletti tulajdonjogukat az érsek és káptalanja is elismerje. 1210-ben Mita prédiuum megvásárlásáról az esztergomi káptalan adott ki oklevelet.<sup>287</sup> 1208 körül Tamás nyitrai ispán oklevelét a püspökség Szkalka és más trencsényi birtokokairól szokatlan módon az esztergomi káptalannal is megpecsételtették.<sup>288</sup> Sőt Jakab püspök 1226-ban az oklevelet az esztergomi káptalannal átíratja és vele együtt III. Béla 1183-as adománylevelét is, majd Zsitvató zálogba vételéről szóló iratot is Esztergomban állíttatják ki.<sup>289</sup> 1228-ban, majd 1234-ben is az esztergomi káptalanhoz fordultak, 1231-ben pedig Jakab püspök Róbert esztergomi érsekkel adatja ki a birtokvásárlást igazoló oklevelet.<sup>290</sup> Egy 1236-os keltezésű, de bizonyosan később, valamikor a 13. század folyamán keletkezett oklevél is tanulságos. A nyitrai püspökség egy birtokcseréjénél hangsúlyozta, hogy az esztergomi érsek engedélyét is kikérték a cserénél.<sup>291</sup>

---

<sup>280</sup> CD. Slovaciae I. 271.

<sup>281</sup> Nagybicse Trencsén északi részén. Fekete: Trencsén vármegye 88–89.

<sup>282</sup> Kotessó, Nagybicsetől északra. Fekete: Trencsén vármegye 138–139.

<sup>283</sup> CD. Slovaciae I. 321–322.

<sup>284</sup> Györffy: ÁMF. I. 458–487.

<sup>285</sup> CD. Slovaciae I. 246., Györffy: ÁMF. IV. 357.

<sup>286</sup> CD. Slovaciae I. 279.; RA. 486.

<sup>287</sup> CD. Slovaciae I. 129–130.

<sup>288</sup> „ea scriptum redigi feci et mei et Strigoniensis capituli sigilli inpressione feci muniri” CD. Slovaciae I. 116–117.

<sup>289</sup> CD. Slovaciae I. 230–232.

<sup>290</sup> CD. Slovaciae I. 271.

<sup>291</sup> „de permissione domini nostri archiepiscopi” adták Ito (Nyitra megye) és Apka (Pozsony megye) birtokért cserébe a trencsényi Rajecet. MES. I. 318–319.; Györffy: ÁMF. IV. 344. és 399.

Esztergom felkeresését nem csupán a helyi káptalan kialakuló hiteleshelyi tevékenységével és a jó közlekedési feltételekkel magyarázhatjuk. Fontos, hogy nem csak a káptalannal, hanem magával az érsekkel is kiadatnak oklevelet. Az Esztergomban kiadott vagy átíratott oklevelek egyben azt a célt is szolgálták, hogy az esztergomi káptalan vagy maga az érsek is elismerte így a jogügyletet, tudomásul vette a nyitrai püspök és káptalanja gazdagodását, önálló működéshez nélkülözhetetlen gazdasági háttér kialakítását.<sup>292</sup>

A püspökség önállósodásának jele az is, hogy tudatosan erősítik a székesegyház védőszentjeinek tiszteletét. 1224-ben Jakab püspök a székeskáptalanja jóváhagyásával (consensu fratrum nostrum) Szalkán, abban a barlangban, ahol hagyomány szerint Zoerard-András tanítványa, Szent Benedek mártír élt, bencés monostort alapított és a nyitrai püspökség jövedelmeiből tett adományt az új egyháznak.<sup>293</sup>

A 13. század elején Nyitra már minden fórumon Esztergom suffraganeusaként szerepelt. 1203-ban suffraganeusként említik abban a vizsgálatban, amelyet III. Ince pápa folytatott le Imre király által súlyos vádakkal illetett Kalán pécsi püspök ellen.<sup>294</sup> 1204 és 1205-ben János püspök részt vett az érsekválasztásban, sőt ő volt az egyik legaktívabb. Az esztergomi székeskáptalan a suffraganeus püspökök tiltakozása ellenére János kalocsai érseket választotta meg Esztergom főpapjává. A püspökök azonban András herceg ösztönzésére is Kalán pécsi püspök érsekké tételét támogatták. III. Ince a kényes ügyben kitartott a káptalan jelöltje mellett. Miután a közben királlyá lett András is megváltoztatta véleményét, a püspökök is elfogadták a kalocsai érsek Esztergomba helyezését, legtovább János nyitrai püspök tartott ki Kalán mellett, de végül elfogadta a kalocsai főpap postulálását.<sup>295</sup> Nyilvánvaló, hogy János püspök szoros kapcsolatban állt Kalán pécsi főpappal. Az aktív szerepvállalása a vitában azt is jelezheti, hogy a nyitrai egyházmegyének önállósodása után is bizonyosan szorosabb volt a kapcsolata az esztergomi érsekséggel, mint általában a többi suffraganeus püspökségnek. Így a püspökök közül számára volt leginkább fontos, hogy ki kerül Esztergom élére.

<sup>292</sup> A későbbiekben is elsősorban Esztergomhoz fordultak a nyitraiak birtokügyeikben, holott már a közeli zobori és garamszentbenedeki bencés hiteleshelyek is működtek. 1291-ben Pascarius nyitrai püspök az esztergomi káptalannal íratja át a nyitrai egyház birtokait felsoroló oklevelet. F. VII/2. 150–155.; Garamszentbenedek első fennmaradt hiteleshelyi oklevele 1232-es. Lásd Solymosi L.: A bencés konventek hiteleshelyi oklevéladásának kezdetei. In: Mons sacer I. Szerk.: Takács I. Pannonhalma, 1996. 484.

<sup>293</sup> CD. Slovaciae I. 216.; Sólmos: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek 19.

<sup>294</sup> F. II. 45.; CD. Slovaciae I. 103.; Sweeney: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita 153.

<sup>295</sup> CD. Slovaciae I. 105–107.; MES. I. 180.; Sweeney: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita 152–155.



A nyitrai püspökség „emancipációja” Jakab püspöksége idején az 1220-as évektől teljesebben ki. A püspök szoros kapcsolatban került a Pápasággal. Jakab az 1220–1230-as években delegált bíróként a legtöbb pápai megbízatást kapó magyar főpapok egyike lett,<sup>296</sup> amely Jakab püspök mellett a nyitrai egyházmegye elismertségét, jogállásának kánoni rendezését is igazolja. A püspökön kívül Nyitráról a nyitrai<sup>297</sup> és a trencsényi főesperes<sup>298</sup> is kapott ebben az időben pápai megbízásokat.

Jakab püspök szoros kapcsolatban állt a bencésekkel, ezt a szalkai monostoralapítása is bizonyítja. A pannonhalmi apátsággal különösen jó viszonyt ápolt. A pápai megbízásainak többsége Pannonhalma érdekében szólt. Vélhetőleg az eljáró főpapok kijelölésében valamilyen formában az érdekelt egyházak javaslatát is figyelembe vették Rómában. Jakab püspök tekintélyét, pannonhalmi kapcsolatait mutatja, hogy Uros pannonhalmi apát felkérésére ő volt a három püspök egyike, aki felszentelte az apátság új templomát. Társai a váci és a zengi püspökök voltak.<sup>299</sup> A felkérés kétségtelenül Jakab tekintélyét és az apátsággal való szoros kapcsolatát mutatja, de egyben azt is látni kell, hogy Uros apát három – viszonylag szerény jövedelmekkel és befolyással rendelkező – egyházmegye főpapját kérte fel erre a feladatra. Olyan püspököket, aki ugyan suffraganeusok, de nincsenek abban a helyzetben, hogy Pannonhalma kiváltságait megsértsék. Uros apát és Jakab püspök viszonyát jellemzi, hogy a pannonhalmi templomszentelést követően néhány év múlva újra a nyitrai püspököt és vele együtt a váci püspököt kérték meg a deáki bencés templom konszekrálására.<sup>300</sup>

Jakabot a többi suffraganeushoz hasonlóan gyakran ott találjuk Pecorari Jakab pápai legátus környezetében, így 1232 decemberében Budán, majd 1234. januárjában is. A legátus mellett említett püspökök felsorolása bizonyosan egyfajta rangsort jelent. 1232-ben az Esztergom alá tartozó főpapok között utolsónak említették Jakabot.<sup>301</sup> 1234-ben a jelen lévő

<sup>296</sup> Pl. 1213. Róbert veszprémi püspök és az esztergomi káptalan vitájában, MES. I. 203., CD. Slovaciae I. 138.; 1222. a megvádolt váci főesperes ügyében, CD. Slovaciae I. 205.; 1227. Pannonhalma és Székesfehérvár tizedvitájában, PRT. I. 683–684.; 1227-ben, 1228-ban és 1235-ben Pannonhalma érdekében a küszényi monostor ügyében, PRT. I. 684., 688–689. és 740–741.; 1235. II. András ügyében, CD. Slovaciae I. 326.; 1236. IV. Béla királyhoz egyházi birtokok érdekében, CD. Slovaciae II. 8.

<sup>297</sup> 1222. CD. Slovaciae I. 205.; 1225. AUO. I. 212., CD. Slovaciae I. 222.

<sup>298</sup> 1235. PRT. I. 740. és CD. Slovaciae I. 324. a két főesperes azonban mindig Jakab püspökkel együtt kapta a felkérést.

<sup>299</sup> PRT. I. 654.; CD. Slovaciae I. 225.

<sup>300</sup> PRT. I. 687.; CD. Slovaciae I. 242.

<sup>301</sup> CD. Slovaciae I. 278–279.

püspökök között szintén ő zárja a felsorolást.<sup>302</sup> A nyitrai püspök a legátustól is kapott megbízást, amely szintén Pannonhalma érdekében szólt.<sup>303</sup>

A 12. században a királyi hatalomtól oly távol álló nyitrai püspökség a 13. században az udvarhoz is közelebb került. 1225-ben Jakab nyitrai püspök képviselte II. Andrászt Grázban, amikor magyar király és VI. Lipót osztrák herceg megújította a békét.<sup>304</sup> Jakab tehát diplomáciai küldetésben is eljár. Az uralkodóházzal való szoros kapcsolatát mutatja még egy kisebb megbízás 1229-ben, amelyet Béla ifjabb királytól kapott a püspök.<sup>305</sup>

Jakab tekintélyét mindezekén túl az mutatja leginkább, hogy 1224 végén az esztergomi székeskápalanban a kanonokok egy része őt szerette volna érseknek, sőt postulatio érdekében fel is terjesztették a pápához. A pápa a kettős jelölés – Jakab mellett a kanonokok másik része, Dezső csanádi püspököt szerette volna érseknek – miatt elutasította mindkét, Esztergom élére gondolt főpapot. A következő választási fordulóban már nem merült fel Jakab püspök személye,<sup>306</sup> végül Róbert veszprémi püspököt helyezték át Esztergomba.

Összességében a nyitrai püspökség a 12–13. század fordulójától tűnik minden szempontból a többi magyar egyházmegyével egyenrangúnak, így suffraganeus püspökségnek, amelynek önálló területe van, főesperesek tartoznak alá, saját jogon szedhet tizedet, birtokai feletti hatalmát nem korlátozta más főpap. Székeskáptalanja, noha a magyar káptalanokat tekintve egyedül álló módon nem rendelkezik préposti javadalommal, az 1220-as évektől bizonyosan hiteleshelyi tevékenységet folytatott.<sup>307</sup> A prépostság hiánya mellett azonban az is feltűnő, hogy az egyházmegye a 13. század első harmadában a többi suffraganeus püspökséghez képest szorosabb kapcsolatot ápolt Esztergommal.

A 12. század végéig a nyitrai püspökségnek nem volt önálló területe. Az egyházmegye későbbi területe a 12. században az esztergomi érseki főegyházmegyéhez tartozott és az érsek főesperesei felügyelték. A nyitrai püspökségnek nem volt önálló tizedszedési joga sem. Birtokai voltak ugyan, de korlátozott volt birtokjoga. Székeskáptalanja csonka volt, hiányzott

<sup>302</sup> MES I. 300.

<sup>303</sup> PRT. I. 728–730. és 734.; CD. Slovaciae I. 314–315.

<sup>304</sup> F. III/2. 9.; Urkundenbuch des Burgenlandes I. Hg. Wagner, Hans. Graz, 1955. 101.

<sup>305</sup> CD. Slovaciae I. 254–255.

<sup>306</sup> F. III/2. 80–82.; Theiner I. 66.; MES. I. 253.

<sup>307</sup> Az első fennmaradt nyoma egy 1224-ből származó oklevél tartalmi kivonata. Az első teljes szövegben ránk maradt oklevél 1229-ben kelt. CD. Slovaciae I. 254–255.; Kurecskó M.: A nyitrai káptalan hiteleshelyi tevékenysége a kezdetektől 1269-ig. In: „Magyarok eleiről” Ünnepi tanulmányok a hetven esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F. Szeged, 2000. 329–330.

a préposti méltóság. A püspökséget nem tekintették önállóan, főpapja közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alatt állt, és az érsek megbízásából végzett különböző egyházi megbízásokat, vagy az érsek környezetében találjuk.

A 12. század elején létrejött nyitrai püspökség jogállása és funkciója nagyon hasonlított az 1072-ben Gebhard salzburgi érsek által alapított gurki püspökséghez, amely a salzburgi érsekség magánpüspökségeként jött létre.

A gurki püspökség egy apácakolostor és templomának átalakításával született meg. Az új püspökség az érsektől alig kapott új birtokot. A korábbi apácamonostor birtokait adták át. Nyitrán egy korábbi társaskáptalan és birtokai jelentették az új alapítás jövedelmeit. Gurk, és ebben is erős a hasonlóság, szintén az érseki főegyházmegye perifériáján jött létre. Karintia egy távoli, Salzburgból nehezen elérhető területén szervezték meg. Ott, ahol félték, hogy szétesik az egyházszervezet, vagy más egyházmegyék terjesztik ki joghatóságukat a területre. Gurk vidékén Aquileia és Freising egyházmegyéinek expanziója fenyegetett. Szükséges volt így a salzburgi érsekség jelenlétének erősítésére. Gebhard érsek hangoztatta, hogy a salzburgi főegyházmegye nagy kiterjedése akadályozza abban, hogy főpásztori feladatait megfelelően elvégezze és a pasztoráció érdekében egy segítőre van szüksége. Tervének megnyerte 1070-ben II. Sándor pápát, majd 1072-ben IV. Henrik király jóváhagyását is megszerezte. A főegyházmegyén belül egy püspökséget hoztak létre, amely azonban nem lett suffraganeus, mert ez egyet jelentett volna az érseki főegyházmegye területének és jövedelmeinek megosztásával. A koraközépkori Chorbistum intézménye megszűnt, a hajdani előljáróik (subepiscopi) állandó függetlenedési törekvései miatt sem tűnt felújítandó példának. A későbbi évszázadokban jelentkező segédpüspökségek pedig még ismeretlenek voltak. Az új gurki püspök jog szerint az érsek segítője (adiutor in pontificalibus) lett, hivatalát közvetlenül az érsektől nyerte. Nem kapott önálló egyházmegyét, nem szerveztek mellé székeskáptalant és tizedszedés jogával sem rendelkezett. A gurki püspökség jogi gyökerei a magánegyházi rendszerben keresendők. Az új püspökség világi és egyházi vonatkozásokban egyaránt teljes mértékben a salzburgi érsek alá tartozott. Püspökeit közvetlenül, kánoni választás nélkül az érsek jelölte ki.

VII. Gergely pápa 1075-ben hiába tiltakozott és ítélte az egész eljárást jogellenesnek, az egyházi reformmal össze nem egyeztethetőnek, a gregoriánus pápaság oldalán álló, tehát szövetségesének tekintett salzburgi érsekre való tekintettel kényszeredetten tudomásul vette a gurki magánpüspökség létrejöttét. A gurki püspökök a 12. század elejétől küzdöttek a suffraganeus püspöki rang elérése érdekében. Ennek keretében 1124-ben először a székeskáptalan szerveződött meg, majd 1131-ben Konrád salzburgi érsek egy kis

egyházmegyét rendelt alá, sőt 1144-ben tizedszedési jogot is kapott Gurk. A függetlenedési törekvések a 12. század hatvanas éveinek végén felerősödtek, amelyek a 13. század elején újra erőteljesen jelentkeztek.<sup>308</sup> A 13. század első évtizedeiben azonban újabb magánpüspökségek jöttek létre Salzburg területén Chiemsee-ben, Seckauban és Lavantban.<sup>309</sup>

A salzburgi érsekség magánpüspöksége bizonyosan ismert volt Magyarországon. Egyrészt a salzburgi és az esztergomi érsekség szomszédos egyháztartományok, másrészt a gurki püspökséget létrehozó Gebhard érseknek is lehettek magyar kapcsolatai. Gebhard az 1050-es évek végén akkor vezette a német uralkodó kancelláriáját, amikor a I. András és IV. Henrik békét kötött és megtörtént a magyar király fia, Salamon és a német uralkodó testvére, Judit eljegyzése. Gebhard 1060-tól állt a salzburgi érsekség élén, majd 1076-ban szakított IV. Henrikkel, átállt a gregoriánus pápaság oldalára és Rudolf német ellenkirály elkötelezett híve lett.<sup>310</sup> Szent László király a Salamon pártján álló IV. Henrikkel szemben Rudolf ellenkirályt támogatta és alakított ki vele szoros kapcsolatot, amelyet a német uralkodó Adelhaid nevű leánya és a magyar király házasságával is megpecsételtek.<sup>311</sup> Ebből a dinasztikus kapcsolatból is feltételezhetjük, hogy Esztergomban ismert volt Gebhard érsek személye és az általa alapított gurki püspökség sajátos jellege. A II. Sándor pápa tudtával létrehozott salzburgi magánpüspökség, amelyet a gregoriánus pápák is tudomásul vettek, ösztönzést adhatott Esztergomban Lőrinc érsek környezetében a nyitrai püspökség létrehozatalánál. Az adaptációt elősegítette, hogy a magánegyházi rendszer a 11. század végére Magyarországon is általánossá vált.<sup>312</sup>

Véleményem szerint a 12. század elején Nyitra központtal egy saját terület nélküli, az esztergomi főegyházmegyéhez, közvetlenül az érsek alá tartozó püspökség jött létre. Szerepe a magyar egyháznak és vezetőjének, az esztergomi érseknek erőteljesebb képviselése az ország északnyugati peremterületein. Meg kívánták akadályozni ezzel a szomszédos külföldi egyházmegyék esetleges expanzív igényeit. Az új püspökség felállítása egyben hozzájárult az

<sup>308</sup> Obersteiner, J.: Die Bischöfe von Gurk (1072–1822). Klagenfurt, 1969. 11–70.; Heinemeyer: Zur Gründung Bistums Gurk 495.–512.; Birnbacher, K.: Die Erzbischöfe von Salzburg und das Mönchtums zur Zeit des Investiturstreites (1060–1164.). St. Ottilien, 2001. 53–58.; Geschichte des Christentums in Österreich 55–56.; Weinfurter 1975. 115–120. és 225–228.

<sup>309</sup> Werminghoff 122.

<sup>310</sup> Neue Deutsche Bibliographie VI. Berlin, 1971. 116.; Heinemeyer: Zur Gründung Bistums Gurk 497. és 511.; Körntgen, L.: Königsherrschaft und Gottes Gnade. Berlin, 2001. 63–84.

<sup>311</sup> Makk: Külpolitika 113–124.

<sup>312</sup> Kumorovitz L. B.: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 16 (1964) 69–76.; Mályusz: Egyházi társadalom<sup>2</sup> 23–32.

ország részben folyó pasztoráció elmélyítéséhez. Az új főpap nem lett suffraganeus püspök, így területileg nem kellett megosztani az érseki főegyházmegyét, nem csökkentette annak jövedelmeit. A nyitrai főpap 12. századi említései bizonyossá teszik, hogy elsődleges feladata az érsek egyházkormányzati szerepének segítése, támogatása volt.

A 13. századtól felbukkanó két hasonló nevű, egyaránt nyitrainak nevezett főesperesség létrejötte is ebből a speciális szerepből vezethető le. Eredendően csupán egy nyitrai főesperesség létezett az esztergomi érsekségen belül, amely valamikor a 11. század végén szerveződött meg és egészében lefedte a korabeli Nyitra megye teljes lakott területét. A nyitrai püspökség suffraganeus egyházmegyévé alakulása idején, a 12. század végén, az 1180-as években a nyitrai egyházmegye területének kijelölésével párhuzamosan megosztották az addig egységes nyitrai főesperességet, de mindkét rész tovább vitte az eredeti, lassan egy évszázada használt és így már meggyökeresedett elnevezést. A főesperesség eredeti központja, Nyitra a nyitrai püspökséghez került, míg a főesperesség kezdeti területeinek döntő része, Nyitra megye legkorábban települt déli területei az esztergomi érsekség határain belül maradt. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a 12. század végén a felosztott főesperesség mindkét része megőrizte eredeti elnevezést. Így az újonnan területhez jutó és suffraganeus püspökséggé váló nyitrai egyházmegyében is működött egy nyitrai főesperesség, de az esztergomi főegyházmegyében is megmaradt egy hasonlóan nyitrainak nevezett archidiaconatus, mivel Nyitra megye egy része fölött joghatósággal rendelkezett.

Az eredetileg egységes nyitrai főesperesség megosztása ellenére az esztergomi székeskáptalan megőrizte az új nyitrai főesperesség területére átkerült templomokban a korábbi tizedszedő jogát. Ezekkel a jogokkal még a 16. század elején is rendelkeztek az esztergomi kanonokok. Nyilvánvaló, ezen a bevételeknek a megtartása az egyik feltétele volt annak, hogy a 12. század végén az esztergomi kanonokok jóváhagyják főegyházmegyéjük megosztását. A pápai tizedszedők 1332 és 1337 között ezért említenek a nyitrai egyházmegye területén Esztergomnak tizeddel tartozó egyházakat. Ez az oka annak, hogy a kutatás nem tudta a tizedjegyzék alapján pontosan szétválasztani a két főesperességet. Nem a pápai tizedszedők keverték össze tehát a nyitrai és az esztergomi tizedeket, hanem mindez a nyitrai püspökség létrejöttének sajátos történetéből vezethető le.

Végezetül arra is választ kellene adni: a 12. század végén Esztergom miért mutatott hajlandóságot, hogy területének egy részéről lemondjon. Átengedje azokat a területeket, döntően Nyitra északi részét és Trencsén megyét, amelyekre az alapításkor és a 12. század nagy részén igényt tartott. Mindez azért is figyelemre méltó, mert nyilvánvaló, hogy az ország peremterületei betelepülésének előre haladtával erről a vidékről a 12. század végén jóval

nagyobb bevétel származott, mint a század elején. A 12. század végén Esztergomban egy egyházi reformot kívántak megvalósítani. Ennek leginkább liturgiai vetületei ismertek, de vélhetően szervezeti következményei is lehettek. A gregoriánus reform pártján álló 12. század végi esztergomi főpapok nyilvánvalóan tudatában voltak annak, hogy a terület nélkül működő, suffraganeusi jogokkal nem rendelkező nyitrai püspökség léte nehezen egyeztető össze az egyre inkább előtérbe kerülő kánoni normákkal. Vélhetőleg nyitrai püspökök is törekedtek a suffraganeusi jogállás megszerzésére a 12. század második felében. Konkrét adataink nincsenek erről ugyan, de a gurki példa megengedi ezt a feltételezést. Sejtésünket alátámasztja az, hogy a 12. század végén és a 13. század első évtizedeiben a nyitrai főpapok nagyon agilisán törekedtek a kiharcolt suffraganeusi rang tartalmi megtöltésére és az újonnan megszervezett egyházmegye működéséhez szükséges anyagi alapok előteremtésére.

Az érsekség részéről a Nyitra megyei és trencsényi területekről való lemondásban, az új egyházmegye kialakításában döntő szerepet játszhatott az, hogy mindezért kompenzációt kaphatott. Az 1183-as királyi oklevélből világos, hogy az átalakítási folyamatot támogatta III. Béla király is. A 12. század közepén meginduló hospes telepítések első gazdasági eredményei a 12. század végén, III. Béla uralkodása idején jelentkeztek. A királyi kincstár számára egyre jelentősebb bevételi forrást jelentett a hospesek adója, amelyet Dél-Erdély vonatkozásában az ún. III. Béla kori jövedelemösszeírás is bizonyít. Dél-Erdéllyel együtt megindult a Szepesség, a Felvidék középső területeinek a benépesítése. Előre haladását mutatja a szepesi vár építésének megkezdése a 12. század végén.<sup>313</sup> A terület – amely eredetileg, legalábbis a keleti része Borsod megyéhez,<sup>314</sup> tehát az egri püspökséghez tartozhatott, nyugati része pedig talán Gömör megyéhez<sup>315</sup> – betelepülése Gömör és Torna irányából, tehát az esztergomi érsekség felől indult meg, majd a német telepések érkezésével gyorsult fel. A 12. század végén már látható volt, hogy az egyre népesebb szepesi terület egyházi felügyelete komoly befolyással és jövedelemmel fog járni. Nyilvánvaló, hogy Esztergom és Eger egyaránt igényt tarthatott erre a területre. Szepesség világi és egyházi igazgatásának a kiépítése, alapjainak lerakása a 12. század végén, a 13. század legelején történt meg. A terület, Szepes megye az esztergomi főegyházmegyébe került, és a vidék egyházi központjának szánt szepesi prépostság felügyeletét is az érsek látta el. Valószínűnek tartom, hogy Nyitra javára azért volt hajlandó az érsekség az északnyugati határrészen lévő vidékről lemondani, mert a király támogatásával a

---

<sup>313</sup> Koszta L.: 11. századi bencés monostor a Szepességben? In: Századok 142 (2008) 348–349.

<sup>314</sup> Kristó: Vármegyék 390.; Kristó Gy.: Szepesség. In: KMTL. 637.

<sup>315</sup> Zsoldos A.: Szepes megye kialakulása. In: Történelmi Szemle 43 (2001) 29.

Szepesség fölé kiterjeszthette az érsek hatalmát. Így a 12. század végén a nyitrai egyházmegyéért mintegy cserében, kompenzációként a Szepességet kapta meg az érsekség. A 12. század végi egyházreform keretében így egy átfogó szervezeti rendezés is körvonalazódik Esztergomban.

## Államhatalom és egyházszervezet a 11. századi Magyarországon

(Vázlat a keresztény magyar állam kiépülésének dinamikájáról)

A középkori keresztény állam és az egyházszervezet egymást kölcsönösen feltételezik. Az egyház intézményrendszere így fontos mutatója az államszervezet kiépülésének, az állam jelenlétének a 11. századi Magyarországon. Hierarchizáltabb, átfogóbb egyházszervezet erősebb államhatalmat mutat, amely társadalom intenzívebb ellenőrzését és irányítását is biztosítja. A magyar egyházszervezet kiépülése, területi különbségei a magyar államszervezet kialakulásának egyik fontos mutatója, amely regionális eltérésekre, az államhatalom jelenlétének országrészek szerint eltérő mértékére hívhatja fel a figyelmet.

Az egyház- és az államszervezet korai kapcsolatának vizsgálatánál azonban figyelni kell arra, hogy csak az államhatalommal, az Árpádok királyságával közvetlenül kapcsolatban álló egyházi intézményrendszert vegyük számításba. Így Magyarországon a királyi kezdeményezésre kialakuló episzkopális egyházszervezetet, valamint a közvetlen királyi kegyuraság alatt álló, az uralkodók alapította egyházakat, a királyi monostorokat és társaskáptalanokat szabad ebbe a vizsgálatba bevonni. A 11. század közepétől a világi előkelők egyházalapításainak nyomán létrejövő magánegyházakat figyelmen kívül kell hagyni. Ezek, noha természetesen a kereszténység elmélyüléséhez hozzájárultak, közvetlenül nem az államszervezet működését, az uralkodók kormányzati szerepét erősítették.

Még egy fontos megjegyzést kell előrebecsíteni, amely a jelen bemutatást nem érinti, de a magyar állam és egyház kapcsolatrendszerét az egész középkoron át meghatározta. A magyar állam és így az egyházszervezet kialakulásánál igen komoly szerepe volt a német hatásnak, amely különösen Szent István uralkodása alatt érvényesült erőteljesen. A Német Birodalomban a 10–11. század fordulóján az uralkodó és az egyház kapcsolata az ún. birodalmi egyházi (Reichskirche) rendszerben öltött testet.<sup>1</sup> Az Ottók hatalomgyakorlásának legfontosabb intézménye volt az egyház, azon belül elsősorban a püspökségek. A magyar egyház a 11. század elején a szoros kapcsolatok ellenére mégsem a német birodalmi egyházi rendszer mintája nyomán szerveződött meg. Ebből következik, hogy a kialakuló magyar

---

<sup>1</sup> A német birodalmi egyházi rendszerrel foglalkozó hatalmas szakirodalom egyik alapműve: Santifaller, L.: Zur Geschichte des ottonisch-salische Reichskirchensystems. Wien, 1954. A birodalmi egyházra vonatkozó szakirodalom rövid áttekintésére lásd Boshof, E.: Königtum und Königsherrschaft im 10. und 11. Jahrhundert. München, 1997. 95–96.



egyház az állam működésében nem játszott akkora szerepet, mint Németországban az Ottók és a Saliak alatt az ún. birodalmi egyház. A magyar egyház nem kapott így olyan mértékű állami jogosítványokat sem, mint amelyekkel a német egyházmegyék és a nagy birodalmi kolostorok rendelkeztek. Ennek az az oka, hogy a magyar uralkodó rendelkezésére állt az egyházszervezet kialakításával azonos időben, vele párhuzamosan létrejövő, közvetlenül a király fennhatósága alá tartozó vármegyerendszer, amely igazgatás, bírászkodás és hadszervezet terén egyaránt a központi királyi hatalom érdekeit képviselte.<sup>2</sup> A magyar király így nem volt olyan mértékben az egyház támogatására szorulva, mint ahogy a kortárs német uralkodók.

Néhány évtizeddel ezelőtt a magyar kutatás a középkori magyar állam alapjait a 10. század második felében már kimutathatónak tartotta. A megyék központjaiként szolgáló földvárak felépítését próbálták a 10. század második felére datálni,<sup>3</sup> vagy az ún. szolgáló népi rendszer létrejöttét helyezték erre az időszakra.<sup>4</sup> A középkori magyar állam gyökereinek létrejöttét most nem kívánom érinteni,<sup>5</sup> de ki kell hangsúlyozni, hogy az egyházszervezet tekintetében egyáltalán nem igazolható, hogy a keresztény államiság alapjainak letétele a 10. század közepén, vagy a század második felében megtörtént volna. A 10. század második felében a szilárd egyházszervezetnek még a nyomai sem mutathatók ki a Kárpát-medencében. Csupán két kevésbé intézményesült missziós püspökség léte feltételezhető. Egy görög rítusú az ország keleti vidékén, a Gyula-törzs szállásterületén 950-től, illetve az ország nyugati részén, az Árpádok hatalmi területén egy latin missziós püspökség 972-től. Rajtuk kívül egyetlen templom megléte igazolható nagy bizonyossággal, Esztergomban Géza fejedelem palotájához tartozott egy Passauból alapított kápolna. Ezen kívül, még Veszprémben felételezhetünk bizonytalanul egy görög apácamonostort<sup>6</sup> és egy kisebb kápolnát Szent György tiszteletére. A szilárd egyházszervezet teljes hiánya miatt a keresztény államiság kezdeteit így semmiképpen sem kereshetjük a 10. században.

Az államszervezet kialakítását tekintve Szent István alatt történt meg a fordulat. A 10. század végén – Géza fejedelem uralkodásának utolsó éveiben – kezdik meg a pannonhalmi monostor alapítását, majd ezt követően, de még az ezredforduló előtt Gizella bajor

---

<sup>2</sup> A vármegyék létrejöttére és szerepére lásd Kristó: Vármegyék 21–238.

<sup>3</sup> A korai várak datálása kérdéskörére összefoglalóan lásd Bóna: Az Árpádok korai várai 14–19.

<sup>4</sup> Heckenast G.: Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban. Budapest, 1970.

<sup>5</sup> A magyar állam kialakulásával kapcsolatban megfogalmazódó elképzeléseket legutóbb Kristó Gy.: A magyar állam születése. Szeged, 1995. 11–37. foglalta össze.

<sup>6</sup> A veszprémvölgyi apácamonostor létrejötte Szent István egyházszervező tevékenységéhez is kapcsolható.

kíséretének köszönhetően Veszprémben létrejött az első magyar püspökség. Magyar érsekség híján a röviddel 997 után alapított veszprémi egyházmegye a salzburgi érsekség vetése alatt álló bajor érseki tartomány részét képezhette a kezdeti időszakban.

Az önálló magyar államiság szempontjából döntő lett a német birodalmi egyháztól független, közvetlen Róma alá tartozó egyháztartomány létrejötte, az esztergomi érsekség alapítása 1001-ben. Nem egy eredményes, komoly sikereket felmutatni tudó 10. századi belső krisztianizáció, Géza fejedelem területén működő latin missziós püspökség tevékenységének eredményeként szerveződött meg az érsekség, hanem sokkal inkább az ezredforduló kedvező nemzetközi helyzetének volt ez köszönhető. A három közép-európai dinasztia közül az Árpádok voltak azok, akiknek leginkább sikerült kihasználni az adódó lehetőségeket. A formálódó cseh állam 1000. esztendő körül megfigyelhető válsága<sup>7</sup> komoly szerepet játszott abban, hogy a Přemyslek nem tudtak élni a kedvező helyzettel, nem sikerült királyi címet elnyerniük. Egyházszervezet terén a cseh területek tűnnek az ezredfordulón a legfejlettebbnek, amelyet a prágai püspökség alapítása bizonyít leginkább a 970-es években. A püspökségen kívül Prágában egy apácakolostor is működött a 960-as évek végétől, sőt a 10. század végén a prágai vár szomszédságában, Břevnovban egy bencés apátságot is létrehozta. A kereszténység intézményesülését tekintve megmutatkozó előny azonban bizonyos fokig hátráltatta a teljes egyházi függetlenség elnyerését. Az alapítástól az ezredfordulóig eltelt három évtizednek köszönhetően a prágai püspökség erőteljesebben beintegrálódott a mainzi érseki tartományon keresztül a német birodalmi egyházszervezetbe,<sup>8</sup> mint a közvetlenül az 1000. esztendő előtt Gizella bajor kíséretének köszönhetően létrejött első magyar egyházmegye, a veszprémi. A lengyel uralkodóház, a Piast-dinasztia a csehekkel ellentétben viszont 1000-ben elérte, hogy Gnieznóban önálló érsekséget hozzanak létre és ezzel egyházszervezet terén biztosítsák a lengyel területek önállóságát. Vitéz Boleszló lengyel fejedelem azonban nem kapott királyi címet az érsekség alapításával párhuzamosan. Egyedül Szent István érte el a régióban, hogy királyi koronát használhatott méltóságjelvényként és székvárosában, Esztergomban érsekséget alapíthatott. A lengyel helyzettel összehasonlítva az is ki kell emelni, hogy a magyar királyság elsődleges kormányzati központja 12. század végéig Esztergom, amely egyben a magyar egyházszervezet centruma is volt. Lengyelországban már a 11. század közepén ez kettévált. Gniezno szerepe a világi

---

<sup>7</sup> Hilsch 1972. 31–32.; Hilsch 1974. 435–436.

<sup>8</sup> A prágai egyházmegye a 11. század folyamán azonban sajátos jogállásra tett szert. Egyszerre volt a mainzi érsek suffraganeus püspöke és viszonylagos függetlenséggel rendelkező tartományi püspök. Strzelczyk: Polen, Tschechen und Deutsche 30.

kormányzásban erőteljesen háttérbe szorult Krakkóval szemben<sup>9</sup> és így igen korán egyfajta kettősség figyelhető meg a magyar állam és egyház irányításával ellentétben Lengyelországban. Az esztergomi vár kettős kormányzati funkciójából kifolyólag az Árpádok állama és a magyar egyházszervezet szorosabb kölcsönhatásban állt egymással. Az önálló érsekség létrejöttével gyakorlatilag egyidőben elnyert királyi cím megerősítette kifelé a magyar állam tekintélyét, és természetesen egyúttal az országon belül megszilárdította az Árpádok hatalmát. Az egyházszervezet így kizárólag az esztergomi érseki központ közvetlen szomszédságában székelő uralkodót, az Árpádok érdekeit képviselte, az ő hatalmát jelenítette meg.

Szent István több szakaszban alakította ki a püspökségi szervezetet.<sup>10</sup> Az első püspökségalapítási hullám 1003-ig tartott és a nyugati országrészben három egyházmegye (Veszprém, Esztergom, Győr) szerveződött meg. Sőt István rokonai kapcsolataira építve a keleti országrészben, Erdélyben is létrehozott egy püspökséget. Az utóbbi püspökség szervezettsége azonban elmaradt a nyugatiakétól, ugyanis nem székhelyéről nevezték el azt, mint a keresztény egyházszervezetben szokás volt, hanem területéről, Erdélyről, és ez egy kevésbé intézményesült missziós jellegű egyházmegyét sejtet. Az ezredfordulón tehát elsősorban a nyugati országrész püspökségi szervezete alakult ki. Jelzi ez azt a tényt, hogy Szent István és államának hatalma mely területre terjedt ki.

A magyar államszervezet gyors kiépülését mutatja, hogy alig fél évtizeddel az első püspökségalapítások után, 1009-ben három újabb egyházmegyét hoztak létre. Pécs alapításával befejeződött a Dunántúl egyházszervezetének kiépítése és elindult a Dunától keletre eső alföldi területek megszervezése, a kalocsai érsekség és az egri püspökség megalapításával.

1009 után azonban megtorpant a püspökségi szervezet továbbépítése. István ezt követően már csak egy püspökséget alapított, 1030-ban az ország délkeleti vidékén Csanád központtal.

---

<sup>9</sup> Strzelczyk, J.: Krakau als Hauptstadt eines Teilfürstentums und als Idealzentrum Polens. In: Europas Städte zwischen Zwang und Freiheit. Hg. Hartmann, W. Regensburg, 1995. 203–231.; Michałowski, R.: Aix-la-Chapelle et Cracovie au XIe siècle. In: Bullettino dell’Istituto italiano per il Medio Evo e Arhivio Muratoriano 95 (1989) 45–69.

<sup>10</sup> A püspökségalapításokra újabban, bár gyakran eltérően rekonstruálva az eseményeket lásd Györffy: István király 177–191. és 316–331.; Koszta 1996. 107–111.; Thoroczkay G.: Szent István egyházmegyéi – Szent István püspökei. In: Thoroczkay G.: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 33–50.; Múcska 2005. 3–28.; Kristó: Szent István püspökségei. 121–135.; de Cevins, M-M.: Saint Étienne de Hongrie. Paris, 2004. 263–282.;

Ennek ellenére az államszervezet gyors kiépülését mutatja, hogy szűk négy évtized alatt nyolc püspökség jött létre. A Kárpát-medence lakott területeinek 1/3-át jelentő Dunántúlon és az északnyugati területen négy, míg a fennmaradó, Dunától keletre eső 2/3-on szintén négy püspökség működött. A nyugati területen így jóval intenzívebb volt az egyház és azon keresztül az állam jelenléte.

Fontos az állam centralizációja szempontjából, hogy a magyar egyháztartomány a két érsekség korai megléte ellenére is egységes maradt. Az 1009-ben alapított kalocsai érsekség alá nem rendelték önálló provinciát, így csupán tituláris érsekségként működött kezdetben. Az egész magyar egyházszerkezet központja Esztergom maradt, ahol a várban egymás mellett állt a király és az érsek palotája. A magyar állam kormányzati struktúrája csak a 12. század közepén engedte meg a magyar egyháztartomány felosztását különálló esztergomi és kalocsai provinciává. A magyar állam 11. század végi megszilárdulása után engedélyezték csak az uralkodók az ilyen jellegű egyházi decentralizációt.<sup>11</sup>

A magyar egyházszerkezetet összehasonlítva a vele azonos időben kialakuló lengyelrel, megállapítható, hogy magyar sokkal strukturáltabb és szilárdabb volt. Lengyelországban 1000-ben egy érsekség (Gniezno) és három suffraganeus püspökség (Krakkó, Wrocław, Kolberg) jött létre, így Poznannal, amelyet püspökének ellenállása miatt nem rendeltek az első időszakban Gniezno alá, együtt öt egyházmegyét szerveztek.<sup>12</sup> Ezzel szemben Magyarországon nyolc egyházmegye (Veszprém, Esztergom, Győr, Erdély, Eger, Pécs, Kalocsa, Csanád) alakult ki a 11. század első harmadában. A lengyel püspökségi szervezet 1039-ben a cseh támadás következtében szétesett. Több évtizedig bizonyosan nem működött a gnieznói érsekség. A lengyel episzkopális egyházszerkezetet a 11. század második felében alapjaiban kellett újjászervezni.<sup>13</sup> Ezzel szemben a Szent István-i egyházszerkezet folyamatosan működött, a német betörések és az 1046-os pogánylázadás ellenére sem esett

<sup>11</sup> Koszta L.: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században. Az egységes magyar egyháztartomány megosztása. In: „Lux Pannoniae”. Esztergom az ezer éves kulturális metropolis. Szerk. Horváth I. Esztergom, 2001. 57–63.

<sup>12</sup> A lengyel érseki tartomány szervezésére például lásd Labuda 2001. 5–30.

<sup>13</sup> 1039-től 1075-ig nincs tudomásunk a gnieznói érsekség működéséről. Az 1030-as évek válságát valószínűleg csak egyetlen egyházmegye, a krakkói élte túl. 1051 körül szervezik újjá a sziléziai püspökséget, de a lengyel egyházszerkezet reorganizációja csak 1075/6-ban történt meg. Jurek, T.: Ryczyn biskupi. Studium z dziejów Kościoła polskiego w XI. wieku. In: Roczniki Historyczne 60 (1994) 21–66. VII. Gergely pápa oklevelének regesztája a lengyel egyház újjászervezéséről Bullarium Poloniae I. (1000–1342). Ed. Sulkowska-Kuras, I. – Kuras, S. Romae, 1982. Nr. 6.

szét.<sup>14</sup> Fontos különbség az is, hogy a magyar püspökségek székhelyeit az ország középső területein alakították ki. Ez azt igazolja, hogy az egyházi központok helyének kiválasztásánál a belső konszolidációt kívánták biztosítani. Figyelemre méltó a korai magyar püspökségek határai legyezőszerűen terjedtek ki a Kárpát-medence külső területei irányába. A püspökségek a peremterületek felé nyitott határokkal rendelkeztek, így az egyházmegyék követni tudták a lakatlan területek betelepülését. A településszervezet kitolódásával mintegy automatikusan terjeszkedhettek a püspökségek. A korai lengyel püspökségek székhelyeinek többségét a magyarokkal ellentétben a peremterületekre, illetve a frissen meghódított vidékekre helyezték (Wrocław, Krakkó, Kolberg). Nem egy esetben ezeket a 11. század elején formálódó lengyel állam expanziójának vagy az újonnan elfoglalt területek integrációjának érdekében alakították ki őket, választották ki központjukat.

A 11. század közepén Magyarország középső, alföldi területein épült tovább az egyházszerkezet. A keresztény állam gyenge jelenlétét mutatja ebben a régióban, hogy 1046-ban a keleti országrészből, Biharból és Békésből indult ki a pogánylázadás. 1040 körül a hatalmas területű, csaknem az egész Alföldet lefedő egri püspökség Duna menti területeiből hozták létre a váci püspökséget. Az új egyházmegye kialakítását nem pasztorációs okok motiválták, hanem az új alapításon keresztül Péter király (1038–1041 és 1044–1046) saját hatalmát kívánta erősíteni a Duna partvonalán, illetve a keleti országrészben futó utak mentén. Ezt bizonyítja, hogy a kelet-nyugati kapcsolattartásban fontos dunai révek mellett Óbudán egy új királyi prépostságot is alapított.<sup>15</sup> Az új társaskáptalan létrejötte azt is jelenti, hogy Esztergom, Veszprém és Székesfehérvár mellett egy új uralkodói központ kialakítása kezdődött meg a Duna mentén Óbudán.

1050 körül a pogánylázadás tanulságai nyomán a Tiszántúlon, a lázadás egykori kiindulási helyén, Biharban hoztak létre új püspökséget, amely már a hatodik egyházmegye lett a Dunától keletre. A püspökség alapítása és az állam szerepének erősítése közötti kapcsolatot bizonyítja, hogy a bihari egyházmegye székhelyének a vele egyidőben létre hozott

---

<sup>14</sup> A Vata vezette pogánylázadás idején a kilenc püspök közül hat hunyt el, csupán három főpap élte túl a felkelést és tudott részt venni az új király, I. András megkoronázásán 1046 szeptemberében. SRH. I 343–344. A püspökségi szervezet szilárdságát mutatja, hogy a nagy veszteségek ellenére a már működő egyházmegyék működésében nem történt komolyabb változás.

<sup>15</sup> A váci püspökség szervezése az 1040-es években történt alapítása ellenére politikai okok miatt elakadt és csak az 1070-es években fejeződött be. Koszta: A váci püspökség alapítása 363–376.

hercegség<sup>16</sup> kelet-magyarországi központját, a bihari földvárat tették meg. Ezzel ezen a területen is erőteljesebben jelen lett az államszervezet.

A 11. század második felében kezdetben csupán bencés kolostorokat és társaskáptalanokat alapítottak a magyar királyok. Ezek mindegyike az ország nyugati részén helyezkedett el. Az episzkopális egyházszervezet továbbépítésének megakadása összefüggésben van a magyar állam 11. század közepi válságával, a dinasztia belüli konfliktusokkal.

A 11. század első felében kialakult egyházszervezet korrekciója és fejlesztése Szent László uralkodása alatt, a század utolsó harmadában történt meg. Az egyházszervezet továbbépítésében már az ország peremterületei kerültek előtérbe. Ennek a programnak keretében a Drávántúl és a Száva folyó menti területek erősebb integrációja érdekében Zágrábban hoztak létre egy új püspökséget.<sup>17</sup> A keleti országrész episzkopális szervezetében is módosítások történtek. A kalocsai érsekség központját a déli határvidékhez közelebb fekvő Bácsra helyezték.<sup>18</sup> A bihari püspökség székhelyét a kedvezőbb fekvésű Váradra tették át<sup>19</sup> és talán ebben az időszakban alakult ki az erdélyi püspökség végleges központja Gyulafehérvárott.

Figyelemre méltó, és egyben jelzi a nyugati és keleti országrész közötti különbségeket, hogy a Dunántúlon egyetlen püspökség székhelyét sem módosították. A keleti területen ezzel szemben kevésbé épültek ki az alapítás idején az egyházi központok, mert két esetben bizonyosan, Kalocsa – Bács és Bihar – Várad, sőt talán az erdélyi püspökségnél is feltételezhető székhelyváltás a 11. század végén. Mindez azt jelenti, hogy a keleti országrész episzkopális egyházszervezete csak a 11. század végén szilárdult meg. A Dunántúlhoz képest nyolc évtizedes késés figyelhető meg.

---

<sup>16</sup> A hercegség Magyarországon 1048 táján jött létre, amikor I. András király megosztotta a hatalmon testvérével, Béla herceggel. A hercegség az ország 1/3-ra terjedt ki, elsősorban a perem területekre. Két központja volt, északnyugaton a nyitrai vár, keleten pedig a bihari földvár. A hercegség létrehozásának célja az Árpádok hatalmának erősítése a peremterületeken, illetve ezen vidékek integrációjának gyorsítása és a határvédelem erősítése a keleti és a nyugati területek irányában. Kristó: Hercegség 40–59.

<sup>17</sup> A zágrábi püspökség alapítása 1083 és 1091 közé helyezendő és a Dráván túli területek integrációja mellett a horvátországi hódítással, a magyar állam délnyugati irányú expanziójával is összefüggésbe hozható. Hóman: A zágrábi püspökség alapítási éve 100–113.

<sup>18</sup> Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 45.; Makk: Külpolitika 125–128.

<sup>19</sup> Györffy Gy.: Szent László egyházpolitikája. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulóján. Túrkeve, 1971. 63–71.; Györffy 1977. 533–564.

Hasonló tapasztalható a királyi alapítású egyházak esetében is. Az 1070-es évek végéig a magyar királyok nem alapítottak monostort vagy prépostságot a Dunától keletre. Szent László volt az első magyar uralkodó, aki megkezdte a királyi egyházak alapítását a keleti országrészben. A László alapította hat bencés monostor közül három már a Dunától keletre jött létre,<sup>20</sup> sőt ő volt az első, aki a kormányzás szempontjából fontosabb királyi prépostságok közül egyet szintén ezen a vidéken alapított, a déli országhatár közelében, Titelnél.<sup>21</sup>

Ki kell emelni, hogy a magyar királyok a 11. század második felétől az általuk alapított egyházi központokat úgy alakították ki, hogy azok segítsék az országrészek közötti integrációt. Ettől az időtől kezdve még a monostorokat is utak mellé alapították. Ezek az újonnan létrejött egyházak bázisul szolgáltak az utazó királynak, de természetesen nem csak nekik. Megkönnyítették így a király, értsd az államhatalom és a távoli területek kapcsolattartását. Déli irányba, a Duna jobb partján futó nemzetközi út mentén épült fel a szekszárdi<sup>22</sup> és a bátai apátság,<sup>23</sup> a bal parton haladó út mentén a bácsi érseki központ.<sup>24</sup> Ezek az egyházak a déli peremvidék integrációja mellett a 11. század végén az Észak-Balkán irányában jelentkező magyar expanzió szolgálatába is álltak.

Az északnyugati és a keleti országrész kapcsolatát segítették a garamszentbenedeki<sup>25</sup> és a mogyoródi bencés monostorok.<sup>26</sup> A kelet-nyugati útnak a fejlesztése érdekében alakították ki a váradi püspöki székhelyet és ugyanezen út mellett jött létre Erdély első monostora, a kolozsmonostori a kolozsvári földvárban. Erdély és a központi területek jobb összeköttetése érdekében a hegyeken áthaladó út mellett egy másikat is fejlesztettek Dél-Erdélyben, a Maros folyó völgyében. Ezt szolgálta a gyulafehérvári püspöki központ kiépítése vagy átépítése. Hasonló célokat, a Drávántúl integrációját, az oda vezető út fejlesztését jelentette a somogyvári bencés monostor<sup>27</sup> és a zágrábi püspökség alapítása. A két fontos alapítás egyben

<sup>20</sup> Szent László király alapította monostorok: Báta, Somogyvár, Esztergom-Apáczsziget a Dunántúlon, míg a Dunától keletre: Mogyoród, Kolozsmonostor és Szentjobb.

<sup>21</sup> Koszta: Dél-Magyarország egyházi topográfiája 44–46.

<sup>22</sup> 1060-as évek elején I. Béla király alapította.

<sup>23</sup> Szent László király alapította vélhetőleg az 1080-as évek körül.

<sup>24</sup> Az új érseki központ kialakítása Bácsott Szent László uralkodása alatt indult meg.

<sup>25</sup> I. Géza király alapította 1075-ben. DHA. I. 213–218.

<sup>26</sup> Szent László alapította egy 1074-ben tett fogadalom nyomán. Mindkét monostor a hercegség két központját, Nyitrát és Biharvart összekötő útvonalon jött létre. Koszta: A váci püspökség alapítása 373–374.

<sup>27</sup> A zágrábi püspökség életre hívásával párhuzamosan történt létrehozása, és az ünnepélyes alapításra 1091-ben került sor. DHA. I. 267–268.

Szent László horvátországi hódítását is hivatva volt támogatni. Modern kifejezéssel élve, a magyar expanzió egyfajta logisztikai bázisaként is funkcionáltak. Másrészt a Pápaság 11. század végi megerősödésével az Itáliával intenzívebbé váló politikai kapcsolattartást is elősegítették.

Végezetül érdemes egy pillantást vetni az Árpádok alapította görög rítusú közösségekre. Magyarország a 11. században a latin és a görög világ kontaktuszónájában helyezkedett el. Az Árpádok dinasztikus kapcsolatokat tartottak keleti egyházhoz tartozó uralkodóházakkal. A jelentős bizánci kapcsolat<sup>28</sup> ellenére az állam- és az egyházszervezetben nem engedték intézményesülni a bizánci hatást. A 11. században létrejött 11 egyházmegye közül egyik sem lett görög rítusú. A politikai életben, a területi kormányzásban fontos episzkopális egyházszervezetben az Árpádok nem engedtek befolyást Bizáncnak. Jól példázza az, hogy 1030-ban a csanádi püspökség alapításánál az új egyházmegye székhelyéről, Marosvárról a távoli Oroszlámosra helyezték át az ott élő bazilita szerzeteseket.<sup>29</sup> Gyakorlatilag kitelepítették a bizánci egyház képviselőit a szerveződő latin püspökség központjából. Az állam irányításában másodlagos monasztikus egyházban is csupán öt, bizonyosan az Árpádok alapította bazilita közösséget ismerünk,<sup>30</sup> de ezek közül is három szerzetesei nem közvetlenül bizánci területről, hanem inkább Kijevből érkeztek.<sup>31</sup> A latin és a keleti kereszténység határán kialakuló magyar állam az egyház intézményrendszerének is köszönhetően egy nyugati típusú fejlődés útján indult el. A bizánci hatások az államéletben, az állam intézményrendszerében nem tudtak jelentős pozíciókat szerezni. Bizánc csak a kultúrában és a művészet terén tudott erőteljesebben jelen lenni az alakuló magyar államban.

Az állam többi intézményéhez képest már a korai időkben is jobb forráshelyzetben lévő egyházszervezet fontos adalékkal szolgál a magyar állam kialakulásának idejére, valamint az államhatalom intenzitásának regionális különbségeire. Az egyházszervezet fejlődése alapján a magyar keresztény állam a 11. század legelején az Árpádok dunántúli hatalmi területén, a Dunántúl északkeleti és középső részeire kiterjedő területen született meg. Súlypontja a 11. század folyamán mindvégig a Dunántúl volt. Jelentős különbségek voltak a 11. század első felében a keleti és a dunántúli területek szervezettsége terén. A kiegyenlítődés a 11. század

---

<sup>28</sup> A bizánci – magyar kapcsolatokra összefoglalóan Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság 30–108.

<sup>29</sup> SRH. II. 492.

<sup>30</sup> Veszprémvölgy; Szávaszentdemeter; Visegrád; Zebegény; Tihany-Oroszkő; az Árpádok alapításain túl még két bazilita közösség létezett, az egyik Marosvárott, amelyet 1030 táján Oroszlámosra telepítettek át, a másik Dunapentelén, a mai Dunaújváros helyén.

<sup>31</sup> A kijevi Ruszból érkezhettek szerzetesek Visegrádba, Tihany-Oroszkőre és talán Zebegénybe.

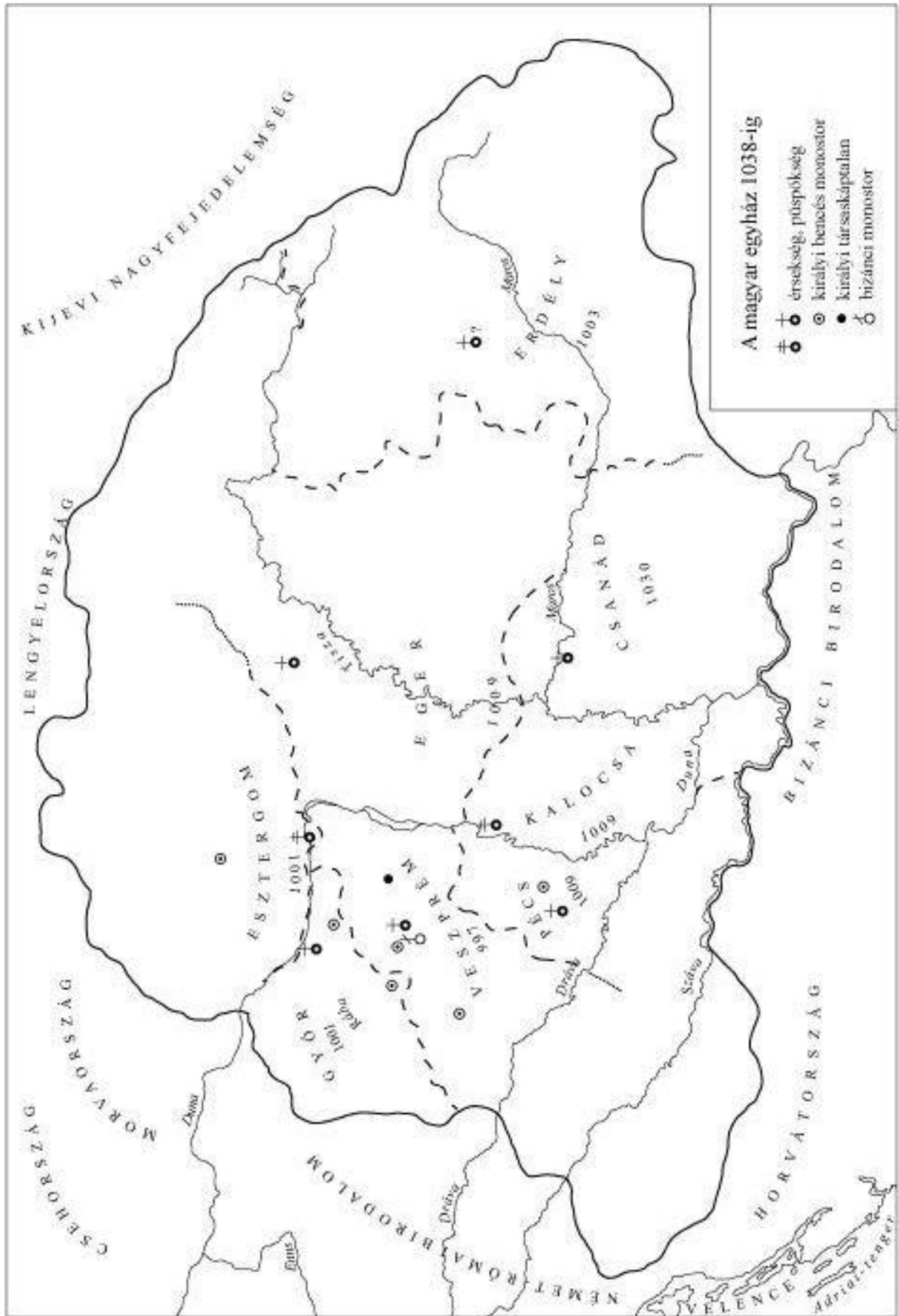


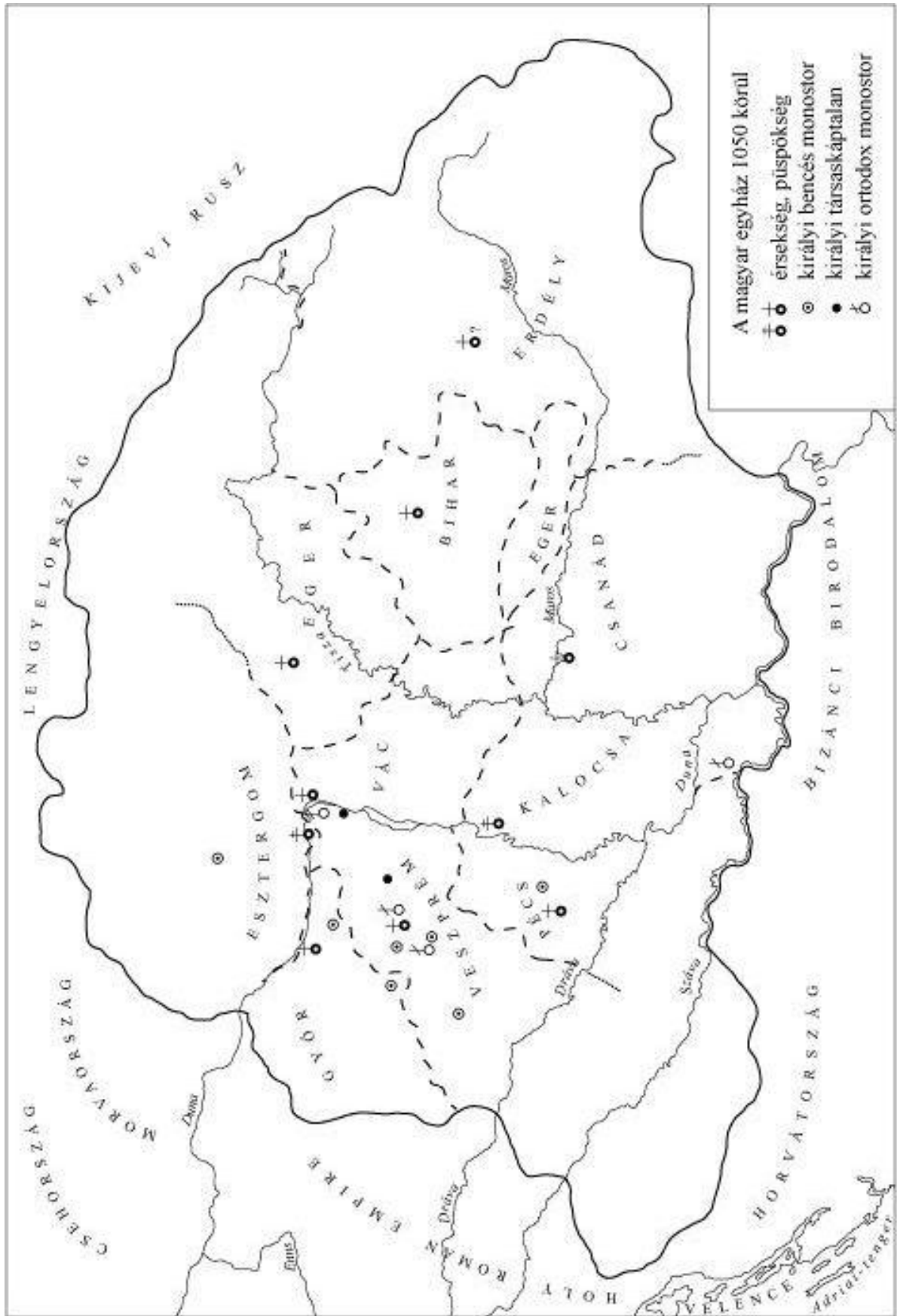
utolsó harmadában indult meg, amikor a közel egy évszázados magyar állam a peremvidékek integrációjára is képes lett, és ezzel a Kárpát-medence 10. század eleje óta magyar fennhatóság alatt álló szélső területein is kimutatható a magyar uralom intézményesülése. A szilárd és önálló egyházszervezet egyik alapja, illetve biztosítéka volt annak, hogy Közép-Európában egyedülként a magyar uralkodó viselte folyamatosan a királyi címet a 11. században és csupán az 1040-es években, alig egy évre került német hűbéri függésbe.<sup>32</sup> Ennek köszönhető részben az is, hogy nem esett szét tartományokra a magyar királyság. Az egyházmegyék, különösen az esztergomi érseki provincia határai a török előrenyomulásáig biztosították a magyar királyság területi integritását. Ugyan előfordult, hogy a határvidéken kisebb-nagyobb területeket a szomszédos országok (pl. Moson és Pozsony környékét a Német Birodalom vagy délen a Szerémséget Bizánc) elfoglaltak, de ezek a magyar egyház fennhatóságát nem érintették. Az ideiglenesen keresztény hatalmak által elfoglalt területek a magyar főpapok joghatósága alatt maradtak. A kánonjog, mintegy helyi szokásokon túlmutató nemzetközi, a kereszténység egész területén irányt adó jogrend védelme alatt állva a magyar püspökök fennhatósága megmaradt. Az egyházjog előírásainak köszönhetően az érintett püspökök hozzájárulása nélkül nem lehet rajta módosítani. A Pápaság erősödésével a 11. század végétől kezdve az egyházmegyék határainak megváltoztatása egyre inkább Róma engedélyéhez lett kötve. Mindez pedig megakadályozta, hogy a leszakadó vidékek a szomszéd országokba integrálódjanak. A 11. században kialakuló magyar egyházszervezet nem csak befelé képviselte az Árpádok államának hatalmát és játszott nagyon komoly centralizációs szerepet, hanem kifelé<sup>33</sup> is biztosította a magyar állam területét.

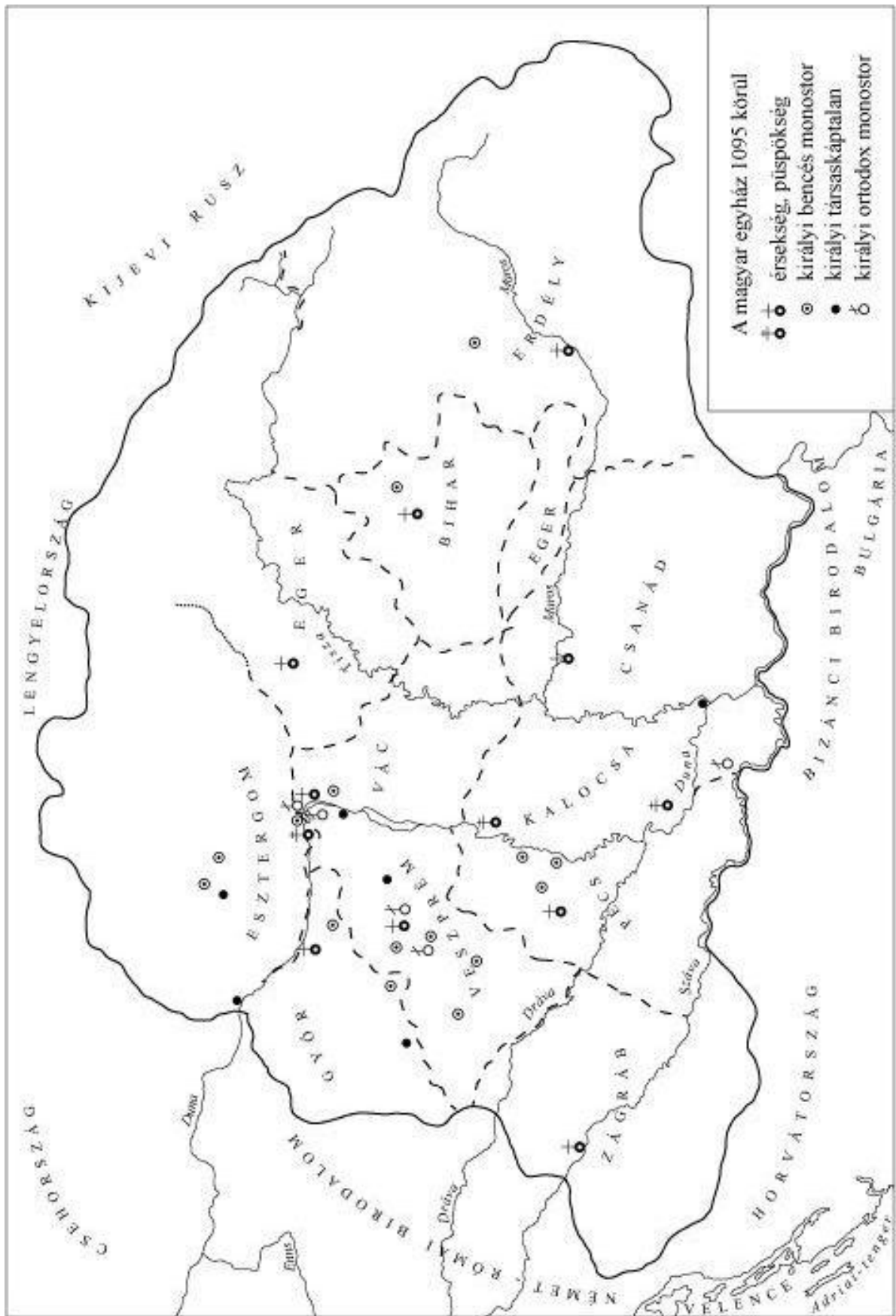
---

<sup>32</sup> 1045 pünkösdjén Székesfehérvárott Péter király ünnepélyesen hűbérül adja III. Henrik császárnak Magyarországot. Makk: Külpolitika 78.

<sup>33</sup> Leszámítva a keleti határon túl élő nem keresztény népeket, akik vezetői természetesen nem voltak figyelemmel a keresztény egyházszervezet működésének jogi szabályaira.







## Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig

Az Árpád-kori magyar egyházszervezet kialakulásának vizsgálatánál elsősorban a püspökségek és a korai bencés kolostorok létrejöttére fordítottak figyelmet, illetve a vármegyekutatáshoz kapcsolódva a főesperességek kialakulását, területi kiterjedésének alakulását kísérték nyomon. A káptalanok, különösen a székeskáptalanok korai történetének már kevesebb figyelmet szenteltek.

A korábbi szakirodalom egyöntetűen azt tartotta: a püspökségek alapításával együtt szervezték meg a székesegyházak mellett a káptalanokat is, noha csaknem minden kutató hangsúlyozta, hogy a Szent István-kori állapotból csak hosszú fejlődés eredményeként alakult ki a káptalanok forrásokban jól ismert felépítése.<sup>1</sup> Többen a korai székeskáptalanok monachalis jellegét emelték ki, hangsúlyozták, hogy a püspök és a kanonokok kapcsolata az apát és konvetjének viszonyához volt hasonlatos, sőt a székeskáptalanok első tagjait kizárólag a bencés szerzetesekben keresték.<sup>2</sup> Az 1970-es években viszont három összefoglaló munka megjelenése kapcsán új elképzelések fogalmazódtak meg a székeskáptalanok korai történetére vonatkozóan.

Mályusz Elemér a középkori egyházi társadalom bemutatásánál a káptalanokról megjegyzi, hogy azok a kereszténységgel együtt meghonosodtak Magyarországon, de teljesen kialakult formájuk csak hosszú fejlődés után igazolható. Eredetüket nem egy alapító elhatározásnak köszönhetik, hanem fokozatosan alakultak meg.<sup>3</sup> Györffy György a "Tíz kötetes" Magyarország történetéhez Szent László királyról készített előtanulmányában azt írta, hogy a székeskáptalanok központi akaratra, Szent László király kezdeményezésére a 11. század végén a gregoriánus reformok, konkrétan a cölibátus bevezetése érdekében szerveződtek meg.<sup>4</sup> A harmadik álláspontot Mezey László fogalmazta meg kapcsolódva

---

<sup>1</sup> Békefi 1901. 20–25.; Békefi R.: A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig. Budapest, 1910. 14–18.; Karácsonyi J.: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig, Budapest, 1985. (reprint) 76.; Winkler 4–5.; Bedy V.: A győri székeskáptalan története. Győr, 1938. 4.; Balanyi 356–357.; Hermann 1973. 34.

<sup>2</sup> Például Balanyi 356–357.; Hermann 1973. 68.

<sup>3</sup> Mályusz 1971. 60–61.

<sup>4</sup> Györffy Gy.: Szent László egyházpolitikája. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának huszadik évfordulójára. Túrkeve, 1971. 67–69.; Györffy 1977. 552.; Magyarország története I/2. Főszerk.: Székely Gy., Budapest, 1984. 922–923. (Györffy Gy.)

liturgiátörténeti kutatásokhoz. Ő a korai időben a szerzetesek és a kanonokok együttélésére hívta fel a figyelmet, és a székeskáptalanok helyett a 11. században Magyarországon az Angliában kialakult és az angol misszionáriusok nyomán a kontinensre is átkerült dómkolostorok létezését látta igazolhatónak, amelyet a passauai, általában a bajor minta közvetített Magyarországra.<sup>5</sup> A három különböző elképzelés közül, úgy tűnik, Györffy Györgyé talált leginkább elfogadásra, legalábbis senki sem cáfolta az 1971-ben, 1977-ben és 1984-ben is publikált eredményeket. Szükség lenne véleményem szerint a már több évtizede megfogalmazódott álláspontok ellenőrzésére, azoknak a külföldön újabban megjelent munkákkal való ütköztetésre.

A székeskáptalanok korai történetét tekintve a szűkös forráshelyzetten túl terminológiai problémák is nehezítik a tisztánlátást. A korabeli latinság még Nyugat-Európában sem különböztette meg a szerzetesek és a közös életet élő világi papok közösségeit, házait, mindkettőre egyaránt a *monasterium*, *claustrum*, ritkábban a *coenobium*, vagy egyszerűen csak az *ecclesia* megjelöléseket alkalmazta. A *capitulum* szó a kanonoki közösségekre a 12. század elején II. Pascalis pápa alkalmazta először, de általánossá csak a 12–13. század fordulójára vált.<sup>6</sup> A hazai latinságban is ez a helyzet.<sup>7</sup> Nálunk a *capitulum* ebben a jelentésben 1148-ban fordul elő első alkalommal, abban az oklevélben, amelyben II. Géza király megerősíti az óbudai prépostságot Szent László királytól kapott javaiban.<sup>8</sup> Az oklevél hitelével szemben azonban kétségek merülhetnek fel<sup>9</sup> és ezeket csak erősíti a *capitulum* szó alkalmazása. Amennyiben kitartunk az oklevél hitelessége mellett, akkor a káptalan szó a 13. századi átírás alkalmával kerülhetett a szövegbe. A *capitulum* az 1158-as nyitrai, bizonyosan hamis oklevélben szerepelt újra.<sup>10</sup> Az első minden gyanún felül álló alkalmazása 1197-ben

<sup>5</sup> Mezey 1970. 23–26.; Mezey 1979. 92–93. Mezey L. dómkolostor elképzelését átveszi Udvardy J.: A kalocsai főszékeskáptalan története a középkorban. Budapest, 1992. 11.

<sup>6</sup> Például az ún. esztergomi zsinati határozatok (Syn. Strig.) V. pontjában a 12. század elején: "Ut canonici in claustrum et capellani in curia literatorie loquantur" Závodszy 198.; az 1138-as dömösi összeíró oklevélben: "officinas claustrum... edificant" vagy "preposito et canonicis Dymisiensis ecclesie" vagy "ad cooperiendam ecclesiam et ad domos ecclesie construendas veniunt" MES. I. 88., 92. és 96.; további példák: Oswald 79–80.; Mezey L.: Székesfehérvár egyházi intézményei a középkorban. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Szerk.: Kralovánszky A. Székesfehérvár, 1972. 29.

<sup>7</sup> A magyarországi középkori latinság szótára II/2. ( C ) Budapest, 1991. 44–45.

<sup>8</sup> F. 129–130.; Budapest történetének okleveles emlékei I. Szerk.: Gárdonyi A. Budapest, 1936. 3.

<sup>9</sup> Az oklevél hitelességével kapcsolatos kérdésekre: RA. 77. regeszta.

<sup>10</sup> F. II. 152–153.; RA. 94. regeszta.

történt, Imre királynak a spalatói káptalan számára kiadott oklevelében,<sup>11</sup> elterjedése pedig a 13. század első évtizedeire tehető, bár sokáig elvéve még fel-fel bukkant a monasterium szó a székeskáptalanokra alkalmazva, sőt a 13. század első felében a pannonhalmi, a pécsváradi és a somogyvári bencés konventek is nem egyszer capitulum-nak nevezik magukat.<sup>12</sup> A 11–12. századi forrásainkban pedig a kanonokokat gyakran fratres-nek titulálják,<sup>13</sup> de így a szerzeteseket is jelölhetik.<sup>14</sup>

Szintén a terminológiai problémákhoz tartozik, hogy a püspöki joghatóság alatt a székesegyház mellett élő klerikusok, kanonokok csoportját milyen feltételek teljesülése után tekintjük intézménybe tömörülő közösségnek. Ugyanis csak hosszú, jó két évszázados fejlődés után válik a kanonokok csoportja korporatív közösséggé, önálló, a kánonjog által is elismert jogi személyé, amely belső hierarchiával, megfelelő mennyiségű és saját rendelkezés alá eső anyagi javakkal bír, pecséthasználati, oklevélkiadási és statutumalkotási joggal rendelkezik. Mindezek teljesülése csak a 13. század elejére történt meg Magyarországon.

Így a középkori székeskáptalanok történetében szociológiai és jogi szempontból élesen két szakaszt kell elkülönítenünk, amely a szakaszhatárnak is tekinthető hiteleshelyi tevékenység megindulásával a 12–13. század fordulóján forrásadottságok révén is élesen

---

<sup>11</sup> Sm. 288.; RA. 171. regeszta.

<sup>12</sup> Néhány példa felsorolása: Solymosi L.: Észrevételek a Ciszterci Rend magyarországi történetének repertóriumáról. Különnyomat a Levéltári Közlemények LV. évfolyamából. Budapest, 1984. 243–244. 23. jegyzet.; A pannonhalmi konventet káptalannak nevezi a győri káptalan oklevele 1216-ban és 1234-ben, Miklós nádor 1226-ban, Uros apát 1241-ben. PRT. I. 542.; 1201-ben a zágrábi székeskáptalant "monasterium regis s. Stephani" említik, Grothusen 1967. 101.

<sup>13</sup> Például a Guden-féle oklevélben 1079 körül a canonicus és a fratres megnevezések szinonimaként szerepelnek: "sub potestate canonicorum" vagy "non ad servitium episcopi, sed fratrum". DHA. I. 225–226.; az 1138-as dömösi oklevél is egyaránt használja a canonici és a fratres megjelöléseket: "canonicis in eadem ecclesia servientibus" vagy "hec sunt nomina agasonum, qui fratrum equos custodiunt...", bár a dömösi egyház tagjait az oklevél szinte mindig canonici-ként említi, amely mutatja, hogy kezd általánossá válni ez a megjelölés, és háttérbe szorítja a fratres-t. Az utóbbi már csak két alkalommal szerepel az oklevélben, egyszer a közös hálóteremmel és az étkezővel kapcsolatban, tehát azokkal a helyiségekkel kapcsolatban, amelyek a kanonokok közös életét, együttélését leginkább megjelenítik. MES. I. 88–97.; Martirius érseknek az esztergomi kanonokok számára tett adományában: "ad honorem beate et... virginis marie altare contruxit... ad cuius servicium constitui chorum fratrum cottidie convenire debere... qui altario seruit, de altario vivat, simulque considerans confratres meos, ecclesie supradicte canonicos, usque ad mea tempora cena caruisse, ut iuxta vocem apostoli sufficientia nostra fratrum suppleret indulgentiam, in beneficium cene LXX villarum decimas... eis contuli..." MES. I. 107.

<sup>14</sup> A monachi és a fratres párhuzamos használatára például Szent László I/39., Závodszyk 165.

elkülönül. Ennek megfelelően a káptalanok létrejötte helyett talán inkább a kanonokok korporációvá és jogi személyé válásának folyamatát kellene vizsgálnunk.

Áttérve a korai helyzet bemutatására, jobb híján, ha úgy tetszik megszokásból, elsősorban azonban a pontos elhatárolás végett a korszak szóhasználatával ellentétben a káptalan kifejezést fogom használni. A káptalanokra vonatkozó forráshelyek összegyűjtése és értelmezése mellett meg kell vizsgálni azon területek egyházszervezeti viszonyait, a szerzetesség és a kanonokság kapcsolatát, a székeskáptalanok helyzetét, ahonnan az első magyarországi térítők érkeztek közvetítve hazájuk egyházi felépítését. Nem szabad azonban az analógiák keresésnél elfeledkezni arról, hogy az ország nagy része szinte az egész 11. század folyamán missziós területnek tekinthető.

972/3-ban a magyar missziót Prunwart Sankt Gallen-i szerzetes kezdte meg, de mellé Pilgrim passauai püspök adott papokat *ex monachis et canonicis*.<sup>15</sup> Vélhetően azonban a világi papoké, köztük a kanonoké volt a fő szerep, mert a passauai térítők munkájuk eredményeként nem monostort, hanem az esztergomi várhegyen Szent István protomártír tiszteletére egy templomot alapítottak. Ez a passauai püspökségi központnak a bajor egyház többi központjától gyökeresen eltérő jellegéből is következik. Passau az egyetlen bajor püspöki székhely, ahol nem mutatható ki a szerzetesség és a Domkloster. A székesegyház mellett létrejött és a 8. század végétől adathozható klerikusközösség tagjait a 9. század közepétől pedig mindig kanonokoknak nevezték.<sup>16</sup> Így a passauai térítésből következően a világi papság és a kanonokság jelenlétével, példájával már a magyarországi latin rítusú misszió kezdeteinél számolnunk kell.

Szent István és Gizella házassága, 996 után a bajor egyház, különösen pedig a Regensburg szerepe növekedett meg a magyar térítésben és egyházszervezésben. A regensburgi püspökségi központban hosszú ideig a szerzetesség és a kanonokság egymással összefonódott élete figyelhető meg, élükön a püspökkel, aki egyszerre volt a Szent Péter-székesegyház püspöke és a Szent Emmerám-kolostor apátja. A kettősséget Szent Wolfgang püspök szüntette meg 974-ben, amikor a gorzei-trieri reform elképzeléseitől vezetve leválasztotta a székesegyházról a Domkloster-ként működő Szent Emmerám-kolostort, és a korábbi apátpüspöki állásáról lemondva, önálló apátot állított az élére. Így Regensburgban 974-ben két jogilag elkülönült közösség jött létre, a Szent Emmerám bencés kolostor és a Szent Péter-székesegyház káptalanja. A regensburgi példát gyorsan átvették a többi bajor

---

<sup>15</sup> Gombos 2113. old. (4556.).

<sup>16</sup> Oswald 3–6.; Bauerreiss 180–184.; Schieffer 202–203.



püspökségi központban, mivel azokban is évtizedek óta egyre markánsabban jelentkeztek a különbségek a két ordót képviselő csoport között. Így 987-ben Salzburgban véglegesen elkülönült egymástól a Szent Rupert-székesegyház káptalanja és a Szent Péter bencés apátság, Augsburgban 1012-ben a dóm és a Szent Afra-kolostor, de Freisingben is hasonló folyamat játszódott le.<sup>17</sup>

Általánosan elfogadott, hogy a magyar egyházszerkezet kiépülésére nagy hatással volt az Ottók alatt létrejött birodalmi egyház. Németországban a birodalmi egyházon belül egy kanonok reform tudatos végrehajtása figyelhető meg az ezredfordulón. Ennek keretében mindenhol elválasztották a szerzetességet és a kanonokságot, az utóbbiak számára általánossá tették az aacheni kanonoki regulát. Emellett III. Ottó, majd különösen II. Henrik jelentős adományokkal is hozzájárult a székeskáptalanok tekintélyének és szerepének növeléséhez. Különösen a dél-német területeken figyelhető meg a gorzei (-trieri) kolostorreformnak és a kanonokság megerősödésének együttes jelentkezése. A császárok itineráriumi mutatják, hogy a német uralkodók ettől kezdve a Pfalzokat háttérbe szorítva inkább a püspöki székhelyeket keresték fel, királyi kápolnáik tagjai pedig a Pfalzok társaskáptalanjai helyett egyre inkább a székeskáptalanokból kerültek ki.<sup>18</sup> A kanonokok megnövekedett jelentőségét legjobban azonban az ezredfordulón kialakult királyi kanonokság intézménye bizonyítja, amely keretében a birodalom császára a székeskáptalanok kanonokjainak confrater-je lett.<sup>19</sup> A röviden vázolt fejlődés leginkább a bambergi püspökség alapításánál figyelhető meg, ahol II. Henrik császár egy *vita communis*-ban élő, a többi püspökségi központ számára mintául szánt székeskáptalant hozott létre 1007-ben.<sup>20</sup> A bambergi püspökség alapításánál és felszentelésénél is képviseltette volt a magyar egyház Astrik érsek személyében,<sup>21</sup> aki így az új koncepció megvalósulásának tanúja lehetett.

<sup>17</sup> Bauerreiss II. 180–183.; Schieffer 166–168., 192–202. és 258–259.; Handbuch der bayerischen Geschichte I. Hrsg. Spindler, M. München, 1981.<sup>2</sup> 444–448.; Dopsch 1003 és 1010.

<sup>18</sup> Schieffer 259–260.; az ünnepi koronázások helyszínétől II. Henrik császártól kezdve egyre inkább a püspöki központokat választották, Klewitz, H.-W.: Die Festkrönungen der deutschen Könige. In: Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abt. XXVII (1939) 75–78. és 86–87. A dómiskolák előtérbe kerülésére: Zielinski 1984. 75–88.

<sup>19</sup> Fleckenstein, J.: Rex canonicus. In: Festschrift Percy Ernst Schramm I. Hrsg. Classen, P. und Scheibert, P. Göttingen, 1964. 57–71.; az intézmény történetére vonatkozó szakirodalom rövid összefoglalása: Borgolte, M.: Die mittelalterliche Kirche, München, 1992. 82–83.

<sup>20</sup> Schieffer 256–257.

<sup>21</sup> DHA. I. 42–43.; Dedicatio ecclesiae S. Petri Babenbergensis. In: MGH. SS. XVII. Ed.: G. H. Pertz, Hannover, 1861. 635–636.; Benz: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchweihe 136–143.

Amennyiben elismerjük a német birodalmi egyház mintaadó szerepét, és a gorzei szerzetesi reform magyarországi hatását, úgy a kanonokságnak az eddigi elképzeléseknél bizonyosan nagyobb jelentőséget tulajdoníthatunk a 11. század első felében is. Nem érhatték ugyanis komolyabb impulzusok a magyar egyházat a dómkolostorok létrehozása érdekében a dél-német területek felől sem, mivel – mint láttuk – ott a gorzei reform bevezetésével párhuzamosan számolták fel a szerzetesek és kanonokok által közösen lakott Domkloster-eket, illetve Passauban létre sem jött az intézmény.<sup>22</sup>

Az elkövetkezendő időben Adalbert és tanítványainak a magyar egyházszervezet kialakításában játszott szerepét ismerve mindenképpen szükséges lesz a megvizsgálni azt, hogy Prágában miként alakult a szerzetesség és a kanonokság kapcsolata, a Břevnov-i apátság és a Szent Vitus székesegyház viszonya. Vélhetően Adalbert tanítványai erőteljes monasztikus irányt képviseltek Magyarországon, mint a dél-német térítők, mivel életpályájuk sok szálon érintkezett a római Szent Elek és Bonifác monostorral és a prágai Břevnov-i apátsággal.

A következő vizsgálandó terület Lotharingia, amelynek hatását az onnan származó főpapok (például Leodvin bihari püspök vagy Franco veszprémi püspök) és a magyar egyház liturgiájának számos eleme mutat.<sup>23</sup> A Rajnától nyugatra a szerzetesség és a kanonokság elkülönülése már a Karolingok alatt megtörtént és a dómkolostorok soha sem jellemezték az ottani püspökségi központokat, mivel azok már jóval az angolszász misszió előtt, a kereszténység korai évszázadaiban létrejöttek. Ez az a terület, ahol a 816-os aacheni birodalmi zsinat határozatai már a 9. század közepére megvalósulni látszanak, ahol *vita communis*-ban élő kanonoki közösségek léteznek a 9–10. században.<sup>24</sup> Az 1047-ben Magyarországra áttelepülő 24 verduni kanonokról szóló híradás<sup>25</sup> pedig mutatja, hogy a mintaközvetítés

<sup>22</sup> Ezt erősíti meg az is, hogy ismerték a 11. századi Magyarországon a 847-es mainzi zsinat döntéseit, amelyek közül néhányat szó szerint is átvettek Szent István első törvénykönyvébe. Györffy: István király 269. Ezen a zsinaton pedig újólág előírták a kanonokok és a szerzetesek különélését. Schieffer 245. Így Szent István udvarában a törvényt összeállító egyháziaknak tudomásuk volt a szerzetesség és a kanonokság elkülönítésére irányuló törekvésekről.

<sup>23</sup> A korai magyar liturgia lotharingiai elemeit hangsúlyozták a többi, elsősorban dél-német területek hatásával szemben, azokat részben figyelmen kívül hagyva például Radó P.: A magyar liturgia eredete a XI. században. In: *Vigilia* 22 (1957) 392–398.; Váczy P.: A korai magyar történelem néhány kérdéséről. In: *Századok* 92 (1957) 270.

<sup>24</sup> Schieffer 134–155., különösen 147–148. és 253–255.

<sup>25</sup> Gombos II. 1395. old. (3355.). 1047 októberében Gottfried der Bärtigen III. Henrikkel folytatott ellenségeskedésében elpusztította Verdunt és a székeskáptalan kanonokjainak nagy része elmenekült.

közvetlen formájával is számolnunk kell a lotharingiai káptalanok és a kialakuló magyar egyházi intézményrendszer között. Szintén a francia nyelvterület püspöki központjainak világi papságával való kapcsolatra mutat Bonipert pécsi püspök és Fulbert chartres-i püspök levélváltása.<sup>26</sup>

Magyarországon a 11. század első évtizedeiben a szerzetesek és a kanonokok bizonyos együttélése figyelhető meg. 1035 körül Esztergomban Anasztáz érseknél hat hétig vendégeskedett Arnolf regensburgi szerzetes, a Szent Emmeram-kolostor tagja és monostora védőszentjének tiszteletére antifonákat készített, Anasztáz érsek azokat szerzeteseivel és klerikusaival (*monachos et clericos suos*) megtanította.<sup>27</sup> Így Szent István alatt a magyar egyház központjában egy dómkolostor fogta össze az esztergomi papokat. A magyarországi latinságban Mór, a pannonhalmi apátból pécsi püspökké lett főpap Szent Zoerard-András és Benedek szerzetesekről 1070 körül készült legendájában említ először kanonokokat.<sup>28</sup>

A 11. század utolsó harmadában az elbeszélő források mellett már okleveles említése is van a püspöki székhelyek kanonokságának. Egy Guden nevű ember 1079 körül a veszprémi egyháznak tett adományáról úgy rendelkezik, hogy az ne a (veszprémi) Szent Mihály egyház püspökének, hanem kanonokjainak javát szolgálja. A Dömösön kelt oklevél a tanúk között név szerint is megemlíti a veszprémi káptalan prépostját és dékánját, valamint talán még két másik kanonokját, Gellért mestert és Mihály papot.<sup>29</sup> Az oklevél mutatja, hogy a kanonoki közösségen belül megjelentek a méltóságok, kialakulóban van egy belső hierarchia és a

---

Sandmann, M.: Theoderich von Verdun und die religiösen Gemeinschaften seiner Diözese. In: *Person und Gemeinschaft im Mittelalter. Karl Schmid zum fünfundsechzigsten Geburtstag.* Hrsg. Althoff, G. Sigmaringen, 1988. 318–322.

<sup>26</sup> DHA. I. 104.

<sup>27</sup> Gombos I. 308–309. old. (689.).

<sup>28</sup> "audita fama boni rectoris multi ex terris aliis canonici et monachi ad ipsum... confluebant..." SRH. II. 357.; A legenda szerzője, Mór bencés szerzetesből lett 1036-ban pécsi püspök és az 1070-es évek elejére datálható legendában valószínűleg saját püspöki székhelyének egykori viszonyait vette figyelembe. A legendában szereplő *canonici* szót Mályusz E. még tágabb jelentésében értelmezi és kánonok, egyházi törvények szerint élő világi papoknak tekinti őket, szembeállítva a szerzetesekkel és a magánegyházak papjaival, Mályusz 1971. 60–61.; felfogásával szemben – véleményem szerint helyesen – a legenda magyar fordításában Csóka G. a kanonokok szót szűkebb, a székesegyházak világi papságára vonatkozva használja, Szent András és Benedek legendája. In: *Árpád-kori legendák és Intelmek.* Szerk.: Érszegi G. Budapest, 1983. 13.

<sup>29</sup> DHA. I. 225–226.

káptalani különbirtok csírája,<sup>30</sup> tehát a veszprémi székesegyház kanonokjai elindultak a korporatív közösségé válás útján.

Az 1083-as szentté avatás körül keletkezett Nagyobb Szent István-legenda már világos különbséget tesz a kanonokok kolostorai és a szerzetesek monostorai között, és a káptalanok megszervezését a püspökségek alapításához kapcsolja, kiemelve, hogy a kanonokok a püspökök gondviselése alá tartoznak. A legenda a *vita communis-ra* utalva a *fratres* és a *canonici* megnevezéseket párhuzamosan használja. A kanonokság megnövekedett szerepét mutatja a székesfehérvári társaskáptalan és a római Szent István-zarándokház mellett létrehozott 12 tagú kanonoki közösség kiemelt szerepeltetése is a legendában.<sup>31</sup> Székesfehérvár jelentőségét a Hartvik-féle legenda tovább erősítette.<sup>32</sup>

Fontos, de problémás forrás a Nagyobb Gellért-legenda. A legenda ma ismert szövege végső formájában a 14. században alakult ki, így komoly nézetkülönbségek vannak a

---

<sup>30</sup> A régebbi német egyháztörténeti szakirodalom a püspök és a káptalan közötti vagyonmegosztást vallotta, például Werminghoff 145.; újabban az a felfogás nyert teret, hogy a koraközépkorban nem birtokmegosztás révén jött létre a püspöki birtoktesttől elkülönülten létező székeskáptalani különvagyon, hanem bizonyos meghatározott feladat elvégzéséhez kötött adományok (misealapítvány) révén. A későbbi káptalani vagyonnak pedig általában csak a kisebb részét képezték a püspökségi összvagyonból átkerült birtokok. A káptalani különvagyon így fokozatosan, hosszú folyamat eredményeként alakult ki. Speyerben például ez két évszázadot vett igénybe. 865-ben Német Lajos birtokot adott a speyeri egyháznak, amelyet a kanonok javára kellett fordítani, de ezeket a birtokokat nem különítették még el, hanem beletagolták a püspökségi vagyonba. A folyamat végét III. Henrik 1041-es és 1046-os adományai mutatják, amelyek már nem említik a püspököt és az új birtokok felett a prépost és a kanonok rendelkezési hatalmát ismerik el. A folyamat a német területeken a Rajna-balparti püspökségi központokban indult el a 9. században, Passauban is kivételesen korán, 903-ban jelentkezett, de a 10. században és a 11. század elején még szinte mindenütt a kanonoki vagyronról a püspökök gondoskodtak. II. Henrik császár káptalanoknak tett hatalmas adományai felgyorsították a folyamatot, és az investitúra harc kezdetére csaknem mindenhol saját (préposti) felügyelet alá került a székeskáptalani különvagyon. Schieffer 263. és 271–287. Angliában a Domesday Book a püspöki és a székesegyházi birtokokat egységesen tárgyalja a püspökök alatt, de az 1090-es évektől fogva egyre gyakrabban fordulnak elő az egyes kanonok önállóan kezelt prebendái. Barrow, J.: *Cathedrals, Provosts and Prebends: a Comparison of Twelfth-Century German and English Practice*. In: *Journal of Ecclesiastical History* 37 (1986) 555–557.

<sup>31</sup> SRH. II. 379., 382–383. és 385–386.

<sup>32</sup> SRH. II. 418. és 432.; A Hartvik-legenda a fehérvári egyház jogainak leírásánál a kanonokokat *fratres*-nek nevezi, feltűnő viszont, hogy Mercurius *custos* szerzetesnek mondja, ("Monachus quidam, nomine Mercurius, qui in ordine clericatus thesauri perpetue Virginis custos fuerat..." SRH. II. 438.) eszerint a fehérvári társaskáptalan egyik legfontosabb tisztségét szerzetes töltötte volna be.

forrásértékéről.<sup>33</sup> A kanonokokra vonatkozó fejezetek terminológiájuk alapján archaikusnak tűnnek, mivel ha azokat a 13–14. században fogalmazták volna, akkor bizonyosan becsúszik a szövegbe a capitulum székeskáptalan értelemben. A legenda egyébként egy alkalommal használja ezt a szót, de a bencés kolostor szerzeteseinek gyűlésére, amelyen maga Szent Gellért is felszólalt. A székeskáptalant monasterium-nak, principale monasterium-nak, domus-nak, opus-nak, vagy ecclesia-nak nevezi, de soha sem capitulum-nak. Szintén régies a prebenda szó alkalmazása, a legenda nem mint a káptalan vagyonából az egyes kanonokok részére elkülönített jövedelemrészről említi, hanem a prebendát korábbi jelentésében, mint a zsolozsmákon résztvevő kanonokok számára naponta kiutalt járandóság használja. A Nagyobb Gellért-legenda egy vita communis-ban élő kanonoki közösséget állít elénk, ez pedig a ma ismert szöveg keletkezése előtt közel két évszázada, a 12–13. század fordulója körül megszűnt Csanádon. A kanonokok különélése annyira általános volt, hogy ennek megváltoztatására a 14. század végén már nem is törekedtek. Véleményem szerint a Nagyobb Gellért-legenda kanonokokra vonatkozó fejezetei nagy részben bizonyosan a 12. századi állapotokról őriztek meg információkat, emellett esetleges emlékeket a csanádi káptalan kialakulásának idejéről.

A legenda szerint Gellért a püspökség alapítása idején bencésekkel vette körül magát és először a Keresztelő Szent János volt bazilita monostorban, majd a székesegyház mellett felépült Szent György-kolostorban élt együtt szerzeteseivel. A kanonokok megjelenése után egy ideig a szerzetesek és a kanonokok együtt éltek, majd rövid idő múlva különvált a két csoport. Létrejön Csanádon egyrészt a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt bencés monostor, élén saját apáttal, másrészt a Szent György-templom mellett a székeskáptalan, amelyben a kanonokok a püspöktől kaptak ellátást ("Isti sunt primi canonici in monasterio beati Georgii martyris ordinati, quos episcopus sub maxima diligentia nutriebat..."). A két közösség 1053-ban Szent Gellért testének csanádi újratemetésénél már rivalizált egymással.<sup>34</sup>

A ránk maradt források alapján úgy tűnik, hogy a bencések és a kanonokok közös dómkolostorai Magyarországon legfeljebb a 11. század közepéig állhattak fenn. A magyar egyházszervezet kiépülésével sok vonatkozásban párhuzamba állítható lengyel

---

<sup>33</sup> Például Csóka J. Lajos szerint a Nagyobb Gellért-legenda késői, 14. században készült és a kisebb legenda a történetileg hiteles, megbízható munka, amelyet 1100 körül állítottak össze. Csóka 1974. 140. Vele szemben ifj. Horváth J. azt vallja, hogy a mai Gellért-legendák közös őse a 12. század közepén jött létre, és ebből a nagyobb legenda merített többet, amely további 11–12. századi forrásokat is felhasznált és a mai formáját egy késői interpolátor adta meg. Horváth 1974. 147–148. és 162.

<sup>34</sup> SRH. II. 493–504.; az 1493-ig fennálló csanádi bencés apátság: Sörös 1912. 436–439.

egyházszerkezetre is csak a legkorábbi időre, a 11. század közepéig jellemzőek ezek az intézmények.<sup>35</sup> A dómkolostorból a tisztán kanonokok lakta monostorok létrejötte Magyarországon két módon történt. Az egyik, és ez lehetett az általánosabb, amikor a vegyes közösség – talán nem is mindig konfliktus nélkül – átalakult kanonoki káptalanná, a szerzetesek nem kaptak utánpótlás, vagy pedig elhagyták a püspökségi központot. Ez a fejlődés játszódhatott le például Pécsen, amelynek az alapítástól az 1070-es évekig bencés püspökei voltak. A szerzetesek kiszorultak a káptalanból és a közeli pécsváradi apátságba telepedhettek át. Egykori jelenlétüket a középkori városban valószínűleg a Szent Benedek patrocíniumú plébániatemplom őrizte meg.<sup>36</sup> Ez az átalakulás időben korán történhetett meg más magyar püspöki székhelyeken is, melynek eredményeképpen a bencéseknek ezután nem volt jelentős szerepe a püspöki székek betöltésében és a székeskáptalanokban. Mindezt az is alátámasztja, hogy nagyon kevés nyoma maradt a későbbi időkre a korai szerzetesi jelenlétnek püspöki városainkban. A székeskáptalanok második fejlődési formáját Csanád mutatja. Itt a dómkolostor nem átalakult, hanem kettévált, egymástól két teljesen független kanonoki és bencés monostorra, és ez a kettősség az egész középkor folyamán megmaradt. Így pont olyan helyzet alakult ki Csanádon a 11. század közepére, mint Passautól eltekintve, a dél-német, bajor püspökségi központokban, például a már említett Regensburgban.

A kanonokokra vonatkozó korai forráshelyeink többsége a 11. század második feléből, Szent László uralkodása idejéből származik. Ez azt jelentené, hogy mégis igaza lenne Györffy Györgynek, miszerint a székeskáptalanokat Szent László szervezte volna meg? Néhány megjegyzést szeretnék ehhez fűzni. A székeskáptalanok Szent László uralkodásának legelején már feltűnnek, így a Guden-féle oklevélben 1079 körül, vagy a Nagyobb Szent István-legendában 1083 körül. Az 1077-ben trónra lépő és hatalmának Salamonnal szembeni megszilárdításával is elfoglalt uralkodónak két év alatt kellett volna megvalósítania egy ilyen nagy horderejű intézkedést. Kérdésesnek tartom azt, hogy egy koraközépkori uralkodónak volt-e egyáltalán lehetősége arra, hogy nagyobb volumenű központi rendelkezéseit ilyen gyorsan végre tudja hajtani. A kanonokság történetéből említenék példát. 816-ban Jámbor Lajos hiába fordult külön-külön levélben birodalma minden egyes érsekéhez az aacheni

<sup>35</sup> Kłoczowski, J.: Les Chanoines en Pologne aux XIe-XIIe siècles. In: La vita comune del clero nei secoli XI e XII. Mendola, settembre 1959. (Publicazioni dell'Università Cattolica del S. Cuore. Serie Terza) 67.

<sup>36</sup> A Szent Benedek plébániatemplomra: Tímár Gy.: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai Helytörténetírás 1981. 53.

Institutio canonicorum bevezetése, elfogadtatása érdekében, ez a Rajnától keletre csak a 11. század elejére valósult meg maradéktalanul.<sup>37</sup>

Szent Lászlónak a cölibátus elterjesztése végett pedig nem székeskáptalanokat kellett alapítania, mivel a magyar kanonokság ebben az időben még bizonyosan *vita communis*-ban élt, amint azt a *frater* és a *kanonok* szó párhuzamos használata még a 12. század folyamán is mutat, és amit a kánoni horák liturgikus feladatai meg is követeltek.<sup>38</sup> Másrészt a nem reguláris kanonokok számára a középkor későbbi időszakában sem volt előírva a cölibátushoz kötött nagyobb egyházi rendek felvétele.<sup>39</sup> A reform kanonokság pedig nézetem szerint még nem szolgálhatott például, különösen nem az uralkodása első éveiben járó Szent László királynak és papi tanácsadóinak. A reguláris kanonoki mozgalom ugyan már a 11. század első felében jelentkezett. A mozgalom az Avignon melletti Szent Rufusz-monostorból indult ki az 1030-as évek végén,<sup>40</sup> de a 11. században sehol sem tudott komolyabb eredményeket felmutatni. A Pápaság az 1059-es lateráni zsinat 4. kánonjában elrendelte, hogy a székes- és társaskáptalanok tagjai *vita communis*-ban éljenek és a közös birtokot kivéve mondjanak le a magántulajdonukról.<sup>41</sup> A 11. század második felének pápái, élükön VII. Gergellyel, erőteljesen támogatták a kanonoki reformot, de ennek ellenére még a két korai itáliai reformközpontban, Lateránban és a luccai káptalanban is csak a 12. század első éveiben kerülnek túlsúlyra a reguláris kanonokok.<sup>42</sup> Dél-német területen Altmann passauai püspök (1056–1091) próbálta bevezetni a reformot, de szerény eredményei (négy reguláris káptalan, köztük Rottenbuch 1073-ban történt alapítása) halála után azonnal veszendőbe mentek.<sup>43</sup> A

<sup>37</sup> Marchal 33.; Schieffer 242–255.

<sup>38</sup> Az újabb kutatás a világi papság káptalanokba való összeköltözését, tehát a székeskáptalanok kialakulását liturgikus változásokhoz, a zsolozsma 6. századi elterjedéséhez kapcsolja, Schieffer 102.

<sup>39</sup> Csak az 1311-es viennei zsinat írta elő és 1317-ben az ún. Clementina is megerősítette, hogy az új kanonoknak egy éven belül subdiakonussá kelljen magát szentelnie, Schröer, A.: *Das Münsterer Domkapitel im ausgehenden Mittelalter*. In: *Monasterium. Festschrift zum siebenhundertjährigen Weihegedächtnis des Paulus-Domes zu Münster*, Hrsg. Schröer, A. Münster, 1964. 501.; A kanonokok a szerzetesekkel ellentétben nem élethossziglan voltak a közösséghez, annak előírásaihoz kötve, kiléphettek, illetve az alsóbb rendeket viselő klerikusok házasodhattak, Kottje 129–130.

<sup>40</sup> Schmidt 202.; Weinfurter 1975. 5–7.

<sup>41</sup> Schmidt 205–206.; Denzler 227.

<sup>42</sup> Schmidt 207–221.

<sup>43</sup> Denzler 235.; Weinfurter 1975. 33.; Rehberger, K.: *Altmann und die Chorherren*. In: *Der heilige Altmann Bischof von Passau*. Passau, 1965. 26–32.; Weinfurter, S.: *Neuere Forschung zu den Regularkanonikern in Deutschen Reich des 11. und 12. Jahrhunderts*. In: *Historische Zeitschrift* 224 (1977) 387–389.; Boshof, E.:

reguláris kanonoki reform virágkora nem Szent László uralkodására, hanem az 1100–1120-tól kb. az 1150-es évekig terjedő időszakra tehető.<sup>44</sup>

Nyugat-Európában szinte általános, hogy a székeskáptalan prépostja egyben székesegyházi főesperes is.<sup>45</sup> Amennyiben a székeskáptalanok és a főesperességek kialakulása egy időben történik, akkor bizonyosan nálunk is jelentkezik a két tisztség összekapcsolódása.<sup>46</sup> A székeskáptalanok vezetői közül nem véletlenül egyedül az 1091 körül, tehát a főesperességi intézmény kialakulásának idején létrejött zágrábi püspökség prépostja látott el archidiaconusi feladatokat is.<sup>47</sup>

Györffy Györggyel, ha a székeskáptalanok alapítását illetően nem is tudok egyetérteni, de mindenképpen igazat adhatunk neki abban, hogy Szent László és Kálmán királyok a 11–12. század fordulóján tudatosan támogatták a székeskáptalanokat, erősítették a kanonokok szerepét.<sup>48</sup> Szent László törvényei mellett a Kálmán-kori zsinati határozatok is megerősítették a szerzetesség és a világi papság elkülönülését,<sup>49</sup> a szerzetesek kolostorokhoz kötését,<sup>50</sup> ezzel pasztorációs tevékenységük befejezését.<sup>51</sup> Ugyanezen jogi eszközökkel erősítik meg a bencés apátságoknak az illetékes megyéspüspökök joghatósága alatt állását,<sup>52</sup> amellyel pedig a püspöki központok jelentősége megnövekszik, feladatai hangsúlyozottá válnak, amellyel párhuzamosan változik a székeskáptalanokban élő kanonokság szerepe is.

---

Bishop Altmann, St. Nikola und die Kanonikerreform. In: *Traditoin und Entwicklung. Gedenkschrift für J. Riederer.* Hrsg. Pollok, K.-H. Passau, 1981. 317–345.

<sup>44</sup> Classen, P.: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich. In: Classen, P.: *Ausgewählte Aufsätze.* Sigmaringen, 1983. 434–436.; Bosl, K.: *Das Jahrhundert der Augustinerchorherren.* In: *Historiographia medievalis. Festschrift für Franz-Josef Schmale.* Hrsg. Berg, D. und Goetz, H.-W. Darmstadt, 1988. 3.

<sup>45</sup> Werminghoff 148–149.; Dopsch 1004.; Kaluza-Baumruker, M.: *Das Schweriner Domkapitel.* Köln-Wien, 1987. 53–54.

<sup>46</sup> A főesperességek 11. század harmadik harmadában történt létrejöttének bemutatására legújabbán: Kristó: *Vármegyék* 214–218.

<sup>47</sup> *Statuta capituli Zagrabiensis III/1:* "Pertinet eciam ad eius officium, racione sue dignitatis, cura et iurisdiccio archidiaconalis, que describitur in tractatu de officio zagrabiensis archidiaconi..." In: *Monumenta historica episcopaus Zagrabiensis II.* Ed.: Tkalčić, J. Zagrabiae, 1874. 74.

<sup>48</sup> Györffy: *István király.* 552.

<sup>49</sup> A Syn. Strig. XXXVII. pontja elrendeli, hogy "regulam beati Benedicti omnes monachi sciat et intelligant", míg a LIX. pont "Ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant". Závodszyky 201. és 204.

<sup>50</sup> Szent László I/39.; Syn. Strig. XXXVIII., Závodszyky 165. és 202.

<sup>51</sup> Syn. Strig. XXXVI., Závodszyky 201.

<sup>52</sup> Szent László I/21., I/27. és I/35.; Syn. Strig. XXXVIII.; Závodszyky 161–163. és 202.



Végezetül azt a problémát szeretném érinteni, hogy a 11–12. század fordulóján milyen szabályzat lehetett előírva a magyar káptalanokban. Mit kell vajon értenünk a Kálmán-kori ún. esztergomi zsinat több pontjában említett kanonoki regulán?<sup>53</sup> A régebbi szakirodalom Békefi Remig nyomán a Chrodegang-féle regulát tartotta irányadónak a magyar káptalanokban.<sup>54</sup> Újabb munkák már nem foglalnak állást a szabályzat vonatkozásában, nem foglalkoznak ezzel a kérdéssel.

A Chrodegang-féle 752/3-ban született *Regula canonicorum* elterjedésének megítélése nagyon vitatott. Chrodegang metzi püspök eredetileg lokális jelentőséget szánt a szabályzatnak, saját püspöki székvárosában kívánta csak bevezetni. Később azonban szerzőjének tekintélye és Metznek a Karoling püspökségek közötti kitüntetett szerepe folytán a regula máshol is követésre talált, de általánosan soha sem lett elfogadott. Még a Rajna-menti német káptalanokban sem lehet kimutatni jelenlétét a 8–9. században.<sup>55</sup> Így magyarországi elterjedését ki kell zárunk. Ezt megerősíti a magyar székeskáptalanok tisztségviselőinek elnevezése is. A Chrodegang-regula szerint a székeskáptalan élén a primicerius, vagy archidiaconus áll.<sup>56</sup> Ezzel szemben a hazai káptalanok vezetőjét mindig praepositus-nak hívták.<sup>57</sup>

Más a helyzet a 816-os aacheni *Institutio canonicorum*-mal. Az utóbbi regula a 11. század elejére, úgy tűnik, általánosan elfogadott volt a német területeken. Jelenleg 73 középkori kéziratát ismerik nem számítva a könyvtárkatalogusokban vagy egyéb helyeken említett, mára már elveszett példányait. Megvolt a regula a 11. sz. elején Verdun-ben, ahonnan 24 kanonok

---

<sup>53</sup> Syn. Strig. XXVII. "Vita et victus canonicorum secundum regulam ipsorum ab episcopo disponantur."; Syn. Strig. XXVIII. "Si quis hospitem canonicè regule se sponte subdiderit, nichil ad filium eius pertineat, nisi forte et ipse idem voluerit"; Syn. Strig. LIX. "Ut canonici regulam canonicam sciant et intelligant."; Závodszyky 201. és 204.

<sup>54</sup> Békefi 1901. 25.; Winkler 4–5.; Balanyi 356–357.; Hermann 1973. 34. és 70.; újabban: Horváth 1974. 152.; Sill F., A vasvár-szombathelyi székeskáptalan történetének vázlata. In: A 200 éves szombathelyi egyházmegye emlékkönyve (1777–1977). Szombathely, 1977. 174.

<sup>55</sup> Schieffer 233–236.; Kottje 128–129.; LexMa. II. 1948–1950.

<sup>56</sup> Leudemann, N.: *Deutsche Bischofstädte im Mittelalter*. München, 1980. 143.

<sup>57</sup> Kivéve a nyitrai székeskáptalant, amelynek a középkorban nem volt prépostja. Vágner 1896. 71. Ez azonban a nyitrai püspökség, illetve a székeskáptalan létrejöttének körülményeiből következett. Nyitrán a püspökség megalapítása előtt egy társaskáptalan működött és vezetőjének, a prépostnak a javadalmából alakították ki a püspöki tisztség gazdasági alapját, így a viszonylag szegény káptalanban nem tudtak újabb préposti méltóságot és ahhoz kapcsolódó javadalmat kialakítani, ezért a káptalan vezetője a dékán lett. A nyitrai püspökség kialakulásával és korai jogállásával külön fejezetben foglalkozom.

érkezett Magyarországra, de a dél-német dómkönyvtárakban is kimutatható a szabályzat, így Salzburgban, Augsburgban, Freisingben és Regensburgban. A regula használatát mutatja, hogy legtöbb esetben olyan kódexekben található, amelyek a napi liturgiához szükséges szövegeket is tartalmazznak, tehát "kézikönyvek" voltak.<sup>58</sup> A regulának megfelel a székeskáptalanjaink vezetőinek préposti címe is.<sup>59</sup> A regula ugyan nem említi a dékán tisztségét, amelyet korán, a veszprémi káptalanban 1079-ben,<sup>60</sup> a nyitrai káptalanban pedig 1111-ben<sup>61</sup> említettek. A dékán tisztsége a bencés regulából származik és a 10. század közepén jelent meg a nyugat-európai székeskáptalanokban.<sup>62</sup> Az aacheni regula előírásainak nem mondanak ellent a magyar kanonokokról fennmaradt adataink. Az aacheni szabályozás szerint például a *vita communis* kötelező betartása ellenére a kanonokok megőrizhették magánvagyonukat. Az 1086-os bakonybéli összeírás említést tesz egy Márton nevű kanonokról, aki egy prédiúmat adta az apátságnak.<sup>63</sup> Talán ez a Márton azonos az 1079-ben említett Márton veszprémi préposttal.<sup>64</sup> Hasonlóan saját birtokkal rendelkezett a 12. század elején remeteségbe vonult András, egykori veszprémi prépost.<sup>65</sup> Mindezek alapján feltételezhető, hogy a 11–12. század fordulóján az aacheni regula, vagy annak egy változata terjedt el, vagy kívánta elterjeszteni a Kálmán-kori zsinat. A kanonoki magánvagyon létezése önmagában még nem mond ellent a *vita communis* meglétének, de, mint Nyugat-Európában is megfigyelhető, meggyorsította annak feladását. Éppen a magánvagyon engedélyezése miatt nem tudta elfogadni a 11. század közepétől jelentkező reguláris kanonoki reform az aacheni szabályzatot.<sup>66</sup> A kanonoki magánvagyon 1086-os megléte pedig további bizonyítékul szolgál ahhoz, hogy a reguláris kanonoki reform nem jelentkezhetett a Szent László és a Kálmán-kori magyar székeskáptalanokban.

---

<sup>58</sup> Schieffer 248–255.; Az *Institutio canonicorum Aquisgranensis*, az aacheni regula kiadása: MGH. Concilia II/1. Hannover, 1906. 312–421.

<sup>59</sup> Werminghoff 148–149.; Marchal 33.

<sup>60</sup> DHA. I. 226.

<sup>61</sup> DHA. I. 383.

<sup>62</sup> Oswald 18.; Schieffer 241.; A bencés regula 21. fejezete beszél a dékán feladatáról, *Népek nagy nevelője...* Szerk.: Szennay A., Budapest, 1981. 67.

<sup>63</sup> DHA. I. 252.

<sup>64</sup> DHA. I. 226.

<sup>65</sup> PRT. I. 595.

<sup>66</sup> Denzler 227.; Schmidt 201–202.

## I. Benedek esztergomi érsek

(1046 u.–1055 u.)

Érsekségének kezdete bizonytalan. Minden kétséget kizárólag csak 1055-ben igazolható, hogy Benedek esztergomi érsek volt. Az ebben az évben kiadott tihanyi alapítólevél őrizte meg nevét.<sup>1</sup> A bencés monostor alapításánál jelenlevő, és azt bizonyító főpapi és világi előkelő tanúk egyike volt Benedek érsek. Knauz Nándor óta<sup>2</sup> azonban többen azonosnak tartják Benedek érseket a Vata-féle pogánylázadás alatt említett Beneta püspökkel.<sup>3</sup> Györffy György szerint Benedek szlávos neve volt Beneta.<sup>4</sup> Véleményem szerint, joggal tételezhetjük fel, hogy az 1046-ban említett Beneta püspök azonos az 1055-ben szereplő Benedek érsekkel.

1046-ban már főpapként említett Benedek (Beneta) az 1010-es években születhetett. Egyike lehet, Boldog Mór pécsi püspökhöz hasonlóan, első magyar származású főpapjainknak. Valószínűleg fiatalon az egyik királyi alapítású bencés monostorban lett oblat, majd szerzetes. Bencés kapcsolatait mutatja, hogy a rend alapítójának, Szent Benedeknek a nevét viselte. Esztergomi érsekségének a kezdete több szempontból is bizonytalan. A kutatóknak azon csoportja, akik elfogadják a Beneta-Benedek azonosítást, azt hangoztatják, hogy röviddel 1046 szeptembere után valamelyik püspökségből került át I. András király kezdeményezésére a pogánylázadás során megüresedett esztergomi érsekség élére.<sup>5</sup> A 14. századi krónikakompozíció<sup>6</sup> és a nagyobbik Gellért-legenda<sup>7</sup> a Vata vezette pogánylázadás alkalmával Gellért vértanúságának leírásánál szereplő Benetát következetesen püspökként szerepelteti. Az 1055-ben kiadott tihanyi alapítólevél pedig Benedeket esztergomi érsekként említi. Jogosnak látszik a következtetés, hogy Benedek (Beneta) egyházi

---

<sup>1</sup> „Signum Benedicti archiepiscopi +” DHA. 152.

<sup>2</sup> MES. I. 46–48.

<sup>3</sup> Az azonosítást elfogadja Magyarország története 1242-ig 846. (a vonatkozó rész Györffy György munkája); Kristó – Mályusz *Commentarii* II/1. 315.; az azonosítást feltételesen elfogadja Szentpétery I.: *A kronológia kézikönyve*. Budapest, 1985. 101. (a vonatkozó rész Szögi László munkája); Udvardy 1991. 28.; Beneta és Benedek azonosítását elutasítja: Török J.: *Magyarország primása*. Pest, 1859. 22. ; Pauler I. 92–93.; Solymosi L., *Magyarország történeti kronológiája* I. Szerk. Benda K. Budapest, 1981. 87. és IV. 1148.; Szovák: *Esztergom érsekei*. In: KMTL. 203.

<sup>4</sup> *Magyarország története 1242-ig 846.* (a vonatkozó rész Györffy György munkája).

<sup>5</sup> MES. I. 47.; *Magyarország története 1242-ig 850.* (a vonatkozó rész Györffy György munkája).

<sup>6</sup> SRH. I. 339–342.

<sup>7</sup> SRH. II. 501–503.

hierarchiában betöltött szerepe 1046 és 1055 között megváltozott és püspökből lett Esztergom érseke. A feltételezett rangemelkedéssel szemben azonban komoly ellenérvek hozhatók fel. A 11. században még egyáltalán nem volt szokásban az, hogy egy püspök egy másik egyházmegye élére került volna át. Sőt a korabeli kánonjogi gyakorlat tiltotta ezt. Az a főpap, akit egy egyházmegye élére állítottak, szoros és szinte felbonthatatlan kötelékbe került püspökségével és híveivel. Kizárólag súlyos betegség vagy öregség miatt fogadták el az egyházmegye éléről való lemondást. Az egyik egyházmegye éléről egy másikba való átmenet, akár az rangemelkedéssel is jár, a 11. században egyáltalán nem volt bevett szokás a latin kereszténységben. Az áthelyezések, püspökök érseki székekbe való előrelépése a 12. században is csak ritkán fordult elő. Ez a gyakorlat a 13. század folyamán jelentkezik rendszeresebben. A 14. században, különösen pedig a 15. században már általános szokás, hogy a püspökök hosszabb-rövidebb idő után korábbi püspökségüket feladva gazdagabb és nagyobb politikai súlyú egyházmegye élére kerültek és bizonyos esetekben az előmenetel betetőzéseként az esztergomi érsekség vezetőivé lettek. A 13. század második felétől a püspököknek pápai engedéllyel volt csak szabad egyházmegyéjüktől megválni és másik püspökséget betölteni. A püspök és egyházmegyéjének szoros összetartozását a főpapi jelvények közül a gyűrű szimbolizálta. A korabeli külföldi és hazai gyakorlat nem támogatja azt az elképzelést, hogy Benedeket (Benetát) 1046 őszen az egyik püspökségből az esztergomi érsekség élére állította volna I. András király. A pogánylázadás pusztítása után azonban rendkívüli helyzet volt Magyarországon. Általános lehetett a paphiány és a szükségből a korszak egyházi jogi gyakorlatával ellentétesen is betölthettek egy-egy megüresedett egyházmegyéjét.

Magyarázatra szorul ez esetben, hogy 1046-os eseményeknél mért csak püspökként, 1055-ben pedig már érsekként említik Benedeket (Benetát). Nézetem szerint a 11. században a püspök (*episcopus*) és érsek (*archiepiscopus*) titulusokat nem használták következetesen. Például ugyanaz a forrás, a 14. századi krónikakompozíció, amely a pogánylázadást leírja, néhány évvel későbbi eseményeknél Dezső kalocsai érseket a 97. fejezetben *episcopus*-nak<sup>8</sup>, a 130. fejezetben pedig *archiepiscopus*-nak nevezi.<sup>9</sup> A 11. század végéig az érsekeknek, úgy tűnik, nincs meg az a kiemelkedő helye a magyar egyházi hierarchiában, mint az a 12. század elejétől megfigyelhető. Természetesen az esztergomi érsek állt a magyar egyházszervezet élén, de mint az első az egyenlők között játszott szerepet a magyar egyház kormányzatában. Az érseki hatalom erőteljesen nem emelkedett a püspökök fölé. A 11. századi törvényekben nem

---

<sup>8</sup> SRH. I. 362.

<sup>9</sup> SRH. I. 402.

mutatható ki az érsek meghatározó szerepe. A 11. századi királyi koronázásokról fennmaradt krónikás beszámolók is a püspökök, érsek főpapok közös szertartásának tartják az új király felkenését és koronázást.<sup>10</sup> Nem emelik ki az érsek személyét, aki ténylegesen chrismával királlyá kente és megkoronázta a leendő uralkodót. A krónikakompozíció híradásaiból is az figyelhető meg, hogy a magyar egyház életében a 11. században egy-egy domináns, politikailag befolyásos főpapnak volt meghatározó szerepe. Szent István halála utáni időkben például Szent Gellért csanádi püspöknek, majd az 1060-as évek közepétől Dezső kalocsai érseknek.<sup>11</sup> A gregoriánus reformok szellemének magyarországi jelentkezése előtt az egyházat érintő legfontosabb határozatok meghozatalában a királynak volt döntő szerepe.

Benedek (Beneta) Szent István uralkodásának utolsó éveiben vagy talán Orseolo Péter uralkodása alatt (1038–1041 és 1044–1046) került az esztergomi érseki székebe. Kormányzata idején nehéz időszakot élt át a fiatal magyar kereszténység. Péter erőszakos, türelmetlen és elsősorban az idegeneket előtérbe helyező uralkodása ellen fellázadt előkelők Aba Sámuel segítségével trónra, aki viszont nyíltan támogatta a pogányság erőit. 1044-ben német segítséggel Péter visszaszerezte a trónt, de ennek súlyos ára volt, mivel hűbéri esküt kellett tennie III. Henrik császárnak. Péter 1044-ben ugyanúgy uralkodott, mint korábban és 1046-ban, egyebek mellett erőszakos krisztianizáló törekvései miatt is, széles társadalmi rétegeket megmozgató pogánylázadás bontakozott ki Vata békési vezér irányításával. Párhuzamosan ezzel Péter kormányzata ellen az előkelők egy csoportja is szervezkedésbe kezdett Gellért csanádi püspök vezetésével és célul tűzték ki, hogy a kapcsolatot keresnek Vazul Kijevbe menekült fiaival és felajánlják nekik a trónt. A mozgalomhoz a krónika tanúsága szerint Benedek (Beneta) érsek is csatlakozott szembefordulva az őt talán érseki méltóságba emelő Péter királlyal.

Az országot lángba borító pogánylázadás idején, 1046 nyarának végén érkezett az országba András és Levente. Az őket támogató előkelők egy csoportja Székesfehérvárra menekült a pogányok pusztítása elől, és a hercegek Pestre érkezésének hírére 1046 szeptemberének végén András herceg elé indultak. A követséget az idős és tekintélyenél fogva is egyik legbefolyásosabb magyar főpap, Szent Gellért csanádi püspök vezette. Mellette volt Benedek (Beneta) érsek további Beszteréd és Bödi (Buldi, Bő) püspökök és Szolnok ispán. Gellért vezető és rangidős szerepét mutatja, hogy Pest közelében a diósi Szent Szabina egyházban ő tartotta a szentmisét. A Pesti-rév előtt a pogányok megtámadták a hercegek elé

<sup>10</sup> I. András koronázásáról SRH. I. 343.; I. Béla koronázásáról SRH. I. 358.

<sup>11</sup> Koszta: Adalék az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához 33–36.

igyekvő küldöttséget és Gellért és Bödi püspököket azonnal, Szolnok ispánt pedig menekülés közben ölték meg. Beszteréd és Benedek (Beneta) csónakon átkelt a túlpartra, de mielőtt a hercegekhez értek volna a lázadók elfogták őket. Beszterédet halálosan megsebesítették, Benedek (Benetát) az időközben megérkező András herceg szabadította ki.<sup>12</sup> Az érsek életét a herceg mentette meg, és András a magyar egyház vezetői közül először Benedekkel került kapcsolatba. Másnap vélhetőleg közösen szervezték meg a mártírhalált halt főpapok temetését. Gellért püspököt a Boldogságos Szűz kelenföldi egyházában temették el. A tragikus események közepette történt találkozás bizonyosan élethossziglan megalapozta I. András király és Benedek érsek kapcsolatát.

1046 végén – mások szerint 1047 tavaszán – Benedek érsek Székesfehérvárott királlyá koronázta megmentőjét, I. Andrást. A pogányok pusztításának mértékét jól mutatja, hogy csak három főpap élte túl a lázadást<sup>13</sup> és a magyar egyházmegyék kétharmada betöltetlen volt. Benedek mellett, mint túlélő, a koronázáson jelen volt bencés rendtársa, a pannonhalmi apátból pécsi püspökké lett Mór. Az ünnepélyes eseményen részt vevő harmadik püspököt név szerint nem ismerjük.

Benedek érsek I. András királlyal azonnal nekilátott a kereszténység újjászervezéséhez. A nagy emberveszteségek súlyosan érintették a magyar papságot. I. Andrásnak uralkodása első évtizedében feszült volt a kapcsolata III. Henrik császárral, így német területekről nem várhattak segítséget a paphiány enyhítésére. A német uralkodó hatalmi befolyásán kívül eső francia területekhez kellett elsősorban fordulni. A kapcsolatfelvételt megkönnyítette, hogy az évezred harmadik évtizedétől kezdve a Magyarországon keresztülhaladó jeruzsálemi zarándokúton gyakran megfordultak francia zarándokok.<sup>14</sup> Az őket vezető főpapokat pedig vendégül látta és támogatta Szent István király és a magyar főpapok. Benedek érsek is személyes kapcsolatot alakíthatott ezekkel a zarándokokkal és a szorongatott helyzetben a segítségüket kérte. A magyar egyház újjászervezésében a korábbi, elsősorban német származású klerikusokat és szerzeteseket felváltották a franciák, különösen a Lotaringiából érkezők. A személyes kapcsolatokkal magyarázhatjuk, hogy 1047-ben, amikor belháború következtében feldúlták Verdun városát és a székesegyházat is felgyújtották, 24 ottani kanonok Magyarországra költözött.<sup>15</sup> A beköltöző kanonokok közül Benedek érsek szentelte Kalocsa érsekévé Györgyöt, és az újonnan alapított bihari egyházmegye élére a liègei

<sup>12</sup> SRH. I. 339–342.

<sup>13</sup> 1047-nél SRH. I. 343–344.; 1046-nál Altaichi Évkönyvek MGH. SS. XX. 803.

<sup>14</sup> Györffy: István király 293–303.

<sup>15</sup> Gombos II. 3355.

származású Leodvint.<sup>16</sup> A pogánylázadás alatt megüresedett egyházmegyék élére I. András király és Benedek érsek döntően francia-vallon származású papokat állított. A magyar főpapság köreiben történt generációváltás egyben a 11. századi egyházi életben komoly változásokat okozott. A magyar egyház liturgiájában és a korabeli írásbeliségben előtérbe kerültek a francia, különösen a lotaringiai elemek.<sup>17</sup>

Az érsek és a király együttműködéseként röviddel 1047 után a pogánylázadás kiindulási területén, Békésben és a bihari területeken, Biharvár központtal, új püspökséget hoztak létre. Az új egyházmegyének lett a feladata, hogy vidéken a térítést meggyorsítsa és elmélyítse a keresztény hitet. Az új egyházpolitika szakított Péter elképzeléseivel és visszatért Szent István politikájához. Sajnos a váltsához kapcsolódó határozatok és törvények nem maradtak ránk. Valószínűleg Benedek érsek kezdeményezésére, de bizonyosan jóváhagyásával rendelte el I. András, hogy Magyarországon Szent Péter ünnepét háromnapos vigíliával tartsák meg.<sup>18</sup> Ezzel a magyar egyházi naptár egyik legfontosabb ünnepe lett Szent Péter napja. A döntés gesztus volt a pápaság irányában. Az 1050–1052-es években a király IX. Leó pápa közvetítését kérte III. Henrik császárral való békekötés érdekében.

I. András király Kijevben keresztelkedett meg, és orosz származású feleségével a bizánci kereszténység híve volt. Nem jelentett azonban ez elhatárolódást a latin egyháztól. Sőt a krónika dicsérően kiemeli, hogy Andrást fehérnek és katolikusnak hívták.<sup>19</sup> Ez utóbbi jelző bizonyítja, hogy Benedek érsekkel együtt egyaránt támogatták a latin és a görög rítusú egyházi intézmények létrejöttét. Vélhetőleg Benedek érsek is jóváhagyta, hogy székvárosától nem messze, Visegrádon András és felesége Szent András tiszteletére Kijevből érkezett bazilita szerzeteseknek monostort alapítson. Ezzel egy időben, Tihanyban is még a bencés monostor alapítása előtt, bazilita barlangmonostort (lavra) hoztak létre Szent Miklós tiszteletére. Az érsek engedélyére volt szükség ahhoz, hogy 1053 körül főegyházmegyéjébe letelepedjenek a szláv liturgiájuk miatt a csehországi Sázava monostorából elűzött bencés szerzetesek.<sup>20</sup> Őket talán a Zebegény mellett a Szent Mihály hegyen levő barlangmonostorban

---

<sup>16</sup> Gombos II. 969–970.

<sup>17</sup> Török J.: A középkori magyarországi liturgia története. In: Kódexek a középkori Magyarországon. Szerk. Vízkelety A. Budapest, 1985. 52., Török J.: A katolikus egyház és liturgia Magyarországon. Budapest, 2000. 25.

<sup>18</sup> Závodszky 164.

<sup>19</sup> SRH. II. 344.

<sup>20</sup> Kadlec, J.: Das Kloster des hl. Prokop an der Sasau. In: Tausend Jahre Benediktiner in den Klöstern Břevnov, Braunau und Rohr. Hg. Hofmann, J. St. Ottilien, 1993. 297–301.

telepítették le.<sup>21</sup> Ugyan ebben az esztendőben, hét évvel Szent Gellért mártírhalála után, amely elevenen élhetett Benedek püspök emlékezetében, fényes szertartás közepette Szent Gellért sírját a kelenföldi egyházból Csanádra helyezték át.<sup>22</sup> A személyes érintettségből kifolyólag az érsek maga is jelen lehetett az ünnepélyes szertartáson.

Benedek érsek és I. András király együttműködésének további bizonyítéka az, hogy Szent István bencés alapításai után újra jelentős monostort hoztak létre. 1055-ben a Tihanyban alapított bencés monostor védőszentje Szent Ányos, francia területeken tisztelt szent lett. Az apátság alapítólevelének néhány diplomatikai jellegzetessége is megerősíti, hogy az új alapítás francia kapcsolatokkal rendelkezett. A tihanyi apátság alapítólevele az első, eredetiben ránk marad magyarországi oklevél, amely egyben a magyar nyelv legrégebbi írott emléke is.<sup>23</sup> Az oklevél felsorolja az alapítás ünnepélyes eseményénél jelenlevő egyházi és világi előkelőket. A felsorolás élén Benedek esztergomi érsek áll, aki a neve elé egy kereszt rajzolásával személyesen kézjegyével látta el az oklevelet.<sup>24</sup> Az új monostor a néhány évvel korábban létrejött bazilita barlangmonostor közelében épült fel, amely szimbolikusan is kifejezi I. András király, Benedek érsek és a korabeli magyar kereszténység kettős – latin és bizánci – kötődését.

A királyi hatalom megerősítése, a német támadások megállítása és a pogányság erőinek letörése érdekében I. András 1048 táján hazahívta Lengyelországból testvérét, Béla herceget és megosztozott vele az ország kormányzásán. Béla az ország harmadát kapta meg hercegségként, amelynek egyik törzsterülete a Felvidék nyugati és középső vidékein terült el, és központja a nyitrai vár lett.<sup>25</sup> A hercegség területe szorosan kötődött az esztergomi főegyházmegyéhez. Benedek érseknek így a király mellett Béla herceggel is szoros kapcsolatokat kellett tartania. Az érseki főegyházmegye egyházszervezetékének reorganizálása és továbbépítése, a tizedkivetés és begyűjtés a herceg segítségét igényelte.

Benedek érsek idején székvárosa, Esztergom jelentősen fejlődhetett. A francia területekről érkező egyháziakkal egy időben megjelentek a vallon telepések is az országban. Vélhetőleg ezek egy része Esztergomban telepedett le, és ekkor vetették meg az alapját a későbbi latin vagy olasz városrésznek. Esztergom jelentőségét mutatja, hogy 1050 körül Regensburg és Kijev között kereskedő zsidó kereskedők telepet hoztak létre és zsinagógát

<sup>21</sup> H. Tóth I.: Sázava – Visegrád – Kijev 1–16.

<sup>22</sup> SRH. II. 503.

<sup>23</sup> Bárcei G.: A tihanyi apátság alapítólevele, mint nyelvi emlék. Budapest, 1951.

<sup>24</sup> Chartae antiquissimae Hungariae. Ed. Györffy Gy. Budapest, 1994. 2. facsimile lap.

<sup>25</sup> Kristó: Hercegség 58–61.



építettek<sup>26</sup>. A vallon telepesek és a zsidó kereskedők esztergomi megtelepedésének ösztönzője valószínűleg nem az érsek, hanem az Esztergomot szintén székvárosának tekintő I. András király volt.

Benedek érsek röviddel 1055 után hunyhatott el. Történelmi jelentőségét főpapságának az adta, hogy tevékenyen részt vett a Vata vezette pogánylázadás után a magyar kereszténység újjászervezésében.

---

<sup>26</sup> Kohn S.: A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884. 405–408.

## Nehemiás esztergomi érsek

(1075 e.–1077/79)

Nehemiás esztergomi érsek származását nem ismerjük, de vélhetőleg előkelő magyar család szülöttként lépett egyházi pályára. Születési idejét az 1030-as vagy az 1040-es évekre tehetjük. Neve, Nehemiás ószövetségi eredetű. A 11. századi Magyarországon feltűnően gyakran találkozunk ószövetségi indíttatású névadással. Az esztergomi érsek mellett Aba Sámuel udvarispán, majd király, Salamon király, Dávid herceg, Áron püspök<sup>1</sup> és Sámson királyi káplán<sup>2</sup> viselt ilyen eredetű nevet. Nehemiásnak hívták a babiloni fogság után a perzsa fennhatóság alatt álló Júdea helytartóját, Jeruzsálem újjáépítőjét és benépesítőjét. Nehemiás újjászervezte a városban az istentiszteletet, rendtartást adott a papoknak, és a zsidókat a papi tized fizetésére kötelezte, és kitiltotta szombat, szent napon a kereskedőket Jeruzsálemből.

Nehemiás érsek egyházi előmenetelét nem ismerjük, azt sem tudjuk, hogy szerzetesként vagy világi papként került a magyar egyház élére. VII. Gergely pápa 1077-ben hozzá írt levelének megszólításai sem adnak erre egyértelmű utalást. A levélben egy helyen a pápa testvérének nevezi az érseket („*scribentes... fraternitati tue*”), de ezt nem tekinthetjük kétséget kizáró bizonyoságnak arra, hogy Nehemiás bencés szerzetesként lett érsek. Nem tudjuk, hogy az érsek eredeti keresztneve Nehemiás volt-e, vagy pedig felvett, esetleg szerzetesi névként tudatosan választott és bizonyos fokig életcél is megfogalmazó névhasználatról lehet-e szó. Nehemiás tevékenysége arra az időre esik, amikor a Aba Sámuel uralma és a Vata-féle pogányházadás majd a trónharcok után újjá kellett szervezni a magyar kereszténységet, meg kellett erősíteni az egyházat, újból rendezni kellett a tizedfizetést és a keresztények szent napját, a vasárnapot el kellett különíteni a zajos vásároktól. Mindezek hasonlítanak azokhoz a feladatokhoz, amelyek az ószövetségi Nehemiásnak Júdea helytartójaként meg kellett oldania.

Nehemiás érsekségi működésének időhatárait pontosan nem ismerjük. Az 1075-ben kiadott garamszentbenedeki alapítólevél már érseknek nevezi, és VII. Gergely pápa 1077. június 9-én kelt levele még őt említi esztergomi főpapként. A korábbi szakirodalom és érseki archontológiák Nehemiás elődjének a százdi bencés monostor 1067-ben kiadott

---

<sup>1</sup> 1075-ben Nehemiás érsek mellett említik. DHA. I. 218.

<sup>2</sup> Sámson (Sampson) két másik királyi káplánnal az pécsi püspökség számára 1093-ra datált hamis, de talán valamilyen eredeti forrásra is visszamenő oklevél említi. DHA. I. 290.

alapítólevelében és a 14. századi krónikakompozícióban az 1070-es években szerepeltetett Dezső (Derzs) érseket tekintették, és az érseki székből a váltást 1075-re datálták.<sup>3</sup> Jó egy évszázada kutatások alapján véleményem szerint bizonyos, hogy Dezső (Derzs) érsek nem az esztergomi, hanem a kalocsai érsekség vezetője volt.<sup>4</sup> Így Dezsőt törölni kell az esztergomi érsekek sorából és Nehemiás érsekségének kezdetét sem lehet határozottan 1075-re datálni, amikor először említik a tisztségben. Nehemiás érseki működésének kezdeteként helyesebb az előbbi dátumot *ante quem*-ként tekinteni.

Nehemiás az esztergomi érsekséget az 1070-es évek második feléig tölthette be. 1077 nyarán VII. Gergely pápa még levélben kéri segítségét, de 1079-ben a pápának Szent Lászlóhoz küldött levele<sup>5</sup> nem utal Nehemiás érsekre, pedig a két pápai levél bizonyos fókig összetartozik. Az első levélben a pápa felkéri Nehemiást, hogy járjon közbe a királynál egy a pápához küldendő követség érdekében. Az 1079-es levelében pedig a pápa már utal a király hozzá küldött követeire, akikben azonban VII. Gergely nem bízott meg, és újabb követség küldését indítványozta. Nehemiás 1077 nyarat követő esztendő egyikében hunyt el, és talán már 1079-ben más főpap állt az esztergomi érsekség élén.

Nehemiás érsekként három uralkodó kortársa volt. Főpapságának első éveiben Salamon ült a trónon, aki megosztotta a hatalmon unokatestvéreivel, I. Béla király fiaival, Gézával és Szent Lászlóval és rájuk a nyitrai és a bihari hercegség irányítását bízta. 1071-ben ellenségeskedések kezdődtek Salamon és a hercegek között. A véres trónviszályban 1074 tavaszán Géza és László hercegek kerekedett felül, amelyet Géza királlyá koronázása követett. I. Géza halála után 1077-ben Szent László került a trónra, és uralkodásának első éveiben még Nehemiással közösen kormányozták a magyar egyházat.

Nehemiás érsek és a püspöki kar Salamon és a hercegek viszályában békéltető szerepet vállalt. Az érsek kezdeményező szerepét sejthetjük abban, hogy 1073-ban Salamon király és Géza herceg Esztergomban találkozott, majd a közeli szigeten folytattak tárgyalásokat és

<sup>3</sup> Dezsőt esztergomi érsekként szerepelteti: Török J.: Magyarország primása. Pest, 1859. 23.; Horváth M.: A kereszténység első évszázada Magyarországon. Budapest, 1878. 397.; MES. I. 49–51.; Érszegi G. és Solymosi L.: Magyarország történeti kronológiája I. Szerk. Benda K. Budapest 1981. 89.; Szentpétery I. – Szögi L.: A kronológia kézikönyve. Budapest, 1985. 101.; Szovák K.: Esztergom érsekei. In: KMTL. 203.

<sup>4</sup> Dezsőt kalocsai érseknek tartja: Pauler I. 113. és 134–135.; Hóman 1910. 103.; SRH. I. 362.; Magyarország története 1242-ig 871., 888 és 917., de vélhetőleg elírásként a 876. oldalon egy alkalommal esztergomi érsekként szerepel. (a vonatkozó rész Györffy György munkája); DHA. I. 184–185., 218., 289–290.; Mályusz – Kristó: Commentarii 349–350.; Udvardy 1991. 33–39.

<sup>5</sup> DHA. I. 223–224.

kötötték fegyverszünetet.<sup>6</sup> Az érseknek figyelemmel kellett lennie Géza herceg hatalmi igényeire, mivel az esztergomi főegyházmegye nagy része a nyitrai dukátus területére esett, ahol a tényleges hatalmat a hercegek gyakorolták. Így bizonyosan szoros volt a kapcsolat Nehemiás és Géza valamint Szent László herceg között. A mogoródi csata után 1074 tavaszán az érsek támogatta Gézát a trón megszerzésében. Vélhetőleg az érsek Rómában is közbenjárt Géza hatalmának pápai elismerése érdekében. VII. Gergely 1075 márciusában Géza herceghez intézett levelében<sup>7</sup> utal arra, hogy sok jót hallott Gézáról és tetteiről. A pápa informátora bizonyosan valamely magyarországi főpap lehetett, és az 1077-es levél tanúsága szerint Nehemiás állt kapcsolatban VII. Gergellyel. Az egyház feje egy hónappal később, 1075 áprilisában írt újabb levelében<sup>8</sup> már elismeri Géza hatalmát. 1075 tavaszán meg is történt a koronázás. Nehemiás érsek valószínűleg a bizánci császártól kapott új koronával koronázta királlyá Gézát.

Az érsek és az új uralkodó szoros kapcsolatát mutatja, hogy Nehemiás személyesen részt vett azon az ünnepélyes eseményen, amikor Géza király hosszú előkészületek után megalapította a garamszentbenedeki bencés apátságot.<sup>9</sup> Mint területileg illetékes főpap, ő engedélyezte az alapítást és szentelte fel az új királyi bencés apátságot.

Bizonyosan támogatta és talán kezdeményezője is volt az érsek I. Géza király azon rendelkezésének, amelyben megtiltották a vasárnapi vásártartást.<sup>10</sup> A határozat részben a zsidó kereskedők ellen irányult, mert szombat – a zsidó ünnepnap – lett a vásártartás napja. Másrészt a vasárnapi templomba járás előírásának betartatása érdekében is született a rendelkezés, mivel a vásárokat felkeresők gyakran megfélemedtek a misén való részvételtől. A szentnapon való munkavégzés eltiltása pedig Nehemiás érsek ószövetségi névrokonának határozatai között is szerepelt.<sup>11</sup> Vélhetőleg főpapsága idején indult meg az esztergomi főegyházmegyében a főesperességi szervezet kialakulása.

Esztergomi főpapként Nehemiás természetesen befolyással lehetett az 1070-es évek törvényhozására. A részben már I. Géza alatt, részben pedig Szent László uralkodásának első éveiben meghozott határozatokat összegyűjtő és Szent László III. törvénykönyveként számon

---

<sup>6</sup> SRH. I. 378.

<sup>7</sup> DHA. I. 200–201.

<sup>8</sup> DHA. I. 202–203.

<sup>9</sup> DHA. I. 213–218.

<sup>10</sup> A szakirodalomban van olyan vélemény, amely szerint ezt a határozatot korábban, I. Béla uralkodása alatt hozták meg, amint azt a 14. századi krónikakompozíció említi. SRH. I. 358.

<sup>11</sup> Nehemiás könyve 10. 31.;13. 15–20.

tartott, valamint 1077 körül Pannonhalmán kiadott Szent László II. törvénykönyveként ismert, döntően a lopást szankcionáló büntetőtörvényeknek egyházra vonatkozó, az *asylum* jogot szabályzó rendelkezéseinek<sup>12</sup> meghozatala az érsek egyetértésével történhetett.

Nehemiásnak bizonyosan hatása volt Szent László nagy ívű egyházpolitikájára, legalábbis annak kialakítására. VII. Gergely pápa 1077-es levele utal arra, hogy az érsek fontos politikai tényezőnek számított és befolyással van Szent László politikájára. Nehemiás ösztönözhetette az uralkodót, hogy a Szent István halálát követő trónharcok lezárulta után, erősítse meg az egyház tekintélyét, fejezze be István egyházszervező tevékenységét. Az érsek előkészítő szerepet játszott Szent István király és fia, Imre herceg, Szent Gellért vértanú püspök, valamint két nyitravidéki remete, Szent Zoerard-András és Benedek 1083-as szentté avatásában.

Nehemiás érsek kapcsolatban állt VII. Gergely pápával,<sup>13</sup> és pontos ismeretei voltak a 11. század végi egyházi megújulási mozgalomról, a gregoriánus reformról és az invesztitúra harcról, a pápa és IV. Henrik császár ellentétéről. Az érsek 1076 végén egy klerikusát küldte követségbe VII. Gergelyhez. A pápa az érsek követét közel fél éven át magánál tartotta, hogy tájékoztassa a magyar főpapot az 1077-es esztendő első felében történt fontos eseményekről. Az érsek klerikusa így jelen lehetett 1077 januárjának végén Canossa váránál, amikor IV. Henrik császár meghódolt a pápának, információkat gyűjthetett Sváb Rudolf német ellenkirály megválasztásáról és más fontos eseményekről. A követjárás az első emléke az esztergomi érsekek és a pápák kapcsolattartásának, és bizonyítja, hogy Nehemiás érsek széles látókörű, a nemzetközi kapcsolatokban is jártas főpap volt, aki ismerte és támogatója volt a 11. század végi egyházi reformtörekvéseknek. Az érsek közvetített a pápa és a magyar uralkodó között, és nyilván ösztönözhetette Szent Lászlót, hogy az egész Európát megosztó küzdelemben pápapárti politikát folytasson.

---

<sup>12</sup> László III/4 –5.; László II/2., II/12–13. Závodszy 174–175., 167. és 169–170.

<sup>13</sup> DHA. I. 220–221.

## Acha esztergomi érsek

(1087–1090 körül)

Acha esztergomi érsek származását nem ismerjük, de neve alapján egy előkelő magyar család klerikussá lett tagjának tarthatjuk.<sup>1</sup> Neve azt is sejteti, hogy világi papból és nem bencés szerzetesből lett esztergomi érsek.<sup>2</sup> A 11–12. század fordulóján működő érsekek egyházi pályafutását tekintve talán már Acha is Szent László király udvari papjait összefogó királyi kápolnából kerülhetett a magyar egyház élére. Érsekségének kezdetét nem ismerjük. Főpapi tevékenységéről is csupán egyetlen biztos adat áll rendelkezésünkre. Felicián esztergomi érsek 1134-ben (Nagy)Váradon tartott zsinaton kiadott ítéletlevelében beszámol a zágrábi püspökség hajdani alapításáról, és említi az ünnepélyes ceremónián részt vevő Acha érseket.<sup>3</sup>

Nem lehet kizárni, hogy az 1083-as szentté avatások idején már Acha kormányozta Esztergomot és így részt vett Szent István király, Szent Imre herceg, Gellért püspök és Zoerard-András és Bendek remeték ereklyéinek oltárra emelésénél. Acha Szent László király egyházpolitikájának alakítója és támogatója volt. Inchoffer Melchior 17. századi római kutatásai szerint Acha érsek Szent László követeként 1088-ban Rómában II. Orbán pápánál járt.<sup>4</sup> A követség összefüggésben lehetett Szent László politikai terveivel, a Dráva-Száva köz középső és nyugati részén az egyházszervezet kialakításával, valamint a pápai hűbér alatt álló Horvátország elfoglalásával. Acha követségének célja volt, hogy kipuhatolja a Pápaság álláspontját a tervezett horvát hódításról valamint a zágrábi püspökség alapításának bejelentése és esetleg engedélyeztetése.<sup>5</sup> Szokatlan azonban, hogy a király az esztergomi érseket küldi követségbe, mivel a korabeli gyakorlat szerint a diplomáciai levélváltást futárok vagy egyszerű követek bonyolították le. Az esztergomi érsek személyes római utazása

---

<sup>1</sup> Az Acha névvel több alkalommal találkozunk a 11–12. században. Az 1086-os hamis, de részben eredeti alapján készített bakonybéli összeíró oklevél Acha lovászt említ (DHA. I. 253.). A somogyvári bencés apátság alapításánál is jelen volt egy Acha nevű comes, akit talán somogyi ispánnak tarthatunk (DHA. I. 268.). A 12. század elején Acha veszprémi nemes jobbágyot említenek, aki adományt tett a pannonhalmi apátságnak (DHA. I. 423.).

<sup>2</sup> Acha nem keresztény nevet viselt, de szerzetesként viszont felvett névként már bizonyosan a kereszténynevet választott volna magának.

<sup>3</sup> MES. I. 85.

<sup>4</sup> Schmitth, N.: *Archiepiscopi Strigonienses. Tyrnavyae*, 1758. 40–41. A követjárás tényét Hóman Bálint elfogadja. Hóman 1910. 104–106.

<sup>5</sup> Hóman 1910. 113.

kifejezheti a kiküldetés fontosságát, de egyben kétségessé teszi a ma már forráshellyel nem alátámasztható 17. századi említés hitelét. Mindenesetre az állítólagos követjárás, és Acha személyes jelenléte a zágrábi püspökség alapításánál a két esemény összefüggéseit erősíti.

A zágrábi püspökség alapításának pontos dátuma ismeretlen. Az egyházmegye első említése Felicián esztergomi érsek 1134-es ítélevelé. Az oklevél beszámol az alapításról és az ünnepélyes alkalmon részt vevő személyekről, de az esemény pontos idejét nem adja meg. A zágrábi püspökség alapítását és az abban részt vevő Acha érsek főpapságát eltérő időpontra helyezi a kutatás. Sokan Szent László 1091-es horvát hadjárata eredményének tekintik az új püspökség létrehozását és így 1092–1094 tájára teszik az egyházmegye alapítását. Hóman Bálint kutatásai<sup>6</sup> nyomán a magyar szakirodalomban elfogadottabb az, hogy a zágrábi püspökséget a horvát hadjárat előtt 1087 és 1090 között szervezték meg.<sup>7</sup>

A magyarok ugyan a honfoglalás idején megtelepedtek a Dráva völgyében, de Szent László uralkodása előtt a folyótól távolabbi területek, Dráva-Száva köz nyugati része még nem tartozott a magyar királysághoz. Szent László a délnyugati expanzió keretében kiterjesztette hatalmát az ott élő szláv népekre és megkezdte a területen a térítést, az állam és az egyház intézményeinek kialakítását. A zágrábi püspökség alapítása egyben a horvátországi hódítás előkészítését is jelentette, mivel erősítette Szent László befolyását a vidéken, és biztosította a felvonulási útvonalat.

Az alapításnál az uralkodó mellett személyesen jelen volt Acha esztergomi, Fábrián bácsi érsek, Kozma veszprémi püspök és más egyházi illetve világi előkelő<sup>8</sup>. A szláv lakosság eredményes misszionálása érdekében nyelvüket ismerő papot, a cseh származású Duh-ot tettek meg püspöknek. Az új főpap, Duh kiválasztása jelzi, noha az új egyházmegye létrehozásában bizonyosan külpolitikai szempontok is szerepet játszottak, a püspökség fő feladatának a vidéken élő szláv népesség térítését tartották. A zágrábi egyházmegyét részben a veszprémi püspökség Dráván átnyúló területéből hozták létre. Ez indokolta Kozma veszprémi püspök személyes jelenlétét, akinek a kánonjogi szabály szerint beleegyezést kellett adnia az

---

<sup>6</sup> Hóman 1910. 107–113.

<sup>7</sup> Például az utóbbi időben Györffy Gy. 1087–1091 közé (DHA. I. 261.), míg Kristó Gy. 1091 tájára helyezi (Kristó: Magyarország története 895–1301. 132.) a zágrábi püspökség létrehozását.

<sup>8</sup> „Regnante nobilissimo rege ladisclauo, Strigoniensis vero ecclesie primatum acha gubernante, et Baaciensi Archiepiscopo fabiano existente, Besprimiensi episcopo Cosma, Pallatino Comite Iula, Semegiensi comite Grab” MES. I. 85. Az oklevél Achával kapcsolatban a gubernante szerepelt, de ez nem jelenti azt, hogy a két érsek közül csupán Fábrián bácsi érsek lett volna jelen, aki neve mellett az existente alakot írták.

egyházmegyéjéhez tartozó területek átadásához. Az alig néhány évvel korábban szentté avatott István király tiszteletére létrehozott egyházmegye határait Koppány királyi káplán jelölte ki és elhatárolta a délnyugat felé addig nyitott határokkal rendelkező pécsi püspökségtől, továbbá a veszprémi és a győri egyházmegyéktől. Az alapításnál, az új püspök beiktatásánál tevékenyen szerepet vállalt Fancsika királyi káplán, későbbi zágrábi püspök, majd kalocsai érsek.<sup>9</sup> A két királyi káplán aktív szerepvállalása tovább erősítette Acha befolyását az alapításnál, mivel az esztergomi érsek volt az udvari papságot összefogó királyi kápolna vezetője, főkáplánja. Acha érsek bizonyosan azok a főpapok között volt, akik ajándékaikkal is hozzájárultak a zágrábi székesegyház felszereléséhez. Esztergomból egy liturgikus könyvet, az ún. Esztergomi Benedictionale-t is átadtak az új egyházmegyének, amely a püspöki szertartások és áldások szövegét tartalmazta.<sup>10</sup>

Acha érsekről keveset tudunk, de állítólagos római követjárása és szerepvállalása a zágrábi püspökség létrehozásában sejteti, hogy tevékenyen bekapcsolódott Szent László egyházpolitikai céljainak megvalósításában és így a Szent István által kialakított püspökségi szervezet korrekciójában. A bihari püspökség központjának áthelyezése (Nagy)Váradra, az erdélyi püspökség új székesegyházának felépítése Gyulafehérváron, a kalocsai érsekség új, bácsi központjának kialakítása és több bencés monostor alapítása<sup>11</sup> illetve felmérése<sup>12</sup> és megadományozása mind-mind olyan esemény, amelyben Acha érseknek is meghatározó szerepe lehetett. Végezetül egyike volt az érsek azoknak a főpapoknak, akik az 1083-ban szentté avatott István király, Imre herceg és Gellért püspök liturgikus tiszteletének alapvonalait kialakította.

Acha érsek halálának idejét sem ismerjük. Szent László király 1091-ben több évi előkészület után, a közvetlenül Róma alá tartozó dél-francia St. Gilles monostor filiájaként, Somogyvárott bencés apátságot hozott létre. A távoli apátsággal való kapcsolatfelvétel, a Pápasággal való egyeztetés és az alapítás előkészítésében szerepet játszhatott Acha érsek is. A somogyvári bencés apátság alapításáról szóló források viszont már nem említik az érseket. Ez azt jelenti, hogy Acha esztergomi érsek valószínűleg 1090 környékén, a somogyvári alapítás

---

<sup>9</sup> MES. I. 85–86.

<sup>10</sup> Kniewald: Esztergomi Benedictionale 213–231., Magyarország zenetörténete I. Középkor. Szerk. Rajeczky B. Budapest, 1988. 221–222.

<sup>11</sup> Talán ilyen lehet a bátai és a kolozsmonostori bencés apátság megalapítása, a szentjobbii bencés monostor királyi kegyuraság alá vétele.

<sup>12</sup> Például a bakonybéli bencés apátság javainak összeírása (DHA. I. 250–260.).



előtt hunyt el.<sup>13</sup> Utódját nem ismerjük de talán a királyi kápolnában szolgáló Szerafin követte Achát az érseki székben.

---

<sup>13</sup> DHA. I. 267–269.

## Szerafin esztergomi érsek

(1094–1104)

Érseksége kezdetének pontos idejét nem ismerjük, annyi azonban bizonyos, hogy még Szent László király uralkodása alatt lett Esztergom főpapja. Elképzelhető, hogy már 1094-ben, de nagyobb valószínűséggel 1095 elején vette át a magyar egyház irányítását, és közel egy évtizedig, 1104-ben bekövetkezett haláláig kormányozta az esztergomi érsekséget.<sup>1</sup> Szerafin származását nem ismerjük, de valószínűleg egy előkelő magyar család sarjaként fiatalon került be az udvari papságot összefogó királyi kápolna tagjai közé.<sup>2</sup> Iskolázottságára nincsenek konkrét adataink. Vélhetőleg az egyik székesegyházi iskolában szerezte meg alapismereteit. Műveltségének elmélyítésében viszont nagy szerepe volt a királyi kápolnának, az annak keretei között valószínűleg működő iskolának. Szerafin több mint egy évtizeden keresztül tartozott a király udvari papságához. Elsőként az 1086-os bakonybéli összeírás említi őt, mint királyi káplánt. Az egykor kiadott oklevélnek ma már csak interpolált másolatát ismerjük, amelyből kiderül, hogy az eredeti oklevelet Szerafin írta, mint a király káplánja.<sup>3</sup> Bizonyos, hogy egy jelentős királyi alapítású bencés apátság fontos összeíró oklevelének megfogalmazását már gyakorlott királyi káplánra bízták. Szerafin így az 1080-as évek közepén már az udvari papság több éves tapasztalattal rendelkező tagjai közé tartozott. Mint királyi káplán, az udvarban a liturgikus feladatokon túl, részt vett a politikai döntések előkészítésében és végrehajtásában. A 11–12. században III. Béla idejéig a királyi kancellária híján a káplánok látták el a királyi udvarban az oklevéladást, de minden írástudást igénylő feladatot is ők végeztek el. A király kíséretében Szerafin az 1080-as évek elejétől gyakran személyesen jelen volt a fontos egyházi és világi eseményeknél. Így 1091-ben a somogyvári bencés apátság ünnepélyes megalapításánál a dinasztia tagjai, az ország egyházi és világi előkelői, illetve a meghívott külföldi vendégek mellett Szerafint is megemlítik két káplántársával a tanúk között.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> MES. I. 68., Szögi L.: Fejezetek a magyar világi és egyházi archontológiából. In: Szentpétery I.: A kronológia kézikönyve. Budapest 1985. 101., Szovák: Esztergom érsekei. In: KMTL. 203.

<sup>2</sup> Az érsek életpályájának ismert adatai–1086-ban a királyi udvarban már fontos feladatot bíznak rá illetve 1104-es halála – alapján születésének időpontját az 1050- es évek második felére vagy az 1060-as évek elejére helyezhetjük.

<sup>3</sup> „huius cartule scriptor extitit Seraphim, capellanus regis Ladizlay” DHA. I. 253.

<sup>4</sup> DHA. I. 268.

A kialakuló gyakorlat szerint királyi káplánok több éves hűséges szolgálataik elismeréseként egy megüresedő püspökség élére kerültek.<sup>5</sup> Ezzel a király motiválta udvari papságát, másrészt biztosítva érezte, hogy a fontos püspökségek irányítását hozzá hű, vele személyes kapcsolatban álló és a politikai életben is jártas személyek végezték. Szerafin királyi káplánként a király bizalmasa lett, és nagy tapasztalatokra tett szert az ország világi és egyházi kormányzatában és a külkapcsolatok terén. Mindezek elismeréseként uralkodásának végén Szent László király Szerafint esztergomi érsekké választotta meg.

Szerafin érsekké tétele után röviddel elhunyt Szent László, és így főpap kormányzati tevékenysége Kálmán király uralkodására esett. Az érsek bizonyosan már királyi káplánként ismerte Kálmánt, akit papnak neveltek és Szent László uralkodásának végén püspökké is szenteltek.<sup>6</sup> Nem kizárt, az Árpád-házi herceg egyházi neveltetésében a királyi kápolna is szerepet vállalt, így az új érsek kapcsolata Kálmánnal a dinasztia többi tagjához viszonyítva is szorosabb lehetett. Szerafin, mint esztergomi érsek, kezdeményezhette a pápánál, hogy mentse fel főpaptársát, a trón várományosát, Kálmánt a püspöki méltóságból, hogy királlyá koronázhassák. A bizonyosan pozitív válasz után 1096-ban a koronázását Szerafin esztergomi érsek végezte.

Kálmán királyként felhagyott elődje, László uralkodása végén folytatott császárbarát politikájával.<sup>7</sup> A külpolitikai fordulatban, a gregoriánus Pápasággal kialakított szövetségi kapcsolat létrehozásában szerepe lehetett Szerafin érseknek is. A baráti viszony azonban nem jelentette azt, hogy a király és az érsek mindenben követte volna a gregoriánus elképzeléseket. Az udvarban az uralkodó szolgálatában élt és ott karriert befutott érseket a királyi politika iránti lojalitás jellemezhetette. Számára sem keltett megütközést, sőt természetesnek tekintette, hogy Kálmán király gyakorolta a főpapok kinevezésének jogát, és bizonyos kérdésekben szembe helyezkedett a pápák elképzeléseivel. Erről a gyakorlatról II. Paschalis pápa az 1103-ban Dalmáciában és Magyarországon járt és bizonyosan Esztergomban is megfordult legátusától, Ágoston bíborostól értesült.<sup>8</sup>

A király politikájának támogatását mutatja, hogy az érsek 1099 májusának végén elkísérte Kálmánt a morva határra, Uherské Hradiště mellé, ahol a király szövetséget kötött Břetislav

---

<sup>5</sup> Szent László tíz ismert káplánjai közül Lőrinc, Koppány, Fancsika és Szerafin püspökséget, illetve érsekséget kapott. Udvardy 1991. 57.

<sup>6</sup> A Képes Krónika szerint Kálmánt egri püspökké akarták kinevezni, míg a Budai-krónika ténylegesen váradi püspöknek tartja Kálmánt. Hóman 1910. 104–105.

<sup>7</sup> Makk: Külpolitika 146.

<sup>8</sup> Makk: Külpolitika 146.

cseh herceggel. Az esemény alkalmából a cseh herceg felkérte a magyar érseket, hogy káplánját, Hermann diaconust, választott prágai püspököt szentelje pappá, amely a püspökké szentelés előfeltétele volt. Szerafin érsek teljesítette a kérést, és röviddel ezután, június közepén Esztergomban Hermannt miséspappá szentelte. A választott püspök kíséretében volt Prágai Kozma a korszak legjelentősebb cseh történetírója, aki ezekről az eseményekről is beszámolt krónikájában. Az idős, egyébként nős és családos történetíró, mint a prágai székeskáptalan kanonokja, maga is Szerafin érsektől kérte pappá szentelését.<sup>9</sup>

Hermannt 1099 áprilisában – a gregoriánus elvárásokkal ellentétben – a pápa ellenfele, IV. Henrik császár Regensburgban prágai püspökké nevezte ki, gyakorolva ezzel a tőle elvitatott investitúrát. A püspökség betöltése érdekében azonban szükség volt a jelölt pappá szentelésre. Szerafin azzal, hogy ezt elvállalta, elismerte IV. Henrik investitúra jogát. Ezzel az érsek nem csupán a magyar király vonatkozásában, hanem általában is jóváhagyta azt a gyakorlatot, hogy az uralkodók nevezik ki a püspököket.<sup>10</sup> Ez az állásfoglalás pedig egy kardinális kérdésben mondott ellent a reformpápaság elképzeléseinek.

Kálmán király és Szerafin érsek együttműködésének egyik legfontosabb eredménye az 1100 körül megrendezett tarcali zsinat, amelynek határozatai Kálmán első törvénykönyvét alkották. Szerafin szerepét bizonyítja, hogy a zsinat fennmaradt szövegét az érsek egyik káplánja írta le, és előszavában munkáját főpapjának ajánlotta. A zsinat határozatainak írásba foglalásáért tehát Szerafin volt a felelős, aki mint esztergomi érsek, egyben főkáplán, az udvari írásbeliséget ellátó királyi kápolna vezetője is volt. A zsinat egyházat érintő pontjai bizonyosan az egyházi és világi kormányzatban egyaránt járatos Szerafin érsek közreműködésével születtek meg.<sup>11</sup>

A zsinat 84 cikkelye azzal a céllal készült, hogy felülvizsgálja és kiegészítse Szent István és Szent László törvényeit. Az egyik legfontosabb újítása a zsinatnak az lett, hogy jelentékenyen kiterjesztette a püspökök bíraskodási és kormányzati hatalmát a világi jellegű ügyekben is. Elrendelték, hogy közbeeső bírói fórumként minden püspökségben évente két alkalommal zsinatot kell tartani, amelyen az ispánoknak is részt kellett venniük. Több cikkelyben szabályozták ennek az új bírói fórumnak, illetve általában az egyházi bíróságoknak illetékességét. Szabályozták az egyházi személyek perelhetőségét. Megtiltották,

---

<sup>9</sup> Gombos I. 805.

<sup>10</sup> Hermann választott püspököt 1100-ban III. Kelemen ellenpápa legátusai szentelték végül püspökké. Makk: Külpolitika 147.

<sup>11</sup> Erre utal az érsekhez írt ajánlásában a törvényt lejegyző Albericus, aki kéri az érseket, ha úgy gondolja, hogy valamit rosszul jegyzett le a döntések közül, azt javítsa ki. Závodszy 181–182.

hogy világi bíró pecsétjével egyházi személyt megidézhesen. Erősítették a püspökök hatalmát a bencés monostorok felett, amikor elrendelték, hogy az apátok egymás közötti perében is a püspöki zsinatok legyenek illetékesek. Szabályozták a korabeli jogéletben nagy szerepet játszó istenítéletek, a tüzesvas és a forróvizes próbák lebonyolítását. Kizárólag a püspökségi székhelyeken és a nagyobb – királyi alapítású – prépostságokban engedték meg az ilyen bizonyítási eljárás lebonyolítását. A bencés monostoroktól viszont megtagadták ezt a jogot. Enyhítettek a Szent László-kori törvények szigorú büntetési tételein. Az kiróható büntetések humánusabbak lettek. A magyar papság utánpótlásának biztosítását, a kiépült hazai egyházi oktatást is mutatja, hogy külföldről papot ezután csak ajánlólevéllel lehetett befogadni, a már ittlévőket pedig vizsgálat alá kellett venni. Mindez jelzi, hogy volt elég pap az országban és csak a művelt külföldi klerikusokra volt szüksége a magyar egyháznak. A tarcali gyűlés bizonyos vonatkozásban felülvizsgálta az egyházi birtokokat. Előírta, hogy az egyház tulajdonába került halastavak egy részét vissza kell venni. Kivételt képeztek ez alól Szent István adományai. Kompenzálásként a tizedfizetés kötelezettségét tágitották ki és elrendelték, hogy a vámok és az adók ispánt illető egyharmada is tizedköteles. A zsinat néhány cikkelye a gregoriánus reform szellemét tükrözi, így a Magyarországon is terjedő magánegyházi rendszerrel szemben védi az egyház függetlenségét és ezzel együtt megerősíti a püspökök hatalmát. Elrendelték, hogy az egyházi életben kizárólag a püspöknek legyen hatalma, az ilyen ügyekben az ispánok és a vitézek nem avatkozhattak be. Külsőségekben is megjeleníteni akarták az egyházi társadalom elkülönülését a laikusoktól, amikor szabályozták a papság öltözködését és elrendelték, hogy a klerikusok ne hordjanak világi ruhákat. A cölibátus, a papai nőtlenség terén a gregoriánus előírásokkal ellentétben kategorikusan nem tiltották meg a papok házasságát, csupán a másodszor nősült papokat zárták ki az egyházi rendből. A zsinat egyházi rendelkezései között néhány liturgiai és az egyházi ünnepekkel kapcsolatos szabályzást is találunk. Előírták a kántorböjtök betartását és Szentháromság ünnepének megtartását. A templomos helyek számának jelentős növekedését mutatja, hogy előírhatták a keresztények számára a templom köré temetkezést. Végezetül az országban élő máshitűekkel, a mohamedán vallású izmaelitákkal és a zsidókkal is foglalkoztak. Az izmaeliták esetében a beolvasztásra törekedtek, és előírták, hogy falvaikban keresztény templomot építsenek. A zsidóknak viszont korlátozták kereskedelmi tevékenységét, és letelepedésüket kizárólag a püspöki székhelyeken engedélyezték ellenőrzésük céljából.<sup>12</sup> A zsinat határozatai egy bő évszázadig, egészen az Aranybulláig meghatározták a magyar

---

<sup>12</sup> Závodszy 181–194.

jogéletet és benne a püspökök szerepét.<sup>13</sup> Összességében elmondható, hogy a tarcali zsinat határozataiban erőteljesen jelentkeztek a gregoriánus reform elképzelései, de ezen a téren áttöréssel még nem járt ez a törvénykönyv.

Szerafin érsek konkrét egyházkormányzati szerepvállalásáról kevés emlék maradt fenn. Egy mára már elveszett 1103-ban kiadott oklevél beszámolt arról, hogy az érsek Máté veszprémi püspök és Péter pannonhalmi apát közötti vitában Ugolinus kalocsai érsek, Sixtus váradi és Hartvik győri püspökök jelenlétében békés megegyezést hozott létre.<sup>14</sup>

Szerafin az első magyar érsek, akinek káplánjáról és udvartartásához tartozó klerikusi szolgálatot végző személyről adat maradt fenn. Mindez összecseng a tarcali zsinat egy rendelkezésével, amely a főpapok káplánjait említi. A 11–12. század fordulóján Esztergomban, de valószínűleg más püspöki székhelyeken is megszerveződött az érseki illetve a püspöki kápolna. A királyi kápolna mintájára azok a püspökök, akik korábban az udvari papsághoz tartoztak, székhelyükön megszervezték a püspöki és érseki kápolnákat.<sup>15</sup> Ez bizonyítja, hogy a püspökök felhagytak azzal a gyakorlattal, hogy székhelyük papjaival együtt, azokkal – *vita communis*ban élve – a székesegyház melletti monostorban lakjanak. Az érsek és a püspökök kiválása ebből a monasztikus jegyeket magán viselő közösségből azt jelentette, hogy a főpapoknak saját lakhelyet, palotát és ehhez tartozó udvartartást kellett kiépíteni. A szerveződő püspöki kápolna tagjai ellátták a püspöki palotában levő kápolnához, illetve a püspökök hordozható oltárához kapcsolódó liturgikus tevékenységet, segíthették a püspököt kormányzati munkájában, és egyfajta titkári feladatokat is elláthattak. Szerafin szerveződő kápolnájának két tagját név szerint ismerjük. Feltűnő, hogy mindkettő külföldi származású volt. Jelzi ez azt, hogy a művelt, magas fokú írástudással rendelkező klerikusok között még sok a külföldről Magyarországra költöző, és ezek a főpapok környezetében találtak munkát maguknak. Albericus érseki káplán foglalta írásba és rendszerezte az érsek felszólítására a tarcali zsinat határozatait. A neve alapján franciának tarthatjuk Albericust.<sup>16</sup> A káplán műveltségére és rajta keresztül az érsek környezetében dolgozóktól megkövetelt igényességre

---

<sup>13</sup> Magyarország története 1242-ig 963–965. (a vonatkozó rész Györffy György munkája).

<sup>14</sup> DHA. I. 335.

<sup>15</sup> A főpapi kápolnákra általában: Haider, S.: Das bischöfliche Kapellnat. I. Von Anfängen bis in das 13. Jahrhundert. Köln, 1977.

<sup>16</sup> Hóman: Magyar történet I. 311., Albericusban van, aki viszont francia származású somogyvári bencés szerzetest lát. A magyar irodalom története I. Szerk. Klaniczay T. Budapest 1964. 53. A vonatkozó rész Klaniczay Tibor munkája. Mályusz Elemér ezzel szemben német származású klerikusnak gondolja Albericust. Mályusz 1971. 42.

utal az, hogy a tarcali zsinat határozatai elé tett ajánlólevél európai színvonalon álló fejlett ritmikus prózában készült igényes irodalmi alkotás.<sup>17</sup>

Az érsek udvartartásának másik ismert alakja Fulco hospes, aki Magyarországra érkezése után Álmos herceg kíséretéhez csatlakozott. A herceget elhagyva előbb Szerafin érseket szolgálta, majd annak halála után öt egymást követő veszprémi püspök mellett látott el klerikusi feladatokat. Fulco a klerikusi szolgálat ellenére nem volt egyházi személy, nem lépett papi pályára, laikus maradt és családos ember volt.<sup>18</sup> Írástudása révén azonban bekapcsolódott az egyházkormányzat adminisztratív teendőinek elvégzésébe. A fiatal hospes<sup>19</sup> Szerafin érsek utolsó éveiben, 1003–1004 körül csatlakozhatott az esztergomi érseki udvartartásához. Bizonyos, hogy a két – név szerint ismert – klerikuson kívül több művelt pap is tartozott az érsek környezetéhez. A tarcali zsinat előszavában Albericus kiemeli, hogy Szerafin érsek palotájának fényes termeit sok ékesszólású és nagy tudású férfiú gazdagítja. Arra is megkéri a főpapot, hogy művét, ha kell, javítsa és egészítse ki.<sup>20</sup> A fenti mondatokat értelmezhetjük retorikai fordulatnak vagy udvariaskodó gesztusnak, de valóságtartalmát megerősíti az érseki kíséret két ismert tagjának, magának Albericusnak és Fulciónak műveltsége.

Szerafin érseket a kiemelkedő tudású és műveltségű főpapjaink között tisztelhetjük. Ezt bizonyítja életpályája, a királyi udvarban eltöltött hosszú évek mellett az, hogy nagy tudású munkatársakkal vette körül magát. Tanultsága bizonyosan megkönnyítette az együttműködést a hasonló egyházi műveltséggel és kánonjogi ismeretekkel rendelkező Kálmán királlyal és szintén a királyi kápolnából kikerült főpaptársaival. A 11–12. század fordulóján ez a széles látókörű főpapokból álló kör az uralkodóval együtt felismerte, hogy a magyar kereszténység fordulóponthoz, korszakváltáshoz érkezett. A Szent István alatt megkezdett intenzív térítés és egyházszerzés eredményeként az országban „a hit elérte a tökéletes vallásosság erejét”, és ezért új szabályokra volt szükség. Szerafin és utóda, Lőrinc érsek Kálmán királlyal és főpaptársaikkal együtt egy kiépült egyházszerzés és a pogányságot végleg feladó, szokásaiban és erkölceiben is kereszténnyé vált társadalom új működési normáit alkották meg.

---

<sup>17</sup> Závodszky 181–183. Horváth 1954. 107–109.

<sup>18</sup> Végrendeletében említést tesz leányáról. Az oklevelet közzé teszi: PRT. I. 599., Fulcóra Mályusz 1971. 41–42., illetve Mezey 1979. 113.

<sup>19</sup> Fulco hospes fiatalon szolgálhatta az érseket, mert még 1146-ban is élt, amikor végrendeletet készített. PRT. I. 599., MES. I. 71.

<sup>20</sup> Závodszky 181–182.

## Lőrinc esztergomi érsek

(1105–1116)

Szerafin érsek halála után 1105-ben Kálmán király kezdeményezésére Lőrinc királyi káplán került az érsekség élére. Lőrinc származását nem ismerjük, de valószínűleg elődjéhez hasonló társadalmi közegeből került ki, tehát egy előkelő, a királyi udvarral szoros kapcsolatot tartó magyar család egyházi pályára lépett tagja volt. Származásának köszönhetően még Szent László korában került az udvari papságot tömörítő királyi kápolnába.<sup>1</sup> Iskolázottságáról konkrét adat nem áll rendelkezésre. Mezey László nem tartja kizártnak, hogy Lőrinc kimagasló műveltségét és tudomány szeretetét Franciaországban szerezte. Szent László vagy már Kálmán támogatásával feltételezés szerint Laonban<sup>2</sup> bővítette Lőrinc az esztergomi dómiskolában és a királyi kápolnában szerzett ismereteit. Műveltségére egy 1111-es oklevél is utal, amikor olyan befolyásos férfinak jellemzi az érseket, aki szívesen foglalkozik tudománnyal.<sup>3</sup>

Kálmán király kezdeményező szerepét és az udvari papságot összefogó királyi kápolna jelentőségét bizonyítja, hogy Szerafin érsek halála után újból egy királyi káplánt, Lőrincet emelték a magyar egyház élére. Lőrinc Kálmán király bizalmasaként, királyi káplánként a kormányzásban jelentős politikai tapasztalattal rendelkezett. A 11–12. század fordulóján Kálmán uralkodása alatt több kiemelkedő műveltségű főpapja volt a magyar egyháznak. Szerafin érsek, a Szent István-legendát átdolgozó Hartvik győri és a görögül is tudó Simon pécsi püspökök mellett a csoporthoz tartozott Lőrinc érsek is. Ez a főpapi kör, élén az említett két érsekkel, tudományban és egyházjogban egyaránt járatos papokból állt. Könyves jelzővel illetett Kálmán királlyal így az azonos műveltségük alapján is harmonikusan együtt tudtak működni az ország és a magyar egyház irányításában. Kormányzati munkájuknak köszönhetően az államéletben, különösen az egyház irányításában jelentős, joggal reformnak is nevezhető változások zajlottak le. Lőrinc érsekké tételével a Szerafin érsek alatt kialakított egyházpolitika töretlenül folytatódott. Sőt az esztergomi érsek Lőrinc alatt a korábbiakhoz

---

<sup>1</sup> Egyetlen forrás, Szent László király 1093-ra datált hamis oklevele említi Lőrincet káplánként. A pécsi püspökség és a kalocsai érsekség határvitájában kelt hamis oklevél Lőrinc mellett további négy királyi káplánt sorol fel. DHA. I. 290.

<sup>2</sup> Mezey 1979. 136.

<sup>3</sup> „illustri archiepiscopi Strigoniensis Laurencii, viri opulentissimis philosophie rivulis gratanter perfusi” DHA. I. 382.



képest is jelentékenyebb tűnő befolyással volt a királyi politikára. Lőrinc szinte társuralkodói szerepben tűnik fel Kálmán mellett.<sup>4</sup>

Lőrinc támogatta Kálmán pápabarát külpolitikáját, amely azonban éberrel ügyelt az ország függetlenségét csorbító római kezdeményezések visszaszorítására. Kálmán király folytatta Szent László horvátországi és dalmáciai hódító politikáját. A tengeremelléki terjeszkedést, noha a Pápaság érdekeit sértette, támogatta az esztergomi érsek. Lőrinc szerepét mutatja, hogy 1106-ban a Zárában tartott dalmáciai zsinaton képviseltette magát.<sup>5</sup> Két év múlva az érsek személyesen is elkísérte a királyt Dalmáciába. 1108 májusában Kálmán király esküvel erősítette meg Trau város kiváltságait. Az eskünél az uralkodó mellett név szerint megemlítették az Lőrinc érseket, jelezve ezzel a dalmáciai ügyekre gyakorolt befolyását.<sup>6</sup> Három évvel később, 1111-ben több főpap kíséretében újra Dalmáciába találjuk a királlyal Lőrinc esztergomi érseket. Az uralkodó kíséretében tizenöt méltóságviselőt ismerünk név szerint, amelyek közül hét főpap volt. A népes egyházi delegáció – Lőrinc esztergomi érsek, Marcellus váci püspök, Simon pécsi püspök, Máté veszprémi püspök, György győri püspök, Sixtus váradi püspök, és Fulbert kalocsai főpap – jelzi, hogy az esztergomi érsek vezetésével a magyar egyház támogatta a dalmáciai hódítást és érdeklődött a helyi egyház helyzete iránt. Kálmán a magyar főpapok jelenlétében megerősítette ebben az évben Dalmácia kiváltságait.<sup>7</sup> Ez egyben azt is jelentette, hogy a király és vele a magyar prelátus a spalatói érseki tartomány Esztergomtól való függetlenségét megerősítették. Egy néhány évvel később kiadott hamis oklevél szerint 1111-ben Kálmán király a dalmáciai arbai egyház kiváltságait is megerősítette és erről az oklevelet az uralkodó megbízásából az esztergomi érsek állította ki.<sup>8</sup> Az utóbbi oklevélkiadás arra utal, hogy a királyi oklevéladásért felelős királyi kápolna vezetését az esztergomi érsek látta el. A dalmáciai egyház és az esztergomi érsekség kapcsolatát mutatja, hogy 1111-ben és 1113-ban a zobori oklevelek méltóságsorában a magyar püspökök mellett Gergely zárai püspököt is felsorolták.<sup>9</sup>

---

<sup>4</sup> Egyebek mellett ezt sugallják a zobori apátság számára kiadott 1111-es és az 1113-as oklevelek. DHA. I. 382–383. és 392–396.

<sup>5</sup> Az érseket Theobald prépost, vélhetőleg az esztergomi székeskáptalan vezetője képviselte. DHA. I. 349.

<sup>6</sup> „Hoc autem sacramentum a rege et ab archiepiscopo Laurentio et comitibus Hungariae confirmatum est.” DHA. I. 357.

<sup>7</sup> DHA. I. 407–408.

<sup>8</sup> „datum est hoc privilegium dicte Arbensi ecclesie per manus venerabilis Laurentii Strigoniensis archiepiscopi...” DHA. I. 387.

<sup>9</sup> DHA. I. 383 és 386.

A dalmáciai hódítással szokták kapcsolatba hozni azt, hogy Kálmán király 1106 októberében a guastallai zsinaton lemondott a főpapi investitúráról. Viszonzásként pedig a pápa elismerhette a magyar uralkodó horvátországi és dalmáciai hódításait.<sup>10</sup> A fontos döntés meghozatalában, mivel a magyar püspökségek betöltését érintette, bizonyosan szerepet lehetett az esztergomi érseknek. Kálmán király állítólagos lemondó nyilatkozatát az említett zsinattal kapcsolatos korabeli források azonban nem igazolják. Sőt a magyar uralkodók a 12. században továbbra is meghatározó szerepet játszottak a püspökségek betöltésében. Mindezek alapján az látszik valószínűbbnek, hogy Kálmán nem tett ilyen lemondó nyilatkozatot.<sup>11</sup>

Lőrinc egy évtizedes érseki kormányzata alatt folytatódott az a jogalkotó tevékenység, amely Szent László uralkodása alatt megkezdődött és Kálmán a tarcali gyűlés összehívásával tudatosan továbbvitt. A 12. század elején két zsinatot is tartottak Esztergomban. A szakirodalom által első és második esztergomi zsinat néven emlegetett gyűlések pontos idejét nem ismerjük. Az elsőt, van olyan vélemény, hogy még Szerafin érseksége alatt rendezték meg.<sup>12</sup> Nagyobb azonban a valószínűsége, hogy az 1100 körülre datálható a tarcali gyűlés és a zsinat összehívása között több évnek kellett eltelnie. Véleményem szerint a zsinat összehívásának gondolata Lőrinc érsekségének kezdetén fogalmazódott meg és a főpap mind a tíz suffraganeus püspöke részt vett azon.<sup>13</sup> A zsinat megrendezése szakított a korábbi hagyományokkal és ez is inkább egy frissen hivatalba került érsekre jellemző. Korábban a magyar egyház ügyeit úgynevezett vegyes zsinatokon tárgyalták meg, amelyen a király elnökölt és világi előkelők részvételével az egyházat érintő kérdések mellett a laikus társadalomra vonatkozó határozatokat is hoztak. A gregoriánus reform szellemében az új érsek saját maga hívta össze székvárosában a zsinatot, és kizárólag az egyházat érintő, illetve a kánonjog kompetenciájába tartozó ügyeket szabályoztak. A zsinat így szakított a korábbi gyakorlattal, mert nem a király hívta össze és elnökölt rajta. Az újítás azonban nem jelentette

---

<sup>10</sup> A guastallai zsinaton történt bejelentés és a tengeremelléki hódítás kapcsolatát legújabbban Makk: Magyar külpolitika 154. hangsúlyozta.

<sup>11</sup> Petrich A.: Lemondott-e Kálmán királyunk a Guastallai Zsinaton az investitúráról. In: Theologia 10 (1943) 321–334.; Szovák 1996. 24–26.; Szuromi 1999. 395–399.

<sup>12</sup> A zsinat datálásának lehetséges időpontjait összefoglalta: Szuromi 1999. 379.

<sup>13</sup> A zsinat egyik szövegvariánsát tartalmazó 15. századi kódex a bevezetésben név szerint Lőrinc érseket említi a gyűlés összehívójának. Závodszy 93 és 197.; Jánosi: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok 27–29.

azt, hogy az érsek Kálmán királyt kizárva, esetleg ő ellenében hívta egybe a papságot.<sup>14</sup> Vélhetőleg maga az uralkodó is támogatta az egyházi és a világi törvényhozás szétválasztását.

Az első esztergomi zsinat 72 pontja szabályozza az egyházi bíraskodást, előírja az egyházi személyek életmódját, intézkedik az egyházi vagyonról. Az egyháziak műveltségének emelése érdekében csak tanult embert lehetett pappá szentelni és felszólították a kanonokokat, hogy egymás között latinul beszéljenek. Az egyházjognak megfelelő szentszéki bíraskodás kialakítása érdekében előírták, hogy főespereseknek legyen meg az egyházi törvények rövid gyűjteménye. Korlátozni próbálták az elterjedő magánegyházi rendszert, tiltották a templomok adásvételét és a papok jogtalan elmozdítását. A zsinat határozatai mögött egy tudatos liturgiai reform is kitapintható. Szabályozták a magyar egyház szertartásrendjét és az ünnepek megtartását. A 26. kánon utal arra, hogy az egységesítés érdekében egy szertartáskönyvet is elfogadtak, és használatát minden magyar templom számára kötelezővé tették. Erősítette a zsinat a monostorok felett a püspökök joghatóságát. Tiltotta, hogy az apátok püspöki méltóság jelvényeket használjanak. Előírta számukra, hogy minden két ekealj föld után egy szerzetest tartsanak, továbbá ritkán hagyják el monostoraikat, és ne rokonaikat támogassák. A cölibátus, a papi nőtlenség terén a szabályzás a szigorú gregoriánus elvekhez képest engedékenyebb volt. Elnéző a nős papokkal szemben. Nincs szó arról, hogy nős ember nem lehet pap, csak a második házasság lehetőségét tiltották meg szigorúan. A püspököknek a városokban vezeklőházakat kellett felállítani és nagybőjtben is engedélyezték az istenítéletek tartását. Néhány pontban a zsinat a laikusok életmódjára is előírásokat fogalmazott meg, illetve szabályozta a zsidók és a keresztények kapcsolatát.<sup>15</sup>

A zsinat pontjai bizonyítják, hogy Lőrinc érsek idején Magyarországon is elterjedőben volt a kánonjogi irodalom. Az első esztergomi zsinat rendelkezéseire, úgy tűnik, hatással voltak az 1095-ös piacenzai és az 1100-es poitiersi zsinatok kánonjai.<sup>16</sup> Újabbán pedig két, már jóval a gregoriánus reformok előtt általánosan elterjedt kánonjogi gyűjtemény, Dionysio Hadriana és Pseudo-Isidor mintaadó szerepét hangoztatják.<sup>17</sup>

A esztergomi zsinat határozatain jóllehet kimutatható a gregoriánus reform hatása, de a számos ponton nem a reform zsinatok szigorúságát tükrözi. Ezen a téren a fordulatot egy másik, a 12. század második évtizedére datált zsinat, az úgynevezett második esztergomi

<sup>14</sup> Erre utal a zsinati határozatok előtt szereplő mondat, amely vélhetően a zsinati tárgyalások megkezdése előtt elhangzottakat foglalta össze tömören. „Imprimis interpellandus est rex...” Závodszy 197.

<sup>15</sup> Závodszy 181–200.

<sup>16</sup> Závodszy 96.

<sup>17</sup> Szuromi 1999. 383.

zsinat hozta meg. A zsinat erős pápai hatást mutat, így külföldi analógiákat figyelembe véve feltételezhető, hogy Lőrinc érsek mellett egy pápai legátusnak is szerepe lehet összehívásában. 1111 végén Jeruzsálemből Konstantinápolyon át Rómába igyekvő Kunó praenestei bíboros püspök Magyarországon tartózkodott és 1112 márciusában Esztergomban legátusi zsinatot tartott, amelyen kiátkozta a pápát elfogó V. Henrik császárt.<sup>18</sup> A 16 pontból álló datálatlan, erős gregoriánus hatást mutató ún. második esztergomi zsinatot azonosíthatjuk a pápai követ által tartottal.<sup>19</sup> A zsinat első kánonjában utalás is történik Rómára („Ex auctoritate apostoli”). Az első három pont a királyi hatalom megerősítését célzó rendelkezéseket tartalmaz. Elrendeli, hogy a királyért és az országért naponta könyörögjenek a templomokban és a király ellen törő összeesküvőket kiközösítéssel zárják ki a hívek közösségéből. Lőrinc érsek ezekkel a pontokkal Kálmán hatalmát kívánta támogatni a lázadó Álmossal szemben. A döntés a legátus érdekeivel sem állt szemben, mivel Kálmán a pápa szövetségese volt, míg Álmost az éppen kiátkozott V. Henrik támogatta. A zsinat kánonjainak döntő része határozott gregoriánus felfogást tükröz. Elrendeli, hogy egyetlen világi se gyakoroljon hatalmat az egyházban, szigorúan megköveteli a papságtól a cölibátust. Előírja, hogy a házasságkötést az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk előtt a felek kölcsönös beleegyezésével kell megkötni. A házasság terén hangsúlyozta továbbá az egyház hagyományos álláspontját: amit Isten összeköt ember el nem választhat.<sup>20</sup> Lőrinc érsek jogalkotó tevékenysége nyomán a magyar egyház szorosan kapcsolódott az új egyházi reformmozgalomhoz. Mindez alapvető változásokhoz vezetett a magyar egyház életében, így az érsek tevékenysége a 12. század végéig irányt mutató lett.

Lőrinc érseksége alatt a Felvidék egyházszerkezete is továbbépült. Kormányzata alatt jött létre a nyitrai magánpüspökség. Nyitra Szent Istvántól kezdve fontos település volt. Jelentőségét növelte, hogy az 1040-es évek második felétől az ország gyéren lakott peremterületeit összefogó hercegség központja lett.<sup>21</sup> Nyitrán talán már Szent István korában, de a hercegség idején bizonyosan egy jelentős társaskáptalant hoztak létre. A Felvidék betelepülésének megindulásával a 12. század elején megkezdődött a nyitrai társaskáptalan püspökséggé szervezése. Lőrinc érsek Kálmán politikáját támogatva segítséget nyújtott a királlyal szemben álló Álmos hercegségének felszámolásában. A hercegi kápolnához tartozó nyitrai társaskáptalant a dukátus megszüntetésével egyidőben püspöki székesegyházzá tette.

---

<sup>18</sup> Szovák 1996. 29–30.

<sup>19</sup> Szuromi 1999. 395–396.

<sup>20</sup> Závodszky 207–208.

<sup>21</sup> Kristó: Hercegség 58.

Lőrinc érsek azonban nem a kánonjogi normáknak megfelelő suffraganeus püspökséget hozott létre Nyitrán, hanem a salzburgi érsekség területén létrejött gurki püspökség mintájára ún. magánpüspökséget alapított. Így a Felvidék lassan betelepülő északnyugati része nem került ki az érsek közvetlen ellenőrzése alól, de intenzívebbé tette Esztergom jelenlétét az érsekség székvárosától távoli területen. Ezzel egyúttal megakadályozta, hogy külföldi egyházmegyék kiterjesszék fennhatóságukat a betelepülő peremterületekre.<sup>22</sup> Nyitra első főpapját, Gervasiust, egy 1105–1110 közé datálható keltezetlen feljegyzés említi.<sup>23</sup>

Tényleges forrás nem támasztja alá, de Esztergomhoz közeli fekvéséből és politikai jelentőségéből, továbbá Kálmán király személyes jelenlétéből kifolyólag biztosak lehetünk abba, hogy az uralkodó kíséretében Lőrinc érsek is részt vett 1107–1108 körül az Álmos alapította dömösi társaskáptalan templomának felszentelésén.<sup>24</sup>

Lőrinc érsek egyházkormányzati és bírói tevékenységére szintén Nyitra vidékéről maradtak ránk adatok. 1105–1110 közé datált feljegyzés szerint Mózes nyitrai ispán és a pannonhalmi apátság birtokvitájában Gervasius nyitrai püspököt bízta meg az ügy kivizsgálásával. A püspök Mózes ispánt tüzesvas próbára Esztergomba rendelte. A istenítéleten azonban a nyitrai ispán nem jelent meg.<sup>25</sup> Ezt az esztergomi székeskáptalan tagjai mellett maga Lőrinc érsek is bizonyította. A feljegyzés egyben az első emléke az esztergomi Szent Adalbert székesegyházban folytatott tüzesvaspróbáknak. Az érsek személyes bizonyágtétele pedig azt jelzi, hogy ő bízhatta meg Gervasius püspököt, hogy járjon el a birtokvitában.

Néhány évvel később, 1111-ben a Nyitra melletti Szent István alapította zabori bencés apátság vámvitája került az érsek elé.<sup>26</sup> Két évvel később, 1113-ban Godfridus zabori apát újra felkereste Kálmán királyt és Lőrinc érseket, akik összeírták az apátság birtokait.<sup>27</sup> Mindkét oklevél tanúnévsorában a püspökök után a fehérvári prépost mellett megemlítette Róbertet, az esztergomi székeskáptalan prépostját is.

A 11. század eleje óta két érsekség működött Magyarországon. Az 1001-ben alapított esztergomi metropolia mellett 1009-ben Kalocsán is érsekséget hoztak létre. A két érsekség kapcsolatáról és a magyar egyháztartomány két érseki provinciára osztásáról azonban nem

---

<sup>22</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 289–315.

<sup>23</sup> DHA. I. 381.

<sup>24</sup> SRH. I. 427–428.

<sup>25</sup> DHA. I. 381.

<sup>26</sup> DHA. I. 382–383.

<sup>27</sup> DHA. I. 392–396.

szólnak a 11. századi források. A 12. század elején éppen Lőrinc érseksége idején kitapinthatóak az ellentétek a két magyar érsek között. Az 1083 előtt a szentté avatás kapcsán összeállított nagyobb Szent István-legenda még csak az esztergomi érsekséget említi.<sup>28</sup> 1104 körül II. Paschalis pápa palliumot küldött a kalocsai érseknek és írásbeli hűségesküt követelt tőle. Az utóbbi nagy felháborodást váltott ki az országban. A király és tanácsadói azt ajánlották a kalocsai érseknek, hogy ne tegye le a megkívánt esküt.<sup>29</sup> A pápa kalocsai pallium küldése után azonban előtérbe került Kalocsa és Esztergom kapcsolata, illetve a két érsek egyházkormányzatban betöltött szerepének korábban pontosan nem szabályozott kérdései. Lőrinc érsek természetesen Esztergom elsőbbségét és vezető szerepét képviselte az akkor már Bácsott székelő kalocsai érsektársával szemben. Vélhetőleg ez a vita tükröződik a 12. század elején, valószínűleg már Lőrinc érseksége idején, 1105 után készített Hartvik-féle Szent István legendában. Hartvik püspök Kálmán megbízásából az uralkodó elvárásai szerint átdolgozta és kiegészítette a korábbi nagyobbik Szent István-legendát.<sup>30</sup> Hartvik győri püspökként Esztergom suffraganeusa volt, így természetesen érsekének véleményét képviselve Kalocsa érseki címét Esztergomból eredeztette és ezzel másodlagosságát is hangsúlyozta. Esztergom és Kalocsa főpapjainak érlelődő rivalizálására mutat, hogy néhány királyi oklevélben,<sup>31</sup> amelyek kiállításáért főkapláknaként az esztergomi érsek volt a felelős, nem vettek tudomást a 12. század elején Kalocsa érseki rangjáról és előjáróját püspöknek nevezték.<sup>32</sup> A magyar egyház két vezetőjének rivalizálása azonban teljes erejével a 12. század közepétől jelentkezett.<sup>33</sup>

Lőrinc érsek halálának pontos dátumát nem ismerjük. A Pozsonyi Évkönyv halálát 1114-re tette és ezzel Lőrinc az első esztergomi főpap, akinek elhunytáról megemlékezett az évkönyv.<sup>34</sup> Az évkönyv évszámai azonban pontatlanok, gyakran kimutatható néhány évnvi tévedés. Prágai Kozma cseh krónikás 1116-os magyar-cseh háborúról szóló híradása még II. István király uralkodásának elején életben említi az érseket. Bizonyosra vehető, hogy Lőrinc érsek részt vett az 1116. február elején elhunyt Kálmán király temetésén, akit végakarátának

---

<sup>28</sup> SRH. II. 383.

<sup>29</sup> DHA. I. 345–346.

<sup>30</sup> A legenda lehetséges keletkezési időpontjaira lásd Thoroczkay: Hartvik 67–87. A szerző összefoglalja a legenda lehetséges keletkezési idejét, bár maga a korábbi, 1097–1099 közötti időszak mellett foglalt állást.

<sup>31</sup> Pl. 1111. DHA. I. 383., 1113. DHA. I. 396., 1118. DHA. I. 408.

<sup>32</sup> Koszta: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 11–12. században 57–63.

<sup>33</sup> Koszta: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához 29–50.

<sup>34</sup> „1114 Laurentius archiepiscopus obiit” SRH. I. 126.

megfelelően Székesfehérváron, példaképe, Szent István mellé temettek el. Röviddel ezután ugyanitt az érsek a székesfehérvári Boldogságos Szűz prépostsági templomban királlyá koronázta Kálmán alig tizenöt éves fiát, II. Istvánt.

Lőrinc az új uralkodóval is szoros kapcsolatban maradt. Elkísérte II. Istvánt az Olsova folyóhoz, a cseh-magyar határra, ahol a magyar király és a cseh herceggel találkozott. A békésnek indult tárgyalás fegyveres összecsapásba torkollott. A csehek váratlanul rátámadtak a magyar táborra. Prágai Kozma cseh krónikás leírásából tudjuk, hogy a fiatal uralkodót Lőrinc érsek menekített ki a halálos veszedelemből.<sup>35</sup> Ez az utolsó információ az érsekről, aki vélhetőleg röviddel ezután elhunyt.<sup>36</sup>

Lőrinc egy évtizedes egyházkormányzati tevékenysége korszakos jelentőségű volt a magyar egyház életében. A művelt, jogban járatos és a kormányzati politikában tapasztalt főpap alatt tartott két zsinat rendelkezéseivel, a hozzá kapcsolódó liturgikus reformmal, továbbá a gregoriánus elképzelések támogatásával közel egy évszázadra irányt adott a magyar kereszténység fejlődésének.

---

<sup>35</sup> Gombos I. 807.

<sup>36</sup> A Pozsonyi Évkönyv 1114-es bejegyzése (SRH. I. 126.) ugyan téves, de a többi hibás évszám megadásnál is csak egy-két éves tévedés történt. Így az érsek halálát 1116-ra vagy a rákövetkezendő esztendőre tehetjük.

## Marcell esztergomi érsek

(1116–1124 u.)

Marcell fiatalon Szent László király udvari papságához tartozott és a királyi kápolna tagja lehetett. Mint királyi káplán és az uralkodó pártfogoltja valószínűleg az egyik királyi prépostság (Székesfehérvár, Óbuda, Titel stb.) élére került. Szent Lászlóhoz fűződő bizalmas kapcsolát mutatja, hogy a krónikakompozíció szerint<sup>1</sup> 1095 nyarán a haldokló uralkodó őt küldte Péter nádorral, az ország király után következő világi méltóságviselőjével Lengyelországba.<sup>2</sup> A küldöttség feladata az volt, hogy hívják vissza az odamenekült Kálmán herceget és a király halála esetén, ajánlják fel neki a trónt.

A krónika híradása bizonyítja, hogy Marcell ugyanabból a klerikusi körből származott, mint érsek elődei, Szerafin és Lőrinc. Az esztergomi érsek és vélhetőleg a magyar főpapok döntő többsége már a 11–12. század fordulóján a király udvari papságából került ki, így a főpapi utánpótlást elsősorban a királyi kápolna biztosította. A Szent László haláláról beszámoló krónikahely „sanctus”-nak említi Marcellt.<sup>3</sup> Ezt értelmezhetünk úgy is, hogy az udvari papsággal együtt járó politikai szerepvállalás ellenére nagyon jámbor, szentéletű klerikus lehetett Marcell már fiatalom nagy tisztelettel emlékeztek meg róla.

A lengyelországi küldetésnek, Kálmán visszahívásának köszönhetően Marcell az új uralkodóval is szoros kapcsolatba került. A koronázás után pedig befolyásos szerephez jutott. Érdemeinek elismeréseként Kálmán király a 11–12. század fordulóján váci püspökké nevezte ki. Benne tisztelhetjük az első név szerint ismert váci főpapot.<sup>4</sup> Marcell és Kálmán közötti bizalmas és személyes viszonyt igazolja, hogy annak a templomnak, a váci székesegyháznak a vezetőjévé nevezte ki az uralkodó, ahol apja, Géza király sírja volt.<sup>5</sup> Marcell püspökségének pontos kezdetét nem ismerjük. A zabori bencés apátság részére 1111-

---

<sup>1</sup> „Convocatisque principibus suis ad Colomanum nuncios misit, Sanctum Marcellum prepositum et Petrum comitem ut ad Hungariam reverteretur” SRH. I. 419.

<sup>2</sup> Marcell prépost és a későbbi váci püspök azonosítására lásd Domanovszky S. SRH. I. 419. 2. jegyzet és Kristó Gy. megjegyzése: Képes Krónika. Budapest, 1986. 351. 514. jegyzet. A krónika Péter ispánt említi, akit azonos a somogyvári bencés apátság alapításánál szereplő Péter nádorral. Mályusz – Kristó: Commentarii II/1. 409.

<sup>3</sup> SRH. I. 419.

<sup>4</sup> MES. I. 80., Bánk: Váci almanach 107., KMTL. 1994. 706.

<sup>5</sup> SRH. I. 403.



ben és az 1113-ban kiadott oklevelek már váci püspökként említik.<sup>6</sup> Főpapságának kezdetét azonban Kálmán uralkodásának első éveire tehetjük.

Amennyiben a két zabori oklevél tanúnévsorának sorrendiségében valamifajta rangsor tükröződik, akkor abban az időben Marcell még nem tartozott a legbefolyásosabb főpapok közé, mert az oklevelekben szereplő tizenkettő főpap közül a hetedik, illetve a nyolcadik helyen említették.<sup>7</sup>

Marcell püspökként bizonyosan részt vett a korabeli magyar egyház életében meghatározó és közel egy évszázadra irányt mutató ún. első és második esztergomi zsinaton.<sup>8</sup> Támogatta Kálmán király dalmáciai politikáját, annak ellenére, hogy a magyar terjeszkedés pápai érdekeket is sértett. 1111-ben hat püspöktársával és számos világi előkelővel együtt személyesen kísérté el az uralkodót a Tengermellékre. Kálmán ez alkalommal Zára mellett esküt tett, hogy megőrzi Dalmácia kiváltságait. A királlyal együtt az evangéliumokra esküt tettek a főpapok is. Az eseményről egy 1118-as oklevél számol be, amely Lőrinc esztergomi érsek után Marcell váci püspököt a második helyen sorolja fel az esküt tevő főpapok között.<sup>9</sup> Ekkor már lényegesen előkelőbb helyen, közvetlenül az esztergomi érsek után említik őt, mint a két zabori oklevélben. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy 1118-ban, amikor az oklevelet kiadták, benne az 1111-es zárai esküre utaló résszel, Marcell már Lőrinc helyébe lépett az esztergomi főegyházmegyében. Az oklevél fogalmazói 1118-ban már, mint érseket a többi püspök előtt említették. Amennyiben értelmezés helyes, akkor 1116–1118 között történt az érsekváltás Esztergomban.

Marcell, mint Kálmán királyhoz hűséges főpap, támogatta Kálmán fiát, II. Istvánt abban, hogy apja halála után röviddel átvegye a hatalmat. Váci püspökként bizonyosan jelen volt Kálmán székesfehérvári temetésén és röviddel utána II. István koronázásán. Lőrinc érsek halála után Kálmán és fiának szilárd híveként II. István támogatásával nyerte el az érsekséget. Marcell az első olyan esztergomi érsek, aki egy másik egyházmegye éléről került

---

<sup>6</sup> DHA. I. 383. és 396.

<sup>7</sup> Mindkét oklevél tizenkettő főpapot sorolt fel. Marcellus előtt említették 1111-ben Lőrinc esztergomi érseket, Manases püspököt, az oklevél megpecsételőjét, Pál kalocsai főpapot, Simon pécsi, Simon erdélyi és Máté veszprémi püspököt. DHA. I. 383. 1113-ban Lőrinc esztergomi érseket, Manases püspököt, az oklevél megpecsételőjét, Pál kalocsai főpapot, Simon pécsi, Volferus egri, Simon erdélyi és Máté veszprémi püspököt. DHA. I. 396.,

<sup>8</sup> Zsinat kánonjait megőrző egyik 15. századi kódex megemlíti, hogy a gyűlésen Lőrinc érsek mind a tíz suffraganeus püspöke részt vett. Závodszy: 197.

<sup>9</sup> DHA. I. 408.

Esztergomba. A 11. században még Európa-szerte szigorúan betartott szabály volt, hogy egy-egy püspököt szoros és felbonthatatlan kötelék fűzi egyházmegyéjéhez és ezt egy másik püspökség vagy érsekség élére történő áthelyezés céljából nem lehetett felbontani. Marcell érsekségétől kezdve azonban egyre inkább az lett a gyakorlat, hogy az esztergomi érsekség élére olyan pap került, akit püspökként egy másik egyházmegye irányításában már komoly egyházkormányzati tapasztalatokat szerzett. Az áthelyezés azonban a korábbi püspökséghez fűződő kapcsolat feloldása érdekében pápai jóváhagyást igényelt. A 12. század közepétől megfigyelhető, hogy a királyhoz hű főpapok egy püspökségek irányítása után komoly egyházkormányzati tapasztalattal pályájuk betetőzéseként nyerték el az esztergomi érseki méltóságot.

Marcell érseként is figyelemmel kísérte a dalmáciai eseményeket. Kálmán király hajdani zárai eskütétele után tizenkét esztendővel újra személyesen kísérte el az uralkodót az Adriai-tengerhez. 1123-ban lejárt a magyar király 1118-ban öt évre kötött fegyverszünete Velencével. II. István 1124 nyarán, kíséretében Marcell esztergomi és Gergely bácsi érsekekkel, Simon pécsi és Ambrus győri püspökökkel, köztük Kálmán király egykori horvátországi fegyvertársaival, Zára kivételével az összes korábban magyar fennhatóság alatt álló dalmáciai területet visszafoglalta Velencétől.<sup>10</sup> A király 1124. júliusában megerősítette Trau és Spalato városokat az apja, Kálmán király adta kiváltságokban. Az uralkodó eskütársai között az első helyen Marcell érseket említették.<sup>11</sup> Az 1124-es dalmáciai hadjáratban való részvétel az egyetlen biztos adat Marcell érseki tevékenységéről. Egy 1124-re keltezett hamis oklevél említi még Marcell érseket. Ebben az oklevélben II. István Othmár barsi ispán és Henrik garamszentbenedeki apát birtokvizsályaának vizsgálatára Marcell érseket és püspöktársait bízta meg. A vitában az érseki vizsgálat nyomán az uralkodó az apátnak adott igazat és átíratva I. Géza 1075-ös garamszentbenedeki alapítólevelét.<sup>12</sup>

1124-ben Egyed pápai legátus Németországba igyekezve átutazott Magyarországon.<sup>13</sup> Vélhetőleg a pápai követ Esztergomban felkereste Marcell érseket. Sajnos a legátus magyarországi tevékenységéről nem maradt fenn híradás.

Marcell érsek egyházi pályáját három évtizeden keresztül, 1095 és 1124 között lehet nyomon követni. A Szent László udvarában feltűnő klerikus egyházi pályafutása alatt három uralkodóval, Szent Lászlóval, Kálmánnal és II. Istvánnal állt szoros kapcsolatban. A királyi

<sup>10</sup> Pauler I. 232–233., Kristó: Árpád-kor háborúi 75.

<sup>11</sup> „Ego Marcellus Strigoniensis archiepiscopus laudo et confirmo.” DHA. I. 416.

<sup>12</sup> DHA. I. 418–419. Györffy Gy. a hamis oklevél elkészítését az 1270 utáni évekre teszi.

<sup>13</sup> Szovák 1996. 29–30.

támogatásnak köszönhetően lépett egyre feljebb az egyházi hierarchiában és lett prépostból váci püspök, majd esztergomi érsekként a magyar egyház vezetője. Marcell röviddel 1124 után, a korszakban szép kort megérve, 50–60 évesen hunyt el. 1127-ben már utódjáról, Feliciánról hallunk az érsekség élén.

## Bonipert pécsi püspök

(1009–1036)

A Pécsi Püspökség első főpapja Bonipert volt, akit 1009-ben Szent István király állított az egyházmegye élére.<sup>1</sup> Püspökké szentelése az alapítással egyidőben, 1009 augusztusában, vélhetőleg még Győrben megtörtént. Bonipert származását nem ismerjük, de bizonyosak lehetünk abban, hogy külföldről került Magyarországra. Idegen hangzású neve mellett ez abból is következik, hogy első főpapjaink még kizárólag külföldről érkező klerikusok közül kerültek ki. A kialakítás alatt álló magyar egyházszerkezet még hosszú időn keresztül rá volt utalva a külföldről betelepült papokra. Különösen igaz ez a frissen alapított püspökségek esetén. Az egyházmegye megszervezése, a misszió eredményes befejezése, a pasztoráció megszervezése, a templomhálózat alapjainak lerakása komoly egyházi ismereteket igényelt. Másrészt a szervezés megkívánta, hogy a püspöknek pontos ismeretei legyenek már működő egyházmegyékről, és fontos volt, hogy kapcsolatainak köszönhetően további külföldi klerikusokat nyerjenek meg alakuló püspökség számára. Természetesen ezeket az összeköttetéseket a liturgikus felszerelések, különösen a liturgiához és az oktatáshoz, a papi utánpótlás kineveléséhez szükséges könyvek beszerzéséhez is nélkülözhetetlen voltak.

Bonipertet korábban francia származású klerikusnak tartották, hivatkozva arra, hogy kapcsolatban állt Fulbert Chartres-i püspökkel.<sup>2</sup> Fulbert püspöknek Boniperthez írt és általában 1020-as évekre datált keltezetlen levél<sup>3</sup> személyes hangvételére hivatkozva többen azt hangsúlyozták, hogy a két főpap jól ismerhette egymást. Györffy György felvetése nyomán az utóbbi évtizedekben egyre inkább kétségbe vonják Bonipert francia származását, és úgy gondolják, hogy Itáliából, pontosabban Lombardiából kerülhetett Magyarországra. Ezt az elképzelést támasztja alá, hogy a Bonipert név az ezredfordulón gyakran előfordult itáliai oklevelekben. Nem mond ennek ellent Fulbert Chartres-i püspökkel való levélváltása sem, mivel Fulbert maga is Itáliából került Franciaországba, tehát nem lehet kizárni, hogy a két

---

<sup>1</sup> DHA. I. 58.

<sup>2</sup> Karácsonyi: Szent István 30.; Szőnyi O.: Pécs város története. In: Magyar Művészet 5 (1929) 447.; Mezey: A pécsi egyetemalapítás előzményei 57.

<sup>3</sup> DHA I. 104.; A levél korábbi kiadásai és egyik magyar fordítása – Árpád-kori és Anjou-kori levelek 109. – alapján elterjedt az a nézet, hogy Bonipert érseki rangban állt volna. Fulbert levelének Györffy György által készített új kiadása azonban bizonyossá teszi, hogy az eredeti szövegben nem az archiepiscopus, hanem a coepiscopus (püspöktárs) állt Bonipert titulusaként. Így nincs forrásalapja annak, hogy az első pécsi főpap érseki rangban lett volna.

főpap valamilyen formában már Itáliában is kapcsolatban állt egymással. Valószínűbb azonban, hogy a Chartres-tal való összeköttetés nem Bonipert püspökhöz köthető, hanem inkább a Franciaországba küldött követéhez, Hilduinhoz. Ezt erősíti az is, hogy az említett levélben Fulbert fiának nevezte a pécsi követet, sőt a Hilduin név is francia területek felé mutat.<sup>4</sup>

Bonipert itáliai származását közvetett módon több dolog is megerősíti. A pécsi püspökség alapításában nagy szerepet játszott Azo pápai legátus, aki Rómából érkezett Szent Istvánhoz. Kíséretéhez több itáliai pap is tartózhatott. Szent István tudatosan törekedett – ezt több példa, köztük Szent Gellért élete is bizonyítja – arra, hogy az udvarába megfordult művelt külföldi papokat itt tartsa, megnyerje őket a magyar egyháznak. Összegezve: ugyan csupán így közvetett módon, de több momentum utal Bonipert itáliai származására, akinek Magyarországra kerülése összefüggésben lehet a magyar király és a Pápaság intenzív kapcsolattartásával, sőt elfogadhatónak látszik az, hogy Bonipertet a pápai legátus, az ostiai püspök követségéből emelte ki István és tette meg Azo egyetértésével a pécsi püspökség vezetőjévé. A 18. században egy mára már elveszett pécsi püspökjegyzékre hivatkozva Bonipertet Szent István udvari papjának tartották, így a királyi káplánok közé tartozónak gondolták.<sup>5</sup> Azo legátussal való esetleges kapcsolata inkább azt sejteti, hogy nem vagy csak igen rövid ideig tartózhatott Bonipert a királyi udvarhoz. A legátus környezetéből emelhetette ki az új püspökség vezetésére alkalmasnak gondolt papot az uralkodó.

Bonipert itáliai származását az is alátámasztja, hogy a Velencéből Magyarországra érkező Szent Gellért egyik első útja éppen Pécsre vezetett. Gellért életéről beszámoló nagyobbik legenda ugyan Mór pécsi püspököt említi Gellért vendéglátójaként,<sup>6</sup> de abban az időben bizonyosan még Bonipert állt a pécsi egyházmegye élén. Így Bonipertnek komoly szerepe lehetett abban, hogy az olasz származású és nagy műveltséggel rendelkező Gellért megnyerték a szerveződő magyar egyház számára. Gellért és Bonipert kapcsolata azt is bizonyítja, hogy az idegen származású pécsi püspök szerveződő egyházmegyéje, sőt a magyar kereszténység számára külföldről is igyekezett papokat és szerzeteseket hívni.

Bonipert püspök, mint az egyházmegye első vezetője, megkezdte a püspökség megszervezését. Bizonyosan, hogy ő volt az, aki a hajdani ókeresztény temető területén álló romos kápolnák közül egyet – egyet rendbe hozatott, hogy a székesegyház felépültéig

---

<sup>4</sup> Holub: Bonipertus 99.;

<sup>5</sup> Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* I. 5.; Holub 1960. 97–98.; Mezey: *A pécsi egyetemalapítás előzményei* 56.

<sup>6</sup> SRH. II. 485–486.

templom legyen a püspökség központjában, ahol az előírt liturgia mellett a kereszteleket is meg lehetett tartani. Bizonyos, hogy ő jelölte ki a leendő székesegyház helyét és irányítása alatt kezdődtek meg az építkezések.

Szervező tevékenységének egyetlen konkrét emléke maradt fenn, amely a dómiskola létrehozását bizonyítja. Az 1020-as években francia származású papját, Hilduint Chartres-be küldte Fulbert püspökhöz és francia egyházmegye egy Priscianus-kódexét kérte<sup>7</sup> az alakuló pécsi iskola számára. Bonipert és Fulbert levélváltása fontos tanulsággal szolgál az egyházmegye szervezésével kapcsolatban. Egyrészt mutatja azt, hogy milyen távoli területekkel is kapcsolatot kerestek a pécsi egyházmegye alapjait megteremtő döntően külföldi klerikusok. A korabeli Európa több területe hozzájárult így a pécsi egyházmegye felszereléséhez. A püspök itáliai kapcsolatain túl tehát bizonyosan a francia Chartres-i egyházmegye is bekapcsolódott ebbe. Másrészt Bonipert püspök igényessége is megnyilvánul a kódex megkérésében. Fulbert a korszak egyik európai léptékben mérve is kiemelkedő főpapja volt. Kiterjedt levelezést folytatott az ezredforduló meghatározó politikai és egyházi vezetőivel és tevékenységének köszönhetően európai hírnévű lett a Chartres-i székesegyházi iskola.<sup>8</sup> Ő tette le annak az iskolarendszernek az alapjait, amelynek köszönhetően két évszázad múltán létrejöttek Párizsban, majd más francia városokban az egyetemek. A levélváltás és Hilduin pécsi pap személyes Chartres-i tapasztalatai a Mecsek alján szerveződő iskola kialakítására is hatással lehetettek. A korabeli Európa egyik legszínvonalasabb püspöki iskolájából származó tapasztalatokat hasznosíthatta tehát Bonipert.

A Franciaországból megkért kódex mutatja, hogy Bonipert igen színvonalas iskolát kívánt létrehozni Pécsen a papi utánpótlás biztosítása érdekében. Chartres-ből egy Priscianus kötetet kértek Fulberttől. A 6. század elején Bizáncban élő Priscianustól több munka maradt fenn, de ezek közül leginkább latin nyelvtankönyve, az *Institutiones grammaticae* volt. A művet általában két külön kötetbe másolták. Az első, a Priscianus maior, az első 16 fejezetet, míg a Priscianus minor a fennmaradó 17–18. részt tartalmazta. A grammatikát Priscianus azért állította eredetileg össze, hogy tankönyvként szolgáljon a latint mint idegen nyelvet tanuló bizánci görögök számára. A Priscianus-féle grammatica a 11. századra a legkedveltebb latin tankönyv lett. A klasszikus latin szerzőktől vett nyelvtani példái alapján igen magas szintű latin nyelvtudás elsajátítását tette lehetővé. Ezzel pedig a szerepet játszott abban, hogy a

---

<sup>7</sup> DHA I. 104.

<sup>8</sup> Mörster, U.: Fulbert, Bischof von Chartres. In: LexMa. IV. 1014–1015.

középkorban tovább éljen a klasszikus irodalom és a latin nyelv hagyománya.<sup>9</sup> Bonipert tehát Pécssett egy olyan iskolát alakított ki a papi utánpótlás kinevelésére, amely az ókori, klasszikus latinságra épülő, és közvetve az antik szerzők munkáit is hasznosító grammatika oktatást biztosít. Pécssett ezzel Európa már régen krisztianizált területein működő székesegyházi iskoláinak példáját követték és azok színvonalát kívánták elérni. A klasszikus latinság és az antikvitás iránti tiszteletben az Itáliából érkező főpap kulturális igényességét kell látnunk. A grammatikai igényességből, illetve a király Bonipert bizonyosan szoros kapcsolatából következőleg újabban az is megfogalmazódott, hogy az első pécsi püspök lehetett az 1030 előtt Szent István megrendelésére fia, Imre herceg számára készített királytükörnek, az Intelmeknek a szerzője.<sup>10</sup>

Bonipert közel három évtizeden keresztül állt a pécsi püspökség élén, így meghatározó szerepe lehetett az egyházmegye alapjainak letételében. A korabeli főpapok életük végéig látták el egyházmegyéjük irányítását. Bonipert viszont, úgy tűnik, hogy valamilyen súlyos, főpapi feladatainak ellátását akadályozó betegség miatt lemondásra kényszerült. A 12. század végén a Pray-kódexben megőrződött Pozsonyi Évkönyv, amely a 11. században elkezdett Pannonhalmi Évkönyvet is magában foglalta, beszámol a pécsi egyházmegye élén történt változásokról. Az egyházmegye második főpapja, Mór püspökségének kezdetét 1036-ra teszi, Bonipert halálát ezzel szemben 1042-ben említi.<sup>11</sup> Az ellentmondást úgy lehet feloldani, ha azt feltételezzük, hogy Bonipert betegsége vagy idős korára tekintettel lemondott. Érdekes, hogy a pannonhalmi vonatkozású évkönyv említést tesz a visszavonult püspök haláláról. Mindez azt jelentheti, hogy Bonipert Pannonhalmára vonult vissza, a monostorban halt meg. A monostor kiválasztása viszont azt is valószínűsíti, hogy az első pécsi püspök a bencés rend tagja lehetett.

---

<sup>9</sup> Mezey: A pécsi egyetemalapítás előzményei 55.; Nemerkenyi E.: Fulbert, Bonipert és egy elveszett Priscianus-kézirat. In: *Aetas* 17 (2004) 4. szám 77–88.; Nemerkenyi E.: Latin klasszikusok középkori könyvtárakban: Magyarország a 11. században. In: *Magyar Könyvszemle* 119 (2003) 2–5.

<sup>10</sup> Havas L.: Szent István Erkölcsstanító könyvecské avagy Intelmek. Debrecen, 2004. LVI.

<sup>11</sup> SRH. I. 123.

## Mór pécsi püspök

(1036–1070/1075 körül)

Az egyházmegye második püspöke 1000 körül született egy előkelő, már a 10. század végén keresztényé lett magyar családban. A szakirodalomban több alkalommal felvetődött, hogy Mór a Felvidékről, Nyitra környékéről származhatott.<sup>1</sup> A püspök életéből több olyan momentum is ismert, amelyek erre a vidékre utal, de saját maga nem tesz említést erről a Vág völgyében élő remetéről élete végén készített legendájában.<sup>2</sup>

Mór püspök életéről viszonylag sokat tudunk,<sup>3</sup> mert több 11–12. századi forrás is megemlíti, amelyek közül kiemelkedik Szent Imre herceg 12. század közepén készített legendája.<sup>4</sup> Az utóbbi forrásból tudjuk, hogy Mór gyermekként került a pannonhalmi bencés apátságba, vélhetőleg szülei ajánlották fel még kisgyermek korában (puer oblatu) egyházi pályára, majd iskolás gyermekként (puer scholasticus) a monostorban tanult. A leendő püspök Mór (Maurus) neve is utal bencés származására, ugyanis ezt a rendalapító Szent Benedek egyik első tanítványa után kapta.<sup>5</sup> Valószínűleg a szerzetesi beöltözésnél, fogadalomtételnél vette fel ezt a nevet. Az Imre-legendából kitűnik az is, hogy igen szoros, barátnak tekinthető kapcsolatban állt Mór Szent István fiával. Többen arra következtetnek ebből, hogy az uralkodó másodszülött fiát, Imre herceget eredendően egyházi pályára szánták és így a herceg együtt nevelkedett Pannonhalmán a leendő püspökkel.<sup>6</sup> A legenda szerint egy alkalommal István király Pannonhalmán járva Imre herceget bízta meg azzal, hogy érdemeik szerint köszöntse a monostor szerzeteseit. Imre az elé járuló szerzetesek közül egyedül Mórt üdvözölte hét csókkal. István személyesen is megbizonyosodott ezután Mór erényeiről, és benne az aszketikus monasztikus élet szigorú követőjét ismerte meg. Elismerésként Szent

---

<sup>1</sup> Karácsonyi J.: Melyik országhoz tartozott a Felvidék a XI. és XII. században. In: Karácsonyi J.: Történeti hazugságok. Budapest, 1890. 740.; Mihály E.: Pannonhalmi Szent Mór. In: Pannonhalmi Szemle 1936. 161–167.

<sup>2</sup> SRH. II. 357–361.

<sup>3</sup> Néhány példa Mór életét bemutató történeti munkákból: PRT. I. 411–413.; Forró S.: Szent Mór a történelem világánál. In: Szent Mór emlékkönyv. Szerk. Vargha D. Pécs, 1936. 243–263.; Petrovich E.: Szent Mór pécsi püspök. In: Vigila 1971. 85–92.; Sólmos Sz.: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek élete 9–11.

<sup>4</sup> SRH. II. 449–460.

<sup>5</sup> Vargha: Szent Imre problémák 34.

<sup>6</sup> Vargha: Szent Imre problémák 32–37.



István röviddel ezt követően Pannonhalma apátjává nevezte ki Mórt.<sup>7</sup> Az Imre-legendában leírt látogatás 1029 előtt, valószínűleg 1015 és 1020 között történhetett. Mór püspök közel egy évtizeden keresztül vezethette a pannonhalmi monostort és a nagyobbik Gellért-legendatanúsága szerint négy szerzetesének kiküldésével hozzájárult a csanádi püspökség megszervezéséhez.<sup>8</sup> Erdemeinek elismerésül az idős Szent István király Mórt 1036-ban a lemondott Bonipert helyére a Pécsi Püspökség élére állította.<sup>9</sup>

Mór püspökként folytatta elődje egyházszerző tevékenységét, jó kapcsolatokat ápolt az Istvánt követő uralkodóval, Péter királlyal, akinek támogatásával sikerült az 1040-es évek elejére befejeznie a püspökség első székesegyházát. Péter és a püspök szoros kapcsolatát mutatja, hogy a trónjától később megfosztott és megvakított uralkodó valószínűleg Pécssett élhetett, majd halála után Mór püspök temette el a közösen épített pécsi székesegyházban.<sup>10</sup>

A krisztianizáció és Péter király politikája ellen Békés és Bihar vidékéről kiinduló és rövidesen országos méreteket öltő Vata vezette pogánylázadás, úgy tűnik, kevésbé érintette a Pécsi Püspökség területét. Mindez bizonyítja Bonipert és Mór püspökök vezette misszió és egyházszerzés eredményességét. A felkelés következtében a kilenc meglévő egyházmegyéből csupán három püspök maradt életben és vett részt 1046 szeptemberében Székesfehérvárott az új uralkodó, I. András megkoronázásán.<sup>11</sup> Ezek egyike Mór pécsi püspök volt. A 1050-es évektől egyre jelentősebb szerepet játszott Mór püspök a korabeli politika és a magyar egyház életében. Köszönhette ezt annak, hogy I. András alatt ő lett az egyik rangidős vezetője a magyar epizkopális egyházszervezetnek, mivel őt még Szent István nevezett ki. I. András király példaképének tekintette Istvánt és az ő hajdani politikájához kívánt visszatérni. Ebben a helyzetben meghatározó szerepet kaptak azok, akik már hivatalban voltak Szent István alatt, közvetíthették az államalapító király hajdani elképzeléseit az új uralkodó számára. Mór szerepét mutatja, hogy személyesen jelen volt 1055-ban a tihanyi bencés monostor alapításánál és közvetlenül az esztergomi érsek után írta alá az alapítólevelet.<sup>12</sup> Vélhetőleg felszentelője volt a pécsi egyházmegyében 1061-ben I. Béla király alapította szekszárdi bencés monostornak, majd két esztendővel rá, 1063-ban az elhunyt

---

<sup>7</sup> SRH. II. 453–454.

<sup>8</sup> SRH. II. 493.

<sup>9</sup> „1036. Maurus episcopus est effectus.” SRH. I. 125.

<sup>10</sup> SRH. I. 342–343.

<sup>11</sup> SRH. I. 343–344.

<sup>12</sup> „+ Signum Mauri episcopi” DHA. I. 152.

király itteni temetésén is ő végezte.<sup>13</sup> Mór politikai kapcsolatainak jele, hogy 1056-ban Radó nádor végrendeletében birtokainak egy részét András király és Béla herceg jóváhagyásával a pécsi egyházmegyének és püspökének adta. Mór és a nádor szoros, személyes kötődését bizonyítja, hogy a Radó nádor lelki atyjává fogadta („Maurum... spiritualem in patrem adoptavi”) a pécsi püspököt.<sup>14</sup> Az interpolált, később kiegészített oklevél mutatja azt, hogy a püspök tekintélye hozzájárult az egyházmegye anyagi javainak bővüléséhez.

Mór politikai szerepvállalása és befolyása az 1060-as években ért csúcspontjára, amely Salamon király és a hercegek, I. Béla fiai, Géza és László közötti hatalmi harcban játszott közvetítő szerepében is megnyilvánult. Az idős, nagytekintélyű, aszketikus életet élő püspököt mindkét fél egyaránt tisztelete. Salamon egyebek mellett azért, mert azon három püspök egyike volt, akik 1046-ben apját megkoronázta. A hercegek is elkötelezve érezték magukat irányában. Egyrészt egyházmegyéje adott helyet apjuk, I. Béla alapította bencés apátságnak, benne a király sírjával, másrészt Béla fiaival herceggént egyik központját Nyitrán tartotta, amely vidékkel Mór szoros kapcsolatot tartott. Mórnak nagy szerepe volt abban, hogy Salamon király illetve Géza és László herceg 1064 elején lezárva a trónviszályt békét kötött egymással és megosztozott az ország kormányzásán. A megállapodások megerősítésére 1064 húsvétján Pécsen került sor. Valószínűleg a király és a hercegek már a nagybőjt egy részét is itt töltötték, majd az ünnepen országos gyűlést tartva mindkét fél főembereivel együtt részt vett a pécsi székesegyházban rendezett ünnepi koronázáson, ahol Géza herceg saját kezűleg tette unokatestvére, Salamon király fejére a koronát.<sup>15</sup> Ez egyben azt is jelentette, hogy a herceg elismerte Salamon királyságát, és többek között Mór püspök közvetítő tevékenységének is köszönhetően több mint hét éven át eredményesen kormányoztak együtt a király és a hercegek.

A pécsi koronázáshoz kapcsolódó megbeszélések adtak lehetőséget arra, hogy Géza herceg felkérje a püspököt, hogy írja meg a 11. század elején Nyitra környékén élt két szentéletű remete, Zoerard-András és Benedek életrajzát. Mór püspök még pannonhalmi szerzetesként figyelemmel kísérte a két remete életét, sőt Benedeket személyesen is ismerte. A püspök maga nagy tisztelettel ápolta a két remete emlékét, így már évtizedekkel korábban megszerezte magának Zoerard-András vezeklőövének egy részét. A remeték szentté avatását

---

<sup>13</sup> SRH. I. 360.

<sup>14</sup> Az oklevél második, a szávaszentdemeteri monostorral kapcsolatos része lehet későbbi betoldás. DHA. I. 161–162.

<sup>15</sup> SRH. I. 362–363.

előkészítő Géza nyitrai herceg így magától értetődően Mórt kérte fel a legenda elkészítésére.<sup>16</sup> Az 1060-as évek második felében készült életrajz az első Magyarországon összeállított legenda, a latin nyelvű magyar irodalom egyik korai emléke, talán az első magyar szerző által készített irodalmi alkotásunk.<sup>17</sup> A rövid, néhány oldalas munka Mór püspök pannonhalmi éveiből származó emlékeire, elsősorban Fülöp zobori apát és Benedek remete elbeszélésére épült. Átmenetet jelent a csodák felsorolását jelentő egyszerű *acta miraculi*, továbbá a történeti ballada és a hagiografikus költemény között, amely az információkat rímes prózában dolgozta fel.<sup>18</sup> A legenda az itáliai szerzetesi reform aszketikus életformáját propagálja,<sup>19</sup> és egyben utal arra, hogy szerzője, Mór püspök szimpatizált a szigorú, önsanyargató remete életformával.

Az 1064-es pécsi királylátogatáshoz egy szerencsétlen esemény is kapcsolódott. A húsvéti koronázás másnapján tűzvész pusztított a püspökség központjában, tönkrement a székesegyház és a mellette álló palota a hozzá tartozó épületekkel.<sup>20</sup> Az idős főpaprak, így püspöksége utolsó éveiben meg kellett kezdenie a székesegyház újjáépítését. Mór bencés főpap több mint három évtizedig állt az egyházmegye élén, és alatta zárult le a püspökség megszervezése, működésének kialakítása. Bizonyos nyomok azt sejtetik, hogy az aszketikus életet élő Mór pécsi püspök tisztelete halála után is fennmaradt. Pécs mellett a pannonhalmi bencés apátságban ápolták kultuszát, szentként való tiszteletére is utalhat az, hogy a 12. század közepén, valószínűleg Pannonhalmán készített Szent Imre-legenda első fejezeteiben olyan kiemelten szerepel Mór. Mindez azt sem zárja ki, hogy életének eseményeit írásba is foglalták, amelyet az Imre legenda összeállításánál felhasználtak. Mór püspök kultuszának hivatalossá tétele azonban a középkorban elmaradt.<sup>21</sup> Nem tudunk intézményesült tiszteletéről

---

<sup>16</sup> SRH. II. 360.

<sup>17</sup> A legenda kritikai kiadása: SRH. II. 357–361. Mór munkájának legrégebbi teljes kézirata a 15. századból maradt fenn, de rövidített változata a 13. század végén keletkezett ún. Zágrábi Breviáriumban megtalálható. Először nyomtatásban a 15. század végén adták ki. Erdélyi: A pannonhalmi főapátság története I. 413–414.; Pražak: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája 337–338. Több magyar fordítása jelent meg például Árpád-kori legendák és Intelmek. Szerk. Érszegi G. Budapest, 1983. 13–15. Csóka G. fordítása; Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1999. 230–236. Almási T. fordítása.

<sup>18</sup> Pražak: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája 337–338.

<sup>19</sup> Pražak, R.: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. In: Történelmi Szemle 1982. 444–457.

<sup>20</sup> SRH. I. 363.

<sup>21</sup> Bizonyos tisztelete azonban a 15. század közepén kimutatható. Rónay: Boldog Mór 183.

Pécsett a középkorban. Mór püspök szentségének hivatalos elismerése Scitovszky János pécsi püspök kezdeményezésére 1848-ban történt meg és a 20. század elejétől a Pécsi Püspökség másodpatrónusa lett.<sup>22</sup>

---

<sup>22</sup> Vargha D.: Szent Mór lelkiisége. In: Szent Mór könyv. Szerk. Vargha D. Pécs, 1936. 116.; Rónay: Boldog Mór 182–183.; Solymos Sz.: Az első bencés szerzetesek hazánkban. In: Paradisum plantavit. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 2001. 56.

## István pécsi püspök

(1093 ?)

A 11. század végéről nem maradtak ránk hiteles források arról, hogy ekkortájt ki vezette a pécsi egyházmegyét. Egy 1093-ra keltezett oklevél, amely többszörös átiratban a 15. század elejéről fennmaradt ránk, tesz említést István pécsi püspökről. Az oklevélből kiderül, hogy Szent László király István pécsi püspök kezdeményezésére Dezső kalocsai érsek vallomása és a pécsi püspökség alapítólevele alapján esztergomi érsekkel és püspöktársaival együtt megállapította a pécsi egyházmegye kalocsai érsekség felé néző határait.<sup>1</sup> Az 1093-ra datált oklevél azonban kétség kívül hamisítvány, de régies szövegezése és fejletlen szerkezete, továbbá a benne található tanúnévsor, amelyben megemlített főpapok közül többen más 11. század végi forrásokban is szerepelnek, azt valószínűsíti, hogy a hamisításnál egy 11. század végi, talán 1091 táján kelt oklevelet is figyelembe vettek.<sup>2</sup> A zágrábi püspökség 1091 előtt történt alapítása kapcsán a 11. század végén mindenképpen rendezni kellett a pécsi püspökség déli, elsősorban az új egyházmegyével szomszédos délnyugati határát, mivel az 1009-es alapítólevél ebben az irányban nem jelölte ki a határvonalat.<sup>3</sup> Zágráb elkülönítése Pécestől, különösen pedig Veszprémtől, valamifajta főpapi egyeztetést igényelt, és ezt a döntést írásba is foglalhatták. Egy ilyen oklevél lehetett talán az előzménye, adhatott ötletet és bizonyos mértékig mintát később ahhoz, hogy a másik irányba, Kalocsa felé a pécsi püspökség érdekeinek megfelelően próbálják meghúzni az egyházmegye határát egy Szent László nevében készített hamis oklevéllel. István pécsi püspököt, annak ellenére, hogy csak az 1093-as hamis oklevél említi, szerepeltetni kell a pécsi püspökök névsorában, mivel a pécsi egyházmegye érdekében valószínűleg Pécsen készült hamis oklevél egy elveszett Szent

---

<sup>1</sup> A hamis oklevél mértékadó kiadása: DHA. I. 289–290. Az oklevélben az vizsgálatot végző érsek neve helyet egy „St” rövidítés szerepel, amelyet különböző képen oldanak fel. Koller Józsefnél és Szentpétery Imre regesztáiban Stehanus ként, Batthyánál Seraphinus ként, míg Hóman Bálintnál pedig Strigoniensis alakban szerepel, erre lásd DHA. I. 290. 1. jegyzet. A 11. század végi esztergomi érsek listája sem teljes. 1090 táján egy Acha nevű főpap állt az érsekség élén, majd 1094/1095 táján Szerafin lett az érsek. Esztergomi érsek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 29–36. Elvileg a két említett főpap közé még be lehet illeszteni a hamis, 1093-as keltezésű oklevélben szereplő István érseket.

<sup>2</sup> RA. 27.; Pauler II. 591.; Hóman 1910. 101–102.; Hóman B.: a magyar nép neve a középkori latinságban. In: Történeti Szemle 6 (1917) 257.

<sup>3</sup> DHA. I. 58.

László kori oklevél mellett bizonyosan támaszkodott a helyi hagyományra, amely hosszú ideig megőrizhette a 11. század végi pécsi főpapok névsorát.

## Simon pécsi püspök

(1108–1124/1134)

Püspökségének kezdete ismeretlen. Első alkalommal 1109-ben a veszprémvölgyi apácák alapítólevelének átírása, és birtokvitáik miatt kelt ítéletvel kiadása kapcsán említik pécsi püspökként.<sup>1</sup> Minden bizonnyal már 1108-ban is Simon vezette azonban az egyházmegyét, mivel vele azonosítható Kálmán király egyik követeként 1108-ban Dél-Itáliában említett Simon püspök.<sup>2</sup> Jóllehet a 12. század elején az erdélyi egyházmegye élén is egy Simon nevű főpap állt,<sup>3</sup> de a pécsi püspök származása és görög nyelvtudása kétségtelenné tesz azonosítását az 1108-ban, Itáliában említett Simon püspökkel. Hiteles forrásokban 1124-ig lehet követni Simon életútját.<sup>4</sup>

Simon pécsi püspök származását és műveltségét az előbb említett 1108-as és 1109-es említései alapján lehet rekonstruálni. 1109-ben Kálmán király őt bízta meg, hogy eljárjon a veszprémvölgyi, görög apácák lakta bazilissa monostor birtokügyeinek rendezésében. A vizsgálat érdekében fel kellett bontani az apácák eredeti, görög nyelven írt összetekerve lezárt alapítólevelét, amelyet Szent István,<sup>5</sup> más vélemények szerint még Géza fejedelem adott ki.<sup>6</sup> A király megbízásából Simon püspöknek a panaszok kivizsgálása ügyében el kellett olvasnia az eredeti alapítólevelet. A görögül írt oklevél vizsgálata bizonyítja, hogy Simon püspök azon kevés 12. századi magyarországi pap közé tartozott, aki latin mellett görögül is tudott. Vélhetőleg éppen görög nyelvtudása miatt kérte fel erre a feladatra Kálmán király. A püspök az alapítólevélben említett javakat összevetette az apácák 12. század elején birtokolt földjeivel és népeivel, megállapította az apácamonostor tényleges birtokállományát és erről jelentést tett az uralkodónak. Kálmán elrendelte az új oklevél kiállítását, amelyet szintén a pécsi püspök végezhett. Simon, a veszprémi püspök hozzájárulását is kikérve, először szó szerint átírta az

---

<sup>1</sup> „Simone Quinque Ecclesiarum episcopo” DHA. I. 366.

<sup>2</sup> Anna Komnene: Alexias munkája számol be az 1108-as devoli békeszerződésről. Moravcsik: Bizánci források 107.

<sup>3</sup> Temesváry J.: Erdély középkori püspökei. Kolozsvár, 1922. 4–5.

<sup>4</sup> DHA. I. 366–367.; 383.; 396.; 408. és 416.

<sup>5</sup> Hóman: Szent István görög oklevele 99–136. és 225–242.; Érszegi G.: Szent István görög nyelvű okleveléről. In: Levéltári Szemle 38 (1988) 3–6.;

<sup>6</sup> Komjáthy M.: A veszprémvölgyi alapítólevél kibocsátójáról. In: Levéltári Közlemények 42 (1971) 33–47.

eredeti görög nyelvű alapítólevelet.<sup>7</sup> A görög szöveget gyakorlatilag hibátlanul másolta le, amely jelzi, hogy a püspök jó görög tudással rendelkezett. Simon tisztában volt azzal, hogy görög oklevelet nehezen tudják a későbbiekben elolvasni, ezért elkészítette annak latin fordítását, de az új, latin szöveget már aktualizálta, tehát abban a veszprémvölgyi apácák 12. század elején ténylegesen birtokolt javai szerepeltek.<sup>8</sup> Az oklevél latin része a dél-itáliai okleveles gyakorlattal mutat rokonságot, de egyben azt is bizonyítja, hogy írója nem volt különösebben járatos az oklevélfogalmazásban, mivel több nélkülözhetetlen formulás részt (intitulatio, promulgatio, corroboratio) kihagyott.<sup>9</sup> Simon püspök tehát nem játszhatott komoly szerepet a 12. század elején a királyi oklevéladásban. Feladatát semmiképpen sem hasonlíthatjuk a későbbi kancellárokéhoz. Nyilvánvalóan görög tudásának köszönhető, hogy rá bízták ennek az oklevélnek a kiadását. A görög nyelvismeret és a dél-itáliai hatások jelenléte<sup>10</sup> az említett oklevélben utal a püspök szicíliai vagy dél-itáliai származására. Görög és latin tudása közötti különbség esetleg arra is mutathat, hogy a püspököt inkább görög (nyugati görög) és nem latin származásúnak gondolhatjuk. Simon Magyarországra kerülése bizonyosan összefüggésben hozható Kálmán király normann házasságával. A magyar uralkodó 1097 elején pápai közvetítéssel elvette Roger szicíliai gróf egy ismeretlen nevű leányát. A királynéval szokás szerint egyházi és világi kísérek érkeztek. Ezek egyike lehetett Simon,<sup>11</sup> akit a királynéra való tekintettel is 1097 és 1108 között Kálmán király a pécsi püspökség élére állított. A görögül tudó Simon kiválasztásában talán az is szerepet kapott, hogy a pécsi püspökség déli, délkeleti területei a bizánci kereszténységgel voltak határosak, sőt az egyházmegye szerémségi területein a görög-latin együttélés is valószínűsíthető.

Simon püspököt, származását és helyismeretét is figyelembe véve, a király 1108-ban Dél-Itáliába küldte. A követség előzménye az volt, hogy a 12. század elején felbomlott a magyar-normann szövetség és 1105-ben bizánci megkeresésre Kálmán a normann-bizánci konfliktusban a görög császár oldalára állt. 1107-ben Bohemond normann fejedelem

<sup>7</sup> Egyedül Czebe Gyula vélte úgy, hogy az eredeti oklevél görög szövegét is átdolgozták. Álláspontját a szakirodalom nem fogadta el. Czebe: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege 104. Először Hóman cáfolta ezt, lásd Hóman: Szent István görög oklevele 116–117.

<sup>8</sup> Kumorovitz L. B.: Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics L. Veszprém, 1984. 7–10.

<sup>9</sup> Fejérpataky L.: Kálmán király oklevelei. Budapest, 1892. 28–29.

<sup>10</sup> Czebe Gyula hívta fel először a figyelmet a dél-itáliai hatásokra, bár ő nem Simont tartotta az 1109-es oklevél szerzőjének, benne csak a vizsgálatot elvégző személyt látott. Czebe: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege 92. és 104.

<sup>11</sup> Hóman: Szent István görög oklevele 106–107.; a normann házasságra lásd Makk: Külpolitika 145.



meztámadta Bizáncot. Kálmán segítséget adott a császárnak és magyar csapatokat küldött Dél-Itáliába. A bizánci-magyar koalíció, amelyet Velence is támogatott, egy éves küzdelem után legyőzte a normannokat. A szembenálló felek 1108 szeptemberében kötöttek békeszerződést, amely aláírói között Peres ispán mellett Kálmán képviselőjében jelen volt Simon püspök is.<sup>12</sup>

Simon püspök, úgy tűnik, tevékenyen ki vette részét Kálmán és fia, II. István királyok dalmáciai politikájában. Származása folytán is közel állt hozzá a mediterrán világ, kiismerte magát benne. 1111-ben ott volt Zarában, amikor Kálmán esküvel erősítette meg, hogy tiszteletben tartja Dalmácia jogrendjét.<sup>13</sup> Az uralkodó után esküt tevő főpapok között Simont is felsorolták.<sup>14</sup> A püspök utolsó hiteles említése is Dalmáciához kapcsolódott. 1124 nyarán II. István Trau és Spalato városok kiváltságait újólá elismerte. A király esküjét megerősítő négy magyar főpap egyike Simon volt.<sup>15</sup>

A pécsi püspök tekintélyét mutatja a 12. század eleji királyi oklevelek tanúnévsoraiban mindig az első között említették. Általában csak a két érsek előzte meg őt a listákban.<sup>16</sup> Simon Kálmán király körül létrejött nagy műveltségű püspökök köréhez tartozott, mint például Lőrinc esztergomi érsek, vagy a legendaíró Hartvik győri püspök.

A főpap egy egyházmegyén belül végzett tevékenységéről nem maradtak fenn források. Egy apró utalás azonban azt bizonyítja, hogy nagy figyelmet fordított a püspökség birtokainak védelmére. A veszprémvölgyi apácák 1109-ben általa írt oklevélének latin részében nyomatékosan kihangsúlyozta, hogy a Baranya megyei Sarlós falut az apácák a pécsi püspökséggel közösen birtokolják.<sup>17</sup>

<sup>12</sup> Moravcsik: Bizánci források 107.; Magyarország története 10 kötetben I. 955.; Makk: Külpolitika 153. és 157–158.; Szentpétery Imre Kálmán király apocrisarius-ának tartja Simon püspököt. Szentpétery: Magyar oklevéltan 54. Makk Ferenc szóbeli közlése szerint az előbbi megnevezés nem a püspökre vonatkozik, hanem Richard Siniscard egyik küldöttének titulusa. Kérdéses, hogy Simon püspök a békeszerződés megkötésére érkezett csupán Dél-Itáliába, vagy már korábban, a harcoló magyar csapatokkal együtt.

<sup>13</sup> Pauler I. 221.

<sup>14</sup> DHA. I. 408.

<sup>15</sup> „Ego Simon Quinque Ecclesiae episcopus laudo et confirmo” DHA. I. 416.

<sup>16</sup> 1111-ben, 1113-ban és 1124-ben az esztergomi és a kalocsai érsekek után említik, DHA. I. 383., 396. és 416.; 1111-ben Zarában Lőrinc érsek és Marcellus váci püspök után szintén a harmadik helyen szerepelt. DHA. I. 408.

<sup>17</sup> „Septima villa est Serlous, sed terra communis est cum populo Quin(queec)clesiensis episcopi.” DHA. I. 366.

Simon pécsi püspök utoljára hiteles forrásban II. István 1124-es előbb említett oklevelében szerepelt.<sup>18</sup> Koller József a 18. század végén régi kéziratokra hivatkozva azt állította, hogy Simon 1133-ban még pécsi püspök volt.<sup>19</sup> Ezzel a kijelentéssel összhangban van egy 1135-ös hamis oklevél,<sup>20</sup> amely azonban II. Béla király egy korabeli oklevelének felhasználásával készült, Simon kalocsai érseket említő tanúnévsora. Az 1135 táján felbukkanó Simon kalocsai érsekben a korábban pécsi püspökként említett főpapot látják.<sup>21</sup> Így Simon püspök három évtizedes pécsi főpásztorsága után a szomszédos, akkor Bácsott székelő érsekség vezetője lett. Simon érsekségét 1135 és 1142 közé kell tenni, mivel 1142-ben már bizonyosan más áll Kalocsa élén.<sup>22</sup>

---

<sup>18</sup> DHA. I. 416.

<sup>19</sup> Koller: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum* I. 178.

<sup>20</sup> ÁÚO. I. 50.; RA. 60.

<sup>21</sup> Gyetvai: *Egyházi szervezés* 32.; Udvardy 1991. 59.

<sup>22</sup> Udvardy 1991. 60.

dc\_336\_11

A monasztikus egyház

A zabori bencés apátság kezdetei  
(Morva kontinuitás vagy passauai térítés)

A magyar krisztianizáció bemutatásánál megkerülhetetlen, hogy áttekintsük a honfoglalás előtt Kárpát-medence keresztény kapcsolatait, ezek 10–11. századi továbbélésének lehetőségeit és a 11. század elején kiépülő magyar egyházszerkezetre gyakorolt hatásait. Ebből a szempontból elsősorban a Szerémség, Zalavár vidéke és Nyitra érdemel figyelmet, mint olyan területek, ahol a 9. században jelen volt a kereszténység, sőt bizonyos mértékig a kontinuitás is feltételezhető. Az elmúlt időszakban a három szóba jöhető terület közül a folyamatos régészeti ásatásoknak köszönhetően a magyar szakirodalomban Zalavár korai története került inkább előtérbe.<sup>1</sup> Az utóbbi másfél évtizedben a magyar középkorkutatásban viszont nem kapott hangsúlyos szerepet a 9. századi Moravia, vele összefüggésben Nyitra korai története és hatása a magyar krisztianizációra. A szlovák középkorkutatásban ezzel szemben erőteljesen jelen van ez a kutatási terület. A szlovák szakirodalom a korábbiakhoz hasonlóan hangoztatja a népesség és ezzel együtt a kereszténység kontinuitását a mai Szlovákia nyugati és középső vidékein. Sőt néhányan a morva fennhatóság 9. századi területét és ezzel a morva kereszténység hatását egészen a Felvidék keleti részéig kiterjesztik. Ezzel munkáikban szinte kirajzolódnak a 9. század második felében a 20. században megszülető Szlovákia politikai határai. Kimondatlanul is a 9. századi Moraviához tartozó hajdani Nyitra és környéke a mai Szlovákia történelmi előképeként jelenik meg, a modern államhatárok pedig történelmi dimenziókat, helyenként igazolást nyernek.

Ebben a megközelítésben komoly szerepet kap Nyitra kora Árpád-kori története, a 11. században említett templomok, azok védőszentjei, a Nyitrával szomszédos zabori apátság, és a 12. század elejétől igazolható nyitrai püspökség története. A morva hagyományok, a honfoglalás előtt kereszténység hatásának felmérését is szolgálja a terület kora Árpád-kori, 11. századi egyházszerkezetének vizsgálata. Kézenfekvő a feltevés, hogy ahol nagyszámú népesség élt már a 11. század elején, sőt ez a lakosság keresztény hagyományokkal

---

<sup>1</sup> Elsősorban Zalavár környéki ásatásokkal kapcsolatban pl. Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. In: *Ars Hungarica* 1998/2. 257–319.; Szőke B. M.: A Dunántúl lakossága és a honfoglaló magyarok. In: *Magyarok térben és időben*. Szerk. Horváth I. Tata, 1999. 73–103.; Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling birodalom keleti peremterületén. In: „a halál árnyékának völgyében járok” (A középkori templom körüli temetők kutatása) *Opuscula Hungarica* 6. Szerk. Rítóók Á. – Simonyi E. Budapest, 2005. 19–30.

rendelkezett, ott jelentős egyházi intézményeknek kellett volna létre jönnie, és már korán jól strukturált egyházszervezetnek kellene kiépülnie. Több bencés monostornak és püspökségnek kellene így az ilyen területen működni. A Felvidéken, tehát a mai Szlovákia területén a 11. században azonban egyetlen egy püspöki székhely sem jött létre és nagyon kevés korai bencés monostorról van tudomásunk.<sup>2</sup> Ezek egyike, sőt a legkorábbi felvidéki bencés monostor a Nyitra közvetlen közelében létrejött, már a 11. század elején bizonyosan létező zobori apátság. A monostor kialakulásának körülményei adalékul szolgálnak a Felvidék nyugati részén az egyházszervezet kialakításához és a morva kereszténység feltételezett, esetleges továbbélésének kérdésköréhez.

A 19–20. század fordulóján, sőt még a 20. század elején is a magyar szakirodalom a zobori bencés monostor korai történetének kezdeteit a morva időkben, tehát a 9. században kereste, vagy helyesebben mondva, inkább sejtette. Mások viszont konkrétan nem foglalva állást az apátság alapítását illetően, a Szent István megelőző időszakra tették létrejöttét. Pauler Gyula szerint a Zoborhegyen már jóval a magyar honfoglalás előtt remeték éltek. Megemlíti, hogy a későbbi hagyomány szerint Szvatopluk támogatását is élvezték, sőt élete végén a morva fejedelem is belépett a monostorba.<sup>3</sup> Dedek Crescens Lajos hasonlóan vélekedett, amikor azt írja, hogy Szent István Nyitrán, illetve a mellett álló Zoborhegyen bencéseket talált, akiknek egy közeli barlang lehetett a lakóhelyük.<sup>4</sup> Karácsonyi János nem foglalt állást a zobori alapítás idejét illetően, de hangsúlyozta, utalva a nagyobb Gellért-legenda híradására, hogy az innen kikerülő, például Csanádra áttelepült szerzetesek mindegyike tudott magyarul. Zobor jelentőségének tudja be, hogy Lengyelországból is érkeztek ide remeték, Zoerard-András és Benedek. A monostort hallgatólagosan Szent István alapításának tartotta, de a zobori Szent Ipoly (Hippolitus) patrocíniumot és vele együtt a nyitrai Szent Emmerám templomtitulust a frank Wiching 9. századi püspöki tevékenységéhez kötötte. A nyitrai és a zobori egyházakat, véleménye szerint, Géza fejedelem idején újították meg a régi védőszentek tiszteletére.<sup>5</sup> A magyar bencés történetírás is a kontinuitás mellett foglalt állást. Sörös Pongrácz a megszűnt bencés monostorokat számba vevő munkájában Zobor gyökereit a 9. században kereste és szerinte a monostor Szvatopluk idején keletkezett, majd Szent Istvántól jelentős adományokat kapott, melynek köszönhetően „új virágzásra” jutott.<sup>6</sup> A Pannonhalmi

---

<sup>2</sup> Kristó: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról 404–408.

<sup>3</sup> Pauler I. 47.

<sup>4</sup> Dedek: Nyitra vármegye 534.

<sup>5</sup> Karácsonyi: Szent István 36–39.

<sup>6</sup> Sörös 1912. 401–409.

Rendtörténet nyomán a bencés rendtörténetírás kitartott Zobor eredeténél a kontinuitás mellett. Mihályi Ernő 1938-ban a Szent István-émlékkönyvben,<sup>7</sup> majd Csóka J. Lajos összefoglaló munkáiban is ezt hangoztatta.<sup>8</sup> Csóka szerint Wiching, miután átvette 880-ban a nyitrai püspökséget a St. Pölten melletti St. Hyppolitus apátságából bencéseket telepített a Zoborhegyre és számukra monostort alapított. A bencés szerző Münchenben, németül megjelent munkájában is ezt a nézetet képviselte,<sup>9</sup> így Zobor kontinuitása utat talált nemzetközi bencés rendtörténetírásba. Zobor morva gyökereit legutóbb a bencés kutatók közül Sólymos Szilveszter képviselte és szerinte egy 9. század végén létrejött remeteközösséget szerveztek Szent István idejében szabályos bencés apátsággá, de a monostorban, mint ahogy Zoerard-András és Benedek élete mutatja, fennmaradt a remete életforma hagyománya.<sup>10</sup>

Hóman Bálint Szent Istvánról készült monográfiájában és a Magyar Történet című összefoglaló munka általa írt részében a korai bencés monostorokat bemutatva nem említi Zobornál a morva előzményeket, és kizárólag magyar alapításúnak tartja.<sup>11</sup> Hóman Bálint Szent István könyvével egyszerre jelent meg Váczy Péter nagy összefoglaló tanulmánya a honfoglalás előtti Kárpát-medence kereszténységéről, amelyben elfogadta Zobor 9. századi alapítását. Szerinte a 874 és 892 között, talán éppen a nyitrai püspökséggel összefüggésben, 880-ban alapították a zobori bencés monostort. Tagjai St. Pölten szerzetesei közül kerültek ki.<sup>12</sup> Az 1950-es években az egyháztörténeti témák háttérbe szorulása következtében részletesen már nem foglalkoztak a bencés monostorok létrejöttével. Bónis György rövid Szent István életrajzában is csak néhány szóban említi a bencés apátságokat és véleménye szerint „a zoborhegyi monostor a nyitrai fejedelemség hagyományait folytatta”.<sup>13</sup>

Az elmúlt évtizedekben Györffy György több munkájában érintette Zobor és általában Nyitra környékének államalapítás kori szerepét, illetve Árpád-kori történetét. Az 1950-es évek végén Györffy még elfogadja a monostor morva kezdeteit.<sup>14</sup> Az 1977-ben írott

<sup>7</sup> Mihályi E.: Szent István monostorai. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 382–383.

<sup>8</sup> Csóka: Szt. Benedek I. 269.

<sup>9</sup> Csóka: Geschichte des Benedektinischen Mönchtums in Ungarn 22.

<sup>10</sup> Sólymos: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek 9–15.

<sup>11</sup> Hóman: Magyar történet I. 197–198.; Hóman: Szent István 169.

<sup>12</sup> Váczy: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában 247–248.

<sup>13</sup> Bónis: István király 130.

<sup>14</sup> Györffy: Tanulmányok a magyar állam eredetéről 100.

monográfiájában azonban a monostort Szent István alapításának tartotta és Gizella szerepét emelte ki azzal, hogy az Ipoly patrocínium a királyné közvetítésével került Zoborra. Györffy ekkor sem zárta ki, hogy Zobornak lehettek morva előzményei.<sup>15</sup> A későbbi munkáiban viszont már nem utalt Györffy a monostor morva gyökereire. 1983-ban az ún. tíz kötetes Magyarország története I. kötetében az alapításnál csak Gizella szerepét emelte ki.<sup>16</sup> Györffy a Nyitra megyét bemutató történeti földrajzi kötetben ugyan utalást tesz Prágai Kozma történetíró által feljegyzett hagyományra, de kizárja, hogy morva előzményei lennének a bencés apátság.<sup>17</sup>

A magyar középkorkutatás az 1970-es évektől nem tekinti morva indíttatásának a zobori monostort, jóllehet éppen, hogy csak említést tesznek Zoborról. Az összefoglaló munkák általában kiemelik, hogy alapításának körülményei bizonytalanok, és a patrocínium alapján az esetleges német hatásra (St. Pölten, Passau, Regensburg) utalnak.<sup>18</sup> Hervay Levente bencés adattárában pedig azt feltételezi, hogy Zobort talán a környéken élő remeték alapították Szent István segítségével.<sup>19</sup>

A szlovák kutatásban – ha nem is kivétel nélkül – a kontinuitást hangoztatják Zobor történetében, és a 880-ban létrejött nyitrai püspökséggel hozzák kapcsolatba. Sőt megfogalmazódott az is a kontinuitás mértékét illetően, hogy a zobori monostor 1111-ben és 1113-ban említett birtokainak egy része a magyar honfoglalás előtti időre megy vissza, így az apátság birtokainak folytonosságát is feltételezik.<sup>20</sup> Jan Lukačka szerint is Nyitrán a Szent Emmerám és a Szent Ipoly patrocíniumok a morva időkből származhatnak. A zobori monostor alapítója Szvatopluk lehetett, kegyurai pedig az Árpád-korban nem a királyok voltak, hanem a Hontpázmány-nemzetség tagjai.<sup>21</sup> Richard Marsina úgy gondolja, hogy a monostor alapítása legkésőbb a 10. század harmadik harmadáig megtörtént, azon a helyen, ahol a 9. században remeték éltek és ahová Szvatopluk templomot épített.<sup>22</sup> A bizantinológus

<sup>15</sup> Györffy: István király és műve 115.

<sup>16</sup> Magyarország története 1242-ig 776. (a vonatkozó rész Györffy Gy. munkája)

<sup>17</sup> Györffy: ÁMF. IV. 491.; Györffy Gy.: Zobor. In: Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Szerk. Kiss G. – Zaicz G.. Budapest, 1997. 113–117.

<sup>18</sup> Mezey 1979. 97. és 99.; Török: A 11. század 25. és 92.; Engel: Szent István birodalma 41.; Kristó: Szent István király 95.

<sup>19</sup> Hervay: Bencések 526.

<sup>20</sup> Osalinský, F.: O pisomnych pramenoch na Slovensku v. sredoveku. In: Historicky časopis 45 (1997) 400.

<sup>21</sup> Lukačka, J.: Nitra und Nitraer Fürstentum im 10. Jahrhundert. In: Mitteleuropa im 8–10. Jahrhundert. Hg. Caplovic, D. Bratislava, 1997. 210.

<sup>22</sup> Marsina: A nyitrai hercegség 362.

Alexander Avenarius viszont kétségesnek tartja Zobor morva eredeztetését. Kozma krónikájának közlését nem tekinti hitelesnek a 9. századra nézve, mivel szerinte a monostor létrejöttéről szóló leírás inkább a 11–12. századra illik.<sup>23</sup> A morva hatás helyett inkább a palesztin szerzetesség tradíciójának hatásával számol. Zoerard-András remete böjtölési szokásait Zozimas 6. századi palesztin szerzetes böjti gyakorlatával rokonítja, és szerinte a palesztin szerzetesek szigorú aszkéziséhez igazodott Zoerard élete.<sup>24</sup>

A zobori monostor Szent István kori alapításának hozzávetőleges idejéről sincs általánosan elfogadott álláspont. A régebbi szakirodalom (Pauler, Karácsonyi J., Sörös P.) – részben a kontinuitásra tekintettel is – a monostor korai alapítását/újraszervezését hangoztatta és Szent István egyik első bencés monostorának tekintette a zoborit, sőt néhányan Géza fejedelemsége idejére, 997 elé helyezték kezdeteit. Karácsonyi János szerint Zobor volt az első magyar bencés monostor.<sup>25</sup> A koraiság mellett foglalt állást Hóman Bálint is, aki a 10. század végére tette alapítását.<sup>26</sup> Györffy György véleménye is hasonló, Pannonhalma után Pécsváraddal együtt a legkorábbi bencés monostornak tartotta Zobort. Létrejöttét a 10. század végére, még Géza fejedelem uralkodására, István általa feltételezett nyitrai hercegségéhez kötötte.<sup>27</sup> Török József Györffy Györgyhez hasonló véleményen van, és a 10. század végére helyezi az alapítást.<sup>28</sup> Bónis György,<sup>29</sup> Mezey László<sup>30</sup> és Engel Pál viszont Zobort az utolsó Szent István-i bencés apátságnak tartotta,<sup>31</sup> Kristó Gyula pedig nem foglalt állást az alapítás még hozzávetőleges idejével kapcsolatban sem.<sup>32</sup>

<sup>23</sup> Avenarius: *Die byzantinische Kultur und die Slawen* 126. Nem tartja továbbá vitán felülnek, hogy Zobor név az ószláv sobor (kolostor) szóból származna. Véleménye szerint a Zobor elnevezést a szláv zubr (vadállat) szóból is le lehet vezetni.

<sup>24</sup> Avenarius: *Die byzantinische Kultur und die Slawen* 130–131. A szent 1070 táján készült legendája utal Zozimas apát böjti gyakorlatára. SRH. II. 358.

<sup>25</sup> Karácsonyi: *Szent István király* 36.

<sup>26</sup> Pannonhalma és Pécsvárad után a harmadik monostornak tartja Zobort, amely 1019 előtt, a zalavári alapítása előtt jött létre. Hóman: *Szent István* 169.

<sup>27</sup> Györffy: *ÁMF.* IV. 491.

<sup>28</sup> Török: *A 11. század* 25.

<sup>29</sup> Nem ad időpontot, de a monostorok valószínűleg időrendi felsorolásában ötödik helyen említi. Bónis: *Szent István király* 130.

<sup>30</sup> A negyedikként létrejött bencés monostornak tartja Pannonhalma, Pécsvárad és Zalavár után. Mezey 1979. 97.

<sup>31</sup> Engel: *Szent István birodalma* 41.

<sup>32</sup> Kristó: *Szent István király* 95.



Az utóbbi években megkezdődött a zoborhegyi monostor régészeti feltárása, de egyenlőre csak a bencés apátság megszűnése után létrejött kamalduli kolostor egy cellájának maradványait találták meg. A feltárást nehezíti, hogy a középkori monostor helyén ma egy tudószanatórium van. A bencés monostorból eddig csupán egy másodlagos beépítésből előkerült román kori, esetleg 11. századi oszlopfőtöredék került elő.<sup>33</sup> A régészeti feltárás jelen állás szerint nem tud támpontot adni a zobori monostor kezdeteiről és esetleges előzményeiről.<sup>34</sup>

Zobor 9. századi létéről nincsen korabeli írott forrásunk. Moravia egyháztörténetébe nehéz beilleszteni egy bencés monostort. Nem tudunk a bencések szerepvállalásáról a morva, illetve a pannóniai misszióban sem.<sup>35</sup> A frank birodalmi egyház részéről a terület krisztianizációjában a salzburgi érsekség valamint a passauai püspökség játszott szerepet. A morva fejedelmek, Rasztiszláv, majd Szvatopluk, végül II. Mojmír is a politikai szempontból, a morva területek önállóságának biztosítása érdekében az episzkopális egyházszervezet kialakítására, illetve reorganizálására törekedett. Ennek megfelelően II. Adorján pápa előbb létrehozta a pannóniai érsekséget, amelyet VIII. János pápa morva érsekséggé alakított át, majd 880-ban Szavtopluk kérésére Nyitrán suffraganeus püspökséget alapított.<sup>36</sup> II. Mojmír, amennyiben hitelesnek tekintjük Theotmár érsek levelét, 899–900 táján kezdeményezte a morva érseki tartomány reorganizációját, az érsekség újjászervezését, sőt a kánoni előírásoknak megfelelően már három suffraganeus püspökség létrehozását tervezték.<sup>37</sup> Az egyházszervezeti törekvések kivétel nélkül tehát az érsekség és a püspökségek életre hívását ösztönözték. Egyetlenegy esetben sem hallunk monostor alapításáról, vagy annak tervbe vételéről. A krisztianizációnak Cirill és Metód Morvaországba érkezése adott lendületet.

<sup>33</sup> Nevizsánszky Gábor régész szóbeli közlése 2008. júniusában.

<sup>34</sup> Alexander Avenarius szerint is a zobori monostor helyén nem került elő a probléma megoldásában hasznosítható régészeti lelet. Avenarius: Die byzantinische Kultur und die Slawen 126. Gabriel Fusek és Peter Bednár is azt írja, hogy a kisebb leletmentő ásatásokból csupán néhány kerámiatöredék került elő a hajdani monostor környezetében, bár ebből azt a következtetést vonták le ezek a fontos terület nagymorva kori benépesülésére utalnak. Fusek, G. – Bednár, P.: Die (vermutete) Kirche am Burgberg von Nitra (Slowakei). In: Die frömmittelalterliche Wandmalereien Mährens und der Slowakei Archäologischer Kontext und herstellungstechnische Analyse. Hg. Pippal, M. – Daim, F. Innsbruck, 2008. 37.

<sup>35</sup> Martin Eggers is azon a véleményen van, hogy Metód érseki működésének területén sem az írásos források, sem a régészeti leletek nem utalnak monostor létezésére. A később felbukkanó kolostorok visszavetítése a 9. századra tisztán spekuláció. Eggers: Das Erzbistum des Method 81.

<sup>36</sup> Grivec: Konstantin und Method 87–109.; H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete 131–150.

<sup>37</sup> A levél legújabb kiadása és eredeti voltának problematikájáról lásd Lošek 1997. 55–87. és 138–157.

Mindketten szerzetesek voltak, jóllehet nem bencések, hanem bizánci rítusúak voltak, de missziójuk idején nincs információnk arról, hogy monasztikus közösség kialakítását kezdeményezték volna. Nem törekedtek arra Moraviában sem a fejedelmek, sem a térítést végzők, hogy monasztikus egyházszervezetet is kiépítsenek.

Néhányan azonban Uhersko Hradište mellett fekvő Sady nevű 9. században létező morva településen monasztikus közösség létezését feltételezik. Sady-n régészeti leletek tanúsága szerint fokozatosan épült ki egy egyházi centrum, amely temploma mellett egy jelentős méretű, nagy teremből álló faépület volt. A templom másik oldalán kis épületek (cellák ?) maradványait figyelték meg. Úgy gondolják, hogy nem egy hagyományos templomi közösség emlékei rajzolódnak itt ki. Van olyan nézet, amely bizáncias jellegű kolostorépület-együttesnek tartja a feltárt maradványokat. Mikulčice volt Moravia világi központja, az egyházi centruma pedig Sady. Luděk Galuska szerint esetleg Metód érseki székhelye lehetett a Sady-i egyházi központ.<sup>38</sup> Petr Sommer, a korai cseh szakrális emlékekkel foglalkozó régész viszont azt hangoztatja, hogy nem lehet egyértelműen szerzetesi közösséghez kapcsolni az említett épületegyüttest.<sup>39</sup> A bizonytalanul értelmezhető régészeti leletek és a monasztikus közösségre utaló írásos források teljes hiánya, véleményem szerint is, inkább azt az álláspontot erősítik, hogy Moravia központi területén nem jött létre a 9. század folyamán szabályszerűen intézményesült monostor.

Hasonló figyelhető meg a frank birodalmi egyház missziója alá tartozó Pannóniában, Pribina, majd Kocel vezette területen. Ott is csak a világi egyházszervezet kialakítására irányuló törekvés figyelhető meg.<sup>40</sup> A források, a terület missziójának jellege és az egyházszervezet kiépítésének módja azt bizonyítja, hogy Moraviában nem jött létre bencés monostor, de még törekvés sem mutatható ki szerzetesi közösség alapítására. Mindez azt jelenti, hogy a zobori bencés monostor gyökereit nem lehet a morva krisztianizációból levezetni, sőt annak jellege éppen cáfolja Nyitra melletti korai, 9. századi bencés vagy remete közösség feltételezését.

---

<sup>38</sup> Galuška, L.: Staroměstsko-uherskohradiš'tká aglomerace – vývoj osídlení a přírodní podmínky v 6.–10. století. In: Velká Morava mezi Východem a Západem. Ed. Galuška, L. Brno, 2001. 135.

<sup>39</sup> Sommer, P.: Sázava und böhmische Klöster des 11. Jahrhunderts. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Hg. Sommer, P. Praha 2005. 157–159.

<sup>40</sup> Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas 291–301.; Váczy Péter viszont Zobor mellett Pannóniában is feltételez egy bencés monostort. Szerinte a zalavári Szent Adorján egyházhoz Pribina egy bencés kolostort (officium ecclesiasticum) is csatolt. Váczy: Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában 226.

Zobor első említése a 11. század második feléből származik. A Nyitra közelében a 11. század elején élt két, valószínűleg lengyel származású remete, Zoerard-András és tanítványa, Benedek életét bemutató legenda említi első alkalommal a zobori monostort, annak védőszentjét és ezzel együtt a nyitrai Szent Emmerám-egyházat.<sup>41</sup> A Mór pécsi püspök által – valószínűleg Géza herceg ösztönzésére – összeállított legenda 1064 után, valamikor 1070 táján készülhetett el. A szerzője, Mór püspök a saját maga írta legenda és a Szent Imre hercegről szóló legenda információi szerint Szent István kortársa volt, személyesen ismerte a két Nyitra vidéki remetét.<sup>42</sup> A Zoerard-András és Benedek legenda így annak ellenére, hogy a 11. század második felében keletkezett, Szent István uralkodására is megbízható, szinte kortárs forrásnak tekinthető.

A legendából egyértelmű, hogy a 11. század elején működött már a zobori apátság és védőszentje Szent Ipoly (Hippolitus) volt. Korai, talán az első apátját, Fülöpöt is megemlíti a Mór püspök készítette életrajz. A monostorhoz, hasonlóan a bakonybéli bencés apátsághoz, remeteség is tartozott, tehát a monasztikus életforma kiegészült, mint oly sok más korabeli bencés konvent esetében, remeteséggel.<sup>43</sup>

Mór püspök legendája természetesen a két szentéletű remete életét állította előtérbe, így nem szól a zobori monostor alapításáról. A legenda szerint a Lengyelországból érkező Zoerard belépett a zobori monostorba. Fülöp apát előtt tett szerzetesi esküt és vette fel az András nevet.<sup>44</sup> A lengyel remete Magyarországra költözésének idejét pontosan nem lehet megállapítani, de a legenda belső kronológiája és Mór életéről fennmaradt információk alapján ezt a 11. század első két évtizedében kereshetjük.<sup>45</sup> Talán nem tévedünk, ha ezt inkább az 1002/3 és 1010 közé helyezzük. Zoerard, úgy tűnik, hogy egy már működő, szervezett monostorba lépett be, így Zobor alapítását a korábbi időre, Szent István uralkodásának első éveire tehetjük.

---

<sup>41</sup> SRH. II. 357–361.

<sup>42</sup> Koszta L.: Mór pécsi püspök. In: KMTL. 466.

<sup>43</sup> Koszta: Remeték a 11. századi Magyarországon 50–51.

<sup>44</sup> SRH. II. 357–361.

<sup>45</sup> Zoerard-András Vág menti remetéskedésének időpontjához a Mór püspök által írt legendája, és Mórt, mint pannonhalmi szerzetest említő Szent Imre-legenda szolgál támpontot. Az Imre-legenda szerint a szent herceg pannonhalmi látogatásakor Mór még csupán szerzetes volt. Imre 1031-ben szenvedett végzetes vadászbalesetet, így a látogatás mindenképpen ezt megelőzően történt. Mór azt írta magáról, hogy Zoerard-András életéről iskolás gyermekként Zoerard halála után, annak tanítványától és életformáját követő, gyakran Pannonhalmán is megforduló, Benedek remetétől hallott. SRH. II. 357–361. és SRH. II. 452–453.

Zobor korai történetére fontos forrás az a két 12. század eleji oklevél, amely felsorolja a monostor birtokait.<sup>46</sup> Az 1111-es oklevelet Zobor létrejöttének időpontjával kapcsolatban is idézni szokták. 1111-ben Szent István király által a monostornak adott bizonyos birtokok és jövedelmek ügyében vita keletkezett és a per lezárásaként oklevélben erősítették meg ezek felett Zobor birtokjogát. A Mór püspök készítette hagiografikus forrás mellett, tehát oklevél is megerősíti Zobor 11. század eleji, Szent István kori létezését. Az 1111-es oklevélre azonban a kontinuitást hangoztatók is utalni szoktak. Az oklevél első része egyértelműen szól a Szent István által tett adományokról, de a királyt nem alapítóként említi, hanem csupán, mint donátort.<sup>47</sup> Többek ebből azt a következtetést vonták le, hogy a 12. század elején még tudott dolog volt, hogy Zobort nem Szent István alapította, hanem csak adományokkal látta el, esetleg újjászervezte. A monostort szerintük így korábban alapították. Hangoztatják gyakran azt is, hogy Szent Istvántól, különösen három évvel a szentté avatása után, kultuszának kialakítása idején bizonyosan nem vitattak el alapításokat, inkább mások által létrehozott egyházi intézményeket is a nevéhez kötöttek. Az utóbbit mutatja a (ó)budai társaskáptalan alapításának a magyar krónikairódalomban fennmaradt hagyománya.<sup>48</sup>

Véleményem szerint az 1111-es oklevelet nem lehet úgy kezelni, mintha egyik perdöntő bizonyítéka lenne annak, hogy Zobort nem Szent István alapította, hanem az már jóval korábban is létezhetett volna. Fontos kiemelni, hogy az oklevél nem az alapítólevél kivonata, nem az alapítás tényét és módját kívánta bizonyítani, hanem csupán néhány korai birtok és jövedelem kétségbevitelt tulajdonjogát akarta rendezni. Egy peres ügy lezárását jelenti, a jogvitát eldöntő tanúskodást kívánta írásban megörökíteni. Megfordítva, az alapítás tényét, annak módját és az alapító személyét azért sem kellett az oklevélbe belefoglalni, mert az még pontosan tudott volt a 12. század elején. Az 1111-es zobori oklevél utal az emlékezet korabeli határára. A 12. század elején ez valahol Szent István uralkodásának második feléig, végéig terjedhetett ki.<sup>49</sup> A Szent István-i alapítás nyomatékosítását az emlékezetben megerősítette Zoerard-András és Benedek 1083-as szentté avatása.

<sup>46</sup> 1111. DHA. I. 382–383. és 1113. DHA. I. 392–396.

<sup>47</sup> „facta est discussio de donariis, quibus sacratissimus rex Stephanus dotaverat monasterium Sancti Ypoliti de monte Zobur” DHA. I. 382.

<sup>48</sup> SRH. I. 316–318.

<sup>49</sup> „insurrexere viri timorati et optimates XII Nitrienses, quorum memoria per temporum successiones a diebus sancti regis usque ad tempus discussionis supra memorate indubitanter vigebat contigua. Isti itaque testimonium perhibuere veritati. Quorum primus, Una nomine, multis annis comes eiusdem extitit civitatis Nitrie; sed et alter, Bacha nomine, similiter multis comes eiusdem Nitrie annis fuit. Tercius vel quartus

Az 1111-es oklevélen kívül kora Árpád-kori birtokösszeíró oklevelek között több is van, amely nem utal az alapítóra közvetlenül, hanem csak mint adományozót nevezik meg az adott monostor létrehozóját. Ilyen például a vitán felül Szent István alapította bakonybéli monostor 1086-os birtokösszeíró oklevele, amelyet a 12. század folyamán interpoláltak. Az oklevél hivatkozik István birtokadományára, de *expressis verbis* nem nevezi őt alapítónak.<sup>50</sup> Hasonlóan csak utalás van az 1090-es évek elején készült pannonthalmi összeírásban a Szent István által tett adományokra, de nem említik meg, hogy a monostort a szent király alapította.<sup>51</sup> A királyi kegyuraság alatt álló bencés apátság két birtokösszeíró oklevele bizonyítja, hogy nem szabad a zabori monostor létrejöttét azért a 11. század elé helyezni, mert egy birtokvitát lezáró oklevél csupán az adott peres birtokok adományozójaként és nem mint alapítóként tesz említést Istvánról.

Zobor összekapcsolása a morva krisztianizációval Prágai Kozma<sup>52</sup> krónikájára megy vissza. Kozma mesészerű elbeszélése szerint 894-ben a bűnbánó Szvatopluk vétkeiért úgy próbált vezekelni, hogy a Zobor-hegyre ment, megölte lovát, kardját elásta, majd csatlakozott az ott élő három remetéhez és egy templomot építettek a helyen. Végül személyét csak közvetlenül a halála előtt felfedve a morva fejedelem Zoborban hunyt el.<sup>53</sup> A Zobor kontinuitását vallók a 12. századi krónika tudósítását összekapcsolják azzal, hogy az 1111-es zabori oklevél Szent Istvánt nem alapítónak, hanem csak a bencés monostor donátorának

---

Deda et Cace, qui ambo filii Buquen, eiusdem civitatis Nitrie olim comitis fuerunt. Hi duo, Deda videlicet Cace, filii Buquen comitis, octoginta annis et eo amplius in civitate Nitrie vixerant iam, cum hec facta esset discussio.” DHA. I. 383. A történeti emlékezetért a korai magyar középkorban általában hetven év körülre teszik. Györffy 1969. 223–225.

<sup>50</sup> „Hac ordinacione rex Sacro Beatoque Mauricio ordinavit sanctus Staphanus rex, quam autem et renovavit rex piissimus Ladislaus...” DHA. I. 254.

<sup>51</sup> „...beatissimus rex Stephanus suisque successores reges, duces, pontifices, comites, ceterisque religiosi homines, et ego rex Ladislaus monasterium Sancti Martini... prout regia vis concessit, multis condonavimus opibus...” DHA. I. 299.

<sup>52</sup> Grauss, F.: Cosmas von Prag. In: LexMa. III. 300–301.

<sup>53</sup> „Anno dominicae incarnationis 894... Zuatopluch, rex Moraviae... penitentia ductus, mediae noctis per opacta, nemine senciente, ascendit equum, et transiens sua castra fugit ad locum in latere montis Zober situm, ubi tres heremitae inter magnam et inaccessibilem hominibus silvam eius ope et auxilio aedificaverant ecclesiam. Quo ubi pervenit, ipsius silvae in abdito loco equum interficit, et gladium suum humi condidit, et ut lucescente die ad heremitas ascendit, quis sit illis ignorantibus, est tonsuratus et heremitico habitu indutus, et quamdiu vixit omnibus incognitus mansit, ubi cum iam se mori cognovisset, monachis semetipsum, quis sit, innotuit et statim obiit.” Monumenta Germaniae historica. Scriptores IX. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1851. (a továbbiakban: MGH. SS. IX.) 44. (I/14. cap.); Gombos I. 801.

említi, így két különböző forrástípusban is igazolva látták Zobor morva gyökereit.<sup>54</sup> A cseh krónika idézett helyének 9. századra vonatkozó forrásértéke azonban több mint kétséges. Az sem növeli a történet hitelét, hogy a cseh krónikás már maga is két változatban tárgyalja a morva fejedelem halálát. Kozma a 11. század második felében élt és a krónikáját a 12. század elején írta. Több mint kétszáz esztendővel Szvatopluk halála után hallunk tehát először Zobor állítólagos morva kapcsolatairól. Kortárs, 9. század végi forrás viszont nem támasztja alá Kozma tudósítását. Zobor és a morva fejedelem állítólagos kapcsolatát említő későbbi középkori történeti munkák (Annales Gradicensis, Dalimil, Pulkava Krónika, Aeneas Sylvius Piccolomini) pedig Kozmától merítettek.<sup>55</sup> A Szvatopluk haláláról szóló tudósítás, úgy tűnik, több hagyományból állt össze, illetve több–11. században élt – Szvatopluk nevű fejedelem sorsa tükröződik benne.<sup>56</sup> Bizonyosan hatott a történetre a hatalomról lemondó, szerzetesnek, remetének álló és így vezeklő uralkodó koraközépkori fabulisztikus toposza.

Zobor környékén élő remetékről az első konkrét adatunk a 11. század elejéről maradt meg. A Mór pécsi püspök készítette legenda részletesen bemutatja a két Nyitra vidéki remete életét. Nem említi azonban azt, hogy ennek a területnek korábbi remete tradíciói lettek volna. Mór a 11. század elején élt, Pannonhalmán volt szerzetes, majd apát. A monostorával kapcsolatot tartott – a legenda szerint – Fülöp zobori apát, és maga Benedek remete is több alkalommal ellátogatott Pannonhalmára.<sup>57</sup> Amennyiben Zoborban és környékén a 11. század elején élt volna a hagyománya a korábbi időkre visszanyúló remeteségnek, akkor azt bizonyosan említést talált volna a két remete legendájában. Mór elbeszélése nyomán a vidéken a remeteség a Lengyelországból érkező Zoerard-Andrással kezdődött, és nem helyi hagyományhoz kapcsolódott. A morva krisztianizáció idején, a 9. században sehol sem említenek remeteséget. Ezzel szemben a 11. század elején a magyar egyházszervezés első évtizedeiben több kapcsolat is kimutatható a remeteséggel. Zobor mellett a bakonybéli bencés apátság közelében is működhetett egy remeteközösség, amelyet Szent Gellért itt tartózkodása bizonyít. Pannonhalma kapcsolatot tartott a Zoborhoz tartozó remetékkel. Gellért még csanádi püspökként is időnként visszavonult a püspöki székvárosa közelében kialakított remeteségbe.

---

<sup>54</sup> Moraviát délre, a mai Szerbiába helyező Boba Imre Kozmánál szereplő Zober helynevet nem a Nyitra melletti Zobor-heggyel azonosítja, hanem egy Sirmiumtól délre, a Drina mentén létezett, ma már elpusztult Samobor települést, esetleg Zágráb melletti Samobor illetve egy boszniai Sombor nevű települést lát benne. Boba I.: Morávia története új megvilágításban. Budapest, 1996. 110. és 119.

<sup>55</sup> Eggers: Das „Grossmährische Reich” 374–375.

<sup>56</sup> Eggers: Das „Grossmährische Reich” 375.

<sup>57</sup> SRH. II. 357–358. és 360–361.

A tihanyi bencés apátság közvetlen szomszédságában bazilita remeteközösség élt. A Dunakanyarban, Zebegényben is kimutatható egy bazilita remetetelep. A 11. század elején pedig Szent Romuald Pereumból térítő remetét küldött Magyarországra. A magyar krisztianizációt több irányból, a lotharingiai reform, az itáliai bencés reform és a bizánci kereszténység felől is érték remetehatások. A 11. század első felében bizonyosan jelen volt Magyarországon a remete életforma,<sup>58</sup> addig a 9. század végi Moraviáról ezt kortárs forrással nem tudjuk igazolni.

Zoerard-András és Benedek révén a Felvidék nyugati, északnyugati részén, Csehországgal határos területen tehát ismert volt ez az életforma. Sőt a két mártír remete 11. század második felétől kibontakozó kultusza, amelyet Géza és László hercegeként, majd mindketten uralkodóként is felkaroltak, ismertté is vált a szomszédos cseh és morva területeken,<sup>59</sup> különösen 1083 után, szentté avatásukat követően. A két remete kultuszának központja a nyitrai várban álló Szent Emmerám-templom lett, amelynek kanonizációjuk után társpatrónusa lett a két szent.<sup>60</sup> Nyitra, a két remete tiszteletének központja, a Prága felé haladó útvonal fontos települése volt,<sup>61</sup> ez is segítette kultuszuk csehországi megismerését.

A Zoborhoz tartozó két remete kialakuló tiszteletét ismertté tette továbbá Prágában, illetve cseh-morva területen az, hogy a 11. század második felében élénkek voltak a cseh-magyar egyházi kapcsolatok. Ezt mutatja, hogy az elűzött sásavai bencések néhány évig Magyarországon telepedtek le.<sup>62</sup> Jaromir-Gebhard prágai püspök unokatestvére volt és jó viszonyt ápolt Szent László királlyal, sőt 1090-ben éppen a vele való tárgyalások után betegedett meg, majd hunyt el Esztergomban a cseh főpap.<sup>63</sup> Az első zágrábi püspök, Duh is Csehországból érkezett.<sup>64</sup> 1099 nyarán Esztergomban Szerafin érsek szentelte pappá a cseh

<sup>58</sup> Koszta: Remeték a 11. századi Magyarországon 42–55.

<sup>59</sup> Géza és László hercegek testvére, Eufémia Ottó olomouci morva herceg felesége lett. Ottó morva herceg pedig támogatta Gézát és László Salamon királlyal szemben. Így a két szomszédos hercegség közötti rokoni kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy a Géza herceg által 1064-től bizonyosan felkarolt, egykori szentéletű remeték híre korán, még a hivatalos kanonizációjuk előtt ismertté vált Csehországban is. Géza herceg kezdeményezte szenttiszteletre lásd Koszta: A nyitrai püspökség 285.

<sup>60</sup> 1111. „in eadem civitate Nitrie in ecclesia Sanctorum Emerami, Andree et Benedicti” DHA. I. 383.

<sup>61</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 275–276.

<sup>62</sup> H. Tóth I.: Sázava – Visegrád – Kijev 6–16.

<sup>63</sup> Hilsch 1991. 215–231.; Pražak, R.: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban 292.

<sup>64</sup> Györffy 1977. 549.; Duh-ról, mint az első, cseh származású zágrábi püspökről az egyházmegye kezdeteit érintő 1134-es váradi zsinaton történt döntés tesz említést. MES. I. 58.

herceg kérésére Hermann választott prágai püspököt.<sup>65</sup> Bizonyosan, hogy pontos ismereteik voltak Prágában az 1083-as szentté avatásokról, így Zoerard-András és Benedek Zoborhoz kapcsolódó tiszteletéről. Szvatopluk zobori elvonulását említő Kozma is tudott a remetékről. Vélhetőleg már Prágában is értesült róluk, de ha korábban nem, akkor 1099-ben biztosan, mert ebben az évben a cseh krónikást, prágai kanonokot Esztergomban szentelték pappá. Útban Prága és Esztergom között pedig Nyitrán kellett átutaznia. Kozma krónikájának írása közben a 12. század elején az egy évszázaddal korábban a 11. század elején Zobor mellett élő remeték történetét vetítette vissza a 9. század végére és kapcsolta össze Szvatopluk fejedelemmel. A történet igen mesészerű, középkori krónikás toposzok köszönnek vissza benne, a visszavonuló, remeteként élni, vezekelni kívánó és remeték templomába temetkező uralkodóról. Kozma híradása tehát nem hiteles bizonyíték Zobor 9. századi előzményeire.

Egy-egy egyház alapításának körülményeire, idejére, politikai és művelődéstörténeti összefüggéseire gyakran értékes adalékokkal szolgál templomának védőszentje. A zobori monostor létrejöttének vizsgálatánál is érdemes a Szent Hippolitus titulus eredetét áttekinteni. Zobor és vele együtt a nyitrai Szent Emmerám patrocíniumot gyakran a morva krisztianizációhoz kötik és 11. századi említésükben a 9. századi kereszténység kontinuitását látják. A két szent kultuszának Nyitra környéki jelenlétére azonban csak 11. századi adatok vannak. Mindkettőt első alkalommal Szent István korára utalva az 1070 táján keletkezett Zoerard-András és Benedek-legenda említi.<sup>66</sup> 9. és 10. századi forrásunk nincs ezekről a templomvédőszentekről a Kárpát-medencében.<sup>67</sup>

A morva kereszténységet természetesen érték bajor hatások, így elvileg nem zárható ki a bajor szentek bizonyos ismertsége a területen. Azonban még közvetett módon sem igazolható Hippolitus és Emmerám jelenléte ebben az időben Nyitrán, illetve környékén. A 827 táján Adalwin salzburgi érsek által felszentelt első nyitrai templom titulusát nem ismerjük. A salzburgi érsek szerepvállalásából pedig nem feltétlenül kell Szent Emmerámra gondolni, mivel a szent tiszteletének központja Regensburg volt. Az érsek nyitrai templomszentelése pedig a salzburgi egyház kísérlete volt arra, hogy befolyását a Dunától északra is kiterjessze. Ez pedig inkább cáfolja azt, hogy a régióban, cseh területen szintén pozíciókat építő

---

<sup>65</sup> MGH. SS. IX. 105.; Gombos I. 805.; Gericz J. – Ladányi E.: A honi néptudat Közép-Európában a 11. század történeti eseményeiben. In: Századok 135 (2001) 377.; Koszta L.: Szerafin érsek In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 33.;

<sup>66</sup> SRH. II. 357. (Hippolitus) és 358. (Emmeram)

<sup>67</sup> Eggers: Das Erzbistum des Method 42–43.



Regensburg védőszentjét választotta volna az érsek Nyitrán Salzburg törekvéseit megjelenítő templom számára.

A templomépítő Pribinának voltak bajor kapcsolatai, sőt felesége is egy olyan előkelő bajor családból származott, amelynek összeköttetései voltak az Emmerám-monostorral. Pribina bajor házassága azonban inkább a Nyitráról kiszorítása után történhetett. Fia, Kocel adománya a regensburgi Emmerám-egyház számára pedig bizonyosan a mosaburgi évekre helyezhető.<sup>68</sup>

Egyesek a 880-ban felállított nyitrai püspökség védőszentjét keresik Emmerámban. A források azonban hallgatnak a 9. századi nyitrai egyházmegye patrónusáról. Nyitra első 9. századi főpapja, Wiching, ugyan bajor származású volt, de a püspökség éppen a frank birodalmi egyháztól, így a bajor érseki tartománytól való függetlenedés érdekében létrejött morva érsekség alá tartozott. Nem tűnik hihetőnek, hogy a bajor egyháztól való különállást hangoztató érsekség suffraganeus püspöksége regensburgi kötődésű titulust kap a pápától.<sup>69</sup>

A zobori Hippolitus patrocíniumot – a nyitrai Emmerámhoz hasonlóan – Bajorországból eredezteti, mind a kontinuitást,<sup>70</sup> mind a 11. századi alapítást képviselő szakirodalom. Alsó-Ausztria egyik legrégebbi monostorának, a Hippolitus titulusú St. Pölten-i apátságnak szerepét látják a szent tiszteletének Zoborra kerülésében. Meg kell tehát nézni St. Pölten történetét, Hippolitus kultuszának alakulását ahhoz, hogy állást tudjunk foglalni a szent zobori megjelenésében és így a Nyitra melletti apátság létrejöttében.

Hippolitus római katonaként annak a börtönnek volt a parancsnoka, ahol Szent Lőrinc mártírt őrizték. Szent Lőrinc megtérítette és megkeresztelte Hippolitust családjával együtt. Végül Hippolitus temette el a mártírhalált szenvedett Szent Lőrincet. Miután kiderült, hogy Hippolitus keresztény lett, bíróság elé állították és őt is megölték.<sup>71</sup> Hippolitus tisztelete Rómából indult ki és a 8. században közepén került át Galliába. Fulrad St. Denis-i apát, mint Pippin király tanácsadója, rész vett 756-ban az itáliai hadjáratban és Rómában a pápától a szent ereklyéit kapta ajándékba. Fulrad az ereklyék számára Elzászban (St. Pilt) épített egy

<sup>68</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 261.

<sup>69</sup> A két szent kultuszának Nyitra vidéki gyökereire lásd Koszta: A nyitrai püspökség 261–262. és 277–278.

<sup>70</sup> Többek szerint Nyitra a 9. században hosszú ideig a passauai püspökség joghatósága alatt állt és ezzel van összefüggésben Hippolitus tiszteletének megjelenése. Összegyűjti az erre vonatkozó irodalmat: Eggers: Das Erzbistum des Method 42.

<sup>71</sup> Schlemmer: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens 42.

templomot, majd Jámbor Lajos alatt a 9. század elején St. Denis-be kerültek a relikviák.<sup>72</sup> A 8. században kimutatható a kapcsolat St. Denis és Bajorország között. Fulrad neve szerepel például a salzburgi necrologiumban. Feltételezhető, hogy az apátnak voltak kapcsolatai a bajor nemességgel és ismerte Odegariust, Pippin követét, aki Tegernsee-i bencés monostor filiájaként megalapította a St. Pölten-i apátságot. Hippolitus ereklyéi Rómából St. Denis és esetleg Tegernsee közvetítésével kerültek St. Pölten-be.<sup>73</sup> A 12. századi Passio Quirini viszont úgy tudja, hogy Odegarius közvetlenül Rómából hozta az ereklyéket.<sup>74</sup>

A St. Pölten-i monostor alapításának körülményei és létrejöttének pontos ideje még nincs teljesen tisztázva. Több, gyakran egymásnak ellentmondó feltételezés is megfogalmazódott ezzel kapcsolatban. Nehezíti az események tisztázását, hogy csak a 11. századból származó Tegernsee-i források utalnak a monostor korai történetére. Az Enns és a Bécsi erdő közötti területen valószínűleg St. Pölten volt a legkorábbi bencés monostor, amelynek eredete talán egy Tegernseeből alapított cellára megy vissza. Létrejöttének idejét egyesek a frank hódítás előtt az Agilofinger időkben keresik. Valószínűbb azonban, hogy a Tegernsee környékéről származó Odegarius és testvére, Adalbert csak azután tudta megalapítani a monostort a keleti területen, hogy az avarok politikailag és katonailag feladták a vidéket. Vélhetőleg még a 8. század vége előtt, tehát a korai karoling időkben jött létre St. Pölten.<sup>75</sup>

A monostor 9. századi történetéről semmit sem tudunk, létezése is csak a 10. század második felétől bizonyított. A forráshiányban tükröződhet az, hogy St. Pölten nem is lehetett jelentős apátság ebben az időben. Az is kérdéses, hogy mikor került St. Pölten Tegernsee-től a

---

<sup>72</sup> Hippolitus kultusza még a 12. században is élénk volt az apátságban. A Suger apát által épített templomban is kápolnát szenteltek tiszteletére. Marosi E.: A középkori művészet történetének olvasókönyve. Budapest, 1997. 100.

<sup>73</sup> Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 36–39.; Wodka, J.: Personalgeschichte Studien über das ehemalige Chorherrenstift St. Pölten. In: Jahrbuch für Landeskunde von Niederdonau 28 (1939–1940) 164.

<sup>74</sup> Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 34.

<sup>75</sup> St. Pölten alapítására lásd: Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 34.; Wodka: Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten 156–159.; Schlemmer: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens 15–28.; Handbuch der historischen Stätten Österreichs I. Hg. Lechner, Karl. Stuttgart, 1970. 519.; Schragl: Geschichte des Stiftes St. Pölten 16–22.; Wolfram, H.: Die Geburt Mitteleuropas. Wien, 1987. 163., 191. és 254.; Störmer: Frage zum bayerisch – ostfränkischem Kirchenbesitz im karolinger- und ottonenzeitlichen Niederösterreich 138–139.; Röhrig, F.: Die kirchliche Entwicklung. In: Österreich in Hochmittelalter (907 bis 1246). Hg. Drabek, A. Wien, 1991. 343.; Gutkas, K.: Sankt Pölten. In: LexMa. VII. 1194–1195.

passai püspökség joghatósága alá. Lehetséges, hogy a frank hadjáratok megindulása után Passau szerzett már birtokokat a Traisen folyó vidékén.<sup>76</sup> St. Pölten környéki passai birtokokról hiteles oklevél azonban nem maradt fenn a 9. századból.<sup>77</sup> A 9. század közepén Isker apát halála után Tegernsee Hartwig passai püspök kormányzása alá került<sup>78</sup> és talán ekkor Passau a filiára, St. Pöltenre is kiterjeszthette befolyását. Tegernsee hanyatlása, illetve magyar betörések<sup>79</sup> következtében az anyamonostor már nem tudta érdekeit képviselni az Ennsen túli területen és így St. Pölten fokozatosan Passau joghatósága alá került.<sup>80</sup> Más vélemény szerint a 10. század elején, az Arnulf-féle szekularizáció idején vesztette el Tegernsee St. Pöltent, ahol ezután meg is szűnt a szerzetesi élet.<sup>81</sup> Nem lehet azt sem kizárni, hogy Arnulf bajor herceg a magyarok okozta pusztítások, illetve az ellenük való harcban való részvételért kárpótlásként vagy a szekularizációs politika bizonyos ellentételezéseként adta Passaunak St. Pöltent.<sup>82</sup> Összefoglalva, nagyon bizonytalan, hogy mikor került Passau tulajdonába a St. Pölten-i apátság.<sup>83</sup> Nem valószínű, hogy St. Pölten már a 9. században tartósan Passau alá tartozott volna. Tegernsee a 9. században nem kapcsolódott a morva misszióhoz, így innen és az alá tartozó, egyébként is jelentéktelennek tűnő St. Pöltenből nem kerülhetett Hippolitus ereklye Nyitra vidékére a 9. században. Többen úgy vélik, hogy Passaunak voltak kapcsolatai a morva krisztianizációval, esetleg missziót is folytattak a morvák között,<sup>84</sup> de ha esetleg számolhatunk is ezzel, ez nem lehet kapcsolatban St. Pöltennel, ugyanis – mint előbb érintettem – a monostor valószínűleg ekkor még nem Passau alá tartozott. Nem tudunk arról sem, hogy ebben az időben a passai püspökség rendelkezett volna Hippolitus-ereklyével. A passai püspökségre vonatkozó források kiadásával és az egyházmegye történetével az utóbbi évtizedekben monografikus igényrel foglalkozó Egon

---

<sup>76</sup> Wodka: Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten 157.

<sup>77</sup> Schlemmer: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens 31–32.

<sup>78</sup> Boshof: Die Regesten der Bischöfe von Passau 32. (125. reg.); Weißensteiner, J.: Die bayerischen Klöster und Hochstifte und ihre Pfarren. In: Die bayerischen Hochstifte und Klöster in der Geschichte Niederösterreichs. Hg. Feigl, H. Wien, 1989. 180–181.

<sup>79</sup> Egy 18. századi évkönyv szerint St. Pöltent, St. Floriánnal és Kremsmünsterrel együtt 909-ben fosztották ki a magyarok. Preuenhuber, Valentin: Annales Styrenses. Nürnberg, 1740. 4.

<sup>80</sup> Schlemmer: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens 33–37.

<sup>81</sup> Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 35.

<sup>82</sup> Boshof: Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen 464–465.; Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I. 147–148. (a vonatkozó rész Franz-Reiner Erkens munkája)

<sup>83</sup> Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I. 119–120.

<sup>84</sup> Pl. Vavřinek: Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens 23–25.

Boshof szerint nincs nyoma annak, hogy Passau a 9. században komoly térítést folytatott volna morva területeken. Véleménye szerint Reginhar passauai püspök (814–838) 13. század elején említett apostolus Maravorum titulusa a passauai legendaképzés késői gyümölcse.<sup>85</sup> Összegezve kizárható, hogy a 11. században Zoborban feltűnő Hippolitus patrocínium kezdeteit a 9. században keressük.

Először 976-ban említik St. Pölten-t, amely ekkor már a passauai püspökség magánmonostora volt Kremsmünsterrel és St. Floriannal együtt.<sup>86</sup> A monostor újjászervezésére csak a magyar támadások elmaradása, 955 után volt lehetőség, és ez valószínű, hogy Adalbert passauai püspökhöz (940–970) köthető. Így a 10. század második felétől St. Pölten, mint a passauai püspökség magánmonostora működött. St. Pölten a 10. században fontos szerepet játszott Passau Duna menti keleti terjeszkedésében és az egyházmegye Ennsen túli területeinek reorganizációjában. A monostor Passau egyik legfontosabb bázisa lett az Ostmarkban.<sup>87</sup> A kolostorhoz tartozó Treisma is jelentős településsé vált, sőt fontos rév is működött közelében. Szoros kapcsolat alakult ki Passau és St. Pölten között. A monostor ügyeiben, mint területileg illetékes püspök, ordinárius, másrészt mint kegyúr is befolyással rendelkezett a passauai főpap. Piligrim püspök keleti politikájában is szerepet kaphatott a St. Pölten-i magánmonostor. Így lehet, hogy a 972/3 táján beindult

<sup>85</sup> Passau elsősorban az Enns és a Bécsi-erdő közötti területen térített, de 13. századi munkák Reginhar passauai püspököt (817–838) „apostolus Maravorum”-ként említik, illetve 831-nél megjegyzik, hogy az összes morvát megtérítette. Boshof: *Die Passauer Mission* 140–145.; *Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte* I. 124–132. (a vonatkozó rész Egon Boshof munkája); Eggers: *Das Erzbistum des Method* 35–37.

<sup>86</sup> „cum pertinentibus monasteriis, id est cella Sancti Floriani martiris atque Traisma ad monasterium sancti Ypolitii necnon Crhemisa...” Ub. St. Pölten 1–3.; *Monumenta Germaniae historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae* II. Hannover, 1894. 151.; Boshof: *Die Regesten der Bischöfe von Passau* 62. (232. reg.), a regeszta apparátusa rövid összefoglalását adja St. Pölten korai történetét és Passauval való kapcsolatát.; Boshof: *Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen 472–480.*; II. Henrik bajor herceg egy 985 után kelt oklevele újra megerősíti Passau birtokjogát St. Pölten fölött: „deinde Treismam civitatem monasterii sancti Yppolitii martiris” Ub. St. Pölten 4.; de az oklevélben szereplő birtokfelsorolás eredetisége kérdéses. Boshof: *Die Regesten der Bischöfe von Passau* 72–73. (241. reg.); Erkens, F.-R.: *Piligrim, Bischof von Passau (971–991)*. In: *Ostbairische Grenzmarken* 34 (1992) 28.; Giesler, J.: *Der Ostalpenraum von 8 bis 11. Jahrhundert. Teil: II. Historische Interpretation*. Rahden, 1997. 268–269.

<sup>87</sup> Wodka: *Das Nekrologium des einstigen Chorherrenstiftes St. Pölten* 259.; Winner, G.: *Passau, Lorch und das Erzbistum Wien*. In: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich* 36 (1964) 386.; Lechner, K.: *Die Babenberger*. Wien, 1976. 100–101.

Kárpát-medencei latin térítésben, amelyben bekapcsolódott Passau, St. Pölten is valamilyen szerepet kapott. Legalábbis úgy, mint Passau és az Árpádok hatalmi területét összekötő út egyik állomása, a passauai püspökség keleti bázisa. Bizonyosan tudhattak így a monostorban a magyar földi térítésről a 10. század második felétől.

A 9. századdal ellentétben Hippolitus kultusza a 10. század második felében felerősödött a német területeken. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy kultusza összekapcsolódott a lechfeldi csatában Nagy Ottó csapatait győzelemre segítő Szent Lőrinc tiszteletével. A császári propaganda a 10. század második felében éppen a kalandozó magyarok felett aratott győzelem jelentőségének ébrentartása érdekében tudatosan felkarolta Lőrinc birodalmon belüli kultuszát. Ez pedig hozzájárult Hippolitus ismertebbé válásához. Ennek egyik jeleként Nagy Ottó 962-ben, a császárkoronázás évében Hippolitus ereklyéket küldött Rómából Quedlinburgba. Az ezredfordulón egy ereklyefelsorolás a salzburgi Szent Péter monostorban, a 11. század második felében pedig Benediktbeuernben említ Hippolitus relikviákat.<sup>88</sup> A két szent tiszteletének összekapcsolódását bizonyítja, hogy 1012-ben a bambergi dóm felszentelésénél a nyugati kereszthajó déli részén lévő oltárt Lőrincnek és Hippolitusnak is egyaránt dedikálták, és egymás után szerepeltek.<sup>89</sup> A bambergi oltárszentelés azért is figyelemre méltó, mert az újonnan létrehozott püspökség II. Henriknek, Gizella királyné testvérének fontos alapítványa volt. Érzelmileg nagyon közel állt hozzá, személyesen felügyelte és alakította szervezését. Mindez mutatja, hogy II. Henrik családja számára fontos volt Hippolitus tisztelete és ez Szent István környezetében is utat találhatott.

A St. Pölten-i bencés apátság megerősödéséből és a keleti misszióban érdekelt Passau alá tartozásából, valamint Hippolitus kultuszának 10. század második felében megfigyelhető előtérbe kerüléséből következik, hogy a szent zobori jelentkezésének idejét nem a 9. században, hanem sokkal inkább a 10–11. század fordulóján kell keresni. Gizella Magyarországra költözésével jelentkező bajor hatásra vezethető így vissza Hippolitus kultuszának Zoborra kerülése. Gizella szerepét mutatja az is, hogy a középkorban Veszprémben, a bajor hercegné közbenjárásával még a 10. század legvégén létrejött

---

<sup>88</sup> Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 37–38.

<sup>89</sup> „Sinistrum altare occidentalis altaris consecravit Megigaudus Treverensis archiepiscopus in honorem sanctorum martirum Dionisii, Rustici et Eleutherii, Laurentii, Ypoliti et Viti. Reliquie vero in eodem posite sunt... Laurentii... Ypoliti...” Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum XVII. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1861. 635.

püspökség székhelyén őrizték Szent Hippolitus fejedelmét.<sup>90</sup> Úgy tűnik, hogy Hippolitus relikviák később nem igen kerülhettek az országba, mert a zobori apátságon kívül csupán egy templom, a Baranya megyében fekvő Gétmonostora viselte ezt a titulust.<sup>91</sup> A szent elterjedt tiszteletének bizonyítéka azonban, hogy az Árpád-kori keresztény névadásban a Hippolitus gyakran előfordult keresztnévként.<sup>92</sup>

A Hippolitus patrocíniumot a Zobor gyökereit a 9. századi morva kereszténységre visszavezető szlovák kutatás gyakran az általuk tényként kezelt kontinuitás bizonyítékaként említik. Szerintük ugyanis a patrocínium Nyitra vidékén kívül Znojmo morva kori várában állt templom védőszentjeként is feltűnik. Úgy gondolják, hogy mivel Znojmban jelen van a 9. században a Hippolitus-kultusz, így a morva kereszténységre jellemző ennek a szentnek a tisztelete, illetve templomtitulusként való alkalmazása, tehát a zobori Hippolitus patrocínium is a morva időkből származik. Az indoklásnál azonban súlyos logikai problémával szembesülünk. A cseh és a morva kutatók ugyanis gyakran azért tartják 9. századnak Znojmon a Hippolitus titulust, mert a szlovák kollégák szerint Zoboron a 9. században jelen volt a szent tisztelete. Így a zobori patrocínium igazolja a znojmoi morva eredetét. Valójában sem Znojmo sem Zobor esetében nem tesz említést morva időben keletkezett forrást erről, hanem a kutatók egymásra hivatkozva igazolják a Hippolitus-kultusz állítólagos 9. századi jelenlétét Moraviában.<sup>93</sup> Mindenképpen meg kell vizsgálni a znojmoi Hippolitus patrocínium és a titulushoz kapcsolt templom történetét, hogy ne essünk a két bizonytalan tünő állítás egymással való igazolásának logikai csapdájába.

Znojmo minden kétséget kizáróan a 9. században valamifajta központi jellegű település volt Moraviában, mivel a ma Hradiště, másnéven Pölsenberg nevű területen egy korabeli vár állt. A hajdani morva vár sajnos nehezen kutatható, mivel egy sziklás általajú dombon állt. A kiemelkedésen csupán vékony talajréteg van és a különböző korszakok építkezéseinél eltüntették, elbontották az előző időszak hagyatékát. A hajdani várhegy az utóbbi

<sup>90</sup> Solymosi: Veszprém korai történetének néhány kérdése 134. Az ereklye ide kerülésének ideje ismeretlen, de nem kizárt, hogy Gizella hozta azokat az alapítás érdekében Veszprémbe, úgy ahogy azt bátyja, II. Henrik később Bambergben tette.

<sup>91</sup> Mező A.: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003. 124.

<sup>92</sup> Fehértói K.: Árpád-kori személynévtár. Budapest, 2004. 426–427.

<sup>93</sup> A Sankt Pölsen-i helytörténetírásban is van példa arra, hogy a monostor fontosságát kiemelendő, morva területen folytatott állítólagos missziós tevékenységére hivatkozva 9. századnak tartják a znojmoi Hippolitus-patrocíniumot. Wodka: Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölsen 184–185. 9. jegyzet.; Schragl: Geschichte des Stiftes St. Pölsen 21–22.

évtizedekben beépült, de a lakóházak építésénél nem volt leletmentő ásatás. A 9. század második felében a morva várakban gyakran építettek templomot, így Znojmo esetében sem zárható ki egy templom hajdani létezése. Bořivoj Dostál 1949–1957 között végzett ásatásokat a terület egy részén, a ma álló prépostság kertjében. A kutatás lehetőségeit behatárolta, hogy a prépostság építése és átépítése kapcsán a 17–19. század folyamán több alkalommal terepkiegyenlítést végeztek. A Dostál által feltárt sírok két csoportba sorolhatók. Az egyik réteg 11–12. századi, a másik 17–18. századi. A temetkezések a 11. század közepén vagy valamivel korábban kezdődtek és a 12. század közepéig, esetleg második feléig tartottak. A középkori sírok feltárását nehezítette, hogy a későbbi temetkezések gyakran megbolygatták a korábbi sírokat. Néhány előkerült fülbevaló alapján Dostál nem zárta ki, hogy bizonyos sírok 9. századiak is lehettek. Véleménye szerint a középkori sírokról nem bizonyítható, hogy templom körüli temetőhöz tartoztak volna. A legkorábbi templomhoz tartozó falmaradványok a 13. század elejére datálhatók, amikor a prépostságot alapították.<sup>94</sup>

Az egykori várban álló barokk Szent Hippolitus-templom szentélyében a korábbi gótikus épület alatt egy rotundát „tártak fel” 1988-ban, amelyet a morva időkre datálnak. Így a 9. századtól a mai napig folyamatosan templom állt volna a területen és néhányan úgy gondolják, hogy ez a korai körtemplom is már a Hippolitus titulust viselte volna. Az állítólagos rotunda léte azonban nagyon kérdéses. A mai barokk templom alapfalának alsó részén ténylegesen megfigyelhető egy körívesnek tűnő nagyon rövid falszakasz, amely nehezen datálható.<sup>95</sup> Nagyon problémás egy ilyen kisméretű kőtöredékből kirajzolni egy teljes rotundát. Az állítólagos rotunda igazolására a mai templom teljes szentélyrészében kellene régészeti feltárást végezni. A kis falszakasz körtemplom részeként való értelmezésénél felhozzák, hogy a közelben morva időkre datálható sírok vannak. A feltételezett rotundát így a sírok datálásához kapcsolják. A hajdani sírok, amelyeket B. Dostál bizonyos fenntartással helyezett a 9. századra, azonban nem közvetlenül a feltételezett körtemplom mellett kerültek elő, így azok templomhoz kapcsolása kétségesnek tűnik.

1996-tól ifjabb Bohuslav Klima végzett ásatásokat a morva vár területén és az újonnan feltárt falszakaszokból arra következtetett, hogy a várban állt egy egyhajós négyszögletes

<sup>94</sup> Dostál, B.: Spätburgwallzeitliche und neuzeitliche Grabstätte in Znojmo-Hradiště. In: Sborník Prací Filozofické Fakulty Brněnské University Ročník XVII. Řada Archaologicko-Klasická (E) č. 13. Brno, 1968. 7–47. és 64–65.

<sup>95</sup> Klima: Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě 239. A feltételezett templom feltárásának képei és alaprajzának rekonstrukciója: <http://www.znojmo-hradiste-archeo.wz.cz/kostell.pdf>

szentélllyel rendelkező templom is, amely a 9. század első felében épült a Passauból kiinduló térítéshez kapcsolódva. Véleménye szerint ez lehetett a Hippolitus-templom. A templomot a 9. század végén bővítették és egy nyugati előcsarnokot építettek hozzá. Klima úgy véli, hogy a passauai térítés eredményeként létrejött templom után Metod tevékenységéhez kapcsolódik a rotunda és így Znojmo két templommal jelentős központja volt Moraviának.<sup>96</sup>

B. Klima ásatásainak eredményeit a korszakkal foglalkozó morva régészek és történészek egyaránt vitathatónak tartják. Az ásatásokat egy helyi alapítvány finanszírozza, amely magánadományokból működik és a támogatások érdekében gyakran felnagyítják az előkerült leletek jelentőségét. Az újonnan feltárt és Passauhoz kapcsolt templomot így többen egy gazdasági épület maradványainak tartják.<sup>97</sup> Minden kétséget kizáró régészeti bizonyíték tehát nincs arra, hogy a 9. századi morva erődben akár csak egy templom is állt volna. Az ásatási eredmények alapján úgy tűnik, hogy a kalandozó magyarok kifosztották a znojmoi várat. Legalábbis az ott talált, hajdan a magyarok használta rombusz alakú nyílcsúcsok azt sejtetik.<sup>98</sup> A morva erődhöz tartozó lakosság továbbélésének kérdése még nem kidolgozott, de valószínű, hogy a népesség más helyre költözött. Talán oda, ahol ma a 11. században épült Szent Katalin-körkáporna áll. A Přemyslek a 11. században már nem a hajdani morva erőd helyén alakították ki helyi központjukat, hanem a vele szemben fekvő magaslaton.<sup>99</sup> A znojmoi vár kontinuitása kizárható, így a benne feltételezett, de régészetileg nem bizonyított templom(ok) továbbélése se fogadható el.

Nézzük meg, hogy a bizonytalan templom(ok) védőszentjeként számba vehető egyáltalán a Hippolitus-titulus.<sup>100</sup> Mikortól adatolható valójában Znojmon ez a patrocínium? A 20.

<sup>96</sup> Klima: Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě 239.

<sup>97</sup> Poláček, Lumír 2004. 15.

<sup>98</sup> L. Havlik szerint 924-ben vagy 933-ban támadták meg a magyarok a települést és régészeti leletek igazolják ezt a támadást. Havlik: Toto sole oriente 21. A magyar támadás régészeti leleteire lásd újabban: Kouřil, P.: Staří Mad'arí a Morava z pohledu archeologie. In: Dějiny ve věku nejístot. Praha, 2003. 124–126.

<sup>99</sup> Novotný, B.: Feudale Lehnen der mährischen Přemysliden im 11.–13. Jh. und der Machtzentren in Konfrontation der archäologischen und schriftlichen Quellen. In: Rapports du III. Congres International d'Archéologie Slave I. Ed. Choropovský, B. Bratislava, 1979. 577. A Znojmo-Hradište régészeti kutatásában való eligazodásban nagy segítséget kaptam két brnoi kollégától, Jiří Macháček régész és Martin Wihoda történész professzoroktól. Támogatásokat ezúton is köszönöm.

<sup>100</sup> Magyarországhoz hasonlóan a középkori Cseh- és Morvaországban szintén nem volt népszerű templomtípus Hippolitus, mivel csupán kétszer fordul elő. Popp, E.: Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit. Ein Besandsaufnahme. In: Bohemia 13 (1972) 127.



század elején a település történetével foglalkozó helytörténeti irodalom még nem említi, hogy itt a 9. században Hippolitus-templom állt volna.<sup>101</sup> Az 1950-es évek közepén Lubomir Havlik Znojmról készített útikönyvében még csak feltételesen valószínűsíti, hogy a morva időkben itt állt templom patrocíniuma Hippolitus lett volna.<sup>102</sup> A neves történész későbbi munkáiban, például 1998-ban a morva templomok szentélytájolásáról írt tanulmányában már vitán felülinek tartja a Hippolitus-templomtitulus 9. századi jelenlétét a znojmoi morva várban és a Klima által újonnan feltárt templom védőszentjének tartja. Úgy véli, hogy a morva idők után a világi igazgatás a Přemyslek alatt új központba került, mivel I. Břetisláv fejedelem új várat épített a 11. század közepén Znojmon, de az egyházi centrum a régi helyén maradt.<sup>103</sup> A kérdésben perdöntőnek tartom azt, hogy Znojmon először a 13. század elején említik csak a Szent Hippolitus patrocíniumot.<sup>104</sup> Módszertani szempontból kétséges egy 1220-as években először említett templomtitulust közel négy évszázaddal visszadatálni és meglétét tényként kezelni a 9. század első felében. Ezt a Hippolitus-kultusszal kapcsolatban hozható egyházi intézmények 9. századi története sem támogatja. Sankt Pölten-i monostorról nem lehet bizonyítani, hogy a 9. században missziót folytatott volna Moraviában. A kultusz

<sup>101</sup> Anton Vrabka szerint Znojmo történetében nagyon jelentős volt I. Ottokár uralma, aki sokat tartózkodott a településen és ő alapította Pöltenbergben a Hippolitus-prépostságot a 13. század elején. A szerző nem említette, hogy bármilyen 9. századi előzményre menne vissza a prépostság létrejötté. Vrabka, A.: *Chronik der Stadt Znaim*. Znaim, 1902. 10–11. és 22.

<sup>102</sup> Havlik, L.: *Znojmo*. Brno, 1956. 161.

<sup>103</sup> Havlik: *Toto sole oriente* 21.; L. Havlik módszerének problémáira lásd Dobrzycki, Jerzy: *Orientacje i partocinia kosciolów w ujeciu Lubomíra E. Havlíka. Od wykopalisk z IX wieku po trzynastowieczne bazyliki*. In: *Slavia Antiqua* 41 (2000) 211–214. vitacikkét. A Hippolitus patrocíniumot morva eredetűnek tartja Libor Jan is, aki szerint később, a 11. században egy archipresbiteratus működött a Hippolitus templomhoz kapcsolódva és belőle alakították ki a 13. században a prépostságot. Hasonló folyamat játszódhatott le szerinte Znojmoban, mind Brnóban, ahol a Szent Péter archipresbiteratusból prépostság lett. Jan, Libor: *Die Rolle des Brünner Kollegiatsstiftes zur Zeit der Luxemburger*. In: *Geist, Gesellschaft, Kirche im 13–16. Jahrhundert. Colloquia mediaevalia Pragensia* 1. Hg. Šmahel, František. Praha, 1999. 223. A cseh szakirodalom az archipresbiternek a korai vártemplomok élén álló papokat tekinti, akik joghatóságot gyakoroltak a várkerületben álló templomok felett. Znojmo esetében véleményem szerint ezt a feladatot nem a bizonytalan létű nagymorva időkre helyezett templom papja gyakorolhatta, hanem a 11. században a Přemyslek új vára mellett álló templom (rotunda) papja lehetett az, aki archipresbiterként funkcionálhatott.

<sup>104</sup> 1221-ben I. Ottokar egy oklevele több egyházi előkelő mellett tanúként említi „Marquardus prepositus sancti Ipoliti...” *Codex diplomaticus Bohemiae* II. 205.; ugyanezen uralkodó egy 1226-ban Znojmoban kiadott oklevele szintén a tanúk között említi „Wibertus prepositus sancti Ypoli...” *Codex diplomaticus Bohemiae* II. 288.

közvetítésében számba vehető passauai püspökség morva térítésben játszott szerepét – mint előbb érintettem – kétségbe vonja újabb német szakirodalom. Sankt Pölten, úgy tűnik, hogy csak a 10. század folyamán kerül a passauai püspökség tulajdonába. Így, ha elfogadjuk azt, hogy Passau térített Moraviában, bár erre szintén csak 13. század eleji forrás utal, akkor se kapcsolódhatott ebbe bele Sankt Pölten. Sankt Pölten és Moravia összeköttetései nincsen semmilyen adat a 9. századból. Ezzel szemben már a 11–12. században komoly kapcsolatai voltak a dél-morva területeknek az osztrák Duna menti településekkel és ezek segítették Morvaországban a városiasodást.<sup>105</sup> Így sokkal valószínűbbnek tarthatjuk, hogy a kereskedelmi és kulturális kapcsolatoknak volt köszönhető, hogy Znojmo és Sankt Pölten kapcsolatba került egymással és a Sankt Pölten-i ágostonos kanonokok prépostsága szerepet kapott a 13. század elején az I. Ottokár Přemysl fejedelem támogatásával létrejött prépostság megszervezésében. A Hippolitus patrocínium tehát nem a 9. században a bizonytalan passauai térítés nyomán jelent meg a dél-morva területen, hanem a 11–12. századi kapcsolatok eredményeként a 13. század elején. Znojmban a 9. századi templom léte nem bizonyítható minden kétséget kizáróan, ennek összekapcsolása egy több évszázad múlva felbukkanó patrocíniummal pedig elfogadhatatlan. Nem lehet tehát analógiás bizonyítékként számba venni Zobor esetleges 9. századi gyökereinek igazolására a znojmoi Hippolitus templomtitulust.

Szent István uralkodása alatt, elsősorban 1030-ig, a rokoni kapcsolatoknak és a földrajzi közelségnek köszönhetően köztudottan jelentős hatást gyakorolt Magyarországon a Bajor Hercegség. Az egyházszervezésben is kimutatható, hogy a szomszédos bajor egyházi központok mindegyike összeköttetésbe került Magyarországgal. Salzburg esetében ugyan nem ismerünk konkrét adatot a 11. század elejéről, de az egyházi kapcsolatok meglétét bizonyítja, hogy Szent Istvánt és Gizellát bejegyezték az ottani Szent Péter bencés apátság necrologiumába.<sup>106</sup> Gellért csanádi püspök *Deliberatio* című művét egy bizonyos Isingrimus nevű salzburgi szerzetesnek ajánlotta.<sup>107</sup> Regensburggal is bizonyítható az egyházi összeköttetés. Gizella királyné keresztet készíttetett édesanyja regensburgi Niedermünster

<sup>105</sup> Měřinsky, Z.: Problematik der Entstehung der südmährischen Städte und deren Beziehungen zum donauländischen Gebiet. In: Städte im Donauraum. Hg. Marsina, R. Bratislava, 1993. 62.

<sup>106</sup> Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Vollständige Facsimile-Ausgabe im Originalformat. Ed. Forster, K. Graz, 1974.; Monumenta Germaniae historica. Necrologia Germaniae II. Dioecesis Salisburgensis. Ed. Herzberg-Fränkell, S. München, 1983. (reprint) 46.

<sup>107</sup> *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi* 2.

kolostorban lévő sírjára.<sup>108</sup> A Szent Emmerám monostor és Esztergom közötti szoros összeköttetést mutatja, hogy Regensburgból Anasztáz érsekhez érkezett a tudós Arnold szerzetes, aki Esztergomban bemutatta és megtaníttatta Szent Emmerám tiszteletére írt antifonáit.<sup>109</sup> A Duna mentén fekvő Niederaltaich bencés monostorával is élénk kapcsolatot ápolt a korai magyar egyház. Ennek a monostornak a szerzetese volt Szent Günter, akinek közbenjárására Gizella és István megalapította a bakonybéli bencés apátságot. Bakonybél és anyakolostora összefonódását mutatja, hogy a magyar monostor ugyanúgy a Szent Móric titulust viselte, mint Altaich.<sup>110</sup> Az altaichi szerzetesek a későbbiekben is nagy figyelmet fordítottak Magyarországra, amely az *Annales Altahenses maiores* magyar vonatkozásaiból<sup>111</sup> kiderül. Salzburg, Regensburg és Altaich felsorolása után a 10–11. század fordulóján feltűnően hiányzik Passau említése. Ez különösen figyelemre méltó, mert Passau feküdt legközelebb a magyar területekhez, sőt az egyházmegyéje hosszan határos volt Magyarországgal. A Duna menti útnak köszönhetően Esztergomból könnyen elérhető volt Passau. Passau tradíciókkal rendelkezett a Kárpát-medencei térítésben már a 9. század elejétől fogva, amelyre a 10. század második felében indult első magyar latin rítusú misszióban is építettek. A Bajor Hercegség regensburgi központjába, vagy Altaichba igyekvőknek is át kellett menni Passaun. A passauai püspökség korai bekapcsolását a magyar misszióba jelzi a német uralkodónak 973-ban írt levele Piligrim püspökhöz.<sup>112</sup> A 970-es években Piligrim püspök ambícióinak köszönhetően Passau vezető szerepet is igényelt magának a magyar krisztianizációban. Kezdeti sikereit mutatja a Piligrim püspök által a pápának írt, de végül el nem küldött levelén<sup>113</sup> túl Szent István protomártír tiszteletének erőteljes jelenléte a 10. század utolsó harmadában Magyarországon. Minden bizonnyal Passau patrocíniuma hatásának, a passauai papok szerepének köszönhető az, hogy Géza fejedelem, majd később fia, István is Szent István protomártír nevét kapta a keresztségben<sup>114</sup> és az esztergomi várhegyen épült első templomot neki szentelték.<sup>115</sup>

<sup>108</sup> Kovács É.: Gizella királyné keresztyének feliratai és ikonográfiája. In: Gizella királyné (985 k.–1060). Szerk. Homonnai S. – Koszta L. Veszprém, 2000. 160–163.

<sup>109</sup> Monumenta Germaniae historica. Scriptores IV. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1849. 547.; Gombos I. 308–309.

<sup>110</sup> Sörös P.: A bakonybéli apátság története I. A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története VIII. Budapest, 1903. 11–20.;

<sup>111</sup> Gombos I. 92–99.; Stadtmüller 1971. 129–130.

<sup>112</sup> Monumenta Germaniae historica. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae I. Hannover, 1879. 586.

<sup>113</sup> CD. Slovaciae I. 41–43.

<sup>114</sup> Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IV. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1841. 129.; Gombos I. 16.

Az előzmények ismeretében joggal hiányolható Passau jelenléte a 11. század elején Magyarországon. Nehezen hihető el, hogy nem próbált Passau bekapcsolódni a Szent István-i egyházszerzésbe, és erre II. Henriktől, Szent Istvántól vagy Gizellától sem kapott volna ösztönzést. Passau és Magyarország 11. század eleji szoros kapcsolatát azonban sejteti, hogy Szent István halála után néhány évvel Gizella királyné elhagyva az országot Passauban telepedett le és a püspöki székvárosban lévő Niedernburg apácamonostor vezetője lett.<sup>116</sup> Bizonyosan konkrét egyházalapításokban is kifejeződött Passau és Szent István környezetének az együttműködése. Ennek egyik eredménye véleményem szerint a zobori bencés apátság megalapítása. A Hippolitus patrocínium, amely nem volt különösebben elterjedve Bajorországban,<sup>117</sup> sőt a regensburgi püspökség területén a középkorban nem is mutatható ki,<sup>118</sup> bizonyosan St. Pöltenből került Zoborra. Az Ostmarkon átvezető egyik úton, a Traisma folyó gázlója mellett fekvő<sup>119</sup> St. Pölten-i bencés apátságban tudtak a magyar

<sup>115</sup> Horváth I. – H. Kelemen M. – Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Magyarország régészeti topográfiája V. Budapest, 1979. 91–95.

<sup>116</sup> Boshof, E.: A niedernburgi apácamonostor a X – XIII. században. In: Gizella királyné (985 k.–1060). Szerk. Homonnai S. – Koszta L. Veszprém, 2000. 101–102.; Uzsoki A.: Az első magyar királyné, Gizella sírja. In: Gizella királyné (985 k.–1060). Szerk. Homonnai S. – Koszta L. Veszprém, 2000. 112–153.; Niedernburg és a passauai püspökség kapcsolatánál ki kell emelni, hogy 976-ban II. Ottótól Piligrim megkapta az apácamonostort, de az 1010-ben már újból birodalmi kolostorként szerepelt. Boshof: Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen 482.

<sup>117</sup> Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten 37.

<sup>118</sup> B. Lehner, J.: Die mittelalterlichen Kirchen-Patrozinien des Bistums Regensburg. In: Verhandlungen des Historischen Vereins für Oberpfalz und Regensburg Bd. 94. Regensburg, 1953. 32–33.

<sup>119</sup> St. Pölten-i bencés monostor eredendően egy római település maradványai mellett jött létre egy fontos római út átkelőhelyénél. Az egykori római út a koraközépkorban is fontos kereskedelmi és hadiút volt. Störmer: Frage zum bayerisch – ostfränkischem Kirchenbesitz im karolinger- und ottonenzeitlichen Niederösterreich 138–139.; A 11. század első felében az Ostmark már kezdte kiheverni a magyar kalandozások okozta pusztításokat, előrehaladt az úthálózat reorganizálása. Magyarország felé már több útvonalat – a Duna északi és déli partján is haladt egy út és természetesen a vízi út is rendelkezésre állt – igénybe vehettek az utazók. A 11. század első felében ennek ellenére több esetben kimutatható, hogy a német uralkodók Magyarország felé, vagy visszatérőben érintették St. Pöltent. Így 1043-ban III. Henrik visszatérőben St. Pölten közelében fekvő Pöchlarn-ban tartózkodott. 1045-ben Székesfehérvárról visszafelé a St. Pöltenhez közeli Perschlingben adott ki oklevelet. 1058-ban IV. Henrik miután megegyezett I. Andrással visszatérőben szeptember 25-én a Dunától északra fekvő Trübensee-ben volt október 1-én viszont a St. Pöltentől 10 km-re nyugatra fekvő Prinzerdorfban. Trübensee és Prinzerdorf között majd egy hétig tartott az út, amely azt mutatja, hogy IV. Henrik valahol hosszasabban időzött. Elképzelhető, hogy ez St. Pölten volt. A Magyarországra utazó német uralkodók 1043-ban, 1045-ben és valószínűleg 1058-ban is

térítésről, már a rajtuk átutazóktól is információhoz jutottak róla. St. Pölten, mint püspöki magánkolostor, azonban önállóan nem dönthetett arról, hogy aktív szerepet vállal-e a Kárpát-medencében. A kezdeményező, a döntést meghozó, bizonyosan a kegyúr, a passai püspök volt, aki kijelölte, jóváhagyta, hogy egyházmegyéje keleti központja, a 10. század végén a magyar határokhoz legközelebb eső bencés monostor bekapcsolódjon a Kárpát-medence nyugati részén az egyházszerkezet kiépítésébe. Véleményem szerint Szent Hippolitus tiszteletére szentelt zobori bencés apátság megalapítása a passai püspökség magyarországi szerepvállalásának bizonyítéka. Ahogyan Bakonybél átvette alapító egyházának, Altaichnak Mauritius (Móric) titulását, úgy Zobor is megkapta St. Pölten Hippolitus patrocíniumát. A passai püspökség Magyarországon ott szervezte meg az új monostort, ahol meghatározó volt a német befolyás. Nyitrától nem messze jelentős birtokokat kaptak azok a német eredetű lovagok, akik Istvánt fegyverrel segítették az ellene lázadó Koppány legyőzésében és ezzel hozzájárultak ahhoz, hogy a fiatal uralkodó apja, Géza fejedelem örökébe lépjen.<sup>120</sup> A Zoborral szomszédos Nyitrán a 11. század elejétől igazolható Szent Emmerám patrocínium pedig megerősíti, hogy a Felvidék nyugati vidékén a bajor egyház intenzíven bekapcsolódott az egyházszerkezet kiépítésébe, a német eredetű lovagok mellé bajor papok és szerzetesek is költöztek.

Zobor létrejöttének pontos idejét nem ismerjük. Bizonyos, hogy a monostor csak Gizella Magyarországra érkezését követően, 995 után jöhetett létre. Az alapítás megtörténtének felső határaként a II. Henrik császár halála, 1024 és II. Konrád magyarországi hadjárata, 1030 közötti idő kínálkozik. A német-magyar viszony változását mutatja, hogy Szent István király megakadályozta 1027-ben II. Konrád követének, Werner strasbourg püspöknek az átutazását az országon. A német követ csak nagy kerülővel tudott Konstantinápolyba utazni.<sup>121</sup> A német-magyar kapcsolatok ellenségessé válása így már nem tette lehetővé, hogy Bajorországból, nem messze a birodalom határától, bencés monostort alapítsanak Magyarországon. A számba

---

érintették St. Pöltent. Ez pedig azt igazolja, hogy St. Pölten gyakran érintett települése volt a Regensburg és Magyarország között utazóknak a 10–11. század fordulóján. A német uralkodók Ostmarkon keresztül történő utazásaira a 11. század elején lásd Hechberger, W.: Der König in Passau. In: Von sacerdotium und regnum. Festschrift für Egon Boshof zum 65. Geburtstag. Hg. Erkens, F.-R. Köln – Wien, 2002. 120–123.

<sup>120</sup> A Koppány elleni győztes csatában részt vevő Hont és Pázmány jelentős birtokokat kapott a Felvidék Esztergommal átellenben fekvő területén Hont, Bars, Nyitra és Pozsony megyékben. Pauler I. 60.; Kristó: Gizella királyné magyarországi kísérete 61–64.

<sup>121</sup> Monumenta Germaniae historica. Scriptores XI. Ed: Pertz, G. H. Hannover, 1854. 267.; Gombos III. 2666.; Wolfram, H.: Die Gesandtschaft Konrads II. nach Konstantinopel (1027/29). In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 100 (1992) 163–165.; Makk: Magyar külpolitika 63–64.

jöhető három és fél évtizeden belül–997 és 1024/1030 között – talán valamelyest pontosítani lehet Zobor megszervezését. St. Pölten 11. század eleji története további támpontot adhat Zobor létrejöttéhez.

A St. Pölten-i apátság a 11. század első felében átalakult társaskáptalanná, ezzel a bencéseket felváltották a világi papok, a kanonokok. Kézenfekvő, hogy Zobor csak akkor kaphatott szerzeteseket St. Pöltenből, amikor az még bencés monostor volt. St. Pölten patrocíniuma is megváltozott az átalakítás következtében. Az egyház új védőszentje Szent Péter lett és ezzel Hippolitus másodpatrocíniummá vált, így a titulusváltás is megerősíti, hogy Zobor alapítása mindenképpen ez előtt történt. Sajnos St. Pölten átalakulásának pontos idejét nem tudjuk. A St. Pölten-i necrologium, amely már a kanonokok idejében készült, Berengár (1013–1045) és Egilbert (1045–1065) passauai püspököket nevezi *fundatores nostri* –nak,<sup>122</sup> amely azt bizonyítja, hogy ők vezették be a kanonoki életformát. Az átalakítást III. Henrik is támogathatta, mert a káptalan a 11. közepén megkapta St. Pölten piacjogát.<sup>123</sup> A bencés monostor átalakítását minden bizonnyal már Berengár püspök megkezdte. Ezt mutatja, hogy a püspök három kápolnát a hozzájuk tartozó tizedekkel átadott St. Pöltennek.<sup>124</sup> A passauai magánmonostor átszervezéséből következik, hogy semmiképpen sem eshetett a zobori monostor alapítása Szent István uralkodásának második felére. Nyilvánvaló, hogy nem egy megszűnő félben lévő, az átalakulás előtt álló monostor hoz létre Magyarországon egy újabb bencés közösséget. Zobor létrejöttét, így mindenképpen Szent István uralkodásának első felére kell tennünk.

Az öt, Szent István alatt Magyarországon létrejött bencés férfi monostor alapítását nehéz pontosan megállapítani. Pannonhalma 996 táján vitathatatlanul az első. Zalavárt hamis alapítólevele szerint valószínűleg 1019-ben alapították. Bakonybéltsl valamikor 1030 előtt, a német támadásokat megelőzően hozták létre, de mivel létrejöttében szerepet játszott az Altaich-hoz tartozó Günther remete, így az ő életének adatait is figyelembe tudjuk venni az alapítás idejének meghatározásánál. Ezek alapján Bakonybéltsl kezdeteit valamikor az 1010-es évek második felénél korábbi időre nem igen helyezhetjük.<sup>125</sup> Pécsvárad hamis alapítólevele

<sup>122</sup> MGH. *Necrologia Germaniae* V. 500.; Schragl: *Geschichte des Stiftes St. Pölten* 22–24.

<sup>123</sup> Wodka: *Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten* 158–159.; Wodka: *Das Nekrologium des einstigen Chorherrenstiftes St. Pölten* 254–255.

<sup>124</sup> MGH. *Necrologia Germaniae* V. 50.; Boshof: *Regesten der Bischöfe von Passau* 92. (319. reg.)

<sup>125</sup> Szent Günter 1005 végén mondott le a birtokairól, Rómába zarándokolt és 1007-ben tette le a szerzetesi fogadalmát, tehát csak ezt követően látogatható el remeteként Gizellához és Szent Istvánhoz. Günter életére lásd Grundmann: *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter* 73–77.;

1015-ös dátummal lett kiállítva, amely talán megőrizhette az alapítás egykori idejét, bár az alapítólevél záró része ennél esetleg jóval korábbra, Szent István koronázása elé, 997-re teszi a monostor létrejöttét.<sup>126</sup> Összességében Pécsváradot sem sorolhatjuk a korai bencés apátságok közé, mert az 1015-ös alapítási dátum tűnik a legelfogadhatóbbnak.<sup>127</sup>

A pannonhalmi alapítólevélben Szent István Pannonhalma alapításának kezdetét Géza fejedelem korára teszi<sup>128</sup> és megjegyzi, hogy ekkor még nem volt ezen a helyen kívül máshol az országban püspökség vagy apátság. Ez is megerősíti, hogy Zobor alapítására csak 996 után kerülhetett sor. Az oklevél kiadásának idején, 1001/2-ben viszont már arra utalt, hogy több, tehát legalább két bencés apátság működött az országban.<sup>129</sup> A Szent István megszervezte bencés apátságok alapítását röviden érintve kitűnik, hogy Pannonhalma után egyedül Zobor tekinthető még korainak. A többit, úgy tűnik, hogy 1015 körül vagy azt követően hozták létre. Zoerard-András és Benedek legendájának kronológiai utalásai is – mint fentebb érintettem – megerősítik Zobor koraiságát. Összegezve: a St. Pölten-i bencés apátság 10–11. századi története, a többi magyar bencés monostor létrejöttének időpontjai, a pannonhalmi alapítólevél azon utalása, hogy 1001/2-ben már legalább két bencés apátság létezett az országban, valamint a Nyitra környéki szentéletű remetéről szóló legenda azt bizonyítja, hogy – Pannonhalma 996-os alapítását követően–997 és 1001/2 között Zoboron jött létre a második bencés monostor Magyarországon. Az alapításban a passauai püspökség magánmonostora, a St. Pölten-i bencés apátság vállalt szerepet. Vélhetően a Hippolitus ereklyék mellett az első konvent szerzetesei is onnan érkezhettek. St. Pölten kizárólag a kegyúr tudtával, a passauai püspök jóváhagyásával, sőt kezdeményezésére hozhatott létre Északnyugat-Magyarországon apátságot. A zobori alapításban tehát végeredményben

---

Stadtmüller 1971. 111–119., Pfeffer, K.: Der heilige Günter von Niederaltaich. In: Bavaria Sancta II. Hg. Schwaiger, G. Regensburg, 1971. 103.

<sup>126</sup> DHA. I. 72–80.; Györffy György szerint az alapítólevélben megadott alapítási (997) és felszentelési dátum (1015) kétségbe vonható, és fenntartással számítható a korai monostorok közé. Györffy: István király és műve. 187–188.; Kristó Gyula viszont nem lát problémát az oklevél dátumsorában és elfogadja az 1015-ös alapítási évet. Kristó: Pécsvárad 321.

<sup>127</sup> A korai bencés monostorok alapítására röviden lásd Csóka: Geschichte des benedektinischen Mönchtums in Ungarn 39–42.

<sup>128</sup> „ab genitore nostro incepto” DHA. I. 39.

<sup>129</sup> „operis efficacitiam complere studui, necdum enim episcopatus et abbatiae preter ipsum locum in regno Ungarico site erant. Quod si, vos fideles, licuit mihi, quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit cuipian loco, quod volui, ut facerem?” DHA. I. 40.

Christian passai püspök (991–1013) szerepét kell látnunk.<sup>130</sup> Gizella Magyarországra kerülése után Szent István támogatása érdekében a passai egyházmegye is újra bekapcsolódott a magyar egyházszervezet kiépítésébe. Passau szerepe a magyar krisztianizációban nem csupán a 970-es évekre, Piligrim püspök idejére korlátozódik, hanem a többi bajor egyházi központhoz hasonlóan a 10. század legvégén és a 11. század elején is hozzájárult Szent István és Gizella támogatásával a magyar egyházszervezet kiépítéséhez.

---

<sup>130</sup> Mindezt megerősíti, hogy Christian folytatója volt Piligrim politikájának, de arról lemondott, hogy Passaut érsekséggé tegye. Boshof: Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen 480–481.



## Szent Márton tiszteletének magyarországi kezdete.

## Megjegyzések az első magyar bencés monostor, Pannonhalma alapításához

Az első magyarországi bencés monostor létrejöttének jelentőségét már több évszázada hangsúlyozza a történeti kutatás. Az alapítás körülményeinek, illetve indítékainak vizsgálatánál fontos információkat rejt a kolostor templomának Szent Márton titulusa. A patrocínium kiválasztása mögött eszmetörténeti, kultúrtörténeti orientációk rejtőzködnek, amelyek feltárása adalékkal szolgálhat a monostor létrejötte mellett a magyar királyság születésének körülményeihez. Pannonhalma Szent Márton patrocíniumának kiválasztását már a 11. század végén próbálták magyarázni. Kialakult egy helyi hagyomány Pannonhalmán, miszerint az apátságot Szent Márton hajdani szülőhelyén hozták létre, és ebből következik a templom védőszentjének kiválasztása. Ez a vélekedés 1080 és 1237 között szerepelt, elsősorban pannonhalmi eredetű forrásokban.<sup>1</sup> A 13. század közepétől azonban nem hallunk róla,<sup>2</sup> egészen a 18. századig, amikor Katona István vetette fel újból. A vélekedést már 18. század végén is vitatták és ókori források, elsősorban Sulpicius Severus Szent Márton legendája alapján Szombathelyt, ókori nevén Savariát tekintették Márton szülőhelyének. A 19. században a Pannonhalma mellett állásfoglalók voltak többségben. A 20. század elejétől viszont mind az ókortörténészek, mind a középkorkutatók java része Szombathelyt tekintette Márton szülőhelyének. A bencés történetírás viszont ragaszkodott a pannonhalmi születéshez.<sup>3</sup> A vita az 1970-es évek elején éleződött ki újból és a vitacikkek eredményeként bebizonyosodott, hogy az ókori Pannóniában csak egy Savaria nevű helység létezett, a mai Szombathely és csak ez lehetett Szent Márton szülőhelye. A középkorban ugyan felbukkant egy Savaria Sicca nevű helynév, de ennek lokalizálása problémás.<sup>4</sup> A kérdésben végezetül perdöntő: sem a pannonhalmi alapítólevél (1001/1002),<sup>5</sup> sem Pannonhalmával kapcsolatban igen jól informált Szent Imre-legenda nem említi,<sup>6</sup> hogy a szent szülőhelye után kapta volna a monostortemplom a Márton titulust.

---

<sup>1</sup> Horváth 1944. 63–65., Tóth E. 1974. 306–309., Tóth I. 1987. 168–170.

<sup>2</sup> Tóth. E. 1974. 312.

<sup>3</sup> Horváth 1944. 57–60.

<sup>4</sup> Tóth E. 1974. , Váczy 1974. 17–20., Palkó 1975. 121–139., Tóth E. 1976. 142–150., Tóth I. 1976. 151–158., Bendefy 1977. 419–427., Thomas 1978. 584–592., Tóth 1987. 167–172., Solymos 2001. 303–325.

<sup>5</sup> DHA. 39–41.

<sup>6</sup> SRH. II. 448–460.

A szakirodalom másik álláspontját Györffy György fogalmazta meg az 1970-es évek közepén és nézete csaknem mindenki által elfogadottá lett. Györffy szerint a 972/973-ban induló latin rítusú térítés felügyelete a mainzi érsek alá tartozott. Így a mainzi székesegyház Szent Márton titulusára vezethető vissza Pannonhalma védőszentje és az, hogy 997-ben a Koppány elleni hadjárat előtt Szent Márton segítségét kérte a hadba induló István.<sup>7</sup> A felvetés alapja, hogy a mainzi érsekség a 10. század utolsó három évtizedében tényleges felügyeletet gyakorolt volna a magyar misszióban igen problémás. A 972/3-ban induló térítésről fennmaradt források Prunward Sankt Gallen-i szerzetes és Piligrim passauai püspök tevékenységét említik. Sankt Gallen a konstanzi püspökség területéhez tartozva a mainzi érseki provincia részét képezte, és mint királyi egyház szintén a főkápláni rangot betöltő mainzi érsek ellenőrzése alatt állt.<sup>8</sup> Így Prunward esetleg közvetíthette Mainz Szent Márton patrocíniumát. A 972-ben megindult misszióval kapcsolatos források azonban a bajor érseki tartományhoz tartozó passauai püspökség domináns szerepét sejtetik. Maga Piligrim püspök is beszámolt sikereikről egy a pápához írt levelében.<sup>9</sup> Az esztergomi várhegyen létrejött első templom is a passauai székesegyház Szent István protomártír titulusát kapta. Még fontosabb, hogy Géza fejedelem is az István nevet vette fel a keresztségben. Passau befolyását mutatja, hogy Géza a 975 után, újabb kutatások szerint 980/981-ben született fia<sup>10</sup> is hasonlóan az István nevet kapta a keresztségben. Mindez pedig világosan mutatja, hogy a szentkultusz terén kezdetben Passau hatása domborodik ki és nem Mainzé.<sup>11</sup>

Amennyiben a térítés megindulásakor, 972-ben a magyar missziós terület Mainz alá került, akkor is csak rövid ideig tarthatott Mainz ellenőrző szerepe. A 970-es években a bajor herceg és II. Ottó császár konfliktusában a bajor egyház az uralkodót támogatta. Civakodó Henrik herceg ezért feldúlta a passauai püspökség birtokait, sőt elfoglalta a székvárost is.<sup>12</sup> 976-ban Regensburgban tartott zsinaton a császár kárpótolta a mellette kiálló passauai püspökséget az elszenvedett károkért. A zsinaton jelen volt Willigis mainzi, Frigyes salzburgi érsek és Piligrim passauai püspök. Valószínűleg ekkor került Mainztól a bajor egyház, elsősorban Passau felügyelete alá a magyar misszió.<sup>13</sup> A passauai püspökség ezután

<sup>7</sup> Györffy: István király 74–75. és 119.

<sup>8</sup> Váczy 1994. 54.

<sup>9</sup> CD. Slovaciae I. 41–43.

<sup>10</sup> Kristó 2002. 225–232

<sup>11</sup> Koszta 1988. 162–163.

<sup>12</sup> Wolter 1988. 115–116.

<sup>13</sup> Büttner 1965. 15.

birtokokkal erősíti meg pozícióit a Duna vonala mentén, a magyar területekre vezető úton, addig Mainz ilyen törekvéséről nincs tudomásunk. 996-ban Pannonhalma alapítása idején vagy 1001/1002-ben a temploma felszentelésekor Mainznak már rég nem volt olyan szerepe, hogy rá való tekintettel válassza ki Géza fejedelem az első bencés apátság védőszentjét. Az összehasonlító kutatások is ezt erősítik. A cseh egyház, a prágai püspökség a mainzi érseki tartományhoz tartozott, de ennek ellenére Szent Márton kultusza alig volt jelen a 10–11. századi cseh egyházban.<sup>14</sup> A korai templomok közül csupán egyet, a vyšehradi rotundát dedikálták Szent Mártonnak. Mainz annak ellenére sem törekedett a cseh területeken a Márton-kultusz erősítésére, hogy pozícióit védelmezni kellett egyrészt a bajor egyház, különösen a regensburgi Szent Emmeram-apátság és a Niederaltaich-i monostor missziós törekvéseivel szemben.<sup>15</sup> Másrészt a 11. század elején a cseh hercegek támogatását élvezve a prágai püspökök igyekeztek önállósodni a mainzi joghatóság alól.<sup>16</sup> Mainz tehát a saját provinciájához tartozó cseh területeken sem törekedett erőteljesen a Márton-kultusz növelésén, akkor ez a távoli Kárpát-medencében még kevésbé képzelhető el.

Nem zárható ki azonban teljes bizonyossággal az sem, hogy Szent Márton pannóniai kultuszának meggyökeresedésében Mainznak talán valamilyen szerepe lehetett a 970-es évek első felében. Ettől kezdve a Passauhoz kapcsolódó Szent István protomártír tisztelete mellett Mártoné is jelen lehetett Géza udvarában. Ezt bizonyítja a pannonhalmi alapítólevélben Szent István azon kijelentése, miszerint gyermekkorában, tehát a 980-as években és 990-es évtized elején különös segítséget kapott Szent Mártontól.<sup>17</sup>

Szent Márton korai kultuszát és a pannóniai kereszténység történetét vizsgáló Tóth Endre Pannonhalma Márton titulását bencés hagyományokból próbálja levezetni.<sup>18</sup> Szent Benedek Montecassinóban az első kápolnát Szent Márton tiszteletére szenteltette fel. Szerinte „a rendalapító példája... követésre talált, hiszen a bencések, egy olyan területen vagy népnél, ahol először alapítottak kolostort, azt mindig az ő tiszteletére szentelték. Így történt ez Magyarországon is.”<sup>19</sup> Véleményem szerint, ha van is kapcsolat a bencés rend hagyománya és a Márton patrocínium között, az azonban nem mutatható ki az, hogy az első bencés monostorokat következetesen Mártonnak szentelték volna fel.

---

<sup>14</sup> Popp 1972. 103–104.

<sup>15</sup> Hemmerle 1974. 59., Strzelczyk 1996. 151–152.

<sup>16</sup> Swinarski 1991. 182–184., Herrmann 1973. 42–43., Pražak 2000. 203.

<sup>17</sup> DHA. 39.

<sup>18</sup> Tóth E. 1974. 311.

<sup>19</sup> Savaria – Szombathely története 66.

Pannonhalma Márton titulusának kiválasztásában más motivációk játszottak szerepet, mint az eddig gondolták. Az inspirációkat Szent Márton korabeli tiszteletének sajátosságaiban kell keresnünk. Márton a középkor egyik legnépszerűbb szentje volt. Mint egykori katona, *miles Christiként* a harcosok is védőszentjüknek tekintették. Később Márton szerzetes, majd Tours város püspöke lett, így a bencések és a főpapok is különösen tisztelték. Az ezredforduló előtt kultuszában azonban nem ezek voltak a domináns elemek, hanem tisztelete elsősorban a királyi hatalommal kapcsolódott össze. Márton a 6. századtól, a Meroving-dinasztiától a királyok védőszentje volt. Clodvig az egységes katolikus királyság megteremtésére törekedett Galliában. 507-ben Tours városából indított támadást az ariánus vizigótok ellen és a hadjárat előtt a város védőszentjének, Mártonnak a segítségét kérve tett fogadalmat. A győztes hadjárat után a Meroving-dinasztia legfontosabb védőszentje lett Márton. Szent fő ereklyéjét, a köpenyét, latinul a *cappát* is megszerezték maguknak. Ennek jelentőségét mutatja, hogy a köpenyt őrző intézményt, a *cappa* szó után *capella regis*-nek nevezték és ezzel létrejött a kora középkori királyi hatalomgyakorlás szempontjából egyik legfontosabb intézmény a királyi kápolna.<sup>20</sup>

A Karolingok, miután átvették a frank birodalomban a vezető szerepet, megszerezték Szent Márton köpenyét, és ezzel átvették a Merovingoktól Mártonnak, mint dinasztikus védőszentnek a kultuszát. Szent Márton tiszteletének felkarolásával hatalmuk legitim voltát, illetve az uralom folytonosságát kívánták demonstrálni a dinasztiaaváltás ellenére. Márton ezzel nem egy dinasztia patrónusa, hanem a királyi hatalom védőszentje lett.<sup>21</sup> A Karolingok hatalomra jutása nagy felfutást jelentett Szent Márton tiszteletében és hozzájárult ahhoz, hogy a frank birodalom terjeszkedésével Európa keletebbi régióiba is eljutott. Mainz Márton patrociniuma is erre az időre, és a Karoling ősztönzésre megy vissza.<sup>22</sup>

A Karoling-dinasztia hanyatlásával a Márton-kultusz is visszaszorult. Az Ottók dinasztiája a Német Birodalom létrehozásánál tudatosan vállalta a frank tradíciókat. Megmaradt így Márton tisztelete, de az Ottóknál messze más szentek, Szent Mihály, Szent Lőrinc, Szent Móric és Szent Vitus tisztelete mögött maradt.<sup>23</sup>

<sup>20</sup> Weigel 1950. 147–148., Zimmermann 1958. 103–106., Ewig 1962. 11–18., Marschall 1966. 166–167., Swinarski 1991. 273–281., Savaria – Szombathely története 66.

<sup>21</sup> Weigel 1950. 154., Ewig 1962. 25–30., Weigel 1964. 86–87., Graus 1965. 57–59., Sierck 242–243., Swinarski 1991. 315. és 377–379.

<sup>22</sup> Weigel 1950. 148–150., Weigel 1958. 259–260., Weigel 1964. 87–91.

<sup>23</sup> Weigel 1950. 152., Zimmermann 1958. 109–120.

Géza és fia, Szent István amennyiben függetlenedni akart a Német Birodalom befolyásától ezt kultikus téren is meg kellett jeleníteni. A legfontosabb egyházi intézmények védősztetjének kiválasztásában nem kapcsolódhattak az Ottók által leginkább támogatott szentek kultuszához. Ez Pannonhalma és az esztergomi érsekség titulusának kiválasztásában is megnyilvánult. Esztergom esetében sem a várhegy legrégebbi templomát alakították át székesegyházzá, mivel az Szent István protomártír révén a birodalmi egyház, Passau felé mutatott<sup>24</sup>. Az új székesegyházat részben ezért Szent Adalbert tiszteletére szentelték fel.

Géza számára a 990-es évek közepén fia utódlásának biztosítása volt az egyik legfontosabb feladat. István hatalmának elfogadtatása érdekében külföldi támogatást is szükségesnek érzett Géza fejedelem. Az Árpádok hatalmának biztosítása és nemzetközi elismertetése érdekében fia számára Géza feleségül kérte Henrik bajor herceg hűgát, Gizellát. A házasság érdekében Gézának bizonyítania kellett, hogy határozottan támogatja a missziót, sőt az egyházszervezet kiépítését. A bajor herceg leányát csak hozzá illő férjhez adták feleségül. Egy pogány fejedelem rangon aluli partner lehetett csak és erre a hatalmát és befolyását a 10. század második felében oly energikusan hangoztató bajor hercegség vezetői nagyon ügyeltek. Gézának bizonyítania kellett, hogy az Árpádok, különösen fia, István érdemes Gizella kezére és döntő változások történtek Magyarországon. A misszió támogatásával és a keresztény egyházszervezet kiépítésének megkezdésével tudta ezt leginkább megjeleníteni. A változások bizonyítása érdekében fogott hozzá Géza az első magyar bencés monostor, a pannonhalmi apátság alapításához.<sup>25</sup>

A 990-es évek második felében nyilvánvalóvá lett, hogy a magyarság önállósága a független királyság létrehozását igényli. Úgy tűnik, hogy már Géza használta a *rex* titulust,<sup>26</sup> fiát pedig bizonyosan a keresztény királyi cím várományosaként neveltette. A Márton kultusz előtérbe kerülése is ezzel a politikai elképzeléssel van összefüggésben. Pannonhalma patrocíniumának kiválasztása, amely talán még Gézához kapcsolható, egyfajta programnyilatkozat volt, különösen pedig a pogányság érdekében fellépő Koppány ellen vonuló István Szent Mártonnak tett fogadalma. A cél a keresztény királyi cím megszerzése. Ennek elérése érdekében a keresztény királyok patrónusa tiszteletének felkarolása jellemző a 990-es évek végén, 996-ban Pannonhalma alapításánál, 997-ben Szent István

---

<sup>24</sup> Koszta 1988. 177–180., Koszta 1996. 108–109.

<sup>25</sup> Koszta 1996. 107.

<sup>26</sup> László 1963. 389–390.

fogadalomtételénél. Pannonhalma patrocíniumát tehát véleményem szerint nem Mainzból kell eredeztetni, hanem egy új politikai program érdekében tett lépésként kell értékelni.

Pannonhalma alapítása és a királyi cím elnyerése érdekében tett lépések közötti kapcsolatot a patrocíniumon kívül a monostor első templomának korabeli építészeti kialakítása is megerősíti. Korábban úgy gondolták, hogy az első pannonhalmi templom egy egyszerűbb fatemplom lehetett. Pannonhalma millenniuma kapcsán a 90-es évek elején megkezdett ásatások igazolták<sup>27</sup> azt az addig csak sejtésként megfogalmazott véleményt,<sup>28</sup> hogy az első pannonhalmi templom kettős kórusú, kétapszisos épület lehetett.<sup>29</sup> A templom típusának kiválasztásában az Ottók dinasztiájának szakrális reprezentációja adhatta meg az ösztönzést. Az ezredforduló németországi egyházi építészetében jól elkülönülő csoportot alkottak a kettőskórusú templomok. Ilyen típusú egyházakat az ezredfordulón kizárólag a királyok építettek (pl. Mainz, Corvey, Köln VII., Hildesheim stb.), magánszemélyek viszont soha. A kettős kórusú templomok egyszerre szolgálták a helyi egyházi közösség és a második kórus révén az utazó királyi udvar és királyi kápolna liturgikus igényeit.<sup>30</sup> A kétapszisos templomokat tehát a király egyházainak tekintették az Ottók birodalmában. Így Pannonhalma nem csak védőszentjével, hanem építészeti megjelenésével is demonstrálta, hogy egy keresztény király temploma.

A kétapszisos szerkezet a gregoriánus reformok előtti időszakban szimbolizálta a földi királyságok kormányzati struktúráját, a Szent Ágostontól eredeztethető bipoláris politikai világképet. A királyság (*regnum*) és a papság (*sacerdotium*) egyenlő hatalommal, egymással szimbiózisban lévő erőként kormányozta a világot. A két kormányzó hatalom Krisztusban kapcsolódott össze és ezért az ilyen templomok közepén rendre megtalálható a Szent Keresztoltár.<sup>31</sup>

Szent István Koppány és a pogányság felett Szent Márton segítségével győzedelmeskedett<sup>32</sup> és így neki köszönhették – a korszak felfogása szerint – István és utódai hatalmukat. Szent Márton a 997-es győzelem után az Árpádok és a keresztény Magyarország oltalmazója lett. Szent István kisebb legendája is Szent Márton patrónusi és csatasegítő

---

<sup>27</sup> László 1996. 144–156.

<sup>28</sup> Tóth M. 1988. 117.

<sup>29</sup> Marosi 1996. 134–135., Takács 1996. 179–185.; Takács I.: A pannonhalmi monostor. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Wiczorek, A. és Hinz, H.-M. Stuttgart, 2000. 385–387.

<sup>30</sup> Bandmann 1951. 227–229., Fuchs 1957. 109–117., Bandmann 1962. 405–410.

<sup>31</sup> Bandmann 1962. 405–410.

<sup>32</sup> SRH. I. 312–314.

szerepére utal, amikor a besenyő támadás kapcsán a királlyal azt mondatja: „Távozzatok, távozzatok, mert parancsolómtól elnyertem védelmezőmet és vezéremet, vagyis Szent Mártont, aki nem fogja túrni, hogy harapásokat az igazak legelőit marcangolja”<sup>33</sup> Mártonnak a dinasztia belüli tiszteletét mutatja, hogy 1073-ban Salamon király és a hercegek, Géza és Szent László Szent Márton napján kötötték tűzszünetet.<sup>34</sup> A korabeli elképzelés szerint a szent nap és így maga a szent növeli az egyezés erejét.<sup>35</sup> A 11. század második felében (1074) újra találkozunk csatasegítő szerepben Szent Mártonnal. A mogyoródi csata előtt Szent László tett számára újból fogadalmat. A Salamon felett aratott sorsdöntő győzelem után Szent László beváltva fogadalmát az ütközet helyén Szent Márton tiszteletére bencés apátságot alapított.<sup>36</sup> A királyi egyházak védőszentjéül a későbbiekben is gyakran választották az Árpádok a Márton titulust. Különösen figyelemreméltó, hogy a királyi reprezentációban és az ország kormányzatában nagy szerepet játszó királyi társaskáptalanok közül három (Pozsony, Arad és Szepes) kapta védőszentjéül Mártont. Árpád-házi királyaink itineráriumát vizsgálva megfigyelhető, hogy gyakran keresték fel uralkodóink ezeket az egyházakat, sőt a 13. században igyekeztek egy ilyen templomban megünnepelni Szent Márton napját, november 11.-ét.<sup>37</sup> A királyi kápolnák között is több (pl. 1075 Udvard,<sup>38</sup> 13. század Budaörs<sup>39</sup>, 14. század Buda<sup>40</sup>) Márton patrocíniumut találunk.

Szent Márton országpatrónus szerepe az Árpádok kihalása után is fennmaradt. 1427-ben Zsigmond király egy oklevelében Mártont az ország legfontosabb védőszentjének nevezte.<sup>41</sup> Ez leginkább a királyi koronázások alkalmával nyilvánult meg. A magyar királyok koronázási szertartásának menetét 15. századi forrásokból ismerjük. A székesfehérvári Boldogasszony prépostsági templomból a frissen megkoronázott király szimbolikusan megkezdve uralkodását a Szent Márton-templom tornyába ment fel és a négy égtáj felé tett kardvágásokkal jelezte,

---

<sup>33</sup> SRH. II. 397.

<sup>34</sup> SRH. I. 379.

<sup>35</sup> Schaller 1974. 1–24.

<sup>36</sup> SRH. I. 389., Sörös 1912. 398.

<sup>37</sup> V. István király 1270-ben Pannonhalmán (RA. I. 80.), IV. László király 1278-ban Szepeskáptalanban (RA. II. 207.), III. András király 1290-ben Szepeskáptalanban (RA. III. 26–7.).

<sup>38</sup> DHA. I. 214.

<sup>39</sup> Györffy: ÁMF. IV. 688.

<sup>40</sup> Jankovich 1959. 76–77., Györffy: ÁMF. IV. 623.

<sup>41</sup> Tóth E. 1974. 312.

hogy bármely irányból támad az ellenség vagy gonosz erő, megvédi országát. A későbbiekben a Szent Márton-templom előtti koronázódombon történt a kardvágás.<sup>42</sup>

Szent Márton országpatrónusi szerepe a zsinati határozatokban és a középkori magyar liturgiában is kimutatható. Az 1092-es szabolcsi zsinat három napos vigiliát rendelt Szent Márton napjához.<sup>43</sup> Az ünnep rangjának kiemelése Magyarország védőszentjének szólt. A 16. század elején Krakkóban kinyomtatott, de bizonyosan korábbi kézíratos előzményeket követő egri Ordinarius is kiemelte, hogy Márton az ország patrónusa.<sup>44</sup>

Szent Márton országvédemező szerepe azonban nem volt kizárólagos a korabeli Magyarországon. Mellette már a korai időkben, Szent István alatt hasonló szerepben feltűnt Szent György, Szent Mihály, különösen pedig Szűz Mária.<sup>45</sup> A 12. század végétől pedig Szent László kultuszához kapcsolódtak hasonló elemek. Az idők folyamán azonban Szűz Mária háttérbe szorította a többi országpatrónust, különösen Márton és György jelentőségét. Szent Márton tiszteletének államalapítás kori jelentőségét azonban a mai napig bizonyítja a pannonhalmi bencés apátság.

---

<sup>42</sup> Fitz 1956. 29–30., Fügedi 1984. 270–271.

<sup>43</sup> Závodszy 164.

<sup>44</sup> Madas 1999. 349.

<sup>45</sup> Magyarországi művészet 204–205.



## Remeték a 11. századi Magyarországon

A magyar krisztianizáció a 11. század folyamán viszonylag gyorsan megtörtént és egy meglehetősen szilárd, jól tagolt egyházszervezet jött létre. A 11. század közepéig tíz egyházmegye alakult és két érsekség működött Magyarországon. A monasztikus egyházszervezet is létrejött. Szent István alatt 1038-ig hat bencés férfi monostort<sup>1</sup> és egy apácaközösséget alapítottak<sup>2</sup> és legalább két bazilita monostor<sup>3</sup> létezése is bizonyított. A 12. század elején már 12 egyházmegye<sup>4</sup> és legalább 27 bencés közösség,<sup>5</sup> továbbá hét bizánci monostor<sup>6</sup> működött az országban. A korabeli cseh és különösen a lengyel egyházzal összehasonlítva a magyar egyházszervezet átfogóbb, jobban kiépített és szilárdabb volt a 11. században.

A 11. századi bencés monostorokról viszonylag szép számú forrás maradt ránk. Több bencés monostor alapítólevele – részben ugyan interpolálva – ránk maradt,<sup>7</sup> és a 11. század végéről több bencés monostor vagyonának összeírása is megőrződött.<sup>8</sup> A szerzetesség remete irányvonaláról azonban jóval kevesebb az információnk, és azok is inkább a 11. század első felére vonatkoznak. Felvetődik a kérdés, hogy a korai és már jól szervezett magyar egyházban milyen szerepet játszottak a remeték. Érdemes megvizsgálni a magyar kereszténység remete hagyományait, amely nem csak a korai magyar vallási élet bemutatása szempontjából fontos,

---

<sup>1</sup> Pannonhalma, Pécsvárad, Zobor, Bakonybél, Zalavár, Csanád. Csóka: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn 39–44.

<sup>2</sup> Apácavásárhely (Somlyóvásárhely). Györffy: István király 327.;

<sup>3</sup> Veszprémvölgy és Oroszlámos, Moravcsik: Görögnyelvű monostorok Szent István korában 405–418.

<sup>4</sup> A 12. század első évtizedében jött létre a 12. magyar egyházmegye, a nyitrai püspökség és megszervezésével lezárult az ország területén az episzkopális egyházszervezet kiépítése. Ezt követően már csak a peremterületeken jöttek létre új, missziós jellegű püspökségek.

<sup>5</sup> Kristó: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról 404–405.

<sup>6</sup> Görög rítusú monostorok: Veszprémvölgy (női), Marosvár, később Oroszlámosra áthelyezve, Pentele, Szávaszentdemeter, Visegrád, Tihany-Oroszkő, Zebegény. Moravcsik: Görögnyelvű monostorok Szent István korában 405–422.

<sup>7</sup> Például Pannonhalma 1001. DHA. I. 39–41., Pécsvárad 1015. DHA. I. 72–80., Tihany 1055. DHA. I. 149–152., Zselicszentjakab 1061. DHA. I. 171–174., Százd 1067. DHA. I. 183–185., Garamszentbenedek 1075. DHA. I. 213–218., Somogyvár 1091. DHA. I. 267–268.

<sup>8</sup> Bakonybélé interpoláltan DHA. I. 250–251., Pannonhalma 1093 körül DHA. I. 299–301.

hanem azért is, hogy a remete tradíciók, illetve azok esetleges hiánya miként befolyásolta a későbbiekben a remeterendek magyarországi meglepedését.

Feltűnő, hogy a 11. századi forrásainkban alig hallunk remetéről. Ez azért is figyelmet érdemel, mert a monasztikus szerzetességről viszonylag sokat tudunk ebben az időszakban. Elsősorban a 11. század végén keletkezett hagiografikus forrásokban fordulnak elő remeték.<sup>9</sup> Magyarázhatjuk a rájuk utaló források hiányát azzal, hogy a remeték életük alapját jelentő elvonulással, kivonulással a társadalomból eleve távol kerültek az írásbeliségtől. A feltűnő forráshiány azonban nem okolható kizárólag ezzel. Jelezheti azt is, hogy a remetesség nem játszott meghatározó szerepet a korai magyar szerzetesség történetében. A 11–12. századi zsinati határozatok egyetlen egy említést sem tesznek a remetésegekről.<sup>10</sup>

A 11. század első felében természetesen érték remetehatások az alakuló magyar kereszténységet. Sőt több területről is kapott a formálódó magyar szerzetesség ilyen inspirációkat. Köztudott, hogy a magyar krisztianizációban, főleg a korai időszakban a német birodalmi egyháznak milyen jelentős szerepe volt. A német szerzetesség is betagozódott 10. század közepén kialakuló birodalmi egyházi rendszerbe. Egyfajta funkció megosztás jött létre

---

<sup>9</sup> Szent István nagyobbik legendája, és annak kibővítése, a Hartvik-féle István-legenda említést tesz Günter német remete magyarországi látogatásáról és a Nyitra környékén élő Zoerard-András, Benedek remetéről és Szent Gellérről. SRH. II. 382., 388., 411. és 422. A nagyobbik Gellért-legenda Szent Gellért bakonybéli remetességét említi. SRH. II. 488–489.; Zoerard-András és Benedek életéről részletesen beszámol a 11. század második felében keletkezett legendájuk. SRH. II. 357–361.; Szent László 12. század végén keletkezett legendája szól Gellért, Zoerard-András és Benedek szentté avatásáról. SRH. II. 521. Szent Gellért Deliberatiojában több alkalommal szereplő, Gellérttel kapcsolatot tartó András presbytert a szöveget kiadó és fordító Karácsonyi János és Szegfű László azonosnak tartja Zoerard-András remetével. Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi XI., 520., 570. és 660. A 11. századi elemeket is tartalmazó 14. század közepén összeállított krónikakompozíció említést tesz Gellért remetéskedéséről. A krónika szerint Vác város neve is egy, a 11. században a környéken élő remete nevéből alakult ki. SRH. I. 341. és 388. Györffy György valós személynek tartja Vác (Wach) nevű remetét. Nevében a német Wazo nevet látja. III. Ottó egyik káplánja viselte ezt a nevet, amely alapján Györffy azt feltételezi, hogy Vác személyében Romualdhoz, Günterhez és Gellérthez hasonló, udvari kapcsolatokkal rendelkező remetét kell látnunk. Györffy: István király 328. Valószínűbbnek tartom azonban, hogy a krónika a középkorban oly gyakori tudálékos etimologizálástól vezetve igyekezett megmagyarázni Vác nevét és ezért egy nem létező remetét tett meg a település névadójául. Későbbi, legendásnak tartható hagyomány szerint Salamon magyar király (1063–1074), miután megfosztották trónjától és kiszabadult a börtönből, előbb a besenyők közé ment, majd az Istria-félszigeten, Pola város közelében élt remeteként és halála után szentként tisztelték. Rokay P.: Salamon és Pola. Újvidék, 1990., Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 95–97.

<sup>10</sup> Závodszy 156–209.

a német világi és a monasztikus egyházszerkezet között. A kormányzásban a püspökségek és a káptalanok jelentősége növekedett az ezredfordulóra, míg a monostorok liturgikus szolgálattal és a memoria területén kaptak elsősorban szerepet ebben a rendszerben. A birodalmi egyház, és benne a szerzetesség feladata a *servitium regis* volt és már ebből kifolyólag a remeteség nem kerülhetett előtérbe a német egyházban. Alig ismerünk a 11. századból német területen remeteközösségeket.<sup>11</sup> A gyakorlatban nem is, de a hagyományok szintjén azonban jelen volt a remete tradíció a német területen. A birodalmi szerzetesség 10–11. századi reformja a gorzei monostorból indult ki. A 10. században az újjáalapításakor Gorze szoros kapcsolatba került a dél-itáliai remetemozgalommal. Egy Metz környékéről származó nemes, Vandières-i János elfordulva a világi élettől, szerzetesként akart élni, de nem talált a környéken megfelelő monostort. Ezért Itáliába zarándokolt Monte Gargano-ra. Az út során Nápoly közelében megismerte a bazilita szerzetesek szigorú aszketikus életét. Hazatérve Mosel közelében egyik társával, Einold touli főesperessel egy barlangban húzódott meg és a délitáliai remeték példáját követve kívántak élni. Az éghajlat azonban megghiúsította terveiket. A két remete ezért vissza akart térni Itáliába, és Beneventóban kívántak letelepedni. A metzi püspök azonban visszatartotta őket és 933-ban megbízta a két remetét az elhagyott gorzei monostor megújításával. Gorzében János és Einold a bazilita szerzetesi életideálnak megfelelő szigorú életvitelt vezetett be, majd görög szerzeteseket is befogadtak a közösségbe. Gorze ettől kezdve példaadó szerepet játszott a szigorú aszkézis megvalósításában, kiemelt helyet kapott a szerzetesek életében az éjszakai istentisztelet, a kemény kétékezi munka. A szerzeteseknek minden nap részt kellett venni a fizikai munkában. A baziliták gyakorlatának megfelelően ez a kolostori élet központi parancsa lett.<sup>12</sup> Gorzén kívül több lotharingiai egyházi központot is ért görög hatás. A görög szerzetesek nyugatra költözésének csúcspontja a 10. század volt és a görögök elsősorban a lotharingiai zónában bukkannak fel (Toul, Trier,

---

<sup>11</sup> Az itáliai remetemozgalom egyik vezetője, Romuald jó kapcsolatokat tartott III. Ottóval, ennek ellenére nem tudunk arról, hogy kezdeményezett volna remeteség alapítását német területen. Romuald köréhez tartozó Querfurti Brúnó miután visszatért Itáliából Szászországban nem remeteséget, hanem káptalant alapított, majd keleten folytatott térítést. Remetéről német területen elsősorban a necrologiumok utalásaiból értesülünk. Grundmann: *Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter* 62–64.

<sup>12</sup> *Miracula SS. Glodensindis et Gorgonii*. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum IV*. Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1981. 246–247. (cap. 26.); Pfeffer: *Der heilige Günter von Niederaltaich* Pfeffer 98–99.; Parris, M.: *Die Entstehung des mittelalterlichen Lothringens*. In: *Lothringen – Geschichte eines Grenzlandes*. Hg. Parris, M. Saarbrücken, 1984. 141–142.; Hausberger, K.: *Das Bistum Regensburg als Kulturlandschaft*. In: *1250 Jahre Kunst und Kultur im Bistum Regensburg*. Hg. Morsbach, P. München, 1989. 180.; Eickhoff 1994. 39–41.

Lüttich, Burtscheid, Köln). Szívesen fogadták őket, de nem elsősorban tudományukra voltak kíváncsiak, hanem ősi szerzetesi életformájuk után érdeklődtek.<sup>13</sup> Így a Gorzéból kiinduló lotharingiai szerzetesi megújulásra erős hatást gyakorolt a remeteség, és az onnan kiinduló reform ideáitól nem állt messze ez az életmód. A gorzei-lotharingiai reformot a Trier melletti St. Maximin monostor közvetítette a német birodalmi szerzetesség irányába.<sup>14</sup> A birodalom nyugati területeiről már a 10. század harmadik harmadában átkerült a reform a délnémet területre. A közvetítő Szent Wolfgang regensburgi püspök (972–994), aki korábban egy ideig a trieri dómiskola vezetője volt. 974-ben pedig a St. Maximin-kolostorból Regensburgba hívta Ramwoldot és röviddel ezután megtette a Szent Emmerám-monostor apátjává. A bajor monostor nem csak apátot kapott Trierből, hanem ezzel együtt átvette a trieri consuetudot is így a Gorzéból kiinduló reformot. A Lotharingiából Trier közvetítésével átkerült reform délnémet központja a regensburgi Szent Emmerám-monostor lett és innen terjedt tovább az a bajor szerzetesség körében.<sup>15</sup> Egyik következő állomása 982-ben a salzburgi St. Péter bencés monostor megreformálása volt.<sup>16</sup> A 10. század utolsó éveiben a Duna mellett fekvő Niederaltaich is csatlakozott a reformhoz. Szent Wolfgang regensburgi püspök közreműködésével először Einsiedelnből kapott apátot és indult el a közösség megreformálása. A megújulás Gotthard apát alatt (996–1022) folytatódott. Gotthard Salzburgban tanult, fiatal korában már erős hajlamot érzett az aszkézis iránt és ilyen jellegű irodalmat gyűjtött. Gotthardot szoros kapcsolatok fűzték Wolfgang püspökhöz és a regensburgi Emmerám-kolostorhoz.<sup>17</sup> Vezetése alatt Niederaltaich egy önálló reformközponttá alakult, amely hatása jóval túlmutatott a délnémet területen, és elérte Szászországot, Dél-Itáliát, Cseh- és Magyarországot.<sup>18</sup>

<sup>13</sup> Michel: Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost 145–146.; Berschin: Griechisch-lateinisches Mittelalter 229–230.; Wurzel, Th.: Die Reichsabtei Burscheid. Aachen, 1984. 11–15. és 26–27.; Hannick: Kirche und Orthodoxie im 10. Jahrhundert 28.

<sup>14</sup> Bauerreiss II. 16.; Eickhoff 1994. 41.

<sup>15</sup> Schwaiger: Der heilige Bischof Wolfgang 41–54.; Bauerreiss II 15–52.; Schwaiger, G.: Die Benediktiner im Bistum Regensburg. In: Klöster und Orden im Bistum Regensburg. Hg. Schwaiger, G. – Mai, P. Regensburg, 1978. 17.; Klose: St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern 76–78.

<sup>16</sup> Hermann: Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I. 113–125.

<sup>17</sup> Stadtmüller 1971. 100–105.; Klose: St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern 73–75. és 79–82.

<sup>18</sup> Stadtmüller 1971. 122–129.; Handbuch der bayerischen Geschichte I. 474.

A szigorú aszkézist hirdető és komoly remete hagyományokkal rendelkező lotharingiai reform bajor közvetítéssel Magyarországra is eljutott.<sup>19</sup> Elsősorban a regensburgi Szent Emmerám monostor, a salzburgi Szent Péter-apátság és Niederaltaich révén. Gizella és István 990-es évek közepére tehető házasságát követően több évtizeden keresztül a magyar államiság és az egyházszervezet kialakításában meghatározó volt a bajor kapcsolat. A lotharingiai reform jegyében megreformált bajor szerzetesség és a magyar egyház kapcsolata is igen intenzív lehetett a 11. század első évtizedeiben. A regensburgi Szent Emmerám-monostorból az ottani apát megbízásából Esztergomba érkezett Arnolf szerzetes, ahol antifonákat írt Szent Emmerám tiszteletére és azokat megtanította az esztergomi szerzetesekkel és papokkal.<sup>20</sup> A Szent Emmerám-monostor magyar kapcsolatait mutatja, hogy necrologiumába bejegyezték Péter magyar királyt (1038–1041 és 1044–1046) is.<sup>21</sup> A salzburgi Szent Péter bencés monostor is kapcsolatokkal rendelkezett Magyarországgal. Az 1004-ben kezdett nekrologiumának bejegyzése szerint megemlékeztek Szent István királyról és feleségéről, Gizelláról.<sup>22</sup> Szent Gellért remete, majd csanádi püspök *Deliberatio* című munkáját pedig a salzburgi bencés Isingrim kérésére írta, akit *carissimus frater*-nek nevezett. A *Deliberatio*ról fennmaradt másolat is Salzburgban készült a 11. század végén.<sup>23</sup> Niederaltaichból 1030 előtt,<sup>24</sup> talán még az 1010-es évek végén monostort alapítottak Magyarországon, Bakonybélben. Az új monostor német kapcsolatait bizonyítja, hogy nem messze Veszprémtől, Gizella királyné rezidenciájától jött létre és védőszentje, Niederaltaich patrocíniuma, Szent

<sup>19</sup> A lotharingiai egyház közvetlen hatásával is számolhatunk a 11. század elejétől, különösen az 1030-as évektől. Ezt bizonyítja, hogy a korai magyar egyház liturgiája sok Lotharingiából származó elem. Radó P.: A magyar liturgia eredete a XI. században. In: *Vigilia* 22 (1957) 391–399.; Váczy P.: A korai magyar történet néhány kérdéséről. In: *Századok* 92. (1958) 267–271.

<sup>20</sup> *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum IV.* Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1981. 547.; Gombos I. 308–310.

<sup>21</sup> „*Petrus rex Vngarior(um)*” *Das Martyrolog-Necrolog von St. Emmeram zu Regensburg.* In: *Monumenta Germaniae historica. Libri memoriales et necrologia. Nova series III.* Hg. Freise, E. – Geuenich, D. – Wollasch, J. Hannover, 1986. 205.

<sup>22</sup> „*Stephanus rex ungarorum, Kysla regina eiusdem uxor*” In: *Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg.* Graz, 1974.; Hermann: *Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I.* 129–131.

<sup>23</sup> *Deliberatio Gerardi Moresanae aecclisiae episcopi X.*, 2–3. és 184.

<sup>24</sup> A bakonybéli monostor alapítását a német-magyar kapcsolatok megromlása előtti időre, II. Konrád 1031-es hadjárata elé kell helyezni. Karácsonyi 1020 tájára, Karácsonyi: Szent István 37. PRT. VIII. 11–26., Pfeffer: *Der heilige Günter von Niederaltaich* 109. és Csóka G.: Bakonybél. In: *KMTL.* 76. szerint 1018 táján; Hervay: *Bencések* 479. 1030 körülre teszi létrejöttét. A monostor 1037-re datált alapítólevele későbbi hamisítvány. *DHA.* I. 113–119.

Móric lett. Altaich magyar kapcsolatait talán legjobban az Annales Altahenses maiores bizonyítja. A monostor évkönyve különösen jól informált a magyar eseményekről, és így a 11. század közepén a magyar történelem egyik legfontosabb forrása lett ez az évkönyv.<sup>25</sup> Nyitra környékén bizonyosan erős volt a bajor, azon belül is a szerzetesség hatása, amelyet a nyitrai templom Szent Emmerám patrocíniuma és a zobori bencés monostor Szent Hypolitus védőszentje mutat. Az Emmerám-titulus Regensburg, míg Szent Hypolitus a passauai püspökség St. Pölten-i magánmonostora irányából érkező támogatás bizonyítéka lehet.

Bakonybél alapításában meghatározó szerepe volt Günter altaichi szerzetesnek, aki a cseh-bajor határ közelében saját remetetelepet hozott létre.<sup>26</sup> A Szent István-legendák tanúsága szerint Günter remete nagy hatással és befolyással volt István királyra és Gizella királynéra.<sup>27</sup> A bajor szerzetesek a bajor származású királyné székvárosa, Veszprém közelében hozták létre a bakonybéli monostort, amely mellé bizonyosan Günter ösztönzésére remeteség is szerveződött. Günter tevékenysége révén így közvetlenül is érték remeteség felé ható inspirációk bajor területek felől a formálódó magyar kereszténységet.

A birodalmi egyház mellett Itália a másik terület, amelynek jelentős szerepe volt a magyar krisztianizációban. Elsősorban Rómát,<sup>28</sup> Velencét,<sup>29</sup> Ravennát<sup>30</sup> és Montecassiót<sup>31</sup> kell

---

<sup>25</sup> Annales Altahenses maiores. In: Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum. Hg. Oefele, E. Hannover, 1891. 45–71.; a magyar vonatkozások: Gombos I. 99–104.; Stadtmüller 1971. 129–130.,

<sup>26</sup> Günter szász nemesi családból származott, de bizonyosan bajor rokonsággal is rendelkezett, így Gizella királynénak is rokona lehetett. Közel ötven évesen felhagyott a világi élettel és egy római zarándok út után 1006-ban a niederaltaichi bencés monostor szerzetese lett. 1008-ban azonban elhagyta a monostort és Godehard apát engedélyével a cseh-bajor határ közelében remeteként élt. A Rinchnach-ban létrehozott remetetelep templomát 1019-ben szentelte fel a passauai püspök. Günter haláláig, 1045-ig vezette a remeteközösséget. Günter a remeteség mellett aktív életet is élt. 1017-ben a liutizek között folytatott missziós tevékenységet. Jó kapcsolatokat alakított ki II. Henrik, II. Konrád és III. Henrik német uralkodókkal, valamint Szent István magyar királlyal és a cseh heregekkal. Több alkalommal békéltető szerepet is vállalt a cseh-német konfliktusokban, így jelentős politikai befolyással rendelkezett. Remetetelepe hozzájárult ahhoz, hogy Bajorország és Csehország között egy új közlekedési útvonal alakult ki. Grundmann: Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter 73–77.; Pfeffer: Der heilige Günter von Niederaltaich 103–106.; Stadtmüller 1971. 111–119. Hemmerle, J.: Mission und Klöster der bayerischen Benediktiner in Böhmen. In: Tausend Jahre Bistum Prag 973–1973. Veröffentlichungen des Institutum Bohemicum Bd. I. München, 1974. 62–63.

<sup>27</sup> Legenda S. Stephani regis maior. SRH. II. 388.

<sup>28</sup> A Pápaság mellett az Aventinus dombon álló Szent Alexius és Bonifác monostor szerepét kell kiemelni, ahol Rómában tartózkodása alatt Szent Adalbert tanítványaival élt, majd Querfurti Brúnó is tagja volt

kiemelni. Itália kontaktus területet jelentett a latin és a keleti kereszténység kapcsolattartásában. Az arab előretörést követően sok keleti szerzetes menekült Dél- és Közép-Itáliába. Rómában is több bazilita monostor működött az ezredfordulón.<sup>32</sup> A görög remeték tekintélyét bizonyítja Nilus szerepe, aki nagy hatással volt Szent Adalbertre és tanítványaira, valamint III. Ottó császárra.<sup>33</sup> Itália a keleti kereszténység remetehagyományainak közvetítésében így kiemelkedő szerepet játszott. A 11. század eleji szerzetesi reformmozgalom ún. itáliai irányzata a keleti remeték életvitelének adaptálásával, aszketikus életformájának figyelembe vételével kívánta megreformálni a bencés rendet. A reform vezéralakja Szent Romuald volt. Céljuk a monasztikus és a remete hagyományok egyesítése, a monostor és a remeteség funkcionális összekapcsolása. A Ravenna melletti pereumi monostor mellé remete telepet létesítettek és a monasztikus életformát felkészítésnek gondolták a szigorú remete életre. A monasztikus életet a remeteség előkészítésének, egyfajta felkészülésnek tekintették, a súlypont a szigorú aszketikus remete életformára került. Így

---

ennek a kolostornak. Az Adalbert tanítványoknak az ezredfordulón nagy szerepe volt a magyar egyházszervezetet kialakításában. A római kapcsolatok fontosságát mutatja, hogy Szent István egy szállóházat hozott létre itt. A római alapításról a nagyobb István-legenda tesz említést. SRH. II. 386.; A Szent Alexius és Bonifác-kolostornak komoly görög kapcsolatai voltak. Van olyan nézet, amely szerint benne együtt éltek görög és latin szerzetesek így az innen Magyarországra kerülő szerzetesek jól ismerték a görög szerzetesek életformáját. A római monostorra pl. Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 146.; Bosl: Das Kloster San Alessio 20–25.; Eickhoff 1994. 31–33.; Fried, J.: Gnesen – Aachen – Rom. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hg. Borgolte, Michael. Berlin, 2002. 236–237. és 252.; Huschner: Transalpine Kommunikation im Mittelalter 497.; Bogyay: Břevnov és a magyar misszió 199.; Györffy: István király 79.

<sup>29</sup> Az Árpádok és az Orseolo család között dinasztikus kapcsolat jött létre. István egyik leánytestvére Orseolo Otto doge felesége lett, a házasságból született Orseolo Péter 1038-ban Szent István követte a magyar trónon. Velencéből érkezett Magyarországra Szent Gellért is.

<sup>30</sup> 13. századi okleveles említése van annak, hogy Szent István Ravennában is szállóházat hozott létre. Györffy: István király 303–304.

<sup>31</sup> Az első magyar bencés monostor, a pannonhalmi apátság kiváltságai Montecassino privilégiumait követik. Szent István élete végén innen kért szerzeteseket egy újabb magyar bencés monostor alapításához. Csóka: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn 41.; Avagliano, F. OSB.: Montecassino e Pannonhalma. In: Mille anni di storia dell' arcidiocesi di Pannonhalma. Cur. Pál, J. – Somorjai, Á. Roma – Pannonhalma, 1997. 161–163.; Györffy: István király 305.

<sup>32</sup> Michel, A.: Die griechischen Klostersiedlungen zu Rom bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts. In: Ostkirchliche Studien 1 (1952) 32–45.; Eickhoff 1994. 26–28.; Eickhoff, E.: Kaiser Otto III. Stuttgart, 1999. 55.

<sup>33</sup> Berschin: Griechisch-lateinisches Mittelalter 229.; Eickhoff 1994. 15–16. és 29–31.

Pereumban a szerzetesek egy ideig együtt éltek a monostorban, majd kiköltöztek a különálló, de a monostor közelében fekvő celláikba. Megmaradtak azonban az időnkénti közös liturgikus gyakorlatok, a közös zsolozsmázás és a közös ünnepi étkezések rítusai.<sup>34</sup> A pereumi monostor felépítése szinte előképe volt a karthausi kolostorok szerkezetének.

Szent Romuald pereumi remetéi nagyon hamar kapcsolatot találtak a magyar krisztianizációval. 1001. áprilisában személyesen Romuald is részt vett azon a ravennai zsinaton, amelyen III. Ottó császár és II. Szilveszter pápa jóváhagyta az önálló magyar érseki tartomány létrehozását, az esztergomi érsekség megalapítását. Romualddal együtt öt remete volt jelen az eseményen Pereumból, köztük volt Querfurti Brunó.<sup>35</sup>

A pereumi remeteközösséget III. Ottó tudatosan kívánta a keleti misszióba bekapcsolni. Ezt mutatja, hogy ösztönzésére és személyes jelenlétében Szent Adalbert tiszteletére szentelték fel 1001 novemberében a monostor új templomát.<sup>36</sup> Egyes vélemények szerint Pereumot Közép-Európa számára missziós kolostorrá kívánta átalakítani III. Ottó.<sup>37</sup> Röviddel a templomszentelés után Querfurti Brunó és Beneventói Benedek vezetésével megindult a lengyel misszió és öt remetét küldtek Lengyelországba.<sup>38</sup> A lengyel-német háború kirobbanása megakadályozta azonban a térítést. Querfurti Brunó nem tudott Lengyelországba utazni, helyette II. Henrik császár és Szent István ösztönzésére két alkalommal hosszabb ideig Magyarországon térített.<sup>39</sup> Így az ezredforduló után néhány évvel a pereumi remeték missziós tevékenységet folytattak Magyarországon. Önálló magyar remetekolostor létrehozásáról nincs tudomásunk, de talán ezzel a misszióval hozhatók valamilyen kapcsolatban a Nyitra környéki remeték, Zoerard-András és tanítványa, Benedek. A két remete életéről szóló legenda<sup>40</sup> nyilvánvalóvá teszi, hogy ők Szent Romuald szigorú aszketikus felfogása szerint éltek.

---

<sup>34</sup> Voigt 38–46.

<sup>35</sup> „Romualdus abbas et eremita, Guilielmus presbiter et eremita, Johannes presbiter et eremita, et alius Johannes monachus similiter et eremita, Bonifacio eremita...” Monumenta Germaniae historica. Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser II/1–2. Berlin, 1956.<sup>2</sup> 828–829.; DHA. I. 20–21., Reg. imp. II/3. 796–797. Wolter 1988. 197–200.

<sup>36</sup> Benz, K. J.: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter. Kallmünz, 1975. 83.

<sup>37</sup> Swinarski: Herrscher mit Heiligen 134–138.

<sup>38</sup> Trawkowski, St.: Die Eremiten in Polen am Anfang des 11. Jahrhunderts. In: Svatý Vojtěch čechové a Evropa. Red. Třeštík, D. – Žemlička, J. Prag, 1998. 168–172.

<sup>39</sup> Voigt 75–85. és 98–103., Swinarski: Herrscher mit Heiligen 137–138.

<sup>40</sup> SRH. II. 357–361.



Legendájuk egyértelműen a kamalduli reformirányzat felé mutat.<sup>41</sup> A Querfurti Brunó-féle lengyel és a magyar térítés között kapcsolat is sejthető. A mártírhalált halt öt testvér lengyel remeteségében élt egy magyar novícius,<sup>42</sup> Zoerard-Andrást pedig lengyel származásúnak tartja legendája és a Lengyelország felé futó út közelében éltek.<sup>43</sup> Querfurti Brunó tevékenysége nyomán a magyar krisztianizációba is bekapcsolódtak az itáliai remeték.

Brunó mártírhalála után, annak példájától ösztönözve<sup>44</sup> Romuald személyesen kívánt Magyarországon téríteni. Romualdot ugyan végül ebben betegsége megakadályozta, de Petrus Damiani szerint Pereumból két, 12–12 remetéből álló missziós csapatot kiküldtek Magyarországra.<sup>45</sup> Így az ezredforduló utáni első két évtizedben folyamatosan igazolni tudjuk az itáliai remeték részvételét a magyar krisztianizációba.

Az itáliai remetehagyományok közvetítője volt a Velencéből Magyarországra érkező Szent Gellért is. Róla tudjuk, hogy csanádi püspökké tétele előtt 1023-tól hét éven keresztül Bakonybélben remetéskedett. Püspökként sem lett hűtlen a remeteséghez, székvárosa közelében cellát épített magának, ahová elvonulhatott.<sup>46</sup>

A birodalmi egyház és Észak-Itália mellett a harmadik terület, ahonnan remetemotivációk érték az alakuló magyar szerzetességet a bizánci kereszténység volt. Magyarország a latin és a görög rítusú kereszténység érintkezési pontján helyezkedett el. Ebből következőleg igen

---

<sup>41</sup> Pražak, Richard: A Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései. In: Irodalomtörténeti Közlemények 84 (1980) 393–408.; Pražak, R.: A 11. századi legelső magyarországi szentekről szóló legendák datálásának és tipológiai besorolásának néhány kérdéséről. In: Történelmi Szemle 25 (1982) 449–450.

<sup>42</sup> Vita quinque fratrum eremitarum. Vita vel passio Benedicti et Johannis sociorumque suorum actore Brunone Querfurtensis. In: Monumenta Poloniae historica. Series nova IV/3. Red. Karwasińska, J. Warszawa, 1973. 29. fejezet, Voigt 118.

<sup>43</sup> SRH. II. 357. Újabban felvetődött a szakirodalomban, hogy Zoerard-András nem lengyel származású lenne, hanem az Istria-félszigetről, Pola városából került volna Magyarországra. A remete kapcsolatát a Romuald-féle szerzetesi reformhoz ez a felvetés sem vonta kétségbe. Boba, I.: Saint Andreas-Zoerard: Pole or an Istrian? In: Ungarn-Jahrbuch 7 (1976) 65–71.; A remeték lengyel származását erősíti véleményem szerint, hogy annak az útnak a közelében remetéskedtek, amely Lengyelországgal kötötte össze Magyarországot. A környéken korabeli lengyel export tárgyak nagy számban kerültek elő. Mesterházy: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez 456.; Mesterházy: Lengyel-magyar kapcsolatok 380–401.

<sup>44</sup> Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 134–135.

<sup>45</sup> Romuald visszafordulása ellenére 17-en eljutottak a magyarok közé téríteni. Gombos III. 2573.

<sup>46</sup> SRH. II. 480.; 488.; 492.; a püspöki székhelye melletti remeteségről az ún. kisebbik Gellért-legendát tájékoztat: SRH. II. 475.

jelentős volt a 11. században, sőt részben egészen a 12. század végéig a bizánci kereszténység hatása Magyarországon.<sup>47</sup> Több bizánci rítusú bazilita női és férfi monostor jött létre a 11. században, amelyek a 13. század elejéig háborítatlanul működtek az országban.<sup>48</sup> Írásos forrásunk nincs ugyan a keleti rítusú remeték megtelepedéséről, de régészeti kutatások bizonyítják, hogy a görög monostorokon kívül bizánci remetetelepek is léteztek a 11. században Magyarországon. Két keleti remeteközösség maradványait ismerjük régészeti leletek alapján. Az egyik barlangkolostor a Balaton mellett a Tihanyi-félszigeten a Füredi-öböl felé eső részén (Oroszkő) jött létre<sup>49</sup>, a másik pedig a Dunakanyarban, Zebegényben a Szent Mihály-hegyen.<sup>50</sup> Mindkét remetetelep alapítója I. András király volt a 11. század közepén. András király (1046–1060) Kijevben nevelkedett, a keleti rítus szerint keresztelték meg, felesége is Kijevből érkezett,<sup>51</sup> így bizonyos, hogy az általa alapított remeteközösségek is erről a területről kerültek Magyarországra.

A 11. századi magyar remeteség ösztönzést ugyan három különböző, egymástól földrajzilag is távol eső területről kapott, de ezekről a vidékekről érkező inspirációk nagyon hasonlóknak tűnnek, és így könnyen összekapcsolódhattak. A birodalmi egyháztól, a gorzei reformon keresztül, vagy Ravenna környékéről érkező hatások eredendően Dél-Itália felé, a keleti rítusú remeték irányába mutatnak. Természetesen a keleti hagyományok szerepe fokozottan igaz a Kijevből érkező remetékre. A három különböző irány így alap gondolataiban nagyon közel áll egymáshoz, hasonló ösztönzéseket adott és segítette a különböző területről érkező remeték kapcsolatteremtését Magyarországon.

Jellemzője a 11. századi magyar remeteségeknek továbbá, hogy nagyon szorosan kapcsolódtak egy-egy monasztikus közösséghez. A Nyitra és a Vág folyók vidékén élő

---

<sup>47</sup> A bizánci kereszténység magyarországi jelenlétére összefoglalóan: Moravcsik: Byzantium and the Magyars 102–119.; Moravcsik Gy.: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. In: Moravcsik Gy.: *Studia Byzantina*. Budapest, 1967. 326–340. vagy in: *The American Slavic and East European Review* 6 (1947) 134–151.; Moravcsik: Bizánc és a magyarság 50–64.

<sup>48</sup> A monostorok felsorolását lásd a 6. jegyzetben. Moravcsik: Byzantium and the Magyars 114–115.

<sup>49</sup> Dornyay B.: Ásatás a tihanyi Barátlakások közt 1942-ben. In: *Baltoni Szemle* 1 (1942) 212–220.; Csemegi: A tihanyi barlanglakások 396–407.; Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái 27–47.; Komjáthy M.: Quelques problèmes concernant la charte de fondation de l'abbay de Tihany. In: *Etudes historiques* I. Budapest, 1960. 230–251.; Uzsoki: A tihanyi Árpád-kori remetetelep 35–41.

<sup>50</sup> Csemegi: A tihanyi barlanglakások 401.; Pest megye régészeti topográfiája IX. 225–228.

<sup>51</sup> *LexMa*. I. 601–602. (Györffy György); Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók 68–76.

Zoerard-András és Benedek a zobori bencés monostor tagja<sup>52</sup> volt és legendájuk szerint Zoboron kívül a pannonhalmi monostorral is kapcsolatban álltak.<sup>53</sup> Gellért remetesége is egy monasztikus közösség, a bakonybéli kolostor mellett jött létre.<sup>54</sup> A zebegegyi remete telep a Duna túlsó partján álló visegrádi Szent András bazilita monostorhoz tartozhatott.<sup>55</sup> A tihanyi barlangkolostortól alig néhány száz méterre volt a tihanyi bencés apátság.<sup>56</sup> A két, a Vág folyó mentén élő remete legendája azt is sejteti, hogy a remeteközösségek éllemezését, különösen télen, a vele kapcsolatot tartó monostorból biztosították.<sup>57</sup> Minden 11. századi ismert remeteség így közvetlen kapcsolatban állt egy monasztikus közösséggel, így az eremita és a monasztikus életforma szorosán összefonódott.

Figyelemre méltó, hogy az egy-egy ismert remete, illetve remetetelep a korabeli kereszténység más terület felé mutat, mint a vele kapcsolatban álló monasztikus közösség. Bakonybél a német birodalmi egyházhoz tartozó Niederaltaichból alapították,<sup>58</sup> a közelében remeteként élő Gellért pedig Itáliából, Velencéből került Magyarországra. A Nyitra vidékén élő remeték életformája a Romuald-féle irányzattal, tehát Pereummal, Ravennával hozható kapcsolatba, addig a zobori bencés apátság a passauai püspökség magánmonostoraként

---

<sup>52</sup> A két remete mielőtt elvonult volna a Nyitra melletti zobori apátság szerzetese volt. Zoerard a szerzetesi fogadalomtétel alkalmával vette fel az András nevet. SRH. I. 357.

<sup>53</sup> Zoerard-András és Benedek többször megfordult Pannonhalmán. Benedek az ilyen látogatások alkalmával beszámolt mesterének, Zoerard-Andrásnak életéről. Ezen elbeszélésekből származó ismereteket Mór pécsi püspök, egykori pannonhalmi bencés hasznosította a két szentről készített legendájában. SRH. I. 357–359.

<sup>54</sup> PRT. VIII. 20–23.

<sup>55</sup> A remetetelep, barlangkolostor tíz helyiségből (korábban Csemegi kilencet említett) állt, közülük hat lakóbarlang volt. A barlangok két szinten, egymás fölött helyezkedtek el a Dunára néző sziklafalban. Az alsó szinten egy háromhajós sziklába vájt terem lehetett a telep temploma. A remeteközösség tagjainak száma nem lehetett nagy, valószínűleg hat szerzetes élhetett ott. A remetetelep elhelyezkedése és tájba illesztése feltűnő hasonlóságot mutat a tihanyi remeteközösség kialakításával. Csemegi: A tihanyi barlanglakások 400–401.; Pest megye régészeti topográfiája IX. 225–228.; H. Tóth: Sázava – Visegrád – Kijev 3–7.; Romhányi 75.

<sup>56</sup> Csemegi: A tihanyi barlanglakások 398–400.; Uzsoki: A tihanyi Árpád-kori remetetelep 37–41.

<sup>57</sup> A legenda szerint a zobori apát küldött élelmet Zoerard-Andrásnak, a nagyböjt idején negyven diót. A legendás elbeszélés a kapcsolattartás emlékét őrizhette meg. SRH. II. 358.; A Rinchnachban remetesködő Günter is kapott élelmiszert Niederaltaichból. 1011/2 telén a nagy havazás miatt 10 napig élelem nélkül maradt Günter, de végül eljutott hozzá az Altaichból kiküldött két szerzetes. Pfeffer: Der heilige Günter von Niederaltaich 104–106.

<sup>58</sup> PRT. VIII. 11–20.; Handbuch der bayerischen Geschichte I. 474.

működő St. Pölten-i bencés apátság közreműködése nyomán jött létre.<sup>59</sup> A Kijevből származható tihanyi remeteközösség szomszédja egy francia kapcsolatokkal rendelkező bencés monostor volt.<sup>60</sup> Zebegényi barlangkolostor és a közelében lévő visegrádi monostor orientációja viszont azonos, mindkettő a keleti kereszténység irányába mutat.

A remeteségek és a monostorok kapcsolatrendszere mutatja, hogy a birodalmi egyházból, Észak-Itáliából vagy Kijevből érkező remeteinspirációk gyökerei közösek voltak, a keleti rítusú remeték szigorú aszketikus életfelfogása hatott rájuk meghatározóan, így nem jelentett gondot egy Velencéből érkezett remete és egy délnémet alapítású monostor együttműködése. Ezeket a kapcsolatokat segítette, hogy a különböző területekről érkező hatások, egyházi személyek összefogása általában is jellemezte a 11. század eleji magyar krisztianizációt.

A 11. századi magyar remeték – úgy tűnik – nem egyedül, nem teljesen magányosan éltek, hanem kisebb telepek alakulhattak ki. A régészek feltárta két barlangkolostor esetében ez szépen igazolható. Tihanyban négy cellacsoport különíthető el.<sup>61</sup> Zebegényben pedig tíz barlangüreget figyeltek meg, amelyek közül hat lakóbarlang volt.<sup>62</sup> Szent Gellértnek is tudunk Bakonybélben egy Mór nevű társáról, aki végül Marosvárra is elkísérte őt, és szerepet vállalt az új püspökség megszervezésben,<sup>63</sup> majd Gellért mártírhalála (1046) után ő lett az

---

<sup>59</sup> Mezey 1979. 99.

<sup>60</sup> A francia kapcsolatokat mutatja, hogy a bencés apátság védőszentje Szent Anianus, Orléans egykori püspöke lett, akinek tisztelete II. Róbert francia király ösztönzésére 1029-ben történt translációja nyomán különösen felerősödött. LexMa I. 644.; Lexikon für Theologie und Kirche I. Freiburg, 1993.<sup>3</sup> 678. A monostor alapítása valószínűleg összefüggésben lehet Hugó clunyi apát néhány évvel korábbi magyarországi tartózkodásával. Jotsaldus: Vita Odilonis. In: Monumenta Germaniae historica. Scriptores XV/2. Hannover, 1963. 816., Kohnle, A.: Abt Hugo von Cluny (1049–1109). Sigmaringen, 1993. 292.; Diener, H.: Das Itinerar des Abtes Hugo von Cluny. In: Neue Forschungen über Cluny und die Cluniacenser. Hg. Tellenbach, G. Freiburg, 1959. 357–359. és 407.; Csóka: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn 77.

<sup>61</sup> A sziklaomlások miatt mára már nem állapítható meg a remetetelep pontos méretei. Csemegi, aki csak a barlangok két csoportját ismerte fel, úgy tartotta, hogy öt remete élhetett a telepen. Csemegi: A tihanyi barlanglakások 398–402. Az újabb ásatások nyomán már négy cellacsoportot figyeltek meg egymástól 70 méternyi távolságban. A kápolnának gondolt barlang mérete 28 m<sup>2</sup>, a refektoriumnak és munkaszobának tartott helyiség 40 m<sup>2</sup>–es volt és ennek alapján gondolják úgy, hogy a telepen akár 24 remete is élhetett. Uzsoki: A tihanyi Árpád-kori remetetelep 37–41. Véleményem szerint a 11–12. századi magyar monostorok nagyságát ismerve 24 remete egyidejű feltételezése Tihanyban túlzottnak tűnik.

<sup>62</sup> Csemegi: A tihanyi barlanglakások 400–402.; Pest megye régészeti topográfiája IX. 225–228.

<sup>63</sup> Mór bakonybéli remeteskedését a kisebb Gellért-legenda említi, SRH. II. 472. Mór marosvári tevékenységét és püspökségéről a nagyobb Gellért-legenda számol be. SRH. II. 495. és 503.;

egyházmegye következő vezetője.<sup>64</sup> Ezzel az 1030-ban létrehozott csanádi egyházmegye első két főpapja korábban egy ideig remeteként élt. Zoerard-András sem egyedül élt, hanem ismerjük mártírhalált halt társát, Benedeket.<sup>65</sup>

Pereummal kapcsolatban említettem, hogy a 11. századi remeteség nem jelentett teljes elvonulást,<sup>66</sup> kivonulást a társadalomból, hanem gyakran összekapcsolódott az apostoli életformával. A leendő térítő szerzetes a remeteségében mintegy felkészült a misszióra, az egyházszerző munkára, és az életút végén Krisztusért vállalt mártírhalálra.<sup>67</sup> A Bakonybél alapításában szerepet vállaló Günter esetében is igazolható a remeteség és a misszió kapcsolata. Günter személyesen bekapcsolódott a liutizek térítésében az Elba vidékén,<sup>68</sup> de nem kizárt, hogy magyarországi utazásainak is voltak ilyen motivációi. Legszebb példa erre azonban Querfurti Brunó életútja. Az egykori remete Szent Adalbert példáját követve többéves, szinte egész Közép- és Kelet-Európát érintő misszió után elnyerte a mártíromság koronáját.<sup>69</sup> Hasonló céllal indult útnak Magyarországra Romuald is 24 társával.<sup>70</sup> Gellért is remetéskedett, majd a Maros vidékén térített, új püspökséget szervezett, végül püspökként elnyerte a mártíromságot. Úgy tűnik, készült a halálra és szinte provokálta az idős, püspökké lett szerzetes-remete a rátámadó pogányokat. Amint azt a nagyobbik Gellért-legenda szemléletesen bemutatja.<sup>71</sup> Zoerard-András és Benedek térítőtevékenységéről nincs adatunk, de mobilitásukat alátámasztja András feltételezett kapcsolattartása Szent Gellérttel,<sup>72</sup> valamint

<sup>64</sup> SRH. II. 503.; Juhász K.: A csanádi püspökség történet az alapítástól a tatárjárásig (1030–1242) Makó, 1930. 83–87.; Juhász, K.: Das Tschanaad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter. Münster, 1930. 77. Van olyan vélemény, amely szerint maga Günter is remetéskedett Bakonybél mellett. Pfeffer: Der heilige Günter von Niederaltaich 109.

<sup>65</sup> SRH. II. 357.

<sup>66</sup> A kalabriai bazilita remeték életét a hegyekbe való elvonulás jellemezte, ők sem zárkóztak el a világtól. Vándorutakat tettek Rómába, a Szentföldre, Görögországba stb. Minden korabeli szerzetesi vitában visszatérő elem a remeték mobilitása. Eickhoff 1994. 34–35. Günter sem tartotta magát a „stabilitas loci” előírásához. Grundmann: Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter 74–77.

<sup>67</sup> Sydow: Probleme der Camaldulensichen Ostmission 151–153.

<sup>68</sup> Pfeffer: Der heilige Günter von Niederaltaich 109.; Stadtmüller 1971. 115.

<sup>69</sup> Brúnó missziójának területi kiterjedésére: Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt 144–145. és 191–192.

<sup>70</sup> A Krisztusért vállalt halál vágya is szerepet játszott Romuald tanítványainak magyarországi térítésében. Gombos III. 2573., Sydow: Probleme der Camaldulensichen Ostmission 152–153.

<sup>71</sup> SRH. II. 489–504.

<sup>72</sup> Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi X., 520., 570. és 660.

Benedek gyakori pannonhalmi látogatásai.<sup>73</sup> Mindezek bizonyítják, hogy a 11. század első felében a remeteség Magyarországon sem csupán magányos istenkeresést, befelé fordulást és szigorú aszketikus életet jelentett, hanem gyakran összekapcsolódott a misszióval, az aktív szerepvállalással, az apostoli munkával. A mártíromságot az apostoli élet megkoronázásának tartották, de nem idő előtt, hanem csak a sikeres térítés után, mintegy kiérdemelve, a missziós életpálya lezárásaként akarták elérni. Ezt mutatja Querfurti Brunó és Szent Gellért halála, valamint Romuald visszafordulása után Pereumból Magyarországra érkező remetek története.

A 11. század elején élt remetek tisztelete a század második felében már kimutatható. A Nyitra vidékén élő remetét még személyesen ismerő Mór pécsi püspök megírta legendájukat.<sup>74</sup> Kultuszukat a nyitrai hercegek, különösen Géza bizonyosan támogatták.<sup>75</sup> 1083-ban Szent László király Szent Gellért mellett Zoerard-Andrást és Benedeket is szentté avatta. Az 1083-ban kanonizált öt szent – Szent István király, Szent Imre herceg, Szent Gellért, Szent Zoerard-András és Benedek – közül, így három kapcsolatban állt a remete életformával. Ennek ellenére a 11.–12. század fordulóján kibontakozó magyar egyházi reform, amely a korszak törvényhozásában, zsinati döntéseiben fogható meg, nem támogatta a remete életformát. Zoerard-András és Benedek szentté avatásában sem a remete életforma például állítását kell látnunk, hanem a hercegből királlyá lett két uralkodó, Géza és Szent László irányukba megnyilvánuló személyes tiszteletét kell a kanonizációjukban keresni. Hercegeként mindketten szorosan kötődtek a hercegség központjában álló nyitrai Szent Emmerán székesegyházhoz, a hercegség szakrális központjához, ahol a két szent remete sírja is volt. Az 1048 táján megszülető, az ország területének egyharmadát kitevő hercegség (ducatus) vezetője, a herceg (dux) azzal is kifejezni kívánta, hogy hatalma egyenrangú a királyéval, hogy az uralkodókhöz hasonló reprezentációt folytatott. Ezt szakrális téren is meg kívánták jeleníteni. Felkarolták a hercegség központjában, Nyitrán álló templomot, és támogatták az ott eltemetett két remete kibontakozó tiszteletét. Így a két szent aszketikus, elvonuló életformájának megbecsülése mellett kultuszuk kibontakozásában az is szerepet játszott, hogy életük és kialakuló tiszteletük a hercegség területéhez, annak központjához kapcsolódott. Hozzájárultak a hercegi hatalom szakrális alátámasztásához.

A remeteség és a hercegség kapcsolatának még egy dimenziója volt. A szinte lakatlan területen élő, de az egyházi hierarchiával kapcsolatot tartó remetek a magyar egyház és rajta

---

<sup>73</sup> SRH. II. 357–358.

<sup>74</sup> SRH. II. 357–361

<sup>75</sup> Géza nyitrai herceg a támogatta a két szentként tisztelt remete kultuszát és Mór pécsi püspöktől megszerezte Benedek egyik ereklyéjét, vezeklővének felét. SRH. II. 360.

keresztül a magyar állam fennhatóságát is megjelenítették a peremvidéken. Ez pedig szinte funkcionálisan összekapcsolta a remetét és a hercegséget. A hercegség 1048 körül jött létre és egyik feladata volt, hogy az államhatalmat képviselje az ország gyéren lakott peremterületén, segítse az egyházi és a világi igazgatás kiépítését<sup>76</sup> és természetesen a határvédelmet. A 11. század közepén, második felében nem tudunk arról, hogy a hercegség területén működött volna remete telep, de I. Géza és Szent László hercegek, majd királyok Zoerard-András és Benedek irányában megfigyelhető tiszteletének lehettek ilyen ösztönzői is.

A 11–12. század fordulóján az egyházi reformhoz kapcsolódva átfogó törvényalkotói tevékenység figyelhető meg az országban. Jelentős zsinatokat tartottak, így 1092-ben Szabolcsban vagy a 12. század első évtizedében Esztergomban. Az új egyházi törvények igyekeztek átfogni, szabályozni a magyar egyházat és intézményrendszerét. A szerzetesség helyzete, a püspökökhöz való viszonya, így helye az egyházszervezetben is rendezésre került. Az új zsinati határozatok azonban hallgatnak a remetékről. Ezek a döntések a monasztikus életformát támogatták. Az I. esztergomi zsinat 37. cikkelye előírta, hogy a bencés regulát kövesse minden szerzetes.<sup>77</sup> A 41. cikkely pedig azt hangoztatta: ha valakinek szerzetesi ruhája van, vagy lépjen monostorba, vagy vesztse el ruházatát és tartson vezeklést.<sup>78</sup> Ezek a határozatok nyilvánvalóvá teszik, hogy a Kálmán királyhoz és környezetéhez tartozó főpapokhoz köthető reform, amely a 12. század végéig meghatározta a magyar egyház fejlődését, nem preferálta a remete életformát. Mindezt bizonyítja az is, hogy a két nyitrai szent remete kultusza lokális maradt.<sup>79</sup> Nem telepedtek meg továbbá a 12. században a frissen létrejött remeterendek sem Magyarországon. Így nem véletlen, hogy nem tudunk a karthausiak megtelepedési kísérletéről sem ebben az időben. A két bazilita remetetelep a régészeti megfigyelések szerint ugyan tovább működött.<sup>80</sup> Sokat mondó azonban, hogy csupán egyetlen írásos forrásunk van a 12. századi Magyarországon a remetéskedésről.<sup>81</sup> II. Béla király az 1130-as években jóváhagyja András remetének, a volt veszprémi prépostnak a

---

<sup>76</sup> Kristó: Hercegség 40–107.;

<sup>77</sup> Závodszky 202.

<sup>78</sup> Závodszky 202.

<sup>79</sup> Sóllymos: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek 57.

<sup>80</sup> A tihanyi barlangmonostort valamikor a 12. század folyamán vagy a 13. század elején a baziliták feladták és ezután a telep a tihanyi bencés monostor perjeliségeként működött tovább. Uzsoki: A tihanyi Árpád-kori remetetelep 36.; Zebegény működésére: Pest megye régészeti topográfiája IX. 227.

<sup>81</sup> Annak ellenére feltűnő ez a forráshiány, hogy a remete életforma magától érthetően megkövetelte a kivonulást a társadalomból, és így az írásbeliség hatókörébe sem igen kerültek az így élő szerzetesek.

pannonhalmi monostor számára tett adományát.<sup>82</sup> Nyilvánvalóan András remetesége kapcsolatban lehetett Pannonhalmával. A remeteségek, ha egyáltalán működtek, nem lehettek jelentősek, bennük csak ideiglenesen élhettek szerzetesek. A monasztikus életforma kiegészítéseként kaptak szerepet. Ezek a kis telepek szorosan egy-egy bencés monostorhoz kötődtek, azok felügyelete alatt álltak és így önállósággal sem rendelkeztek. Az utóbbi is szerepet játszott abban, hogy a birtokjogi jellegű okleveles anyagban hiába keressük őket.

Összességében elmondható, hogy a 11. század elején a magyar kereszténység megismerkedett a remete hagyományokkal, de a 11. század második felétől nem támogatták az uralkodók és a magyar egyház vezetői ezt a szerzetesi életformát. A magyar szerzetesség szinte kizárólag – néhány premontrei prépostságot és más reguláris kanonoki közösséget leszámítva – monasztikus jellegű volt a 12. század végéig. A remeték aszketikus életvitele marginálisan lehetett csak jelen a 12. századi magyar vallásosságban. A remete életforma magyarországi gyökereit számba vevő 16. századi pálos rendi krónika sem tudott a 11–12. században jelentős eremita hagyományokat felsorolni.<sup>83</sup> Remeteségekről a 13. század első feléből van újra tudomásunk, elsősorban a Mecsek, a Pilis és a Zempléni-hegységekben illetve a Balatontól északra fekvő hegyekben. A 13. század elején létrejött remete telepek a monasztikus egyházaktól függetlenül szerveződtek meg, amint azt a Pécs melletti Ürög-hegyen és a Pilisben élő remeték példája mutat. A remete életforma előtérbe kerülését a 13. század negyvenes éveiben jelzi a karthausiak betelepítési kísérlete Ercsiben,<sup>84</sup> a vilhelmita rend megjelenése,<sup>85</sup> különösen pedig a magyar alapítású pálos remeterend létrejötte.<sup>86</sup> Mindez jelzi a magyar társadalomban és a vallásosságban bekövetkező átalakulásokat.

---

<sup>82</sup> PRT. I. 595.

<sup>83</sup> Gyöngyösi, Gregorius: *Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremita*. Ed. Hervay L. F. Budapest, 1988. 35–36.

<sup>84</sup> Theiner I. 164. ; Entz G.: Az ercsi bencés monostor. In: *Művészettörténeti Értesítő* 14 (1965) 241.

<sup>85</sup> Koszta L.: Vilhelmiták. In: *KMTL*. 730.

<sup>86</sup> Sarbak, G.: Entstehung und Frügeschichte des Ordens der Pauliner. In: *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 99 (1988) 93–101.



Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán  
(Egyházipolitikai viták a 11–12. század fordulóján)

A 11. században a magyar kereszténység erősen monasztikus jellegű volt. Nagy számban alapítottak a század folyamán bencés rendházakat. A legjelentősebbek, a korabeli magyar szerzetesség központjai az Árpádokhoz köthető bencés monostorok voltak. Mellettük a 11. század közepétől a kialakuló arisztokrácia is bekapcsolódott a monostorok létrehozásának folyamatába. Így a királyi és magánalapításokkal együtt – nem számítva a bazilita szerzetesi közösségeket – közel harminc bencés monostor kezdeteit kereshetjük nagy bizonyossággal ebben az időben.<sup>1</sup> A 11. században létrejött bencés monostorok számbeli nagyságát akkor tudjuk igazán értékelni, ha összevetjük a magyar krisztianizációval párhuzamosan kialakuló cseh és lengyel egyházszervezettel. Lengyelországban 8 monostor működését tudjuk igazolni,<sup>2</sup> míg Csehországban 7 monasztikus közösség létezett a 11. század végéig.<sup>3</sup> Az összehasonlításból világosan látszik, hogy a magyar kereszténység alapvetésénél milyen komoly szerepet játszottak a bencés rendházak. A rend és az uralkodó család szoros kapcsolatát mutatja, hogy a dinasztia közreműködésével 17 bencés női és férfi monostor jött létre.<sup>4</sup> Az ismert sírhelyű hét 11. századi király közül négy a bencéseknél keresett örök nyughelyet.<sup>5</sup>

<sup>1</sup> A kérdésben legutóbb Kristó Gyula foglalt állást, aki 27 monostor létrejöttét helyezte a 11. századra. Kristó: Tatátjárás előtti bencés monostorainkról 404–405.

<sup>2</sup> A korai, 11. század első felében létrejött monostorokkal kapcsolatban nagy a bizonytalanság. Derwich, M. úgy gondolja, hogy a 11. század első harmadában tíz monostor jött létre Lengyelországban, de ezek szinte mindegyike elpusztult az 1030-as évek folyamán. Derwich, M.: Die polnischen Benediktiner im mittelalterlichen Europa: Kontakte zu Abteien im Reich. In: Die Abtei Sankt Gallen und Polen. Hg. Vogler, W. – Wyrozumski, J. Krakau, 2001. 31–32.; Schmitz 224–228.; Labuda, G: Benediktiner – Polen. In: LexMa I. 1896–1897.; Dinasztia, hatalom 393–394. (a vonatkozó rész Kiss G. munkája)

<sup>3</sup> Zeschick, J: Die Benediktiner in Böhmen und Mähren. In: Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen – Mähren – Schlesien 6 (1982) 40–42.; Schmitz 223–224.; Dinasztia, hatalom 390–391. A vonatkozó rész Kiss G. munkája.

<sup>4</sup> Szent István: 1. Pannonhalma, 2. Pécsvárad, 3. Zobor, 4. Zalavár, 5. Bakonybél, 6. Somlyóvásárhely. I. András: 7. Tihany. I. Béla: 8. Szekszárd. Salamon: 9. Pilis (?). I. Géza: 10. Garamszentbenedek. Szent László: 11. Mogyoród, 12. Báta, 13. Kolozsmonostor, 14. Esztergom Apáca-sziget, 15. Szentjobb, 16. Somogyvár, 17. Kolos (?)

<sup>5</sup> Aba Sámuel Abasár; I. András Tihany; I. Béla Szekszárd; Szent László Somogyvár

A korabeli magyar egyház monasztikus jellegét erősítette, hogy az episzkopális egyházszerzetben is szerepet kapott a szerzetesség. A korszakból ugyan nagyon kevés püspöknek ismerjük származását és egyházi életpályáját, de azok többségéről, akiről bővebb ismertekkel rendelkezünk, bizonyosan állíthatjuk, hogy bencés kapcsolatokkal rendelkeztek. Az egyházszerzet kiépítésének kezdeti időszakában, Szent István uralkodásának első évtizedében meghatározó szerepet játszó Szent Adalbert tanítványok, közöttük Radla-Sebestyén, Asztrik és Anasztáz érsek bizonyosan bencés volt. Az első csanádi püspök, Gellért püspök és utóda, Mór szintén a szerzetesség közül került ki. Az első pécsi püspök, Bonipert bencés származását nem tudjuk minden kétséget kizáróan igazolni, de az 1030-as évek második felétől közel négy évtizedig a pécsi egyházmegye élén álló Mór Pannonhalmáról került az egyházmegye élére. A korszakban meghatározó szerepet játszó püspökök többsége, így például Asztrik, Gellért, Mór tehát a bencésektől érkezett. A főpapság utánpótlását nagyrészt a bencés monostorok biztosították.

A bencés püspök vezette egyházmegye székhelyén élő papok életformája is monasztikus volt. A 11. század első felében a tisztán világi papokból álló székeskáptalanok helyett dómmonostorok működtek a székesegyházak mellett, bennük együtt éltek bencés szerzetesek és világi papok, akiknek életformáját döntően a bencés regula előírásai határozták meg.<sup>6</sup>

A bencéseknek így az egyházigazgatásban is meghatározó szerepük volt, de püspökké lett és így a királyi tanácsba is bekerült szerzeteseknek köszönhetően komoly politikai befolyással rendelkeztek.

#### Bencések Szent László uralkodása alatt

A 11. század utolsó harmada, Szent László uralkodása a bencés rend és a királyi hatalom együttműködésének kiemelkedő korszaka. Ennek talán legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy Szent László a legtöbb bencés monostort alapító Árpád-házi uralkodó. Több-kevesebb bizonyossággal hét monostor – Mogyoród, Bata, Kolozsmonostor, Szentjobb, Somogyvár, Esztergom-Apácasziget, és valószínűleg Kolos – létrehozása kapcsolható nevéhez. Mindezek felül rokoni összeköttetései miatt szerepet vállalhatott Morvaországban, az Olomouc mellett alapított Hradište bencés monostorának megszervezésében is.<sup>7</sup> Lászlónak

<sup>6</sup> Koszta: Székeskáptalanok és kanonokjaik 9–21.

<sup>7</sup> A monostor alapítólevelének formulái szó szerint követik a százdi apátság 1067-es alapítólevelét. Magyarország története 1242-ig I. 876. (Györffy Gy.); Wihoda, M.: Benediktinská kapitola v dějinách Kláštera Hradisko u Olomuče. In: Ve stopách sv. Benedikta. Disputationes Moraviae 3. Ed. Jan, L., Brno,

Oderisius montecassinói apáthoz írt leveléből tudjuk,<sup>8</sup> hogy a király egy további monostor létrehozását tervezte Montecassino segítségével az 1090-es évek első felében.<sup>9</sup> A királyi alapítások – mellettük természetesen számolhatunk magánalapításokkal is – már önmagukban mutatják, hogy milyen vitalitás volt a 11. század utolsó évtizedeiben a magyar bencésekben.

Az új monostorok létrehozásán túl a már működő királyi alapítású bencés rendházak is komoly adományokat kaptak az uralkodótól. Több olyan információval rendelkezünk, amelyek meggyőzően bizonyítják László igen erős személyes vonzódását a bencés rendhez. 1074 tavaszán a mogyoródi csata előtt tett fogadalmában a váci székesegyház támogatását vállaló bátyjával, Géza herceggel ellentétben, ő egy bencés monostor alapítására tett ígéretet.<sup>10</sup> Montecassinóból a rendalapító, Szent Benedek ereklyéjét kérte<sup>11</sup> és élete végén, az 1090-ben megözvegyült, így fiú utód reményét vesztő uralkodó apjához, I. Bélához hasonlóan a bencéseknél keresve örök nyugalomát, temetkezőegyházként alapította a somogyvári bencés apátságot.<sup>12</sup>

Választ kellene adni arra: milyen mozgatói voltak annak, hogy a bencés rend alig több mint másfél évtized alatt ilyen erőteljes fellendülésre volt képes Szent László uralkodása idején. Természetesen a király személyes vonzódása és anyagi támogatása meghatározó szerepet játszott mindebben. A mogyoródi csata után kibontakozó konszolidáció is segítette a monasztikus egyházszerkezet továbbépítését. A korábban alapított és megerősödött monostorok bázisát jelentették már az újabbak létrejöttének. Mindez azonban nem magyarázza azt, hogy a vélhetően nagyszámú magánalapítás támogatása mellett honnan volt annyi energiája, személyi háttere<sup>13</sup> a magyar bencés monostoroknak, hogy partnerei legyenek a királyi kezdeményezéseknek.

---

2002. 38.; Sommer, P.: Sázava und böhmische Klöster des 11. Jahrhunderts. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Hg. Sommer, P., Praha 2005. 169.

<sup>8</sup> DHA. I. 272.

<sup>9</sup> A somogyvári alapításhoz hasonlóan adományt ígért a montecassinói apátnak, és Szent László reményét fejezte ki, hogy az apát néhány szerzetest kiküld övéi közül a királyhoz. Úgy vélem, mindebből joggal következtethetünk egy újabb monostor létrehozásának tervére. DHA. I. 727.

<sup>10</sup> SRH. I. 388–389.

<sup>11</sup> DHA. I. 272.

<sup>12</sup> Szent László somogyvári temetkezőhelyét külön fejezetben tárgyalom.

<sup>13</sup> A magyar monostorokban, úgy tűnik, kevés szerzetes élt. A legnagyobb konventhez, a pannonthalmihoz a fennmaradt 11. század végi könyvjegyzéke szerint, az egyéni olvasásra szánt könyvek száma (13) alapján csupán 12–13 szerzetes tartozhatott. Csapodi Cs.: A legrégebbi magyar könyvtár belső rendje. In: Magyar Könyvszemle 73 (1957) 20–22.

A somogyvári monostor létrehozása világosan mutatja, hogy nem csupán a hazai monostorokra támaszkodott az uralkodó, hanem külső segítséget is igénybe vett. Somogyvárt a dél-francia Saint-Gilles-ből alapították, az első szerzetesei is onnan érkeztek. Hasonló alapítás terve körvonalazódik Lászlónak a montecassinói apáthoz írt leveléből is.<sup>14</sup> A Pápasággal szoros kapcsolatot tartó dél-francia és dél-itáliai monostor mellett még egy szerzetesi irányzatot is számba vehetünk a 11. század végi magyarországi bencések külföldi kapcsolatrendszerének feltérképezésénél. Ez pedig a német bencés monostorok, azon belül a hirsauai és a St. Blasien kolostorokhoz kapcsolódó reformkörök.<sup>15</sup> Szent István alatt a magyar bencéseknek nagyon komoly összeköttetései voltak a német, különösen a bajor bencés monostorokkal. A magyar egyházszervezet kialakítását vizsgáló kutatók régóta hangsúlyozzák, hogy a gorzei-lotharingiai reform bajor közvetítéssel elért Magyarországra a 11. század elején.<sup>16</sup> Általánosan elfogadott, hogy a bakonybéli monostor a niederaltaichi bencések közreműködésével jött létre.<sup>17</sup> A Veszprém közelében megszerveződő bencés közösség kapcsolatai vélhetőleg később sem szakadtak meg Altaichval. Mindennek bizonyítéka lehet az, hogy a Duna menti bajor monostor évkönyvében oly nagy figyelmet fordítottak a 11. század közepén a magyarországi eseményeknek.<sup>18</sup> Bakonybél és Niederaltaich kapcsolattartását így nem tanácsos csak az alapítás időszakára szűkíteni. Salamon király német támogatást élvező uralma, az 1063 és 1074 közé eső időszak szintén hozzájárult ahhoz, hogy a magyar és a német (bajor) bencés monostorok között valamifajta, legalább informálisnak nevezhető kapcsolat fennmaradjon. Nem szabad úgy tekinteni, hogy az 1030-as, majd az 1050–1051-es német támadások minden összeköttetést elváltak a magyar és német egyház, azon belül a két terület monostorai között. Ennek egyik konkrét bizonyítéka az Esztergom-Apáca-szigeti bencés apácamonostor létrejötte. A monostor megszervezését valamelyik 11. század második felében élő királyné nevéhez kapcsolhatjuk. Legnagyobb

---

<sup>14</sup> DHA. I. 272.

<sup>15</sup> Székely György felvetette, hogy László királynak még hercegeként lengyel rokonságán keresztül kapcsolatai lehetettek a lotharingiai egyházi reformkörökkel. Így az ottani szerzetesi reform hatásával számolhatunk Közép-Európa más területei mellett a 11. század második felében Magyarországon is. Székely Gy.: I. László király viszonya a német és a lengyel irányzatokhoz. In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltő gerics József professzor tiszteletére. Szerk. Draskóczy I. Budapest, 1994. 47. és 53–54.

<sup>16</sup> Például Györfly: István király 189.

<sup>17</sup> Stadtmüller 1971. 129–130.; Koszta 1988. 198.; Hervay: Bencések 479.

<sup>18</sup> Annales Altahenses maiores magyar vonatkozású részeire lásd Gombos I. 92–104.; Az évkönyvben található információk eredetére lásd Stadtmüller 1971. 129–130.

valószínűséggel Szent László német feleségéhez, Rudolf német ellenkirály leányához, Adelhaidhoz köthető létrehozása,<sup>19</sup> így gyökerei a német szerzetesség irányában keresendők.<sup>20</sup>

A német bencés reform a 11. század utolsó harmadában Hirsau, St. Blasien és Siegburg monostorokhoz kapcsolható, és nem kizárt, hogy ezek az irányzatok közül Hirsau és St. Blasien reformtörekvései bizonyos fokig Magyarországon is éreztethette hatását Szent László uralkodása alatt megfigyelhető bencés fellendülésben. A hirsau és a St. Blasien kolostorhoz köthető reform a gorzei-lotharingiai reform bázisán indult ki. Hirsau újjáalapításában Einsiedeln, különösen pedig a regensburgi Szent Emmerám-kolostor játszott szerepet és mindkettőben gorzei reform előírásai szerint éltek a szerzetesek.<sup>21</sup> A 11. század elején a magyar bencés szerzetességre is dél-német közvetítéssel érkező a reformirány volt a meghatározó. A szigorú, önmegtartóztató kolostori élet ideáját előtérbe állító hirsau felfogástól nem állt távol az az aszketizmus, amelynek magasztalása olvasható Mór pécsi bencés püspök 1070 táján Zoerard-Andrásról és Benedekről írt legendájában. Hirsau és St. Blasien a Pápaság mellé állt VII. Gergely és IV. Henrik császár közötti konfliktusban és így szoros kapcsolatot alakított ki a gregoriánus reform híveivel, IV. Henrik ellenségeivel, többek között Rudolf német ellenkirállyal. Szent László 1077-ben Rudolf német uralkodó<sup>22</sup> szövetségese lett, amelyet dinasztikus házassággal is megerősítettek.<sup>23</sup> A német ellenkirály leányának, Adelhaidnak Magyarországra kerülése és Esztergom melletti bencés monostoralapítása is egyik közvetítője lehetett ezeknek a reform irányzatoknak, különösen a St. Blasien-monostorhoz köthetőnek. Hirsau az 1070-es évek végén kapcsolatba lépett Clunnyel és a burgundiai monostor szokásai meghatározóak voltak a német reformkör továbbfejlődésében. Az 1080-as években a magyar királyi udvar is kapcsolatba került Cluny hatásával, amelyet az 1091-es somogyvári alapítás bizonyít. Saint-Gilles ugyanis a Cluny-i kongregáció tagja volt, bár részben megtartotta exemptus jellegét.<sup>24</sup>

---

<sup>19</sup> Lovag 2001. 347–348.

<sup>20</sup> Magyarországon igen kevés apácamonostor működött, így azok nem szolgálhatták bázisát egy újabb alapításának, illetve a német királyné környezetében is inkább szülőföldjéről érkező apácákkal számolhatunk.

<sup>21</sup> Hirsaura lásd Jakobs 1961.; Nothhelfer, U.: Hirsau. In: LexMa 5. 35.; Frank, K. S.: Hirsau. In: Theologische Realenzyklopädie Bd. XV. Berlin, 1986. 388–390.

<sup>22</sup> Struve, T.: Rudolf von Rheinfeld. In: LexMa 7. 1070–1071.

<sup>23</sup> Makk: Külpolitika 113–118.

<sup>24</sup> Füssy T.: A Szent Egyedről nevezett somogyvári bencés apátság történetéhez. In: Katholikus Szemle 1902. 121–122.; Kiss 1995. 186–187.; Kiss G. 2001. 53–54.

St. Blasien közvetítő szerepe Hirsaunál<sup>25</sup> is meghatározóbb lehetett. Rudolf német ellenkirály nagy támogatója volt a monostornak, amely 1057-től rokonsága családi kolostoraként és temetkező egyházaként funkcionált. Rudolf még sváb hercegsége idején Ágnes császárnéval együtt támogatta a monostor megreformálását, amely a clunyi szokások szerint élő *Fruttuaria consuetudinájának* átvételét jelentette 1072 táján.<sup>26</sup> Egyik vezéregyénisége lett így Rudolf az egyházi reformnak délnémet területen, noha St. Blasien-i reform terjedése ugyan csak Rudolf halála után igazolható. Először 1082-ben küldtek ki innen egy másik kolostorba szerzeteseket.<sup>27</sup> Adelhaid királynén keresztül azonban Rudolf halála (1080) után is fennmaradhatott a kapcsolat a magyar királyi udvar és St. Blasien között. A királyné nevéhez köthető esztergomi apácakolostor egyike gyümölcse lehetett ennek az összeköttetésnek. St. Blasienben a 12. század elejéig apácák is éltek,<sup>28</sup> így Adelhaid a Sváb Hercegségben fekvő családi monostorának támogatásával hozhatta létre a magyar királyi székhely mellett az új apácakolostort. Számos olyan párhuzam van a német reformszerzetesség és a 11. század végi magyar bencés szerzetesség törekvései között, amelyek Hirsau és St. Blasien esetleges magyarországi hatásaira terelhetik a további kutatás figyelmét, amint a délnémet területeken kibontakozó bencés reform hatását a 11. század végén épült magyar templomok kialakítása, az ún. „bencés templomtípus” megjelenése kapcsán Marosi Ernő már fel is vetette.<sup>29</sup>

Szent László alatt nem csupán szám szerint bővült jelentősen a királyi alapítású, a dinasztiaival szoros kapcsolatban álló bencés monostorok száma, hanem az új alapítások közül kettőnek létrehozási helye is figyelemre méltó. A monasztikus rendek kolostoraikat életmódjuk, rendi előírásaik szerint a jelentősebb településektől, forgalmas helyektől távol igyekeztek felépíteni. Természetesen ez a gyakorlat nem érvényesült maradéktalanul. A 11. század második felében a királyi alapítású monostorok Magyarországon egyre inkább a

<sup>25</sup> Rudolf ellenkirály személyes kapcsolatban állt a szerzetesekkel, ezt bizonyítja, hogy 1077-ben a pünkösdtől Hirsauban töltötte. Jakobs 1961. 202.

<sup>26</sup> Jakobs 1968. 39–40. és 280.

<sup>27</sup> Jakobs 1968. 42.

<sup>28</sup> A St. Blasienben élő apácákra: Jakobs 1968. 41. A St. Blasien-ből kiinduló reform a 11. század végén a Duna völgyében is megjelent. Az 1094-ben bencés monostorrá alakított Göttweig első apátja St. Blasien perjelje lett. Jakobs 1968. 114.

<sup>29</sup> A 11. század utolsó harmadában jelentkező bazilikás templomtípus magyarországi megjelenését is a bencések reformtörekvéseivel hozzák kapcsolatba. „...a kéttornyos, karzatos nyugati építmények nem Itáliára, hanem mindenekelőtt németországi forrásvidékre utalnak... Somogyváron és bizonyára Garamszentbenedeken is feltételezhető elrendezés ennek a dél-németországi reformmozgalmakban kialakult redukciójával rokon...” Marosi 1996. 139.

forgalmasabb területek közvetlen közelében jöttek létre. Így Szekszárdot a Duna menti hadiút és egy dunai átkelő mellé, Garamszentbenedeket a Garam átkelőjénél hozták létre, de a László alapította Bába és talán Mogyoród fekvése is ebbe a sorba illeszkedik. Szent László azonban még közelebb vitte a bencéseket a hatalom központjaihoz. Az esztergomi királyi székhely mellé a Duna szigetén valószínűleg felesége révén apácakolostort hozott létre. Sőt a 11. század végén két monostort, Kolozsmonostort<sup>30</sup> és Somogyvárt<sup>31</sup> az ispánsági központba, a föld-fa vár sáncain belül alapított a király. Úgy tűnik, hogy egy harmadik bencés közösség is ispánsági központba került. A Szent István alapította zalavári bencés apátság melletti terület lett a központja a székhelyet váltó, korábbi nevén Kolon, a 11. század végi központváltástól Zalának nevezett megyének.<sup>32</sup> A 11. század végén ezzel a világi igazgatás helyi központjaiban, politikailag fontos helyszíneken erősítették jelenlétüket a bencések. Az új monostorok közvetlen hatással lehettek egy ispáni központ életében, egy vármegye kormányzatára. Az ispán mellett már nem csak a helyi templom papja, hanem a bencés szerzetesek is jelen voltak. A megyék központjaiban akkor jelent meg a bencés szerzetesség, amikor a főesperességek kiépítésével az ispánsági várhoz tartozó pap kapcsolata erősödött a püspökkel. A középszintű egyházkormányzati rendszer kiépítésével a püspökök elmélyíteni kívánták kormányzati szerepüket a vidéki papság felett. A várhoz tartozó pap kötődése ezzel az ispán irányában gyengült, de facto már nem az ispán papjaként működött, hanem a püspök alá tartozó szervezet vezetője lett. Somogyvár, Ó-Kolozsvár és Zalavár bencés monostorának székhelye

<sup>30</sup> Ó-Kolozsvárra: Erdély rövid története. Szerk. Köpeczi B. Budapest, 1989. 147–148. (Bóna I.); Bóna 2001. 85–86. és 90–91.; Kristó: Erdély 116–117.; Benkő Elek úgy gondolja, nem összeegyeztethető egy ispánsági központ és egy bencés apátság. Éppen ezért nem tartja kizártnak, bár ezt régészeti adatokkal maga is elismeri, jelenleg nem lehet bizonyítani, hogy a bencések Ó-Kolozsvárra betelepülésével a 11–12. század fordulóján az ispánsági központot az ókori Napoca északnyugati sarkába költöztették. Benkő E.: Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. Kolozsvár, 2004. 9–10.

<sup>31</sup> Bakay K.: Második jelentés a somogyvári bencés apátság feltárásáról (1974–1975). In: Somogy megyei Múzeumok Közleményei 2 (1975) 191–193.; Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.<sup>2</sup> 40.

<sup>32</sup> A vármegye székhelyének Kolonról Zalavárra helyezése a 11–12. század fordulóján táján lásd Györffy Gy.: Oponensi vélemény Cs. Sós Ágnes: „A Dunántúl IX. századi szláv népessége” c. kandidátusi értekezéséről. In: Archaeologiai Értesítő 95 (1968) 115.; Cs. Sós Ágnes: Zalavár. In: KMTL. 741.; A 11. század végén egy kerítőfalat építettek az apátság köré. Ritoók Á. jelenleg is folyó ásatása hivatott eldönteni, hogy a fal kialakítása összefüggésben lehet-e az ispánsági székhely Kolonból Zalavárra helyezésével. Ritoók Á.: A zalai (zalavári) bencés monostor. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. I. Szerk. Benkő E. – Kovács Gy. Budapest, 2010. 342–345.; Kristó Gyula viszont úgy véli, hogy a megye központja már Szent István alatt Zalavár volt. Kristó Gy.: Néhány vármegye kialakulásának kérdéséhez. In: Századok 136 (2002) 483–484.

egyben főesperességi központ is lett. A 11. század végén létrejött apátságokkal a monasztikus egyház az episzkopális egyházszerkezet egy alakuló, új intézményének központjában is teret próbált nyerni.

A bencések megerősödésével párhuzamosan a királyi udvarral szoros kapcsolatban álló világi papság, általában a püspökségi szerkezet fejlesztése is Szent László egyházpolitikájának kiemelt részét képezte. Az uralkodó teljessé téve a 11. század első felében kialakított episzkopális egyházszerkezetet, megalapította a zágrábi püspökséget, új székhelyet hozott létre Bácsot a kalocsai egyházmegye, Várad központtal a bihari püspökség számára és az ő érdeme erdélyi egyházmegye gyulafehérvári székhelyének kiépítése is.<sup>33</sup> A főesperességek kialakításának megkezdése a 11. század utolsó harmadában szintén a püspöki igazgatás intenzívebbé tételét szolgálta.<sup>34</sup> A 11. század végére, a vélhetőleg még a század elején, Szent István alatt kialakított királyi kápolna, és benne az uralkodóhoz igen közel álló királyi káplánok szerepe is előtérbe került. László uralkodása előtti időből egyetlen királyi káplánt sem ismerünk,<sup>35</sup> amely önmagában is jelzi, hogy az udvari papságnak döntően még liturgikus szerepe lehetett. A század végén néhány esztendő alatt viszont már több királyi káplánt ismerünk név szerint, akik egytől egyig az uralkodó megbízásából politikailag fontos feladatok lebonyolításában vettek részt. Rendszeresen ott a nevük az egyházi és világi előkelőket követve a 11. század végén a királyi oklevelek tanúnévsorában. Aktív szerepet játszottak a zágrábi püspökség megszervezésében. Az új egyházmegye határait Koppány királyi káplán jelölte ki, Duh püspök beiktatását pedig Fancika királyi káplán végezte.<sup>36</sup> A királyi káplánok jelen voltak a somogyvári apátság alapításánál is,<sup>37</sup> szolgálatukra külföldi követjárások alkalmával is igényt tartott az uralkodó. 1091-ben Itáliába, a pápához is egyik káplánját küldte László.<sup>38</sup> Hamis, de minden bizonnyal részben eredetiek felhasználásával készült, illetve kétségtelen hitelű oklevelekben összesen tíz királyi káplánt ismerünk név szerint a 11. század utolsó két évtizedéből.<sup>39</sup> Ez önmagában is igen figyelemre méltó,

<sup>33</sup> A 11. század utolsó harmadában felépült gyulafehérvári székesegyházra lásd Entz G.: A gyulafehérvári székesegyház. Budapest, 1958. 70–76.; Bóna 2001. 87–89.

<sup>34</sup> Györffy 1977. 522.; Kristó Gy: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 214–218.

<sup>35</sup> Először az 1074-es kemeji csatával kapcsolatban Géza herceg káplánjait említették. SRH. I. 358.

<sup>36</sup> MES. I. 85.; Hóman 1910. 100.

<sup>37</sup> A tanúk között három királyi káplánt említenek, Mihályt, Szerafint és Koppányt. DHA. I. 268. és Baumgarten 1906. 392–393. és 405.

<sup>38</sup> Erre Oderisius apáthoz írt levelében utal a király. DHA. I. 272.

<sup>39</sup> A bakonybéli apátság 1086-os interpolált birtokösszeírásának első, a 12. század elején keletkezett függeléke Szerafin káplánt nevezi meg az oklevél írójának. DHA. I. 253.; Az 1093-ra datált hamis, de 1091



különösen azért, mert még a későbbiekben sem említenek ilyen rövid időszakból ennyi királyi káplánt. Szent László alatt tehát az udvari papság, a királyi kápolna kormányzati és politikai szerepének előtérbe kerüléséről beszélhetünk. Ezt aláhúzza a király unokaöccsének, Kálmánnak a neveltetése. Kálmánról nem említik a források, hogy szerzetes lett volna, így bizonyos, az udvari papság keretei között klerikusi neveltetésben részesülve a királyi kápolna tagja lehetett. Ezzel a dinasztiaiából származó taggal bővült a királyi kápolna, amely önmagában bizonyítja az udvari papság rangját és tekintélyét.

Fontos egyházkormányzati változásra mutat rá László királyi káplánjai életpályájának alakulása. A név szerint ismert királyi káplánok többségével ugyanis röviddel később valamely egyházmegye vezetőjeként, püspökként vagy érsekként találkozunk újra. Szerafin<sup>40</sup> és Lőrinc<sup>41</sup> káplánokból esztergomi érsek lett, Koppány 1099-ben püspökként vett részt és esett el Kálmán halicsi hadjáratában.<sup>42</sup> Sigindinust pedig zágrábi püspökké tették a 11–12. század fordulóján.<sup>43</sup> Fancsika előbb zágrábi püspök, majd utóbb bácsai érsek lett. A név szerint ismert királyi káplánok felének karrierje így bizonyosan a püspökségig ívelt, és számuk Kálmánnal tovább bővíthető.<sup>44</sup> Ezek az életpályák azt mutatják, hogy a 11–12. század fordulóján átalakult a magyar püspöki kar összetétele. A 11. században – mint fentebb utaltunk rá – a püspökségek élére nagyon gyakran bencésekhez tartozó főpap került és a meghatározó szerepet játszó püspökök – például Asztrik, Szent Gellért, Mór – szinte mindegyike a monasztikus egyházból érkezett.

---

előtt keletkezett eredeti oklevelet felhasználó, a pécsi püspökség érdekében kiállított oklevélben Timót, Erdő, Sámson, Lőrinc és Sigindinus káplánokról tesznek említést. DHA. I. 290.; 1087–1091 között a zágrábi püspökség alapításánál Koppány és Fancsika káplánok tevékenységéről hallunk. MES. I. 85–86.; a somogyvári monostor alapításánál Szerafin, Koppány és Mihály káplánok voltak jelen. DHA. I. 268. A tihanyi monostor 1092-re datálható hamis birtokösszeíró oklevelének záró része Izsák és Koppány káplánokat említi. DHA. I. 285.

<sup>40</sup> Koszta: Szerafin. In: Esztergomi érsekek. 31–36.

<sup>41</sup> Azonos lehet a Szerafin érseket váltó Lőrinc esztergomi érsekkel (1105–1116) vagy esetleg az 1099-ben Koppány püspökkel együtt a halicsi hadjáratban elhunyt hasonló nevű püspökkel. SRH. I. 424–425. és Koszta: Lőrinc. In: Esztergomi érsekek. 36–37.

<sup>42</sup> SRH. I. 424–425.

<sup>43</sup> Györffy Gy. Sigindinust – nevét Szegéndinek magyarítva – tinini (zagarjei) püspöknek tartotta. Magyarország története 1242-ig I. 949. (Györffy Gy.) és DHA. I. Újabban Körmeny T. meggyőzően érvelve káplán régebbi szakirodalomban említett zágrábi püspökségét igazolta. Körmeny 2010. 247–256.

<sup>44</sup> A Krónika 140. fejezete egri, míg a 152. fejezete váradi püspöknek mondja Kálmánt. SRH. I. 419. és 432.

A 11. század végén Európa számos területén változások figyelhetők meg a püspökök egyházi előéletét illetően. A szerzetesség kiszorulása az epizkopális egyházszervezetből ebben az időben a latin kereszténység több régiójában is erőteljesen jelentkezett. A kora középkori püspökideálnak a szerzetes püspök felelt meg leginkább, így a Karoling kori püspökök döntő része a bencés szerzetesek közül került ki. Szerzetesek püspökké tétele a 10. század közepéig Németországban is igen gyakori volt. A 960-as évektől viszont végérvényesen megváltozott a birodalmi püspökök karriertörténete. Ettől kezdve a királyi kápolnához tartozás kapott jelentőséget és a székes- illetve a társaskáptalanok tagjai kerültek előtérben a püspökségek betöltésénél. Az Ottók ettől kezdve arra törekedtek, hogy a püspökségeket mind erőteljesebben kössék a királyi hatalomhoz, és ennek hatékony eszköze lett az, hogy a királyi kápolna lett a leendő püspököket „kinevelő intézmény”. Az Ottók alatt megindult fejlődés II. Henrik uralkodása idején ért a csúcspontjára, így az 1002–1024 között 64 kinevezett püspökből csupán öt volt szerzetes. II. Konrád (1024–1039) alatt némileg ismét emelkedett a szerzetesek jelentősége a püspökségek betöltésénél, a 38 új püspök között 6 szerzeteset találunk, de III. Henrik (1039–1056) idején már csak egyetlen esetben fordult elő, hogy szerzetest püspökké tettek volna. A 11–12. század fordulóján, az investitúra harc idején valamelyest újra előtérbe kerültek Németországban a szerzetes püspökök.<sup>45</sup> A különböző időmetszetben végzett statisztikai jellegű vizsgálatok számszerűsítve mutatják be a szerzetesség kiszorulását az egyházkormányzatból. Németországban 1002–1125 között 400 püspök működését lehet igazolni, akik közül 212-ről lehet bizonyosan állítani, hogy világi pap volt, míg hozzávetőlegesen 40-ről, tehát csupán 10 %-ról lehet azt bizonyítani, hogy korábban szerzetes lehetett.<sup>46</sup> A teljes 11–12. századot áttekintő vizsgálat is hasonló eredményt mutat. A 12. század végéig 646 püspök életpályáját figyelembe véve megállapítható, hogy közülük 427 korábban kanonok volt, és csak 64-ről állítható bizonyosan, hogy szerzetesek vagy reguláris kanonokok közül került ki. A kevés számú szerzetes püspökök nagy többsége a bencésekhez tartozott, csupán hét ciszterci és nyolc premontrei püspök működése igazolható a 12. század végéig Németországban.<sup>47</sup> A Carl-Richard Brühl által vizsgált 79 1104 előtt működő német püspök közül hetven a királyi kápolna tagja volt, II. Henrik és VI. Henrik német királyok uralkodása közötti időszak 68 királyi kancellárja közül 46 püspök lett. Így Németországban a 11. században a királyi kápolnába való bekerülés biztos útnak tűnt a püspöki szék

---

<sup>45</sup> Vogtherr 2000. 245–248. és 259–263.

<sup>46</sup> Zielinski 125–132.

<sup>47</sup> Brühl 1974. 49–50.

eléréséhez.<sup>48</sup> A monasztikus eszmények meghatározta püspökkép a 11. század elején azonban még érvényben volt, de 1075 tájára véglegesen funkcióját veszítette Németországban.<sup>49</sup>

Franciaországban is a 11–12. század folyamán szintén a világi papok közül került ki a püspökök nagy része, azonban Németországgal összevetve sokkal nagyobb számban volt jelen az episzkopális egyházszervezetben a reguláris papság. A püspöki székek jó 40 %-át szerzetesek vagy reguláris kanonokok töltötték be. A szerzetességnek különösen a dél-francia püspökségek vezetésében volt nagy szerepe. A 181 szerzetesi származású püspök nagy része, 111 fő itt is bencés volt, de francia területeken feltűnően magas a reguláris kanonokok jelenléte a püspökségek irányításában.<sup>50</sup> A német és francia helyzettel ellentétben a 10–11. században az angol egyház még erőteljesebben monasztikus jellegű volt. A püspökségek nagy részét bencés szerzetesek vezették: a 960 és 1066 közötti időben a 116 ismert püspökből 67 bizonyosan, de valószínűleg még ennél is több volt szerzetes. A 11. század első felétől azonban itt is megkezdődött a szerzetesből lett püspökök számának visszaszorulása.<sup>51</sup> Lengyelországban mintha tovább tartott volna a szerzetesség szerepvállalása a püspökségek irányításában. Itt a 12. század végén figyelhető csak meg a szerzetesség kiszorulása az egyházkormányzatból.<sup>52</sup>

Magyarországon a 11–12. század fordulóján az általános európai tendenciákhoz hasonlóan a püspökségek vezetéséből rövid idő alatt kiszorult a szerzetesség. Ez bizonyítja a frissen alapított zágrábi egyházmegye példája. Az első, cseh származású püspök, Duh,<sup>53</sup> majd utódja Bertalan<sup>54</sup> korábbi egyházi pályáját, sajnos nem ismerjük. Az őket követő főpapok viszont mind a királyi udvarból, uralkodói szolgálat eredményeként kerültek Zágrábra. Még 1102 előtt Sigindinus királyi káplánt tették püspökké, majd őt Manasses követte, aki 1111-ben Kálmán király oklevelét megpecsételte. Miután Manasses a spalatói érsekség élére került,<sup>55</sup> az így megüresedő zágrábi püspökséget Fancsika, az egyházmegye alapításnál részt vevő királyi

---

<sup>48</sup> Brühl 1974. 50–51.

<sup>49</sup> Vogtherr 2000. 262.

<sup>50</sup> Brühl 1974. 50.; Zielinski 125.

<sup>51</sup> Merzbacher, F. recenziója Barlow, F.: *The English Church 1000–1066*. London, 1963. In: *Archiv für katholisches Kirchenrecht* 133 (1964) 610.; Tellenbach: *Die westliche Kirche* 62–63.

<sup>52</sup> Derwich, M.: *Schlesische und polnische Klosterkultur*. In: *Das Reich und Polen*. Hg. Patschovsky, A. – Wunsch, Th. Sigmaringen, 2003. 340.

<sup>53</sup> MES. I. 85.; DHA. I. 261.

<sup>54</sup> A 14. századi zágrábi káptalani statutum említi csupán a nevét. *Monumenta historica Episcopatus Zagrabienensis* II. Ed. Tkalčić, J. B. Zágráb, 1874. 5.

<sup>55</sup> Körmendi 2010. 247–256. 247–256.

káplán kapta meg. Fancsika Kalocsára történt áthelyezése<sup>56</sup> után Macilinus jeruzsálemi kanonok lett a zágrábi püspök.<sup>57</sup>

A 11. század végén – ahogy a latin keresztény Európa nagy részén – egyre inkább Magyarországon is összeegyeztethetetlen lett a monasztikus szerzetesi életforma a püspöki tevékenységgel. Az önmegtartóztató, aszketikus, világtól elforduló szerzetesi életmód egyre kevésbé volt alkalmas a politikai tevékenységet igénylő püspöki tisztség betöltésére. A 11. század utolsó harmadában egyre inkább elkülönült a szerzetesi és a püspöki életforma, a dómmonostorok felbomlásával a tisztán kanonokokból álló székeskáptalanok kialakulásával<sup>58</sup> átalakult a püspöki központok papságának az összetétele, egyre nehezebb lett így az átmenet – az életformát és a feladatokat tekintve – a bencés monostor és a püspöki központ között. A 12. század elejétől gyakorlatilag két évszázadra kiszorult a szerzetesség Magyarországon a püspökségek irányításából. A 12. században működő magyar püspökök többségének életrajzát nehéz rekonstruálni. Főpapjaink legtöbbször csak nevét ismerjük, de azok, akikről bővebb ismeretek állnak rendelkezésünkre, bizonyos, hogy a világi papsághoz tartoztak. Nem tudunk a 11. század vége után bencés püspökről a magyar egyházmegyék élén,<sup>59</sup> de még a 12. század folyamán Magyarországon megtelepedő új szerzetesrendek sem adtak püspököt. Egyetlen ciszterci püspökről van csupán tudomásunk. 1155-ben Frigyes, az ausztriai Baumgartenberg ciszterci monostor apátja Magyarországon püspök lett, de egy évre rá elhunyt.<sup>60</sup> A talán már 1130-ban betelepülő premontreiekről, noha közel félszáz prépostsággal rendelkeztek az Árpád-kori Magyarországon, szintén nem tudjuk, hogy püspököt adtak volna. Ez azért is figyelemre méltó, mert a rend a pasztorációs szerepvállalás miatt nem utasította el a püspökségek vezetését. Mindezt alapítójuk, Szent Norbert magdeburgi érseksége,<sup>61</sup> és az észak-német egyházmegyékben vállalt püspöki tisztségek is bizonyítják.<sup>62</sup> A szerzetesség Magyarországon majd csak a 13. században kerül újra kapcsolatba a püspökségek irányításával.<sup>63</sup> A koldulórendek tagjai a missziós püspökségek vezetésében vállaltak a 13.

<sup>56</sup> Udvardy 1991. 57–58.

<sup>57</sup> MES. I. 85–86.

<sup>58</sup> Koszta: Székeskáptalanok és kanonokjaik 9–21.

<sup>59</sup> 1190-ben Péter pannonhalmi apátot spalatói érsekké választották, így az egyetlen ismert 12. században élt magyar bencés szerzetes, aki érsekség vagy püspökség élére került. PRT. I. 120.

<sup>60</sup> Classen P.: Gerhoch von Reichersberg. Wiesbaden, 1960. 159. 63. jegyz.; Kubinyi 1975. 107. 361. jegyz.

<sup>61</sup> Elm, K.: Norbert von Xanten. In: LexMa 6. 1233–1234.

<sup>62</sup> Classen 1983. 437.

<sup>63</sup> A szerzetességnek az episzkopális egyházzervezetből való kiszorulásához Európa szerte hozzájárult az, hogy a 12. század folyamán a püspökválasztás – jóllehet néha csak formálisan érvényesülő – joga, a

század első harmadától szerepet,<sup>64</sup> majd a század végétől a királyság szorosan vett területén működő egyházmegyék élén<sup>65</sup> szintén elő-előfordul – bár ritkán – egy-egy ferences, domonkos vagy ágostonos szerzetes.

A gregoriánus reformok, amelyek ha lassan is, de a 11. század utolsó két évtizedében Magyarországon is éreztették hatásukat, a püspökök egyházkormányzati szerepét kívánták előtérbe állítani. Az egyházmegyék területén található összes egyházi intézmény, így a monostorok felett is erősíteni akarták a püspöki joghatóságot. A 11. század végén egy bővülő, monostorainak számát tekintve látványosan fejlődő monasztikus egyházszervezettel párhuzamosan Magyarországon az episzkopális egyházszervezet is erősítette pozícióit. Mindezt tekinthetjük joggal úgy, hogy stabilizálódott a magyar egyházszervezet, lezárult az egyházszervezet kialakulásának 11. század elején kezdődő időszaka. A szerzetesség számbeli növekedése és a püspökségi szervezet erősödése, amely együtt járt a monasztikus életforma és a püspöki központok papságának meginduló elkülönülésével, azonban magában hordozta az egyházkormányzati konfliktusok lehetőségét is.

A 11. század utolsó harmadában nem csupán monostorok számának bővülése jelzi a magyar bencések vitalitását, hanem – mint fentebb utaltunk rá – a korabeli bencés reformtörekvések is megérintették a magyarországi bencéseket, mindenekelőtt a királyi kegyuraság alatt álló, és így komoly kapcsolatrendszerrel rendelkező bencés monostorokat. Somogyvár alapítása Cluny reformeszméinek beszüremkedést sejtetik. A királyi udvar külkapcsolatai mentén talán a hirsai és a St. Blasien kolostor reformtörekvéseit is megismerhették a magyar bencések. Figyelemre méltó, hogy a hirsai reformirány eredeti céljai között az is szerepelt, hogy a monostorokat mind nagyobb mértékben függetlenítsék a területileg illetékes püspöktől.<sup>66</sup> St. Blasien esetében is kimutatható ez a tendencia, amely a monostor és a bászeli püspökség konfliktusában nyilvánult meg.<sup>67</sup>

---

székeskáptalani kanonokságra korlátozódott. A szerzetesség a 12. század végére így de iure kiszorult a püspökválasztó testületből. Koszta L.: Az 1306-os pécsi püspökválasztás. Megjegyzések a pécsi püspökség 14. század eleji archontológiájához. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Szeged, 2007. 60–62.

<sup>64</sup> Az első kolduló rendi szerzetes a boszniai püspökség élére került Johannes Teutonicus domonkos, akinek utódja, Pósa is szerzetes volt. Hodinka A.: Tanulmányok a bosnyák-djakóvári püspökség történetéből. Budapest, 1898. 9.; Basler, D.: Ungarn und das bosnische Bistum. In: Ungarn-Jahrbuch 5 (1973) 13–14.; Rokay P.: Boszniai püspökség. In: KMTL. 124–125.

<sup>65</sup> Az első ismert ilyen főpap, Antal csanádi püspök (1298–1307), aki ferences szerzetes volt. Juhász K.: A csanádi püspökség története II. (1243–1307). Makó, 1933. 24–37.

<sup>66</sup> A monostor 1075 előtt az önállóságát az ún. saját investitúrával is kifejezte. A szabad apátválasztás után az apát investitúráját a monostor védőszentje „végezte el” dékán segítségével. A dékán emelte fel az

Érdeemes az utóbbi törekvésekkel kapcsolatban az 1092-es szabolcsi zsinat egy cikkelyére utalni, amelyben erőteljesen hangsúlyozták, hogy az apátok maradjanak a területileg illetékes püspök kormányzata alatt, a püspökök pedig többször vizitálják az alájuk tartozó monostorokat.<sup>68</sup> Természetesen a 11. század nagy részében a magyar egyházszervezet magán viselte a kialakulás, a kezdetlegesség jegyeit. Sok vonatkozásban még nem jelentkeztek szilárdan azok a szervezeti formák, amelyek egy megállapodott, az előírt jogi normáknak megfelelő, megerősödött egyházigazgatást jellemezték. Azt azonban nem gondolhatjuk még a kialakuló egyházszervezet idején sem, hogy a területileg illetékes püspökök nem gyakoroltak volna felügyeletet az egyházmegyéjükben lévő monostorok felett. Alátámasztja a püspöki ellenőrzés meglétét, hogy a 11. századi monostoralapításoknál gyakran említenek egy-egy olyan püspököt, akiben joggal a helyi ordinárius főpapot kell látnunk.<sup>69</sup> A szabolcsi zsinat 21. kánonja<sup>70</sup> megszületésének indítékaként tehát az egyházbiztonsági előírásoknak megfelelően működő egyházszervezet kialakítása mellett, véleményem szerint, azt is joggal megemlíthetjük: a 11. század utolsó két évtizedében a reformok megérintette magyar

---

oltárról az apáti tisztség jelvényeit és adta át az újonnan megválasztott apátnak. Pápai nyomásra utóbb a hirsai reformirányzat elismerte a területileg illetékes püspök joghatóságát, szerepét a monostor életében. 1079-től az apát beiktatása és megáldása a területileg illetékes püspököt illette meg. Jakobs 1961. 78–82.

<sup>67</sup> Jakobs 1968. 272. Fruttuariával kialakított kapcsolata, a fruttuariai szokások átvétele is területileg illetékes püspök befolyásának korlátozása irányába mutató törekvéseket erősítette St. Blasien-ben. Fruttuariát ugyanis 1005-ben mentesítették az ivreai püspök világi és egyházi hatalma alól, az apát saját maga gyakorolhatta az investitúrát, az apát megáldására (benedictio) pedig bármely püspököt szabadon felkérhettek. Brunner, K.: Österreichische Geschichte 907–1156. Herzogtümer und Marken. Wien, 1994. 259.

<sup>68</sup> 1092 Szabolcsi zsinat 21., 27., 35–36. pont Závodszy 161–163.

<sup>69</sup> Általában erre lásd Kiss G. 2006. 44–49. A tihanyi monostor alapításánál 1055-ben az érsek mellett további három püspököt említ az oklevél tanúnévsora, köztük az oklevél készítésében szerepet vállaló Miklós püspök, bár kérdéses, hogy benne láthatjuk a területileg illetékes veszprémi egyházmegye vezetőjét. DHA. I. 152. Miklós püspökre lásd: Horváth 1954. 305–315.; Kiss G. 2006. 45.; A 11–12. század fordulóján keletkezett esztergomi Bendictionale is megerősíti, hogy a tihanyi monostor a területileg illetékes püspök joghatósága alatt állt. Solymosi L.: Az esztergomi érseki oklevéladás kezdetei. In: Kezdet és újkezdés. Strigonium antiquum 2 (1993) 84. 1061-ben a zselici monostor alapításánál György püspök volt jelen, mint tanú és az oklevél elkészítője. DHA. I. 172. Vélhetőleg benne is a területen ordináriusi jogot gyakorló veszprémi püspököt kell látnunk. Solymosi L.: Püspöki joghatóság 102–103. A százdi monostor alapítólevelében 1067-ben Dezső érsek mellett említik Jeromius (Jeromos) püspököt, aki talán a területileg illetékes egri püspökség vezetője lehetett. DHA. I. 185.

<sup>70</sup> Závodszy 161.

bencések komoly kísérletet tettek annak érdekében, hogy az egyre inkább a világi papság irányítása alá kerülő püspökségek monasztikus egyházak feletti joghatóságát korlátozzák.

### Bencések Kálmán király és Álmos herceg viszályában

Az egyházkormányzati szerepét erősítő episzkopális egyházszervezet, a szintén expanzív, de a püspökségekből kiszoruló monasztikus egyházszervezet között feszült viszony alakulhatott ki a 11–12. század fordulóján. A bencések támogatója, a renchez személy szerint is közel álló Szent László halála után a konfliktus nyilvánvalóvá vált, amelyet a trónutódlás kérdése körül 1095 második felében az ország egyházi és világi előkelői körében kialakuló ellenségeskedés tovább erősített.

1077-ben Géza király halála után Salamon király törekvései és az ehhez kapcsolódó német támadás veszélye miatt szóba sem jöhetett az, hogy a trónt Géza kiskorú gyermekei, Kálmán vagy Álmos közül örökölje valamelyik. Bizonyosan I. Géza jóváhagyásával a kiváló katona hírében álló, hercegi éve alatt nagy kormányzati tapasztalatra szert tevő László került a trónra. Géza fiainak nevelését ettől kezdve László irányította. Az idősebbet és – a krónikakompozíció ellenséges és túlzó ábrázolása mellett is sejthetően – valamilyen testi hibával rendelkező Kálmánt, papnak taníttatta a király, míg a fiatalabb Álmos herceg világi nevelést kapott. Kérdés, hogy az idősebb fiú papi pályára küldése László saját döntése volt-e, vagy ezt még I. Géza király határozta el. Kálmán 1070 táján született, amikor apja még csak a hercegség élén állt. Géza, úgy tűnik, hogy a kortárs uralkodókkal összevetve is mélyen vallásos volt. Támogatta a Nyitra környéki remeték szentté avatását, megíratta legendájukat és gyűjtötte ereklyéiket.<sup>71</sup> Vallásosságát a Szent László-legenda is kiemelte, sőt hangoztatta, hogy Gézát csak azért nem avatták szentté, mivel a felszentelt király, Salamon ellenében erőszakkal szerezte meg a hatalmat.<sup>72</sup> Jó egy évszázaddal tehát Géza halála után is élénken élt a dinasztia és a királyi udvar emlékezetében a szentté avatott király, László bátyjának jámborsága. A legendában megfogalmazódó legitimitáshiány a krónikából is kiolvasható. A krónika elbeszélése szerint a betegeskedő I. Gézának komoly lelki terhet jelentett, hogy fegyverrel fosztotta meg a felszentelt Salamont a királyi hatalomtól. Karácsony napján, a szekszárdi monostorban a püspökök előtt be is jelentette szándékát, hogy lemond Salamon

---

<sup>71</sup> Koszta: A nyitrai püspökség létrejötte. 285.

<sup>72</sup> SRH. II. 515.

javára a királyi címről és megelégszik a hercegséggel.<sup>73</sup> Kálmán apjáról fennmaradt híradások, tehát egy jámbor, istenfélő, érzékeny személyiségjegyeket is magában hordozó, de a hatalom megszerzéséért nagybőjtben is fegyvert ragadó emberről szólnak.<sup>74</sup> Másrészt a keresztényi jámborság mellett a dinasztia pogány időkre visszanyúló tradícióit is magáénak valló uralkodó képe bontakozik ki a róla szóló forrásokból. Megkoronázott királyként is együtt használta a félig pogány, félig keresztény Géza fejedelemre, illetve a Magnus szentre utaló neveket.<sup>75</sup> Két fia számára kiválasztott keresztnevekben is ez a kettősség figyelhető meg. Az idősebb fiú a 11. század elején a magyar-német határ közelében mártírhalált halt Szent Kálmán nevét kapta a keresztségben – a névadó tiszteletének magyarországi meghonosítására a 11. század közepén történt kísérlet<sup>76</sup> – Kálmán után röviddel megszülető második fiának ezzel ellentétben a honfoglalás pogány nagyfejedelmének, Álmosnak a nevét adta.

Az adott politikai helyzetben Géza számára is világos volt, hogy kiskorú fiai nem örökölhetik a hatalmat, a trónon őt testvére, László követheti, vagy vissza kell adni a hatalmat a legitim módon megkoronázott Salamonnak. A jámbor, uralmának jogosságával

---

<sup>73</sup> SRH. I. 402–403.

<sup>74</sup> 1074 tavaszán a mogyoródi ütközet a nagybőjt idejében történt. SRH. I. 388–391.

<sup>75</sup> A garamszentbenedeki monostor alapítólevelének intulációja is bizonyítja: „Ego Magnus, qui et Geisa, in primis Hungarorum dux, postea vero gratia Dei rex consecratus, Bele regis filius...” DHA. I. 213. A Pozsonyi Évkönyv is mindkét nevét ismeri: „1071. Salamon rex cum duce Magno Geyza Ungarorum exercitum debellatur...” SRH. I. 126.

<sup>76</sup> Nagyon figyelemre méltó és érdekes kérdéseket vet fel Géza herceg idősebb fia számára kiválasztott keresztnév. Szent Kálmán kultuszát a 11. század közepén sikertelenül próbálták meghonosítani Magyarországon. Péter király nyomására a I. Henrik osztrák örgróf átengedte a magyaroknak a szent sírját. Ereklýeit Székesfehérvár vitték, miután azonban súlyos természeti csapások érték az országot visszavitték a szentet Ausztriába és Melk lett tiszteletének központja. Székesfehérvárott maradt azonban fejereklyéje. Szent Kálmán tisztelete a Duna mentén osztrák területen volt igazán jelentős a középkorban. Melk a Babenbergekk központi pfalza volt a 11. század folyamán. 1060–1063 között itt élt a Magyarországról elűzött Salamon király Anasztasia özvegy királynéval és nyilvánvalóan megismerték, közel kerültek a település szentjének tiszteletéhez. Valami formában összefügghet Salamon és Géza kapcsolatával az, hogy az 1070 táján, a herceg és a király közötti konfliktus újbóli jelentkezése idején Géza első szülött fiának a Kálmán nevet adta. Szent Kálmán tiszteletére: Ipolyi A.: Magyar ereklyék. In: Archaeologiai Közlemények 3 (1863) 108–110.; Fest S.: Legrégebbi érintkezések Anglia és Magyarország között. In: Fest S.: Skóciai Szent Margittól A walesi bárdokig. Budapest, 2000. 5.; Zolnay L.: Kincses Magyarország. Budapest, 1977. 132–133.; Kerny T.: Szent Kálmán és Könyves Kálmán kultuszáról. In: Ars Hungarica 29 (2001) 9–32.; Wodka J.: Der heilige Koloman. In: Bavaria Sancta I. Hg. Schwaiger, G. Regensburg, 1970. 221–232.; Niederkorn-Bruck, M.: Der heilige Koloman. Wien, 1992. 12–29. A névválasztás további magyarázataira lásd Slíz M.: Az Árpád-ház névadása Géza fejedelemtől III. Andrásig. Budapest, 2000. 16–17.



kapcsolatban kétségeket érző Gézáról joggal feltételezhetjük, hogy testi hibával rendelkező és a világi előkelők gyakran harcmezőn is zajló életében nem igazán sikeresnek remélt fia számára egyházi életpályát szánhatott. A primogenitúra szabályai szerint a trónra elvileg jogosult elsőszülött – aki a hatalomtól megfosztott Salamonhoz kapcsolható szent nevét viselte – egyházi pályára küldése engesztelő áldozatként szolgálhatott a nagybőjtben fegyverrel legyőzött legitim király ellenében hatalomra kerülő Géza szemében. Az Árpádok „családpolitikájában” egyedülálló az, hogy a dinasztia egy az uralkodóhoz igen közeli férfitagja egyházi pályára lépjen.<sup>77</sup> Kálmánon kívül csupán az Árpád-ház egyházi életformát választó női tagjairól van tudomásunk. Kálmán papnak neveltetése mögött mindenképpen valami rendkívüli, a közvetlen családtagokat, Gézát és Lászlót mélyen érintő motivációt és nem elsősorban dinasztikus hatalomgyakorlási technikát kell keresnünk.<sup>78</sup> Szent Istvántól kezdve az Árpád-házi királyok ugyanis mindvégig, még a 13. században is erőteljesen érvényesíteni tudták akaratukat az egyházi ügyekben. Nem volt szükségük arra, hogy a család saját tagjaival töltsenek be meghatározó egyházkormányzati intézményeket.

Szent László 1090-ig, felesége, Adelhaid haláláig bízhatott abban, hogy saját fiúgyermeké követheti majd a trónon. Kálmán papnak neveltetését – már ha ezt egyáltalán László

---

<sup>77</sup> Szent Imrével kapcsolatban fogalmazódott meg az a feltevés, hogy kezdetben – mikor még élt bátyja, Ottó – egyházi pályára szánták volna. Testvére halála után lett ő a trónörökös, és kapott felkészítést az uralkodásra. Pl. Vargha D.: Szent Imre problémák. Budapest, 1931. 32–37.; Török J.: A magyar föld szentjei. Budapest, 1991. 85.; Török J.: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest, 2002. 83.

<sup>78</sup> A Přemysleknél kimutatható az a törekvés, hogy a világi hatalom mellett az egyházi irányítást is közvetlen családtagon keresztül gyakorolják. A 10. században II. Bolesláv fejedelem testvére, Strachkwas a regensburgi Szent Emmerám-kolostor szerzetese lett, ahol a Christian nevet vette fel. 997-ben Adalbert lemondása után a prágai püspökké kívánták megtenni. Christian azonban Mainzban a felszentelés előtt váratlanul meghalt. Schwaiger: Der heilige Bischof Wolfgang 50.; Strzelczyk, J.: Polen, Tschechen und Deutsche 53.; Nechautová, J.: Christian. In: LexMa. 2. 1913–1914.; A 11. században I. Břetislav negyedik fiát, Jaromirt papnak neveltette, akit 1068-ban prágai püspökké szenteltek és ebből az alkalomból felvette a Gebhard nevet. A Szent Lászlóval is szoros kapcsolatot tartó püspök az 1070-es években súlyos konfliktusba került testvérével, Wratislaw herceggel. Hilsch 1991. 215–231.; Kalhaus, D.: Boleslav III.: kníže na konci času? In: Ad vitam et honorem Profesoru Jaroslavu Mezníkovi přátelé a žáci k pětasedmdesátým narozeninám. Ed. Jan, L. – Wihoda, M. Brno, 2003. 221–229.; Kérdés, hogy Jaromir-Gebhard egyházi karrierje mennyire motiválta a Přemyslek családi viszonyait jól ismerő Géza királyt vagy Szent Lászlót abban, hogy Kálmán egyházi pályára küldjék és püspökké tegyék. A cseh herceg és a prágai püspök viszállya valószínűleg óvatossá tette a magyar uralkodót a dinasztia tagjai egyházi karrierjének alakításában. Kálmánt így a cseh egyházat vezető Jaromir-Gebhard prágai püspökkel ellentétben, nem Esztergom, hanem a váradi vagy az egeri püspökség élére tették.

kezdeményezte – semmiképpen sem értékelhetjük úgy, hogy ezzel akarták őt kizárni a hatalomból. Mindezt az is alátámasztja, hogy nem egy, a közvetlen hatalomgyakorlástól földrajzilag távoli monostorba lett szerzetes Kálmán, hanem világi papként a királyi kápolnában nevelkedett és bizonyára a király jóváhagyásával püspökké is lett. Kálmán így a hatalom közvetlen közelében, püspökként pedig a királyi tanács tagjaként a kormányzati munka részeseként tevékenykedett. Püspökké szentelése azonban vélhetőleg közel esett ahhoz az időponthoz, amikor egyre nyilvánvalóvá lett, hogy Lászlónak nem lesz saját fia, aki örökölhetné apja trónját. Az 1070 táján született Kálmánt legkorábban az 1090-es évek elején szentelhatték püspökké,<sup>79</sup> amely tehát időben közel lehetett László megözvegyüléséhez. Így nem kizárható, hogy Kálmán püspökké tétele abban az időben történt, amikor László választás elé kényszerült: testvére két fia, Kálmán és Géza közül melyiket jelölje majd utódának. A választás a két közel egykorú testvér között nem volt nehéz, mivel Álmos világi nevelésben részesült és 1091-ben horvát királlyá tétele az uralkodó döntését is jelentette. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy Kálmán püspökké kinevezése és Álmos horvát királlyá koronáztatása gyakorlatilag egyidejűleg történhetett.

Az 1090-es évek eleje Szent László király külpolitikájában is fordulatot hozott. Az uralkodó felhagyott azzal a német császár ellenes külpolitikával, amely apja, Béla herceg, Magyarországra érkezésétől az 1040-es évek végétől jellemezte szűkebb családját. Mindez azzal járt, hogy az addig a Pápaság szövetségeseként számon tartott magyar uralkodó a gregoriánus erőkkel szemben álló táborba került és IV. Henrik támogatója lett. Ez lehetett az a döntés, amely az ország előkelőinek nagy részénél, különösen a püspökök között ellenállásra talált. Álmos, a kijelölt utód, horvát királyként László új németbarát politikájának támasza lett. A külpolitikai irányváltással elégedetlenkedők viszont Kálmán püspökben a korábbi pápa párti külkapcsolatok folytatóját látták, és felkarolták trónigényét. Ezzel a konfliktussal lehet összefüggésben az, hogy Kálmánnak el kellett hagynia az országot és kénytelen volt Lengyelországba kellett menekülni.<sup>80</sup>

László halála után Álmos és Kálmán között zajló közel egy éves trónküzdelemben bekapcsolódott az egyház. A Kálmánt támogatók közé sorolhatjuk a püspököket, a királyi kápolnát és az udvari papsággal szoros kapcsolatban álló királyi alapítású prépostságok

<sup>79</sup> A 11. század végén a püspökké szentelésnél nem volt meghatározva, hogy a jelöltnek minimálisan hány évesnek kell lennie. A 1179-es III. lateráni zsinat írta elő, hogy a püspökké szentelés feltétele 30. életév betöltése. Kálmánnak azonban már legalább a 20. életévét be kellett töltenie, mert ezt maga a pápa szentelés is megkövetelte.

<sup>80</sup> Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 130. (Makk F.)

tagjainak többségét, tehát a világi papság vezetőinek nagy részét. A 11. század végén erőteljesen növekedett a püspökök egyházkormányzati szerepe. A főpapok öntudatát tovább erősítette, hogy Kálmán révén a dinasztia egy tagját is maguk között tudhatták. A főpapok meghatározó szerepét mutatja Kálmán trónigényének felkarolásában, hogy a Kálmánt Lengyelországból visszahívó követség egyik tagja, vélhetően vezetője, Marcell prépost volt.<sup>81</sup> Préposti méltósága alapján valamely királyi társaskáptalan vagy székeskáptalan vezetőjének tarthatjuk őt.

A viszályban a Kálmánt támogató erők kerekedtek felül. II. Orbán pápa bízva abba, hogy Kálmán trónra kerülésével Magyarország visszatér a gregoriánus erők oldalára, megadta a felmentést a püspöki tisztség alól, és ennek birtokában Kálmánt jogszerűen megkoronázták. Álmost és támogatóit azonban nem sikerült kiszorítani a hatalomból. Ugyan Álmost megfosztották horvát királyi címétől, de kényszerű kompromisszum nyomán át kellett számára adni a hercegséget. Nem kizárt, hogy Kálmán királlyá és Álmos herceggé koronázása egyidőben történt, amellyel kifejezheték a két testvér hatalomgyakorlásának viszonyát.<sup>82</sup>

Mind a király, mind a herceg jelentős társadalmi támogatottságot tudhatott maga mögött, ez egyben azt is jelentette, hogy a politikaformáló arisztokrácia megosztott lett. Úgy tűnik, nem csak a világi elit, hanem az erősödő egyház is belesodródott a két testvér viszályába. Kálmán mögött nyilvánvalóan felsorakoztak a püspökök, akiknek jelentőségét, politikai öntudatát megerősítette, hogy Kálmán trónra lépésével az ő soraik közül került ki az új uralkodó. A szerzetesség viszont a László király által kijelölt utód, Álmos oldalára állt.<sup>83</sup> A 11. század végén így az egyházszervezeten belül jelentkező változások, reformtörekvések következtében kialakuló feszültségek a király és a herceg konfliktusában, a világi politika síkján is artikulálódtak, és ennek következtében tovább erősödtek.

László király hatalmas adományai, amelyeknek egyaránt haszonélvezője volt a szerzetesség és a püspöki szervezet, megrendítették a királyi kincstárat. Kálmán a királyi

<sup>81</sup> SRH. I. 419. Nyilvánvaló, hogy vezető szerepet játszott Marcell a követségben, ha az ő nevét jegyezték fel a krónikában. Marcell prépost vélhetőleg azonos az oklevelekben 1111-ben és 1113-ban említett Marcell váci püspökkel. Mályusz – Kristó: *Commentarii* II/1. 409. Mindez azt jelenti, hogy Kálmánt visszahívó követség vezetőjét a király jutalmul, trónra kerülése után, a főpapok közé emelte. Először váci püspök lett, majd II. István Lőrinc érsek halála után Esztergom vezetőjévé tette. Koszta L.: *Marcell esztergomi érsek*. In: *Esztergomi érsekek*. Szerk. Beke M. Budapest, 2001. 43.

<sup>82</sup> Álmos hercegi koronájára Koszta: *A nyitrai püspökség* 283–284.

<sup>83</sup> Álmos herceg és a bencések jó kapcsolata bizonyosan még László király uralkodásának idejére vezethető vissza, melyet bizonyít, hogy a király Álmost bízta meg azzal, hogy a fából épült szentjobbii monostort kőegyházzá építse át. Simon: *Supplementum* 93–94.; Hervay: *Bencések* 515.

hatalom bevételeinek helyreállítását tűzte ki célul, amelyet első törvénykönyvében a visszavételeket elrendelő pont bevezető mondata is megfogalmazott.<sup>84</sup> Az Álmossal szembeni konfliktus és Szent László által megkezdett horvátországi hódítás folytatásának költségei is megkövetelték a királyi hatalom gazdasági alapjainak rendezését.<sup>85</sup> Kálmán így azonnal, már uralkodásának első éveiben megkezdte a kincstár bevételeinek növelését, amelyeknek keretében az egyházi birtokvisszavételekre is törekedett. A birtokvisszavételek elsősorban a korábbi évtizedekben – különösen László adománypolitikájának köszönhetően – az egyház tulajdonába került királyi birtokok és jövedelmek részleges visszavételét jelentette. A 11–12. század fordulóján kibontakozó szekularizáció azonban, amennyire az a fennmaradt források alapján megítélhető, leginkább a monasztikus egyházat, elsősorban a királyi alapítású bencés monostorokat sújtotta.<sup>86</sup>

A birtokvisszavétellel kapcsolatban hozható törvénycikkek előírásai ugyan konkrétan nem korlátozódnak a szerzetességre, de a megszorító intézkedések által érintett kör felsorolásánál minden esetben a monostorokat említették első helyen, majd őket az általános egyház megjelölés követte. Sehol sem szerepelnek kiemelve a püspökségek.<sup>87</sup> Az egyházjogban járatos uralkodó tisztában volt azzal, hogy könnyebben és jogszerűbben tud a közvetlen kegyurasága alá tartozó monostorok birtokaihoz hozzányúlni,<sup>88</sup> mint a püspökségek vagyonához. Ez volt az oka annak, hogy a szekularizáció a középkorban máshol is leginkább a monasztikus rendeket sújtotta.<sup>89</sup> A területiális igazgatásban vállalt feladatok miatt a politikai életben meghatározó szerepet játszó püspökségeket így kevésbé vagy egyáltalán nem

---

<sup>84</sup> Kálmán I/15. „Mivel annál kevésbé látszik erősnek a királyi udvar, minél kevésbé állnak rendelkezésre a szükséges dolgok...” Závodszy 185.

<sup>85</sup> Horvátországban és Dalmáciában viszonylag nagy mennyiségű Kálmán által kibocsátott pénz került elő, amely azt mutatja, hogy Kálmán hadjáratai igen sok pénzbe kerültek. A pénz nagy része a helyi arisztokrácia megnyerését szolgálta. Jurković 2000. 333.

<sup>86</sup> Pannonhalma: 1102. DHA. I. 333–334. és PRT. I. 597.; 1106. Somogyvár: DHA. I. 352–353. és Szovák 1996. 27.; Bakonybél: Magyarország története 1242-ig I. 961. (Györffy)

<sup>87</sup> Kálmán I/15.; Kálmán I/16. és Kálmán I/17. Závodszy 185.

<sup>88</sup> Az uralkodó rendelkezési jogát monostorainak birtokai felett II. Paschalis pápa is elismerte 1106-ban a somogyvári apátság kapcsán kiadott oklevelében. DHA. I. 352.

<sup>89</sup> A 10. század elején Arnulf bajor herceg a kalandozó magyarok elleni védekezés anyagi hátterének megteremtése érdekében szintén elsősorban a monostorok vagyonát vette igénybe. Schmitz 175.; II. Henrik német uralkodó a 11. század elején újból a birodalmi apátságok birtokaiból vett el és azokat döntően a püspökségeknek engedte át. A II. Henrik-féle szekularizáció így hozzájárult a birodalmi egyházon belüli átszervezéshez. Vogtherr 2000. 130–131.

érintette a birtokvisszavétel. Kálmán politikai racionalitása is ez irányban mutatott. Ésszerűtlen lett volna szövetségeseit megrövidíteni, míg a monostorok jövedelmeinek részleges elvételével rivális testvére, Álmos herceg támogatóinak lehetőségeit korlátozta.

A 11–12. század fordulóján lezajló és a monostorokat sújtó szekularizációnak csupán egyetlen konkrét írásos bizonyítéka maradt fenn. Ez II. Géza király több évtized múltán kiadott oklevele, amelyben visszaadja a Kálmán király által pannonhalmi monostortól elvett győri vízahalászat harmadát.<sup>90</sup> Közvetett bizonyítékok utalnak ugyanakkor arra, hogy más monostorok is sérelmeket szenvedtek a szekularizáció során. A bakonybéli apátság 1086-ban készült birtokösszeírásához egy utólagosan készített toldalékban a monostor minden halastavát Szent István adományaként tüntették fel. Ismerünk olyan panaszt, amely szerint a király udvarnokokat és vámjövedelmeket vett el az apátságtól.<sup>91</sup> Feltűnően megszaporoztak a 12. század elején azok az oklevelek, amelyek a monostorok birtokaival kapcsolatos bizonytalanságokra utalnak. Úgy tűnik, hogy a király lépése nyomán mások is – elsősorban a püspökségek és a királyi várszervezet vezetői – szemet vetettek a monostorok javaira. A zobori apátság az 1111-es oklevél tanúsága szerint pereskedett, és bizonyítani volt kénytelen azt, hogy az elvitatott vámbevételek Szent István adományaként kerültek birtokukba,<sup>92</sup> majd két esztendő múlva, 1113-ban a korábbi oklevél felhasználásával megerősítette Kálmánnal összeírt birtokait.<sup>93</sup> 1109-ben a veszprémvölgyi apácák is pereskedni voltak kénytelenek birtokaik védelmében. Nem tudjuk, hogy ki volt az, aki megtámadta a monostor jövedelmeit, ki ellen kellett bizonyítaniuk birtokjogaikat, de bizonyos, hogy valamifajta vizsgálat zajlott le az ügyben az udvar megbízásából Simon püspök vezetésével. Az eljárás célja az volt, hogy meghatározzák 1109-ben a monostor alapítójának tartott Szent Istvántól kapott birtokait. Sőt az apácák arra is törekedtek, hogy a később kapott jövedelmeket is az átírásnál, a megerősítésnél Istvánhoz kössék. A Szent Istvánra visszamenő birtokjog hangoztatása a 12. század elején természetesen egyfajta jogbiztosító szándékból fakadt. Szent István hivatalossá vált kultusza tovább erősített azt a jogfelfogást, amely különös védelmet adott a magyar egyház megalapítójától származó birtokoknak. Természetesen ezt a jogelvet tiszteletben tartotta a szekularizációt elrendelő törvényeiben<sup>94</sup> Kálmán király is, és így ennek bizonyítása mentességet jelentett a birtokvisszavételektől.

---

<sup>90</sup> Csóka: Szent Benedek I. 373–374.

<sup>91</sup> Magyarország története 1242-ig I. 961. (Györffy)

<sup>92</sup> RA. 43. DHA. I. 382–383.

<sup>93</sup> RA. 46.; DHA. I. 392–396.

<sup>94</sup> Kálmán I/15. Závodszy 185.

A bencés monastorokat sújtó királyi rendelkezésekkel hozható összefüggésbe az is, hogy a 12. század elején Péter pannonhalmi apát II. Paschalis pápa védelmét kérte monostora számára.<sup>95</sup> Néhány évvel később, 1106-ban a Saint-Gilles-i apát kéri a pápát, hogy erősítse meg somogyvári filiája feletti birtokjogában és lépjen fel azok ellen, akik a monostor birtokaiból bármit is el kívánnának venni.<sup>96</sup> A két magyar bencések ügyében kelt pápai oklevél jelzi, hogy a 12. század elején olyan komoly károk érték a királyi monastorokat, hogy azok a pápától kértek segítséget. Ugyan nagyon keveset tudunk Ágoston bíboros Dalmáciába és Magyarországra küldött pápai követ 1103-as kiküldésének céljáról,<sup>97</sup> de kézenfekvő azt feltételezni, hogy legátiójának egyik oka a király birtokrestaurációs politikája, illetve a szerzetesség és az episzkopális egyházszervezet között kialakult feszült viszony lehetett. Így II. Paschalis közvetlenül is beavatkozott a magyar egyház ügyeiben.<sup>98</sup> A század első évtizedének végéről és második évtizedéből fennmaradt oklevelek – a veszprémvölgyi,<sup>99</sup> és a két zobori oklevél<sup>100</sup> – a helyzet némi rendeződését sejtetik, amikor vizsgálatok keretében a monastoroknak lehetőségük volt megvédeni tulajdonjogukat.

Az uralkodó döntően a monasztikus egyházat sújtó szekularizációs politikájával szemben Álmos herceg komoly adományokkal támogatta a bencés rendet, és hercegi birtokainak lehetőségeit kihasználva folytatni kívánta Szent László adománypolitikáját. Ennek keretében teljesítette László király megbízását és befejezte a szentjobbfi apátság alapítását, a korábbi fakolostort köegyházzá építette át.<sup>101</sup> Álmos a nagybátyja létrehozta monostor támogatása mellett saját maga is alapított bencés kolostort, a Meszesi-kapu közelében Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt meszesi bencés apátságot.<sup>102</sup> Mindkét, Álmos által patronált monostor tehát az ország keleti részében volt, a hercegség bihari területéhez tartozott, így bizonyos, hogy Álmos a hercegség jövedelmeiből támogatta őket. A két bencés monostor

<sup>95</sup> A pápai oklevél tiltja azt, hogy bárki a monostor javaiból bármit is elvegyen, s ha pedig korábban elvett volna, azt nem tarthatja meg. DHA. I. 333–334.; Szovák 1996. 27.

<sup>96</sup> A pápa azonban elismeri a király rendelkezési jogát a monostor vagyona-ra vonatkozóan. DHA. I. 352–353.; Baumgarten 1906. 410.; Szovák 1996. 27.;

<sup>97</sup> Tevékenységének egyetlen emléke az az ítélet, amelyet a tengerfehérvári püspökség és egy kolostor közötti perben hozott. Sm. II. 11.

<sup>98</sup> Szovák 1996. 27.

<sup>99</sup> DHA. I. 366–367.

<sup>100</sup> DHA. I. 382–383. és 392–396.

<sup>101</sup> Bunyitay II. 320–329.; Sörös 1912. 141–142.; Romhányi 63.; Hervay: Bencések 515.

<sup>102</sup> Sörös 1912. 449.; Romhányi 44.; Hervay: Bencések 533.; Kristó: Erdély 117., Orbán: Miért éppen Margit 42–50.

mellett – vélhetőleg hercegi kápolnája klerikusai számára – Álmos Dömösön egy társaskáptalant is létre hozott.<sup>103</sup> Az új alapításoknak az egyház támogatásának megnyerésén túl az is célja lehetett, hogy a herceg veszélyeztetett birtokainak egy részét egyházi alapítványokba mentse át.<sup>104</sup> Így a kegyúri jogokat kihasználva abban az esetben is rendelkezése alatt maradhattak ezek a jövedelmek, ha a király megfosztaná őt hercegi javaitól. A király és a herceg konfliktusában Álmos egyházi alapítványai részint kegyes adományok voltak, részint politikai és propagandacélokat szolgáltak. Nem kizárt, hogy az 1106/7 tájára datált jeruzsálemi zarándoklatának indítékai között is hasonló motivációkat kell keresnünk. A szent utazással a vezeklő, egyházi értékeket szigorúan betartó uralkodói képet kívánta Álmos megjeleníteni magáról, és ezzel is megnyerni a magyar egyház mind nagyobb támogatását. Bizonyosra vehető: a zarándoklattal Álmos ellensúlyozni szerette volna, hogy ő a német uralkodó szövetségét kereste, míg Kálmán a Pápasággal állt szoros kapcsolatban. A jeruzsálemi zarándokútnak ugyanakkor nyilvánvalóan politikai céljai is voltak: lehetőséget biztosított az utazás a bizánci udvarral való kapcsolatteremtésre, másrészt a szent utazáson részt vevő herceg birtokait és jogait megillette a védelem. Ezzel pedig nyilvánvalóan az egyházi szokásokra, és jogelvekre támaszkodva igyekezett megakadályozni azt, hogy Kálmán korlátozza, vagy megfossza hercegi jogaiban.

A 11–12. század fordulóján a király elvett birtokokat a magyar bencésektől, míg a vele viszályban álló herceg erőteljesen támogatta a rendet. A bencések helyzetét nehezítette, hogy 1107-ben pártfogójukat, Álmost megfosztották hercegségétől,<sup>105</sup> így a rend nem kaphatott további anyagi támogatást a dukátus birtokaiból. Sőt Kálmán az ellene szervezkedő és talán merényletre készülő Álmos hatalomból való kiszorítása után, úgy tűnik, a herceghez kötődő rendházakon is bosszút állt. Ezt bizonyítja a szentjebbi apátság felszámolása, különösen pedig a megszüntetés körülményei.<sup>106</sup> A dukátus felszámolását követően a hercegi birtokok jövedelmei a királyi kincstárat gazdagították, tehát Kálmán 1107 után már nem volt olyan mértékben rászorulva az egyházi birtokok visszavételére, mint uralkodása első évtizedében. A megszüntetett szentjebbi monostor javait nem is tartotta meg, hanem világiaknak adományozta tovább.<sup>107</sup>

---

<sup>103</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 298–299.

<sup>104</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 298.

<sup>105</sup> Kristó: Hercegség 114.; Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 145. (Makk F.); Makk: Külpolitika 157.

<sup>106</sup> Kálmán a monostor alapítólevelét elégettette. Bunyitay II. 320–329.; Sörös 1912. 141–142.

<sup>107</sup> Bunyitay II. 320–329.

Kálmán ebben a helyzetben a püspökök apátságok feletti ellenőrző szerepét kívánta tovább erősíteni. Az uralkodó és az őt támogató püspökök törekvései fogalmazódnak meg az ún. első esztergomi zsinat döntéseiben. A zsinati határozatok bevezetése világosan utal arra, hogy a gyűlésen Lőrinc esztergomi érsek és suffraganeus püspökeinek volt meghatározó szerepük. Nem hallunk a bevezetésben arról, hogy a bencés monostorok vezetőinek komolyabb befolyásuk lett volna a kánonok megalkotásában.<sup>108</sup> A zsinat több cikkelye hangoztatta a püspököknek az apátságok feletti ellenőrző szerepét, korlátozták az apátok politikai mozgásterét. A határozatok szerint az apátok csak a püspökök engedélyével hagyhatták el monostoraikat, még a királyt is csak a püspök jóváhagyásával kereshették meg.<sup>109</sup> A zsinat a 12. század elején teljessé tette a püspökségek joghatóságát az apátságok felett. Az episzkopális egyházszerkezet Kálmán király támogatása mellett így maga alá gyűrte a 11. században még nagy önállóságot élvező monasztikus egyházat. Mindezt természetesen siettetten az, hogy a bencés monostorok, a László-féle egyházpolitikát folytató, de végül a hatalomból kiszoruló Álmos herceg oldalán álltak a magyar politikai életet meghatározó konfliktusban. A monostorok szerepének átalakulását azonban ettől függetlenül a magyar egyház 11–12. század fordulóján megfigyelhető korszakváltása befolyásolta. Szent László uralkodása alatt lezárult a magyar egyház első korszaka, a krisztianizáció és az egyházszerkezet kiépítésének időszaka. Az új korszak, amelynek normáit volt hivatva kialakítani részben már a László alatt tartott 1092-es szabolcsi zsinat, különösen pedig a Kálmán uralkodásához kapcsolható egyházi törvénykezések, már egy, a kánonjogi előírásokhoz erőteljesebben igazodó egyházszerkezetet írtak elő, ahol a területi joghatósággal rendelkező püspökök kerültek előtérbe. Mindezt a folyamatot erősítették a gregoriánus pápaság törekvései, amelynek fontos részét képezte a püspökök egyházmegyén belüli szerepének növelése, az ordinárius püspök hatalmát korlátozó kiváltságok elutasítása. Ez pedig elsősorban a bencés monostorok exemptióit érintette. A Pápaság ezen állásfoglalása a 11. századi zsinati határozatokban is tükröződött, valamint a hirsau bencés reformtörekvések átalakításában is megnyilvánult. VII. Gergely nem támogatta, hogy a hirsau apát, majd a reformot átvevő monostorok függetlenedjenek a területileg illetékes püspök joghatósága alól. A német püspökségek politikai hatalma mellett a Pápaság törekvései is meghatározóak voltak abban, hogy a 11. századi német bencés reformirányzatok (Hirsau, St. Blasien és Siegburg),

---

<sup>108</sup> „Incipiunt capitula de synodalibus decretis domini archiepiscopi Laurencii, Strigoniensis metropolitani et decem suffraganeorum suorum.” Závodszy 197.

<sup>109</sup> I. esztergomi zsin. 38.; Závodszy 202.



noha a clunyi reform irányában mozdultak el,<sup>110</sup> még sem tudtak Clunyhöz hasonló központosított szervezetet, a reform meghatározó monostorához kapcsolódó függő perjelségből álló rendszert kialakítani. II. Paschalis pápa a magyar bencés monostorok vonatkozásában is követte elődeinek ezt a törekvését. 1102-ben, mikor Péter pannonhalmi apát a pápa védelmét kérte Kálmán egyházpolitikájával szemben, II. Paschalis pápa, noha támogatásáról biztosította Pannonhalmát, határozottan kiállt a monostorok feletti püspöki joghatóság érvényben tartása mellett.<sup>111</sup>

A bencések és Kálmán viszonyának áttekintésénél figyelembe kell venni azt, hogy az uralkodó horvát királlyá is koronáztatta magát. Kálmán politikájában kiemelt helyet kapott a Szent László által megkezdett horvátországi hódítás folytatása.<sup>112</sup> A költséges vállalkozás finanszírozását szolgálhatta részben a magyar bencés monostorok kárára történt birtokvisszavétel. A meghódítandó területeken azonban igen erős volt a helyi egyház befolyása. A 11. századi Horvátországban a kormányzás a királyi hatalom és az egyház együttműködésén alapult. A dalmát főpapság Rómával való szoros kapcsolata lehetővé tette, hogy az egyház hatékonyan szóljon bele a hatalmi viszonyok alakításába.<sup>113</sup> Kálmánnak így a hódításnál figyelemmel kellett lennie a terület egyházainak szerepére, kiváltságaiknak tiszteletben tartására. Mindez arra ösztönözte őt, hogy Horvátországban a magyarországgal ellentétes egyházpolitikát folytasson. A hódító szándékkal megjelenő uralkodó a magyar szekularizációval ellentétben komolyan támogatta az horvát egyházat,<sup>114</sup> és helyi szerzetesi közösségeket. Ennek bizonyítéka a zárai Szűz Mária apácamonostornak tett adományai. A zárai apácakolostort a horvát uralkodó család alapította. Az 1066-ban létrejött kolostor első apátnője Čika asszony, IV. Kresimir horvát király nővére volt. A zárai konvent létrejöttétől kezdve szoros kapcsolatban állt a horvát királyi udvarral, tagjai pedig a terület befolyásos családjainak leányai közül kerültek ki. Kálmán már 1102-ben Tengerfehérvár elfoglalása és horvát királlyá koronázása után kapcsolatba került a kolostorral és királyi szabadságot adott az apácáknak, védelmébe vette a monostor birtokait, megtiltotta, hogy bárki abból valamit is

---

<sup>110</sup> Hirsau és Cluny kapcsolatára illetve a clunyi *consuetudo hirsau* átvételére lásd Jakobs 1961. 7–9.; a *fruttuatoriai consuetudo* átvételére St. Blasien monostorában lásd Jakobs 1968. 276–279.

<sup>111</sup> DHA. I. 333–334.

<sup>112</sup> Makk: Külpolitika 147–154.

<sup>113</sup> Deér: Magyar-horvát 45.

<sup>114</sup> Kálmán horvátországi egyházi adományairól Magyarország története 1242-ig I. 952–955. (Györffy)

elvegyen.<sup>115</sup> Kálmán az oklevéllel maga részéről elismerte az apácaközösség korábbi, a horvát uralkodóház által biztosított kiváltságos helyzetét.<sup>116</sup> Másrészt 1102-ben, abban az időben, amikor a magyar bencés egyházakat birtokvisszavétellel sújtotta és a pannonhalmi apát a pápa segítségét kérte, a király a jelentős római kapcsolatokkal rendelkező dalmáciai egyház egyik legbefolyásosabb szerzetesi közösségét biztosította arról, hogy rájuk a szekularizáció nem terjed ki és birtokaik az ő védelme alatt állnak. Kálmán ezen túlmenően komoly adományokkal is támogatta a zárai bencés közösséget. Zára birtokba vételéhez kapcsolódva 1105-ben tornyot és káptalantermet építtetett az 1091-ben felszentelt kolostortemplom mellé. A templomtornyban kialakított toronyszobáról és karzatról elképzelhető, hogy azok Kálmán király számára lettek kialakítva, kifejezésre juttatva az uralkodó és az apácaközösség szoros kapcsolatát. A toronyba a templom és a kolostor előtti térről lehetett feljutni. Így a klauzúrát nem látogatható személy is kijuthatott arra az erkélyre, ahonnan követhette a káptalanteremben történő eseményeket, fontos tanácskozásokat.<sup>117</sup> Az sem kizárt, hogy királyi kápolna lehetett az együttes funkciója.<sup>118</sup> Kálmán egyetlen bencés adománya így Dalmáciában történt. Kálmán mecénási tevékenysége összefüggésben van azzal, hogy a zárai monostornak komoly szerepe lehetett a magyar király hatalmának dalmáciai elismertetésében. Az új király demonstrálta az adományokkal, hogy tovább viszi a horvát királyok tradícióit. Az építkezésnek egyben propagandisztikus céljai is voltak. Ezt bizonyítják a Kálmán emléket megőrző zárai feliratok.<sup>119</sup> A dalmáciai adományok bizonyítják, hogy nem tekinthetünk úgy Kálmánra, mint aki eleve ellenséges lett volna a bencésekkel szemben. A rend monostoraihoz való viszonyát politikai érdekei alakították. Míg Magyarországon a királyi alapítású bencés monostorok birtokait vette részben igénybe a kincstár megerősítésére és a horvát hódítás finanszírozásának biztosítására, addig horvát és dalmát területeken hatalma elismertetése érdekében adományokkal támogatta a bencéseket. A magyar történeti hagyományban torz

---

<sup>115</sup> RA. 37.; DHA. I. 330. Az oklevélre vonatkozóan lásd legújabban Körmenyi T. magyar fordításhoz írt jegyzeteit. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. Makk F. – Thoroczkay G. Szeged, 2006. 209–211.

<sup>116</sup> Az oklevélben hasonló védelemben részesítette a monostort, mint az alapító tette 1066-ban. Tóth 2007. 5.

<sup>117</sup> Tóth 2007. 16–17.; Stočić, Josip hozzászólása Jurković, M.: Adalékok a horvát-magyar román kori képzőművészeti kapcsolatok megismeréséhez című cikkéhez. In: Horvátország/Magyarország/Európa. Évszázados művészeti kapcsolatok. Zagreb, 2000. 395.

<sup>118</sup> Tóth 2007. 15.

<sup>119</sup> A király adományának tényét feljegyezték a torony külső falára, Vekenega apátnő 1111-ből származó sírfelirata is emléket állít a királynak, sőt a torony belsejében található oszlopfőkre is bevészték Kálmán nevét. Jurković 2000. 328–339. A szövegek kiadása: Sm. II. 391–392.

külső és belső tulajdonságokkal ábrázolt Kálmánról Dalmáciában sokkal kedvezőbb kép maradt fenn. A zárai apátnő Kálmánt kiváló uralkodónak tartotta, aki visszaadta a föld és a tenger békéjét. A dalmát egyház elégedett volt tehát az új király uralmával.

Kálmán egyházi adományaival kapcsolatban joggal vethető fel, hogy II. Béla uralomra jutása után a 12. század fennmaradó évtizedeiben senki sem mert büszkélkedni az egyháziak közül a tőle kapott adományokkal, így különösen a kisebb adományok mehetek feledésbe.<sup>120</sup> A király mecénási tevékenysége, uralkodásához köthető építkezések viszont további információt adhatnak a király egyházpolitikájához. Megfordítva a királyi udvarhoz köthető építkezésekben tükröződhet az egyházpolitika. Mindenképpen számításba kell venni, hogy a Kálmán alatt folyó egyházi építkezések jelentős részét nem maga az uralkodó kezdeményezte, hanem elődje Szent László monostoralapításaiból és az alatt történt új egyházi központok kialakításából (Zágráb, Várad, Bács, Tittel és részben Gyulafehérvár) következett. Már ebből eredően jelentős építészeti tevékenységre gondolhatunk a 12. század első évtizedeiben. Ezzel szemben feltűnően kevés a biztosan erre az időszakra datálható építészeti emlék. Egyetlen monumentális építkezés köthető kétség nélkül Kálmán mecénatúrájához, a zárai harangtorony felépítése. Magyarországon ellenben alig rendelkezünk Kálmán és fia, II. István uralkodásának idejére helyezhető faragott kőanyaggal. A 12. század közepéről viszont igen nagyszámú és magas színvonalú kőfaragvány bizonyítja, hogy II. Béla és különösen II. Géza korában jelentős egyházi építkezések történtek. Nehezen foghatók meg így jelen ismereteink szerint a Kálmán támogatásával megvalósuló építkezések. Nem beszélhetünk a fontosabb egyházi központokat érintő országos méretű építkezésekről. Egyházalapításaihoz hasonlóan visszafogottnak tűnik Kálmán és II. István építető tevékenysége is.

A László alapította bencés monostorok kialakítása szintén lelassulhatott a 12. század elején. Somogyvár példája legalábbis ezt igazolja, ahol ugyan jelentős számú kőfaragás maradt fenn, de ezek egyike sem helyezhető Kálmán uralkodására. A megfigyelt égési nyomok inkább az építkezés időleges megakadását sejtetik.<sup>121</sup> 1106-ban, amikor II. Paschalis pápával a Saint-Gilles-i apát megerősíti itteni tulajdonjogát, Somogyvart nem csak monostornak, hanem cellának is nevezik, ami egy kevésbé kiépült monostort jelölhet, tehát inkább egy kisebb, még kialakulófélben lévő szerzetesi telepre utalhat.<sup>122</sup> Kálmán mecénási tevékenysége is, úgy tűnik, a világi egyházszerkezet fejlesztését igazolhatja. Zágráb és Bács

---

<sup>120</sup> Magyarország története 1242-ig I. 963. (Györffy)

<sup>121</sup> Tóth M. 1992. 221–226.

<sup>122</sup> DHA. I. 353.

egyházi központok kiépítéséről nincsenek adataink. Várad fejlesztését Szent László sírjának – alább részletesen tárgyalt – áthelyezése és talán 1130-ban a váradelőhegyi premontrei prépostság létrehozása<sup>123</sup> bizonyítja. Pécsen a székesegyház építése is folytatódhatott, bár ezt csak egy erre a korra helyezhető oszlopfő igazolja.<sup>124</sup> Gyulafehérváron a Szent László alatt elkezdett székesegyházon a 12. század elején is folytak még építkezések. A templom díszítéséből fennmaradt *Maiestas Domini* kaputimpanon talán Kálmán korában készülhetett.<sup>125</sup> A legjelentősebb Kálmán támogatását élvező építkezések Esztergomban és Székesfehérváron történtek. Az esztergomi Szent Adalbert-székesegyház átépítésének megindulása szorosan kapcsolódik az érsekek szerepének előtérbe kerüléséhez. Ekkor épült fel a katedrális két toronypárral övezett szentélye, de a hosszház kialakítása és a templom befejezése már II. Géza uralkodásának idejére helyezhető.<sup>126</sup> Az esztergomi várhegyen a királyi palota bővítésére is sor került,<sup>127</sup> amelyhez az esztergomi kőtárban található kisebb oszlopfők tanúsága szerint egy kétszintű, nem túl nagy terekből álló helyiséget építettek. Ez az épületrész egy új kápolna lehetett a királyi palota mellett.<sup>128</sup> Az esztergomi építkezések jól illeszkednek tehát Kálmán egyházpolitikájához, az érsekség és a királyi káplánok szerepének előtérbe állításához. Mindkét intézmény jelentőségének az építészeti reprezentáció szintjén is nyomatékot kívántak adni. Szintén ehhez az elképzeléshez illeszkedik a királyi kápolnához tartozó székesfehérvári prépostság építkezéseinek folytatása, amelyek Szent István 1083-as kanonizációjához kapcsolódva még László alatt kezdődhetnek meg. Kálmán tudatosan

<sup>123</sup> Az 1130-as alapításra lásd Osvald F.: Adatok a magyarországi premontreiek Árpád-kori történetéhez. In: Művészettörténeti Értesítő 6 (1957) 234. és Romhányi 71.; Az alapítás idejének kétséges voltára: Körömdi T.: A premontreiek megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon II. In: Turul 75 (2002) 48–50.

<sup>124</sup> A Nemzeti Galéria kőtárában található az oszlopfő (leltári száma: 55.1603). Tóth S.: A Magyar Nemzeti Galéria 11–12. századi kőfaragványai. In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve 25 (2005–2007) 68.

<sup>125</sup> Marosi E.: Magyarországi művészet Szent László korában. In: *Athleta patriae*. Szerk. Mezey L. Budapest, 1980. 214.; Entz G.: Erdély építészete a 11–13. században. Kolozsvár, 1994. 25. és Bóna 2001. 87–89.

<sup>126</sup> Az 1153-ban történt oltárszentelés jól keltezi az építkezések befejezését. A hajó nagy részének is állnia kellett tehát a 12. század közepén. Tóth Sándor szerint a templom térbeli felépítéséről és részleteiről nem rendelkezünk megbízható támpontokkal és nem említi, hogy az építkezések Kálmán alatt kezdődtek volna. Tóth S.: Esztergom Szent Adalbert-székesegyháza és az Árpád-kori építészet. In: *Ezer év Szent Adalbert oltalma alatt. Strigonium Antiquum IV*. Szerk. Hegedűs A. Esztergom, 2000. 121–154. 126–130.; Buzás Gergely viszont egyértelműen 1100 körülre helyezi az új szentély felépítését. Buzás 2004. 10. és 13.

<sup>127</sup> A művészettörténete Magyarországon. Szerk. Aradi Nóra. Budapest, 1983. 23. (Marosi E.)

<sup>128</sup> Buzás 2004. 13.

erősítette Szent István kultuszát,<sup>129</sup> és szakítva a 11. századi uralkodók saját maguk alapította templomba temetkezésének hagyományával, Székesfehérvárott a szent király mellé kívánt temetkezni.<sup>130</sup> Jelentős, Kálmán támogatta építkezésekkel számolhatunk így itt is, de ezeknek nagyon kevés kézzelfogható bizonyítéka van. A templom déli szentélyéhez hozzáépített kápolna származhat ebből az időből, továbbá néhány faragott kőtöredék helyezhető erre az időre, valamint a töredékesen előkerült mozaikok megrendelőjét kereshetjük esetleg még Kálmánban.<sup>131</sup> Székesfehérvárott is inkább a 12. század közepéről vannak bizonyítékai annak, hogy az új funkciók, különösen a királyi temetkezőhely a templom építészeti megújításában is kifejezésre jutottak.<sup>132</sup> A visszafogott mecénási tevékenységben is megnyilvánul Kálmán egyházpolitikája, amely inkább a püspökségi szervezetet és általában a világi egyház intézményeit részesítette előnybe a monasztikus egyházzal szemben.

### Szent László király sírjának áthelyezése

A 12. század elején a királyi hatalom és a bencések viszonyában bizonyosan feszültséget okozott Szent László sírjának áthelyezése a somogyvári bencés monostorból a váradi székesegyházba. A szakirodalomban ugyan nincs teljes konszenzus arról, hogy László királyt eredetileg Somogyváron temették volna el.<sup>133</sup> A kérdéssel foglalkozók többsége azonban

<sup>129</sup> Magyarország története 1242-ig I. 942. (Györffy); Font M.: Könyves Kálmán és kora. Szekszárd, 1999. 24–29.

<sup>130</sup> Kálmán székesfehérvári temetkezésének hátterére legújabban: Thoroczky G.: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: „Magyaroknak eleiről” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F. Szeged, 2000. 580–581. (45. jegyzet). II. István váradi temetkezése azt bizonyítja, hogy Kálmán még nem kívánt dinasztikus temetkező egyházat kialakítani Székesfehérvárott.

<sup>131</sup> Dercsényi D.: A székesfehérvári királyi bazilika. Székesfehérvár, 1943. 37.; Kralovánszky A.: A székesfehérvári középkori bazilika. Székesfehérvár, 1968.12.; Tóth M.: Árpád-kori falfestészet. Budapest, 1974. 25. és 114–115. A székesfehérvári építkezések legújabb összefoglalása: Biczó, P.: Das königliche Marienstift zu Székesfehérvár im Lichte der neueren Grabungen. In: Acta Hungariae Artium 52 (2011) 8–19.

<sup>132</sup> A Pannonia regia kötetben Tóth Sándor több székesfehérvári kőfaragvány töredéket az 1080-as évekre datált, de ezt követően hosszú évtizedekre mintha űr támadna a kőfaragványok keletkezését tekintve. Tóth S.: A székesfehérvári szarkofág és köre. In: Pannonia regia 82–88.; A 12. század közepére helyezhető kőfaragványokra lásd Tóth S.: Két kapuzat: Székesfehérvár, Jásd. In: Pannonia regia 115–121.

<sup>133</sup> Szent László sírjával foglalkozó szakirodalom bemutatására lásd újabban Solymosi: Szent László somogyvári sírjának legendája 125–135.

Somogyvárt tekinti Szent László első nyughelyének és azzal számol, hogy valamikor a 12. század folyamán történt a király földi maradványainak Váradra történő áthelyezése.<sup>134</sup> Mások viszont kétségbe vonták ezt,<sup>135</sup> mivel Somogyvárt nem említi a király szentté avatása kapcsán keletkezett legendája és a középkori magyar krónikás hagyomány,<sup>136</sup> azaz Váradot tekintik a király első és egyetlen temetkezési helyének. Röviden át kell tehát tekinteni László király eltemetésével kapcsolatos ismereteinket.

Szent László több bencés monostort alapított, de úgy tűnik, ezek közül Somogyvár kiemelkedő jelentőséggel bírt. Valószínűleg ez volt az utolsó bencés alapítása az uralkodónak. Nyilvánvalóan több évi előkészület után 1091-ben történt meg a monostor tényleges, ünnepélyes körülmények között történt létrehozása.<sup>137</sup> Az alapítás idején Adelhaid királyné halála<sup>138</sup> miatt megözvegyült idősödő uralkodónak is készülnie kellett arra, hogy maga számára megfelelő végső nyughelyet alakítson ki. A 11. század második felében az Árpádok, ha nem is kivétel nélkül, bencés templomokban kerestek örök nyughelyet. László családjában apja, I. Béla a saját maga alapította szekszárdi monostorban temetkezett,<sup>139</sup> testvére, I. Géza, noha Garamszentbenedeken ő is létrehozott egy saját bencés apátságot,<sup>140</sup> a váci székesegyházban alakította ki sírhelyét.<sup>141</sup> László környezetében, családjában kimutatható tehát a bencés közösség mellé temetkezés gyakorlata, mégha kizárólagosnak nem is mondható.<sup>142</sup>

<sup>134</sup> Pl. Mátyás 1900. 13–16.; Az alapítást döntően vagy csupán részben a temetkezőegyház funkcióval magyarázó bőséges szakirodalomból a legújabb munkák: Kiss 1995. 178.; Neumann 1999. 37–46.; Kiss G. 2001. 56.

<sup>135</sup> Például Balogh J.: *Varadium. Várad vára I.* Budapest, 1982. 10.; Kolba J.: *Szent László és az első nagyváradai székesegyház.* In: *Szent László és városa.* Szerk. Kolba J. Budapest, 1992. 11.; Legutóbb Solymosi László kategórikusan elutasította és a tudományos legendák világához tartozónak gondolja László király somogyvári temetkezését. Solymosi: *Szent László somogyvári sírjának legendája* 135–142.

<sup>136</sup> SRH. II. 522–523.

<sup>137</sup> A monostor építésével, 1091-es állapotokkal kapcsolatos egymással gyakran vitázó régészeti és művészettörténeti megfigyelések tömör összefoglalására Neumann 1999. 34–36.

<sup>138</sup> A királyné 1090 májusában hunyt el. Halálára: *Bernoldi Chronicon.* In: *MGH. Scriptorum V.* Ed. Pertz, G. H. Hannover, 1849. 450.; Hóman 1910. 105.

<sup>139</sup> SRH. I. 360.

<sup>140</sup> DHA. I. 213–218.

<sup>141</sup> SRH. I. 403.

<sup>142</sup> László feleségének, Adelhaidnak temetkezése problémás. Középkor végi veszprémi hagyomány és Bonfini szerint a veszprémi székesegyházba temetkezett a királyné, de a 15. század végi felirat együtt említi Adelhaid sírját Gizella királynéval, aki pedig bizonyosan nem Veszprémben, hanem Passauban lett

A somogyvári monostor alapítása korabeli forrásokkal viszonylag jól dokumentált. Fennmaradt egy feljegyzés (notitia) 1091-ből, amely ugyan nem tesz említést arról, hogy László is az újonnan létrehozott egyházban kívánna temetkezni, de talán közvetett módon mégis csak utal a király szándékára. A szövegben szerepel a lélekváltság formula, amiből azonban önmagában nem következik feltétlenül a temetkezés gondolata, mivel gyakran visszatérő gondolata ez az egyházi alapításokat és adományokat írásba foglaló okleveleknek. Sokkal érdekesebb a temetkezés tervének szempontjából a notitiának az asylumra vonatkozó megjegyzése. A szövegben megfogalmazódik, hogy a templom előcsarnoka (atrium) bárki számára életében, mind halálakor, testben és lélekben oltalmat adjon.<sup>143</sup> A szabályzás, különösen az *in morte* kitétel, azt mutatja, hogy itt a törvényekben leírt asylum jognál tágabban értelmezik a somogyvári egyház adta menedékjogot, kiterjesztve azt a bűnökkel rendelkező ember lelkének a halál után nyújtandó oltalomra, ami már egyértelműen a temetkezésre utal.

László a somogyvári alapítás esztendejében Oderisius montecassinói apáthoz írt levelében, kapcsolódva az uralkodásról, a bírói hatalom gyakorlásáról megfogalmazott korabeli felfogáshoz, bűnösnek tartotta magát, hangoztatva, hogy a földi hatalommal járó teendőket nem lehet súlyos vétkek nélkül ellátni.<sup>144</sup> A magát a kormányzati munkával együtt járó feladatok miatt bűnösnek tekintő uralkodó templomba temetkezve, az egyház asylum jogával élve, halála után a teste és lelke számára menedéket remélt. A két 1091-en kelt oklevélben megfogalmazottakat összekapcsolva, véleményem szerint, értelmezhetjük úgy az alapításról szóló feljegyzést, hogy László halála után a somogyvári egyház oltalmában bízott, oda kívánt temetkezni. A monostor patrocíniumának kiválasztása is ezzel van összefüggésben, mivel Szent Egyedet jelentős bűnbocsánati hatalommal bíró szentnek tekintették.<sup>145</sup> A somogyvári

---

eltemetve. Ez pedig némi kétséget ébreszt Adelhaid veszprémi temetkezésével kapcsolatban. Adelhaid veszprémi sírjára lásd Guheil J.: Az Árpád-kori Veszprém. Veszprém, 1979.<sup>2</sup> 86–87.; Hankó: A magyar királlysírok 133. Amennyiben helyes a feltételezés, hogy az Esztergom melletti Duna-szigeten lévő apácamonostort Adalhaid alapította, akkor véleményem szerint a német származású királyné temetkezési helyeként Veszprém mellett a monostort is számba lehet venni. Lovag Zuzsa régészeti feltárása egy kétapszisos, különös alakú, nehezen datálható temetőkápolnát azonosított a monostortemplom mellett, amely egy jelentős személy idetemetésére utalhat. A temetőkáplnára lásd Lovag 2001. 348.

<sup>143</sup> „Atrium... eiusdem ecclesie ad quod omnes tam in vita, quam in morte qualibet necessitate circumventi, sicut ad securum refugium confungere debent... ut omnes illuc pro tutamine fugientes tam corporis, quam anime solamina reperiant et sui vel suarum rerum preiudicium non senciant...” DHA. I. 267.

<sup>144</sup> DHA. I. 272.

<sup>145</sup> Neumann 1999. 46.

monostor építészeti kialakítása is utalhat erre. A kolostor temploma a korabeli magyar bencés templomokat tekintve egyedülálló méretekkkel rendelkezett.<sup>146</sup> Noha a monostor maga, így a temploma is csak a 12. század közepére épült ki a maga teljességében, bizonyosra vehetjük azonban, hogy méreteit az alapítás idején meghatározták, kifejezve ezzel a templom rangját, a királyi temetkezőhely mivoltát.

Szent László temetkezőhelyével természetesen az 1192-es szentté avatás kapcsán összeállított legendája is foglalkozott. A bizonyosan Váradhoz kapcsolható László legenda azt írja, hogy a király saját maga választotta a váradi székesegyházat temetkező egyházának. Feltűnő azonban, hogy a király ide temetését egy csodás történetbe foglalták, amelyben a legenda irodalom egy gyakori toposza bukkan fel: a cseh határ közelében nyár közepén elhunyt uralkodó holttestét a nagy meleg miatt Székesfehérvárra kívánták vinni, de a halottat szállító kocsigavonó állatok nélkül is elindult Várad felé.<sup>147</sup> Így a király állítólagos végakarata mellett egy csodás motívummal is alátámasztották, hogy a király sírja már eredetileg Váradon lett volna. A szekér-csoda felemlítése azonban gyanút keltő, és felveti a lehetőségét, hogy ezzel a csodás jelenettel szándékoztak elfedni azt, hogy a király sírja kezdetben nem a váradi székesegyházban volt.<sup>148</sup> László király eredeti temetkező egyházának azonosítása érdekében a legenda figyelembe vételénél ki kell hangsúlyozni kell, hogy egyrészt mindezt egy évszázaddal az események után írták le, másrészt a legenda váradi keletkezéséből következőleg annak szövege a szent király helyi vonatkozásait kívánta hangoztatni, a kultusz egyetlen és eredendő központjaként a váradi egyházat kívánta előtérbe

---

<sup>146</sup> A templom belmérete 53,9 x 23,2 m volt. Ugyan a templom építésének kezdete nem állapítható meg egyértelműen, de az ásatások szerint 1100 körül a templom kialakítása már az alapozás fázisán túl volt. Papp 2001. 350.

<sup>147</sup> SRH. II. 522–523. A legenda mellett a 14. századi krónikakompozíció is Váradot említi László egyetlen temetkező egyházaként, azonban a krónika (SRH. I. 420.) itt egy László-életrajzra (de gestis eiusdem) utal, amely lehet maga az előbb említett legenda. Bár erről megoszlanak a vélemények, míg egyesek egy korábban összeállított gestát keresnek ebben az utalásban. Gericz 1961. 69.; A különböző értelmezések összefoglalására lásd Mályusz – Kristó: *Commentarii* II/1. 409–410.

<sup>148</sup> A somogyvári eltemetést alapvetően kérdésesnek tartó Klaniczay Gábor szerint is „a temetkezési hely körüli egykori bizonytalanságnak némi jelét adja... a 12. század végi László-legenda kocsicsodája...” Klaniczay: *Az uralkodók szentsége* 156. A László-legenda 12. század végén készült szövegébe nyilvánvalóan azért kapott szerepet Székesfehérvár, mert II. Istvánt kivéve, a 12. században a magyar királyok temetkezési egyháza Székesfehérvár volt. Ezzel a legenda temetéssel kapcsolatos információjának hitelét kívánták erősíteni. A székesfehérvári temetkezésekre általában lásd Engel: *Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában* 618–622.



helyezni. A legenda állításával szemben van egy László király eltemetéséhez időben jóval közelebb keletkezett és pártatlannak tűnő forrás, II. Paschalis pápa 1106-ben Hugó Saint-Gilles-i apát számára Somogyvárról kiadott oklevele, amelynek „*ubi et eiusdem corpus venerabile requiescit*” sorát Mátyás Flóriántól kezdve többen úgy értelmezték, hogy az alapító király sírja a 12. század első évtizedében még a monostorban állt, tehát László temetkezőhelye eredendően a somogyvári bencés apátság volt.<sup>149</sup> Solymosi László alapos filológiai vizsgálata azonban megerősítette azt a Pauler Gyula által hangoztatott nézetet, hogy az említett oklevélszöveg-rész nem László király somogyvári, hanem Odolo apát Saint-Gilles-i sírjára vonatkozik. Így a forrást törölni kell a király sírhelyére utalók közül.<sup>150</sup> László somogyvári sírjának bizonyítékként III. Boleszláv lengyel uralkodó 1113-as magyarországi utazását is meg szokták említeni. Anonymus Gallus számol be a zarándoklatról megemlítve, hogy Boleszláv először Székesfehérvárra ment Szent István sírjához, majd onnan Somogyvárra Szent Egyedhez.<sup>151</sup> A krónikás a somogyvári látogatásnál nem szól László királyról, amely érthető, mivel a lengyel fejedelem bűnbánó zarándoklaton vett részt, hivatalosan elismert szentek meglátogatását kellett így a krónikásnak kiemelnie. Nem szólhatott László királyról, mivel az ő kultusza még nem kapott ténylegesen egyházi megerősítést. III. Boleszláv somogyvári látogatása azonban ennek ellenére érvként hozható fel – véleményem szerint – László itteni sírja mellett. A lengyel fejedelem utazását Szent Egyed ereklyéi előtti tisztelgés mellett szentnek tekintett, kibontakozó kultusszal rendelkező, a Piastokkal szoros kapcsolatot tartó László király sírjának meglátogatása is motiválta. Továbbra se tartom elvetendőnek tehát, hogy Szent László a somogyvári bencés apátságot temetkező egyházként alapította, és az 1095 nyarán elhunyt királyt ide is temették el.<sup>152</sup> A legalább 6–7 monostort alapító király sírja nagyon nagy rangot jelentett a szerveződő somogyvári apátság és egyben a magyar bencések számára. Nyilvánvalóvá tette a rend és a királyi hatalom összefonódását, és egy királysír hosszú időre előre vetítette az adott szerzetesi

<sup>149</sup> Az oklevél utalását Szent László somogyvári sírhelyének bizonyítékának tekinti pl. Mátyás 1900. 14.; Baumgarten F.: Kritikai jegyzetek az Árpád-kor története köréből. In: Századok 38 (1904) 868–871.; Baumgarten 1906. 402.; Sörös 1912. 151.; Györffy 1977. 561.; Fügedi E.: Somogyvár francia monostora. In: Szent László és Somogyvár. Szerk. Magyar K. Kaposvár, 1992. 57.; DHA. I. 352. 3. jegyz.

<sup>150</sup> Solymosi: Szent László király somogyvári sírjának legendája 139–142.

<sup>151</sup> Gall Névtelen *Chronicae Polonorum* 476–478. (Lib. III/25.)

<sup>152</sup> A tényleges, régészeti kutatás által megfogható sírhely hiánya pedig azzal magyarázható, hogy a somogyvári apátság építkezései elakadtak, a templom belső kialakítása a 12. század közepére fejeződött be, amikor már László sírhelye Váradon volt.

közösségnek a dinasztiaival való szoros kapcsolatát, és egyebek mellett az épülő új monostor kialakítását is befolyásolta.

László király sírját azonban gyorsan elveszítették a somogyvári bencések. A Szent László legenda bizonyossá teszi, hogy az uralkodó sírhelye II. István idején már a váradi székesegyházban volt,<sup>153</sup> így annak áthelyezése valamikor Kálmán vagy fia, II. István alatt történt meg. A translatio időpontjával kapcsolatban még egy szempontot figyelembe lehet venni. Nevezetesen Várad 1107-ig a Kálmánnal szemben álló Álmos hercegségének területéhez tartozott. Nem tartom valószínűnek, hogy a halála után is nagy tiszteletnek örvendő László sírját Kálmán átengedte volna a vele rivalizáló hercegnek. László király sírjának áthelyezésére véleményem szerint csak a dukátus felszámolása után kerülhetett sor. Mindezt erősíti III. Boleszló–1113-es előbb említett – somogyvári látogatása is. Nem szabad azonban László Váradra vitelének okát feltétlenül Kálmán király bencésekkel szembeni ellenérzéseiben keresni, a tény azonban azt mindenképpen kifejezi, hogy Kálmán és fia nem rendelkezett erős elkötelezettséggel a bencések irányában. A királysír áthelyezését mindenképpen a kultusz tudatos erősítésének szándéka, a nem régen kialakított új váradi püspökségi központ szerepének növelése, és nem a bencések „megbüntetése” motiválhatta.

Kálmán, annak ellenére, hogy szembe fordult László uralkodása végén jelentkező pápaságellenes külpolitikájával, sok vonatkozásban folytatta elődje politikai elképzeléseit, és a Hartvik-legenda tanúsága szerint még Róma törekvéseivel szemben is érvényesíteni kívánta a dinasztia érdekeit. Kálmán László emlékének ápolásának kérdésében felül tudott emelkedni még azon is, hogy korábban, püspöksége idején Lengyelországba volt kénytelen menekülni. Felkarolta, támogatta – valószínűleg uralkodásának kezdetétől – László király alakuló tiszteletét, amelyet az bizonyít, hogy 1100/1101 táján született ikerfiai közül az egyiket Istvánnak, míg a másikat Lászlónak nevezték el.<sup>154</sup> László király így a dinasztia névadási gyakorlatában az 1083-ban szentté avatott államalapító király mellé került. A döntésben Kálmán politikai bölcsessége, uralkodói nagysága tükröződött. Az Álmos és közte meglévő, és egész életét végig kísérő konfliktusban elődje tiszteletének ápolása egyfajta gesztus és

---

<sup>153</sup> SRH. II. 524–525.

<sup>154</sup> Wertner M.: Az Árpádok családi története. Nagy-Becskerek, 1892. 226–229.; Kristó – Makk: Az Árpád-ház uralkodói 146. (Makk F.) Klaniczay Gábor a névadásban nem feltétlenül látja László szentként való tiszteletének kezdetét. Klaniczay: Az uralkodók szentsége 156. Nézetem szerint viszont a László név együtt szerepeltetése az 1083-ban szentté avatott Istvánnal, valamint az, hogy Kálmán az őt a trónról mellőzni akaró elődje nevét adta egyik ikerfia keresztnévül, azt sejteti, László tisztelete már ekkor túlmutatni látszik egy nem régen elhunyt, sikeres uralkodónak tartott királyon.

üzenet volt a Lászlót nagyra tartó világi elit irányába, még ha azok részben Álmos mellett foglaltak is állást. László sírjának áthelyezése mindemellett súlyos veszteséget jelentett Somogyvár és általában a bencések számára.<sup>155</sup>

Az uralkodó egyik fiának neve László király kultuszának tudatos ápolását bizonyítja. A tisztelet előtérbe állításának pedig sokkal jobban megfelelt egy, a világ felé nyitottabb székesegyház, mint egy jellegénél fogva, még ha egy vármegye központjában is állt, eleve befelé fordulóbb bencés konvent. Somogyvár pedig a többi királyi bencés monostorhoz képest is zártabb közösségnek tűnhetett Kálmán számára, ugyanis francia szerzetesek lakták, akik első generációja mindenképpen Saint-Gilles-ből érkezett, és bizonyosan nem tudtak magyarul. Mindez kétségesse tette Kálmán vagy esetleg II. István előtt azt, hogy a világi társadalom irányában megfelelően meg tudja jelentetni Somogyvár László tiszteletét. A dinasztia tehát Somogyváron kevésbé hatékonyan tudta volna kihasználni azt, hogy István mellett egy újabb szent király tisztelete körvonalazódott László emlékezetében.

Várad a kultuszteremtésben azért is tűnhetett alkalmasabbnak, mert László életében erősen kötődött Biharhoz, mivel trónra lépése előtt hosszú ideig hercegeként kormányozta a területet.<sup>156</sup> Egyik legjelentősebb – a Krónikában valamint a művészeti ábrázolásokban is megnyilvánuló – haditette, a betörő úzok felett Kerlésnél aratott győzelem<sup>157</sup> is a keleti országrészben történt. Ismertebb volt ezen a vidéken László tevékenysége, így eleve nagyobb lehetett tisztelete, mint Somogyban. A királysír áthelyezésével Kálmán vagy fia ellensúlyozhatta a területen a hatalmától megfosztott Álmos herceg emlékét, aki a szentjohbi apátság támogatásával és a meszesi monostor alapításával járult hozzá a Bihar környéki terület fejlődéséhez. Kapcsolódott egyben Kálmán és fia a sír áthelyezésével László elképzeléseihez, a váradi püspökségi központ kialakításához. Természetesen mindez jól illeszkedett ahhoz az egyházpolitikához, amely időnként még a bencés monostorok rovására is a püspökségi szervezet szerepét, központjainak jelentőségét kívánta előtérbe állítani. Végezetül nem kizárt, hogy egy nagyon személyes motívum is az előbb említettek mellett szerepet kapott az új, váradi kultuszhely kialakításában. Nevezetes van arra utalás, hogy

---

<sup>155</sup> László sírjának áthelyezésére felelhet az, hogy a nagyobbik Gellért-legendában olyan nagy hangsúlyt kap Gellért sírjának kérdése, a csanádi székesegyház és a bencés monostor vitája. Ennek kifejtésére lásd a következő fejezetet.

<sup>156</sup> 1064-től testvérének, Géza hercegnek kegyéből a hercegség bihari részeinek volt vezetője, majd Géza királlyá koronázása után a dukátus egészének ő lett az ura. Kristó: Hercegség 88.

<sup>157</sup> SRH. I. 366–369.; László Gy.: A Szent László-legendá középkori falképei. Budapest, 1993.

Kálmán trónra lépése előtt éppen a váradi püspökség élén állhatott,<sup>158</sup> így egykori egyházmegyéje rangját is emelte azzal, hogy László sírját, leendő kultuszhelyét itt alakította ki. Somogyvár természetesen háttérbe szorult<sup>159</sup> a tisztelet alakításában, de ennek ellenére fennmaradhatott emlékhelye az egykoron oda temetkező László királynak.<sup>160</sup>

### Bencés reakció

A bencések Kálmán király uralkodásától kezdve kiszorultak a nagy politikai befolyással járó püspöki székek betöltéséből, így elveszítették a lehetőséget arra, hogy közvetlen befolyást gyakoroljanak a kormányzati munkára és az egyházigazgatásra. A monostorok önállósága csökkent, és ezzel párhuzamosan erősödött felettük a püspöki joghatóság, végül pedig a rend elveszítette nagy támogatójának, László királynak a sírját. A politikai hatalomból kiszoruló bencés szerzetesség, elsősorban a királyi alapítású monostorokra kell itt gondolni, korábbi pozícióiknak védelme és igazolása érdekében vitát kezdeményezett. A 12. század elején nyilvánvalóvá vált, hogy a legendák, krónikák, a történeti irodalomhoz sorolható munkák politikai, egyházpolitikai törekvések igazolására, történeti alátámasztására is felhasználhatók. Ezt nem csak Magyarországon, hanem a szomszédos országokban egyaránt felismerték. A múlt iránt mutatkozó érdeklődés politikai elképzelések szolgálatába állítása a 12. század első évtizedeiben Csehországban Prágai Kozma munkásságában, Lengyelországban pedig Anonymus Gallus krónikájában, illetve az orosz őskrónikában világosan tetten érhető. A 11–12. század fordulója a politikai irodalom megszületésének időszaka Magyarországon is.<sup>161</sup> A Hartvik-féle Szent István-legenda elkészülte nyilvánvalóvá teszi, hogy a királyi udvar felismerte: a történetírás politikai fegyverként is funkcionálhat. Mindezt megerősíti az, hogy

<sup>158</sup> A 14. századi krónikakompozíció 140. fejezete egri (SRH. I. 419.), míg a 152. fejezete váradi püspöknek (SRH. I. 432.) mondja Kálmánt.

<sup>159</sup> Somogyvár a régészeti feltárás folyamán megfigyeltek egy 12. század elejére keltezhető átégett réteget, amely az építés alatt álló monostortemplomban pusztító tűzvészre utalhat. Az átégett réteget Kálmán pénze datálja. Tóth M. 1992. 221–226. Nem kizárt, hogy a tűzvész is szerepet játszott, sietette a királlysír áthelyezését.

<sup>160</sup> A somogyvári apátsági templomban a keletről számított ötödik pillérpár között a templom tengelyében, tehát központi helyen feltártak egy 135 cm mély és 45 x 160 cm belső területű sírgödröt, amelybe egy nyíláson keresztül lehetett betekinteni. Az üreg méretei alapján bizonyosan nem lehetett Szent László egykori sírja, hanem valószínűleg inkább ereklyéinek szolgálhatott őrző helyeül. Papp 2001. 352.

<sup>161</sup> Magyarország története 1242-ig I. 1002–1004. (Györffy); Font M.: A keresztény hatalmak vonzásában. Budapest, 2005. 25–60.

komoly érvek szólnak a magyar történelem első krónikás jellegű összefoglalásának, az ún. ősgeszta összeállításának Kálmán uralkodásához kötése mellett.<sup>162</sup> A 12. század elején, főleg Kálmán udvarához kapcsolható kulturális fellendülés így részben a történeti munkák keletkezésében is megfogható.

Az irodalmi munkák felhasználásának lehetőségét természetesen nemcsak az udvar szűkebb környezetében ismerték fel, hanem a királyi alapítású monostorokban élő szervezetek is, különösen Pannonhalmán voltak tisztában ezzel. Az alig több mint két évtized alatt összeállított három István legenda – különösen a Hartvik-féle, amely valószínűleg a szomszédos Győrben készült – a bennük megfigyelhető különbségekkel, valamint a dinasztia 11. századi történetének krónikás összefoglalása Pannonhalmán is visszhangra talált, sőt ösztönzőleg hatott a történeti munkákra is fogékony, művelt szerzetesi közösségre.<sup>163</sup>

A püspöki hatalomból kiszorított bencés szerzetesség is a királyi udvarban előtérbe került történeti irodalom fegyveréhez nyúlt, és mintegy ellentámadásként kihangsúlyozta a szent bencés püspök alakját, aki méltán az új püspökök mellé, vagy inkább – követendő példaként – eléjük állítható.

Az 1083-ban szentté avatott Imre herceg és Gellért csanádi püspök legendáját, a kanonizáció feltételeként, összeállították már. Figyelemre méltó, hogy a 12. század elején, alig két évtizeddel a szentté avatásuk után mind Imre herceg, mind Gellért püspök számára új életrajzokat készítettek. Ez a tény már önmagában is nagy jelentőségű, és azt mutatja, hogy a 11–12. század fordulóján komoly változások történhettek a magyar egyház életében, és ezekkel lehet összefüggésben a legendairódalom újbóli előtérbe kerülése. A változásokhoz való viszonyulás ösztönözhetette Imre és Gellért új legendájának elkészítését. Mindenképpen ilyen szempontból is vizsgálni kell a két új legenda létrejöttének körülményeit.

---

<sup>162</sup> Magyarország története 1242-ig I. 1003–1004. (Györffy); Kristó: Magyar historiográfia I. 30–36.; legújabban Thoroczkay G.: A magyar krónikairódalom kezdeteiről. In: Aktualitások a magyar középkorkutatásban. In memoriam Kristó Gyula (1939–2004.). Szerk. Font M. – Fedeles T. – Kiss G. Pécs, 2010. 30.

<sup>163</sup> A pannonthalmi szerzetesség műveltségére lásd a monostor korabeli könyvjegyzékét. DHA. I. 299–301.; Csapodi Cs.: A középkori könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1984. 57–67.; Veszprémy L.: A pannonthalmi bencés apátság könyvei a 11. század végi összeírás alapján. In: Mons sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 327–332.

A Szent Imre-legenda keletkezésének időpontjaként két álláspont fogalmazódott meg.<sup>164</sup> A Szent Imre-legendával foglalkozók többsége a 12. század elejére, pontosabban 1107/9–1116 közé datálja, tehát Kálmán király uralkodásának idejére teszik megírását,<sup>165</sup> míg mások valamivel későbbre, a 12. század közepére helyezik.<sup>166</sup> Mai napig nem alakult ki ugyan ebben konszenzus, de inkább a korai keletkezés látszik elfogadottabbnak, amelyet magam is vallok. A legenda szerzőjét a bencés szerzetesek között, elsősorban Pannonhalmán, vagy ezzel a körrel szoros kapcsolatban álló személyben keresik. A legendában megörökített események egy része Pannonhalmán játszódott, és az azt leíró személy nagyon pontos ismeretekkel rendelkezett a pannonhalmi monostor belső életéről, a bencés szerzetesek liturgikus gyakorlatáról. Mindezek önmagukban is bencés szerzőt valószínűsítenek. A legendának azonban veszprémi és esztergomi vonatkozásai is vannak, másrészt a szerző a szövegben annyit elárul magáról, hogy egykoron Álmos herceg kíséretében Konstantinápolyban tartózkodott. A bencés szerzetestörténész, Erdélyi László vetette fel, hogy szerzőként figyelembe kell venni Fulco német származású hospes,<sup>167</sup> aki kezdetben Álmos herceg környezetében élt „*studio servitutis clericalis*”, majd Szerafin esztergomi érsek, utóbb pedig négy egymás után következő veszprémi püspök szolgálatában állt, végül öregkorában adományt tett Pannonhalma számára.<sup>168</sup> Fulco szerzőségének felvetésével összekapcsolhatónak tűnik a legenda írójának saját maga említette konstantinápolyi tartózkodása, valamint a szöveg Pannonhalmával, Veszprémmel és Esztergommal kapcsolatos információi. Sőt tegyük hozzá, hogy egy konstantinápolyi utazás kevéssé illeszkedik a *stabilitas loci* szerzetesekre vonatkozó szigorúan előírásaihoz. Fulco szerzőségét azonban már Madzsar Imre a hospes-klerikus életrajzára vonatkozó adataival igyekezett cáfolni<sup>169</sup> és

<sup>164</sup> Tóth Sarolta a legendáról készített igen alapos munkája a 18. század végétől az 1960-as évekig foglalja össze legenda keletkezési idejének historiográfiáját. Tóth S. 1962. 5–15. Újabbán a legendával kapcsolatos szakirodalmat Szovák Kornél gyűjtötte össze. Szovák – Veszprém 777–779.

<sup>165</sup> Pl. a legendával részletesen foglalkozók közül: Madzsar 1931. 53–56.; a legenda kritikai kiadását elkészítő Bartoniek E. SRH. II. 443–448.; Horváth J. 1954. 153–157.; Tóth S. 1962. 33–34.; legújabbán pedig Bollók 1996. 350.; Szovák – Veszprém 777.

<sup>166</sup> Pl. Csóka 1967. 199–200.; Kristó: A történeti irodalom Magyarországon a kezdetektől 1241-ig. Budapest, 1994. 103.

<sup>167</sup> Erdélyi L.: Magyar művelődéstörténet II. Kolozsvár, 1918. 16.

<sup>168</sup> Erdélyi felvetését újabbán Szovák Kornél sem tartja ezt valószínűtlennek. Szovák – Veszprém 777. Fulco életére lásd még Mezey 1979. 113.; Mályusz: Egyházi társadalom<sup>2</sup> 39.

<sup>169</sup> Madzsar Imre szerint Fulco még Álmos 1107 körüli konstantinápolyi útja előtt, 1095 táján elhagyta a herceget, és hangsúlyozza, hogy legenda csak kolostori környezetben keletkezhetett. Madzsar 1931. 56–57.

továbbra is inkább a pannonhalmi bencés szerzetesek egyikét tekinti a legenda szerzőjének.<sup>170</sup> Fel kell tenni azt a kérdést, hogy egy erősen a monasztikus közösséghez kötődő legenda szerzőjét kereshetjük egy olyan személyben, aki életének nagy részét püspökök szolgálatában töltötte? A szerzőség kérdésében véleményem szerint az Imre-legenda mondanivalóját, létrejöttének okát is figyelembe kell venni.

Az Imre-legenda legfőbb mondanivalójának a szüzesség, az önmegtartóztató aszketikus élet előtérbe állítását látták, és így a cölibátusnak a magyar egyházban történő bevezetésével hozták összefüggésbe. Szinte kizárólag ebben keresték annak okát, hogy alig két évtizeddel vagy esetleg – a későbbi keltezés vallók szerint – egy jó fél évszázaddal a kanonizáció után új legendát állítottak össze Imre szentségének megrajzolására. Így a legendát az időszerűnek gondolt cölibátus-kérdéshez kapcsolódó propaganda iratnak tekintették.<sup>171</sup> Tóth Sarolta is egyetértett ezzel, azonban szinte egyetlenként a művel foglalkozók közül hangoztatta, hogy nem csupán a papi nőtlenség propagálása és egy ennek megfelelő erénykatalógus összeállítása volt a szerző célja. A legendában, Tóth Sarolta véleménye szerint, teret kap a király investitúra joga, a szerény, alázatos, az egyház javán munkálkodó király képe, sőt a legenda agitál az egyháznak adandó adományok érdekében, illetve az egyházi vagyon védelméért.<sup>172</sup> Az Imre-legendával legutóbb alaposan foglalkozó Bollók János kiemeli továbbá még, hogy Mór szerzetes erkölcsi szigorúságán kívül arra is rá kívánták irányítani a legendával a figyelmet, hogy a szerzetes a világi hatalom legfőbb képviselőjével, a királlyal szemben is autonóm egyéniség, akinek a legfőbb törvénye a Regula.<sup>173</sup>

Az Imre-legenda mondanivalójának, megírása céljának vizsgálatakor feltétlenül hangsúlyozni kell azt, hogy Mór egykori pannonhalmi szerzetes, majd apát, végül pécsi püspök milyen kiemelt helyet kapott Imre herceg életrajzában. A legenda hat fejezete közül egyiket egyenesen neki szentelték, és ez a rész szinte egy leendő Szent Mór-vita magjaként is értelmezhető. A szöveg egy elismerésre méltó szerzetesi közösséget mutat be, amelyhez a kimagasló erkölcsiségű és fegyelmű szerzetes tartozott. Általában is előtérbe kerül a legendában a szerzetesi életforma, jelentőségének hangsúlyozása. István király pannonhalmi látogatásával, Mór és Imre, illetve a király kapcsolatának bemutatásával Pannonhalma szoros kötődését ábrázolták az 1083-ban szentté avatott királyhoz és fiához, közvetve rajtuk keresztül magával az uralkodó dinasztiához. Mindezt egy olyan korszakban hangoztatták,

---

<sup>170</sup> Csóka 1967. 199–200.;

<sup>171</sup> Bollók 1986. 61.

<sup>172</sup> Tóth S. 1962. 45–49.

<sup>173</sup> Bollók 1996. 349–350.

amikor a bencés rend nyilvánvalóan konfliktusba került az uralkodóval. Kálmán király birtokvisszavételre törekvő magatartásával szemben Szent Istvánt, mint a bencéseket támogató uralkodót állítja az olvasó elé a szerző.

Nem véletlenül került be Mór-történetbe az, hogy a szerzetes még a király felszólítására sem volt hajlandó megszegni a kötelező szilenciumot. Egyetértek Bollók Jánossal, hogy itt a szerzetesség autonómiáját kívánták megjeleníteni. Mórt úgy ábrázolták, mint aki a király akaratával szemben is betartja monostora előírásait. A rendi szabályok előbbre valók számára a királyi parancsnál. A legendában ábrázolt Szent István azonban nem bünteti meg ezért Mórt, hanem röviddel ezt követően érényeit elismerve a pécsi püspökség élére állítja.<sup>174</sup> A legenda tehát a Kálmán alatt előtérbe kerülő világi papi származású, és nem ritkán családdal rendelkező püspökökkel<sup>175</sup> szemben a cölibátusban élő bencés püspök alakját állította példaként olvasója elé. Hangsúlyozta, hogy a szent király alatt kiváló bencés szerzetes kapott püspöki megbízást.

Az Imre-legendának további részei is vannak, amelyek mintegy feleselnek, vitatkoznak a 11–12. század fordulóján megfigyelhető változásokkal. Ilyen rész lehet az, amelyben a

---

<sup>174</sup> „...beatus Stephanus filii sui verba rata esse cognovit, ordine et re narrata Maurum laudibus extulit et ut locus pontificalis per eum decoraretur, paulo post in episcopatum eum Quinqueecclesiis sublimavit” SRH. II. 453.

<sup>175</sup> A szakirodalomban úgy tekintenek Kálmán korára, különösen uralkodásának második felére, mint amelyben a papi nötlenséget egyre szigorúbban megkövetelték. Pl. Magyarország története 1242-ig I. 965–966. (Györffy). Ezzel szemben az első esztergomi zsinat határozatai még nős pap püspökké szentelését sem tiltják, de az előírják, hogy nős papot felesége jóváhagyásával lehet püspökké szentelni, továbbá a püspök felesége nem élhetett püspöki birtokon. Nincs szó a cölibátus szigorú megköveteléséről (I. esztergomi zsin. 11. és 33. pont). A zsinat egy másik cikkelye a püspökök fiairól tesz említést (I. esztergomi zsin. 13. pont). Závodszy 199. és 201. A családok püspökökről okleveles és elbeszélő források tesznek utalást. A 12. század közepén II. Géza birtokot ad Pannohalmának, és az adományozás lebonyolításában szerepet kapott Bethlen püspök fia, Odo. RA. 80.; Codex Slovaciae I. 78. Nyilvánvaló, hogy Odonak az adományozás idején nagykorúnak kellett már lennie, így valamikor a 12. század első harmadában született. A Krónika kerlési csatát bemutató fejezete megemlíti, hogy Szent László azért eredt a magyar leányt elrabló pogány nyomába, mert úgy gondolta, hogy a váradi püspök leányát rabolták el. SRH. I. 368–369. A Kálmán-korában keletkezhetett – bár később valószínűleg interpolált – krónikarész is teljes természetességgel szól arról, hogy egy püspöknek gyermeke lehet. A fejezet Kálmán-kori keletkezéséről Gericz 1961. 86–87.; Mályusz – Kristó: Commentarii II/1. 360–361. A 12. század első felében, a Kálmán idején kinevezett püspökök között többet családok papként szenteltek fel. Mindez a cölibátus kérdésének előtérbe kerülése idején természetesen kiváltotta a püspökségek vezetéséből kiszorult szerzetesség kritikáját. Nős papok püspökké szentelésének tiltásra utal még a 12. század második felében III. Sándor pápa egy, a magyar érsekeknek írott oklevelében. Holtzmann 1959. 411.



pannonhalmi monostor szerzetesei *peracta processione*, vagyis a körmenetet befejezve, azaz a templomban járulnak az uralkodóhoz békecsókért.<sup>176</sup> Az 1092-es szabolcsi zsinat 35. pontja ettől a gyakorlattól eltérően szabályozta azonban a király fogadását a monostorban: előírva azt, ha a király vagy a püspök az apátságba érkezik, az apát és a szerzetesek ne a templomba járuljanak a csókra a királyhoz vagy a püspökhöz, hanem vonuljanak ki a kolostorba, és sorban állva várják a király vagy a püspök csókját.<sup>177</sup> Bollók János a legendában ábrázolt köszöntést a törvény kiadását megelőző pannonhalmi gyakorlatnak tartja.<sup>178</sup> A törvényi szabályozás és a legendában leírt fogadás között igen jelentős különbség van, amelyben tükröződik az uralkodó, illetve a püspökök és a szerzetesség átalakuló kapcsolatrendszere. A törvényben a szerzeteseknek kell várniuk a királyra és a püspökre, míg az Imre-legendá szerzőjénél éppen fordítva történt a fogadás. A Pannonhalmára érkező király, megtisztelve a szerzeteseket, a templomba fogadja őket a békecsóknál. A legenda tehát vitatkozva az új törvényi szabályozással a szerzetesség 11. századi befolyását tükröző korábbi gyakorlatot hangoztatja és állítja példaként a kortársak elé.

Az Imre-legendában nagyon erőteljesen jelentkezik a szerzetesség szerepének kiemelése, a király és a szerzetesség szoros kapcsolatának hangoztatása. A dinasztia szentté avatott és szinte szerzetesi aszkézisben élő, tisztaságot szigorúan betartó tagja, Imre egyrészt bensőséges viszonyban van a monostor szerzetesével, másrészt a legenda a 12. század elején az előtérbe kerülő új püspökökkel szemben a bencés püspök alakját rajzolja meg követendő példaként. Mindebből következik, hogy az Imre-legendá szerzőjét nem kereshetjük a Kálmán alatt hivatalban lévő világi pap püspökök környezetében, és velük szoros kapcsolatot tartó személyben. Így a legenda tartalma, mondanivalója sem illeszthető az egy érseket és négy püspököt szolgáló Fulco hospes életpályájába. A 11–12. század fordulóján a világi papságot előtérbe helyező Kálmán király mellett a bencés szerzetességet támogató Álmos környezetéhez tartozó, és kíséretében 1107-ben a Szentföldre zarándokló pannonhalmi szerzetesben kell keresnünk inkább a legenda szerzőjét. A legendaíró szerzetes pedig nem csupán liturgikus célzattal, templomi olvasmányként<sup>179</sup> állította össze Imre herceg új életrajzát, hanem egyfajta vitairatot kívánt készíteni a Kálmán alatt történő egyházpolitikai változások ellenében. Mindezt a vitát szépen példázza, hogy Kálmán alatt két egymásnak ellentmondó,

---

<sup>176</sup> SRH. II. 452.

<sup>177</sup> Závodszy 163.

<sup>178</sup> Bollók 1996. 352.

<sup>179</sup> Pl. legutóbb Szovák Kornél hangoztatta, hogy az Imre legendát liturgikus célokra illetve szerzetesi olvasmányként szánták. Szovák – Veszprémi 777.

így össze nem egyeztethető Szent Imre-kép fogalmazódott meg. A Krónika 96. fejezete, amelyet nagy valószínűséggel Kálmán korában írtak, Imrében István király méltó utódját látja, és egy erénykatalógust összeállítva bizonyítja, hogy a herceg rendelkezett az uralkodáshoz szükséges tulajdonságokkal. Kiemeli így István azon szándékát, hogy visszavonul az uralkodástól és a trónt átengedi fia számára.<sup>180</sup> Az udvari környezetben, vélhetőleg a királyi kápolnához tartozó klerikus rajzolta Szent Imre-képben szó sem esik a herceg önmegtartóztató életéről, ehelyett egy, az uralkodásra minden szempontból alkalmas utód képe bontakozik ki. A pannonhalmi szerzetes ábrázolta Imre legfőbb erénye viszont a szüzesség lett, és az uralkodással kapcsolatos tulajdonságok helyébe a szerzetesi életmódhoz való vonzódás került. Az Imre-legenda így a 12. század eleji pannonhalmi monostor szellemiségét és eszményeit tükrözte.<sup>181</sup> Mindez alátámasztja véleményem szerint azt, hogy a 12. század elején súlyos nézetkülönbségek alakultak ki a királyi udvar és a bencés monostorok között, amelyhez kapcsolódva mindkét részről vitairat jellegű írások keletkeztek.

Az 1083-ban kanonizált szentek közül Gellért csanádi szerzetes püspök életéről két legendával rendelkezünk, a bővebb ún. nagyobbal<sup>182</sup> és egy jóval rövidebbel.<sup>183</sup> A két legenda keletkezéstörténetével, egymáshoz való viszonyával sokat foglalkoztak.<sup>184</sup> A gyakran egymásnak ellentmondó állásfoglalások<sup>185</sup> ellenére ifjabb Horváth János munkásságának köszönhetően az tünik elfogadhatónak, hogy a mai szövegében a 14. század végéről származó és bizonyosan késői betoldásokkal bíró nagyobb legenda eredendően a 12. század első felében keletkezett.<sup>186</sup> A másik, a kisebb legenda összeállításának időpontja nehezebben megadható, részben azért is, mert nagyon kevés benne a keltezését segítő történeti adat. Bár megfogalmazódott, hogy a rövidebb lenne a korábbi, elfogadhatóbb, hogy ezt inkább a nagyobbik legendából, vagy annak ősforrásából<sup>187</sup> liturgiai használatra készült kivonatnak tarthatjuk. Bizonyosnak látszik tehát, hogy Imre herceg mellett az 1083-as szentté avatás után

<sup>180</sup> A Krónika Imre-képre lásd pl. Tóth S. 1962. 37–39.; különösen Bollók 1986. 64–75. és Bollók 1996. 352.

<sup>181</sup> Bollók 1996. 352.

<sup>182</sup> SRH. II. 480–506.

<sup>183</sup> SRH. II. 471–479.

<sup>184</sup> A két legendára vonatkozó irodalom legújabb összeállítása: Szovák – Veszprémy 779–782.

<sup>185</sup> Pl. Csóka J. Lajos, aki a kisebb legendát tartja korainak, keletkezési idejét 1100 körüli időre teszi, míg a nagyobb legendát 14. században írt, anakronizmusokkal teli, Gellért életére forrásértékkel nem bíró műnek tartja. Csóka 1967. 133–154.; Csóka 1974. 139–145.

<sup>186</sup> Horváth 1958. 21–82.

<sup>187</sup> Horváth 1958. 58.

néhány évtizeddel Gellért számára is új, és nagyon részletes életrajzott állítottak össze.<sup>188</sup> A sok történeti adatot tartalmazó nagyobb legenda lehetőséget nyújt arra, hogy megvizsgáljuk mely eseményeket, milyen környezetben és miért tartottak fontosnak kiemelni a 12. század elején a szöveg összeállításánál. A Gellért életrajzában beillesztett történetek valóságtartalma jelen vizsgálat szempontjából tehát irreleváns, sokkal fontosabb az, hogy miként kívánták a legenda keletkezési idején ábrázolni Gellért püspököt.

A legenda összességéből kitűnik, hogy Gellértet mindenekelőtt nem, mint bencés szerzetest, hanem sokkal inkább, mint bencés püspököt mutatják be. Így Gellért püspöki tevékenységét állítják előtérbe. Természetesen szerepelnek benne bencés apátok és szerzetesek, de nem elsősorban a monostoron belüli életükre került a hangsúly, hanem arra, hogy a kolostoron kívüli világban is aktívan jelen vannak. Így Rasina pannonhalmi apát Dalmáciában találkozik Gellérttel, Anasztáz pécsváradi apát Pécssett tartózkodik, majd később Gellérttel együtt Fehérvárra megy István udvarában. Az apátok a püspökökkel egyenrangú egyházi előljáróként jelennek meg a szövegben. Például Szent István Székesfehérvárra a Boldogságos Szűz ünnepére az apátokat és a püspököket egyaránt meghívta. A királyi udvarban a püspökök, az apátok, nemesek, egyházi emberek ugyanúgy összegyűltek. A legenda mintha tudatosan hangsúlyozná, hogy a királyi udvarban a püspökök mellett ott a helyük az apátoknak is.

Az apátok mellett a bencés püspökök is kiemelt helyet kapnak a legendában. Mór pécsi püspök alakja itt is előkerül, mint aki először fogadja az országba érkező Gellértet. Szent István azonnal, megismerkedésük után püspöknek választja Gellértet, aki remeteségben lelkiileg készül fel a feladatra, majd püspökként sem hanyagolja el az aszkézist. A bencések a közülük kikerült püspök vezetésével meghatározó szerepet játszanak a csanádi püspökség megszervezésében. A király parancsából szerzetesek gyülekeznek az ország kolostoraiból, ketten-ketten érkeznek Pécsváradról, Zalavárról és Bakonybélből, négyen pedig Pannonhalmáról: négy nagy királyi alapítású bencés apátság tehát szerzeteseket ad Gellért mellé a csanádi püspökség megszervezésének munkájához. A bencés püspök azonban nem csak rendtársairól gondoskodott, hanem nagy figyelmet szentelt a kanonokok ellátására is. Ezzel a kanonokok számára is elfogadhatónak ábrázolják a szerzetes püspököt. Az elbeszélés szerint tehát a keresztény királyságot megalapító Szent István király kapcsolja be a

---

<sup>188</sup> Kristó: Magyar historiográfia I. 22–23.; a nagyobb legendában használt egyházi – például a kanonokokra vonatkozó – terminológia, eltekintve a vitathatatlanul 14. századi interpolációktól, szintén a korai keletkezés mellett szól. Koszta: Székeskáptalanok és kanonokjaik 16.

szertetességet a püspökségek irányításába. Ez természetesen megfelel a történeti valóságnak, de figyelemre méltó, hogy ezt milyen nyomatékkal hangsúlyozták a 12. század elején. Mindezt szembe állíthatjuk azzal, hogy a legenda összeállításának idején a szerzetesség kiszorult a püspökségek irányításából.

A nagyobb Gellért-legendát monografikus igénnyel vizsgáló ifjabb Horváth János már fél évszázada megállapította, hogy a legendaíró számos olyan eseménnyel gazdagította a szent püspök életének bemutatását, amely csak lazán kapcsolódik a szent élettörténetéhez. Ezek a „járulékos események” ugyanakkor a legenda keletkezésének korában az aktuális egyházpolitika legfontosabb kérdései közé tartoztak.<sup>189</sup> „Egy meghatározott kor egyházi és társadalmi problémáinak szempontjait érvényesíti a szerző Gellért tetteinek és életének vizsgálatában...”<sup>190</sup> és a legendának ezen fejezeteiben tükröződnek a 12. század elejének fontos egyházpolitikai kérdései. A legendaíró így – nem szokatlan módon – saját korának problémáiból merített szempontokat az életrajz megírásához. Horváth János azt is megállapítja, hogy a legenda az első esztergomi zsinat határozatának ismeretében, azok szellemében született.<sup>191</sup>

Kétségtelen, tetten érhető a 12. század eleji reformzsinat hatása a legendán, de véleményem szerint nem annak szellemében készült,<sup>192</sup> hanem több helyen éppen az azzal való szembenállás érezhető ki belőle. Érdeemes párhuzamosan olvasni az első esztergomi zsinat apátokra, szerzetesekre vonatkozó döntéseit a nagyobb legendával. A zsinat tiltja a szerzetesség pasztorálását,<sup>193</sup> míg a legenda a népet keresztelő, nekik prédikáló szerzeteseket említi.<sup>194</sup> A reform zsinat döntéseiben az apátok a püspökök alá tartoznak,<sup>195</sup> velük szemben alárendelt szerepet kaptak, a legenda ellenben a püspökök és az apátok együttműködését

<sup>189</sup> Előkerülnek a Kálmán korabeli egyházi reformok, az egyházi menedékjog problémája stb. Horváth 1958. 40–43

<sup>190</sup> Horváth 1958. 35.

<sup>191</sup> Horváth 1958. 31–35.

<sup>192</sup> Bizonyos vonatkozásokban azonban a legenda és a zsinati határozatok összhangja is kimutatható. Így az idegen klerikusok befogadásának feltételhez kötése, továbbá tudatlanok pappá szentelésének tiltása.

<sup>193</sup> I. esztergomi zsin. 36. pont Závodszy 201. A pasztoráció megítélésének jelentőségét mutatja, hogy a 12. század közepén élt és magyar kapcsolatokkal is rendelkező délnémet reformátor, Reichersberg-i Gerhoch szerint a pasztoráció az a feladat, amely a klerikusokat a szerzetesek fölé emeli. Classen 1983. 439.

<sup>194</sup> „Inter prefatos vero monachos erant septem viri literati et Ungarica lingua interpretes expediti..., qui etiam per se populo verbum Dei predicabant... Illi autem prefati septem monachi preibant episcopum, predicando et baptizando populum in omnem locum...” SRH. II. 494–495.

<sup>195</sup> I. esztergomi zsin. 25., 37. és 68. pont Závodszy 200–201. és 205.

hangsúlyozza. A zsinat döntése értelmében viszont az apát csak a püspöke engedélyével utazhat a királyhoz.<sup>196</sup> A legenda erre mintegy válaszul a királyi tanácsban együtt szerepelteti a püspökökkel az apátokat, és a monostor apátja saját jogon, külön engedély nélkül keresi fel az uralkodót.

Az Imre-legendához hasonlóan itt is előtérbe állítják a királynak ellentmondani merő, autonóm szerzetest azzal, hogy Gellért püspökként megfedte tettei miatt Aba királyt és megtagadta tőle húsvétkor szokásos ünnepi koronázást.<sup>197</sup>

A legenda 12. századi eleji történésekkel összefüggésbe hozható, tehát aktuális tartalommal bíró részeihez sorolom Gellért temetésének leírását is. A szöveg viszonylag nagy terjedelemben mutatja be a mártír püspök sírjának Pestről Marosvára vitelét. Önmagában is megjeleníti, hogy a legenda szerzője nem mellékesen szerkesztette be ezt a Gellért életszentsége bizonyításában nem meghatározó részt. Gellért testét az általa alapított marosvári bencés monostor templomában kívánták eltemetni, amelyet a legenda szerint leendő temetkező egyházaként épített a szent püspök. Fülöp apát és a marosvári kanonokok között azonban szóváltás támadt, mivel az utóbbiak szerint Gellértet az ő templomukban, a székesegyházban kell eltemetni. Ezzel szemben az apát Gellértnek pápai határozattal megerősített döntésére hivatkozva a bencés monostor templomában kívánta a néhai püspök sírját kialakítani. A kanonokok végül a koporsót a székesegyházba vitték, de a szent test nem engedte magát letenni, és koporsót szállítók akarata ellenére a monostorba mentek, és az ott kialakított sírhelyen tudták csak a koporsót lehelyezni.<sup>198</sup> Az elbeszélésben a szent saját maga alapította két egyházi intézmény, egy székesegyház és egy monostor templom rivalizál egymással a sírhely megszerzése érdekében. Egy püspöki központ és egy bencés közösség között alakult ki a konfliktus. A hosszú leírás csodás eseménnyel bizonyított tanulsága: tiszteletben kell tartani a szent ember döntését, abba az egyházba kell temetni, amelyet még életében kiválasztott magának.<sup>199</sup>

A Gellért-legendát – véleményem szerint – a 11. század közepére helyezve egy a 12. század elején lezajló eseményre reagál Gellért sírhelye kialakításának elbeszélésében. Történeti keretben foglalva próbál kritikát gyakorolni egy kortárs, a bencés rendet súlyosan érintő kérdésben, László király sírjának áthelyezésében, ahol egy bencés monostor és egy püspöki központ között alakult ki konfliktus.

---

<sup>196</sup> I. esztergomi zsin. 38. pont Závodszky 201.

<sup>197</sup> SRH. II. 500.

<sup>198</sup> SRH. II. 503–504.

<sup>199</sup> SRH. II. 504.

Az erős bencés kötődéssel rendelkező Szent Imre-legenda és a nagyobbik Gellért-legenda létrejötte és tartalma bizonyítja, hogy a 11–12. század fordulóján az egyházon belül megfigyelhető markáns átalakulások következményeként – nem is elsősorban a királyi investitúrát érintve – Magyarországon is megfigyelhető az egyházi, politikai vitairódalom csíráinak kibontakozása, ami azonban nem önállóan jelentkezett, hanem a legendairódalom keretei között talált magának utat. A bencés eredetű, vitairat jelleget is magukon viselő legendák elkészítésének egyik motiválója a szerzetes származású szent püspök alakjának előtérbe állítása, részben Gellért csanádi püspök életútjának bemutatásával, másrészt Mór pécsi püspök kultuszának hivatalossá tételének kísérletével.

### Az Álmos–ági királyok és a bencések

Kálmán és Álmos herceg konfliktusában, mint az előbbieken bemutattam, a püspökök elsősorban a király, míg a monasztikus egyház inkább a herceg pártján állt. A testvérek közötti konfliktus végletes kiéleződését azonban a püspökök is igyekeztek megakadályozni. A dömösi társaskáptalan alapításáról beszámoló krónikafejezet megemlíti: elterjedt, hogy a herceg a templomszentelést felhasználva az oda ékező király megölésére készül. Erre a hírré Kálmán el akarta fogatni testvérét, de a püspökök és más főemberek, tudván, hogy ez nem igaz, közbenjártak a herceg érdekében és esküvel kibékítették a fivéreket.<sup>200</sup> Másrészt a veszprémi püspöknek, mint területileg illetékes ordináriusnak is jóvá kellett hagyni azt, hogy az esztergomi királyi székhely közvetlen szomszédságában Álmos egyházat alapítson. Az új templom mellé szervezett társaskáptalant a dukátusától megfosztott herceg kápolnájához tartozó és átszervezett nyitrai prépostságból kiszoruló káplánok számára hozták létre.<sup>201</sup> Nyitrai hercegei központ egyházainak átszervezése a Kálmán királlyal igen szoros kapcsolatban álló Lőrinc esztergomi érsek hatáskörébe tartozott, míg Dömös engedélyezése és a templom felszentelése Esztergom közelében a veszprémi püspök jogköre volt.

Álmos a hercegség vezetésétől megfosztva sem hagyott fel azzal, hogy Kálmántól megszerezze a koronát és saját maga kerüljön trónra. A betegeskedő Kálmán uralkodásának végén fia, az időközben megkoronázott István hatalmának biztosítása érdekében elfogadta az őket támogató főemberekkel együtt lázadó öccsét és annak kiskorú fiát, Bélát. Elrendelte mindkettőjük megvakíttatását és így uralkodásra alkalmatlanná tette őket. Kálmán mindezt

---

<sup>200</sup> SRH. I. 427–429.

<sup>201</sup> Koszta: A nyitrai püspökség 298.

vélhetőleg csak a püspökök, elsősorban az esztergomi érsek biztos politikai támogatásának tudatában merete felvállalni. Lőrinc érsek és a püspöki kar valamint Róma szilárd támogatását bizonyítja a konfliktusban, hogy az 1112-ben vélhetőleg Esztergomban Kunó praenestei bíboros püspök, pápai legátus vezetése alatt tartott ún. II. esztergomi zsinat<sup>202</sup> határozottan állást foglalt Kálmán mellett Álmos ellenében. A zsinat első kánonja megparancsolja, hogy naponta minden templomban imádkozzanak a királyért. A második pontban pedig a Kálmán életére törő és hatalma ellen összeesküvést szövők kiközösítését rendelte el.<sup>203</sup> A szoros lengyel-magyar kapcsolatok,<sup>204</sup> különösen pedig III. (Ferdeszájú) Boleszláv 1113-as magyarországi vezeklő zarándoklata után ismert volt a király környezetében,<sup>205</sup> hogy a lengyel főpapok milyen súlyos szankciókat hoztak vagy készültek bevezetni a lázadó féltestvérét megvakíttató lengyel uralkodóval szemben.<sup>206</sup> Kálmán tettére viszont nem érkezett ilyen reakció a püspökök részéről. Ezt alátámasztja, hogy a Kálmán alatt kezdett őskronika folytatása, amelyet a megvakított Álmos családjából származó uralkodók, valószínűleg II. Géza és III. István udvarában írtak, és nagyon sötét képpel ábrázolták Kálmán alakját,<sup>207</sup> de nem tesz említést ilyen jellegű szankciókról. A püspöki kar tehát tudomásul vette Kálmán tettét, Álmosnak nem lehettek hívei a világi papság vezetői között.

A megvakított Álmos nem csupán a kötelező keresztényi könyörületességtől vezetve kapott menedéket az egyháztól maga és családja számára. Mindenekelőtt a herceg alapította és támogatta egyházak tartottak ki mellette. Így a dömösi prépostság, nyilvánvalóan a korszak dekretális forrásai szerint előtérbe kerülő asyllum-jogban is bízva, menedéket adott a vak herceg családjának, ők ezzel mintegy az egyház védelme alá kerültek.

---

<sup>202</sup> Szovák 1996. 29–30.

<sup>203</sup> Závodszky 207.; Koszta L.: Lőrinc esztergomi érsek. In: Esztergomi érsek. Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 39. A zsinaton az egyik kiemelt téma volt tehát Álmos király ellenes szervezkedése.

<sup>204</sup> Pl. 1107-ben Kálmán és III. Boleszláv szövetséget kötött, ha egyiküket a német császár megtámadná, a másik fél haddal vonul Csehország ellen. Gall Névtelen *Chronicae Polonorum* 216. (Lib. II/46.)

<sup>205</sup> Gall Névtelen számol be a magyarországi vezeklésről és Boleszláv Kálmán királlyal való találkozásáról. Gall Névtelen *Chronicae Polonorum* 476–478. (Lib. III/25.)

<sup>206</sup> Gall Névtelen beszámol arról, hogy a vezeklő zarándoklat húsvétkor Gnieznóban ért véget, ahol az uralkodó Szent Adalbert számára egy új ereklyetartót készíttetett. Mindebből valószínű, hogy a gnieznói érsek szankciókat akart hozni az uralkodóval szemben, és ennek kivédését célozta a vezeklés. Bagi Dániel szóbeli közlése. A zarándoklat gnieznói lezárására: Gall Névtelen 263–264. (25. fejezet); Györffy György szerint viszont a lengyel érsek ténylegesen kiközösítette az uralkodót. Magyarország története 1242-ig I. 959. (Györffy)

<sup>207</sup> Kristó: Magyar historiográfia I. 36–40.

A kegyetlen leszámolásnak is köszönhetően II. István nehézségek nélkül vette át a hatalmat apjától, az 1116-ban elhunyt Kálmán királytól. II. István, apja kijelölte politikát kívánta folytatni, amely egyházpolitikájában is kifejeződött. Egy 12. század közepi oklevél szerint így nem maradt abba az egyházi, elsősorban a királyi alapítású monastorokat érintő birtokvisszavételei politika sem.<sup>208</sup> Nem tudunk arról, hogy II. István maga bencés monostort alapított, vagy adományt tett volna a rend számára. Egy későbbi átiratában 1118-ra datált feljegyzés töredék szerint viszont II. István György győri püspök által tartott vizsgálat nyomán visszaadott tíz mansiót a tihanyi apátságnak, amelyeket Kálmán király idején a királyi udvarnokok uralkodói jóváhagyás nélkül királyi szolgálatra kényszerítettek.<sup>209</sup> Megerősítette továbbá Acha veszprémi nemes jobbágnak a pannonhalmi monostor számára tett adományát,<sup>210</sup> illetve jóváhagyta a magánkezdeményezésre létrejött almádi monostor megalapítását.<sup>211</sup> II. István így tehát nem akadályozta meg, sőt megerősítő oklevelei tanúsága szerint támogatta, hogy a világi elit adományokkal és új alapításokkal gazdagítsa a bencéseket, de maga nem tett ilyen donációkat. Egyetlen jelentős egyházi alapítása, úgy tűnik, a premontrei kanonokrend betelepítését jelentő váradhegyfoki prépostság létrehozása volt.<sup>212</sup>

II. István azonban – apjával ellentétben – nem tudta megőrizni a püspökök töretlen támogatását. Külpolitikájának kudarcai, az országban fokozódó királyi terror, amelyről a krónika is beszámol, különösen pedig a Bizánci Birodalom területéről befogadott és a király környezetében nagy befolyásra szert tevő pogány besenyők miatt uralma az egyháziak nemtetszését váltotta ki.<sup>213</sup> Az egyháziak közül mindez különösen érzékenyen érintette az udvarban komoly hatalommal rendelkező püspököket.

A király nehézségeit látva a dömösi prépostságban élő Álmos herceg újra összeesküvést szervezett, amely azonban kitudódott. A vak hercegnek nem maradt más választása, hogy életét mentse, a királlyal ellenséges viszonyban álló Bizáncba menekült.<sup>214</sup> Fiát, Bélát, úgy

<sup>208</sup> Erre ugyan konkrét adattal – Kálmán uralkodásával ellentétben – nem rendelkezünk, de II. Géza abban az oklevelében, amelyben visszaadja Pannonhalmának a Kálmán idejében elvett Győr melletti vizahalászati jogot, említést tesz II. Istvánról, mint aki alatt folytatódott a birtokvisszavétel. PRT. I. 597.

<sup>209</sup> RA. 50.; DHA. I. 405.

<sup>210</sup> RA. 52.; DHA. I. 423.

<sup>211</sup> DHA. I. 411.

<sup>212</sup> Lásd erre a 119. jegyzetet

<sup>213</sup> II. István uralkodásra összefoglalóan lásd Makk F.: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfontok kritikus kérdései. Szerk. Horváth J. – Székely Gy. Budapest, 1974. 255–258. és Makk 1972. 37.

<sup>214</sup> A herceg 1125 táján menekülhetett el az országból. Pl. egyebek mellett Kristó: Magyarország története 895–1301. 163.



tűnik, nem vitte magával, hanem a pécsváradi bencés apátságban rejtette el.<sup>215</sup> A 15. századi Münchener Krónika szövege viszont arra utal, hogy Béla herceg is apjával ment Bizáncba.<sup>216</sup> Többen úgy vélik, hogy Béla 1125-ben II. István terrorja elől apjával együtt Bizáncba menekült, és évekig bizánci területen tartózkodott. Nehezen tartják ugyanis hihetőnek, hogy Álmos híveivel együtt elmenekül, fiát viszont a király bosszújának kitéve Magyarországon hagyja. Makk Ferenc a két elképzelést összeegyeztetni próbálva azt az álláspontot képviselte, hogy néhány évi bizánci tartózkodás után, II. István utolsó éveiben Béla titokban visszatért Magyarországra és ekkor talált rejtekhelyet Pécsváradon.<sup>217</sup> Kronológiai szempontból inkább az tűnik elfogadhatóbbnak, hogy a vak herceg végig Magyarországon tartózkodott, mivel a királyként később kiadott oklevele több mint két esztendei pécsváradi tartózkodására utal. A Krónika szerint, pedig miután értesült II. István arról, hogy Béla életben van és Magyarországon tartózkodik, Álmos itthon maradt hívei irányában tett gesztusként, Tolnában jelölt ki a vak herceg számára szállást, biztosított származásához illő ellátást, illetve kiházasította a szerb fejedelem lányával. Nem zárva ki Makk Ferenc által felvetett bizánci tartózkodás lehetőségét sem, mégis a felsorolt eseményeket Álmos Bizáncba menekülése, 1125 és Béla trónra kerülése, 1131 közé csak aként lehet ezeket biztosan besorolni, ha úgy tekintünk a vak hercegre, mint aki folyamatosan Magyarországon volt.<sup>218</sup> Béla pécsváradi befogadása,<sup>219</sup> számára az asyllum biztosítása azt bizonyítja, hogy a bencések, a királyi alapítású bencés monostorok kitarítottak Álmos családjá mellett. Mindezt elmélyítette II. István politikájának szemben az 1120-as évek második felében erősödő ellenállás. Úgy tűnik, Álmos fiának jogait helyreállítani kívánók köréhez már a püspökök egy része is csatlakozott.

<sup>215</sup> Egy II. Géza nevében 1158-as keltezéssel rendelkező hamis, de egykori eredetit hasznosító oklevél utal II. Béla oklevelére, amelyben említés történik, hogy a vak Béla herceget két éven át rejtegették a pécsváradi bencések. II. Géza neve alatt kelt oklevélben egy ténylegesen II. Béla által kiadott oklevelet dolgozhattak bele. A Krónika is utal Béla elrejtésére, de nem jelöli meg annak pontos helyét. Az oklevél kiadása: Vatikáni magyar okmánytár I/4. Budapest, 2000. 579.; a krónikában fennmarad utalás: SRH. I. 443. lásd továbbá Sörös 1912. 15.; Gállos F. – Gállos O.: Tanulmányok Pécsvárad középkori történetéhez. Dunántúli Dolgozatok 8. Pécs, 1975. 10.; Gállos 2001. 131–132.

<sup>216</sup> „Bela filius etiam obsecatus servabatur occulte in Grecia.” SRH. II. 81.

<sup>217</sup> Makk 1972. 36.

<sup>218</sup> Utóbb Makk Ferenc is ezt az álláspontot képviselte. Kristó – Makk: Az Árpád-házi uralkodók 164,

<sup>219</sup> Béla herceg feltételezett pécsváradi lakhelyére lásd Bodó B.: A pécsváradi bencés monostor építéstörténete az újabb kutatások tükrében. In: A középkor és kora újkor régészete Magyarországon. I. Szerk. Benkő E. – Kovács Gy. Budapest, 2010. 364.

A Krónika ugyanis megemlíti, hogy Béla hollétét II. István előtt felfedők egyike, Pál győri püspök volt.<sup>220</sup>

1131-ben II. István halála után az Álmos-ág hívei kerekedtek felül és vaksága ellenére, amely komoly nehézséget jelentett a kormányzati munkában, Bélát koronázták királlyá. II. Béla uralkodásának elején Aradra országos gyűlést hívott össze, ahol 68 főembert megöletve, kegyetlenül leszámolt Kálmán és II. István egykori híveivel. A mézszárlás okozta lelki teher enyhítésére a gyűlés helyén királyi társaskáptalant alapított a király, és a megölt előkelők vagyonát a Krónika szerint szétesztotta a székesegyházak között.<sup>221</sup> Figyelemre méltó az, hogy nem általában az egyházat, hanem konkrétan a székesegyházakat említik, mint akik részesedtek a Kálmán és fiát támogatók vagyonából. Béla ezzel a lépéssel bizonyosan maga mellé akarta állítani az elmúlt évtizedekben döntően a Kálmán-ágot támogató püspököket. Uralkodása elején tehát, meg kívánta nyerni a családját mindvégig segítő szerzetesség mellett a püspököket, a püspökségi központokhoz tartozó papságot. A szerzetességen túl, így a teljes magyar egyház támogatását biztosította maga számára, amely uralkodása végéig legszilárdabb szövetségesének bizonyult.<sup>222</sup>

II. Béla trónra kerülésével megint szorosabb lett a bencések és a királyi udvar kapcsolata. Újra tudunk bencés monostoroknak tett királyi adományokról, sőt fél évszázad múltán királyi támogatással új bencés kolostor jött létre. Nagy valószínűséggel II. Béla alapításának tarthatjuk a dunaföldvári bencés monostort, amelyet Szent Péter mellett Szent Ilona tiszteletére is felszenteltek. Az utóbbi titulus pedig egyértelműen utal az uralkodó feleségére, Ilona királynéra. Ezzel Szent László somogyvári monostora után újra királyi alapítású renházzal bővült a hazai bencés kolostorok száma.<sup>223</sup> Az új királyi kegyuraság alatt álló bencés monostor létrejöttének helyszíne szintén II. Béla alapítását támasztja alá, ugyanis trónra kerülése előtti években II. István a tolnai területet jelölte ki lakhelyéül. A számára menedéket adó pécsváradi monostornak is innen tett adományt, átengedve nekik egyebek mellett a tolnai vásár vámját, továbbá három szőlőt.<sup>224</sup> Az új monostor(ok?)<sup>225</sup> létrehozásával

---

<sup>220</sup> SRH. I. 442–443.

<sup>221</sup> „...illis illorum possessio ecclesiis cathedralibus est divisa...” SRH. I. 447.

<sup>222</sup> Makk 1972. 45–48.

<sup>223</sup> A dél felé haladó hadi út mellett létrejött monostor lett az utolsó Árpád-házi királyok által létrehozott bencés apátság. A 12. század végén a pécsi püspök és a földvári apát között III. Ince pápa előtt folyt pereskedés bizonyítja azt, hogy a monostort II. Béla alapította. Sörös 1912. 168.

<sup>224</sup> Gállos 2001. 131–132.

és Pécsvárad megadományozásával nyilvánvalóvá tette II. Béla, hogy felhagyott a Kálmán-ági királyok birtokviszavételi politikájával, sőt újra jelentős adományokkal kívánta gazdagítani a bencéseket és általában a magyar egyházat.

Ennek megfelelően támogatta a villámcsapás következtében leégett pannonhalmi monostor újjáépítését és részleges kibővítését, majd 1137-ben személyesen részt vett a templom felszentelésén és az alkalomhoz kapcsolódva birtokadományt tett.<sup>226</sup> A templomszentelésen való személyes részvétel lehetőséget biztosított arra is, hogy kifejezze az uralkodó az adott egyházhoz fűződő különleges kapcsolatát.<sup>227</sup> A király újra együtt zsolozsmázhatott a bencés szerzetesekkel. Ezen kívül II. Béla több, bencés monostoroknak szóló birtokadományt erősített meg,<sup>228</sup> illetve támogatta a monostoroktól elvett javak visszaszolgáltatását.<sup>229</sup> Különösen figyelemre méltó a bozói bencés monostor birtokainak megerősítése. A monostort felesége, Zsófia révén a dinasztiaival rokonságban álló Hont-Pázmány nembeli Lampert comes alapította 1127 és 1131 között. Lampert comest fiával együtt, mint a II. Béla hatalma ellen lázadó Boris híveit 1132 nyarán lemészárolták. A monostornak ezért érdekében állt az, hogy birtokait II. Bélával is elismertesse. Az 1135-ben kiadott megerősítő oklevél<sup>230</sup> feltűnő módon elhallgatja, hogy mi történt az alapítókkal, miért volt szükség az alapítást követő néhány esztendő múltán az apátság birtokjogát újra oklevélbe foglalni. A királynak viszont ez lehetőséget adott arra, hogy demonstrálja: amíg a Kálmán-ági

<sup>225</sup> Az utóbbi évtizedben az Aradhoz közeli bizerei bencés monostor feltárásánál olyan színvonalas padlómozaikok kerültek elő, amelyek igényessége királyi megrendelést feltételez. A bizerei monostorra vonatkozó 12–13. század fordulójáról származó írásos források szintén sejtetik a királyi hatalommal való kapcsolatot. A fennmaradt mozaikok a 12. század közepére datálhatók, a monostor kezdeteit pedig az ásatáson előkerült II. Istvántól és II. Bélától származó pénzek jelzik. A bizerei apátság és az aradi prépostság földrajzi közelsége is megengedi azt a feltevést, hogy mindkettőt II. Béla alapításának tartjuk, így esetleg Dunaföldvá mellett még egy bencés monostort alapított a király. Az ásatás leleteiről Rusu, Adrian Andrei tájékoztatót ill. Burnichioiu, I. – Rusu, A. A.: Die mittelalterlichen Mosaiken von Bisere. Cluj-Napoca, 2006. 41–55.

<sup>226</sup> A templomszentelés alkalmából Ravazd és Tarján közötti területet adta át a monostornak az uralkodó. RA. 61.; PRT. I. 117. és 596. A Dávid apát irányította építkezésekre lásd. László Cs.: Régészeti adatok Pannonhalma építészettörténetéhez. In: Mons Sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 144.; Takács I.: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. In: Mons Sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 172–174.

<sup>227</sup> A templomszentelésen való uralkodói részvétel jelentőségéről általában lásd Benz: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchenweihe

<sup>228</sup> Pl. András remete, volt veszprémi prépost Pannonhalmának szóló adománya. RA. 67.

<sup>229</sup> Bírói ítélettel visszakapta a bakonybéli monostor 24 sószállító mansióját. RA. 57.

<sup>230</sup> F. II. 82–85.

királyok birtokokat vettek el a monostoroktól, addig ő még a vele szembenállók egyházi adományait is megerősíti.<sup>231</sup>

A politikai életben megint előtérbe kerültek a bencések. Szent László uralkodása óta nincs tudomásunk arról, hogy a bencés rend egy kolostora jelentősebb politikai összejövetelnek adott volna helyet. László király II. törvénykönyvének bevezetőjéből tudjuk, hogy a törvénycikkek legalább egy része a pannonhalmi apátságban megrendezett gyűlés<sup>232</sup> határozataként született meg. A következő ilyen jellegű eseményre II. Béla uralkodása alatt került újra sor bencés monostorban. 1137 elején a király az Esztergom melletti szigeten lévő apácamonostorban rendezett gyűlést, ahol fiának, Lászlónak átadta a boszniai hercegséget.<sup>233</sup>

A 11–12. század fordulóján a király udvarban, a királyi kápolnában – mint láttuk – a világi papság kiszorította a szerzetesség képviselőit. Az 1130-as években viszont II. Béla udvarában újra ott találjuk a bencéseket. Úgy tűnik, nem csak az udvari liturgia ellátásába kapcsolódtak be. Ezt bizonyítja, hogy a napi gyakorlati kormányzati munkában feladatot kapó notariusok között is felbukkannak a szerzetesek. Befolyásuk a krónika Álmos-ági folytatásában is tetten érhető, amely mutatja, hogy tevékenységük emléke a 12. század második felében is fennmaradt. II. Béla uralkodásának elején, 1132-ben a Sajó folyó közelében tartott királyi tanácsban Kálmán állítólagos fia, a trón megszerzésére törekvő Borisz érdekében felszólaló Sámson ispán elleni fellépésre Ottó fia János somogyi prépost, királyi jegyző szólította fel az uralkodó jelen lévő híveit.<sup>234</sup> János somogyi préposti címe kétféleképpen magyarázható. Jánosban a somogyvári monostor apátot követő méltóságviselőjét, vagy a pannonhalmi apátság somogyi birtokainak kormányzóját kell látnunk.<sup>235</sup> A somogyvári monostorban ebben az időben kizárólag francia származású

---

<sup>231</sup> Makk 1972. 46–48.

<sup>232</sup> Závodszky 166.

<sup>233</sup> MES. I. 87.

<sup>234</sup> „Iohannes filius Ottonis, notarius regis, Symigiensis prepositus” SRH. I. 450.

<sup>235</sup> Kubinyi András Csóka J. Lajos alapján helytállóbbnak tartja, hogy Jánost Pannonhalma somogyi kormányzójának tekintsük. Kubinyi 1975. 62–63.; Karácsonyi János viszont úgy gondolja, hogy itt elírásról lehet szó, mivel a somogyi prépostság nem összeegyeztethető a királyi jegyzőséggel. Szerinte a somogyi prépost helyett dömösi prépostot kell Jánosban látnunk. Karácsonyi J.: A megvakított Álmos herceg krónikása. In: Századok 66–67 (1927–1928) 589–591. Karácsonyi elképzelésének ellentmond viszont az is, hogy 1138-ban még az udvarban tevékenykedik János, de ebben az évben már Saul vezeti a dömösi prépostságot. Véleményem szerint János prépostban mindenképpen bencés szerzetest kell keresnünk. Nem volt gyakorlat a korszakban, hogy az egyik prépostság éléről egy másikba helyezzenek át valakit. Inkább az figyelhető meg, hogy egy királyi társaskáptalan prépostja előrelépésként egy püspökség élére kerül.

szerzetesek éltek. Az udvarban jegyzői feladatot ellátó szerzetesnek pedig már a királyi tanács világi előkelőivel való kommunikáció miatt is feltétlenül tudnia kellett magyarul. A nevezett somogyi prépost magyar tudását az idézett krónikahely is igazolja. János tehát inkább a pannonhalmi konvent tagja volt, onnan került az udvari papság körébe és a királyi tanácsba. Személye azonos a II. Béla okleveleiben „Tybus fia”-ként, illetve „Woth fia János”-ként szereplő királyi jegyzőével, akit egy alkalommal „kancellár”-ként is említenek.<sup>236</sup> Több, bencés monostorokat érintő oklevél kiállításában szerepet vállalhatott, így a bozóki bencés monostor birtokainak megerősítéséről kiadott,<sup>237</sup> vagy a saját pannonhalmi monostorának megújított temploma felszenteléséhez kapcsolódó királyi adománylevelével létrejöttében.<sup>238</sup> János somogyi prépost és pannonhalmi szerzetes királyi kápolnában való tevékenysége bizonyítja, hogy a királyi bencés monostorok szerzetessége komoly politikai befolyása tett szert II. Béla uralkodása alatt. A szerzetesség udvari szerepét a krónika további fejezete is megerősíti. A krónika 12. század közepén készült folytatása az élete végén egyre többet italozó királyról elmarasztalóan megjegyzi, hogy részegségében két szerzetest ellenségeik kezére adott, akik ok nélkül megölték őket.<sup>239</sup> Nyilvánvalóan a szerzetesség udvari jelenléte a 12. század negyedik évtizedében, Álmos herceg és különösen fia bencés kapcsolataira vezethető vissza, és úgy tűnik, hogy csupán II. Béla uralkodásának idejére korlátozódott. A 12. század negyvenes éveitől kezdve az udvari papság személyi összetétele újra a század elején kialakult helyzetnek megfelelően alakult, és a világi papság udvari szerepvállalását mutatja. A királyi kápolna tagjai, a királyi káplánok, amennyiben bővebb adataink vannak róluk, bizonyíthatóan kanonokok – elsősorban a titeli, illetve a székesfehérvári társaskáptalanban –, de ismerünk közülük olyat is, aki a veszprémi székeskáptalan prépostja volt.<sup>240</sup> A királyi kápolna így ekkor nem a királyi alapítású bencés monostorokkal, hanem a királyi kegyuraság alatt álló társaskáptalanokkal állt szoros kapcsolatban. A királyi kápolna döntően kanonoki tisztséget viselő tagjai több évi udvari szolgálat jutalmaként gyakran püspöki méltóságot nyertek el az

<sup>236</sup> Mályusz – Kristó: *Commentarii* II/1. 454–456.

<sup>237</sup> „Johannes notarius filius Tybus... privilegium Waciae sigillo regali consignaverat.” RA. 58.; F. II. 85.

<sup>238</sup> „nostre impressionem regalis imaginis per Johannem notarium apposuimus...” PRT. I. 596.

<sup>239</sup> A krónikafejezet még a két megölt szerzetes nevét, Poch és Saul, is megőrizte, amely mutatja, hogy milyen nagy visszhangja volt a király meggondolatlan tettének. SRH. I. 452. Pauler Gy. a Győr nemzetséghez tartozónak gondolja őket és Borisz híveként II. Béla ellen lázadó Sámson rokonait látja a megölt szerzetesekben. Pauler I. 478.

<sup>240</sup> Például II. Géza 14 oklevele Barabás notariust nevezi meg, mint az oklevél kiállításáért felelős személyt, aki egy 1156-os oklevél szerint székesfehérvári kanonok volt. Kubinyi 1975. 63–64. illetve általában Kubinyi 1975. 96–107.

uralkodótól. Így a bencés szerzetességnek a 12. század első harmadának végén csak rövid ideig sikerült némileg visszaszerezni korábbi udvari jelenlétét. Mindez II. Béla bencésekhez fűződő szoros személyi kapcsolatainak volt köszönhető. A magyar egyházszervezet irányításában a 11–12. század fordulóján bekövetkező átalakulást, e rövid kitérőtől eltekintve, már nem lehetett visszafordítani. A 12. század első három évtizedében a bencések elszenvedte anyagi veszteségek kárpótlása ugyanakkor II. Béla uralkodása alatt részben megtörtént, s a folyamat II. Géza, sőt még III. István uralkodásában is folytatódott. II. Gézától kapta vissza Pannonhalma a Kálmán által elvett Győr melletti halászlai jogot.<sup>241</sup> Ő volt az, aki visszaállította a Kálmán által méltatlan körülmények között felszámolt szentjobbii bencés apátságot, de III. Istvánnak is foglalkoznia kellett a monostor birtokainak helyzetével.<sup>242</sup> A bencések és az uralkodóház kapcsolata azonban végérvényesen átalakult. Természetesen továbbra is igen szoros szálak fűzték az Árpád-házi királyokat a bencés monostorokhoz, amelyeket az adományok és az uralkodói látogatások bizonyítanak, de a rend nem kapott már szerepet a közvetlen kormányzati munkában. A 11. század közepi/végi gyakorlattal ellentétben Kálmántól kezdve az Árpádok már nem a bencések monostoraiban alakították ki temetkezési helyeiket, hanem Székesfehérvárott egy dinasztikus temetkezési egyház jött létre. A bencések zárt világa helyett így egy jelentős település központjában álló társaskáptalan volt hivatva a dinasztia tagjainak emlékét (memoria) őrizni. A bencés monostorok számát pedig – néha vélhetően királyi támogatással, illetve jóváhagyással – ettől kezdve a világi arisztokrácia gyarapította.

---

<sup>241</sup> PRT. I. 597.

<sup>242</sup> Simon: Supplementum 93–94.; Sörös 1912. 141–142.; Bunyitay II. 320–329.; Romhányi 63.; Hervay: Bencések 515.

## Többször idézett munkák rövidítése

- A Pécsi Egyházmegye története I. = A Pécsi Egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk. Fedeles T. – Sarbak G. – Sümegi J. Pécs, 1999.
- Althoff: Otto III. = Althoff, G.: Otto III. Darmstadt, 1996.
- AOKLT. V. = Anjou-kori oklevéltár V. (1318–1320). Szerk. Kristó Gy. Budapest – Szeged, 1998.
- Árpád-kori és Anjou-kori levelek = Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI – XIV. század. Szerk. Makkai L. – Mezey L. Budapest, 1960.
- ÁÚO. = Árpádkori új okmánytár I – XII. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pest – Budapest, 1860–1874.
- Avenarius: Die byzantinische Kultur und die Slawen = Avenarius, Alexander: Die byzantinische Kultur und die Slawen. Wien, 2000.
- Az államalapítás korának írott forrásai = Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gy. Szeged, 1999.
- Baán 1995. = Baán I.: „Turkia metropóliája”. Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In: Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig. Szerk. H. Tóth I. Szeged, 1995. 19–26.
- Baán 1995a. = Baán I.: „Turkia metropóliája” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. In: Századok 129 (1995) 1167–1170.
- Balanyi = Balanyi Gy.: Szent István, mint a magyar keresztény egyház megalapítója és szervezője. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I. Szerk.: Serédi J., Budapest, 1938. 329–359.
- Bandmann 1951. = Bandmann, G.: Mittelalterliche Architektur als Bedeutungsträger. Berlin 1951.
- Bandmann 1962. = Bandmann, G.: Früh- und hochmittelalterliche Altaranordnung als Darstellung. In: Das erste Jahrtausend. Hg. Elbern, V. H. Düsseldorf, 1962. 371–411.
- Bánk: Váci almanach = Váci egyházmegyei almanach. Szerk. Bánk J. Vác, 1970.
- Barta: III. Béla jövedelmei = Ifj. Barta J. – Barta G.: III. Béla jövedelmei. In: Századok 127 (1993) 413–449.
- Bauerreiss = Bauerreiss, R.: Kirchengeschichte Bayerns II – III. St. Ottilien, 1973–1974.<sup>2</sup>
- Baumgarten 1906. = Baumgarten F.: A saint-gillesi apátság összeköttetései Magyarországgal. In: Századok 40 (1906) 389–411.
- Bayer 1991. = Bayer, A.: Griechen im Westen im 10. und 11. Jahrhundert: Simeon von Trier und Simeon von Reichenau. In: Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens. I. Hg. Euw, A. – Schreiner, P. Köln, 1991. 335–341.
- Beck 1959. = Beck, H. G.: Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959.
- Beck 1980. = Beck, H. G.: Geschichte der Orthodoxen Kirche im Byzantinischen Reich. Göttingen, 1980.
- Bednár: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg = Bednár, P. – Samuel, M.: Entwicklung der Befestigung der Nitraer Burg im 11. Jahrhundert. In: Slovenská archeologia 49 (2001) 301–345.
- Békefi 1901. = Békefi R.: A magyarországi káptalanok megalakulása és Szent Chrodegang regulája. Budapest, 1901.

- Bendefy 1977. = Bendefy L.: Sabaria Anonymus „Gesta”-jában. In: Vasi Szemle 31 (1977) 419–427.
- Benz: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchweihe = Benz, K. J.: Untersuchungen zur politischen Bedeutung der Kirchweihe unter Teilnahme der deutschen Herrscher im hohen Mittelalter. Kallmünz, 1975.
- Berschin: Griechisch – lateinisches Mittelalter = Berschin, W.: Griechisch – lateinisches Mittelalter. München, 1980.
- Boba: Kalocsa = Boba I.: Az esztergomi és a kalocsai érsekség kezdetei. In: Kijevtől Kalocsáig. Emlékkönyv Boba Imre tiszteletére. Szerk. Petrovics I. Budapest, 2005. 67–71.
- Bogyay: Břevnov és a magyar misszió = Bogyay T.: Břevnov és a magyar misszió. In: Kelet-Közép-Európa szentje: Adalbert. Szerk. Somorjai Á. Budapest, 1994. 193–205.
- Bollók 1986. = Bollók J.: Szent Imre alakja középkori krónikáinkban. In: Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Fügedi E. Budapest, 1986. 61–75.
- Bollók 1996. = Bollók J.: A Szent Imre-legenda. In: Mons Sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 341–355.
- Bóna 2000. = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000.
- Bóna 2001. = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Kolozsvár 2001. 69–97.
- Bóna: Az Árpádok korai várai = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen, 1998.<sup>2</sup>
- Bónis: István király = Bónis György: István király. Budapest, 1956.
- Boshof 1995. = Boshof, E.: Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes – eine Fälschung Pilgrims ? In: Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag. Hg. Dahlhaus, J. Köln, 1995. 37–67.
- Boshof: Die Passauer Mission = Boshof, E.: Die Passauer Mission. In: 1000 Jahre Ostarrichi – seine christliche Vorgeschichte. Hg. Stirnemann, A. Innsbruck, 1997. 140–148.
- Boshof: Die Regesten der Bischöfe von Passau = Boshof, Egon: Die Regesten der Bischöfe von Passau. München, 1992.
- Boshof: Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen = Boshof, Egon: Die Reorganisation des Bistums Passau nach Ungarnstürmen. In: Das Christentum im bairischen Raum. Von Anfängen bis ins 11. Jahrhundert. Hg. Boshof, Egon – Wolff, Harmut. Köln, 1994. 461–483.
- Bosl: Das Kloster San Alessio = Bosl, K.: Das Kloster San Alessio auf dem Aventin zu Rom. In: Beiträge zur Südosteuropa-Forschung. Hg. Beck, H. G. – Schmaus, A. München, 1970. 15–28.
- Brackmann: Ostpolitik = Brackmann, A.: Die Ostpolitik Otto des Grossen. In: Brackmann, A.: Gesammelte Aufsätze. Weimar, 1941. 141–153.
- Bréhier 2003. = Bréhier, L.: A bizánci birodalom intézményei. Budapest, 2003.
- Brühl 1974. = Brühl, C.: Die Sozialstruktur des deutschen Episkopats im 11. und 12. Jahrhundert. In: Le istituzioni ecclesiastiche della „societas christiana” dei secoli XI – XII. Miscellanea del Centro di Studi Medioevali VIII. Milano, 1–7 settembre 1974. 42–56.
- Buchowiecki: Handbuch der Kirchen Roms = Buchowiecki, W.: Handbuch der Kirchen Roms I. Wien, 1967.
- Bunyitay II. = Bunyitay V.: A váradi püspökség története II. A váradi püspökség káptalanai s monostorai. Nagyvárad, 1883.



- Buzás 2004. = Buzás G.: Az esztergomi vár románkori és gótikus épületei. In: Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Az Esztergomi Vármúzeum Füzetei 2. Szerk. Buzás G. – Tolnai G. Esztergom, 2004. 7–44.
- Büttner 1965. = Büttner, H.: Erzbischof Willigis von Mainz und Papsttum bei der Bistumerrichtung in Böhmen und Mähren im 10. Jahrhundert. In: Rheinische Vierteljahrsblätter 1965. 11–22.
- Camelot 1963. = Camelot, P. T.: Ephesus und Chalcedon. Geschichte der ökumenischen Konzilien II. Mainz, 1963.
- CD. Slovaciae I. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I. Ed.: Marsina, R. Bratislava, 1971.
- Chrysos = Chrysos, E.: Zur Entstehung der Institution der autokefalen Erzbistümer. In: Byzantinische Zeitschrift 62 (1969) 263–286.
- Classen 1983 = Classen, P.: Gerhoch von Reichersberg und die Regularkanoniker in Bayern und Österreich. In: Classen, P.: Ausgewählte Aufsätze. Sigmaringen, 1983. 431–460.
- Claussen: Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter = Claussen, P. C.: Die Kirchen der Stadt Rom im Mittelalter 1050–1300. Stuttgart, 2002.
- Codex diplomaticus Bohemiae II. = Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae II. Ed. Friedrich, Gustav, Prag, 1912.
- Czebe: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege = Czebe Gy.: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Budapest, 1916.
- Csemegi: A tihanyi barlanglakások = Csemegi J.: A tihanyi barlanglakások. In: Archaeologiai Értesítő 7–9 (1946–1948) 396–407.
- Csóka 1967. = Csóka J. L.: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI – XIV. században. Budapest, 1967.
- Csóka 1974. = Csóka J. L.: Szent Gellért kisebb és nagyobbik legendájának keletkezéstörténete. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. Horváth J. – Székely Gy. Budapest, 1974. 137–145.
- Csóka: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn = Csóka, J. L.: Geschichte des Benediktinischen Mönchtums in Ungarn. München, 1980.
- Csóka: Szt. Benedek I. = Csóka J. L.: Szent Benedek fiainak világtörténete I. Budapest, 1969.
- Dedek: Nyitra vármegye = Dedek C. L.: Történet. In: Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk. Sziklay J. és Borovszky S. Budapest, 1898. 466–680.
- Deér: Magyar-horvát = Deér J.: A magyar-horvát államközösség kezdetei. In: Deér J.: Királyság és nemzet I. Budapest, 2005. 24–56.
- Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi = Deliberatio Gerardi Moresanae aecclesiae episcopi supra hymnum trium pverorum. Ed. Karácsonyi, B. – Szegfű, L. Szeged, 1999.
- Denzler = Denzler, G.: Die Kanonikerbewegung und die gregorianische Reform im 11. Jahrhundert. In: Studi Gregoriani 9 (1972) 223–237.
- Derwich: Die Beziehungen zwischen dem östlichen und westlichen Mönchtum = Derwich, M.: Die Beziehungen zwischen dem östlichen und westlichen Mönchtum im 11. Jahrhundert. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Hg. Sommer, P. Praha, 2005. 65–77.
- DHA. I. = Diplomata Hungariae antiquissima I. Ed. Györffy, G. Budapest, 1992.

- Dinasztia, hatalom, egyház = Dinasztia, hatalom, egyház. Régiók formálódása Európa közepén (900–1453). Szerk. Font M. Pécs, 2009.
- Dopsch = Geschichte Salzburg I/1–2. Hrsg. Dopsch, H. Salzburg, 1983.
- Eggers: Das „Grossmährische Reich“ = Eggers, Martin: Das „Grossmährische Reich“ Realität oder Fiktion? Stuttgart, 1995.
- Eggers: Das Erzbistum des Metod = Eggers, M.: Das Erzbistum des Metod. München, 1996.
- Eichmann: Weihe und Krönung des Papstes = Eichmann, E.: Weihe und Krönung des Papstes. München, 1951.
- Eickhoff 1994. = Eickhoff, E.: Basilianer und Ottonen. In: Historisches Jahrbuch 114 (1994) 10–46.
- Elze 1952. = Elze, R.: Das „Sacrum palatinum Lateranense“ im 10. und 11. Jahrhundert. In: Studi Gregoriani 4 (1952) 27–54.
- Engel: Szent István birodalma = Engel Pál: Szent István birodalma. Budapest, 2001.
- Engel: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában = Engel P.: Temetkezések a középkori székesfehérvári bazilikában. In: Századok 121 (1987) 613–637.
- Erdély I. = Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Főszerk. Köpeczi B. Budapest, 1986.
- Erdélyi Okmánytár I. = Erdélyi Okmánytár I. (1023–1300). Szerk. Jakó Zs. Budapest, 1997.
- Erdmann 1928. = Erdmann, C.: Das Papsttum und Portugal im ersten Jahrhundert der portugiesischen Geschichte. Berlin, 1928.
- Esztergomi érsekek = Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke M. Esztergom, 2003.
- Ewig 1962. = Ewig, E.: Der Martinskult im Frühmittelalter. In: Archiv für mittelalterliche Kirchengeschichte 1962. 11–30.
- F. = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Fejér, G. Buda, 1829–1844.
- Falkenhausen 1967. = Falkenhausen, V.: Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert. Wiesbaden, 1967.
- Fekete Nagy: Településtörténet = Fekete Nagy A.: Településtörténet és egyháztörténet. In: Századok 71 (1937) 417–431.
- Fekete: Trencsén vármegye = Fekete Nagy Antal: Trencsén vármegye. Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában IV. Budapest, 1941.
- Fitz 1956. = Fitz J.: A középkori Szent Márton-templom Székesfehérvárott. In: Művészettörténeti Értesítő 5 (1956) 26–30.
- Foerk 1915. = Foerk E.: A kalocsai székesegyház. In: Magyarország műemlékei 4. Szerk. Forster Gy. Budapest, 1915. 43–70.
- Fried: Otto III. und Boleslaw Chrobry. = Fried, J.: Otto III. und Boleslaw Chrobry. Stuttgart, 1989.
- Fuchs 1957. = Fuchs, A.: Zum Problem der Westwerke. In: Karolingische und ottonische Kunst. Weisbaden 1957. 109–117.
- Fuhrmann 1967. = Fuhrmann, H.: Provincia constat duodecim episcopalibus. Zum Patriarchatsplan Erzbischof Adalberts von Hamburg–Bremen. In: Studia Gratiana 9 (1967) 389–404.

- Fügedi 1984. = Fügedi E.: A magyar király koronázásának rendje a középkorban. In: Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk. Székely Gy. Budapest, 1984. 255–273.
- Fügedi: Középkori település és egyházi szervezet = Fügedi Erik: Középkori település és egyházi szervezet az egykori nyugati Felvidéken. In: Regnum 6 (1944–1946) 117–140.
- Fügedi: Nyitra megye betelepülése = Fügedi E.: Nyitra megye betelepülése. Település- és Népiségtörténeti Értekezések I. Budapest, 1938.
- Fülep – Burger: Baranya megye a római korban = Fülep F. – Sz. Burger A.: Baranya megye a római korban. In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi G. Pécs, 1979.
- Gábor: Pécs régészeti kronológiája a neolitikumtól = Gábor O.: Pécs régészeti kronológiája a neolitikumtól a honfoglalásig. In: Pécsi Szemle 1999 tél. 2–11.
- Gall Névtelen *Chronicae Polonorum* = *Chronicae Polonorum*. In: MGH. Scriptorum IX. Hg. Pertz, G. H. Hannover, 1851. 423–478.
- Gállos 2001. = Gállos F. – Gállos O.: Pécsvárad bencés apátsága és települése a középkorban. In: Pécsvárad. Szerk. Füzesi M. Pécsvárad, 2001. 103–197.
- Gawlas 2002. = Gawlas, Slawomir: Der Hl. Adalbert als Landespatron und die frühe Nationenbildung bei Polen. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hg. Borgolte, M. Berlin, 2002. 193–233.
- Georgiev 1939. = Georgiev, E.: Die italienische Legende. Sofia, 1939.
- Gerecze: A pécsi székesegyház építészeti és szobrászati emlékei = Gerecze P.: A pécsi székesegyház építészeti és szobrászati emlékei. In: Múzeumi és Könyvtári Értesítő 1907. 96–102.
- Gerics 1961. = Gerics J.: A legkorábbi gesta-szerkesztéseink keletkezésrendjének problémái. Budapest, 1961.
- Gerics: A váci egyházalapítás = Gerics J.: Krónikáink szerepe a középkori jogéletben. A váci egyházalapítás krónikás hagyományának kritikájához. In: Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995.
- Gerics: Ideológia = Gerics J.: A magyarországi társadalmi ideológia forrásai Szent István halála után. In: Gerics J.: Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Budapest 1995. 65–70.
- Geschichte des Christentums in Österreich = *Geschichte des Christentums in Österreich*. Hg. Leeb, R. Wien, 2003.
- Gombos = *Catalogus fontium historiae Hungaricae I – IV*. Ed.: Gombos, A. Budapest, 1937 –1938.
- Gombos: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása = Gombos A.: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). In: *Hadtörténeti Közlemények* 28 (1927) 429–519.
- Gosztonyi: A pécsi ókeresztény temető = Gosztonyi Gy.: A pécsi ókeresztény temető. Pécs, é.n.
- Görich: Ein Erzbistum in Prag oder in Gnesen = Görich, K.: Ein Erzbistum in Prag oder in Gnesen? In: *Zeitschrift für Ostforschung* 40 (1991) 10–27.
- Graus 1965. = Graus, F.: Die Entstehung der mittelalterlichen Staaten in Mitteleuropa. In: *Historica* 1965. 5–65.
- Gregorovius: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter* = Gregorovius, F.: *Geschichte der Stadt Rom im Mittelalter I*. München, 1978.
- Grivec: *Konstantin und Method* = Grivec, F.: *Konstantin und Method*. Wiesbaden, 1960.

- Grothusen 1967. = Grothusen, K.-D.: Entstehung und Geschichte Zagrebs bis zum Ausgang des 14. Jahrhunderts. Wiesbaden, 1967.
- Grundmann: Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter = Grundmann, H.: Deutsche Eremiten, Einsiedler und Klausner im Hochmittelalter (10–12. Jahrhundert). In: Archiv für Kulturgeschichte 45 (1963) 60–90.
- Gyetzvai: Egyházi szervezés = Gyetzvai Péter: Egyházi szervezés. München, 1987.
- Györffy 1969. = Györffy Gy.: A magyar egyházszervezet kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. In: A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 18 (1969) 199–225.
- Györffy 1977. = Györffy Gy.: A "lovagszent" uralkodása (1075–1095). In: Történelmi Szemle 20 (1977) 533–564.
- Györffy: A szávaszentdemeteri görög monostor = Györffy Gy.: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása I – II. In: A Magyar Tudományos Akadémia Társadalom-Történettudományi Osztályának Közleményei 2 (1952) 325–362.; 3 (1953) 69–104.
- Györffy: ÁMF. = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I – IV. Budapest, 1963–1998.
- Györffy: István király = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest, 1977.
- Györffy: Pest-Buda kialakulása = Györffy Gy.: Pest-Buda kialakulása. Budapest, 1997.
- Györffy: Tanulmányok a magyar állam eredetéről = Györffy Gy.: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
- Győry 1948. = Győry János: Gesta regum – gesta nobilium. Budapest, 1948.
- H. Tóth I.: Sázava – Visegrád – Kijev = H. Tóth I.: Sázava – Visegrád – Kijev. In: Magyarok és szlávok. Szerk. H. Tóth I. Szeged, 1993. 1–16.
- H. Tóth: Cirill-Konstantin és Metód élete = H. Tóth I.: Cirill-Konstantin és Metód élete, működése. Szeged, 2003.<sup>3</sup>
- Hacke 1898. = Hacke, C.-B.: Palliumverleihungen bis 1143. Marburg, 1898.
- Haiger 2001. = Haiger, E.: Königtum und Kirchenorganisation: Erzbistumsgründungen im Hochmittelalter. In: Zeitschrift für Kirchengeschichte 112 (2001) 311–329.
- Handbuch der bayerischen Geschichte I. = Handbuch der bayerischen Geschichte I. (Das alte Bayern). Hg. Spindler, M. München, 1981.<sup>2</sup>
- Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I. = Handbuch der Bayerischen Kirchengeschichte I. Hg. Brandmüller, Walter. St. Ottilien, 1998.
- Hankó: A magyar királýsírok = Hankó I.: A magyar királýsírok sorsa. Budapest, 1987.
- Hannick: Kirche und Orthodoxie im 10. Jahrhundert = Hannick, Ch.: Kirche und Orthodoxie im 10. Jahrhundert. In: Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens II. Hg. Euw, A. – Schreiner, P. Köln, 1991. 25–32.
- Havlik: Toto sole oriente = Havlik, Lubomir: Toto sole oriente. K identifikaci patrocínií zaniklých raněstředověkých kostelů. In: Slavia Antiqua 39 (1998) 9–42. (másik kiadása In: Moravský historický sborník – Ročenka Moravského národního kongresu 1996/98, Brno, 1998.)
- Hehl: Johannes XIII. = Hehl, E. D.: Johannes XIII. In: Lexikon der Päpste und des Papsttum. Freiburg, 2001. 189.

- Heinemeyer: Zu Entstehung und Aufgabe der karolingischen Pfalzstifte = Heinemeyer, K.: Zu Entstehung und Aufgabe der karolingischen Pfalzstifte. In: Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland. Studien zur Germania Sacra 18. Hg. Crusius, I. Göttingen, 1995. 110–151.
- Heinemeyer: Zur Gründung Bistums Gurk = Heinemeyer, W.: Zur Gründung Bistums Gurk in Kärnten. In: Historische Forschungen für Walter Schlesinger. Hg. Beumann, H. Köln, 1974. 495–513.
- Hemmerle 1974. = Hemmerle, J.: Mission und Klöster der bayerischen Benediktiner in Böhmen. In: Tausend Jahre Bistum Prag 973–1973. I. 40–65.
- Hermann 1973. = Hermann E.: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München, 1973.<sup>2</sup>
- Hermann: Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I. = Hermann, K.-Fr.: Geschichte der Erzabtei St. Peter zu Salzburg I. Frühgeschichte 696–1193. Salzburg, 1996.
- Herrmann 1973. = Herrmann, K.-J.: Das Tuskulanerpapsttum (1012–1046). Stuttgart 1973.
- Hervay: Bencések = Hervay F. L.: A bencések és apátságai története a középkori Magyarországon. In: Paradisum plantavit. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 2001. 461–547.
- Hilsch 1972. = Hilsch, P.: Der Bischof von Prag und das Reich in sächsischer Zeit. In: Deutsches Archiv 28 (1972) 1–42.
- Hilsch 1974. = Hilsch, P.: Die Stellung des Bischofs von Prag im Mittelalter – ein Grabmesser böhmischer „Souveränität“? In: Zeitschrift für Ostforschung 23 (1974) 431–439.
- Hilsch 1991. = Hilsch, P.: Familiensinn und Politik bei den Přemysliden. Jaromir-Gebhard, Bischof von Prag und Kanzler des Königs. In: Papsttum, Kirche und Recht im Mittelalter. Festschrift für Horst Fuhrmann zum 65. Geburtstag. Hg. Mordek, H. Tübingen, 1991. 215–231.
- Holtzmann 1959. = Holtzmann, W.: XII. századi pápai levelek kánoni gyűjteményekből. In: Századok 93 (1959) 404–417.
- Holtzmann: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit = Holtzmann, R.: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. München, 1955.<sup>3</sup>
- Holub: Bonipertus = Holub J.: Bonipertus. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1960. 93–102.
- Hóman 1910. = Hóman B.: A zágrábi püspökség alapítási éve. In: Turul 28 (1910) 100–113.
- Hóman: A zágrábi püspökség alapítási éve = Hóman B.: A zágrábi püspökség alapítási éve. In: Turul 28 (1910) 28–48.
- Hóman: Magyar történet I. = Hóman B.: Magyar történet I. Budapest, 1941.<sup>7</sup>
- Hóman: Pénztörténet = Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest, 1916.
- Hóman: Szent István = Hóman Bálint: Szent István király. Budapest, 1938.
- Hóman: Szent István görög oklevele = Hóman B.: Szent István görög oklevele. In: Századok 51 (1917) 99–136. és 225–242.
- Horváth 1944. = Horváth T. A.: Szent Márton születési helyének okleveles adatai. In: Acta Savariensia 4. Szombathely 1944. 57–77.
- Horváth 1954. = Horváth J.: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, 1954.
- Horváth 1958. = Horváth J.: A Gellért-legendák forrásértéke. In: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 13 (1958) 21–82.

- Horváth 1974. = Horváth J.: A Gellért-legendák keletkezése és kora. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk.: Horváth J. és Székely Gy., Budapest, 1974. 147–163.
- Huschner: Transalpine Kommunikation im Mittelalter = Huschner, W.: Transalpine Kommunikation im Mittelalter I – III. Hannover, 2003.
- III. Béla magyar király emlékezete = III. Béla magyar király emlékezete. Szerk. Forster Gy. Budapest, 1900.
- Jakobs 1961. = Jakobs, H.: Die Hirsauer. Köln, 1961.
- Jakobs 1968. = Jakobs, H.: Der Adel in der Klosterreform von St. Blasien. Köln – Graz, 1968.
- Jankovich M.: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. In: Budapest Régiségei 1959. 57–98.
- Jánosi: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok = Jánosi M.: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezési problémái. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 83 (1986) 23–30.
- JL. = Regesta pontificum Romanorum II. Ed.: Jaffé, Ph. Lipcse, 1888.
- Jurković 2000. = Jurković, M.: Adalékok a horvát-magyar román kori képzőművészeti kapcsolatok megismeréséhez. In: Horvátország/Magyarország/Európa. Évszázados művészeti kapcsolatok. Zagreb, 2000. 328–339.
- Kaiserin Theophanu II. = Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens II. Hg. Euw, A. – Schreiner, P. Köln, 1991.
- Karácsonyi: Péter király és az ó-budai prépostság = Karácsonyi János: Péter király és az ó-budai prépostság. In: Századok 31 (1897) 290–297.
- Karácsonyi: Szent István = Karácsonyi J.: Szent István király élete. Budapest, 1904.
- Karácsonyi: Szent István király oklevelei = Karácsonyi J.: Szent István király oklevelei. Budapest, 1891.
- Kárpáti: Pécs Szent István korában = Kárpáti G.: Pécs Szent István korában. In: Baranyai Művelődés 1988. 81–86.
- Kempf 1978. = Kempf, F.: Primatiale und episkopal-synodale Struktur der Kirche vor der gregorianischen Reform. In: Archivum Historiae Pontificiae 16 (1978) 27–66.
- Kiss 1995. = Kiss G.: „Monasteriorum sive cellarum donatio... a dilecto filio nostro, Ladisclavo Ungarorum rege” A somogyvári bencés apátság alapításának motivációi. In: TöténÉsz 3/3–4. Pécs, 1995. 173–189.
- Kiss G. 2001. = Kiss G.: A somogyvári bencés apátság alapítása és francia kapcsolatai. In: Egyháztörténeti Szemle 2 (2001) 43–60.
- Kiss G. 2006. = Kiss G.: Abbatia regalia – hierarchia ecclesiastica. Budapest, 2002.
- Kiss: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában = Kiss A.: A népvándorlás és a magyar honfoglalás kora Baranyában. In: Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Szerk. Bándi G. Pécs, 1979. 331–415.
- Kiss: Baranya megye X – XI. századi sírleletei = Kiss A.: Baranya megye X – XI. századi sírleletei. Budapest, 1983.
- Kiss: Földrajzi nevek etimológiai szótára = Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest, 1978.
- Klaniczay: Az uralkodók szentsége = Klaniczay G.: Az uralkodók szentsége a középkorban. Budapest, 2000.

- Klewitz: Apulia = Klewitz, H. W.: Zur Geschichte der Bistumorganisation Campaniens und Apuliens im 10. und 11. Jahrhundert. In: Klewitz, H. W.: Ausgewählte Aufsätze zur Kirchen- und Geistgeschichte des Mittelalters. Aalen, 1971. 343–403.
- Klewitz: Entstehung des Kardinalkollegiums = Klewitz, H. W.: Entstehung des Kardinalkollegiums. In: Klewitz, H. W.: Reformpapsttum und Kardinalkolleg. Darmstadt, 1957. 11–134.
- Klima: Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě = Klima, Bohuslav: Archeologický výzkum MU na velkomoravském výšinném hradišti sv. Hypolita ve Znojmě. In: Velká Morava mezi Východem a Západem. Ed. Galuška, Luděk. Brno, 2001. 229–240.
- Klose: St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern = Klose, J.: St. Wolfgang als Mönch und die Einführung der Gorzer Reform in Bayern. In: Regensburg und Böhmen. Hg. Schwaiger, G. – Stabler, J. Regensburg, 1972. 61–88.
- KMTL. = Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest 1994.
- Kniewald: Esztergomi Benedictionale = Kniewald K.: Esztergomi benedictionale. In: Magyar Könyvszemle 65 (1941) 213–231.
- Kniezsa: A szláv apostolok és a tótok = Kniezsa István: A szláv apostolok és a tótok. In: A Magyar Történettudományi Intézet Évkönyve 1942. Budapest, 1942. 178–193.
- Kniezsa: Az esztergomi káptalan = Kniezsa I.: Az esztergomi káptalan 1156. évi dézsmajegyzékének helyiségei. In: Századok 78 (1939) 167–187.
- Koller: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum I. = Koller, J.: Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum I. Pozsony, 1782.
- Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái = Komjáthy M.: A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. In: Levéltári Közlemények 26 (1955) 27–47.
- Kordé: Bihar = Kordé Z.: Bihar. In: KMTL. 103.
- Kosztá 1988. = Koszta L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon. In: Az államalapító. Szerk. Kristó Gyula. Budapest, 1988. 153–207.
- Kosztá 1996. = Koszta L.: A keresztény egyházszervezet kialakulása. In: Árpád előtt és után. Szerk. Kristó Gy. és Makk F. Szeged, 1996. 105–115.
- Kosztá: A nyitrai püspökség = Koszta L.: A nyitrai püspökség létrejötte. (Nyitra egyháztörténete a 9–13. században. In: Századok 143 (2009) 257–318.
- Kosztá: A püspökség alapítása. In: A Pécsi Egyházmegye története I. 13–42.
- Kosztá: A váci püspökség alapítása = Koszta L.: A váci püspökség alapítása. In: Századok 135 (2001) 363–376.
- Kosztá: A zabori apátság = Koszta L.: A zabori apátság kezdetei. Megjelenés alatt
- Kosztá: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához = Koszta L.: Adalékok az esztergomi és a kalocsai érsekség viszonyához a 13. század elejéig. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta L. Kalocsa, 2000. 29–50.
- Kosztá: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán = Koszta L.: Bencés szerzetesség egy korszakváltás határán. Egyházpolitikai viták a 11–12. század fordulóján. In: Századok 146 (2012) megjelenés alatt
- Kosztá: Dél-Magyarország egyházi topográfiája = Koszta L.: Dél-Magyarország egyházi topográfiája a középkorban. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár T. Szeged, 2000. 41–80.

- Kosztá: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században = Koszta L.: Esztergom és Kalocsa kapcsolata a 12. században. In: „Lux Pannoniae” Esztergom az ezeréves kulturális metropolis. Szerk. Horváth I. Esztergom, 2001. 57–64.
- Kosztá: Németország = Koszta: Németország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged, 2000. 61–99.
- Kosztá: Remeték a 11. századi Magyarországon = Koszta László: Remeték a 11. századi Magyarországon. In: *Aetas* 23 (2008) 42–55.
- Kosztá: Székeskáptalanok és kanonokjaik = Koszta L.: Székeskáptalanok és kanonokjaik Magyarországon a 12. század elejéig. In: Koszta L.: Írásbeliség és egyházszervezet. Szeged, 2007. 9–21.
- Kottje = Kottje, R.: *Claustra sine armario? Zum Unterschied von Kloster und Stift im Mittelalter.* In: *Consuetudines monasticae. Ein Festgabe für Kassius Hallinger...* Hrsg. Angerer, J. F. – Lenzenweger, J. Roma, 1982. 125–144.
- Kovács: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Budapest, 1997.
- Kovács: Egri egyházmegye = Kovács B.: Az egri egyházmegye története 1596-ig. Eger 1987.
- Kovács: Fegyverek és pénzek = Kovács L.: Fegyverek és pénzek. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. Budapest, 1994. 181–194.
- Kovács: Szablya – kard fegyverváltás = Kovács L.: Szablya – kard fegyverváltás. In: *Archaeologiai Értesítő* 117 (1990) 38–46.
- Körmendi 2010. = Körmendi T.: *Zagoriensis episcopus.* (Megjegyzések a zágrábi püspökség korai történetéhez) In: *Fons, scopsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szerk. Almási T. Szeged, 2010. 247–256.
- Körmendi: Lukács = Körmendi T.: Lukács (1158–1181). In: *Esztergomi érsekek (1001–2003).* Szerk. Beke M. Budapest, 2003. 59–72.
- Kristó – Makk: Árpád-házi uralkodók = Kristó Gy. – Makk F.: *Az Árpád-ház uralkodói.* Budapest, 1996.<sup>2</sup>
- Kristó 2002. = Kristó Gy.: Szent István születési ideje és megkeresztelése. In: Kristó Gy.: *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig.* Budapest, 2002. 225- 232.
- Kristó: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai = Kristó Gy.: A magyarok és a lengyelek kapcsolatai a 10–12. században a források tükrében. In: *Történelmi Szemle* 42 (2001) 1–18.
- Kristó: A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda = Kristó: A nagyobbik és a Hartvik-féle István legenda szövegkapcsolatához. In: Kristó Gy.: *Írások Szent Istvánról és koráról.* Szeged, 2000. 175–194.
- Kristó: Árpád-kor háborúi = Kristó Gy.: *Az Árpád-kor háborúi.* Budapest, 1986.
- Kristó: Erdély = Kristó Gy.: *A korai Erdély (895–1324).* Szeged, 2002.
- Kristó: Fekete magyarok = Kristó Gy.: A fekete magyarok és a pécsi püspökség alapítása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica.* 82 (1985) 11–17.
- Kristó: Források kritikája = Kristó Gy.: Források kritikája és kritikus források az 1040-es évek magyar történetére vonatkozóan I-II. In: *Magyar Könyvszemle* 100 (1984) 159–175. és 286–299.
- Kristó: Gizella királyné magyarországi kísérete = Kristó Gy.: Gizella királyné magyarországi kísérete. In: *Gizella királyné (985 k.–1060)* Szerk.: Koszta L. és Homonnai S. Veszprém, 2000. 61–64.



- Kristó: Hercegség = Kristó Gy.: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Budapest 1974.
- Kristó: Kalocsa = Kristó Gy.: Érseki székhely és település. In: Kalocsa történetéből. Szerk. Koszta László. Kalocsa, 2000. 9–20.
- Kristó: Levedi = Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó: Magyar historiográfia I. = Kristó Gy.: Magyar historiográfia I. Budapest, 2002.
- Kristó: Magyarország története 895–1301. = Kristó Gy.: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.
- Kristó: Magyarország története 895–1301. = Kristó Gy.: Magyarország története 895–1301. Budapest, 1998.
- Kristó: Nem magyar népek = Kristó Gy.: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Kristó: Pécsvárad = Kristó Gy.: Szent István pécsvárad i okleveléről. In: „Magyarok eleiről...” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő s Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Piti F. Szeged, 2000. 307–321.
- Kristó: Szent István király = Kristó Gyula: Szent István király. Budapest, 2001.
- Kristó: Szent István püspökségei = Kristó Gy.: Szent István püspökségei. In: Kristó Gyula: Írások Szent Istvánról és koráról. Szeged, 2000. 121–135.
- Kristó: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról = Kristó Gyula: Tatárjárás előtti bencés monostorainkról. In: Századok 138 (2004) 403–411.
- Kristó: Vármegyék = Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988.
- Krzemieńska: Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens = Krzemieńska, B.: Die Rotunde in Znojmo und die Stellung Mährens in böhmischen Přemyslidenstaat. In: Historica 27 (1987) 5–59.
- Kubinyi 1975. = Kubinyi A.: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. In: Levéltári Közlemények 46 (1975) 59–121.
- Kubinyi: Vác a középkorban = Kubinyi A.: A középkori Vác. In: Vác története I. Szerk.: Sápi V. Budapest 1983. 49–76.
- Labuda 2001. = Labuda, G.: Die Gründung der Metropolitanorganisation der polnische Kirche auf der Synode in Gnesen am 9. und 10. März 1000. In: Acta Poloniae Historica 84 (2001) 5–30.
- László 1963. = László Gy.: A magyar pénzverés kezdeteiről. In: Századok 1963. 382–397.
- László 1996. = László Cs.: Régészeti adatok Pannonhalma építéstörténetéhez. In: Mons Sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 143–169.
- LexMa = Lexikon des Mittelalters I – IX. München – Zürich – Stuttgart, 1977–1999.
- Lintzel 1961. = Lintzel, M.: Studien über Liudprand von Cremona. In: Lintzel, M.: Ausgewählte Schriften II. Berlin, 1961. 351–389.
- Lintzel 1961a. = Lintzel, M.: Zur Geschichte Ottos des Grossen. In: Lintzel, M.: Ausgewählte Schriften II. Berlin, 1961. 113–121.
- Liudprand Hist. Ottonis = Liudprandi episcopi cremonensis opera. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Monumenta Germaniae historica. Ed. Becker, J. Hannover, 1915.<sup>3</sup>
- Lošek 1997. = Lošek, F.: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg. MGH. Studien und Texte 15. Hannover, 1997.

- Lovag 2001. = Lovag Zs.: Az Esztergom-szigeti bencés apácakolostor. In: *Paradisum plantavit*. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 2001. 347–349.
- Löwe: Die karolingische Reichsgründung und Südosten = Löwe, Heinz: Die karolingische Reichsgründung und Südosten. Stuttgart, 1937.
- LThK. = Lexikon für Theologie und Kirche I – XI. Freiburg, 1957–1967.
- Lübke = Lübke, Ch.: Kaiser Otto III. und die Gründung der polnischen Kirche im Jahr 1000. In: *Salza Cholbergensis*. Red. Leciejewicz, L. – Rebkowski, M. Kolobrzeg, 2000. 67–72.
- Lübke: Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa = Lübke, Ch.: Aussenpolitik im östlichen Mitteleuropa. Expansion und Hegemonie am Beispiel Polens und des Landes Halič-Volyn (bis 1387). In: *Das Reich und Polen*. Vorträge und Forschungen LIX. Hg. Patschovsky, A. – Wunsch, Th. Sigmaringen, 2003. 21–58.
- Madas 1999. = Madas E.: Szent Márton középkori liturgikus kultuszáról. In: *A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére*. Szerk. Klaniczay G. Budapest, 1999. 349–355.
- Madzsar 1931. = Madzsar I.: Szent Imre herceg legendája. In: *Századok* 65 (1931) 35–61.
- Magyar 1982. = Magyar I. L.: „Questio bulgarica” A kereszténység felvétele Bulgáriában. In: *Századok* 116 (1982) 839–879.
- Magyarország története 1242-ig = Magyarország története. Előzmények és a magyar történet 1242-ig I – II. Főszerk. Székely Gy. Budapest, 1984.
- Magyarországi művészet = Magyarországi művészet 1300–1470 körül. Szerk. Marosi E. Budapest, 1987.
- Makk 1972. = Makk F.: Megjegyzések II. Béla történetéhez. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 40. Szeged, 1972. 31–49.
- Makk 1978. = Makk F.: Megjegyzések II. Géza történetéhez. In: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae*. *Acta Historica* 62 (1978) 3–23.
- Makk 2004. = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: *Változások a történelemre*. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk. Erdei Gy. – Nagy B. Budapest, 2004. 119–127.
- Makk: Külpolitika = Makk F.: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996.<sup>2</sup>
- Makk: Megjegyzések I. András történetéhez = Makk F.: Megjegyzések I. András történetéhez. In: Makk F.: *A turulmadártól a kettőskeresztig*. Szeged, 1998. 127–142.
- Mályusz – Kristó: *Commentarii* = Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum* II/1–2. (Commentarii.) Comp.: Mályusz, E. – Kristó, J. Budapest, 1988.
- Mályusz 1971. = Mályusz E.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971.
- Mályusz: *Egyházi társadalom*<sup>2</sup> = Mályusz E.: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 2007.<sup>2</sup>
- Marchal = Marchal, G. P.: Die Dom- und Kollegiatstifte der Schweiz. In: *Die weltlichen Kollegiatstifte der deutsch- und französisch-sprachigen Schweiz*, (Helvetia Sacra II/2.) Red.: Marchal, G. P. Bern, 1977. 27–94.
- Marosi 1996. = Marosi E.: Bencés építészet az Árpád-kori Magyarországon. A „rendi építőiskolák” problémája. In: *Mons Sacer* I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 131–142.
- Marschall 1966. = Marschall, W.: *Alte Kirchenpatrozinien des Archidiakonates Breslau*. Köln, 1966.

- Marsina: A nyitrai hercegség = Marsina, R.: A nyitrai hercegség és Magyarország. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Wieczorek, A. és Hinz, H.-M. Stuttgart, 2000. 361–362.
- Marsina: Nitrianske biskupstvo = Marsina, R.: Nitrianske biskupstvo a jeho biskupi od 9. do polovice 13. storočia. In: Historický časopis 41 (1993) 529–542.
- Marsina: O Nitrianskom biskupstve = Marsina, R.: O Nitrianskom biskupstve (Prečo nebolo obnovené biskupstvo v Nitre hneď začiatkom 11 storočia) In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Emlékkönyv Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz F. Budapest, 1993. 27–32.
- Mátyás 1900. = Mátyás F.: Sz. László és Imre királyok végnapjai. Budapest, 1900.
- MEH. = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: Györfy György. Budapest, 1986.<sup>3</sup>
- MES. = Monumenta ecclesiae Strigoniensis I – II. Ed. Knauz, F. Strigonii, 1874–1882.
- Mesterházy: Lengyel-magyar kapcsolatok = Mesterházy K.: Lengyel-magyar kapcsolatok 10–11. században. In: Századok 138 (2004) 381–401.
- Mesterházy: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez = Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. In: Századok 127 (1993) 450–468.
- Mezey 1970. = Mezey L.: A váci püspökség kialakulása. In: Váci Egyházmegyei Almanach. Szerk.: Bánk J. Vác, 1970. 13–33.
- Mezey 1979. = Mezey L.: Deákság és Európa. Budapest, 1979.
- Mezey: A pécsi egyetemalapítás előzményei = Mezey L.: A pécsi egyetemalapítás előzményei. In: Jubileumi tanulmányok I. Szerk. Csizmadia A. Pécs, 1967. 53–86.
- Mező: Patrocíniumok = Mező A.: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- MGH. Necrologia Germaniae V. = Monumenta Germaniae historica. Necrologia Germaniae V. Dioecesis Pataviensis. Ed. Fuchs, A. F. München, 1983.
- Michel: Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost = Michel, A.: Der kirchliche Wechselverkehr zwischen West und Ost vor dem verschärften Schisma des Kerullarios (1054). In: Ostkirchliche Studien 1 (1952) 145–173.
- MMFH. III. = Magnae Moraviae fontes historici III. Ed.: Bartonková, D. Brno, 1969.
- Monumenta Poloniae hist. Ser. Nov. II/10. = Catalogi episcoporum Cracoviensium. Ed. Szymanski, J. In: Monumenta Poloniae historica. Series Nova II/10. Ed. Szymański, J. Warsawa, 1974.
- MonVat. = Vatikáni Magyar Okirattár I-II. Budapest, 2000.<sup>2</sup> (reprint)
- Moravcsik: Byzantium and the Magyars = Moravcsik, Gy.: Byzantium and the Magyars. Budapest, 1970.
- Moravcsik: Bizánc és a magyarság = Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest, 2003.<sup>2</sup>
- Moravcsik: Bizánci források = Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Budapest, 1984.
- Moravcsik: Görögnyelvű monostorok Szent István korában = Moravcsik Gy.: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulójára I. Szerk. Serédi J. Budapest, 1938. 387–422.
- Múcska 2005. = Múcska, V.: Az első magyarországi püspökségekről. In: Fons 12 (2005) 3–28.
- Neumann 1999. = Neumann T.: A somogyvári bencés monostor alapítása. In: PPKE Műhelytanulmányok 1999. 33–46.

- Nickel: Zur Baugeschichte der Burg Querfurt = Nickel, H.: Zur Baugeschichte der Burg Querfurt. In: Tropami Świetego Wojciecha. Red. Kurnatowska, Z. Poznan, 1999. 169–177.
- Oikonomidés = Oikonomidés, N.: Á Propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le métropolitain de Turquie. In: Revue des Études Sud-Est Européennes 9 (1971) 527–533.
- Orbán: Miért éppen Margit = Orbán Imre: Miért éppen Margit? Álmos herceg kolostoralapításairól. In: Aetas 1997/2–3. 42–50.
- Ortway: A pécsi egyházmegye alapítása = Ortway T.: A pécsi egyházmegye alapítása és első határai. Budapest, 1890.
- Ortway: Egyházi földleírás = Ortway T.: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején I. Budapest, 1891.
- Oswald = Oswald, J.: Das alte Passauer Domkapitel. Seine Entwicklung bis zum dreizehnten Jahrhundert und sein Wahlkapitulationswesen. München, 1933.
- Palkó 1975. = Palkó I.: A Sabaria és Savaria nevek etimológiai és egyéb problémái. In: Vasi Szemle 29 (1975) 121–139.
- Pannonia regia = Pannonia regia. Művészet a Dunántúlon. Szerk. Mikó Á. – Takács I. Budapest, 1994.
- Papp 2001. = Papp Sz.: Somogyvár. A templom és a kolostor épületei. In: Paradisum plantavit. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 2001. 350–353.
- Pauler = Pauler Gy.: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt I. Budapest, 1899.
- Paulovics 1944. = Paulovics I.: A szombathelyi Szent Márton-egyháznak – savariai Szent Márton születési helyének – római kori eredete. In: Acta Savariensia 4. Szombathely, 1944. 5–54.
- Pest megye régészeti topográfiája IX. = Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. Magyar Régészeti Topográfia IX. Szerk. Torma I. Budapest, 1993.
- Pfeffer: Der heilige Günter von Niederaltaich = Pfeffer, K.: Der heilige Günter von Niederaltaich. In: Bavaria Sancta II. Hg. Schwaiger, G. Regensburg, 1971. 98–112.
- Polen und Deutschland vor 1000 Jahren = Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hg. Borgolte, M. Berlin, 2002.
- Polgár: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem = Polgár Sz.: Kelet-Európa és a nemzetközi kereskedelem a 8–10. században (Az írott források tükrében). Doktori értekezés. Kézirat. Szeged, 2006.
- Popp 1972. = Popp, E.: Die Patrozinien der böhmischen Länder in vorhussitischer Zeit. In: Bohemia 1972. 44–130.
- Pražak 2000. = Pražak, R.: Cseh- és Morvaország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged, 2000. 191–205.
- Pražak: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája = Pražak, R.: Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája. In: Mons Sacer 996–1996. I. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 1996. 333–340.
- Pražak: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban = Pražak, R.: Szent István és az Árpád-házi királyok képe a régi cseh irodalomban. In: „hol vagy István király?” A Szent István hagyomány évszázadai. Szerk.: Bene S. Budapest, 2006. 292–298.
- PRT. = A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I – XII. Szerk.: Erdélyi L., Budapest, 1902–1912.

- PRT. I. = A Pannonhalmi Főapátság története I. Szerk. Erdélyi L. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I. Budapest, 1902.
- Püspöki 1988. = Püspöki Nagy P.: Szent István egyházszerkezete. Előzmények, kánonjogi háttér. In: Szent István és kora. Szerk. Glatz F. – Kardos J. Budapest, 1988. 59–80.
- Püspöki: Piacok és vásárok = Püspöki Nagy P.: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. Bratislava, 1989.
- RA. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. Szerk. Szentpétery I. Budapest, 1923.
- Radnóti: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban = Radnóti A.: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. In: A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 5 (1954) 489–534.
- Reg. Imp. = Böhmer, J. F. – Uhlirz, M.: Regesta imperii II. Dritte Abteilung: Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III. Graz – Köln, 1956.
- Regesta Imperii II/5. = Regesta Imperii II/5. (Papstregesten 911–1024) Hg. Böhmer, J. F. – Zimmermann, H. Wien, 1998.
- Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc, 1996.
- Romhányi = Romhányi B.: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Budapest, 2000.
- Rónay: Boldog Mór = Rónay Gy.: Boldog Mór püspök és a zoborhegyi remeték. In: Szentjeink élete és halála. Szerk. Szekfű Gy. Budapest, 1991. (reprint) 155–184.
- Ruttkay: Nyitra és Zoborhegy = Ruttkay, A.: Nyitra és Zoborhegy. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk.: Wiczorek, A. és Hinz, H.-M. Stuttgart, 2000. 393–395.
- Sansterre: Le monastère des Saints-Boniface et Alexis = Sansterre, J. M.: Le monastère des Saints-Boniface et Alexis. In: Revue Bénédictine 100 (1990) 493–506.
- Savaria – Szombathely története = Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig. Szerk. Engel P. Szombathely, 1998.
- Schaller 1974. = Schaller, H. M.: Der heilige Tag als Termin mittelalterlicher Staatsakte. In: Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 1974. 1–24.
- Schieffer = Schieffer, R.: Die Entstehung von Domkapitel in Deutschland. Bonn, 1976.
- Schieffer: Papsttum und Bistumgründung = Schieffer, R.: Papsttum und Bistumgründung in Frankreich. In: Studia in honorem eminentissimi cardinalis Alphonsi M. Stickler. Curante Rosalio Iosepho card. Castillo Lara. Róma, 1992. 517–528.
- Schlemmer: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens = Schlemmer, Edith: Entstehung und Entwicklung Sankt-Pöltens bis 1338. Wien, 1947. (kéziratoss doktori disszertáció az Österreichische Nationalbibliothekben)
- Schmidt = Schmidt, T.: Die Kanonikerreform im Rom und Papst Alexander II. (1061–1073). In: Studi Gregoriani 9 (1972) 199–221.
- Schmitz = Schmitz, Ph.: Geschichte des Benediktinerordens I. Einsiedeln, 1947.
- Schneider: Die mittelalterliche Stadt = Schneider, F.: Die mittelalterliche Stadt. Darmstadt, 2005.
- Scholz 1992. = Scholz, S.: Transmigration und Translation. Studien zum Bistumswechsel der Bischöfe von der Spätantike bis zum Hohen Mittelalter. Köln, 1992.

- Schragl: Geschichte des Stiftes St. Pölten = Schragl, Friedrich: Geschichte des Stiftes St. Pölten. In: Dom und Stift St. Pölten und ihre Kunstschatze. Hg. Fasching, H. St. Pölten – Wien, 1985. 16–49.
- Schramm: Geschichte des englischen Königtums = Schramm, E.-P.: Geschichte des englischen Königtums im Lichte der Krönung. Weimar, 1937.
- Schubert: Metods Werk in Pannonien = Schubert, G.: Metods Werk in Pannonien und die Magyaren nach der Landnahme. In: Symposium Methodianum. Hg. Trost, K. und Völke, E. Neuried, 1988. 293–305.
- Schwaiger: Der heilige Bischof Wolfgang = Schwaiger, G.: Der heilige Bischof Wolfgang von Regensbug. In: Regensburg und Böhmen. Hg. Schwaiger, G. – Stabler, J. Regensburg, 1972. 39–60.
- Seegrün 1967. = Seegrün, W.: Das Papsttum und Skandinavien. Neumünster, 1967.
- Servatius: Paschalis II. = Servatius, C.: Paschalis II. (1099–1118). (Päpste und Papsttum 14.) Stuttgart, 1979.
- Sierck = Sierck, M.: Festtag und Politik. Studien zur Tagewahl karolingischer Herrscher. Köln 1995.
- Simon: Supplementum = Simon, M.: Supplementum ad dissertationem historico-criticam clar. Gerorgii Pray de dextra S. Stephani primi Hungariae regis cum Historia Monasterii Sz. Jog... Vacii, 1797.
- Sm. II. = Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II. Ed. Smičiklas, T. Zagreb, 1904.
- Solymos 2001. = Solymos Sz.: Benedictina. Bencés írások. Pannonhalma 2001.
- Sólymos: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek = Sólymos Sz.: Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek élete és kultusza Magyarországon. Budapest, 1996.
- Solymosi: Püspöki joghatóság = Solymosi L.: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. In: Turul 72 (1999) 100–107.
- Solymosi: Szent László király somogyvári sírjának legendája = Solymosi L.: Szent László király somogyvári sírjának legendája. In: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi L. és Izsák L. Budapest, 2011. 125–142.
- Solymosi: Veszprém korai történetének néhány kérdése = Solymosi László: Veszprém korai történetének néhány kérdése. In: Válaszúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Szerk. Kredics L. Veszprém, 2000. 129–157.
- Sörös 1912. = Sörös P.: Az elenyészett bencés apátságok. Budapest, 1912.
- SRH. = Scriptorum rerum Hungaricarum I – II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1937–1938.
- Sroka 2000. = Sroka, S.: Lengyelország. In: Európa és Magyarország Szent István korában. Szerk. Kristó Gy. – Makk F. Szeged, 2000. 173–189.
- Stadtmüller 1971. = Stadtmüller, G. – Pfister, B.: Geschichte der Abtei Niederaltaich 741–1971. Augsburg, 1971.
- Steinhübel: Die Kirchenorganisation in Neutra = Steinhübel, J.: Die Kirchenorganisation in Neutra um die Jahrtausendwende. In: Bohemia 40 (1999) 65–78.
- Störmer: Frage zum bayerisch – ostfränkischem Kirchenbesitz im karolinger- und ottonenzeitlichen Niederösterreich = Störmer, Wilhelm: Frage zum bayerisch – ostfränkischem Kirchenbesitz im karolinger- und ottonenzeitlichen Niederösterreich. In: Die bayerischen Hochstifte und Klöster in der Geschichte Niederösterreichs. Hg. Feigl, Helmut. Wien, 1989. 137–155.
- Strzelczyk 1996. = Strzelczyk, J.: Die Rolle Böhmens und St. Adalberts für die Westorientierung Polens. In: Adalbert von Prag. Brückenbauer zwischen Osten und Westen Europas. Hg. Henrix, H. – H. Baden-Baden, 1996. 141–162.

- Strzelczyk.: Polen, Tschechen und Deutsche = Strzelczyk, J.: Polen, Tschechen und Deutsche in ihren Wechselwirkungen um das Jahr 1000. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hg. Borgolte, M. Berlin, 2002. 43–59.
- Sudendorf II. = Registrum oder merkwürdige Urkunden für deutsche Geschichte II. Ed. Sudendorf, H. Berlin, 1851.
- Sweeney: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita = Sweeney, J. R.: III. Ince és az esztergomi érsekválasztási vita. In: Aetas 1993/1. 147–169.
- Swinarski 1991. = Swinarski, U.: Herrscher mit den Heiligen. Bern, 1991.
- Swinarski: Herrscher mit Heiligen = Swinarski, U.: Herrscher mit den Heiligen. Bern, 1991.
- Sydow: Probleme der Camaldulensichen Ostmission = Sydow, J.: Probleme der Camaldulensichen Ostmission. In: Heidenmission und Kreuzzuggedanke in der deutschen Ostpolitik des Mittelalters. Hg. Beumann, H. Darmstadt, 1973.<sup>2</sup> 146–155.
- Syn. Strig. = Synodus Strigoniensis prior
- Szegfű: Pogányság és kereszténység = Szegfű L.: Pogányság és kereszténység a XI. századi Magyarországon. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből I. Szerk. Makk F. Szeged, 1981. 73–96.
- Szentpétery: Magyar oklevéltan = Szentpétery I.: Magyar oklevéltan. Budapest, 1930.
- Szentpétery: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele = Szentpétery I.: Szent István király pécsváradi és pécsi alapítólevele. Budapest, 1918.
- Szovák – Veszprémy = Szovák K. – Veszprémy L.: Krónikák, legendák, intelmek – Utószó. In: Scriptorum rerum Hungaricarum II. Ed. Szentpétery, E. Budapest, 1999. (reprint) 721–799.
- Szovák 1996. = Szovák K.: Pápai-magyar kapcsolatok a 12. században. In: Magyarország és a Szentszék. Szerk. Zombori I. Budapest, 1996. 21–45.
- Szönyi: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben = Szönyi O.: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. In: Az Országos Magyar Régészeti Társulat Évkönyve 2 (1923–26) 172–195.
- Szuromi 1999. = Szuromi Sz. A.: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a XII. században. In: Magyar Könyvszemle 115 (1999) 377–409.
- Szuromi: Esztergomi zsinat = Szuromi Sz.: Az első három Esztergomi Zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a 12. században. In: Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről. Szerk. Erdő P. Budapest, 2002. 87–142.
- Takács 1996. = Takács I.: Pannonhalma újjáépítése a 13. században. In: Mons Sacer I. Szerk. Takács I. Pannonhalma 1996. 170–236.
- Tellenbach: Die westliche Kirche = Tellenbach, G.: Die westliche Kirche vom 10 bis zum frühen 12. Jahrhundert. Göttingen, 1988.
- Theiner I. = Theiner, A.: Vetera monumenta Hungariam sacram illustrantia I. Romae, 1859.
- Thietmar Chronicon (1960) = Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon. Ed. Holtzmann, R. Darmstadt, 1960.
- Thietmar Chronicon = Thietmar Chronicon. MGH. Scriptorum rerum Germanicarum NS. IX. Hg. Holtzmann, R. Berlin, 1955.

- Thomas 1978. = B. Thomas Edit: Quirinus és Márton tradíció a korakeresztény Savariában. In: Vigilia 1978. 584–592.
- Thoroczkay: Érsekek = Thoroczkay G.: Az első magyarországi érsekek kérdéséhez. In: Thoroczkay Gábor: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 9–21.
- Thoroczkay: Hartvik = Thoroczkay G.: Megjegyzések a Hartvik-féle Szent István-legenda datálásának kérdéséhez. In: Thoroczkay Gábor: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 67–87.
- Thoroczkay: Kalocsa = Thoroczkay G.: Előszó. A Kalocsai érseki egyház története kötethez. In: Katona István: A kalocsai érseki egyház története I. Kalocsa, 2001. I – XXX. = Thoroczkay G.: A kalocsai érsekség első évszázadáról. In: Thoroczkay G.: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 51–66.
- Thoroczkay: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez = Thoroczkay G.: Megjegyzések a nyitrai és a pozsonyi egyház korai történetéhez. In: Századok 142 (2008) 359–373.
- Thoroczkay: Sobottin = Thoroczkay G.: As(e)rik – Anasztáz érsek és Sobottin kapcsolata. In: Thoroczkay G.: Írások az Árpád-korról. Budapest, 2009. 23–32.
- Tízkötetes I. = Magyarország története tíz kötetben I. Főszerk. Székely Gy. Budapest, 1984.
- Tóth 2007. = Tóth S.: Kálmán király és a bordás keresztboltozat. In: Művészettörténeti Értesítő 56 (2007) 1–23.
- Tóth E. 1974. = Tóth E.: Szent Márton pannonhalmi szülőhely-legendájának kialakulása. In: Vigilia 1974. 306–312.
- Tóth E. 1976. = Tóth E.: Savaria – Sabaria. Válasz Palkó István cikkére. In: Vasi Szemle 30 (1976) 142–150.
- Tóth I. 1976. = Tóth I.: Megjegyzések egy cikkhez. In: Vasi Szemle 30 (1976) 151–158.
- Tóth I. 1987. = Tóth I.: Ecclesia Sancti Martini in Sabaria. Jegyzetek egy két évszázados filológus-vita margójára. In: Életünk 24 (1987) 167–172.
- Tóth M. 1992. = Tóth M.: A somogyvári bencés apátság és templom az Árpád-korban. In: Szent László és Somogyvár. Szerk. Magyar K. Kaposvár, 1992. 221–250.
- Tóth M.: A művészet Szent István korában. In: Szent István és kora. Szerk.: Glatz F. – Kardos J. Budapest, 1988. 113–132.
- Tóth S. 1962. = Tóth S.: Magyar és lengyel Imre-legendák. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 11. Szeged, 1962.
- Tóth: A pécsi székesegyház nyugati karzata = Tóth M.: A pécsi székesegyház nyugati karzata. In: Építés-Építészettudomány 15 (1983) 429–455.
- Tóth: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek = Tóth E.: A Quinque Basilicae – Quinque Ecclesiae helynevek lokalizálásához és értelmezéséhez. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1991. 101–107.
- Tóth: Árpád-kori falfestészet = Tóth M.: Árpád-kori falfestészet. Budapest, 1974.
- Tóth: Sopianae a késő császárkorban = Tóth E.: Sopianae a késő császárkorban. In: Jelenkor 44 (2001) 1129–1135.
- Tóth: Sopianae: a római város, mint Pécs elődje = Tóth Endre: Sopianae: a római város, mint Pécs elődje. In: Pécs szerepe a Mohács előtti Magyarországon. Szerk. Font M. Pécs, 2001. 27–42.
- Tóth: Szent Adorján = Tóth E.: Szent Adorján és Zalavár. In: Századok 133 (1999) 3–40.
- Török 1999. = Török J. – Legeza L.: A kalocsai érsekség évezrede. Budapest, 1999.



- Török: A 11. század = Török J.: A tizenegyedik század magyar egyháztörténete. Budapest, 2002.
- Török: A 12. század = Török J.: A tizenkettedik század magyar egyháztörténete. Budapest, 2002.
- Třeštk 2000. = Třeštk, D.: Von Svatopluk zu Boleslaw Chobry. Die Entstehung Mitteleuropas aus der Kraft des Tatsächlichen und aus einer Idee. In: *The Neighbours of Poland in the 10th Century*. Ed. Urbańczyk, P. Warsaw, 2000. 111–145.
- Třeštk 2001. = Třeštk, D.: A csehek és a magyarok a 10. században. In: *Történelmi Szemle* 43 (2001) 133–142.
- Třeštk: Eine grosse Stadt der Slawen namens Prag = Třeštk, D.: „Eine grosse Stadt der Slawen namens Prag” In: [www.sendme.cz/trestik/einegrosse.htm](http://www.sendme.cz/trestik/einegrosse.htm) 3. Eredeti megjelenése: „Veliké město Slovanu jménem Praha” In: *Přemyslovsky stát kolem roku 1000*. Polanský, Luboš – Sláma, Jiří – Třeštk, Dusan. Praha, 2000. 49–70.
- Ub. St. Pölten = *Urkundenbuch des aufgehobenen Chorherrenstiftes Sanct Pölten I. (976–1367)*. Hg. Lampel, Josef. Wien, 1891.
- Udvardy 1991. = Udvardy J.: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln, 1991.
- Uzsoki: A tihanyi Árpád-kori remetetelep = Uzsoki, A.: *A tihanyi Árpád-kori remetetelep régészeti kutatása*. In: *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2 (1990) 35–41.
- Váczy 1974. = Váczy P.: *Anonymus és kora*. In: *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. Horváth J. – Székely Gy. Budapest, 1974. 13–37.
- Váczy 1994. = Váczy P.: *Sankt Gallen és a magyarok*. In: *Váczy P.: A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994. 52–56.
- Váczy: *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában* = Váczy Péter: *Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában*. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I*. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. 89–139.
- Vágner 1896. = Vagner J.: *Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez*. Nyitra, 1896.
- Vargha: *Szent Imre problémák* = Vargha D.: *Szent Imre problémák*. Budapest, 1931.
- Vatikan Lexikon = *Vatikan Lexikon*. Hg. Re del, N. Augsburg, 1988.
- Vavřínek: *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens* = Vavřínek, V.: *Die Christianisierung und Kirchenorganisation Grossmährens*. In: *Historica* 7 (1963) 5–56.
- Vékony: *A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelve* = Vékony G.: *A Karoling Birodalom „délkeleti” határvédelve kérdéséhez*. In: *Komárom megyei Múzeumok Közleményei II*. Tata, 1986. 43–75.
- Vogtherr 2000. = Vogtherr, T.: *Die Reichsabteien der Benediktiner und das Königtum im hohen Mittelalter*. Stuttgart, 2000.
- Voigt = Voigt, H. G.: *Brun von Querfurt. Mönch, Eremit, Erzbischof der Heiden und Märtyrer*. Stuttgart, 1907.
- Waldmüller = Waldmüller, L.: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn*. Paderborn, 1987.
- Warnke 1980. = Warnke, Ch.: *Ursachen und Voraussetzungen der Schenkung Polens an den heiligen Petrus*. In: *Europa Slavica – Europa Orientalis. Festschrift für Herbert Ludat zum 70. Geburtstag*. Hg. Grothusen, Kl.-D. – Zernack, Kl. Berlin, 1980. 127–177.
- Wavra 1991. = Wavra, B.: *Salzburg und Hamburg. Erzbistumgründung und Missionpolitik in karolingischer Zeit*. Berlin, 1991.
- Weigel 1950. = Weigel, H.: *Das Patrozinium des hl. Martin*. In: *Studium generale* 1950. 145–155.

- Weigel 1958. = Weigel, H.: Patrozinienkunde. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte 1958. 254–270.
- Weigel 1960. = Weigel, H.: Zur Patrozinienkunde. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte 1960. 307–322.
- Weigel 1964. = Weigel, H.: Das patrozinium des hl. Martin. In: Blätter für deutsche Landesgeschichte 1964. 82–106.
- Weinfurter 1975. = Weinfurter, S.: Salzburger Bistumsreform und Bischofspolitik im 12. Jahrhundert. Köln-Wien, 1975.
- Wenskus: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt = Wenskus, R.: Studien zur historisch-politischen Gedankenwelt Bruns von Querfurt. Münster – Köln, 1956.
- Wenzel 1958. = Wenzel, B. J.: Portugal und der Heilige Stuhl. Lisboa, 1958.
- Werminghoff = Werminghoff, A.: Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter. Leipzig-Berlin, 1913.<sup>2</sup>
- Wihoda 2005. = Wihoda, M.: Das Sázava-Kloster in ideologischen Koordinaten der böhmischen Geschichte des 11. Jahrhunderts. In: Der heilige Prokop, Böhmen und Mitteleuropa. Colloquia mediaevalia Pragensia IV. Hg. Sommer, P. Praha, 2005. 257–271.
- Winkler = Winkler P.: A kalocsai és bácsi érseki főképtalan története alapításától 1935-ig. Kalocsa, 1935.
- Wodka: Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten = Wodka, Josef: Das ehemalige Augustiner Chorherrenstift St. Pölten. In: Beiträge zur Stadtgeschichtsforschung. Hg. Gutkas, Karl. St. Pölten, 1959. 156–198.
- Wodka: Das Nekrologium des einstigen Chorherrenstiftes St. Pölten = Wodka, Josef: Das Nekrologium des einstigen Chorherrenstiftes St. Pölten. In: Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 36 (1964) 244–268.
- Wolfram: Die Geburt Mitteleuropas = Wolfram, H.: Die Geburt Mitteleuropas. Wien, 1987.
- Wolter 1988. = Wolter, H.: Die Synoden im Reichsgebiet und in Reichsitalien von 916 bis 1056. München, 1988.
- Wyrozumski 2002. = Wyrozumski, J.: Der Akt von Gnesen und seine Bedeutung für die polnische Geschichte. In: Polen und Deutschland vor 1000 Jahren. Hg. Borgolte, M. Berlin, 2002. 281–291.
- Závodszy = Závodszy L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Budapest, 1904.
- Zielinski = Zielinski, H.: Der Reichsepiscopat in spätottonischer und salischer Zeit (1002–1125). Stuttgart, 1984.
- Zimmermann 1958. = Zimmermann, G.: Patrozinienwahl und Frömmigkeitswandel im Mittelalter I-II. In: Würzburger Diözesangeschichtsblätter 1958. 24–126. és 1959. 5–124.
- Zimmermann 1968. = Zimmermann, H.: Papstabsetzungen des Mittelalters. Wien – Köln, 1968.
- Zimmermann 1971. = Zimmermann, H.: Das dunkle Jahrhundert. Ein historisches Porträt. Graz – Wien, 1971.
- Zimmermann: Gründung Bamberg = Zimmermann, H.: Gründung und Bedeutung des Bistums Bamberg für den Osten. In: Südostdeutsches Archiv 10 (1967) 35–49.
- Zimmermann: Papsturkunden 896–1046. I. = Zimmermann, H.: Papsurkunden 896–1046. I. Wien, 1984.
- Zsoldos: Visegrád vármegye = Zsoldos A.: Visegrád vármegye és utódai. In: Történelmi Szemle 40 (1998) 1–32.